

ΠΡΑΚΤΙΚΑ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ 1990

ΠΡΑΚΤΙΚΑ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ
ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ

1990

ΑΘΗΝΑΙ 1993

TOMOS 145 (1990)

ISSN 1105-0969

© Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, Πανεπιστημίου 22, 10672

Τηλ. (01) 3600 589, Fax (01) 3644 996

Ἀπαγορεύεται ἡ ἀναδημοσίευση τοῦ κειμένου, τῶν φωτογραφιῶν καὶ τῶν σχεδίων χωρὶς τὴν ἄδεια τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Ἡ Ἑταιρεία διατηρεῖ τὸ δικαίωμα τῆς πλήρους καὶ ὀριστικῆς δημοσιεύσεως τῶν ἀνασκαφῶν καὶ ἐρευνῶν ποὺ περιλαμβάνονται σὲ τοῦτο τὸν τόμο.

ΓΡΑΦΕΙΟ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ

Γενικὴ ἐπιμέλεια ἔκδοσης: Ἑλευθερία Κονδυλάκη-Κόντου

Διορθώσεις: Γιάννα Εὔσταθίου

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

	Σελ.
Ευεργέτες	ια'
Διοικητικὸν Συμβούλιον κατὰ τὰ ἔτη 1988-1991	ιγ'
Ἐπίτιμοι ἀντιπρόεδροι	ιε'
Ἐπίτιμοι σύμβουλοι	ις'
Ἐπίτιμοι ἐταῖροι	ιζ'
Ἀντεπιστέλλοντες ἐταῖροι	ιθ'
Τακτικοὶ ἐταῖροι	κ'
Πρόλογος	λε'
Ἐκθεση τοῦ Γενικοῦ Γραμματέως τῆς Ἑταιρείας Βασιλείου Χ. Πετράκου γιὰ τὸ ἔργο της κατὰ τὸ ἔτος 1990	λζ'

Α' ΕΚΘΕΣΕΙΣ ΤΩΝ ΑΝΑΣΚΑΦΕΩΝ

1. Ἀνασκαφὴ Ραμνοῦντος ὑπὸ Βασιλείου Χ. Πετράκου (πίν. 1-5)	1-39
2. Ἀνασκαφὴ Γλαῦ ὑπὸ Σπύρου Ε. Ἰακωβίδου (πίν. 6-9)	40-44
3. Ἱερὸ Ἀπόλλωνος Μαλεάτα Ἐπιδάουρου ὑπὸ Β. Κ. Λαμ- πρινουδάκη (πίν. 10-26)	45-49
4. Ἀνασκαφὴ Καλλιθέας καὶ Κλάους Πατρῶν ὑπὸ Θανάση Παπαδόπουλου (πίν. 27-30)	50-55
5. Ἀνασκαφὴ Μεσσήνης ὑπὸ Πέτρου Θέμελη (πίν. 31-74)	56-103

6. Ἀνασκαφὴ Ἡλίδος ὑπὸ Νικολάου Γιαλούρη (πίν. 75-83)	104-108
7. Ἀνασκαφὴ Θέρμου ὑπὸ Ἰ. Ἀ. Παπαποστόλου (πίν. 84-88)	109-112
8. Τὸ νεκροταφεῖο τῆς Ἀκραιφίας ὑπὸ Ἀγγελικῆς Κων. Ἀνδρειωμένου (πίν. 89-98)	113-141
9. Ἀνασκαφὴ Φθιωτίδων Θηβῶν Π. Λαζαρίδη ὑπὸ Ἀσπα- σίας Ντίνα (πίν. 99-106)	142-159
10. Ἀνασκαφὴ τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Παντανάσσης Φιλιππιάδος ὑπὸ Παναγιώτη Βοκοτόπουλου (πίν. 107-113)	160-164
11. Νεκρομαντεῖο Ἀχέροντος ὑπὸ Σωτηρίου Ἰ. Δάκαρη (πίν. 114)	165-167
12. Ἀνασκαφὴ Δωδώνης ὑπὸ Σωτηρίου Ἰ. Δάκαρη (πίν. 115)	168-169
13. Ἀνασκαφὴ Βεργίνας ὑπὸ Μαν. Ἀνδρόνικου, Στ. Δρού- γου, Παν. Φάκλαρη, Χρ. Σαατσόγλου-Παλιαδέλη, Ἀγγ. Κοτταρίδου (πίν. 116-123)	170-184
14. Ἀνασκαφὴ Τορώνης ὑπὸ Ἀλεξάνδρου Καμπίτογλου (πίν. 124-127)	185-197
15. Ἀνασκαφὴ Ρεντίνας ὑπὸ Νικολάου Μουτσόπουλου (πίν. 128-130)	198-208
16. Ἀνασκαφὴ Πάρου ὑπὸ Δημήτρη Σκιλάρντι (πίν. 131)	209-223
17. Ἀνασκαφὴ Ἀκρωτηρίου Θήρας ὑπὸ Χρίστου Ντούμα (πίν. 132-147)	224-235
18. Ἀνασκαφὴ Μινώας Ἀμοργοῦ ὑπὸ Λίλας Μαραγκοῦ (πίν. 148-176)	236-270
19. Ἀνασκαφὴ Ἰθάκης ὑπὸ Σαράντη Συμεώνογλου (πίν. 177-180)	271-278

20. Ἀνασκαφή Ζάκρου ὑπὸ Νικολάου Πλάτωνος (πίν. 181-187)	279-299
21. Τὸ ἱερὸ τοῦ Ἑρμῆ καὶ τῆς Ἀφροδίτης στὴ Σύμη Βιάννου ὑπὸ Ἀγγελικῆς Λεμπέση (πίν. 188-194)	300-308
22. Ἐργασίες στὴ Δῆλο ὑπὸ Φωτεινῆς Ζαφειροπούλου (πίν. 195-205)	309-314
23. Ἀνασκαφή Βασιλικῆς Ἱεραπέτρας ὑπὸ Ἀντωνίου Ἀ. Ζώη (πίν. 206-208)	315-341
24. Ἀνασκαφή στὴν Καρδάμαινα (ἀρχαία Ἀλασάρνα) τῆς Κῶ κατὰ τὰ ἔτη 1988-1990 ὑπὸ Γ. Ἀλευρά, Σ. Καλοπίση, Ἀ. Λαιμοῦ, Μ. Παναγιωτίδη (πίν. 209-217)	342-367

Β' ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ

369

ΕΥΕΡΓΕΤΕΣ

Ο ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΟΘΩΝ
Η ΒΑΣΙΛΙΣΣΑ ΑΜΑΛΙΑ
Ο ΓΟΥΔΙΕΛΜΟΣ Β' ΤΗΣ ΟΛΛΑΝΔΙΑΣ
ΤΟ ΕΘΝΙΚΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΝ
Η ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΤΩΝ ΦΙΛΑΡΧΑΙΩΝ
Η ΕΝ ΛΟΝΔΙΝΩ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΟΙΝΟΤΗΣ
Ο ΔΗΜΟΣ ΑΘΗΝΑΙΩΝ
Ο ΔΗΜΟΣ ΠΕΙΡΑΙΕΩΝ
Ο ΔΗΜΟΣ ΕΡΜΟΥΠΟΛΙΤΩΝ
ΟΙ ΕΝ ΚΑΛΚΟΥΤΑ ΕΛΛΗΝΕΣ
Η ΕΝ ΚΩΝ/ΠΟΛΕΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ
ΟΙ ΕΝ ΣΕΡΒΙΑ ΕΛΛΗΝΕΣ
ΟΙ ΕΝ ΙΑΣΙΩ ΕΛΛΗΝΕΣ
ΟΙ ΕΝ ΜΑΓΧΕΣΤΡΙΑ ΕΛΛΗΝΕΣ
STRATFORD CANNING
MARTIN WILLIAM LEAKE
ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ ΜΑΝΑΚΗΣ
DUC DE MONTRENSIER
ΜΑΝΤΖΟΥΡΑΝΗΣ
KONSTANOWITZ GERMANI
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΙΩΝΙΔΗΣ
DUC A. DE LUYNES
ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΑΘ. ΜΑΚΡΗΣ
ΕΠΙΣΚΟΠΟΣ ΕΥΔΟΞΙΑΔΟΣ
Σ. Ν. ΦΡΑΓΚΟΠΟΥΛΟΣ
ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΜΠΕΝΑΡΔΑΚΗΣ
ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ ΑΡΣΑΚΗΣ
ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΣΤΟΥΡΝΑΡΗΣ
ΣΙΜΩΝ Γ. ΣΙΝΑΣ
ΙΩΑΝΝΗΣ ΡΩΜΑΣ
ΙΩΑΝΝΗΣ ΧΑΤΖΗΠΕΤΡΟΣ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΓΡ. ΣΟΥΤΣΟΣ
ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΑΚΗΣ
ΑΝΔΡΕΑΣ ΣΥΓΓΡΟΣ
ΚΥΡΙΛΛΟΣ ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΩΝ
ΜΗΤΡΟΦΑΝΗΣ ΜΑΖΟΥΡΙΝΗΣ
ΚΥΡΙΛΛΟΣ ΠΑΤΡΩΝ
ΙΩΑΝΝΗΣ Α. ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗΣ

ΙΩΑΝΝΗΣ ΛΑΔΟΠΟΥΛΟΣ
HILARION ROUX
ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ Γ. ΒΟΥΤΣΙΝΑΣ
ΑΝΔΡΕΑΣ ΒΑΛΛΙΑΝΟΣ
ΙΩΑΝΝΗΣ ΑΝΤΩΝΙΑΔΗΣ
ΟΔΥΣΣΕΥΣ ΝΕΓΡΟΠΟΝΤΗΣ
ΜΕΝΕΛΑΟΣ ΝΕΓΡΟΠΟΝΤΗΣ
HEINRICH SCHLIEMANN
ΙΕΡΩΝΥΜΟΣ ΒΑΛΛΙΕΡΗΣ
ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΣ
ΧΡΗΣΤΑΚΗΣ ΖΩΓΡΑΦΟΣ
ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΑΧΕΛΛΟΠΟΥΛΟΣ
ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΗΦΑΙΣΤΙΔΗΣ
ΦΙΛΙΠΠΟΣ ΙΩΑΝΝΟΥ
ΓΕΩΡΓΙΟΣ Α. ΜΑΥΡΟΚΟΡΔΑΤΟΣ
ΣΟΛΩΝ ΧΡΗΣΤΑΚΗ ΖΩΓΡΑΦΟΣ
ΣΤΑΜΑΤΙΟΣ Ι. ΠΡΩΙΟΣ
ΟΘΩΝ Α. ΚΟΝΤΟΣΤΑΥΛΟΣ
ΠΑΥΛΟΣ ΠΑΥΛΟΠΟΥΛΟΣ
BENIAMIN ΑΡΧΙΜΑΝΔΡΙΤΗΣ
Ν. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΑΚΗΣ
ΘΕΟΔΩΡΟΣ Π. ΔΗΛΙΓΙΑΝΝΗΣ
ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΖΑΡΙΦΗΣ
ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ ΤΣΙΒΑΝΟΠΟΥΛΟΣ
ΧΑΡΙΛΑΟΣ ΤΡΙΚΟΥΠΗΣ
GEORGES CLEMENCEAU
Α. Ε. Η ΓΟΕΚΟΟΡ
ΙΩΑΝΝΗΣ ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ
ΔΗΜΟΦΙΛΟΣ ΧΟΣΤΕΒΑΣ
WILLIAM RATON
ΑΔΕΛΦΟΙ ΠΑ' ΠΑΣΤΡΑΤΟΥ
ΠΕΤΡΟΣ ΣΤ. ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗΣ
ΜΙΧΑΗΛ ΒΛ' ΣΤΟΣ
ΦΟΙΒΟΣ ΦΑΡΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ
ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ ΟΡΛΑΝΔΟΣ
ΙΔΡΥΜΑ ΨΥΧΑ
ΕΛΠΙΣ ΜΑΝΤΖΩΡΟΥ
ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ε. & ΛΕΛΑ ΜΥΛΩΝΑ
ΛΕΩΝΙΔΑΣ & ΟΛΓΑ ΛΑΓΑΚΟΥ

**ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟΝ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΝ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ**

ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΤΡΙΕΤΙΑ 1988 - 1991

ΠΡΟΕΔΡΟΣ
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΔΟΝΤΑΣ

ΑΝΤΙΠΡΟΕΔΡΟΣ
ΑΓΓΕΛΟΣ ΒΛΑΧΟΣ

ΓΕΝΙΚΟΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΥΣ
ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Χ. ΠΕΤΡΑΚΟΣ

ΣΥΜΒΟΥΛΟΙ

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΓΚΟΦΑΣ
ΑΓΓΕΛΟΣ ΔΕΛΗΒΟΡΡΙΑΣ
ΜΑΡΙΑ ΘΕΟΧΑΡΗ
ΧΡΙΣΤΟΣ ΝΤΟΥΜΑΣ

ΠΑΥΛΟΣ ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ
ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΛΑΜΠΡΙΝΟΥΔΑΚΗΣ
ΑΔΑΜΑΝΤΙΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΟΥ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΠΑΠΑΠΑΝΟΣ

ΕΠΙΤΙΜΟΙ ΑΝΤΙΠΡΟΕΔΡΟΙ

Σέμνη Καρούζου (Π.Μ. 2464, 1988)

Oscar Broneer (76, 1987)

Pierre Amandry (139, 1987)

Νικόλαος Πλάτων (152, 1988)

Homer Thompson (204, 1987)

Doro Levi (256, 1962)

André Grabar (304, 1987)

Hector Catling (364, 1989)

Διονύσιος Ζακυθηνός (441, 1988)

Έλένη Ahrweiler (689, 1987)

ΕΠΙΤΙΜΟΙ ΣΥΜΒΟΥΛΟΙ

Emil Kunze (255, 1962)
Βάσος Καραγιώργης (258, 1972)
Pierre Demargne (309, 1968)
Hans Günter Buchholz (363, 1989)
Åke Åkerström (358, 1987)
John Chadwick (365, 1987)
Emmett L. Bennett Jr (366, 1987)
Jean Pouilloux (399, 1987)
Werner Peek (420, 1977)
Georges Roux (422, 1987)
Karl Schefold (425, 1977)
Κωνσταντίνος Καραμανλής (491, 1983)
Μελίνα Μερκούρη (690, 1987)
Ίωάννης Γεωργάκης (691, 1987)
Olivier Picard (692, 1987)
Luigi Beschi (693, 1987)
Giovanni Pugliese Carratelli (694, 1987)
Sir Steven Runciman (695, 1987)
Robin Hägg (696, 1987)
Antonino di Vita (697, 1987)
Helmut Kyrieleis (698, 1987)
Herbert Hunger (699, 1987)
Ίωάννα Τσάτσου (717, 1987)
Βερόνικα Μητσοπούλου-Leon (768, 1987)
Ernst Berger (773, 1989)
Evelyn Harrison (774, 1989)
Sinclair Hood (775, 1989)
Nicolaus Himmelmann (776, 1989)
John Boardman (777, 1989)
Jean Marcadé (778, 1989)

ΕΠΙΤΙΜΟΙ ΕΤΑΙΡΟΙ

- Walther Wrede (60, 1938)
Hamit Zübeyr Kosay (72, 1938)
Jeanne Robert (253, 1961)
Otto Demus (305, 1968)
Hubert Gallet de Santerre (306, 1968)
Ulf Jantzen (357, 1972)
James R. McCredie (359, 1972)
William C. Brice (397, 1974)
Arthur Dale Trendall (398, 1974)
Ulrich Hausmann (421, 1977)
Peter M. Warren (700, 1987)
Nicolas J. Coldstream (701, 1987)
Paavo Castrén (702, 1987)
Hermann F. Mussche (703, 1987)
Jacques Perreault (704, 1987)
Jan Jaap Hekman (705, 1987)
Pierre Ducrey (706, 1987)
Armin Hohlweg (707, 1987)
Denis Knoepfler (708, 1987)
Hans Georg Beck (709, 1987)
Bernard Andreae (710, 1987)
Hubert Faensen (711, 1987)
José António Falcão (712, 1987)
Günter Kopcke (713, 1987)
Paul Zanker (714, 1987)
Δημήτριος Περίδης (715, 1987)
Βασίλειος Βιτσαξής (716, 1987)

Ὅδυσσέας Ἐλύτης (718, 1987)

Johannes Koder (719, 1987)

Rismag Gordesiani (720, 1987)

Takashi Seki (721, 1987)

Vasile Dragut (722, 1987)

Tanino de Santis (723, 1987)

Ἰόνη Shear Μυλωνᾶ (728, 1988)

Theodor Leslie Shear Jr (729, 1988)

Μίνως Κυριακοῦ (769, 1987)

Ἀνδρέας Bielecki (779, 1989)

William Coulson (780, 1989)

Lilly Kahil (781, 1989)

René Ginouvès (782, 1989)

Denise Καλλιπολίτου Feytmans (783, 1989)

ΑΝΤΕΠΙΣΤΕΛΛΟΝΤΕΣ ΕΤΑΙΡΟΙ

Ibraim Noshy (75, 1938)

Iwan Velkoff (77, 1938)

Henri Ducoux (79, 1938)

Karl Kübler (80, 1938)

Peter M. Fraser (254, 1962)

Αϊκατερίνη Melrose (360, 1972)

Asher Ovadiah (362, 1973)

Jerome W. Sperling (466, 1980)

Πάνος Σαριάνος (784, 1989)

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΤΩΝ ΕΤΑΙΡΩΝ
ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ 1990

1. 'Αγγελίδου Ζωζώ (657, 1986)
2. *'Αδαμίδης Κωνσταντῖνος Χρ. (283, 1964)
3. 'Αλαβάνος Κωνσταντῖνος (503, 1984)
4. *'Αλεξίου Στυλιανός 'Ελευθ. (157, 1950)
5. 'Αλευρά Κοκκοροῦ Γεωργία 'Ιωάν. (681, 1986)
6. *'Αναστασιάδης 'Αναστάσιος (Π.Μ. 2471, 1926)
7. *'Αναστασιάδου Αἰκατερίνη (591, 1985)
8. *'Ανδρειωμένου 'Αγγελική Κων. (232, 1959)
9. 'Ανδρέου 'Ηλίας Γεωργ. (502, 1983)
10. *'Ανδρόνικος 'Εμμανουήλ Λεων. (164, 1950)
11. 'Αντουράκης Γεώργιος Βασ. (386, 1974)
12. 'Αζιώτη Κορνηλία (730, 1988)
13. 'Απέργης Μάκης Γεωργ. (437, 1978)
14. *'Αποστολίδης Νικόλαος Χρ. (521, 1984)
15. 'Αραβαντινός Διονύσιος (649, 1986)
16. *'Αρβανίτης 'Αθανάσιος Κων. (578, 1985)
17. 'Ατζακᾶ 'Ασημακοπούλου Παναγιώτα 'Ιωάν. (489, 1982)
18. * Βαβρίτσας 'Ανδρέας Κων. (188, 1953)
19. Βαγιακάκος Δικαῖος Βαγάκη (373, 1974)
20. Βάλδικιρχ Κοτιώνη 'Αλεξάνδρα (334, 1972)
21. Βαλλιάνου Χατζῆ Δέσποινα Χριστοφ. (395, 1974)
22. Βάλτερ Καρύδη 'Ελένη (412, 1976)
23. Βαρελᾶ Μαρία (669, 1986)

Οἱ ἀριθμοὶ σὲ παρένθεση δηλώνουν τὸν ἀριθμὸ Μητρώου καὶ τὸ ἔτος ἐγγραφῆς σ' αὐτό. Τὰ ἀρχικὰ Π.Μ. σημαίνουν Παλαιὸ Μητρώο, τὸ πρὸ τοῦ 1938, ἐνῶ μὲ ἀστερίσκο δηλώνονται οἱ ἰσόβιοι ἐταῖροι.

24. Βαρουφάκης Γεώργιος Ἰωάν. (531, 1985)
25. Βασιλάκης Ἀντώνιος Σπ. (688, 1986)
26. Βασιλείου Σπύρος Πέτρ. (471, 1982)
27. Βασιλικοῦ Τσιλιμίγκρα Ντόρα Γεωργ. (603, 1985)
28. * Βασιλόπουλος Γεράσιμος Παναγ. (512, 1984)
29. Βαφείδης Ἀθανάσιος (540, 1985)
30. Βελένης Γεώργιος (751, 1988)
31. Βλάχος Ἀγγελος (480, 1982)
32. Βλάχος Γεράσιμος Μιχ. (543, 1985)
33. Βοβολίνης Σπυρίδων Ἀντων. (319, 1971)
34. Βοκοτόπουλος Παναγιώτης Λεων. (343, 1972)
35. Βοκοτοπούλου Κουλεῖμάνη Ἰουλ. Παναγ. (344, 1972)
36. Βολανάκης Ἰωάννης Ἡλ. (548, 1985)
37. Βορίδης Κίμων Μαυρουδῆ (328, 1971)
38. Βότση Κρυστάλλη Καλλιόπη (409, 1976)
39. Βουδούρης Ἀγγελος Κων. (623, 1986)
40. Βουδούρογλου Ξενοφῶν (654, 1986)
41. Βούλγαρης Χρῆστος Σπ. (628, 1986)
42. Βρανούσης Λέανδρος (396, 1974)
43. * Γαλανόπουλος Ἀγγελος Γεωργ. (493, 1983)
44. Γαλλῆς Κωνσταντῖνος (391, 1974)
45. * Γαρμπῆς Πέτρος (618, 1986)
46. * Γερουλᾶνος Ἰωάννης (495, 1983)
47. Γεωργακῆς Δημήτριος (542, 1985)
48. Γεωργακόπουλος Βασίλειος Ἀθαν. (638, 1986)
49. Γεωργάνας Ἰάκωβος Γεωργ. (682, 1986)
50. Γεωργίου Παῦλος Σωτ. (481, 1982)
51. Γεωργουσόπουλος Κωνσταντῖνος (650, 1986)
52. * Γιαλούρης Νικόλαος Φιλῆμ. (170, 1951)
53. * Γιαννακόπουλος Γεώργιος Παναγ. (114, 1943)
54. Γιούρη Εὐγενία (474, 1982)
55. Guest Παπαμανώλη Ἄννα Bernard (608, 1985)
56. Γκιολῆς Νικόλαος Ἀθαν. (551, 1985)
57. * Γκόφας Δημήτριος Χρ. (289, 1968)

58. Γουλανδρῆ Αἰκατερίνη Ν. (394, 1974)
59. * Γουλανδρῆ Νίκη Ἀγγ. (440, 1979)
60. Γούναρης Γεώργιος Γρ. (611, 1985)
61. Γριτσόπουλος Τάσος Ἀθαν. (473, 1982)
62. Γρυπάρης Μιχαήλ (661, 1986)
63. * Δαβάρας Κωνσταντῖνος Δημητρ. (263, 1962)
64. * Δάικος Γεώργιος (516, 1984)
65. * Δαῖκου Μαρία (517, 1984)
66. * Δάκαρης Σωτήριος Ἰωάνν. (153, 1950)
67. Δακορώνια Φανουρία Γουλ. (731, 1988)
68. Δανασσῆς Ἀφεντάκης Ἀντώνιος Κων. (504, 1984)
69. Δασκαλάκη Βλαχάκη Καίτη Γεωργ. (453, 1979)
70. * Δασκαλάκης Γεώργιος Δημητρ. (558, 1985)
71. * Δεῖλακη Πρωτονοταρίου Εὐαγγελία Χαραλ. (225, 1958)
72. Δεκουλάκου Ἰφιγένεια Ἡλ. (408, 1976)
73. Δεληβορριάς Ἀγγελος Σπ. (385, 1974)
74. * Δελμούζου Πέππα Κωνσταντίνα Ἀλκη (260, 1962)
75. Δεριζιώτης Λάζαρος Ἀντων. (770, 1989)
76. Δεσπίνη Αἰκατερίνη Γεωργ. (732, 1988)
77. Δεσπίνης Γεώργιος Ἰωάν. (470, 1982)
78. Δεσποτοπούλου Τσακατίνα Ὀλγα Κων. (686, 1986)
79. Δημακόπουλος Ἰορδάνης Εὐστ. (411, 1976)
80. Δημακοπούλου Αἰκατερίνη Κων. (469, 1982)
81. Δημητροκάλλης Γεώργιος Νικολ. (431, 1978)
82. Dismoor Δημητριάδου Ἀναστασία (607, 1985)
83. * Δοντᾶς Γεώργιος Σπ. (151, 1950)
84. Δοξιάδης Ἀπόστολος (433, 1978)
85. * Δρανδάκης Νικόλαος Βασ. (179, 1952)
86. * Δροσογιάννη Κουτσοκώστα Φανή Ἀντων. (264, 1962)
87. Δρούγου Στέλλα Ἀρτ. (609, 1985)
88. Δωρῆ Δεληγιάννη Ἑλένη Φιλίπ. (679, 1986)
99. * Egon Matrona (593, 1985)
90. * Egon Nicolas (594, 1985)
91. Ἐτζέογλου Ροδονίκη Ἀβρ. (733, 1988)

92. Εὐαγγελᾶτος Σπυρίδων Ἀντιόχ. (675, 1986)
93. *Ἐφραίμογλου Λάζαρος Δημητρ. (507, 1984)
94. *Ἐφραίμογλου Οὐρανία Λαζ. (510, 1984)
95. *Ζακυθηνὸς Διονύσιος (441, 1979)
96. Ζαφειρόπουλος Ἀλέξανδρος (446, 1979)
97. *Ζαφειρόπουλος Νικόλαος Σταύρ. (154, 1950)
98. *Ζαφειροπούλου Παπαδοπούλου Φωτεινὴ Νικολ. (269, 1962)
99. Ζερβουδάκη Ἡὼς Ἀλεξάν. (387, 1974)
100. Ζίας Νικόλαος Θεοδώρ. (406, 1976)
101. *Ζολώτας Ξενοφῶν (442, 1979)
102. Ζοῦμπος Ἀναστάσιος Νικολ. (497, 1983)
103. Ζώης Ἀντώνιος Ἀναστ. (322, 1971)
104. *Ζώρα Καλλιόπη (290, 1968)
105. *Θέμελης Νικόλαος (725, 1988)
106. Θέμελης Πέτρος Γεωργ. (338, 1972)
107. Θεοδοσίου Ἀγγελος (642, 1986)
108. Θεοχαράκη Ἐλένη (734, 1988)
109. *Θεοχάρη Μαρία Σταύρου (276, 1964)
110. Θεοχάρη Μαρία Δημητρ. (368, 1974)
111. *Θεοχάρης Περικλῆς Σταύρου (485, 1982)
112. *Θρεψιάδη Ἀντιγόνη Ἰωάν. (278, 1964)
113. *Ἰακωβίδης Σπυρίδων Εὐστ. (167, 1951)
114. *Ἰακωβίδου Ἀθηνᾶ Σπ. (298, 1968)
115. Ἰατροῦ Γεώργιος Κων. (763, 1988)
116. Καββαδίας Γεώργιος Κων. (458, 1980)
117. Καθάρειος Χρίστος Ἰωάν. (597, 1985)
118. Κακούρης Ἰσίδωρος Ἰωάν. (735, 1988)
119. *Καλλέρης Ἰωάννης Νικολ. (494, 1983)
120. *Καλλίας Κωνσταντῖνος (195, 1955)
121. Καλλιγᾶ Γερουλάνου Αἰμιλία (477, 1982)
122. Καλλιγᾶ Εἰρήνη Παύλου (414, 1976)
123. Καλλιγᾶς Παῦλος Μαρίνου (631, 1986)
124. Καλλιγᾶς Πέτρος Γεωργ. (340, 1972)
125. *Καλογεροπούλου Ἀθηνᾶ (259, 1962)

126. * Καλοκύρης Κωνσταντῖνος Δημητρ. (180, 1952)
127. Καλοπίση Βέρτη Σοφία Θεοδώρ. (680, 1986)
128. * Καμπίτογλου Ἀλέξανδρος Ἀντων. (284, 1965)
129. Καμπόλη Ἄννα Νικολ. (646, 1986)
130. * Κανελλόπουλος Παῦλος (275, 1964)
131. * Κανίνιας Σπυρίδων Ἀθαν. (726, 1988)
132. Κάντα Ἀθανασία (478, 1982)
133. Kaufmann Σαμαρᾶ Ἀλίκη Jean Claude (752, 1988)
134. Καπετανάκης Ροῦσος Ἰωάν. (413, 1976)
135. * Καπετανόπουλος Ἡλίας Ἀνδρ. (280, 1964)
136. Καραγιαννόπουλος Ἰωάννης (736, 1988)
137. * Καράγιωργα Θεοδώρα Γεωργ. (270, 1962)
138. Καρανῆκος Αὐρήλιος Νικολ. (545, 1985)
139. Καράπα Σιφωνιοῦ Ἀναστασία Ἰωάν. (640, 1986)
140. * Καρδαρᾶ Χρυσούλα Πάνου (282, 1964)
141. Καρέτσου Ἰωαννίδου Ἀλεξάνδρα Ἀνδρ. (401, 1976)
142. * Καρούζου Παπασπυρίδη Σέμνη Χρ. (Π.Μ. 2464, 1926)
143. Καροῦσος Γεώργιος Νικολ. (683, 1986)
144. * Καρρᾶς Κωνσταντῖνος (589, 1985)
145. * Κασκαρέλης Διονύσιος Βασ. (561, 1985)
146. Καψάσκη Μαρία (659, 1986)
147. * Καψάσκης Κωνσταντῖνος (615, 1986)
148. Κεραμόπουλλος Ἀντώνιος (544, 1985)
149. Κεφαλληναίου Εὐγενία (737, 1988)
150. Κισκύρας Δημήτριος Ἀνδρ. (499, 1983)
151. Κοκολάκης Μίνως Μιχ. (374, 1974)
152. * Κοκοτὸς Γεώργιος Φωτ. (523, 1984)
153. Κόκκινος Δημήτριος Κων. (451, 1979)
154. Κοκκολιάδης Σπυρίδων Ἰωάν. (450, 1979)
155. Κόκκου Ἀγγελικὴ (472, 1982)
156. Κόλλιας Ἡλίας (347, 1972)
157. Κομίνης Ἀθανάσιος Δημητρ. (427, 1978)
158. * Κοντέλλης Παῦλος Ἰωάν. (580, 1985)
159. * Κοντολέοντος Εὐρυδίκη Νικολ. (175, 1952)

160. Κοντὸς Παναγιώτης (379, 1974)
161. Κοντοῦ Θεοφανοπούλου Δημήτρ. (378, 1974)
162. Κορρὲς Γεώργιος Στυλ. (326, 1971)
163. * Κόρσος Δημήτριος (560, 1985)
164. * Κορωναῖος Δημήτριος Νικολ. (193, 1955)
165. Κοσμᾶς Γεώργιος Βασ. (621, 1986)
166. Κοσμόπουλος Μιχαήλ Βασ. (724, 1988)
167. Κοτιώνη Ρέα Ἀλεξάν. (738, 1988)
168. * Κουβελάκης Γεώργιος (527, 1985)
169. Κούκου Ἑλένη Εὐαγγ. (600, 1985)
170. Κουμανούδης Ἰωάννης (323, 1974)
171. Κουνουπιώτου Μανωλέσσου Ἑλένη (342, 1972)
172. Κούρου Νότα Ἀθαν. (739, 1988)
173. Κούσουλας Φάνης (635, 1986)
- 174.* Κουταλίδης Τρύφων Ἰωάν. (514, 1984)
175. * Κουταλίδου Χριστίνα Τρύφ. (515, 1984)
176. Κουτρούμπα Παπαμιχαήλ Ἄννα Δημητρ. (605, 1985)
177. Κουτρούμπας Δημήτριος Εὐθυμ. (532, 1985)
178. Κρανιδιώτης Νικόλαος Ἰωάν. (459, 1980)
179. * Κριμπᾶς Κωνσταντῖνος Βασ. (297, 1968)
180. Κριτζᾶς Χαράλαμπος Βύρ. (405, 1976)
181. Κυριαζῆ Ἀβ. Ἄνδρ. (653, 1986)
182. * Κυριαζῆ Ἡλέκτρα Ἄνδρ. (513, 1984)
183. * Κυριαζῆς Κωνσταντῖνος (620, 1986)
184. Κυριαζόπουλος Βασίλειος Δημητρ. (369, 1974)
185. * Κυριακουλάκος Παναγιώτης Στυλ. (573, 1985)
186. * Κύρου Ἀδωνις Κύρου (316, 1969)
- 187.* Κωνσταντινίδη Ἀργυροπούλου Εὐθαλία Κων. (587, 1985)
188. * Κωνσταντινόπουλος Γρηγόριος Γεωργ. (241, 1959)
189. Κωστόπουλος Ἰωάννης Σπ. (432, 1978)
190. Λάββας Γεώργιος Παναγ. (740, 1988)
191. Λαζαρήs Ἀνδρέας (371, 1974)
192. Λαζαρίδου Θάλεια Δημητρ. (753, 1988)
193. * Λαζαρίδης Παῦλος Ἡρ. (158, 1950)

194. * Λαζαρίμου Ἑλλη (575, 1985)
195. Λαιμοῦ Ἀννα Ἀνδρ. (754, 1988)
196. Λάλη Ἑνυ (670, 1986)
197. Λαμπρινουδάκης Βασίλειος Κων. (321, 1971)
198. * Λαναρᾶς Χρῆστος (518, 1984)
199. * Λάτσης Ἰωάννης Σπ. (566, 1985)
200. Λεβεντάκης Νικόλαος Γρ. (651, 1986)
201. Λεμπέση Ἀγγελικὴ Κων. (400, 1976)
202. Λεμπέσης Γεώργιος Ἀνδρ. (658, 1986)
203. Λιάγκουρας Ἀγγελος (595, 1985)
204. Λιβαδάρας Νικόλαος Ἀνδρ. (530, 1985)
295. Λοβέρδου Τσιγαρίδα Κάτια (549, 1985)
206. Λοῦζου Ἀλεξάνδρα Ἀλεξάν. (645, 1986)
207. Λούβαρης Βέλτσος Νικόλαος Γεωργ. (392, 1974)
208. Λουκάκης Θεόδωρος (429, 1978)
209. Λουκᾶς Ἰωάννης Κυριάκ. (652, 1986)
210. Λουρίδης Ὀρέστης Ἀθην. (627, 1986)
211. Λὼς Ματθαῖος Δημητρ. (626, 1986)
212. Μαζαράκης Αἰνιὰν Ἀλέξανδρος Ἰωάν. Μάρκου (755, 1988)
213. Μαλαγαρδῆ Ἀθανασία (756, 1988)
214. * Μαλάμου Ἑλλη (567, 1985)
215. Μανάφης Κωνσταντῖνος (382, 1974)
216. Μανέας Χρῆστος Ἀνδρ. (632, 1986)
217. * Μανούσακας Μανοῦσος Ἰωάν. (190, 1953)
218. * Μαντζούφας Γεώργιος Ἀνδρ. (Π.Μ. 2575, 1933)
219. * Μαντζώρου Ἑλπίς Νικολ. (614, 1986)
220. Μαραγκοῦ Εὐαγγελία Αἰλία Ἰωάν. (415, 1976)
221. * Μαρεῖνος Ἀναστάσιος Νικολ. (555, 1985)
222. * Μαρινόπουλος Ἰωάννης Πάνου (584, 1985)
223. * Μαρκεζίνης Σπυρίδων (108, 1942)
224. * Μαστροκώστας Εὐθύμιος Ἰωάν. (166, 1951)
225. Μαυρόγιαννης Διονύσιος (622, 1986)
226. Μαυρολέων Βασίλειος (582, 1985)
227. Μαυρομαμάτη Μαρία Ἀχ. (462, 1980)

228. Μελισσηνοῦ Χριστίνα Γερ. (500, 1983)
229. * Μερίκας Γεώργιος (505, 1984)
230. Μεταξᾶς Ἀνδρέας Νικολ. (522, 1984)
231. * Μεταξᾶς Νικόλαος Μιχ. (444, 1979)
232. Μεταξᾶς Μεσσηνέζης Διονύσιος (330, 1971)
233. Μίκaros Νικόλαος (636, 1986)
234. Μιράσγεζη Μαρία (418, 1976)
235. * Μιτσὸς Μάρκελλος (122, 1945)
236. Μιχαλᾶ Νίκη Ἐλευθερία (647, 1986)
237. Μιχαηλίδης Μύρων (484, 1982)
238. * Μιχαηλίδης Νουάρος Γεώργιος Μιχ. (438, 1979)
239. Μιχαηλίδου Νουάρου Εὐθυμία Γεωργ. (464, 1980)
240. Μοδιάνο Μάριος Σχμ. (668, 1986)
241. * Μολοκότος Μιχαήλ (619, 1986)
242. Μουρίκη Ντούλα (367, 1974)
243. Μουσιοπούλου Παπαθανάση Καλλιόπη Στυλ. (541, 1985)
244. * Μούσουλос Λουκᾶς Σοφ. (526, 1985)
245. Μουστάκα Ἀλίκη Δημητρ. (741, 1988)
246. Μουστάκα Λήδα Χαραλ. (664, 1986)
247. Μουστάκας Χαράλαμπος Γεωργ. (667, 1986)
248. * Μουτσόπουλος Νικόλαος Κων. (279, 1964)
249. * Μπακαλάκης Γεώργιος Μιχ. (96, 1941)
250. Μπακιρτζῆς Χαράλαμπος Νικολ. (490, 1982)
251. * Μπακόπουλος Ἀγησίλαος (557, 1985)
252. Μπαμπινιώτης Γεώργιος (380, 1974)
253. Μπέζη Ἑλένη Ἰωάν. (436, 1978)
254. Μπενάκη Ψαρούδα Ἄννα Λίνου (537, 1985)
255. * Μπόνης Κωνσταντῖνος (222, 1958)
256. Μπορμπουδάκης Ἐμμανουήλ (345, 1972)
257. Μπουνητῆς Γεώργιος (449, 1979)
258. Μπουραζέλης Κωνσταντῖνος Νικολ. (684, 1986)
259. * Μπούρας Χαράλαμπος Θεοδώρ. (268, 1962)
260. Μπουρνῖα Σημαντώνη Εὐαγγελία (687, 1986)
261. * Μπουφίδης Νικόλαος (182, 1952)

262. Μπρούμης Ἰωάννης Στυλ. (333, 1972)
263. Μπρούσκαρη Μαρία Σίλα (350, 1972)
264. Μυλωνᾶς Κωνσταντῖνος Παύλου Κυριάκ. (676, 1986)
265. * Μυλωνᾶς Παῦλος Κυριάκος Μιλτ. (105, 1942)
266. Νασούφη Κροντηρᾷ Λήδα Παναγ. (644, 1986)
267. Νικολαΐδου Κουρκουτίδου Εὐτυχία Ἐμμ. (388, 1974)
268. Νικολάου Γεώργιος Δημητρ. (625, 1986)
269. Νικολάου Μιχαηλίδου Ἰνῶ Κυριάκ. (455, 1979)
270. Νικολόπουλος Παναγιώτης Γεωργ. (447, 1979)
271. Νικονᾶνος Νικόλαος Ἀχ. (348, 1972)
272. Νίνου Αἰκατερίνη Ἀγγ. (742, 1988)
273. Νταῖ Ἑρική Εἰρήνη (482, 1982)
274. Ντεγιάννης Ἰωάννης (457, 1980)
275. Ντίνα Ἀσπασία Κων. (552, 1985)
276. * Ντούμας Χρῖστος Γεωργ. (267, 1962)
277. * Ξυλᾶ Κυριακή (569, 1985)
278. * Ξυλᾶ Σταματία Μιχ. (576, 1985)
279. * Ξυλᾶς Μάρκος Ἰωάνν. (574, 1985)
280. * Ξυλᾶς Μιχαήλ Γ. (563, 1985)
281. Oekland Παπαδάκη Στυλιανή Arne (402, 1976)
282. Οἰκονομίδης Ἀλκης Ν. (771, 1989)
283. * Οἰκονομίδου Μάντω Λόντου (242, 1959)
284. Οἰκονομόπουλος Ἀθανάσιος (383, 1974)
285. Οἰκονομόπουλος Κλεομένης (599, 1985)
286. Οἰκονόμου Ἡλίας Βασ. (648, 1986)
287. Παλιούρας Ἀθανάσιος Δημητρ. (534, 1985)
288. Παλαιοκρασσᾶ Λυδία Δημητρ. (772, 1989)
289. * Παλλάντιος Μενέλαος Γεωργ. (727, 1988)
290. * Πάλλας Δημήτριος Ἰωάν. (Π.Μ. 2558, 1931)
291. Παναγιωτίδη Μαρία Παναγ. (419, 1976)
292. * Παναγιωτόπουλος Γεώργιος (524, 1984)
293. * Παναγιωτόπουλος Γεώργιος Ἀγησ. (293, 1968)
294. Παναγοπούλου Κιτσίκη Μπεάτα Ἐπαμ. (757, 1988)
295. * Πανταζόπουλος Νικόλαος Ἰωάν. (98, 1941)

296. Παντερμαλῆς Δημήτριος (467, 1980)
297. Πάντος Πάντος Ἀγγ. (476, 1982)
298. Παπαγεωργίου Χαράλαμπος Ἀναργ. (634, 1986)
299. * Παπαδημητρίου Κωνσταντῖνος (525, 1984)
300. Παπαδημητρίου Ἀναστάσιος Δημήτρ. (743, 1988)
301. * Παπαδημητρίου Ἀναστάσιος Θεοδώρ. (564, 1985)
302. Παπαδόπουλος Ἀθανάσιος Ἰωάν. (376, 1974)
303. * Παπαδόπουλος Στυλιανὸς Ἀγγσ. (266, 1962)
304. Παπαδοπούλου Κοντορλῆ Λίτσα Ἀθαν. (598, 1985)
305. * Παπαθανασόπουλος Γεώργιος Ἀθαν. (243, 1959)
306. Παπαϊωάννου Ἀγγελος (454, 1979)
307. Παπακωνσταντίνου Ἑλένη Δημητρ. (553, 1985)
308. Παπαμαρινόπουλος Σταῦρος Πάνου (764, 1988)
309. Παπαμιχαήλ Μιχαήλ Ἰωάν. (539, 1985)
310. Παπαμιχαήλ Παντελῆς Ἰωάν. (671, 1986)
311. Παπαντωνίου Ἐλπιδοφόρος Ἀντων. (643, 1986)
312. * Παπαντωνίου Ροζαλίνδη Ἐλπιδοφ. (281, 1964)
313. Παπαπάνος Κωνσταντῖνος Παναγ. (320, 1971)
314. Παπαπετρόπουλος Δημήτριος Ἀνδρ. (758, 1988)
315. Παπαποστόλου Ἰωάννης Ἀνδρ. (390, 1974)
316. Παπαστάμος Δημήτριος (351, 1972)
317. Παπαστάμου Μαρία Ἀριστείδ. (434, 1978)
318. Παπαχατζῆς Νικόλαος (479, 1982)
319. Παπαχριστοδούλου Ἰωάννης Χριστοδ. (389, 1974)
320. Παπίδας Λεωνίδας (606, 1985)
321. Παρλαμᾶ Στυλιανή (403, 1976)
322. * Πασαδαῖος Ἀριστείδης Ἀλεξάν. (302, 1968)
323. * Πατέρας Γεώργιος Μιχ. (570, 1985)
324. * Παυλάκης Ἰωάννης Ἐμ. (588, 1985)
325. * Παυλόπουλος Παναγιώτης Γ. (509, 1984)
326. * Πελεκίδης Χρύσης Εὐστρ. (213, 1958)
327. Πέννας Χαράλαμπος Ἰωάν. (501, 1983)
328. Πεντάζος Εὐάγγελος Γεωργ. (404, 1976)
329. Περαντινὸς Νικόλαος (452, 1979)

330. * Πετράκος Βασίλειος Χρ. (236, 1959)
331. Πετρονώτης Ἀργύρης Παναγ. (410, 1976)
332. Πετρουνάκος Γεώργιος (629, 1986)
333. Πετρόχειλος Ἰωάννης Ἐμ. (765, 1988)
334. * Πέτσας Φώτιος Μιχ. (159, 1950)
335. Πηλαβάκης Ἀριστείδης Νικολ. (630, 1986)
336. Πιπιλῆ Μαρία Γεωργ. (759, 1988)
337. * Πλάτων Νικόλαος Ἐλ. (152, 1950)
338. Ποιμενίδης Γεώργιος Ἰωάν. (673, 1986)
339. Πολέμης Δημήτριος Ἰωάν. (498, 1983)
340. Πολίτης Χαράλαμπος (538, 1935)
341. * Ποταμιάνος Ἀνδρέας (586, 1985)
342. * Ποταμιάνου Ἀχειμάστου Μυρτάλη Σπυρ. (296, 1968)
343. * Πουλαντζᾶς Ἰωάννης Κων. (571, 1985)
344. Πουλιανὸς Ἄρης Νικολ. (384, 1974)
345. * Πουρναρόπουλος Γεώργιος (300, 1968)
346. Προκοπίου Γεώργιος Λέων Ἀγγ. (677, 1986)
347. Προμπονᾶς Ἰωάννης (533, 1985)
348. Ραυτοπούλου Ἐλεάνα Γεωργ. (550, 1985)
349. * Ρογκάν Ἀδέλκης Ἰωάν. (581, 1985)
350. * Ρουμπάνης Γεώργιος (Π.Μ. 2563, 1931)
351. * Ρωμαῖος Κωνσταντῖνος (492, 1983)
352. * Ρωμιοπούλου Αἰκατερίνη (271, 1962)
353. Σακελλαράκη Σαπουνᾶ Ἐφη Ἰωάν. (381, 1974)
354. Σακελλαράκης Ἰωάννης Ἀθην. (339, 1972)
355. Σακελλαρίδη Χριστίνα (660, 1986)
356. * Σακελλαρίου Ἀγνή Μιχ. (229, 1959)
357. * Σακελλαρίου Μιχαὴλ Βασ. (216, 1958)
358. * Σαμπετάι Ραφαήλ Μιχ. (559, 1985)
359. * Σαπουνᾶς Θωμᾶς (486, 1982)
360. Σαραντόπουλος Κωνσταντῖνος Ξενοφ. (361, 1972)
361. * Σεργόπουλος Γεώργιος (233, 1959)
362. * Σιαφάκας Ἀναστάσιος Γεωργ. (583, 1985)
363. * Σιγανίδου Καραμανώλη Μαρία Κων. (245, 1960)

364. * Σιμωνῆς Παναγιώτης Νικολ. (565, 1985)
365. Σῖνος Στέφανος (370, 1974)
366. Σκαμπαβίας Κωνσταντῖνος Νικολ. (744, 1988)
367. Σκαρπαλέζος Σπυρίδων (529, 1985)
368. Σκιαδᾶς Ἀριστόξενος (428, 1978)
369. Σκιλάρντι Δημήτριος Φραγκῆ (372, 1974)
370. Σκορδᾶ Χατζημιχαήλ Δέσποινα Ἰωάν. (745, 1988)
371. * Σολομωνίδης Γεώργιος (261, 1962)
372. Σούλη Τζουβάρα Χρυσή Κων. (π. 685, 1986)
373. * Σπηλιωτόπουλος Ἐπαμεινώνδας Παναγ. (508, 1984)
374. Σπυρόπουλος Θεόδωρος (546, 1985)
375. * Σταθάτου Χριστίνα (194, 1955)
376. * Σταθόπουλος Μιχαήλ Κωνσταντῖνος Παναγ. (613, 1986)
377. Σταῖνχάουερ Γεώργιος (746, 1988)
378. Σταυρίδου Ἀλκμήνη Ἀντων. (760, 1988)
379. * Στεργιάδης Στέργιος (487, 1982)
380. Στεργιόπουλος Φώτιος (624, 1986)
381. * Στράτου Νία (590, 1985)
382. Συμεώνογλου Σαράντης Μιλτ. (468, 1982)
383. * Συριόπουλος Κωνσταντῖνος (294, 1968)
384. * Σχοινιωτάκης Ἐμμανουήλ (579, 1985)
385. * Τακόπουλος Γεώργιος Ὁρ. (519, 1984)
386. * Τακοπούλου Ἀννα Γεωργ. (520, 1984)
387. * Τεγοπούλου Ἡλιοῦ Ἀλεξάνδρα (Π.Μ. 2538, 1929)
388. * Τζαβέλλα Τερψιχόρη Χαρά (291, 1968)
389. * Τζαννετᾶτος Θησεύς (273, 1962)
390. * Τζάχου Ἀλεξανδρῆ Ὀλγα Εὐαγγ. (224, 1958)
391. Τζεδάκις Ἰωάννης Γεωργ. (337, 1972)
392. Τιβέριος Μιχαήλ Ἀνδρ. (747, 1988)
393. * Τουλούπα Στασινοπούλου Ἐβη Δημητρ. (244, 1959)
394. * Τούντας Κωνσταντῖνος Ἰωάν. (612, 1986)
395. Τουράτσογλου Ἰωάννης Πολυβ. (393, 1974)
396. Τουρότγλου Μενέλαος Ἀλεξάν. (496, 1983)
397. Τριαντάφυλλος Διαμαντῆς Στεφ. (596, 1985)

398. Τριανταφυλλόπουλος Δημήτριος Διον. (547, 1985)
399. * Τριανταφυλλόπουλος Ἰωάννης (221, 1958)
400. Τριανταφύλλου Θεόδωρος Τριαντ. (766, 1988)
401. Τριάντη Ἀλίκη Ἰσμήνη Στυλ. (475, 1982)
402. Τρυπάνης Κωνσταντῖνος (528, 1985)
403. Τσάκος Κωνσταντῖνος Παναγ. (346, 1972)
404. Τσαμπαρλάκης Ἰωάννης Χριστοφ. (641, 1986)
405. * Τσαντίλας Ἰωάννης Γεωργ. (315, 1969)
406. Τσαπόγας Μάκης Κων. (610, 1985)
407. Τσαρουχᾶς Βάγιας (656, 1986)
408. Τσεκούρας Γεώργιος Κων. (748, 1988)
409. Τσιγαρίδας Εὐθύμιος Νικολ. (488, 1982)
410. Τσιποπούλου Μεταξία (554, 1985)
411. Τσιρίγου Δήμητρα (663, 1986)
412. * Τσιροπινᾶς Δημήτριος Γεωργ. (556, 1985)
413. Τσίτουρας Δημήτριος Παναγ. (674, 1986)
414. Τσόλας Ὁρέστης Ἐρωφ. (601, 1985)
415. * Τωμαδάκης Νικόλαος (189, 1953)
416. Φάκλαρης Παναγιώτης Βασ. (678, 1986)
417. Φαράκλας Νικόλαος (407, 1976)
418. * Φατούρου Ἑσυχάκη Κάντω (240, 1959)
419. * Φαφαλήδης Πανάγος Στάμου (616, 1986)
420. * Φιλιππάκη Βαρβάρα (160, 1950)
421. * Φουρλῆς Στυλιανὸς Βασ. (585, 1985)
422. Φυλακτόπουλος Γεώργιος Σωκρ. (460, 1980)
423. Φωτιάδης Ἀλέξανδρος (761, 1988)
424. Φωτίου Κωνσταντῖνος Φωτ. (377, 1974)
425. Χαιρέτη Μαρία Κων. (639, 1986)
426. Χαλαζωνίτης Κίμων Μαρίν. (749, 1988)
427. Χαλιορῆς Χριστόδουλος Ἰάσ. (637, 1986)
428. * Χαμπούρη Χρυσούλα (617, 1986)
429. Χανιώτης Ἀγγελος Παναγ. (602, 1985)
430. * Χαραμῆ Ἀγγέλα Ἰωάν. (592, 1985)
431. * Χατζηδάκης Ἐμμανουήλ Γερ. (95, 1941)

- 432. * Χατζηκακίδης Ἀθανάσιος Δημητρ. (126, 1947)
- 433. Χατζημιχάλη Σβορώνου Ἰωάννα Νικολ. (417, 1976)
- 434. Χατζημιχάλης Ἰωάννης (463, 1980)
- 435. * Χατζηνικολάου Ἄννα (185, 1952)
- 436. Χατζησωτηρίου Κυριαζῆ Ἀγγέλα Γεωργ. (662, 1986)
- 437. Χουρμουζιάδης Γεώργιος (349, 1972)
- 438. * Χρήστου Χρῦσανθος (173, 1952)
- 439. Χριστοδούλου Γεώργιος Ἄνδρ. (604, 1985)
- 440. Χριστόπουλος Παναγιώτης (318, 1971)
- 441. Χριστοπούλου Δωροθέα Κων. (672, 1986)
- 442. Χρυσανθάκη Κουκούλη Χάιδω Δημήτρ. (341, 1972)
- 443. Χρυσὸς Εὐάγγελος Κων. (762, 1988)
- 444. Χωρέμης Ἀγγελος Κων. (483, 1982)
- 445. Ὠνάσογλου Ἀρτεμῖς (750, 1988)

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ἡ χρονιά πού πέρασε, τὸ 1990, ἔχει γιὰ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία διττὴ μορφή. Ἀφ' ἑνὸς οἱ σκοποὶ τῆς εὐδοώθησαν καὶ ὅσα σχεδιάστηκαν ἄρχισαν νὰ πραγματοποιοῦνται, ἀφ' ἑτέρου τὰ λοιπὰ ἀρχαιολογικά μας πράγματα, ὅσα ἀνήκουν στὴν ἀρμοδιότητα ἄλλων, ἔμειναν στάσιμα ἢ ἀκόμη, ὀπισθοδρόμησαν. Σὲ ἄλλες σελίδες γίνεται, πολὺ σύντομα, ἀνασκόπηση τῆς δυσμενοῦς συγκομιδῆς τοῦ 1990 τὴν ὁποία, φυσικά, πρέπει νὰ θεωρήσουμε καὶ ὡς ἀποτέλεσμα τῆς κοινωνικῆς κατάστασης καὶ τῆς ψυχικῆς κόπωσης τῶν ἀνθρώπων πού φθάνει ὡς τὴν κρυφὴ αὐτοεγκατάλειψη. Γιὰ νὰ βελτιωθοῦν ὅμως τὰ ἀρχαιολογικά πράγματα πρέπει ὅσοι θεραπεύουν τὴν ἀρχαιολογία νὰ αἰσιοδοξοῦν καὶ κυρίως νὰ θέλουν τὴν πρὸς τὸ καλὺτερο μεταβολὴ τῶν κακῶς κειμένων. Τέτοια τάση ὑπάρχει ἀκόμη καὶ ἀκούγεται ὑπόκωφη χωρὶς νὰ ξεκαθαρίζει καὶ νὰ ἀποκτᾷ σαφὴ μορφή. Φυσικὰ περιορίζεται σὲ λίγους, σ' ἐκείνους πού συνδέονται, ἔστω καὶ ἔμμεσα, μὲ τὴν παράδοση τῆς ἐλληνικῆς ἀρχαιολογίας.

Οἱ ἀρχαιότερες ὑπῆρξαν στὴν Ἑλλάδα, ἐξ ἀρχῆς, σημεῖον ἀντιλεγόμενον, καὶ ἡ διατήρησή τους ὀφείλεται κατὰ μέγα μέρος καὶ στὸ ὁμαδικὸ φρόνημα καὶ στὴν εἰκόνα πού παρουσίαζαν οἱ διαχειριστές τους. Ἀπὸ τὸ 1973 ἄρχισε νὰ συντελεῖται ἀνάμεσά τους βαθύτατη ἀλλαγὴ, τῆς ὁποίας τὰ προοίμια εἶχαν ἐμφανισθεῖ ἤδη ἀπὸ τὸ 1967. Πλησμονὴ νέων προσώπων καὶ μεταβολὴ τῆς ἐλληνικῆς ἀρχαιολογίας σὲ πεδὶον ἀδιάφορης ἀσκησης ἑνὸς τυχαίου βιοποριστικοῦ ἐπαγγέλματος τὴν ἔκαμαν τόσο ἀδύναμη ὥστε νὰ μὴν μπορεῖ πλέον νὰ βρεῖ ἔναν δρόμο. Ἡ ἰσχὺς τῶν ἀριθμῶν εἶναι ἀκατανίκητη καὶ ἡ συνακόλουθη φθορὰ ἀναπόφευκτη. Ὑπῆρξε στὰ δεκαῆξι χρόνια πού πέρασαν συστηματικὴ ἐνέργεια ἐξαλείψεως τῆς μορφῆς τῆς ἐλληνικῆς ἀρχαιολογίας καὶ σὲ τοῦτο συνέργησαν καὶ συνεργοὺν καὶ οἱ Κυβερνήσεις, οἱ ὁποῖες ἀντὶ νὰ βελτιώσουν τὰ ὑπάρχοντα τὰ παραμερίζουν, χωρὶς αὐτὸ πού καταλαμβάνει τὸ κενό, κατὰ τὸν φυσικὸ νόμο, νὰ εἶναι κάτι τὸ νέο καὶ τὸ χρήσιμο.

Ἀπὸ νέους ἀνθρώπους περιμένει κανεὶς πάντοτε νέους καὶ λυσιτελεῖς τρόπους ἀντιμετώπισης καὶ χειρισμοῦ τῶν δυσμενῶν καταστάσεων, πολλῶ μᾶλλον ὅταν οἱ καταστάσεις αὐτὲς ἔχουν δημιουργηθεῖ ἀπὸ τοὺς ἴδιους. Πέρασαν κοντὰ δύο δεκαετίες καὶ δὲν ἐκδηλώθηκε οὔτε τὸ νέο καὶ δυναμικὸ πνεῦμα, ποὺ θεωρήθηκε ὅτι φέρουν οὔτε ἡ ἐλληνικὴ ἀρχαιολογία προόδευσε. Καθιερώθηκαν νέοι τρόποι συμπεριφορᾶς πρὸς τοὺς ἀνθρώπους καὶ τὰ πράγματα καὶ σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις ἐμφανίστηκε ἓνα νέο, ἀπεχθὲς ἥθος τὸ ὁποῖο γεννήθηκε σὲ σκοτεινὲς περιόδους τῆς πρόσφατης ἱστορίας μας.

Ἡ βελτίωση τῶν ἀρχαιολογικῶν πραγμάτων ἐξαρτᾶται ἀπολύτως ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες. Ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία προσπαθεῖ μὲ ὅλες τῆς τῆς δυνάμεις νὰ ἀντιστρέψει τὴν καταστρεπτικὴ κατεύθυνση ποὺ ὅλοι ὁμολογοῦν ὅτι ἀκολουθεῖται. Μόνη τῆς ὅμως θὰ εἶναι μιὰ ὅση ἡ ὁποία θὰ ἀποδεικνύει τὴν ὑπαρξὴ τῆς ἐρήμου· ἀναγκαῖο εἶναι νὰ συνταχθοῦν μαζί τῆς ὅλοι ὅσοι ἀγαποῦν τὸν τόπο καὶ θέλουν τὴ διατήρηση τῆς ἱστορικῆς μας παράδοσης.

B.X.II.

ΕΚΘΕΣΗ

ΤΟΥ ΓΕΝΙΚΟΥ ΓΡΑΜΜΑΤΕΩΣ ΓΙΑ ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΚΑΤΑ ΤΟ ΕΤΟΣ 1990

Οί απολογισμοί ενός έργου, όταν μάλιστα καλύπτουν τὸ σημαντικό χρονικό διάστημα τοῦ ἑνὸς ἔτους, εἶναι κατὰ κανόνα ἀπατηλοὶ γιατί τοὺς περιορίζουμε στὰ κύρια καὶ στὰ εὐνοϊκὰ καὶ παραλείπουμε πολλὰ καὶ δυσμενῆ. Ἀκούγοντας ὅσα θὰ σᾶς εἰπῶ κινδυνεύετε νὰ πιστέψετε ὅτι τὰ ἀρχαιολογικά μας πράγματα εὐοδώθηκαν κατὰ τὸ 1990, ἐνῶ στὴν πραγματικότητα θὰ πρόκειται μόνον γιὰ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία ἢ ὁποία μοναχικὴ συνέχισε τὸν δρόμο ποὺ χαράχτηκε τὸν Ἰούνιο τοῦ 1988.

Πρὶν ὅμως ἀσχοληθοῦμε μὲ ἐκεῖνα ποὺ μᾶς πρόσφερε ὁ χρόνος ποὺ πέρασε, θὰ σᾶς μνημονεύσω τὶ μᾶς πῆρε καὶ ποιοὶ ἀπὸ τοὺς ἐταίρους ἔπαψαν νὰ εἶναι μαζί μας. Τὸ 1990 ἡ Ἑταιρεία ἔχασε πέντε ἐταίρους της, τὸν *Κωνσταντῖνο Μπόννη*, τὸν *Ροῦσο Καπετανάκη*, τὴν *Χριστίνα Σταθάτου*, τὸν *Otto Demus*, τὸν *André Grabar* καὶ ἐντελῶς πρόσφατα, τὸ 1991, τὸν *Ἀλκη Οἰκονομίδη*.

Ὁ *Κωνσταντῖνος Μπόννης* ὑπῆρξε πανεπιστημιακὸς διδάσκαλος ὁ ὁποῖος μόρφωσε γενεὲς θεολόγων καὶ κληρικῶν καὶ τὴ συμβολὴ του στὸν τομέα τῆς θεολογίας θὰ τὴν ἐκτιμῇσιν οἱ εἰδικοί. Μὲ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία ἀπέκτησε στενὴ σχέση ὅταν τὸ 1985, μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Παναγιώτη Ζέπου ἔγινε Πρόεδρος της, ἀξίωμα ποὺ διετήρησε ἕως τὸν Ἰούνιο τοῦ 1988. Τὰ γεγονότα τῆς χρονιᾶς αὐτῆς ποὺ συντάραξαν τὴν Ἑταιρεία ἐπιταχύνθηκαν, ὅπως γνωρίζετε, ἀπὸ ποικίλες ἐνέργειες οἱ ὁποῖες εἶχαν τὸ εὐεργετικὸ ἀποτέλεσμα νὰ βρεῖ ἡ Ἑταιρεία, ἔπειτα ἀπὸ δεκαετίες τὸν ἀληθινὸ της δρόμο.

Ὁ Ροῦσος Καπετανάκης, ἐταῖρος ἀπὸ τὸ 1976, ὑπῆρξε ἐπὶ μακρὰ ἔτη δῆμαρχος Ἀγίου Νικολάου Κρήτης καὶ κύριος παράγων στὴν ἱδρυση τοῦ ἐκεῖ μουσείου. Ὡς δῆμαρχος ἀποτέλεσε φωτεινὴ ἐξαίρεση, γιὰ τὴν ἀγάπη του πρὸς τ' ἀρχαῖα καὶ τὴ βοήθεια ποὺ πρόσφερε στοὺς ἀρχαιολόγους κατὰ τὴν ἐκπλήρωση τοῦ ἔργου τους. Τοῦτο ἦταν φυσικὸ, γιὰτὶ ὁ Ροῦσος Καπετανάκης ἦταν προικισμένος μὲ κλασικὴ μόρφωση καὶ εὐρύτατη γενικὴ παιδεία, ἀπαραίτητη γιὰ τὴν κατανόηση τοῦ ἀρχαίου κόσμου καὶ τῶν μνημείων.

Οἱ Ἕλληνες ἀρχαιολόγοι μὲ πολλὴ λύπη πληροφορήθηκαν τὸν θάνατο τῆς Χριστίνας Σταθάτου, ἐνθέρμου φιλαρχαίου, Προέδρου τοῦ Ἰδρύματος Ψύχα καὶ τῶν Φίλων τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου. Μὲ τὴ δραστηριότητα ποὺ ἔδειξε προσέφερε οὐσιαστικὲς ὑπηρεσίες στὴν ἐλληνικὴ ἀρχαιολογία.

Στὸν Otto Demus, ἱστορικὸ τῆς Τέχνης καὶ ἀρχαιολόγο, καθηγητὴ στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Βιέννης, χρωστᾶμε περισπούδαστες μελέτες γιὰ τὰ βυζαντινὰ ψηφιδωτὰ καὶ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ τῶν βυζαντινῶν ναῶν τῆς Ἰταλίας, περιοχὴ ἣ ὅποια βρισκόταν στὶς ἐπιστημονικὲς προτιμήσεις του.

Ὁ André Grabar ὑπῆρξε κορυφαῖος παράγων στὴ σπουδὴ τῆς Ἱστορίας καὶ τῆς Τέχνης τοῦ Βυζαντίου κατὰ τὸ μέγιστο μέρος τοῦ αἰῶνα μας καὶ διδάσκαλος ὅλων σχεδὸν τῶν ἱστορικῶν τῆς βυζαντινῆς τέχνης ποὺ βρίσκονται σήμερα σὲ ἀκμὴ. Ξεκινώντας τὸ 1920 μὲ τὴ διατριβὴ του, *Ἡ θρησκευτικὴ ζωγραφικὴ στὴ Βουλγαρία*, μὲ τὴν ὁποία ἀνέτρεψε ἀσύστατες γνώμες, συνέχισε μὲ πλῆθος μελετῶν ἀνάμεσα στὶς ὁποῖες ἀναφέρονται ἐνδεικτικὰ *Τὸ Μαρτύριον*, *Ἡ Βυζαντινὴ Ζωγραφικὴ* καθὼς καὶ *Τὰ ἐλληνικὰ ἱστορημένα χειρόγραφα ἰταλικῆς προελεύσεως*.

Μεγάλο πλῆγμα γιὰ τὴν Ἑταιρεία ὑπῆρξε ὁ θάνατος τοῦ Ἀλκη Οἰκονομίδη, παλαιοῦ φίλου πολλῶν Ἑλλήνων ἀρχαιολόγων, ἰδιοφυοῦς καὶ ἀνήσυχου ἐπιστήμονος. Ἡ μαχητικότητά του καὶ ἡ τόλμη τῆς γνώμης του δημιουργήσαν πολλοὺς ἀντιπάλους ἀλλὰ καὶ πολλοὺς φίλους. Αὐτὸς εἶναι καὶ ὁ λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο ζήτησε καὶ ἔγινε ἐταῖρος μας μόλις τὸ 1989, ὅταν βεβαιώθηκε ὅτι τὸ ἀπολιθωμένο πνεῦμα τῆς Ἑταιρείας εἶχε πάψει νὰ τὴν δυναστεύει. Ἀπὸ τὰ φοιτητικὰ του χρόνια ποὺ τὸν γνώρισα, πρὶν ἀπὸ σαράντα ἀκριβῶς χρόνια, ἐπιδόθηκε στὴ σπουδὴ τῆς ἐλληνικῆς ἐπιγραφικῆς, μαθητὴς στὸν σπουδαῖο αὐτὸν κλάδο τῆς ἀρχαιολογίας τοῦ Ἀνδρέα Παπαγιαννοπούλου. Γιὰ νὰ δημοσιεύσει τίς πρῶτες του μελέτες ἀλλὰ καὶ γιὰ νὰ δώσει διέξοδο στὴν πληθωρικὴ προσωπικότητά του ἱδρυσε, μαζὶ μὲ τὸν Στέφανο Ν. Κουμανοῦδη, τὸ περιοδικὸ *Νέον*

Ἀθήναιον, βραχύβια ἀναβίωση τοῦ δημιουργήματος τοῦ παλαιοῦ Στεφάνου Ἀ. Κουμανούδη. Ἀσχολήθηκε ὁ Οἰκονομίδης μὲ ἐκδοτικές ἐργασίες χωρὶς νὰ παραλείπει τὴ θεραπεία τῆς ἐπιγραφικῆς καὶ τῆς ἀρχαιογνωσίας. Στὶς μελέτες του, παλαιές καὶ πρόσφατες, εἶναι φανερὴ ἡ ζωντάνια τοῦ πνεύματός του καὶ ἡ πραγματικὴ ἀντιμετώπιση τῶν μνημείων, ἔξω ἀπὸ τὰ καθιερωμένα, καὶ μὲ ἀπαραίτητο στήριγμα τῶν συλλογισμῶν του τοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς.

Ὁ Ἀλκης Οἰκονομίδης ἔφυγε πολὺ νωρὶς ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα καὶ ἐγκαταστάθηκε στὶς Ἡνωμένες Πολιτεῖς τῆς Ἀμερικῆς. Ἐκεῖ ἀκολούθησε τὸ ἀκαδημαϊκὸ στάδιο καὶ διέπρεψε ὡς ἐκδότης ἀρχαιολογικῶν καὶ ἀρχαιογνωστικῶν κειμένων. Ἰδρυσε τὸν πασίγνωστο ἐκδοτικὸ οἶκο Ἀρης καὶ ὅσοι ἀσχολοῦνται μὲ τὴν κλασικὴ ἀρχαιότητα τοῦ χρωστοῦν εὐγνωμοσύνη, γιατί τοὺς χάρισε, σὲ ἄσπορες φωτομηχανικὲς ἐκδόσεις, πλῆθος βιβλίων, ἀπρόσιτων γιὰ τὴ σπανιότητα καὶ τὴν τιμὴ τους. Στὶς ἐκδόσεις αὐτὲς βλέπουμε τὰ ἐπιστημονικὰ ἐνδιαφέροντά του καὶ τὴν ἐκπλήρωση τῆς νεανικῆς ἐπιθυμίας του νὰ γίνουν τὰ πολύτιμα αὐτὰ δημιουργήματα τῆς ἐπιστήμης κτῆμα ὅλων ἐκείνων ποὺ τὰ χρειάζονταν.

Ὁ Ἀλκης Οἰκονομίδης ἐρχόταν συχνὰ στὴν Ἑλλάδα καὶ ἡ ἐπίδρασή του σὲ πολλοὺς νέους ἐπιστήμονες εἶναι ἤδη αἰσθητὴ. Ἐδίδασκε τὴν ἐπιγραφικὴ μὲ τὸν δικό του τρόπο, ἔξω ἀπὸ τὴ μονότονη ξηρότητα τὴν καθιερωμένη στὶς ἀκαδημαϊκὲς παραδόσεις, ὅπου αὐτὲς γίνονται, καὶ εὐτύχησε νὰ ἀποκτήσει πολλοὺς μαθητὲς καὶ φίλους. Εὐτύχησε ἀκόμη νὰ ἀφήσει τὴν τελευταία του πνοὴ στὴν Ἀττικὴ γῆ τὴν πρώτη ἡμέρα τοῦ Φεβρουαρίου καὶ ν' ἀναπαυθεῖ σ' αὐτὴν ἀκούγοντας τὸ θρόισμα τοῦ φυλλώματος τῆς ἐλιάς καὶ τῶν κλαδιῶν τοῦ κυπαρισσιοῦ. Ἡ ἐπιθυμία του ἦταν νὰ ἐπιστρέψει ὀριστικὰ στὸν τόπο ὅπου γεννήθηκε καὶ νὰ βοηθήσει, μὲ ὅσες δυνάμεις τοῦ ἀπέμειναν, στὴν προκοπὴ του. Δὲν πρόλαβε νὰ τὴν ὀλοκληρώσει. Ὀλιβόμαστε τώρα διπλὰ γιὰ τὸν ἀνεκπλήρωτο πόθο του καὶ γιὰ τὴ μοναξιά ποὺ δημιούργησε ὁ χαμὸς του. Μᾶς μένει μόνον ἱκανοποίησις ὅτι εἶναι γλυκὺς ὁ θάνατός του, γιατί τώρα κοιμᾶται εἰς τὴν πατρίδα.

Φέτος, στὶς 21 Ἰουνίου, συμπληρώνονται σαράντα χρόνια ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ Γεωργίου Οἰκονόμου, ἐνάτου Γραμματέως τῆς Ἑταιρείας, Ἐφόρου τῶν Ἀρχαιοτήτων καὶ Πανεπιστημιακοῦ διδασκάλου γενεῶν Ἑλλήνων ἀρχαιολόγων. Ὁ Οἰκονόμος ἐγραμμάτευσε ἐπὶ εἴκοσι ἐπτὰ χρόνια, περίοδο κατὰ τὴν

ὁποία συνέβησαν τὰ σημαντικότερα γεγονότα τῆς νεώτατης ἱστορίας μας. Παρὰ τὸν συντηρητισμό του, ἔβλεπε μὲ σαφήνεια, ἐδῶ καὶ μισὸν αἰῶνα, τὰ προβλήματα τῆς ἐλληνικῆς ἀρχαιολογίας καὶ εἶχε σωστὲς ἀντιλήψεις γιὰ τὴ λύση τους. Εἶχε ὅμως μιὰν ἀδυναμία, ὅπως συμβαίνει μὲ τοὺς "Ἕλληνες καὶ μάλιστα τῆς σημερινῆς ἐποχῆς. Συνέχεε τὴ θεωρία μὲ τὴν πράξη, μὲ ἄλλα λόγια, δὲν ἔκαμε πραγματικότητα ἐκεῖνα στὰ ὁποῖα πίστευε, κάτι ποὺ ἦταν στίς δυνατότητές του. Μὲ αὐτὸν καὶ τοὺς διαδόχους του, ἐξ ἴσου σοφοὺς, ἱκανοὺς ἀλλὰ καὶ συντηρητικοὺς καὶ ἀτελέσφορους, ποὺ κάλυψαν καὶ οἱ τρεῖς μαζὶ 64 χρόνια, χάθηκε πολὺς χρόνος κατὰ τὸν ὁποῖο ἦταν εὐκολότερη ἡ δημιουργία τῶν συνθηκῶν ἐκείνων ποὺ θὰ ἐπέτρεπαν νὰ ἀντιμετωπίζουμε σήμερα στὴν ἀρχαιολογία χωρὶς φόβο τίς συνθήκες τῆς ἐποχῆς μας. Γιατί, ἂς μὴ φανεῖ τοῦτο παράδοξο, σήμερα προσπαθοῦμε νὰ πραγματοποιήσουμε ἐκεῖνα ποὺ ἔπρεπε νὰ εἶχαν γίνεи πρὶν ἀπὸ μισὸν αἰῶνα.

Οἱ ἀνασκαφὲς τῆς 'Εταιρείας ἦταν καὶ κατὰ τὸ 1990 ἀρκετές, λιγότερες ὅμως ἀπὸ τὰ προηγούμενα χρόνια. Ὅπως καὶ ἄλλοτε εἶπα, ἡ 'Εταιρεία ὡς γραφειοκρατικὸ σύστημα εἶχε ἀποκτήσει αὐτονομία καὶ οἱ ἄνθρωποι ποὺ τὴν ὑπηρετοῦσαν, ὑπάλληλοι καὶ Συμβούλιο, τὸ ἔκαμαν ἀσυνείδητα καὶ χωρὶς νὰ διανοοῦνται νὰ τῆς ἀλλάξουν τὴν τυφλὴ κατεύθυνση ποὺ εἶχε πάρει. Χωρὶς ἐπαναστατικὲς ἀλλαγὲς ἀλλὰ μὲ συνεχεῖς διορθωτικὲς ἐνέργειες ἔγινε δυνατόν νὰ στραφεῖ τὸ ἀρχαῖο "Ἰδρυμά μας πρὸς τὸν ὀρθὸ δρόμο. Μία ἀπὸ τίς πρῶτες ἐνέργειες ὑπῆρξε ἡ μείωση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἀνασκαφῶν καὶ ἡ ἀνάπτυξη τῶν δημοσιεύσεων. Ἀλλὰ καὶ οἱ ἀνασκαφὲς ποὺ διενεργήθηκαν ἐφέτος θὰ ἔχουν περατωθεῖ ἕως τὰ μέσα τῆς δεκαετίας ποὺ διανύουμε, γιὰ νὰ ἔχουν οἱ ἀνασκαφεῖς τὴ δυνατότητα, ἀπὸ ἀπόψεως χρόνου, νὰ ἀσχοληθοῦν μὲ τὸ τελευταῖο καὶ σημαντικότερο καθῆκον τους, τὴ δημοσίευση τῶν ὅσων μὲ τόσο κόπο ἀποκάλυψαν.

Ἡ μείωση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἀνασκαφῶν ἀναπληρώθηκε ἀπὸ ἄλλες ἐπιστημονικὲς δραστηριότητες. Τὸ Συμβούλιο, μὲ τὴ βοήθεια νέων σὲ ἡλικία ἐπιστημόνων, τῆς Βούλας Μπαρδάνη καὶ τῆς Γεωργίας Μαλλοῦχου, τοῦ εἰδικοῦ σὲ θέματα ἡλεκτρονικῶν ὑπολογιστῶν Τάσου Μπέλλα καὶ τὴ συνεχῆ συνεργασία τοῦ Ἀγγελοῦ Ματθαίου, ἄρχισε τὴ μεγάλη προσπάθεια ἀπόδοσης τῶν χρεῶν τοῦ παρελθόντος. Κρίθηκε ὅτι μὲ τὴ σύνθεση τοῦ «Ἀρχείου τῶν μνημείων τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῆς Ἀττικῆς», τῆς ἀρχαίας καὶ τῆς μεσαιωνικῆς περιόδου, θὰ συμπληρωνόταν ἓνα μεγάλο κενὸ στὴ γνώση μας καὶ συγχρόνως θὰ γινόταν

προσιτὴ ἢ ἀπρόσιτη γνώση ποὺ συσσωρεύτηκε κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ 19ου αἰώνα σὲ περιοδικὰ καὶ κυρίως ἐφημερίδες, ὅταν ἡ ἐλληνικὴ ἀρχαιολογία βρισκόταν στὴ χαρακτηρισζόμενη ὡς ἡρωικὴ ἐποχὴ. Ἦδη γευόμεθα τὸν πρῶτο καρπὸ τῆς ἔρευνας, τὸ πολύμορφο εὐρετήριο τοῦ περιοδικοῦ «Ἀθῆναιον» ποὺ ἐξέδιδε, μαζὶ μὲ ἄλλους, ὁ Στέφανος Ἀ. Κουμανούδης. Παράλληλα πρὸς τὴ σύνθεση τοῦ «Ἀρχείου», ποὺ θὰ ἀποτελέσει τὴ μεγάλη τοιχογραφία τῆς Ἀττικῆς Ἀρχαιολογίας, θὰ ἐκδίδονται καὶ ἄλλα ἀναλυτικὰ εὐρετήρια περιοδικῶν καὶ ἐφημερίδων, δίκην φορητῶν εἰκόνων.

Ἀλλὰ καὶ τοὺς ἀνθρώπους ποὺ δημιούργησαν τὴν Ἑταιρεία δὲν τοὺς λησμονήσαμε. Εἰδικὸς συνεργάτης, ἡ Σοφία Ματθαίου, ἀσχολεῖται μὲ τὴ λεπτομερὴ καταγραφή τῶν καταλοίπων τοῦ Στεφάνου Ἀ. Κουμανούδη ποὺ ἀφοροῦν τὰ ἀρχαιολογικά μας πράγματα καὶ ἰδιαιτέρα τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία. Ὅπως εἶναι γνωστὸ ἡ Ἑταιρεία διαθέτει πλὴν μεγάλου μέρους τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Στεφάνου Ἀ. Κουμανούδη, σημαντικότερα χειρόγραφα του.

Ὁ τόπος μας διαθέτει σήμερα πολυμελὴ καὶ ὅπωςδήποτε ἄρτια Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία καὶ πλῆθος Μουσείων. Ἡ συμβολὴ τῆς Ἑταιρείας στὴν ἀποκάλυψη ἀρχαίων, ὅσο σημαντικὴ καὶ ἂν εἶναι, δὲν πρόκειται νὰ ὑπηρετήσει σωστικούς σκοποὺς, ὅπως γινόταν ὡς τὸ 1960 περίπου. Ἡ ἔρευνα, ἡ μελέτη καὶ ἡ σύνθεση τῶν ὅσων ἔγιναν στὸ παρελθὸν ἀπὸ τοὺς Ἑλληνες θὰ ἀποτελέσει ὀρθὴ συνέχιση τῆς ἐπιστημονικῆς δράσης τῆς Ἑταιρείας, ὅπως ἀπαιτοῦν οἱ καιροί.

Τὶς τελευταῖες ἡμέρες τοῦ χρόνου ποὺ πέρασε ἡ Ἑταιρεία ὑποδέχτηκε, χάρις στὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Ἀντιπροέδρου μας Ἀγγέλου Βλάχου, τὶς φροντίδες τοῦ Δημητρίου Κακαβελάκη καὶ τὶς δραστήριες ἐνέργειες τοῦ καθηγητοῦ Ἀθανασίου Ἀναγνωστοπούλου, ἓνα πολύτιμο δῶρο, τὸν «Θησαυρὸ τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης» σὲ ἠλεκτρονικὴ μορφή. Θὰ γνωρίζετε ὅλοι τὸ γιγάντιο ἔργο ποὺ συντελέστηκε πρὶν ἀπὸ μερικὰ χρόνια στὶς Ἠνωμένες Πολιτεῖες τῆς Ἀμερικῆς, ἐννοῶ τὴ σύνταξη ἐνὸς νέου «Θησαυροῦ τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης», διαδόχου τοῦ μνημείου ποὺ ἱδρυσε πρὶν ἀπὸ 419 χρόνια ὁ Ἑρρῖκος Στέφανος ὁ Β'. Ὁ νέος «Θησαυρός», ποὺ ξεκίνησε χάρις στὴν ἐμπνευση, στὴν πρωτοβουλία καὶ στὴ γενναιοδωρία τῆς κυρίας Μαριάννας Εἰρήνης McDonald ἔχει ὀλοκληρωθεῖ γιὰ τὴν περίοδο ἀπὸ τὸν Ὅμηρο ὡς τὸν Ἰουστινιανὸ καὶ στεγάζεται στὴν Ἑταιρεία μας. Ἀπὸ τὸ ἐκπληκτικὸ αὐτὸ δημιούργημα τῆς ἀνθρω-

πιστικῆς παιδείας καὶ τῆς ἡλεκτρονικῆς τεχνολογίας ἐπωφελοῦνται ἤδη πλῆθος μελετητῶν, κυρίως φιλόλογοι καὶ ἐπιγραφικοί.

Τὰ μαθήματα τῆς «Σχολῆς Διδασκαλίας τῆς Ἱστορίας τῆς Τέχνης» τὰ ὅποια εἶχαν ἀρχίσει τὸ 1989, συνεχίστηκαν γιὰ δεύτερη χρονιά μετὰ τὴν ἴδια ἐπιτυχία καὶ συρροή μαθητῶν. Θέμα τῶν μαθημάτων ἦταν οἱ μεγάλοι σταθμοὶ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς, ἀπὸ τὸν Παρθενῶνα ὡς τὶς μέρες μας καὶ ἡ βυζαντινὴ τέχνη, ἀπὸ τοὺς παλαιοχριστιανικοὺς χρόνους ὡς τὴν ἀναβίωση τῆς βυζαντινῆς τεχνοτροπίας κατὰ τὸν αἰῶνα ποὺ λήγει. Ἡ ὑποδοχὴ τῶν μαθημάτων ἐπιτρέπει εὐόωνες προβλέψεις γιὰ τὴν ἐπιτυχία ἄλλων σχεδίων τῆς Ἑταιρείας εκπαιδευτικοῦ χαρακτήρα, σχετικῶν μετὰ τὴν ἐλληνικὴ ἀρχαιολογία καὶ ἀρχαιογνώσια.

Ἐγίνε λόγος γιὰ ὅσα εἶχαν σχέση μετὰ τὴ δράση τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας κατὰ τὸ 1990. Ἀπομένει νὰ σχολιασθοῦν μερικὰ θέματα ποὺ ἀνήκουν στὰ ἄμεσα ἐνδιαφέροντά της γιὰτὶ ἀφοροῦν τὰ ἀρχαῖα τῆς Ἑλλάδος καὶ τὴν τύχη τους.

Ὁ διαγωνισμὸς γιὰ τὸ νέο Μουσεῖο Ἀκροπόλεως καὶ ἡ ἐπιτυχὴς ἐκβασή του ἀποτελεῖ ἓνα μεγάλο ἀρχαιολογικὸ γεγονὸς. Δυσμενὲς σημεῖο εἶναι ἡ μεγάλη, γιὰ τὴν ἐλληνικὴ πραγματικότητα, δαπάνη ποὺ συνεπάγεται ἡ κατασκευή του, ἡ ὁποία προσιωνίζεται μακρότατο χρονικὸ διάστημα γιὰ τὴν ὁλοκλήρωσή του. Πρέπει νὰ παρατηρηθεῖ ἀκόμη ὅτι τὸ κτίριο ποὺ σχεδιάστηκε δὲν βρίσκεται σὲ ἀρμονία μεγέθους καὶ πνεύματος πρὸς τὰ ἀρχαῖα ποὺ θὰ στεγάσει, κατὰ τὴ γνώμη μιᾶς μερίδας ἀνθρώπων ποὺ ἔχουν ἐξοικείωση μετὰ τὰ ἀρχαῖα καὶ τὰ μουσεῖα. Τοῦτο τὸ θεωρῶ ὡς μιὰ ἀκόμη ἐνδειξὴ τῆς αὐξανόμενης δυσκολίας στὴν κατανόηση τῶν δημιουργημάτων τοῦ ἀρχαίου κόσμου.

Οἱ ἐκθέσεις ἀρχαίων στὸ ἐσωτερικὸ καὶ στὸ ἐξωτερικὸ κατὰ τὸ 1990 ἔγιναν μετὰ τὸν ρυθμὸ ποὺ ἔχουμε συνηθίσει ἀπὸ τὸ 1979, ὅταν ἐγκαινιάστηκαν μετὰ τὴν περίφημη ἐκθεση τοῦ Αἰγαίου, ἡ ὁποία ἐπρόκειτο νὰ προστατεύσει τὰ ἐθνικά μας δίκαια. Φυσικὴ κατάληξη τῆς ἄμετρης διοργάνωσης ἐκθέσεων σὲ ὅποια χώρα τὸ ζητοῦσε, χωρὶς ἀντάλλαγμα, εἶναι ἡ σχεδιαζόμενη ἴδρυση ἐλληνικοῦ μουσείου στὸ ἐξωτερικὸ, μετὰ ἔναυσμα τὴν ἀποτυχημένη ἀπόπειρά μας διοργάνωσης τῆς Ὀλυμπιάδας στὴν Ἀθήνα καὶ ἡθικὴ δικαιολογία τὸ ἐπιχειρημα πὼς «κακῶς ἀντιδρῶν οἱ ἀρχαιολόγοι στὴν ἐξαγωγή τῶν ἀρχαίων, γιὰτὶ τὰ σύνορα ἔχουν πέσει καὶ θὰ εἴμαστε καθυστερημένοι ἂν δὲν τὸ καταλάβουμε». Ἐκεῖνο ποὺ καταλαβαίνουμε πολὺ καλὰ εἶναι ὅτι πράγματι τὰ σύνορά μας πέ-

φτουν, ὅχι ὅμως καὶ τῶν ἄλλων· δίνουμε χωρὶς ἀντάλλαγμα. Γιατὶ καὶ ἐκεῖ διαφωνοῦμε. Ὁ ἄτυχος Καποδίστριας ἔδωσε σὲ ξένο ἔθνος πολῦτιμα ἀρχαῖα, εἶχε ὅμως ἰσχυρὴ δικαιολογία ὅταν τὸ ἔκανε.

Ἡ ὀργάνωση τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας ἀπασχόλησε σχεδὸν ὁλοκληρωτικὰ κατὰ τὸ 1990 τὰ μέλη τοῦ Κλάδου καὶ τρόπος θεραπείας τῆς κακῆς κατάστασής του δὲν φαίνεται νὰ ὑπάρχει. Καὶ πάλι συντάχτηκε νέος Ὁργανισμός, ἀντίγραφο ὑποδειγμάτων τοῦ παρελθόντος, μὲ μόνη ἐπιδίωξη τῇ διαιώνισῃ τῆς νοσηρῆς κατάστασης ποὺ ἐπικρατεῖ καὶ τῇ διατήρησῃ προνομίων ποὺ εὐνοοῦν τὸν παρασιτισμὸ. Παρατηρεῖται πεισματικὴ ἄρνηση δημιουργίας τῶν προϋποθέσεων γιὰ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς ἀρχαιολογίας ὡς ἐπιστήμης κάτι ποὺ ἔχει κερδίσει ἔδαφος καὶ ἀνάμεσα στοὺς νεώτερους ἀρχαιολόγους. Εἶναι αὐτονόητο ὅτι ἀπὸ τὸν τρόπο τῆς νέας ὀργάνωσης τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας θὰ ἐξαρτηθεῖ ὁ τρόπος δράσης της καὶ τὸ ἐπιστημονικὸ της ἔργο τὸ ὁποῖο ἀφορᾷ τοὺς Ἕλληνες ὡς, ἔθνος καὶ ὡς Κοινωνία. Τοῦτο ὅμως δὲν ἦταν δυνατό νὰ γίνῃ ἀντιληπτὸ οὔτε ἀπὸ τοὺς ὑπαλλήλους τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ, ἀρχαιολόγους καὶ μὴ, οὔτε ἀπὸ τοὺς πολιτικούς, οἱ ὁποῖοι ἀντὶ νὰ σχεδιάζουν καὶ νὰ ἐκτελοῦν μεγαλεπήβολα ἔργα συντηροῦν μὲ φάρμακα τὰ πρόσωπα καὶ τὰ πράγματα ποὺ μᾶς ἔφεραν στὴ σημερινὴ κατάσταση, ἡ ὁποία δημιουργήθηκε βαθμηδόν. Σᾶς θυμίζω πὼς τὸ 1984 ἀποχωρίστηκαν τὰ λεγόμενα νεώτερα μνημεῖα ἀπὸ τὰ λοιπὰ τοῦ τόπου μας καὶ τὴν προστασία τους ἀνέλαβε μιὰ ξένη Ὑπηρεσία, ἡ ἴδια ἐκείνη ποὺ φρόντισε νὰ ἐνισχύσει τὴ φθορὰ τοῦ τόπου μὲ τὶς ρηξικέλευθες πρωτοβουλίες της. Στὶς μέρες τοῦ 1990 νέα πολιτικὴ πρωτοβουλία, στὴν ὁποία ἀντιτάχθηκε ἡ Ἑταιρεία, χωρίζει τὴν προστασία τῶν ἐλληνικῶν μνημείων ἀπὸ τὴν ἀναστήλωσίν τους. Ἐκεῖνο ποὺ πετύχαμε τὸ 1960, μὲ τὴν ἔγκρισιν τοῦ σημερινοῦ Προέδρου τῆς Δημοκρατίας καὶ τὴν ἀμέριστὴ βοήθειαν τοῦ Ὑπουργοῦ Κωνσταντίνου Τσάτσου, θεωρεῖται σήμερον κακὸ καὶ καταστρέφεται. Ἄν κάποτε ἡ Ἀναστήλωσις τῶν μνημείων ἀποτελοῦσε ξεχωριστὴ Ὑπηρεσία τοῦτο εἶχε γίνῃ γιὰ νὰ δοθοῦν δυνατότητες δράσης στὴν ἐπιστημονικὴ ἰδιοφυΐα τοῦ Ἀναστασίου Ὁρλάνδου. Ὅταν ὁ Ὁρλάνδος ἔπαψε νὰ δρᾷ καὶ ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία ἄρχισε νὰ ἀποκτᾷ καὶ κατεύθυνση καὶ σκοπὸ, ἡ Ἀναστήλωσις ὅπως καὶ τὰ νεώτερα μνημεῖα βρῆκαν τὴ φυσικὴ ἐπιστημονικὴ τους θέση.

Ἡ νέα αὐθαίρετὴ διαίρεσις τῆς μνημειακῆς παράδοσης τῆς Ἑλλάδος, σὲ μνημεῖα ποὺ τὰ προστατεύουν καὶ τὰ μελετοῦν οἱ ἀρχαιολόγοι, μορφωμένοι

μὲ ἀνθρωπιστικὴ παιδεία καὶ τὰ ἀναστηλώνουν τεχνικοί, μορφωμένοι μὲ τεχνικὴ παιδεία, θέτει τὸ θέμα τῶν ὁρίων ποὺ χωρίζουν τὴν τεχνικὴ ἀπὸ τὴν ἀρχαιολογία. Καὶ νὰ μὴ δοθεῖ ψευδὴς ἀπάντηση μὲ παραδείγματα ἀπὸ τὴν εὐρωπαϊκὴ Ἀναγέννηση ἢ τὸν 18ο καὶ 19ο αἰῶνα, γιατί ἡ ἀνασκευὴ τῆς θὰ εἶναι πολὺ εὐκολή. Ἡ ὑπαρξὴ μεγάλων ἐρευνητῶν ἀποκλειστικὰ τῶν ἀρχαίων ἀρχιτεκτονημάτων, ὅπως ὁ Penrose, ὁ Durm, ὁ Dörpfeld καὶ ὁ Ὀρλάνδος ἔχει δημιουργήσει σφαλερὲς ἐντυπώσεις ποὺ ὀφείλονται στὴν ἄγνοια τῆς παιδείας τῶν προσώπων ποὺ ἀνέφερα. Ἐξ ἄλλου σήμερα δὲν κατασκευάζουμε ἀρχαίστικα ἀρχιτεκτονήματα ἀλλὰ μελετοῦμε τὰ ἀρχαῖα τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν καὶ αὐτά, ὅπως καὶ τὰ λοιπὰ μνημεῖα, μέρος καὶ ὕλικὸ ἱστορικῆς ἐπιστήμης. Ἡ ἀποκλειστικὴ ἀρμοδιότητα λοιπὸν προσώπων μὲ ξένη παιδεία πάνω στὰ ἀρχαῖα μνημεῖα ὄχι μόνο εἶναι ἄτοπη ἀλλὰ καὶ ἐπικίνδυνη. Τὰ ἀρχαῖα ἀρχιτεκτονήματα δὲν ἔχουν τίποτε τὸ περισσότερο πολὺπλοκο καὶ τὸ ἐρμητικὸ ἀπὸ ὅ,τι ἔχουν τὰ γλυπτὰ, οἱ ἀγγειογραφίες, τὰ κοσμήματα, οἱ ἐπιγραφές, ποὺ μελετοῦν ἀδιάκριτα οἱ ἀρχαιολόγοι. Οἱ ἀναστηλώσεις προϋποθέτουν ὄχι μόνο ἱστορικὴ καὶ καλλιτεχνικὴ γνώση τοῦ μνημείου ποὺ ἀναστηλώνεις ἀλλὰ καὶ τὴν ἱστορικὴ, φιλολογικὴ καὶ κοινωνικὴ γνώση τῆς ἀρχαιότητος. Καὶ γιὰ κάθε ξεχωριστὸ μνημεῖο ποὺ ἀναστηλώνεται χρειάζεται πάνω ἀπ' ὅλα καὶ ἀνασκαφικὴ γνώση του. Κραυγαλέο ἀποτέλεσμα τῆς ἑλλείψεως ἱστορικῆς καὶ καλλιτεχνικῆς γνώσης εἶναι ἡ σημερινὴ κατάσταση δύο γνωστῶν πλατειῶν τῆς Ἀθήνας, τῆς ὁδοῦ Κοραῆ καὶ τῆς πλατείας Κλαυθμῶνος. Κατὰ τὴ νέα τους διαμόρφωση δὲν λήφθηκε ὑπόψη οὔτε ἡ χρῆση τους ὡς πλατειῶν οὔτε καὶ ἓνα ἀπὸ τὰ σημαντικότερα νεοκλασικὰ κτίρια τῆς Εὐρώπης, τὸ Πανεπιστήμιο, χάριν τοῦ ὁποῖου δημιουργήθηκαν, κατὰ τὸν 19ο αἰῶνα, οἱ δύο πλατεῖες.

Τὰ λίγα ποὺ ἐπесήμανα προηγουμένως μᾶς ὁδηγοῦν ἀναγκαστικὰ πρὸς ἓνα ἐρώτημα τὸ ὁποῖο ἀπευθύνεται σὲ μᾶς τοὺς Ἕλληνας καὶ ἰδιαίτερα σ' ἐκείνους ποὺ ἔχουν τὴ δυνατότητα νὰ τὸ κατανοήσουν: πόσο μᾶς ἐνδιαφέρει ἡ παράδοση, τὸ παρελθὸν μας, καὶ πόσο διατηρεῖται ἀκόμη στὴ ζωὴ μας, δηλαδὴ πόσο τὴν ἀγαπᾶμε καὶ τὴν σεβόμαστε; Ἡ ἀπάντηση εἶναι μάλλον γνωστὴ· ἡ παράδοση καὶ τὰ μνημεῖα μᾶς ἐνδιαφέρουν ὅταν δὲν μᾶς ἐνοχλοῦν καὶ δὲν θίγουν τὰ προσωπικά μας συμφέροντα. Στὴν καλύτερη περίπτωσι ἀποτελοῦν ἰδέες καὶ μνημεῖα, τὰ νεώτερα «νεκροκορίνθια». Εἶναι ἡ λέξη ποὺ δημιούργησε ὁ Στράβων, ἢ τὴν ἄκουσε, περίπου δύο χιλιάδες χρόνια πρὶν, γιὰ νὰ χαρακτηρίσει τὰ κτερίσματα τῶν ἀρχαίων τάφων τῆς Κορίνθου ποὺ ἐρευνοῦσαν οἱ ἀπε-

λεύθεροι τοὺς ὁποίους εἶχε στείλει ἡ Ρώμη γιὰ νὰ ἰδρύσουν τὴ νέα Κόρινθο. Οἱ συστηματικοὶ αὐτοὶ τυμβωρύχοι λεηλάτησαν ὅλους τοὺς τάφους ποὺ βρῆκαν καὶ τὰ κτερίσματα τὰ πούλησαν στὴ Ρώμη, τὴν ὁποία, κατὰ τὸν γεωγράφο, «ἐπλήρωσαν νεκροκορινθίων».

Στὴ σημερινή Ἑλλάδα ὑπάρχει λατρεία τῆς παράδοσης· ὅλοι οἱ Ἕλληνες θέλουν νὰ ἔχουν κάτι ἀπὸ τὰ δημιουργήματα τῶν παλιῶν, φαινόμενο ποὺ ἔχει ἐπιταθεῖ τὰ τελευταῖα χρόνια καὶ τὸ ὁποῖο δὲν εἶναι κάτι τὸ νέο. Τὸν περασμένο αἰῶνα, μάλιστα κατὰ τὸ δεύτερο μισό του, ἕνας ἀπὸ τοὺς λόγους τῆς λεηλασίας τῶν νεκροπόλεων τῆς Τανάγρας ἦταν ἡ μόδα τοῦ στολισμοῦ τῶν σπιτιῶν μὲ τὶς πρωτόφαντες Ταναγραῖες.

Οἱ Ἀρχαῖοι τιμοῦσαν κι αὐτοὶ τὴν παράδοση, ὅπως τιμοῦμε καὶ ἐμεῖς τὸν Ἀγῶνα τοῦ 1821, μὲ λόγους, θυσίες, τελετὲς καὶ ἀγῶνες. Σὲ μιὰ ἐπιγραφή τοῦ 123 π.Χ. (IG II 1006) περιγράφεται ἡ δράση τῶν Ἀθηναίων ἐφήβων τῆς χρονιᾶς ἐκείνης οἱ ὁποῖοι κατανάλωσαν μεγάλο μέρος τοῦ χρόνου τῆς θητείας τους ἐκπληρώνοντας τὰ θρησκευτικὰ καὶ ἐθνικὰ τους καθήκοντα, χωρὶς νὰ ξεχνοῦν τοὺς φίλους καὶ εὐεργέτες Ρωμαίους. Στὶς ἐκδρομὲς τους σημαντικὴ θέση κατέχει ὁ Σωρός, ὁ τύμβος τοῦ Μαραθῶνος. Λέγεται λοιπὸν στὴν ἐπιγραφή ὅτι οἱ ἔφηβοι πα[ρ]αγενόμενοι δὲ [ἐπὶ τὸ ἐμ Μαραθῶνι πολυ]άνδρειον ἐστεφάνωσάν τε καὶ ἐνήγισαν τοῖς κατὰ πόλεμον τελευτήσασιν ὑπ[ὲρ] τῆς ἐλευθερίας, τίμησαν δηλαδὴ τοὺς Ἀθηναίους καὶ τοὺς Πλαταιεῖς ποὺ ἔπασαν στὴν κοσμολόγητὴ μάχη τοῦ Σεπτεμβρίου τοῦ 490 π.Χ. Οἱ ἔφηβοι τοῦ 123 π.Χ. ἀπεῖχαν μόνον 367 χρόνια ἀπὸ τῆς μάχης. Οἱ σύγχρονοι Ἕλληνες, λάτρεις τῆς παράδοσης, μιμοῦνται τοὺς Ἀθηναίους ἐφήβους, χωρὶς νὰ τὸ ξέρουν. Ὁργανώνουν «Μαραθῶνια» καὶ προβαίνουν στὶς ἴδιες ἀκριβῶς ἐκδηλώσεις μὲ τοὺς Ἀρχαίους 2480 χρόνια μετὰ τὴ μάχη, ὅταν καὶ τὸ πεδίο ἔχει καταστραφεῖ καὶ τὸ πολυάνδρειον στέκει ἐνοχλητικὸ ἐμπόδιο στὴ δράση τῶν ἀνθρώπων.

Ὅσα εἰπώθηκαν ἔχουν ὡς κεντρικὴ ἰδέα τὴν παράδοση καὶ τὸν τρόπο διάσωσής της. Οἱ Ἀθηναῖοι ἔφηβοι τοῦ 123 π.Χ. καὶ οἱ κάτοικοι τοῦ Μαραθῶνος τοῦ 1990, οἱ Γενικὲς Διευθύνσεις Ἀρχαιοτήτων καὶ Ἀνασθηλώσεως καὶ οἱ Ὑπηρεσίες τοῦ Ὑπουργείου Περιβάλλοντος, Χωροταξίας καὶ Δημοσίων Ἑργων, ὁ Δῆμος τῆς Ἀθήνας, ἀσχολοῦνται ὅλοι μὲ τὴν παράδοση, ἄλλοι μὲ τὴν ἰδεατὴ καὶ ἄλλοι μὲ τὴ μνημειακὴ. Κανεὶς δὲν φαίνεται ἱκανὸς νὰ τὴν προστατεύσει καὶ κάθε χρόνο γινώμαστε περισσότερο μεμψήμοιροι καὶ ἀπαισιόδοξοι, κάτι

ποῦ συμβαίνει καὶ γιὰ τὸν ὑπόλοιπο κοινωνικὸ καὶ ἐθνικὸ βίον μας. Δὲν συμφωνοῦμε οὔτε στὸν ὅρισμό τῆς ἐννοίας τῆς παράδοσης οὔτε στὸν τρόπο προστασίας της. Οἱ κάτοικοι τοῦ Μαραθῶνος πιστεύουν ὅτι ἓνα ἐορταστικὸ τριήμερο γιὰ τὴ μεγάλη μάχη, ἀνούσιο καὶ εὐτελές, ἀντισταθμίζεται μὲ τὴ μεταβολὴ τοῦ πεδίου της σὲ οἰκισμό ποῦ περικυκλώνει τὸ πολυάνδρειον. Τὸ Ὑπουργεῖο Δημοσίων Ἔργων πιστεύει ὅτι ἂν ἡ μιὰ του Ὑπηρεσίας κηρύξει ὡς προστατευόμενα μερικὰ ἐρειπωμένα καταστήματα τοῦ Πειραιῶς μπορεῖ κατόπιν νὰ κατastreφῇ τὴν Ψυττάλεια, τὸ νησί πάνω στὸ ὁποῖο πολέμησαν οἱ ναυμάχοι τῆς Σαλαμῖνος μὲ τὸν Ἀριστείδη, κάτι γιὰ τὸ ὁποῖο δὲν μπορεῖ νὰ υπερηφανευτεῖ τὸ νησάκι τοῦ Ἴφ ποῦ διατηροῦν ἀκόμη οἱ Γάλλοι. Ἀλλὰ αὐτὸ τὸ προστατεύει ὁ Μόντε Χρῆστο. Οἱ ἀρχαιολόγοι τῆς Ὑπηρεσίας πιστεύουν στὴν ἐνιαία ἐλληνικὴ μνημειακὴ παράδοση καὶ ἀπεργοῦν, καὶ τοῦτο ἀποτελεῖ ἀντίφαση, γιὰτὶ παραιτοῦνται, ἔστω καὶ γιὰ λίγο, ἀπὸ τὴν ἀποστολὴ τους τῆς προστασίας τῶν μνημείων. Ὅμοια παραιτήθηκαν καὶ οἱ μαθητὲς καὶ οἱ φοιτητὲς καὶ ἐπίσης οἱ καθηγητὲς τους ἀπὸ τὴ θεραπεία τῆς Παιδείας. Ὁ Ὑπουργὸς Πολιτισμοῦ καὶ οἱ τεχνικοὶ του νομίζουν ὅτι ἡ μνημειακὴ παράδοση τῆς Ἑλλάδας μπορεῖ νὰ χωριστεῖ. Τόσα χρόνια λοιπὸν μετὰ τὴ συγκρότησή μας σὲ κράτος δὲν μπορέσαμε νὰ ἀποφασίσουμε οὔτε τι εἴμαστε οὔτε τι θέλουμε. Τὸ μαγικὸ 1992 τοῦ ὁποῖου τὴν ἀναπόφευκτη ἔλευση γνωρίζαμε ἐδῶ καὶ 32 χρόνια δὲν πρόκειται νὰ βοηθήσει.

Ἀναρωτιέται λοιπὸν κανεὶς, ποιά εἶναι ἡ παράδοση γιὰ τοὺς σημερινούς Ἕλληνες καὶ ποιά ἡ θέση της στὴ ζωὴ τους. Μήπως ἡ ἀπουσία της εἶναι προτιμότερη ὅταν τὸ βάρος της εἶναι ἀσήκωτο; Μήπως εἶναι πλέον νεκρὴ καὶ ξένη καὶ γι' αὐτὸ δὲν συγκινεῖ; Ἐσεῖς θὰ κρίνετε.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Χ. ΠΕΤΡΑΚΟΣ

1. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΡΑΜΝΟΥΝΤΟΣ

(Πίν. 1-5)

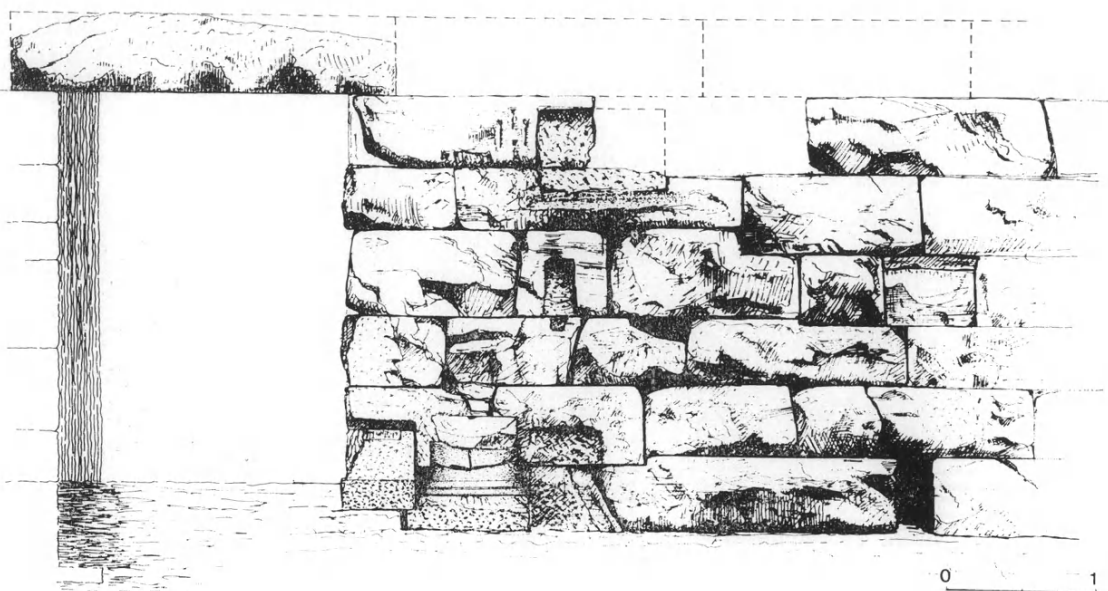
Συνεχίστηκε για δέκατη έκτη χρονιά ή ανασκαφή και ή έρευνα του δήμου και των ιερών του Ραμνουντος από τον ύπογραφόμενο. Τή συνεχή διέυθυνση τής ανασκαφής και των έργασιών είχε, όπως και τὰ προηγούμενα χρόνια, ή κυρία Έλένη Θεοχαράκη. Τή συντήρηση των εύρημάτων, κεραμικών και μετάλλινων, έκαμε ή κυρία Άνναστασία Βουτσινά και τήν επίμελεια των μαρμαρικων έργασιών είχε ο κ. Νικόλαος Καρραμαλής, ενώ επικεφαλής τής ανασκαφικής ομάδας ήταν ο κ. Δημήτριος Άλαγιάννης.

Κατά τή χρονιά τούτη έγιναν ανασκαφές, έρευνες και αναστηλώσεις στο φρούριο.

Άνατολική πύλη (έξωτερικό)

Στήν έκθεση του 1989 μνημονεύτηκε ότι τή νύκτα τής 14 Νοεμβρίου 1989 κατέρρευσε σέ μήκος 4.50 μέτρων τὸ τεῖχος ἀκριβῶς βόρεια τής Άνατολικῆς πύλης. Τοῦτο προκλήθηκε ἀπὸ τή ραγδαία και μοναδική βροχή τής προηγούμενης ἡμέρας. Ήταν διαπιστωμένο ότι τὸ τεῖχος στὸ σημεῖο ἐκεῖνο εἶχε ἰσχυρή ἀπόκλιση πρὸς τὰ ἔξω πὸ ὀφειλόταν στήν ἄγρια φυτεία και στήν ἐπὶ χιλιετίες ἔλλειψη συντήρησης τοῦ μνημείου. Ἡ κατάρρευση αὐτὴ εἶχε εὐτυχὴ ἀποτελέσματα γιατί τὸ τεῖχος ἀναστηλώθηκε μέχρι τοῦ πρὸς Βορρὰ πύργου τής πύλης, βρέθηκε ή θέση πολλῶν λίθων του πὸ ἦταν σκορπισμένοι ἐξωτερικά ἐπὶ ἑκατοντάδες χρόνια, μελετήθηκε ή κατασκευή του και προέκυψαν νέα στοιχεῖα γιὰ τή χρήση τής πύλης κατὰ τήν ἀρχαιότητα. Τὸ τεῖχος σήμερα στὸ σημεῖο ἐκεῖνο εἶναι ἀσφαλέστερο και πληρέστερο (εἰκ. 1, πίν. 1β-2).

Ἐμπρὸς ἀκριβῶς ἀπὸ τὸ τεῖχος και σέ μήκος 15 μέτρων μέχρι τοῦ πρὸς Βορρὰ πύργου ἦταν ἰδρυμένα ἐκτὸς ἀπὸ τὰ δύο βάθρα πλάι στήν πύλη και τὸ θρανίο μὲ τοὺς ἄβακες και τὸ βάθρο μὲ τή στεφάνωση τοῦ Ἀρχάνδρου Φανομάχου πὸ ἔχουν ἤδη περιγραφεῖ (ΠΑΕ 1989, 25 - 27 ἀρ. 11 - 12), ἕνα βάθρο

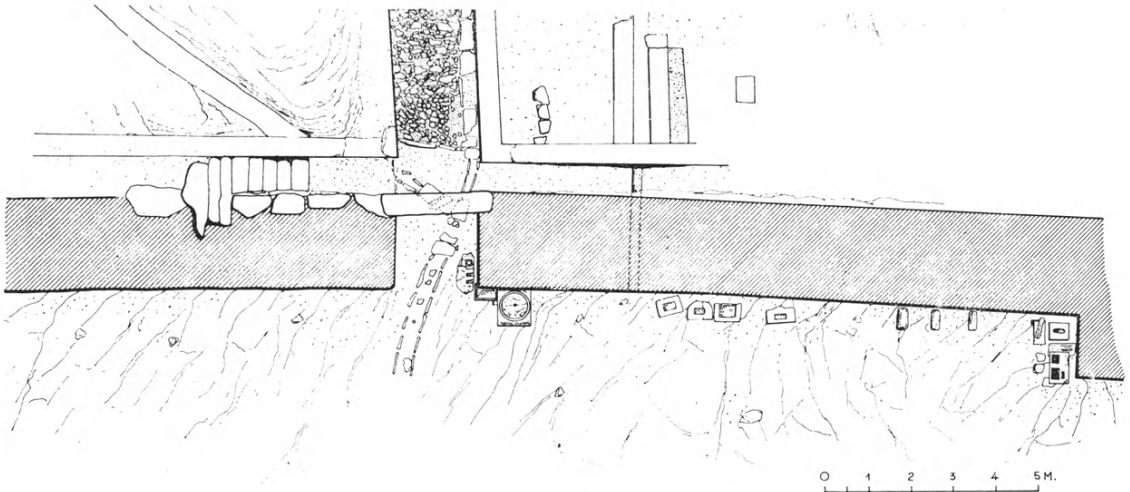

Εἰκ. 1. Ἡ ἐξωτερικὴ ὄψη τμήματος τοῦ τείχους τῆς ἀνατολικῆς πύλης τοῦ φρουρίου μετὰ τὴν ἀναστήλωση (σχ. Ἴω. Γιαρμενίτη).

ἀνεπίγραφο γιὰ τετράγωνο Ἑρμῆ, δύο βάσεις στηλῶν καὶ ἓνα θρανίو τοῦ ὁποίου σώζονται τὰ πόδια (εἰκ. 2, πίν. 1α).

Ὅπως ἀποδείχτηκε τὸ βάθρο τοῦ Ἀρχάνδρου καὶ τὸ θρανίο μὲ τοὺς ἄβακες ἔχουν ὡς ὑπόβαθρο γλυπτὲς πλάκες (πόδια) μαρμαρίνων τραπεζῶν οἱ ὁποῖες, χωρὶς ἀμφιβολία, προέρχονται ἀπὸ πλησίον χώρο, εἶχαν ἀχρηστευθεῖ στὴν ἀρχαιότητα καὶ ἔτσι ἔγινε δυνατὴ ἡ νέα, ἀρκετὰ ταπεινὴ, χρῆση τους (πίν. 4α). Χαραγμμένη στὴ δεύτερη πλίνθο τοῦ δεύτερου δόμου τοῦ τείχους πρὸς Νότο τοῦ πύργου ὑπάρχει ἐπιγραφὴ γιὰ τὴν ὁποία θὰ γίνει λόγος.

Τοῦ τείχους ἔξω τῆς πύλης ἀποκαταστάθηκε ἡ μορφή σὲ ὁλόκληρο τὸ μῆκος μέχρι τοῦ πύργου, κατὰ τὸ κάτω μέρος καὶ σὲ σημαντικὸ ὕψος κατὰ τὸ τμήμα ποὺ κατέρρευσε ὅπως ἤδη ἀναφέρθηκε. Μὲ τίς λιθοπλίνθους ποὺ βρίσκονταν ἐμπρὸς του ἀποκαταστάθηκε σὲ ὕψος 3 μέτρων καὶ ἀποδείχτηκε ὅτι

Εἰκ. 2. Βάθρα, βάσεις στηλῶν καὶ θρανία παρὰ τὴν ἀνατολικὴ πύλη τοῦ φρουρίου (σχ. Ἰω. Γιαρμενίτη).

ἄνω τοῦ στρογγυλοῦ βάθρου καὶ λίγα ἑκατοστὰ βορειότερα ὑπῆρχε λαξευμένη στὸν τρίτο καὶ στὸν τέταρτο δόμο (ἀπὸ κάτω) καὶ στὴ δεύτερη πλίνθο τους πρὸς Βορρὰ κόγχη ὕψ. 0.47 μ. καὶ βάθ. 0.08 μ. γιὰ τὴν τοποθέτηση ἀναθήματος, ἴσως μικροῦ ἀγάλματος. Πάνω ἀπὸ τὴν κόγχη αὐτή, στὸν πέμπτο καὶ στὸν ἕκτο δόμο, σχηματιζόταν ἀπὸ τὴν πλίνθο τῆς ἀναθηματικῆς ἐπιγραφῆς τοῦ στρατηγοῦ τῆς Παραλίας Εὐξίθεου Φιλοξενίδου Κηφισιέως ποὺ δημοσίευσα (ΠΑΕ 1989, 21-22 ἀρ. 5) καὶ τὶς δύο ὑπερκείμενές της ἀπὸ τὶς ὁποῖες βρέθηκαν σκορπισμένη μόνο ἡ ἀριστερά, ὀρθογώνια κόγχη διαστ. 0.56×0.81 μ., βάθους 0.11-0.17 μ., στὴν ὁποία ὁ Εὐξίθεος εἶχε τοποθετήσει τὸ ἀνάθημά του, ἀνάγλυφο ποὺ εἰκόνιζε τὴ Δήμητρα καὶ τὴν Κόρη. Κάτω ἀπὸ τὴν κόγχη τοῦ μικροῦ ἀναθήματος δεξιὰ τοῦ στρογγυλοῦ βάθρου τὸ τεῖχος εἶναι λαξευμένο μέχρις ὕψους 0.70 μ. καὶ πλάτους 0.50 μ. Στὸ σημεῖο ἐκεῖνο ἦταν ἰδρυμένο, προσκολλημένο κυριολεκτικὰ στὸ τεῖχος, ἀνάθημα, ἴσως ἐρμαῖκή στήλη μὲ ὑψηλὸ βάθος ὅπως ἡ ἀριστερὰ τοῦ στρογγυλοῦ βάθρου.

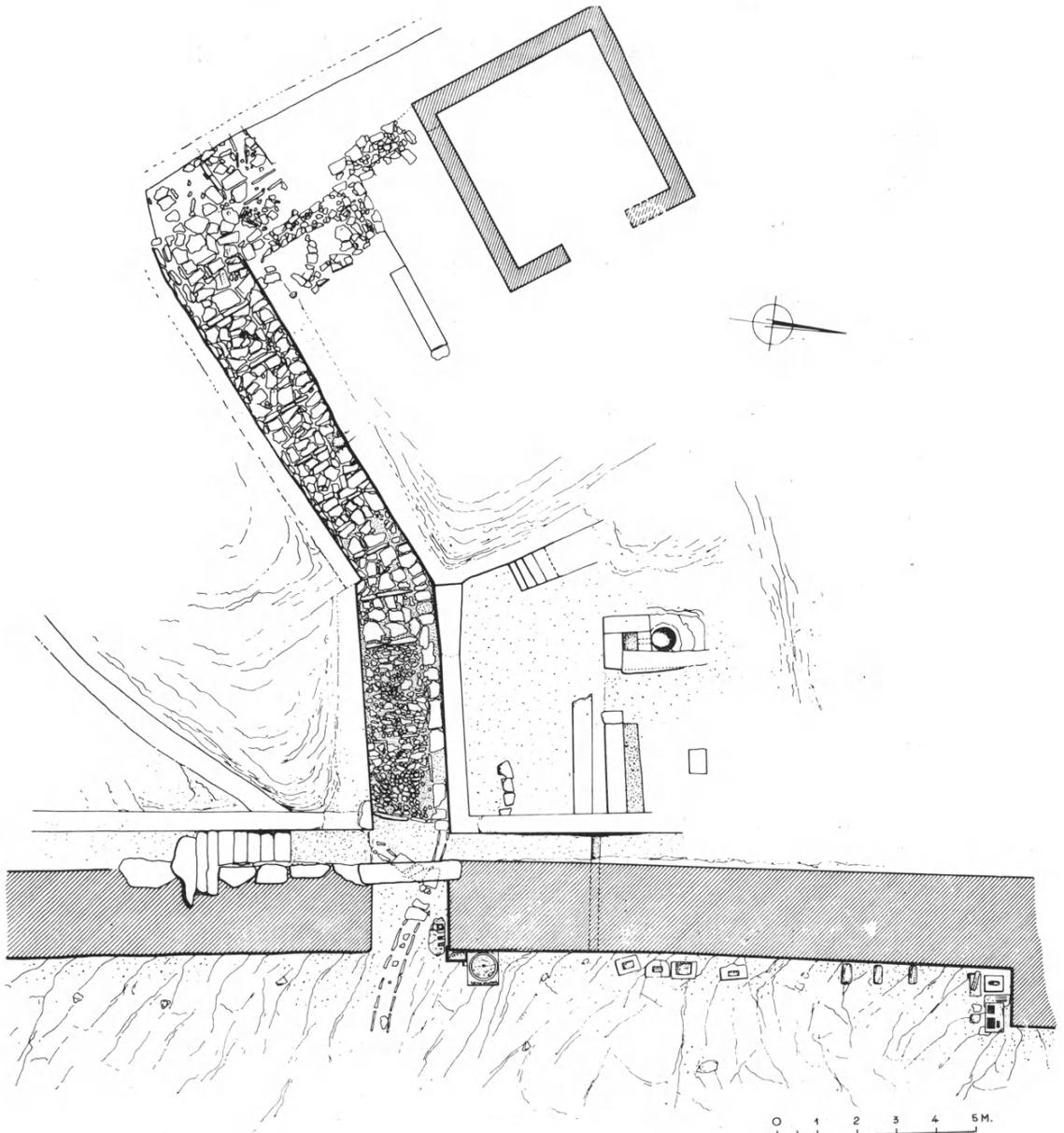
Ἀνατολική πύλη (ἐσωτερικὸν)

Τῆς ἀνατολικῆς πύλης καὶ μέρους τῆς ἐσωτερικῆς περιοχῆς τῆς δόθηκε περιγραφὴ μὲ τὴν ἔκθεσιν τοῦ 1989. Ἀπομένει μικρὴ ἐρευνητικὴ ἐργασία ἡ ὁποία δὲν εἶναι δυνατόν νὰ συντελεστεῖ ἀκόμη γιὰ τεχνικοὺς λόγους.

Ἡ ἀνασκαφὴ κατὰ τὸ 1990 προχώρησε πρὸς τὰ δυτικὰ καὶ τὰ βόρεια. Ὡς φυσικὸ ὄριο πρὸς Νότον καὶ Δυσμὰς χρησιμεύει ἡ ὁδὸς τῆς πύλης τῆς ὁποίας τὸ πρῶτον τμήμα ἔχει ἤδη περιγραφεῖ. Ἀπὸ τὴ δεύτερη βαθμίδα τῆς πρὸς Δυσμὰς κάμπτεται σὲ ἀμβλεία γωνία ἐλαφρῶς πρὸς Νότον καὶ συνεχίζεται σὲ εὐθεία γραμμὴ, ἀνωφερῆς, μὲ ἑξὶ βαθμίδες ὕψ. 0.12 καὶ πλ. 1.30 μ. μέχρι μήκους 10 μέτρων. Ἐν συνεχείᾳ κάμπτεται σὲ ὀρθή γωνία καὶ στρέφεται, πάντοτε ἀνωφερῆς, πρὸς Βορρὰ μὲ ἐλαφρὰ ἀπόκλιση πρὸς Δυσμὰς. Στὸ δεξιὸν (βόρειον) ἄκρον τῆς ὁδοῦ ἡ ὁποία ἔχει πλάτος 1.45-1.60 μ. ὑπάρχει πάντοτε ὁ κρυπτὸς ὀχετὸς σκεπασμένος μὲ πλακοειδεῖς λίθους ἀνάμεσα στοὺς ὁποίους καὶ στήλες ποὺ θὰ μνημονευθοῦν. Ἡ ὁδὸς εἶναι στρωμένη μὲ λίθους μεγαλυτέρου μεγέθους ἀπὸ ἐκείνους τοῦ πρώτου τμήματός τῆς ποὺ συναντοῦμε εὐθὺς μόλις μποῦμε στὸ φρούριον. Σὲ ἀπόστασιν 4.30 μ. ἀπὸ τῆς πρώτης καμπῆς τῆς ὁδοῦ πρὸς Δυσμὰς ὑπάρχει στὸ κατώτερον μέρος τοῦ βόρειου ἀναλήμματος ἑξοδος ὀχετοῦ ὁ ὁποῖος συνδέεται μὲ τὸν παρόδιο. Τὸ σημεῖον ἀπὸ τὸ ὁποῖον ἀρχίζει καὶ ἡ πορεία του δὲν εἶναι γνωστὰ ἀκόμη γιὰτὶ χρειάζεται ἀνασκαφὴ σὲ βάθος καὶ σὲ ἔκτασιν πρὸς Βορρὰ (εἰκ. 3).

Τὸ ἀνδρῶον

Βόρεια καὶ ἀνατολικά τοῦ τμήματος τῆς ὁδοῦ ποὺ ἀνασκάφηκε κατὰ τὸ 1990 σχηματίζεται ἀνδρῶον τοῦ ὁποίου ἐρευνήθηκε ἔκτασιν 10 μ. (Α-Δ) × 11 μ. (Β-Ν). Τοῦ ἀνδρῶου αὐτοῦ τὸ ἀνατολικὸν τμήμα, ἐξαιτίας τῆς πτώσεως τοῦ πρὸς Ἀνατολὰς ἀναλήμματος, ἔχει καταστραφεῖ καὶ ἡ ἐπίχωσή του ἔχει παρασυρθεῖ. Ἐπέμβαση ἀνασκαφικὴ, στὰ ἀρχαῖα πιθανῶς χρόνια σὲ ἓνα τμήμα του, κατέστρεψε καὶ μέρος τοῦ ναῖσκου ποὺ ἀποκαλύφθηκε.

Εἰκ. 3. Τὸ ἐσωτερικὸ τῆς ἀνατολικῆς πύλης τοῦ φρουρίου (σχ. Ἰω. Γιαρμενίτη).

Ναῖσκος

Τὸ ΒΔ τέταρτο τοῦ ἀνδῆρου καταλαμβάνει τὸ κάτω μέρος τετράγωνου σχεδὸν ναῖσκου μήκους (βάθους) 5.45 μ. καὶ πλάτους 5.30 μ. Ὁ δυτικὸς τοῖχος τοῦ ναῖσκου διατηρεῖται σὲ ὕψος 1.70 μ. καὶ ἀποτελεῖ ἀνάλημμα τοῦ ἀνωφεροῦς πρὸς Βορρὰ βαίνοντος δρόμου.

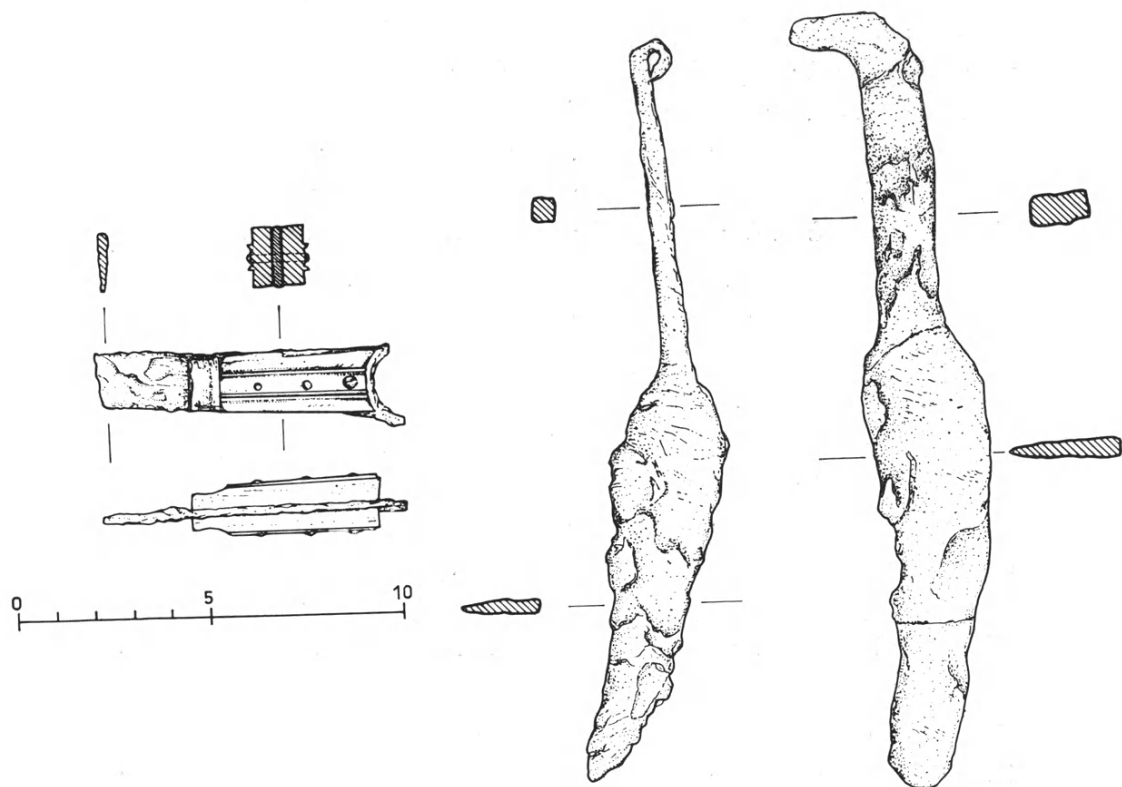
Τοῦ ναῖσκου ὁ δυτικὸς τοῖχος εἶναι κατασκευασμένος ἐπὶ τοιχοβάτου ποὺ ἐξέχει, ἀπὸ μαρμαροπλίνθους ἐργασμένους μὲ ἐξαιρετικὴ ἐπιμέλεια μὲ φιλὸ βελόνι κατὰ τοὺς τρεῖς κατώτερους δόμους (ὑψ. 46.3, 41.5 καὶ 35.5 μ. ἀπὸ κάτω πρὸς τὰ ἄνω). Ὁ ὑπόλοιπος τοῖχος τοῦ ὁποῖου σώζεται μικρὸ τμήμα, ἦταν ἀπὸ μικρὰς μαρμαροπλίνθους καὶ πλάκες ποὺ σχηματίζαν ἀνισοῦψεῖς καὶ ἀνώμαλους δόμους. Ἡ ἐπιφάνειά τους εἶναι ἀδρότερα ἐργασμένη μὲ βελόνι. Οἱ ἄλλοι δύο τοῖχοι, βόρειος ποὺ σώζεται σὲ ὕψος 1.45 μ. καὶ νότιος ὁ ὁποῖος σώζεται σὲ μικρότερο ὕψος (0.90 μ.) εἶναι κατασκευασμένοι ἀπὸ μικρὰς μαρμαροπλίνθους μὲ βελονιές ἢ κινησιές, ἀκατέργαστες πλακοειδεῖς μαρμαρόπετρες, κοινούς λίθους καὶ βύσματα ἀνάμεσα.

Τὸ δάπεδο τοῦ ναῖσκου ἦταν πατημένο κιτρινωπὸ ἀργιλῶδες χῶμα ποὺ προέρχεται ἀπὸ κονιορτοποίηση τοῦ σαθοῦ πετρώματος τῆς περιοχῆς. Σὲ λίγα σημεῖα ὅπου τὸ δάπεδο εἶχε φθαρεῖ προστέθηκε ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους κόκκινο ἀργιλῶδες χῶμα.

Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναῖσκου δὲν βρέθηκαν πράγματα ποὺ νὰ ἀνήκουν στὸν ἐξοπλισμὸ του, ἀλλὰ μόνον μικροαντικείμενα εὐτελῆ γιὰ τοὺς ἀρχαίους. Εἶναι φανερό ὅτι τὸ οἶκημα ἐγκαταλείφθηκε καὶ ἐκκενώθηκε συστηματικὰ ἀπὸ τὸ περιεχόμενό του, ἀφιέρωματα, βάρη, ἐπιπλα. Κοντὰ στὸν βόρειο τοῖχο βρέθηκαν μικρὰ κομμάτια τοῦ κονιάματος ποὺ κάλυπτε τοὺς τοίχους.

Τὰ εὐρήματα ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναῖσκου καὶ τοῦ γύρω του χώρου εἶναι τὰ ἐξῆς:

1 (932). Ναῖσκου Κυβέλης ἀπὸ πεντελικὸ μάρμαρο (Διονύσου) θραῦσμα ἀπὸ τὴ δεξιὰ πλευρὰ σωζ. ὑψ. 0.126, πλ. 0.045, πᾶχ. (βάθ.) 0.045 μ. Σώζεται τμήμα τῆς δεξιᾶς παραστάδας, τὸ τύμπανο μὲ τὸ ἀριστερὸ χερί καὶ τὸ γόνατο τῆς θεᾶς. 2 (933). Τμήμα ὀρθογώνιας λεκάνης ἀπὸ μάρμαρο Ἀγ. Μαρίας ὑψ. 0.06 (στὸ κέντρο)-0.085 (στὸ χεῖλος), πλ. 0.18-0.25, μήκ. 0.31, πλ. χεῖλους 0.04 μ. Τὸ χεῖλος εἶναι λεῖο, οἱ πλάγιες καὶ ἡ κάτω ὄψη εἶναι ἐργασμένες μὲ τὸ βελόνι. Ἡ ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια φέρει πυκνὲς καὶ συμμετρικὰς σειρὰς μικρότατων κοιλοτήτων ποὺ ἔχουν γίνει μὲ τὸ βελόνι. 3 (934). Θραύ-

Είχ. 4. Σιδερένια μαχαίρια από τὸ Ἀφροδίσιον (σχ. Μαν. Σκουλούδη καὶ Ἀναστ. Βουτσινᾶ).

σματα κονιαμάτων κόκκινου καὶ γαλανοῦ χρώματος. 4 (935). Μικρὸ θραῦσμα ἀπὸ τὴν κοιλιά κλειστοῦ ἀρχαῖου ἀγγείου (δευτέρου τέταρτο τοῦ 6ου π.Χ. αἰ.) μὲ λείψανα παράστασης ζώου καὶ ρόδακα. 5 (936). Μικρότατο θραῦσμα μελανόγραφης κύλικος τῶν ἀρχῶν (πρῶτο τέταρτο) τοῦ 5ου π.Χ. αἰ. 6 (937). Χάλκινο πλατυκέφαλο καρφὶ κεκαμμένο μήκ. 0.086 μ. 7 (938). Καρφὶ σιδερένιο σωζ. μήκ. 0.065, διαμ. κεφαλῆς ὡς εἶναι κατιωμένη 0.035 μ. 8 (939). Μαχαίρι σιδερένιο μήκ. 0.196 μὲ καμπύλη λάμα. Ἡ λαβὴ τῆς (λείπει ἢ ἐπένδυση) κάμπτεται στὴν ἄκρῃ σὲ ὀρθή γωνία (εἰχ. 4). 9 (940). Μαχαίρι σιδερένιο μήκ. 0.205 μ. μὲ καμπύλη λάμα. Ἡ ἄκρῃ τῆς λαβῆς κυκλικὴ μὲ μικρότατη ὀπή στὸ κέντρο (εἰχ. 4). 10 (941). Μικρὸ χάλκινο ἀκόπτρο σχεδὸν κατεστραμμένο διαμ. 0.066 μ. 11 (942). Θραύσματα κύλικος μελαμβανοῦς. 12 (943).

Μεγάλη ποσότητα θραυσμάτων κεραμίδων, στρωτήρων καὶ καλυπττήρων, λακωνικοῦ τύπου. Οἱ κεραμίδες βρέθηκαν σὲ στῶμα στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναῖσκου καὶ προέρχονται ἀπὸ τὴ στέγη τοῦ κτιρίου ἢ ὁποία σωριάστηκε ὅταν καταστράφηκαν τὰ ξύλα ποὺ τὴν ὑποστήριζαν.

Ἐξω τοῦ ναῖσκου, πρὸς Ἀνατολάς, πρὸς Νότο καὶ πρὸς Δυσμὰς βρέθηκαν ἀρκετὰ μικροαντικείμενα σὲ ἐπιχώσεις ἀρχαῖες οἱ ὁποῖες δὲν σχηματίστηκαν κανονικὰ ἀλλὰ πιθανότατα ἀπὸ μεταφορὰ χωμάτων ἀπὸ ἄλλο μέρος.

Ἐμπρὸς καὶ ἀνατολικά τοῦ ναῖσκου: 13 (944). Χάλκινο νόμισμα αὐτοκρατορικῶν χρόνων, πιθανῶς τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἀδριανοῦ. 14 (945). Χάλκινο ἀθηναϊκὸ νόμισμα τοῦ 124 μ.Χ. 15 (946). Τμῆμα χαλκῆς περόνης μήκ. 0.053 μ. 16 (947). Χάλκινο ἀθηναϊκὸ νόμισμα τοῦ 193 μ.Χ.

Στὴν ἐπίχωση τοῦ δρόμου ποὺ ὀρίζει τὸ ἄνδρρο τοῦ ναῖσκου πρὸς Νότο βρέθηκαν ἐκτὸς ἀπὸ μέγα πλῆθος θραυσμάτων ἀγγείων τὰ ὁποῖα συσσωρεύτηκαν ἐκεῖ μὲ τὸ χῶμα ποὺ τὰ κάλυπτε καὶ τὰ ἐξῆς: 17 (948). Θραύσματα ὀστέων περονῶν· μιᾶς, μήκ. 0.021 μ. ἢ κεφαλὴ ἔχει μορφή κουκουναριοῦ. 18 (949). Ψῆφος κυλινδρική μήκ. 0.012, διαμ. 0.006 μ. ἀπὸ ἤλεκτρο. 19 (950). Σύνδεσμος ἀγγείου ἐλλιπής. 20 (951). Δακτυλιόλιθος ἀπὸ ὑαλομάζα. 21 (952). Ὀστέινη περόνη ἀκέραια, μήκ. 0.056 μ. 22 (953). Ὀκτὼ σιδερένια καρφιά μὲ πλατὺ κεφάλι, κατεστραμμένα. 23 (953). Χάλκινα καρφιά ὀρθογώνιας διατομῆς μὲ ἡμισφαιρικὸ κεφάλι, μήκ. 0.028, 0.945, 0.06, 0.067 (δύο). 24 (955). Θραῦσμα ἀπὸ μεγαρικὸ σκύφο. 25 (956). Μικρότατα φύλλα μολυβιοῦ καὶ συνεστραμμένο μολυβδοκόνδυλο μήκ. 0.0125 μ. (βλ. ΠΑΕ 1984, 185 πίν. 120β). 26 (957). Μικρότατος χάλκινος γάντζος μήκ. 0.014 μὲ κοῖλο τὸ ἓνα ἄκρο γιὰ νὰ στερεωθεῖ σὲ ξύλο. 27 (958). Τὸ πρόσθιο μέρος μικροῦ χρωστήρος ἀπὸ χάλκινο ἔλασμα σχεδὸν κυλινδρικὸ μήκ. 0.03 μ. Ἐλαφρῶς πεπλατυσμένο ἔχει διάμ. 0.005-0.008 στὸ ἓνα ἄκρο τὸ ὁποῖο δεχόταν ξύλινο στέλεχος (σώζονται στὸ ἐσωτερικὸ λείψανα τοῦ ξύλου) καὶ 0.003-0.005 μ. στὸ ἄλλο ἄκρο τὸ ὁποῖο συγκρατοῦσε τὶς τρίχες. 28 (959). Τμῆμα μαρμάρινης ἀβαθοῦς λεκάνης ἀπὸ ντόπιο μάρμαρο μεγ. διαστ. 0.31 μ. (κατὰ τὴ διάμετρο) × 0.20, πλ. χεῖλους 0.04, πᾶχ. 0.06 μ. Στὴν ἄνω ἐπιφάνεια εἶναι ἐργασμένη μὲ βελόναι, στὴν κάτω ἀδρότερα μὲ βελόνι ἐπίσης. 29 (960). Ναῖσκου Κυβέλης ἀπὸ πεντελικὸ (Διονύσου) μάρμαρο, μὲ ἀέτωμα, τὸ ἄνω μισό. Λεῖπει ἡ ἀριστερὴ παραστάδα καὶ τὸ ἀριστερὸ τμῆμα τοῦ αἰτώματος. Ὑψ. 0.053-0.145, πλ. 0.14, πᾶχ. 0.04-0.06 μ. Σῶζεται ὡς τὴ μέση ἢ θεὰ ἢ ὁποία κρατεῖ μὲ τὸ ἀριστερὸ χεῖρ τὸ τύμπανο.

30 (961). Χάλκινο καρφί με πλατύ κεφάλι διαμ. 0.013, μήκ. 0.10 μ., σχεδόν άκέραιο. Λέπει μικρότατο μέρος τής άκίδος. 31 (962). Χάλκινο άρχαίο έλλη- νικό νόμισμα έφθαρμένο του 2ου-1ου π.Χ. αί.

Βορείως του ναΐσκου, σε ύψηλές έπιχώσεις βρέθηκαν: 32 (963). Δακτυλιό- λιθος έπιπεδόκυρτος διαμ. 0.015 από υαλόμαζα. 33 (964). 'Η άνω άριστερή γωνία μαρμάρινου μικροῦ βάθρου (;) ὕψ. 0.048, πλ. 0.086, βάθ. 0.07, έργασμένο και στην πίσω πλευρά. Στόν άβακα ὕψ. 0.023 και σε απόσταση 0.05 από την άριστερή άκμή του είναι χαραγμένο το γράμμα Ο ὕψ. 0.08 μ. Δέν είναι πιθα- νόν να άνήκει στη λέξη Θ[εοί]. 34 (965). 'Αστράγαλος άρνιου ή κατσεικιου. 35 (966). Κεφάλι ειδωλίου ταύρου. 36 (967). Μεγάλο ὄστρεο (στρείδι).

Στην έπίχωση του δρόμου πίσω (δυτικά) από τόν ναΐσκο ή όποία περι- εΐχε, ὅμως μνημονεύτηκε ἥδη, πληθος θραυσμάτων άγγείων βρέθηκαν άκόμη: 37 (968). Λαβή μαχαιριου μήκ. 0.073 μ. Σώζεται το σιδερένιο στέλεχος έπεν- δεδυμένο με δύο ὀστέινα πλακίδια. Στέλεχος και πλακίδια συνδέονται με τρία σιδερένια καρφιά (πριτσίνια). Με δύο λεπτότατες ταινίες έξοχῆς 1 χιλιοστοῦ και πάχους του ίδιου ή έπιφάνεια των πλακιδίων διαιρείται σε τρεις ζώνες. Στο προς τη λάμα του μαχαιριου άκρο τά πλακίδια λεπταίνουन ενῶ στο άνω τέρμα τους είναι ήμικυκλικά γιατί ή λάμα του μαχαιριου στο πίσω άκρο της σχημάτιζε κρίκο του όποίου τμήμα διατηρεΐται (είκ. 4). 38 (969). Τρία χάλκινα πλατυκέφαλα καρφιά διαμ. κεφαλῆς 0.018, μήκ. 0.01, 0.021, 0.055 μ. 39 (970). Δύο άστράγαλοι άρνιου ή κατσεικιου. 40 (971). Τμήματα ὀστέινων περονῶν. 41 (972). Πήλινη άνάγλυφη γυναικεία κεφαλή ὕψ. 0.028 μ. από έπίθετη δια- κόσμηση άγγείου. 42 (973). 'Ακέραιος μολύβδινος έπιπεδόκυρτος κρίκος διαμ. 0.08 μ. για τη στήριξη άγγείου χωρίς βάση πιθανῶς. 43 (974). Σιδερένια καρ- φιά. 44 (975). Μολύβδινος σύνδεσμος άγγείου. 45 (976). Μικρά φύλλα μολυ- βιου. 46 (977). Τμήμα μελανόμορφης κύλικος. 'Από την έσωτερική κεντρική διακόσμηση σώζεται μέρος παράστασης σατύρου προς δεξιά. 47 (978). Τμήμα μαρμάρινου πήχεως και βραχίονος με παρυφή ρούχου. 'Ο πῆχυς είναι έλλιπής ενῶ το άκρο του βραχίονος είναι ἄρτιο και φέρει τόρμο διαμ. 0.007 μ. για τη σύνδεσή του με το άγαλμάτιο. 48 (979). Δύο συγκολλημένα θραύσματα άβα- θους λεκάνης από ντόπιο μάρμαρο. Μέγ. διάσταση κατά τη διάμ. 0.24, μήκ. χορδῆς τόξου 0.31, πάχ. 0.03 μ. Οι έπιφάνειες είναι έργασμένες με το βελόνι ενῶ το χεΐλος είναι λείο, έργασμένο ἴσως με λίμα. 49 (980). Μικρό φύλλο χαλκοῦ. 50 (981). Μολύβδινος σύνδεσμος άγγείου. 51 (982). Θραύσματα ύά-

λινων ἀγγείων. 52 (983). Χάλκινο νόμισμα τοῦ Κοινοῦ τῶν Θεσσαλῶν τοῦ 1ου π.Χ. αἰ. 53 (984). Δύο φύλλα μολυβιοῦ σὲ μορφὴ κυλίνδρου. Χρησίμευαν ὡς βαρίδια. 54 (985). Κυκλικὸ πῶμα μολύβδινου ἀγγείου (πυξίδος) διαμ. 0.007 μ. Στὸ μέσον ἔχει κομβίον ὡς λαβή. 55 (986). Χάλκινο ἀγκίστρι κατιωμένο. 56 (987). Θραῦσμα ἀπὸ τὸ χεῖλος μαρμάρινης ἀβαθοῦς λεκάνης ὅπως οἱ προηγούμενες (μάρμαρο Ἀγ. Μαρίνας). Μέγ. διαστ. 0.09, πάχ. 0.045, πλ. χεῖλους 0.048 μ. Ἐργασμένο μὲ λεπτὸ χτένι. 57 (988). Τὸ πλέον ἐνδιαφέρον εὗρημα ἀπὸ τὴν ἐπίχωση μὲ τὰ πολλὰ κομμάτια ἀγγείων εἶναι τμῆμα κιονωτοῦ μελανόμορφου κρατήρα τοῦ τέλους τοῦ 6ου π.Χ. αἰ. συγκολλημένο ἀπὸ τέσσερα θραύσματα. Δύο ἀπὸ αὐτὰ εἶχαν βρεθεῖ πρὶν ἀπὸ ἀρκετὰ χρόνια σὲ ἀποθέτη πίσω ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ τμῆμα τοῦ νότιου τοίχου τοῦ γυμνασίου (ΠΑΕ 1977, 19· 1981, 135). Εἰκονίζεται ἀριστερὰ τμῆμα λύρας· ἐμπρὸς ἀπὸ αὐτὴν Ἑρμῆς μὲ πέτασο εἶναι στραμμένος δεξιὰ ἀλλὰ ἡ κεφαλὴ στρέφεται πρὸς τὰ πίσω, ἀριστερά. Στὸ βάθος τῆς παράστασης εἰκονίζονται κληματίδες καὶ σταφύλι. Ἡ παράσταση δεξιὰ ὀρίζεται ἀπὸ κατακόρυφον ταινίαν μὲ ἀνθέμια ἀνάμεσα σὲ δύο γραμμὲς ἐνῶ ἄνω ὑπάρχει γλωσσοειδὲς κόσμημα.

Οἶκημα καὶ αὐλὴ

Τὸ ΝΔ τέταρτο τοῦ ἀνδῆρου ποὺ ὀρίζεται νότια καὶ δυτικὰ ἀπὸ τὸν δρόμο καταλαμβάνουν τὰ ἐρείπια μικροῦ οἰκήματος διαπιστουμένου μήκους (Α-Δ) 5 μ. καὶ πλ. 3.35 μ. μὲ ἄνοιγμα θύρας πλ. 1 μ. στὴ βόρεια πλευρά, ἡμικυκλικὴ ἐστία στὴ ΝΔ γωνία καὶ ὑπαίθρου αὐλῆς πλ. 2 μ. Στὴν αὐλὴ βρέθηκε πεσμένη μὲ τὰ γράμματα πρὸς τὰ ἄνω καὶ ἀκέραια ἡ στήλη ἀρ. 928 μὲ τιμητικὸ ψήφισμα γιὰ τὸν στρατηγὸ τῆς Παραλίας Νικόμαχο Αἰνιάδου Παιανιέα, τοῦ 222/21 π.Χ. Παρὰ τὸ ὅτι ἡ βάση τῆς στήλης δὲν βρέθηκε πιστεύω ὅτι εἶχε ἰδρυθεῖ στὸν τόπο ποὺ βρέθηκε, ἔξω ἀπὸ τὸν ναῖσκο. Στὸ ψήφισμα ἀναφέρεται ὅτι ἡ στήλη θὰ στηθεῖ στὸν Ραμνούντα, ἐν τῷ ἱερῷ τῆς Ἀφροδίτης τῆς Ἑγεμόνης. Εἶναι πιθανότατο λοιπὸν πὼς τὸ ἄνδρo μὲ τὸν ναῖσκο ἀποτελοῦσε τὸ ἱερὸ τῆς θεᾶς αὐτῆς γιὰ τὸ ὁποῖο θὰ γίνεῖ λόγος στὰ σχόλια τῆς ἐπιγραφῆς.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴ στήλη, στὸν ἴδιον χῶρο βρέθηκαν καὶ τέσσερα λυχνάρια καὶ δύο ἀγγεῖα συγκεντρωμένα σὲ ἐπιμήκη λάκκο. Τὸ ἓνα βρέθηκε σὲ θραύσματα ἀλλὰ σώζει τὴ λαβή, τὰ λοιπὰ εἶναι ἀκέραια ἀλλὰ δὲν ἔχουν τὴ λαβὴ τους. 58 (989). Λύχνος μήκ. 0.125, συγκολλημένος ἀπὸ πολλὰ θραύσματα μὲ μικρὲς ἐλλείψεις συμπληρωμένος μὲ γύψο. Σώζεται ἡ ταινιόσχημη ἀνορθούμενη λαβή.

Ἡ μύξα ἐπιμήκης με ρομβοειδὲς ἄκρο. Βάση χαμηλὴ δισκοειδής. Ἄνω γύρω ἀπὸ τὸν ἐπίπεδο κεντρικὸ δίσκο με τὴν ὀπὴ πυκνὲς ραβδώσεις. Πηλὸς φαίος καθὼς καὶ τὸ γάνωμα. 59 (990). Λύχνος ἀκέραιος μήκ. 0.107 μ.· λείπει ἡ λαβή. Ἡ μύξα ρομβοειδής με δύο κοιλώματα στὶς δύο γωνίες τοῦ ρόμβου. Στὸν ὦμο γύρω ἀπὸ τὸν ἔντονα κοῖλο κεντρικὸ δίσκο με τὴν ὀπὴ, ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ ἀπὸ μιὰ ἀσπίδα καὶ ἓνα καρδιόσχημο φύλλο. 60 (991). Λύχνος τοῦ ὁποίου λείπει ἡ λαβή. Στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ ἀπόφυση. Ὁ δίσκος ἄνω με τὴν κεντρικὴ ὀπὴ γιὰ τὸ γέμισμα τοῦ λύχνου, περιβάλλεται ἀπὸ πλαστικὸ δακτύλιο. Στὴ ρομβοειδὴ μύξα ὑπάρχει σχηματοποιημένο ἀνθέμιο. Ὁ πηλὸς εἶναι ἀνοιχτόχρωμος καστανὸς καὶ κατὰ τόπους σῶζεται κοκκινωπὸ ἐπίχρισμα. Στὴν ἐπίπεδον βάση ἀνάγλυφον ἐπιγραφὴ *AYCIOY* τοῦ γνωστοῦ ἐργαστηριάρχου (Agora IV 184, 190 ἀρ. 716 καὶ 742) ὁ ὁποῖος ἤκμασε κατὰ τὸ δεύτερον μιστὸ τοῦ 1ου π.Χ. αἰ. ἕως καὶ τὰ πρῶτα χρόνια τοῦ 1ου μ.Χ. αἰ. 61 (992). Λύχνος ἀκέραιος πλὴν τῆς λαβῆς μήκ. 0.108 μ.· λείπει ἡ λαβή. Βάση δακτυλοειδής. Ὁμοίου τύπου με τὸν ἀρ. 989. Διάκοσμος ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ ἀπὸ δύο συστάδες ὁμόκεντρων ἡμικυκλίων. Ἄνω καὶ μετὰξὺ αὐτῶν τριγωνικὰ φυλλοειδὴ κοσμήματα. Πηλὸς κόκκινος. Λεῖψανα ἐρυθροῦ γανώματος. 62 (993). Δακρυδόχος σχεδὸν ἀκέραιη ὕψ. 0.132, διαμ. κοιλίας 0.075, χειλέων 0.033 μ. με λεπτὸ ὑψηλὸ λαιμὸ καὶ ἐξογκωμένη κοιλία ἡ ὁποία φέρει ὀριζοντίως ἀβαθεῖς αὐλακώσεις. Δὲν ἔχει βάση ὑποκάτω ἐπίπεδο. Πηλὸς φαίος. Μεγάλον τμήμα τῆς κοιλίας ἔχει κόκκινον χροῶμα ἀπὸ τὸ ψήσιμο. 63 (994). Παρόμοιον ἀγγεῖον ἐλλιπὲς κατὰ μεγάλο μέρος, συγκολλημένο ἀπὸ πολλὰ θραύσματα ὕψ. ± 0.122 μ. με χαμηλὸ πόδι διαμ. 0.032 μ. μεγίστος διαμ. κοιλίας 0.095 μ. Πηλὸς καὶ ἐπίχρισμα χρώματος φαιοῦ.

Ἀπὸ τοὺς λύχνους οἱ ἀρ. 989 καὶ 992 τοῦ τύπου 51 τῆς Ἀγορᾶς χρονολογοῦνται ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 2ου καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 1ου π.Χ. αἰ. μέχρι τοῦ 86 π.Χ. ἀλλὰ ἀπαντοῦν μέχρι καὶ τοῦ ὀψίμου 1ου π.Χ. αἰ. (Agora IV, 179 ἀρ. 697-699 πίν. 50). Ὁ λύχνος ἀρ. 990 ἀθηναϊκὴ μίμηση κνιδιακοῦ προτύπου χρονολογεῖται ἀπὸ τοῦ τελευταίου τετάρτου τοῦ 2ου π.Χ. αἰ. μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ 1ου μ.Χ. αἰ. [Agora V, 35 (G 127) πίν. 44, ὅπου παρόμοιος].

Πιθανὸν εἶναι ὅτι τὸ Ἀφροδίσιον λειτουργοῦσε καὶ μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ 1ου μ.Χ. αἰ. χωρὶς ὅμως τοῦτο νὰ ἀποδεικνύεται καὶ ἀπὸ ἄλλα εὐρήματα.

Ἡ Νότια πύλη

Ἡ κύρια, παλαιότερη καὶ πλέον ὀχυρὴ πύλη τοῦ φρουρίου τοῦ Ραμνοῦντος εἶναι ἡ Νότια ἀπὸ τὴν ὁποία φυσιολογικὰ ἔμπαιναν στὸ φρούριον ὅσοι ἔρ-

χονταν ἀπὸ τὸ ἱερό τῆς Νέμεσης (πίν. 3). Τῆς πύλης αὐτῆς προκαταρκτικὴ ἔρευνα ἄρχισε φέτος μὲ σκοπὸ νὰ βρεθεῖ τὸ ἐπίπεδο εἰσόδου καὶ ὁ τρόπος ἀσφάλισής της.

Ἐγινε μεγάλη τομὴ στὸ ἀνοιγμα τῆς πύλης καὶ εὐθὺς ἀποκαλύφθηκε τοῖχος, ἀπὸ Α πρὸς Δ πάχους 2.10 μ. μὲ τὸν ὁποῖο εἶχε φραχθεῖ στὴν ἀρχαιότητα. Στὸ ἀριστερὸ μέρος τοῦ ἀνοιγματος, τὸ δυτικὸ, ἀποκαλύφθηκε κάτω ἀπὸ τὸν τοῖχο κρυπτὸς ὀχετὸς ὁ ὁποῖος ἔρχεται ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ φρουρίου καὶ ἐξέβαλλε τὰ νερὰ πρὸς τὸν διοχέτευε ἔξω ἀπὸ τὴν πύλη. Ὁ ὀχετὸς αὐτὸς ἔχει πλάτος 0.34 μ. Ἐσωτερικὰ τοῦ τοίχου πρὸς τὴν πύλη βρέθηκαν πεταμένα ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους πλῆθος θραυσμάτων ἀγγείων, κεραμιδιῶν, κομμάτια σιδερόμαζας πρὸς προέρχονται ἀπὸ τὰ ἀπορρίμματα ἐργαστηρίων, ὅστ' αὖ ζώων, κομμάτια γυαλιοῦ, καρφιά. Ἡ ποικιλία τῶν εὐρημάτων δείχνει πὺς ὁ χώρος χρησίμευε γιὰ τὴν ἀπόθεση ἀπορριμμάτων. Τὰ πλέον χαρακτηριστικὰ θραύσματα ἀγγείων ἀνήκουν στὴν τεχνοτροπία West Slope καὶ σὲ μεγαρικὸς σκύφους πρὸς μᾶς ὁδηγοῦν χρονολογικῶς στὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ. Δύο νομίσματα πρὸς βρέθηκαν ἀνάμεσα στὰ θραύσματα τῶν ἀγγείων καὶ τὰ λοιπὰ εὐρήματα χρονολογοῦνται τὸ ἓνα, τῆς Εὐβοϊκῆς Συμπολιτείας (Olivier Picard, *Chalcis et la Confédération Eubéenne*, 170-171) στὴν περίοδο 255-245 π.Χ. καὶ τὸ δεῦτερο Ἀθηναϊκὸ (F. Kleiner, *Hesperia* 1976, 38) στὴν περίοδο 200-180 π.Χ., κατὰ τὴ γωμάτευση τῆς κυρίας Μ. Οἰκονομίδου.

Μετὰ τὰ μέσα λοιπὸν τοῦ 3ου π.Χ. αἰ. φαίνεται ὅτι φράχθηκε ἡ Νότια Πύλη. Οἱ λόγοι μᾶς εἶναι ἄγνωστοι ἀλλὰ δὲν θὰ ἦταν τολμηρὸ νὰ ὑποθέσουμε ὅτι τοῦτο ἔγινε γιὰ μεγαλύτερη ἀσφάλεια τοῦ φρουρίου καὶ ἐξοικονόμηση φρουρῶν. Ἡ λειτουργία τῆς πύλης ἀπαιτοῦσε ἀρκετοὺς στρατιῶτες καὶ τὴν παρουσία τοῦ πυλωροῦ.

Στὴν ἐκθεση τοῦ 1989 δημοσίευσά τιμητικὸ ψήφισμα γιὰ τὸν στρατηγὸ τῆς Παραλίας Θούκριτο Ἀλκιμάχου Μυρρινουσίω, τὸ ὁποῖο χρονολογεῖται ἐπὶ Καλλιμάχου ἄρχοντος Ἀθηνῶν (252/1 π.Χ.). "Ἐνας ἀπὸ τοὺς λόγους γιὰ τὸν ὁποῖο τιμήθηκε ὁ Θούκριτος εἶναι ὅτι [κα]τεσκεύασε δὲ καὶ πυλώριον καὶ πύλας ἐκ τῶν ιδίω[ν]. Ἡ ἐποχὴ κατασκευῆς τῶν πυλῶν καὶ τοῦ πυλωρίου συμπίπτει μὲ τὸ κλείσιμο τῆς Νότιας πύλης. Ἡ ρητὴ μνεῖα στὸ ψήφισμα τοῦ Θούκριτου ὅτι ἡ στήλη θὰ ἰδρυθεῖ πρὸς τεῖ πύλει, τὴν Ἀνατολικὴ φυσικὰ κοντὰ στὴν ὁποία βρέθηκε, ἐκφραση πρὸς ἐπαναλαμβάνεται σὲ ἄλλο ψήφισμα τοῦ 225/4 π.Χ. (Pouilloux, *La Forteresse*, ἀρ. 17) εἶναι ἀρκετὰ ἰσχυρὲς ἐνδεί-

Ξεις ὅτι κύρια πύλη τοῦ φρουρίου ἦταν πλέον ἡ 'Ανατολική, μικρότερη καὶ εὐκολότερα προστατευόμενη. Τῆς Νότιας πύλης δεσπόζει, ἀπὸ πολὺ μικρὴ ἀπόσταση, ὑψηλὸς λόφος ἀπὸ ὅπου εὐκολα μπορούσαν νὰ προσβληθοῦν οἱ ὑπερασπιστὲς τοῦ φρουρίου καὶ ἡ ἴδια ἡ πύλη. Ἡ 'Ανατολικὴ ἀντίθετα ἔχει ἐμπρὸς τῆς, ἀνατολικά, μία ἀρκετὰ μεγάλῃ καὶ ἀναπεπταμένη ἔκταση ὅπου οἱ ἐπιτιθέμενοι βρίσκονταν σὲ δυσμενέστερη θέσῃ. Οἱ βροχὲς ποὺ ἄρχισαν νὰ πέφτουν ἄφθονες κατὰ τὸ τέλος τῆς ἀνασκαφικῆς περιόδου δὲν ἐπέτρεψαν τῇ συμπλήρωσῃ τῆς ἔρευνας τῆς Νότιας πύλης.

'Επιφανειακὴ ἔρευνα ἀπὸ τὸ ἀνοιγμα τῆς Νότιας πύλης καὶ πρὸς Βορρά, δηλαδὴ στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ φρουρίου, ἔδειξε ὅτι εὐθὺς μετὰ τὴν πύλη ὑπῆρχε δρόμος πλάτους 2.60 μ. ἕως 3.05 μ., ὁ ὁποῖος ἔπειτα ἀπὸ διάστημα 19 μέτρων κατέληγε σὲ ἀνοιγμα πλάτους 2 μέτρων. Ὁ δρόμος αὐτὸς περιοριζόταν, ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ (Α καὶ Δ), ἀπὸ οἰκήματα τῶν ὁποίων σώζονται τὰ θεμέλια καὶ τὰ ἀνοίγματα τῶν θυρῶν μὲ τὰ ὁποῖα ἦταν προσιτά. Ὁ ἐχθρὸς λοιπὸν ποὺ θὰ παραβίαζε τὴ Νότια πύλη θὰ βρισκόταν σ' ἓνα στενὸ διάδρομο μεγίστου πλάτους 3 μ. καὶ θὰ ἦταν ἐκτεθειμένος στὰ χτυπήματα τῶν ὑπερασπιστῶν τοῦ φρουρίου, χωρὶς νὰ ἔχει εὐχέρεια κινήσεων καὶ εὐκολο τρόπο ὑποχώρησης καὶ ἐξόδου καθὼς νέοι εἰσβολεῖς θὰ ἐμπόδιζαν τὴν ἔξοδο αὐτῶν ποὺ βρίσκονταν μέσα στὸ φρούριο καὶ δέχονταν ἀμείλικτα πλήγματα.

Τοπογραφικὴ ἐπισκόπησις τοῦ τείχους

Ἡ πορεία καὶ ἡ μορφή τοῦ τείχους τοῦ φρουρίου ἀποτελέσσει ἀντικείμενο σπουδῆς ἀπὸ τὸν περασμένο αἰῶνα. Οἱ κυριότερες δημοσιευμένες μελέτες εἶναι τοῦ G. J. Schneider (*Berliner Philologische Wochenschrift* 4, 1884, 1305-1312), τοῦ Partsch (*δ.π.* 1895, 1020-1023) καὶ τοῦ Ad. Struck (*At-tika*, 1911, 188-190 εἰκ. 216-218). Ἀκροθιγῶς ἐξετάζεται τὸ φρούριο ἀπὸ τοὺς τοπογράφους καὶ τοὺς σχολιαστὰς τοῦ Πausanias χωρὶς νὰ προστίθεται κάτι τὸ νέο. Ἡ μελέτη τοῦ Pouilloux (*La forteresse de Rhamnonte*, Paris 1954), περιέχει τίς γνώσεις μας γιὰ τὸ φρούριο μέχρι τοῦ 1975. Ἐκτοτε οἱ ἀνασκαφὲς καὶ ἡ νέα μελέτη πρόσθεσαν πολλὰ νέα στοιχεῖα καὶ τροποποίησαν παλιὰς ἀπόψεις.

Ἐνα ἀπὸ τὰ σημεῖα τοῦ φρουρίου ὁ περίβολος, τὸν ὁποῖο ὁ Pouilloux γιὰ λόγους τεχνικοὺς δὲν μπόρεσε νὰ καθορίσει μὲ ἀκρίβεια, μελετήθηκε κατὰ

τὸ 1990. Χρειάστηκε συστηματικὸς καθαρισμός, κοπή φυτείας καὶ μικρὲς ἀνασκαφές. Ὅπως φαίνεται καὶ στὴν κάτοψη, ἡ πορεία τοῦ τείχους σχεδὸν ἀποκαταστάθηκε, νέες πύλεις βρέθηκαν, ἀναγκαῖες γιὰ τὴν ἐπικοινωνία μὲ τὴ γύρω περιοχή, καὶ ἡ τοιχοδομία προσδιορίστηκε μὲ μεγαλύτερη ἀκρίβεια (εἰκ. 5).

Ὁ λόφος τοῦ φρουρίου ἔχει σχῆμα ἀκανόνιστου τραπεζίου. Στὸ νότιο μέρος του ποὺ ἀντικρίζει τὸ ἱερὸ τῆς Νέμεσης ἡ κλίση του εἶναι ὁμαλή. Προχωρώντας ὅμως πρὸς τὴ θάλασσα τὸ ἔδαφος γίνεται ἔντονα ἀνηφορικὸ καὶ στὴ βόρεια πλευρὰ του, ὅπως καὶ στὴ ΒΑ καὶ τὴ ΒΔ, ὑψώνεται κοφτά. Ἀπὸ τρεῖς πλευρές, τὴ νότια, τὴν ἀνατολικὴ καὶ τὴ δυτικὴ τὸν ἀγκαλιάζει σήμερα μικρὴ κοιλάδα, στὴν ἀρχαιότητα ὅμως, ἀνατολικά καὶ δυτικά, ἡ θάλασσα ἔμπαινε ἀρκετὰ βαθιὰ στὴν ξηρὰ καὶ σχημάτιζε τὰ δύο λιμάνια τοῦ Ραμνοῦντος.

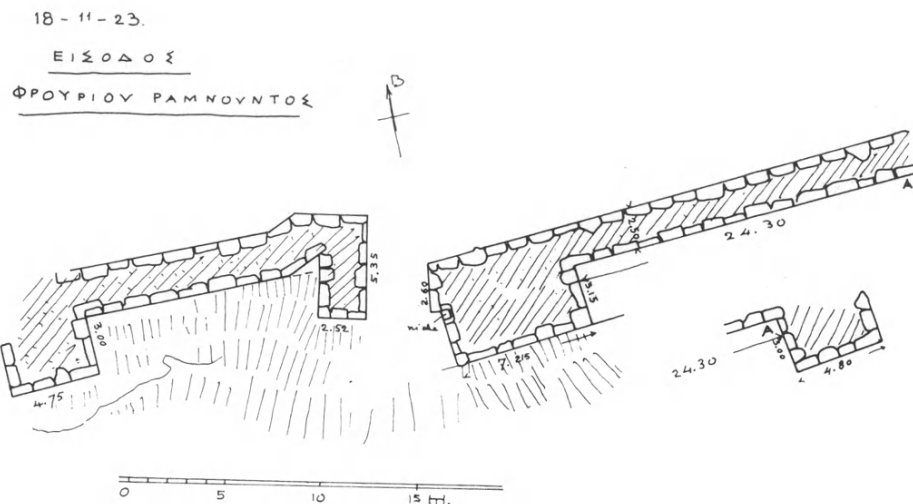
Ὁ λόφος ἦταν ὀχυρωμένος μὲ ἰσχυρὸ καὶ καλοφτιαγμένο τεῖχος μήκους 800 μ. περίπου ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἀρκετὰ τμήματα, ἰδιαίτερα ἐκεῖνα ποὺ προστάτευαν τὸ νότιο μέρος τοῦ λόφου, στέκουν καὶ σήμερα στὴ θέση τους παρὰ τὶς βλάβες ποὺ ἔχουν ὑποστεί ἀπὸ τὸν χρόνον καὶ κυρίως ἀπὸ τὴν ἄγρια φυτεία ποὺ ἀναπτύχθηκε ἀνάμεσα στοὺς λίθους καὶ τοὺς σάλεψε ἢ τοὺς γκρέμισε.

Τὸ τεῖχος ἄλλοτε περιβάλλει τὰ πόδια τοῦ λόφου καὶ ἄλλοτε ὀρθώνεται ψηλά, στὴν ἄκρη τῶν ἀπόκρημνων βράχων τῆς ΒΑ καὶ τῆς ΒΔ πλευρᾶς. Ὁ βόρειος δρόμος ποὺ κατηφορίζει ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Νέμεσης καὶ περνᾷ μέσα ἀπὸ τὸ νεκροταφεῖο τῶν περιβόλων ὁδηγεῖ στὴ νότια πλευρὰ τοῦ τείχους (μήκους 58 μ.), δυτικὰ τοῦ ἄξονα τῆς ὁποίας ἀνοίγεται ἡ κύρια πύλη τοῦ φρουρίου, ἡ Νότια.

Τὸ νότιο τεῖχος

Ἡ περιγραφή τοῦ τείχους γίνεται μὲ ἀφετηρία τὴν πλευρὰ ὅπου βρίσκεται ἡ μεγάλη, ἡ Νότια πύλη. Ἡ πλευρὰ αὕτη, ἡ νότια, εἶναι ἡ καλύτερα κατασκευασμένη τοῦ μεγάλου περιβόλου καὶ ἐκείνη ποὺ ἀντίκριζε πρώτη ὁ ξένος ποὺ ἐρχόταν ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Νέμεσης.

Ἡ πλευρὰ αὕτη τοῦ τείχους κατασκευάστηκε πρώτη, πρὶν ἀπὸ τὸν ὑπολοιπο περιβόλον τοῦ φρουρίου. Οἱ τέσσερις ὀρθογώνιοι πύργοι ποὺ τὸ ἐνισχύουν, δύο στὰ ἄκρα του Α καὶ Δ καὶ δύο ποὺ προστατεύουν τὴ μεγάλη πύλη Β καὶ Γ εἶναι ὀργανικὰ δεμένοι μὲ αὐτό, ἀντίθετα ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ καὶ δυτικὸ σκέλος τοῦ τείχους ποὺ ἀκουμποῦν ἐπάνω στὸ νότιο χωρὶς νὰ συνδέονται μαζί

Εἰκ. 6. Ἡ νότια πύλη τοῦ φρουρίου σχεδιασμένη ἀπὸ τὸν Ἀ. Κ. Ὁρλάνδο στὶς 18 Νοεμβρίου 1923 (σχεδιαστικὴ ἀντιγραφή Εὐάγγ. Ὀλύμπιου).

του. Ὁλόκληρο τὸ νότιο τεῖχος εἶναι κατασκευασμένο ἀπὸ μεγάλες μαρμάρινες πλίνθους, κατεργασμένες στὶς τέσσερις πλευρὲς καὶ ἀφημένες ἀκατέργαστες μπρὸς καὶ πίσω· εἶναι τοποθετημένες σὲ ὀριζόντιες σειρὲς ποὺ δὲν εἶναι ἰσοῦστές καὶ τὸ ὕψος τους ποικίλλει ἀπὸ 0.50 ἕως 0.60 μ.

Οἱ τέσσερις πύργοι τῆς νότιας πλευρᾶς εἶναι ἄνισοι μεταξύ τους. Οἱ δύο ἀκραῖοι (A, D) εἶναι σχεδὸν ἴσοι. Ἡ ὄψη τους εἶναι 4.75 μ. (Δ) καὶ 4.80 μ. (A) ἐνῶ ἐξέχουν ἀπὸ τὸ τεῖχος καὶ οἱ δύο τὸ ἴδιο, 3 μ. Οἱ ἄλλοι δύο πύργοι ποὺ προστάτευαν τὴν πύλη (B καὶ C) εἶναι σχεδὸν ἴσοι ὡς πρὸς τὸ βάθος, 5.35 μ. εἶναι ὁ ἀριστερὰ (B) καὶ 5.57 μ. ὁ δεξιὰ (C) ἀλλὰ ὁ δεξιὰ εἶναι πολὺ πλατύτερος, 7.25 μ. ἐνῶ ὁ ἀριστερὰ μόνον 2.52 μ.

Τὸ ἀνατολικὸ τμῆμα τοῦ νότιου τείχους (C-D) δὲν βρίσκεται στὸν ἴδιο ἄξονα μὲ τὸ δυτικὸ ἀλλὰ ἔχει μεγαλύτερη ἀπόκλιση πρὸς τὸν βορρά. Ἡ θέση του αὐτὴ δημιουργεῖ καὶ ἀνάλογη ἀπόκλιση τοῦ ἀριστεροῦ πύργου. Στὴ γωνία ποὺ σχηματίζεται μεταξύ τοῦ ἀριστεροῦ πύργου τῆς πύλης (B) καὶ τοῦ τείχους ὑπάρχει μιὰ ἰδιοτυπία. Τὸ τελευταῖο τμῆμα τοῦ τείχους πρὸς τὸν πύργο καὶ σὲ μῆκος 1.20 μ. περίπου, εἰσέχει σχηματίζοντας κενὸ σχήματος ὀρθογώνιου τριγώνου (εἰκ. 6).

Ἡ Νότια πύλη

Ἀπὸ τὶς τέσσερις γνωστὲς πύλες τοῦ φρουρίου ἡ Νότια εἶναι ἡ μεγαλύτερη καὶ ἡ πλέον ὀχυρωμένη. Ἐπειδὴ τὸ πλάτος τῆς πύλης (3.20-3.50 μ.) εἶναι μεγάλο, τὸ πιθανότερο εἶναι πὼς ἔκλεινε μὲ δύο θυρόφυλλα, βαριὰ καὶ δυσκίνητα τὰ ὁποῖα δὲν ἀνοίγονταν παρὰ σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις.

Τὸ ἀνατολικὸ τεῖχος

Εἶχε ὁλοκληρωθεῖ ἡ κατασκευὴ τοῦ νότιου τείχους ὅταν ἄρχισε νὰ οἰκοδομεῖται τὸ ἀνατολικὸ τὸ ὁποῖο ἀρχίζει ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ πύργο (D) τῆς νότιας πλευρᾶς χωρὶς νὰ ἐνώνεται ὀργανικὰ μ' αὐτόν. Τὸ μῆκος του εἶναι 140 μ. σχεδὸν εὐθύγραμμο, διακόπτεται ἀπὸ μία πύλη (E) σὲ ἀπόσταση 59 μ. ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ σκέλους καὶ ἐνισχύεται μὲ δύο ὀρθογώνιους πύργους, τὸν πρῶτο (F) σὲ ἀπόσταση 75 μ. καὶ τὸν δεύτερο (G) στὴν ἄκρη τοῦ σκέλους, σὲ ἀπόσταση 134 μ. πρὸς Βορρά.

Στὸ ἀνατολικὸ τεῖχος ἀκολουθεῖται ἡ τοιχοδομία τοῦ νοτίου χωρὶς ὅμως καὶ νὰ τηρεῖται αὐστηρά. Δὲν ἔχει τὴν κανονικότητα τοῦ νοτίου γιὰτὶ καὶ οἱ σφῆνες εἶναι περισσότερες καὶ τὸ σχεδὸν ἰσόδομο σύστημα τοῦ νοτίου δὲν ὑπάρχει.

Ἡ Ἀνατολικὴ πύλη

Σὲ ἀπόσταση 65 μ. ἀπὸ τὸν δεξιὸ πύργο τῆς νότιας πλευρᾶς ἀνοίγεται ἡ Ἀνατολικὴ πύλη τῆς ὁποίας περιγραφὴ δίνεται στὴν ἔκθεση τοῦ 1989 καὶ στὴν παρούσα.

Δεκαπέντε μέτρα βορειότερα τῆς πύλης εἶναι ὁ πύργος F. Μετὰ ἀπὸ αὐτὸν τὸ τεῖχος συνεχίζεται στὴν ἴδια μορφή ἐπὶ 54 μέτρα καὶ καταλήγει σὲ ἄλλον πύργο (G), ὀρθογώνιο καὶ αὐτὸν πλ. 5.50 μ. ὁ ὁποῖος εἶναι κατασκευασμένος πάνω σὲ μεγάλο βράχο πού ἐξέχει ἀπὸ τὸ ἔδαφος. Ὁ πύργος αὐτὸς δὲν εἶναι δεμένος οἰκοδομικὰ μὲ τὸ τεῖχος πίσω του καὶ φαίνεται πὼς προστέθηκε μετὰ.

Τὸ τμήμα τοῦ τείχους ἀνάμεσα στοὺς δύο πύργους ἀκολουθεῖ τὴν τοιχοδομία τῆς ὑπόλοιπης ἀνατολικῆς πλευρᾶς. Σὲ ὀρισμένα σημεῖα παρατηροῦνται ἀρχαῖες ἐπισκευές. Πολλοὶ μεγάλοι λιθόπλινθοι ἔχουν ἀντικατασταθεῖ ἀπὸ

NΙΚΩΝΟΣ

Εἰκ. 7. Ἐπιγραφή στὸ ἀνατολικὸ τεῖχος τοῦ φρουρίου (σχ. Μαν. Σκουλούδη).

μικρὲς ὀρθογώνιες. Μία φέρει χαραγμένη τὴν ἐπιγραφή *Νίκωνος*, τοῦ 2ου π.Χ. αἰ. Ὁ Pouilloux (ἀρ. 71) διάβασε [-]νίωνος (εἰκ. 7).

Μετὰ τὸν τελευταῖο, τὸν βορειότερο, πύργο (G) τὸ τεῖχος εἶναι σχεδὸν κατεστραμμένο. Ἀπὸ ὅ,τι σώζεται δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ διακριθεῖ μὲ ἀσφάλεια ἡ τοιχοδομία ἢ ὅποια σὲ πολλὰ σημεῖα δὲν εἶναι ἡ ἀρχικὴ ἀλλὰ λείψανα μεταγενέστερης ἐπισκευῆς ἢ ἀνακατασκευῆς τοῦ τεύχους.

Τὸ βόρειο τεῖχος

Σ' ὅλο τὸ μῆκος τῆς βόρειας πλευρᾶς τὰ λείψανα τοῦ τεύχους εἶναι σποραδικὰ καὶ ἀβέβαια. Στὴ ΒΔ γωνία τοῦ λόφου σώζονται ἐρείπια τοῦ τεύχους καὶ ὀρθογώνιου πύργου (M) πλ. 6 μ. κατασκευασμένου ὅπως καὶ τὸ τεῖχος τῆς νότιας πλευρᾶς. Πρὶν ἀπὸ τὸν πύργο M βρέθηκε ἄγνωστη πυλὶδα, ἡ L, πλάτους 1.04 μ. ἀπὸ τὴν ὁποία μπαίνει κανεῖς σὲ στενοὺς διαδρόμους πλ. 0.90 μ. δυτικὰ καὶ 1.27 μ. ἀνατολικὰ ἐπιχασμένους σήμερα. Οἱ διάδρομοι εἶναι ἀνωφερεῖς καὶ ὀδηγοῦσαν στὰ ὑψηλότερα μέρη τῆς βόρειας περιοχῆς τοῦ φρουρίου. Ἀπὸ τὸν πύργο M ἀρχίζει σκέλος τεύχους μὲ κατεύθυνση πρὸς τὴ θάλασσα. Σὲ ἀπόσταση 25 μέτρων, πάνω στὴ θάλασσα ἀκριβῶς, σώζονται τὰ λείψανα ὀρθογώνιου προμαχώνα διαστάσεων 6.50×13.25 μ.

Ἄλλα δύο σκέλη μὲ κατεύθυνση N-B ἀρχίζουν ἀκόμη ἀπὸ τὸ βόρειο τεῖχος. Τὸ ἀνατολικότερο ξεκινοῦσε ἀπὸ τὴ γωνία H τοῦ τεύχους. Στὸ μέσον περίπου τῆς ἀπόστασης H-M σώζονται λείψανα τοῦ τρίτου (J).

Τὸ δυτικὸ τεῖχος

Στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ λόφου τὸ τεῖχος ἀκολουθεῖ, γιὰ λόγους ἀμυντικούς, τὴν ἀνώμαλη μορφή τοῦ ἐδάφους εἶναι χτισμένο ὑψηλά, καὶ ἔχει

σὲ κάτοψη τῇ μορφῇ μιᾶς συνεχοῦς τεθλασμένης γραμμῆς. "Αλλοτε εἶναι θεμελιωμένο ἐπάνω σὲ ἀπότομους καὶ δυσπρόσιτους βράχους, ἄλλοτε στὴν ἐξίσου ἀπότομη πλαγιά. Στὸ σημεῖο Ο τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ τείχους βρέθηκε καὶ δεύτερη πυλὶδα πλ. 0.92 μ. κατασκευασμένη σὲ τεῖχος πάχ. 1.55 μ. Βλέπει πρὸς τὸ δυτικὸ λιμάνι τοῦ Ραμνουῦντος, ὅπου σήμερα εἶναι ἡ ἐκκλησία τῆς Ἀγίας Μαρίνας. Σὲ ἀπόσταση 100 μέτρων περίπου νότια τοῦ πύργου Μ τῆς ΒΔ γωνίας ὁ λόφος σχηματίζει προεξοχή (R) πρὸς τὰ δυτικά, σὰν ἔμβολο. Ἡ προεξοχή αὐτὴ εἶναι τειχισμένη ὑψηλά, στὸ ἐπίπεδο τῆς κορυφῆς τοῦ λόφου καὶ ὄχι χαμηλά στὸ ἐπίπεδο τοῦ ὑπόλοιπου τείχους. Στὴ δυτικὴ ἄκρη τοῦ ὑψηλὰ κτισμένου τείχους ὑπάρχει ὁ ἡμικυκλικὸς πύργος R. "Αλλοι πύργοι, τουλάχιστον δύο (T καὶ U), ὑπάρχουν στὸ τεῖχος ποὺ ἀπομένει, τὸ ὁποῖο καταλήγει στὸν δυτικὸ πύργο τῆς νότιας πλευρᾶς.

Πλησιάζοντας πρὸς τὴ νότια πλευρὰ καὶ σὲ ἀπόσταση 50 μ. περίπου ἀπὸ τὸν πύργο Α ὑπάρχουν δύο πύλες στὸ τεῖχος ἄγνωστες καὶ αὐτὲς ἕως τώρα, ἰδιότυπες ὡς πρὸς τὴν τοποθέτησή τους καὶ ἐντελῶς ἀθέατες ἀπὸ μακριά. Στὴ μικρότερη (X), τῇ δυτικῇ πυλίδᾳ, πλ. 0.83 μ. καταλήγει ἔντονα κατηφορικὸς δρόμος ποὺ ἀρχίζει ἀπὸ τὸ πρόπυλο τοῦ γυμνασίου. Τὸ τελευταῖο τμήμα τοῦ δρόμου εἶναι σκαμμένο στὸ ἔδαφος καὶ τὰ πλευρὰ του εἶναι χτισμένα. Στὸ δεξιὸ του πλευρὸ μάλιστα, τὸ βόρειο, ὑπάρχει σὲ ἀπόσταση 4.90 μ. ἀπὸ τὸ ἀνοιγμα τῆς πυλίδας σκάλα ποὺ ὡδηγοῦσε ψηλότερα, στὸν περίπατο τοῦ τείχους, μὲ σκαλοπάτια ὕψ. 0.24-0.27 μ.

Ἡ δεύτερη πύλη, ἡ Δυτικὴ (W) πλάτους 1.66 μ., διπλάσιου ἀπὸ τῆς πυλίδας, καὶ κατὰ 0.10 μ. στενότερη ἀπὸ τὴν ἀνατολική, βλέπει πρὸς Νότο καὶ ἦταν σχεδὸν ἀδύνατο νὰ τὴν προσβάλει ὁ ἐχθρὸς, ὅπως καὶ τὴν πυλίδα, γιατί ἡ διευθέτηση τοῦ τείχους στὸ σημεῖο ἐκεῖνο ἔχει γίνῃ μὲ τέτοιο τρόπο ὥστε νὰ καλύπτονται οἱ πύλες ἀπὸ αὐτό, σὲ ἀντίθεση πρὸς τὴ Νότια καὶ τὴν Ἀνατολικὴ ποὺ ἦταν θεατὲς καὶ θεωρητικὰ εὐπρόσβλητες (εἰκ. 8).

Μὲ τὶς τοπογραφικὰς ἔρευνες τοῦ 1990 διασαφηνίστηκε ἡ πορεία τοῦ τείχους ἡ ὁποία σὲ μεγάλα μέρη του ἦταν ἄγνωστη καὶ βρέθηκαν ἐκτὸς τῆς ἀνατολικῆς ἄλλες τέσσερις πύλες καὶ πυλίδες ἡ L, ἡ O, ἡ W καὶ ἡ X μὲ τὶς ὁποῖες γινόνταν ἡ ἐπικοινωνία τῶν κατοίκων τοῦ φρουρίου μὲ τὸ δυτικὸ λιμάνι καὶ τὴ δυτικὴ περιοχὴ του. Τοῦτο εἶναι φυσικόν, γιατί τὸ φρούριο τοῦ Ραμνουῦντος δὲν ἦταν μόνον ὀχυρὸς τόπος ἀλλὰ καὶ οἰκισμὸς καὶ ἡ ὑπαρξὴ τῶν πυλῶν αὐτῶν ἦταν ἀπολύτως ἀναγκαία.

Καρπὸς τῆς συστηματικῆς ἔρευνας τοῦ τείχους τοῦ φρουρίου εἶναι τὸ νέο τοπογραφικὸ σχέδιό του, τὸ ἀκριβέστερο ἀπὸ ὅσα ἔχουν ἐκπονηθεῖ ἕως τώρα (εἰκ. 5).

Οἱ ἐπιγραφές

Κατὰ τὴ φετινὴ ἀνασκαφὴ βρέθηκαν ἐπιγραφές ποὺ προσθέτουν νέα στοιχεῖα στὴ γνῶσιν μας τοῦ Ραμνουντος. Μαζὶ μὲ αὐτὲς δημοσιεύονται λίγες ἀκόμη ποὺ εἶχαν βρεθεῖ σὲ προηγούμενες περιόδους καὶ ἡ δημοσίευσή τους εἶχε κριθεῖ τότε πρόωρη.

1 (928). Στήλη ἀπὸ λευκὸ ντόπιο μάρμαρο, ἀκέραια μὲ ἀέτωμα, ὕψ. 1.19 μ. πλ. 0.35-0.40 μ. (ἄνω), 0.385 μ. (κάτω), πᾶχ. 0.10 μ. Ὑψ. γρ. 0.009 μ. Βρέθηκε στὸ φρούριο, στὸ ἄνδρρο τοῦ ναῖσκου τῆς ἀνατολικῆς πύλης, στὴν ἀυλὴ ποὺ βρίσκεται νότια αὐτοῦ.

- [Ὶ]δοξεν Ἀθηναίων τοῖς τεταγμένοις ἐν τῷ Ἀφ[ί]δν[ω]
[ι], Ἰέρων Ἀπολλοδώρου Ὑβάδης εἶπεν· ν ἐπειδὴ Νικόμα-
3 χος στρατηγὸς χειροτονηθεὶς ὑπὸ τοῦ δήμου ἐπὶ
τὴν χώραν τὴν παραλίαν εἰς τὸν ἐνιαυτὸν τὸν ἐπὶ
Ἀρχελαίου, τῶν τε φρονείων ἐπεμελήθη καλῶς καὶ ν
6 συμφερόντως τῷ τε δήμῳ καὶ τοῖς οἰκοῦσιν ἐν ἑκα-
τέρῳ τῶν φρονείων, καὶ τῆς κατὰ τὴν χώραν ἐφρόν-ν
τισεν ἀσφαλείας ὅπως μὴθὲν ἀδίκημα γίνηται κ[αί]
9 διαφυλάξας παρέδωκε τῷ μεθ' αὐτὸν στρατηγῶν· νν
ἔθυσεν δὲ καὶ τεῖ Θέμειδι καὶ τεῖ Νεμέσει καὶ τοῖς ἄλλοις
θεοῖς οἷς πάτριον ἦν ἐκ τῶν ἰδίων καὶ ἀναθεῖς ἀνά-ν
12 θημα καὶ θύσας τὰ ἐξιτητήρια τεῖ Ἀφροδίτῃ τεῖ Ἥγε-ν
μόνῃ ἐκ τῶν ἰδίων καὶ συναρέλαβεν τοὺς τε λοι-
ποὺς πάντας τοὺς ὑφ' ἐαυτὸν ταπτομένους ἐπὶ τὴν
15 θυσίαν καὶ Ἀθηναίων τοὺς τεταγμένους ἐν τῷ Ἀφί-
δνωι· ἐφρόντισεν δὲ καὶ ὅπως εὐτάκτως κομίζων-
ται τὰ ὀφώνια καὶ χρήσιμον ἑαυτὸν παρσκευάζειν
18 καὶ κ[οι]νεῖ καὶ ἰδία ἐκάστωι εἰς ὃ ἂν τις αὐτὸν παρακα-
λῶν, ὅπως οὖν ἐφάμιλλον εἴ τοῖς καθισταμένοις
ἀεὶ στρατηγοῖς χρησίμους παρσκευάζειν ἑαν-

- 21 τοὺς τοῖς στρατενομένοις, ἀγαθεῖ τύχει· δεδόχθαι
 Ἀθηναίων τοῖς στρατενομένοις τῶι Ἀφιδνῶι ἐπι-
 νέσαι Νικόμαχον Αἰνιάδου Παιανιέα καὶ στεφανῶ-
 24 σαι χρυσῶι στεφάνῳ κατὰ τὸν νόμον ἀρετῆς ἔ-
 νεκα καὶ δικαιοσύνης ἣν ἔχων διατελεῖ πρὸς τε τὴν
 βουλὴν καὶ τὸν δῆμον καὶ τοὺς στρατευμένους
 27 Ἀθηναίων, ἐπαινέσαι δὲ καὶ τὸν κατεστη(μ)έν(ον) ἐπι-
 μελητὴν Νεμόνεω Ἐλαιούσιον καὶ τὸν γραμματέα
 Ἀρχέστρατον Εὐωνυμέα καὶ στεφανῶσαι ἐκάτερον
 30 θαλλοῦ στεφάνῳ ἀρετῆς ἔνεκα καὶ δικαιοσύνης
 τῆς εἰς ἑαυτούς. ἀναγράψαι δὲ τόδε τὸ ψήφισμα
 ἐν στήλαις λιθίναις θυεῖν καὶ στήσαι τὴν μὲν
 33 ἐν Ῥαμνοῦντι, ἐν τῶι ἱερῶι τῆς Ἀφροδίτης τῆς Ἡγεμό-
 νης, τὴν δ' ἐν τῶι Ἀφιδνῶι· ἐλέσθαι δὲ τρεῖς ἄνδρα-
 ς ἔξ ἑαυτῶν οἵτινες ἐπιμελήσονται τῆς ἀναθέ-νν
 36 σεως·ν οἷδε εἰρέθησαν Ἰέρ[ων Ὑβ]άδης, Νικίας Κηφι-νν
 σιεύς, ν Μικίων.

[οἱ στρ]ατευ-

[όμενοι τῶν πολ]ιτῶν

[Νικόμαχον]

[Παιανιέα]

[τὸν]

[ἐπιμελητὴν]

[Νεμόνεω]

[Ἐλαιούσιον]

[τὸν]

[γραμματέα]

[Ἀρχέστρατον]

[Εὐωνυμέα]

Ὁ Ἀφιδνος ἢ τὸ Ἀφιδνον τῆς ἐπιγραφῆς εἶναι ὁ ἀρχαῖος δῆμος καὶ φρούριο στὸν λόφο Κοτρώνι (Karten von Attika πίν. XIX) ὕψους 366 μ. σὲ ἀπόσταση 3 χιλιομέτρων νότια τοῦ χωριοῦ Καπανδρίτι. Ἄλλοι τύποι τοῦ ὀνόματος εἶναι Ἀφιδνα, Ἀφίδνη, Ἀφιδναι. Τὸ φρούριο τῶν Ἀφιδνῶν περιλαμβάνεται στὸ ψήφισμα τοῦ Καλλισθένους πρὸς παρατίθεται στὸν λόγο τοῦ Δημοσθένους, Περὶ τοῦ στεφάνου, 38. Σύμφωνα μὲ τὸ ψήφισμα αὐτὸ τὸ φρούριο εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ καταφύγια τῶν κατοίκων τῆς Ἀττικῆς τὸ 346 π.Χ.: κατακομίζειν δὲ καὶ τὰ ἐκ τῶν ἀγρῶν πάντα τὴν ταχίστην, τὰ μὲν

ἐντὸς σταδίων ἑκατὸν εἴκοσι εἰς ἄστυ καὶ Πειραιᾶ, τὰ δὲ ἐκτὸς σταδίων ἑκατὸν εἴκοσι εἰς Ἐλευσίνα καὶ Φυλὴν καὶ Ἀφιδναν καὶ Ῥαμνοῦντα καὶ Σούνιον. Τὸ ψήφισμα δὲν θεωρεῖται γνήσιο καὶ πιστεύεται ὅτι ἀποδίδει τὴν κατάστασιν τῆς ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς γιὰ τὸ φρούριο, ὅτι δηλαδὴ ἦταν ὀχυρὸς τόπος μὲ στρατιωτικὴ σπουδαιότητα (βλ. J. R. McCredie, *Fortified Military Camps in Attica*, *Hesperia* Supplement XI, 81-83· J. Ober, *Fortress Attica*, 140-141 καὶ σ. 98 σημ. 35).

Τὸ νέο ψήφισμα ἀποδεικνύει ὅτι ἐπὶ Ἀρχελάου ἄρχοντος Ἀθηῶν, τὸ 222/21 π.Χ., καὶ στὸ φρούριο τῶν Ἀφιδνῶν ἔδρευε ὁ στρατηγὸς τῆς Παραλίας μὲ στρατιωτικὸ σῶμα Ἀθηναίων τεταγμένων εἰδικὰ στὸ φρούριο αὐτό. Ὁ ἴδιος στρατηγὸς εἶχε στὴ δικαιοδοσία του καὶ τὸ φρούριο τοῦ Ραμνοῦντος. Δὲν μνημονεύεται τὸ φρούριο τοῦ Σουνίου τὸ ὁποῖο ὅμως ἀναφέρεται ρητὰ στὸ πιθανῶς ἀρχαιότερο ψήφισμα τῶν κρυπτῶν ποῦ δημοσίευσεν στὴν προηγούμενη ἐκθεσή μου (*ΠΑΕ* 1989, 28-31 ἀρ. 14) ὡς τόπος ἵδρυσης τοῦ τιμητικοῦ ψηφίσματος γιὰ τὸν στρατηγὸ τῆς Παραλίας, τὸ ὁποῖο χρονολογεῖται στὰ μετὰ τὸ 235/4 π.Χ. χρόνια.

Τὸ ψήφισμα εἶναι τῶν Ἀθηναίων τῶν τεταγμένων ἐν τῷ Ἀφιδνῷ καὶ ὅπως εἶναι φυσικὸ ἐξάιρεται ἡ στάσις τοῦ στρατηγοῦ ἀπέναντί τους ἐνῶ ὁ Ραμνοὺς ἀναφέρεται μόνον ὡς τόπος ἵδρυσης τοῦ δευτέρου ἀντιτύπου τοῦ ψηφίσματος. Ἄξιο μνείας εἶναι ὅτι ὁ στρατηγὸς θυσιάζει, σύμφωνα μὲ τὸ ἔθος, στὴ Θέμιδα καὶ τῇ Νέμεσῃ καὶ ἔκαμε ἀνάθημα καὶ ἔθυσεν τὰ ἐξιτήρια πάλι σὲ θεότητα καὶ ἱερὸ τοῦ Ραμνοῦντος ἐνῶ δὲν μνημονεύεται καμιά λατρεία τῶν Ἀφιδνῶν.

Τὸ ἐπίθετο Ἑγεμόνη ἀπαντᾷ ὡς ὄνομα πολεμικῆς θεότητας στὸν ὄρκο τῶν ἀθηναίων ἐφήβων (L. Robert, *Études épigr. et phil.*, 305· βλ. καὶ G. Daux, *Χαριστήριον εἰς Α. Κ. Ὁρλάνδον Α'*, 83). Κατὰ τὸν Παυσανίαν (IX, 35, 2), ἡ Ἑγεμόνη εἶναι μία ἀπὸ τὰς Χάριτες ποὺ λάτρευαν οἱ Ἀθηναῖοι «ἐκ παλαιοῦ». Ἀπὸ τὴν Ἀγορὰ προέρχεται ὁ βωμὸς IG II² 2798, ἀνάθημα τῆς βουλῆς στὴν Ἀφροδίτῃ Ἑγεμόνῃ τοῦ Δήμου καὶ τὰς Χάριτες. Ἡ λατρεία τῆς εἶναι παλιὰ ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸν Πλούταρχο (*Θησεὺς* 18, 2). Σύμφωνα μὲ χρῆσιν τῶν Δελφῶν συστάθηκε στὸν Θησεῖα ποὺ ἐπρόκειτο νὰ πάει στὴν Κρήτη: «Θεὸν Ἀφροδίτῃν καθηγεμόνα ποιεῖσθαι καὶ παρακαλεῖν συνέμπορον», ἐνῶ στὴ Σπάρτῃ συνοδεύει ὡς ἐπίθετο τὸ ὄνομα τῆς Ἀρτέμιδος (Παυσανίας, *Λακωνικά* 14, 6). Τὴν πολεμικὴ ιδιότητα τῆς Ἀφροδίτης δηλώνει τὸ

ἐπίθετο ἐρυμία (προστάτρια τοῦ ἐρύματος· πρβ. ἀκραία), πού ἀπαντᾷ σὲ ἐπιγραφὴ τῆς ἀκροπόλεως τῆς ἀρχαίας Ἐπιδαύρου (Ἰω. Παπαδημητρίου, *ΠΑΕ* 1951, 212· πρβ. Ν. Παπαχατζῆ, Πausanίου, *Κορινθιακὰ-Λακωνικά*, 220). Πρέπει ἀκόμη νὰ ἔχουμε ὑπόψη ὅτι στὸ φρούριο τοῦ Ραμνοῦντος λατρευόταν ἀπὸ τοὺς στρατιωτικοὺς ὁ Ζεὺς Σωτήρ καὶ ἡ Ἀθηνᾶ Σώτειρα, οἱ ὁποῖοι εἶχαν ἰδιαιτέρο ναὸ καὶ ἱερὸ ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὸν ἀριθμὸ τῶν ἀναθημάτων πού σώθηκαν ὡς ἐμᾶς (*ΠΑΕ* 1989, 17 - 21 ἀρ. 1 - 4).

Ὁ Νικόμαχος Παιανιεὺς ἀναφέρεται ὡς «εἰρημένος» ἐκ τοῦ δήμου «ἐπὶ τὴν καθάρεισιν καὶ τὴν ἐπισκευὴν τῶν ἐν τῷ Ἀσκληπιείῳ» ἐπὶ Διοκλέους ἄρχοντος τὸ 215/4 π.Χ. (*IG II²* 1539).

Στ. 12: ἐξιτητήρια, ἀττικὸς τύπος (*IG II²* 1039, 57), πρβ. εἰσιτητήρια. Στὸν στ. 27 εἶναι χαραγμένο *TONKATEΣΤΗΣΕΝ*.

2 (916). Στήλης ἀπὸ λευκὸ ντόπιο μάρμαρο τὸ κάτω μισὸ περίπου, ὕψ. 0.36 μ. πλ. 0.385, πᾶχ. 0.11 μ., ἐλλιπὲς δεξιὰ. Σώζει ἀνάγλυφο χρυσὸ στεφάνι ἐλλιπὲς ἄνω, διαμ. 0.16 μ. (ἐσωτ.) - 0.27 μ. (ἐξωτ.) μέσα στὸ ὁποῖο ὑπάρχει ἐπιγραφὴ ὕψ. γρ. 0.01 μ. Βρέθηκε ὡς κάλυμμα τοῦ ὀχετοῦ τοῦ δρόμου τῆς Α πύλης.

οἱ στρατιῶται

Φιλόθεον

Φρεάριον

Τὸ δεύτερο *P* τοῦ τρίτου στίχου εἶναι χαραγμένο ὡς *I*.

Τὴν ἐπιγραφὴ τούτῃ δημοσίευσεν πρωθυστέρως στὴν ἐκθεσὴ ἀνασκαφῆς τοῦ 1989. Ὁ Φιλόθεος Φιλίωνος Φρεάριος εἶναι γνωστὸς (*PA* 14499) ἀπὸ τὸν κατάλογο ἐπιδόντων *IG II²* 791 στ. 33 ἐπὶ Διομέδοντος ἄρχοντος, στρατηγὸς τῆς Παραλίας ἐπὶ Μνησείδου ἄρχοντος. Σχετικὰ μὲ αὐτὸν βλ. *ΠΑΕ* 1989, 30.

3 (915). Ἐπιγραφὴ χαραγμένη στὴ δευτέρῃ πλίνθῳ τοῦ δεύτερου δόμου πρὸς Νότον τοῦ πύργου F τῆς ἀνατολικῆς πύλης. Ὑψ. γρ. 0.006(Ω) - 0.013(Α) (εἰκ. 9).

Ἀπολλωνίδης

Ἀθηναῖος

ΑΠΟΛΛΩΝΙΔΗΣ
ΑΘΗΝΑΙΟΣ

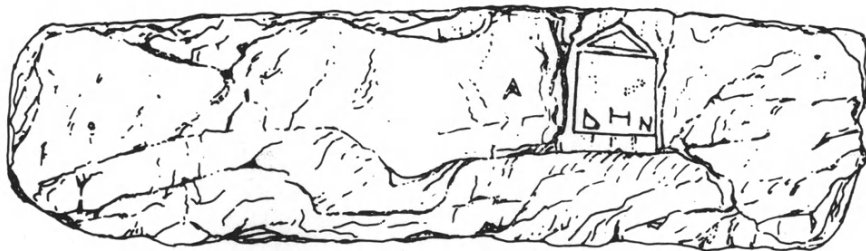
Εικ. 9. Ἐπιγραφή στὸ τεῖχος τῆς ἀνατολικῆς πύλης τοῦ φρουρίου (σχ. Μαν. Σκουλούδη).

Τὸ Α ἔχει τεθλασμένη τὴν ὀριζόντια κεραία, τὸ Ω εἶναι χαραγμένο ὡς ω, τὸ Σ εἶναι μηνοειδὲς καὶ τὸ Θ φέρει στὸ μέσον μικρὴ παύλα. Πρόκειται γιὰ χάραγμα Ἀθηναίου στρατιώτου τῆς ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς ἐκ τῶν Ἀθηνῶν τοῦ Πόντου πιθανῶς.

- 4 (917). Στήλη ἀπὸ ντόπιο λευκὸ μάρμαρο ὕψ. 0.51, πλ. ἄνω 0.20, κάτω 0.13, πᾶχ. 0.13 μ. Ὑψ. γρ. 0.042 μ. Στὴ δεξιὰ στενὴ πλευρὰ ὑπάρχει ἀνάγλυφος ναῖσκος ὕψ. 0.062, πλ. 0.045 μ. Ἡ στήλη βρέθηκε στὴ δεξαμενὴ τῆς ἀνατολικῆς πύλης (ΠΑΕ 1989, 11).

Ἡρωί

Ἡ ἐπιγραφή, τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. (εἰκ. 10, πίν. 4β), ἔχει χαραχτεῖ ἀπὸ τὸν χαρακτὴ τῆς ἀναθηματικῆς ἐπιγραφῆς Ἡγέλεως ποὺ δημοσίευσεν ΠΑΕ 1986, 18-19, πίν. 3γ ἐπίσης ἀπὸ τὸ φρούριο. Στὴ δεξιὰ πλευρὰ,

Εικ. 10. Χάραγμα ναῖσκου σὲ στήλη (σχ. Μαν. Σκουλούδη).

ἄριστερά τοῦ ναῖσκου ὑπάρχει χαραγμένο τὸ γράμμα *A* ὕψ. 0.009 μ. καὶ στὸ κάτω μέρος τοῦ ναῖσκου τὰ γράμματα *ΔΗΝ* ὕψ. 0.011 μ.

Ἡ κατὰ δοτικὴν ἐκφορὰ τοῦ ὀνόματος δείχνει τὸν ἀναθηματικὸ προορισμὸ τῆς στήλης ἢ ὁποία ἦταν ἰδρυμένη στὸ ἱερὸ ἢ τὸ τέμενος τοῦ Ἡρώως Ἀρχηγέτου τοῦ Ραμνοῦντος γνωστοῦ ἀπὸ τὶς ἐπιγραφές (Pouilloux, *La Forteresse* ἀρ. 26 τοῦ τέλους τοῦ 6ου ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ 5ου π.Χ. αἰ. καὶ *IG II² 2849* τοῦ 4ου π.Χ. αἰ.). Γιὰ τὴν ταύτισή του μὲ μυθολογικὰ πρόσωπα βλ. ὅσα ἔχω ἤδη γράψει (Προβλήματα τῆς βάσεως τοῦ ἀγάλματος τῆς Νέμεσης. *Archaische und Klassische Griechische Plastik. Akten des Internationalen Kolloquiums von 22-25 April 1985 in Athen* II, 93-95 καὶ 102-103).

- 5 (918).** Στήλης μὲ ἀέτωμα ἀπὸ ντόπιο λευκὸ μάρμαρο ἄνω ἄριστερὸ τμήμα, μεγαλύτερο τοῦ μισοῦ κατὰ τὸ πλάτος, ὕψ. 0.235, πλ. 0.18, πᾶχ. 0.06 μ. (πλ. ὑπολογιζόμενο 0.24 μ.). Ὑψ. γρ. 0.007 μ. Βρέθηκε βορείως τοῦ ναῖσκου.

	Θ	ε	[	ο	ι]
	[ἔδ]οξεν Ῥαμνουσίει[ς.] NKY---				
3	[6] Θεάγγελος ΟΙΑ..ΟΣ [-----]				
	[8-9] Ῥαμνουσίω[ν] ΣΑ [-----]				
	[10-11] Ῥαμνουσίων [-----]				
6	[11-12] ΤΩΠΙΑΡ [-----]				
	[6] ΚΑΙ Θεάγγελον [-----]				
	[6] ΑΙΛΟΤΑΜ [-----]				
9	[7] ΕΠΙΔΑΜ [-----]				
	ΔΗ[6]) ΤΑ [-----]				
	[8] ΟΡΑ [-----]				
12	[. .] Π [-----]				

Πρόκειται γιὰ λείψανα τιμητικοῦ ψηφίσματος τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ 3ου π.Χ. αἰ. Θεάγγελος Ραμνούσιος ἀπαντᾷ σὲ κατάλογο τῆς Αἰαντίδος τοῦ δευτέρου μισοῦ τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. (*IG II² 2400*).

- 6 (919). Στήλης τιμῆμα ἀκέραιο μόνο κατὰ τὸ πλάτος, ὕψ. 0.23, πλ. 0.40, πάχ. 0.12 μ. Ὑψ. 0.008 μ. Βρέθηκε βορείως τοῦ ναῦσκου σὲ ἐπιφανειακὰ χώματα. Κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιγραφὴν σώζεται λείψανο στεφάνου θαλλοῦ.

ΣΤ[-----]
 ἐνεκ[εν -----]
 3 μον καὶ τῆς [-----]
 δὲ καί.. NEK [-----]
 φανῶς. ΛΛ [-----]
 6 τῆς [ε]ἰς ἑα[υτοῦς] ANΔP [-----]
 α κοινεῖ καὶ [στ]ῆσ[αι] ἐν τῷ ἱερ[ῶ]ι τῆς Ἀφροδίτης τῆς Ἡγε-
 μόνης ν ἐλέσθαι δὲ ἀνδρας πέν[τε ἐξ ἑαυτῶν].
 9 ἐπιμεληθ[εῖναι] δὲ τῆς ἀναθέσεως [οἶδε· Ἀρχέστρατος]
 Εὐωνυμεὺς νν, Ἀρίστων Ἐλευσίνιος, Ἐρμο[- -]
 [Χο]λλεΐδης vacat

Λεῖψανα τιμητικοῦ ψηφίσματος τῶν γύρω στὸ 220 π.Χ. χρόνων. Ἡ μνεῖα τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀφροδίτης Ἡγεμόνης μοῦ φαίνεται πιθανή. Ἡ στήλη τούτη βρέθηκε σὲ ἀπόσταση δεκάδος μόλις μέτρων ἀπὸ τὴ στήλη ἀρ. 1 (928). Ὁ Ἀρχέστρατος Εὐωνυμεὺς ἀπαντᾷ ὡς γραμματεὺς στὸ ἐδῶ ψήφισμα 1.

- 7 (920). Θραῦσμα στήλης γύρω ἐλλειπὲς ἀπὸ λευκὸ ντόπιο μάρμαρο ὕψ. 0.19, πλ. 0.175, πάχ. 0.075 μ. Ὑψ. γρ. 0.007 μ. Βρέθηκε σὲ ἐπιφανειακὰ χώματα ἐσωτερικὰ τῆς Ἀνατολικῆς πύλης.

[-]HNT[-----]
 [--]MNHNONKAIΣ.ANE[-----]
 3 [- - δέ]δωκε εἰς [-----]
 [- -] ταμίας στ[ρατιωτικῶν -----]
 [- - -] καὶ συμφερόν[τως; -----]
 6 [- . τὸ φρού]ριον [ἐν] Ῥαμ[νοῦντι -]
 [- -] νηται καὶ δεδό[σθαι -----]
 [- - τ]οῖς τε πολίταις [-----]
 9 [- -] καὶ τὰ [-----]

Λεῖψανο τιμητικοῦ ψηφίσματος τοῦ 3ου π.Χ. αἰ.

- 8 (923).** Ἀριστερόν τεμῆμα θρανίου ἐλλιπὲς πίσω καὶ δεξιὰ ἀπὸ λευκὸ ντόπιο μάρμαρο. Ἄνω σώζει μικρὸ μέρος τῆς ἀρχικῆς λείας ἐπιφανείας. Ἀριστερὰ προσαρμοζόταν σὲ ἄλλο τεμῆμα θρανίου. Ὑψ. 0.12, πλ. 0.26, βάθ. 0.275 μ. Σώζει στὴν πρόσθια ἐπιφάνεια τὸ γράμμα Σ ὕψ. 0.025 μ., μὲ ἀνοικτὲς τὶς ἐξωτερικὲς κεραῖες. Βρέθηκε ἐσωτερικὰ τῆς Ἀνατολικῆς πύλης.
- 9 (924).** Στήλης ἐπιτύμβιας μὲ ἀέτωμα, ἀπὸ λευκὸ μάρμαρο, τὸ ἄνω καὶ τὸ δεξιὸν τεμῆμα συγκολλημένα, ὕψ. 0.19-0.37, πλ. 0.33, πᾶχ. 0.07. Ὑψ. γρ. 0.05 μ. Βρέθηκε ἀνατολικὰ τοῦ ναῖσκου στὶς ἐπιφανειακὲς ἐπιχώσεις.

Ἀπόλλ[- -]

[- -] ωνο(ς)

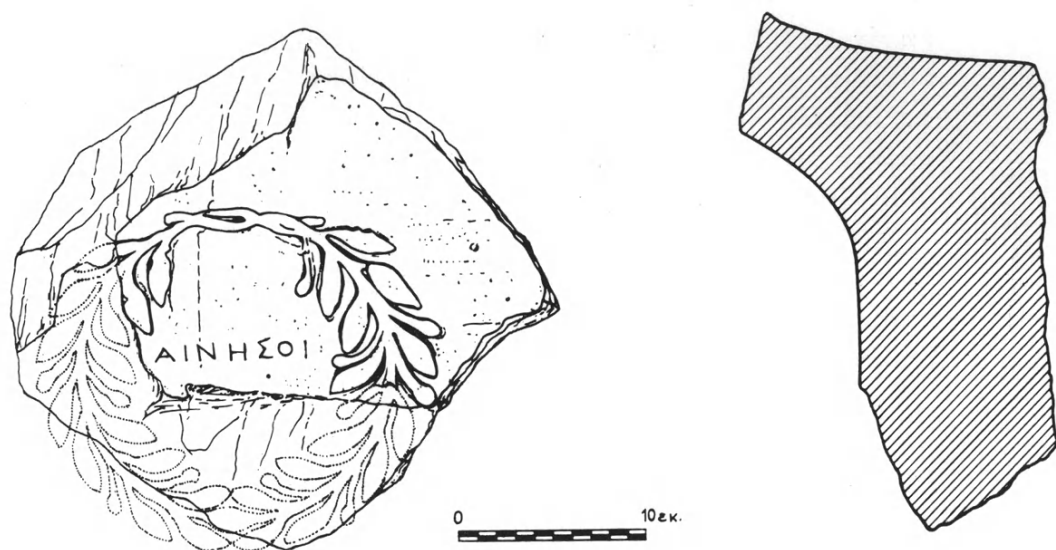
Τὰ τελευταῖα γράμματα τοῦ πρώτου στίχου καὶ τὸ τελικὸ τοῦ δευτέρου (διακρίνεται Σ μηνοειδὲς) ἔχουν σβηστῇ στὴν ἀρχαιότητα, ἐπίτηδες, μὲ λεπτὸ χτένι.

Ἡ στήλη, τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων, ἴσως προέρχεται ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸς τοῦ φρουρίου μεταγενέστερο νεκροταφεῖο.

- 10 (927).** Πλίνθος ἀπὸ ντόπιο λευκὸ μάρμαρο ὕψ. 0.7, πλ. 0.17, πᾶχ. (βάθ.) 0.103-0.11 μ. Φέρει χαράγματα στὴν ἄνω ἐπιφάνεια (ὕψ. 0.04 μ.) καὶ στὴν πρόσθια (ὕψ. 0.05 μ.). Βρέθηκε μετὰξὺ Ἀνατολικῆς πύλης καὶ ναῖσκου, στὶς ἐπιφανειακὲς ἐπιχώσεις. Πρόκειται γιὰ σταθμίο ὅμως προκύπτει ἀπὸ τὸ σχῆμα καὶ τὰ χαραγμένα σύμβολα ποὺ διακρίνονται στὴν εἰκόνα (πίν. 5β).
- 11 (929).** Θραῦσμα ἀπὸ τὸ ἄνω μέρος βάθρου ἀπὸ λευκὸ ντόπιο μάρμαρο, ἐλλιπὲς γύρω πλὴν τῆς ἄνω καὶ τῆς πρόσθιας ἐπιφανείας, ὕψ. 0.245, πλ. 0.32, πᾶχ. (βάθ.) 0.15 μ. Σώζει τὸ ἄνω μέρος ἀνάγλυφου στεφάνου ἐλιᾶς μέσα στὸ ὁποῖο ὑπάρχει ἐπιγραφή ὕψ. γρ. 0.01 μ. Βρέθηκε ἐμπρὸς ἀπὸ τὴν Νότια πύλη, σὲ ἐπιφανειακὸ στρώμα (πίν. 5α, εἰκ. 11).

αἱ νῆσοι

Τὰ γράμματα εἶναι τοῦ 3ου π.Χ. αἰ. Πιθανῶς ὑπῆρχαν καὶ ἄλλοι στέφανοι μὲ ὀνόματα τιμώντων (πρβ. *Syll.*³ 654 A). Ἐδῶ ἐννοοῦνται ἴσως οἱ Κυκλάδες (βλ. Ξενοφώντας, Ἑλληνικά Δ, VIII, 1· *Syll.*³ 158, 30· 582· 583· 939, 5).

Εἰκ. 11. Θραῦσμα βάρου με στεφάνωση (σχ. Μαν. Σκουλούδη).

- 12 (930).** Στήλη ἐρμαϊκὴ τετράγωνη, ἀπὸ πεντελικὸ μάρμαρο· τῆς λείπει τὸ κεφάλι καὶ τὸ κάτω μέρος, θραυσμένη σὲ δύο, ὕψ. 0.76, πλ. 0.22, πάχ. ἄνω 0.185, κάτω 0.15 μ. Στὴν κάτω ἐπιφάνεια ὑπάρχει τὸρμος τετράγωνος γιὰ ἔμβολο μετὰ τὸ ὁποῖο γινόταν ἡ σύνδεση μετὰ τὸ κομμάτι ποὺ λείπει, θραυσμένο στὴν ἀρχαιότητα. Δεύτερος τὸρμος γιὰ σύνδεσμο σχήματος Π ὑπάρχει στὴ δεξιὰ πλευρά· διατηρεῖται ἀκόμη τὸ μολύβι. Κάτω ἀριστερὰ τῆς πρόσθιας ἐπιφανείας σώζονται λείψανα δύο στίχων ἐπιγραφῆς χαραγμένων κατὰ μῆκος τῆς στήλης. Ὑψ. γρ. 0.012. Βρέθηκε σὲ ἀπόσταση 5 μ. μέτρων πρὸς Νότο τοῦ πύργου C τῆς Νότιας πύλης.

ἐφη[β - -]

[- -]ιος

Τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. Ἐφηβικὰ ἀναθήματα σὲ μορφή ἐρμαϊκῶν στηλῶν σώζονται ἀρκετὰ ἀπὸ τὸν Ραμνούντα, τοῦ β' μισοῦ τοῦ 4ου αἰ. (Pouilloux, *La Forteresse* ἀρ. 2· 2 bis καὶ ἀδημοσίευτες).

13 (931). Ἑρμαϊκῆς στήλης ἀπὸ πεντελικὸ μάρμαρο (Διονύσου) τὸ κάτω τρίτο περίπου, ὕψ. 0.70, πλ. 0.30, πάχ. (βάθ.) 0.21 μ. Ὑψ. γρ. 0.025(ο)-0.028(τ) μ. Ἡ ἐμπρόσθια ἀριστερὴ καὶ ἡ ὀπίσθια δεξιὰ ἀκμὴ εἶναι λοξότμητες, ἡ πίσω ἕως κάτω καὶ ἡ ἐμπρὸς πλὴν μήκους 0.07 μ. ποὺ κυρβόταν ἀπὸ τὸ μολύβι τῆς βάσης. Ἐμπρὸς κάτω καὶ δεξιὰ, στὸ μέσον τῶν πλευρῶν, ὑπάρχει ἀπὸ μιὰ μικρὴ κοιλότητα 0.015×0.015 μ. Ἀποκάτω εἶναι ἐργασμένη μὲ χονδρὸ βελόνι, ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ λεία, πίσω μὲ λεπτὸ βελόνι. Ἡ ἐπιφάνεια τῆς στήλης εἶναι λειασμένη ἀπὸ πατήματα ἐνῶ βρισκόταν ἀκόμῃ μέσα στὴ βάση της ἡ ὁποία ἀφαιρέθηκε ἀργότερα γιὰ τὸ τμῆμα ποὺ κυρβόταν ἀπὸ τὸ μολύβι εἶναι ἐντελῶς λευκὸ χωρὶς καμιά φθορά. Βρέθηκε ἐσωτερικὰ τῆς Νότιας πύλης σὲ ἀπόσταση 10 μέτρων περίπου ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴν πλευρὰ τοῦ τείχους, σὲ ἐπιφανειακὸ στρῶμα (πίν. 5γ).

[- - -] καὶ βοτῶν ἐπίσκοπον

[- - -] Λάχες μ' ἰδρύσατο

Τοῦ β' μισοῦ τοῦ 6ου π.Χ. αἰ. Ἡ στήλη εἰκόνιζε τὸν Ἑρμῆ, προστάτη τῶν ζώων (πρβ. Ἑρμῆς ἔφορος καὶ νόμιος). Ὁ τύπος τῆς ἀνάθεσης εἶναι κοινός. Λάχης Ραμνούσιος ἀπαντᾷ στὴν ἐπιγραφή IG II² 2400, τοῦ β' μισοῦ τοῦ 4ου π.Χ. αἰ.

Ἡ ἐπιγραφή εἶναι τὸ ἀρχαιότερο μνημεῖο αὐτοῦ τοῦ εἴδους ἀπὸ τὸν Ραμνούντα καὶ τὸ μέγεθος τὸ ὁποῖο εἶχε, περὶ τὰ δύο μέτρα καὶ πλεόν ὕψος, φανερώνει ὅτι ἦταν μεγάλο ἀνάθημα. Ἀνάλογης σπουδαιότητος ἦταν καὶ ὁ τόπος ὅπου εἶχε ἰδρυθεῖ. Παρὰ τὸ ὅτι ἀναθήματα στὸν Ἑρμῆ ἔχουν βρεθεῖ ἀρκετὰ στὸ ἱερὸ τῆς Νέμεσης καὶ στὸ φρούριο, ἱερὸ τοῦ θεοῦ αὐτοῦ δὲν μαρτυρεῖται. Κατὰ τὸν 4ο π.Χ. αἰ., μετὰ τὸ 338, ἡ τετράγωνη Ἑρμαϊκὴ στήλη εἶναι προτιμώμενο ἀφιέρωμα τῶν Ἀθηναίων ἐφήβων. Τὸ νέο εὔρημα ὅμως ἔχει καθαρὰ θρησκευτικὸ καὶ λατρευτικὸ χαρακτήρα καὶ ὄχι γυμναστικὸ καὶ ἀπὸ τὴν ἀποψη αὕτη ἔχει ἰδιαίτερη σημασία γιὰ τὴν εἶναι ἡ ἀρχαιότερη ἐπιγραφικὴ μαρτυρία γιὰ τὴ λατρεία θεότητας στὸν Ραμνούντα.

14 (885). Δύο θραύσματα συγκολλημένα στήλης ἀπὸ πεντελικὸ μάρμαρο, ὕψ. 0.15, πλ. 0.20, πάχ. 0.05, ὕψ. γρ. 0.007 μ. (Ο) - 0.016 μ. (Κ). Βρέθηκε ἐσωτερικὰ τῆς Ἀνατολικῆς πύλης, βόρεια τοῦ δρόμου, σὲ ἐπιφανειακὸ στρῶμα.

ἐπὶ Λυσί ||| ου

ἄρχοντος ὄρος

3 οἴκου ὑποκειμέ-

νον δρα Π Γ

Ἀριστόνῳ |||

6 Εἰτεαίῳ

Τοῦ 239/8 π.Χ. αἰ. Γιὰ τὸν τύπο τοῦ ὄρου βλ. M. I. Finley, *Land and Credit in Ancient Athens*, ἀρ. 1 καὶ 2 (IG II² 2758 καὶ 2759). Βλ. ἐπίσης John V. A. Fine, *Horoi (Hesperia Supplement IX)*, 69 κέ. Μετὰ τὸ ὄνομα τοῦ στίχου 5 χῶρος γραμμάτων ποὺ σβήστηκαν.

- 15 (888). Τμῆμα ἀπὸ τὸ ἀριστερὸ μέρος στήλης ἀπὸ λευκὸ ντόπιο μάρμαρο, ὕψ. 0.27, πλ. 0.21, πάχ. 0.065. Ὑψ. γρ. 0.008 μ. Βρέθηκε ἐσωτερικὰ τῆς ἀνατολικῆς πύλης, σὲ ἐπιφανειακὰ χῶματα.

[...] ONHI [-----]

[ἐπει]δὴ Ἀπολ [λ-----]

3 [δια] τετέλεκεν εἴνους ὦν καὶ --]

[.] Η τῶι δῆμῳ [-----]

[...] τε αὐτὸν ὁ δῆ[μος -----]

6 [.]ς κεχειροτονημ[έν-----]

δους ἀνθ' ὧν ΑΥ[----- ἐσ]

[τ]εφάνωσεν [-----]

9 .. καὶ ἰδία[ι καὶ κοινεῖ ἐκάστωι --]

[τ]ῶν πολιτῶ[ν -----]

ζων καὶ Ν [-----]

12 ITATTOM [-----]

ΙΔΙΟΣΑΥΤ [-----]

ἱερὸν καὶ [-----]

15 ΣΙΑΙ ἀποδ[εικνύμενος -----]

ΝΕΥΤΙΜΗ[-----]

ΤΕ [-----]

Τὸ ψήφισμα τοῦτο τοῦ 3ου π.Χ. αἰ., πιθανῶς ἀφορᾷ σὲ στρατηγὸ τῆς Παραλίας (στ. 6). Κατὰ τὴν περίοδο 262/1-256/5 π.Χ. ἀσκήθηκε ἡ στρατηγία τοῦ Ἀπολλοδώρου Ἀπολλοδώρου Ὁτρυνέως (Pouilloux, *La Forteresse* ἀρ. 7).

- 16 (901).** Στήλης με ἀέτωμα ἀπὸ λευκὸ ντόπιο μάρμαρο τὸ ἄνω μισὸ περίπου, ὕψ. 0.48, πλ. 0.335-0.37, πάχ. 0.09 μ. Ὑψ. γρ. 0.006 μ. Βρέθηκε ὡς κάλυμμα τοῦ ἀγωγοῦ ἐσωτερικᾶ τῆς Ἀνατολικῆς πύλης με τὴν ἐνεπίγραφη ἐπιφάνεια πρὸς τὰ κάτω. Τοῦτο προκάλεσε τὴν ὀλοκληρωτικὴ καταστροφὴ τοῦ κειμένου τῆς στήλης ἀπὸ τὸ ὁποῖο διαβάζεται με δυσκολία ὅ,τι ἀκολουθεῖ.

[δεῖνα δεῖνος]ς Ἐρχιεὺς [εἶπ]εν· ἐπει[δὴ --]
 [-----] στρα[τενομένοις -----]
 3 [-----] ὅ,τι ἂν δύνη[ται -----]

 [-----] ΕΝΟΥΣΙΝΩ [-----]

Πρόκειται γιὰ ψήφισμα τῶν στρατενομένων τῶν πολιτῶν Ῥαμνοῦντι γιὰ στρατηγὸ τῆς Παραλίας τοῦ 3ου π.Χ. αἰῶνος.

- 17 (903).** Θραῦσμα ἀριστερὸ στήλης ἀπὸ ντόπιο λευκὸ μάρμαρο, ὕψ. 0.088, πλ. 0.132, πάχ. 0.05. Ὑψ. γρ. 0.008 μ. Βρέθηκε σὲ λιθοσωρὸ δυτικᾶ τῆς Ἀνατολικῆς πύλης.

ἀγαθεῖ [τύχει· ἔδοξεν τοῖς στρατενομένοις τῶν πολιτῶν Ῥα]
 μνοῦντι κα[ὶ τοῖς -----]
 3 .εσιφῶντα Ἀ [-----]
 [---] ΤΕ [-----]

- 18 (889).** Στήλης ἀπὸ ντόπιο λευκὸ μάρμαρο με κυμάτιο ἄνω, τὸ ἄνω ἀριστερὸ τμήμα ὕψ. 0.27 μ. πλ. 0.21 μ. πάχ. 0.055 μ. Ὑψ. γρ. 0.006 μ. Βρέθηκε στὶς καθαρὰς ἐπιχώσεις δυτικᾶ τῆς Ἀνατολικῆς πύλης.

[.....]ης Λυσιθέου Ῥαμν[ούσιος -----]
 [... ...] ι δεδ]ό[χ]θ[αι] τοῖς Ῥαμν[υσίοις -----]
 3 [..στρ]ατηγὸς καὶ χειροτ[-----]
 [...] μένης [...] τοῦ φρουρίου [-----]
 [...] ου ὅπως [οἶ]ν οἶτε επιτο[-----]

- 6 [.... ...] ΟΟΙ εὐτακ[τ -----]
 [..] ΗΡ [..] οἱ τε στρατευσ[μενοι -----]
 [...] παρέχοντας τοὺς τ[-----]
 9 [] υς ταῖς τροφαῖς τῶν κυ[νῶν -----]
 [...] πρὸ τοῦ φρουρίου ΕΠ [-----]
 [....] σεως τοῦ ἀργυρίου Τ[-----]
 12 [.....]ς ἀναβάσεις καὶ Τ [-----]
 [.....] της τε τῶν Τ[-----]
 [---] ΕΣΙΕΥΣ [-----]
 15 [----] ΤΑΙ [-----]

Τὸ ψήφισμα, τοῦ 3ου π.Χ. αἰ., ἀφορᾷ ὅπως εἶναι προφανές, σὲ στρατηγὸ τῆς Παραλίας ὁ ὁποῖος τιμᾶται ὑπὸ τῶν Ραμνουσίων (στ. 2) καὶ ἐπαινεῖται γιὰ τὴν καλὴ διοίκησίν του. Ἡ ὑπαρξὴ σκυλιῶν στὸ φρούριο τοῦ Ραμνουῦντος δὲν εἶναι πρωτοφανής. Εἶναι γνωστὴ καὶ ἀπὸ τὸ ψήφισμα πρὸς τιμὴν τοῦ στρατηγοῦ Ἐπιχάρη (ΑΔ 22, 1967 Α', 39 στ. 14-15). Ἡ παρουσία τῶν σκυλιῶν στὰ φρούρια εἶναι γνωστὴ ἀκόμη καὶ ἀπὸ ἄλλες ἐπιγραφές, τῆς Τέω (L. Robert, *Journal des Savants* 1976, 155 στ. 20 κέ. καὶ σ. 207-209 = *Opera Minora Selecta* VII, 351-353) καὶ τῆς Βοιωτίας (P. Roesch, *Thespies*, 5 περὶ τῶν ἀρχικυνηγῶν οἱ ὁποῖοι εἶχαν τὴ φροντίδα τῶν σκυλιῶν στὸν στρατὸ) καὶ ἀπὸ τοὺς συγγραφεῖς (Πλουτάρχου, Ἄρατος 24· Αἰνείου Τακτικοῦ, *Πολιορκητικά* XXII, 14). Ἡ ὑπαρξὴ τῶν σκυλιῶν στὸ φρούριο καθιστᾷ ἀναγκαία καὶ τὴν ὑπαρξὴ εἰδικῶν ἀξιωματικῶν, τῶν κυνηγῶν.

Στὸν στ. 11 ἡ μνεῖα τοῦ ἀργυρίου ἔχει σχέση με δαπάνες ἐκ τῶν ἰδίων τοῦ στρατηγοῦ γιὰ κατασκευὲς στὸ φρούριο· στ. 12 ἀναβάσεις ἴσως εἶναι μέρη τοῦ φρουρίου, κλίμακες ποὺ ὀδηγοῦσαν στὰ τεῖχη τὶς ὁποῖες ὁ τιμῶμενος κατασκεύασε ἢ ἐπισκεύασε.

- 19 (891) + EM 12694. Στήλης, με ἀέτωμα κατεστραμμένο, ἀπὸ ντόπιο λευκὸ μάρμαρο ἄνω δεξιὸ τμήμα, ὕψ. 0.245, πλ. 0.18, πᾶχ. 0.07 μ. (0.088 μ. στὸ κυμάτιο). Ὑψ. γρ. 0.008 μ. Βρέθηκε ἐσωτερικὰ τῆς Ἀνατολικῆς πύλης σὲ διαταραγμένες ἐπιχώσεις. Στὴν ἴδια ἐπιγραφὴ ἀνήκει τὸ κάτω μισὸ στήλης ποὺ δημοσίευσε πρῶτος ὁ W. Peek (AM 59, 1934, 41) καὶ κατόπιν ὁ Pouilloux (*La Forteresse* ἀρ. 18). Ἐξέτασα συγχριτικὰ

καὶ τὰ δύο μέρη τῆς στήλης καὶ διαπίστωσα ὅτι ἀνήκουν σὲ μία. Εἶναι κατασκευασμένα ἀπὸ τὸ ἴδιο μάρμαρο Ἀγίας Μαρίνας, ἔχουν τὴν ἴδια ἀκριβῶς λιθουργικὴ ἐργασία στὴ δεξιὰ πλευρὰ καὶ πίσω, τὸ ἴδιο πάχος καὶ τὸ ἴδιο ἀκριβῶς μέγεθος καὶ σχῆμα γραμμάτων. Λεῖπει τμῆμα τῆς στήλης μεταξὺ τῶν δύο τὸ ὁποῖο περιεῖχε περὶ τοὺς δέκα στίχους. Ἡ μνεία ὅμως καὶ στὰ δύο θραύσματα, παλαιὸ καὶ νέο, τοῦ Κτήσωνος Ἡρακλεώτου, τοῦ Τελεσίππου καὶ τῶν παροίκων ποὺ τιμοῦν τὸν Τελέσιππο δὲν ἀφήνουν ἀμφιβολία ὅτι πρόκειται περὶ ἑνὸς ψηφίσματος.

Τὸ κάτω μέρος τῆς στήλης (EM 12694· J. Pouilloux, *La Forteresse* ἀρ. 18) εἶναι ἐλλιπὲς ἄνω. Ἔχει ὕψ. 0.45, πλ. 0.355 καὶ πᾶχ. 0.075 μ. Οἱ τέσσερις τελευταῖοι στίχοι εἶναι χαραγμένοι μέσα σὲ χρυσὸ στεφάνι.

- [Κτήσων -10- Ἡρακλ]εώτης εἶπεν· ἐπειδὴ Τελέ-
[σιππος χειροτονηθεὶς στρ]ατηγὸς ἐπὶ τὴν χώραν εἰς
3 [τὸν ἐναντὸν τὸν ἐπὶ Καλλι]μάχον ἄρχοντος τῆς τε
[φυλακῆς ἐπεμελήθη τῆς κα]τὰ τὴν χώραν καὶ τῆς ἀσ-
[φαλείας - - -]δεχόμενον μὴθὲν ἀδίκῃ-
6 [μα - - ἐπιμεμέληται] δὲ καὶ τῆς τοῦ φρουρίου φυ-
[λακῆς - - - ἀπροφασίσ]τως τῷ δήμῳ προσκα-
[- - - - - τ]ὴν φυλακὴν ἱκανήν· διετέ-
9 [λεσεν δὲ καὶ χρήσιμον ἐαυτὸ]ν παρασκευάζων πᾶσι
[- - - - - τ]ῶν παροίκων καὶ κοιν-
[εῖ καὶ ἰδία - - - - .] α[τ]ὰς θυσίας τὰς κα-
12 [θηκούσας - - - - -]
- - - - - Λεῖπουν στίχοι - - - - -
[- - - - - ἐπαινέσαι δὲ καὶ τὸν]
[ἐπὶ τ]οὺς παροίκους καταστ[αθέντα] ὑπὸ τοῦ στ[ρατ]-
15 [ηγού] Ἀντίμαχον Πανσανίου Οἰ[ν]αῖον καὶ στεφ[ανῶ]-
σαι θαλλοῦ στεφάνῳ· ἀναγράψαι δὲ τόδε τὸ ψήφισ[μα]
ἐν στήλει λιθίνει, καὶ στήσαι οὗ ἂν αὐτῷ δοκεῖ· ἐλέσθα[ι]
18 δὲ τρεῖς ἄνδρας ἐξ ἐαυτῶν οἵτινες συντελοῦσιν τὰ
ἐψηφισμένα· οἵδε εἰρέθησαν· Δωρόθεος Ἐρετριεύς,
Κτήσων Ἡρακλεώτης, Φιλιστίων Ἀργεῖος.

21 οἱ τεταγμένοι

τῶν παροίκων

Ῥαμνοῦντι

24 Τελέσιππον.

Ἀπὸ τοῦ στίχου 13 καὶ ἐξῆς οἱ συμπληρώσεις εἶναι τοῦ Pouilloux.

Ὁ Τελέσιππος Τιμοθέου Χολαργεὺς τιμᾶται ὡς πρόξενος Ὠρωποῦ (*IG* VII 308) ἐπὶ Ὠρωποδώρου ἱερέως Ἀμφιαράου. Ἀπαντᾷ ὡς στρατηγὸς ἐπὶ τὴν Χώραν καὶ στὸ ψήφισμα ποὺ δημοσίευσεν *ΠΑΕ* 1984, 205-207. Στὰ ἐκεῖ σχόλιά μου δέχομαι ὅτι εἶναι ὁ στρατηγὸς τῆς Παραλίας. Στὸ ψήφισμα ἀναγράφεται: οἱ στρατηγοὶ ἐπὶ τὴν χώ-
[ραν]//[οἷτινες τιμ[ώ]μ[εν]οι χάριτας ἀξίας κοσμοῦνται παρὰ τε
Ῥ[αμ] / [νου]σίων, φράση ἡ ὁποία ἀφορᾷ τὸν Τελέσιππο. Στὸ ἐδῶ νέο ψήφισμα ὁ Τελέσιππος ἀναφέρεται ὡς [χειροτονηθεὶς στρα]τηγὸς ἐπὶ τὴν χώραν εἰς. Παραλείπεται δηλαδὴ καὶ στὰ δύο ἡ μνεῖα τῆς Παραλίας ἡ ὁποία ὑπάρχει πάντοτε ὅταν μνημονεύεται ὁ τίτλος τοῦ στρατηγοῦ.

Ἡ χρονολόγησις τοῦ ψηφίσματος ἀπὸ τοὺς τρεῖς ἄρχοντες τῶν Ἀθηνῶν, τῶν ὁποίων τὸ ὄνομα ἀρμόζει στὴν ἐδῶ σωζόμενη κατά-
ληξι (Κλεόμαχος 262/1, Ἀντίμαχος 251/0, Φανόμαχος 242/1) τοπο-
θετεῖται μεταξύ 262 καὶ 242 π.Χ. Τὸ ψήφισμα ὑπὲρ Τελεσίππου *ΠΑΕ* 1984, 205-297 τοποθετεῖται γύρω στὸ 220 π.Χ. μὲ προσωπο-
γραφικὰ κριτήρια. Ἐχομε λοιπὸν δύο στρατηγίαις τοῦ ἀρκετὰ ἀπομα-
κρυσμένες χρονικὰ μεταξύ τους; Στὸ ἐδῶ ψήφισμα ἀναφέρονται μαζὶ ὁ
Κτήσων Ἡρακλεώτης καὶ ὁ Ἀντίμαχος Οἰναῖος. Πρέπει νὰ δεχθοῦμε
μακρότατη θητεία τοῦ Ἀντιμάχου στὸν Ραμνοῦντα ἐφ' ὅσον ἡ νεώτερη
μνεῖα του στὸ φρούριο χρονολογεῖται στὸ 215/4 π.Χ. (Pouilloux ἀρ. 19).

Ὁ Stephen V. Tracy (*Attic Letter - Cutters of 229 to 86 B.C.*, 256) χρονολογεῖ τὸ κάτω μέρος τοῦ ψηφίσματος, ἀπὸ τὸν χαρακτὴ στὸν ὁποῖο ἀποδίδει μὲ πιθανότητα τὴ χάραξη τῶν ψηφισμάτων *IG* II² 1311 καὶ 1322 τοῦ Ραμνοῦντος, στὰ γύρω στὸ 220 π.Χ. χρόνια. Στὴν ἴδια ἀκριβῶς ἐποχὴ καταλήγουμε μὲ προσωπογραφικὰ κριτήρια. Πιστεύω λοιπὸν πὼς ἡ στρατηγία τοῦ Τελεσίππου πρέπει νὰ ἀσκήθηκε στὴ χρο-
νιά τοῦ ἐλλειπῶς γνωστοῦ ἄρχοντος *Καλλι*[.....] τοῦ 218/7 π.Χ. Εἶναι ὁ μόνος ἄρχων, πλὴν τῶν τριῶν ποὺ μνημόνευσεν, τοῦ ὁποίου

τὸ πρῶτο συνθετικὸ τοῦ ὀνόματος μπορεῖ νὰ συνθεθεῖ μὲ τὴ σωζόμενη κατάληξη τοῦ ὀνόματος (*μάχου*) τοῦ ἐδῶ ψηφίσματος. Πρέπει νὰ μνημονευθεῖ πὼς ὁ Pouilloux, ἤδη ἀπὸ τὸ 1954, εἶχε ὑποθέσει (*La Forteresse*, 123) ὅτι πιθανῶς ὁ ἄρχων τοῦ 218/7 ὀνομαζόταν *Καλλίμαχος*. Μὲ τὰ νέα στοιχεῖα ποὺ παρέχει τὸ ψήφισμα εἶναι λογικὸ νὰ συμπληρωθεῖ ὅμοια καὶ τὸ ὄνομα τοῦ ἄρχοντος τῆς ἐπιγραφῆς IG II² 2977 (Pouilloux ἀρ. 10).

Ὁ καθηγητῆς κ. Habicht θεωρεῖ ὅτι πρέπει πλέον νὰ θεωρεῖται ὡς βέβαιον ὅτι τὸ ὄνομα τοῦ ἄρχοντος τοῦ 218/7 π.Χ. εἶναι *Καλλίμαχος*. Στὸν κ. Habicht ὀφείλεται καὶ ἡ συμπλήρωση τοῦ στίχου 9 καὶ χρῆσιμον *ἑαυτόν*].

[*Κτήσων*] *Ἡ[ρακ]λεώτης* ἀπαντᾷ στὸ λείψανο τιμητικοῦ ψηφίσματος ἀρ. 883 (*ΠΑΕ* 1989, 27 ἀρ. 13), μαζὶ μὲ τὸν γραμματέα Καλλίστρατον Ἀφιδναῖον. Ὁ Καλλίστρατος πάλι ἀπαντᾷ ὡς γραμματεὺς στὸ ψήφισμα τῶν κρυπτῶν πρὸς τιμὴν τοῦ Φιλοθέου Φιλίωνος Φρεαρίου ὁ ὁποῖος χειροτονήθηκε στρατηγὸς ἐπὶ τὴν [*χώραν*] *τὴν παραλίαν* ἐπὶ τοῦ ἄρχοντος Μνησείδου (ἀρ. 892· *ΠΑΕ* 1989, 28 ἀρ. 14 καὶ ἐδῶ ἐπιγρ. ἀρ. 2 (916). Σχηματίζονται λοιπὸν ὁμάδες ψηφισμάτων στὰ ὁποῖα ἀπαντοῦν τὰ ἴδια ὑπηρεσιακὰ πρόσωπα, ποὺ δροῦν ἐπὶ σειρὰν ἐτῶν.

Ἐδῶ ὁ Τελέσιππος τιμᾶται ὑπὸ τῶν παροίκων ἐνῶ στὸ ψήφισμα *ΠΑΕ* 1984, 205-207 τιμᾶται ὑπὸ τῶν Ραμνουσίων καὶ τῶν οἰκούντων πολιτῶν Ραμνουῦντι. Γιὰ τοὺς παροίκους τοῦ Ραμνουῦντος βλ. Philippe Gauthier, *École pratique des Hautes Études*, IVe section, *Annuaire* 1978-1979, 321-328, ἰδίως 326-328.

- 20 (895). Ἀριστερὸ θραῦσμα στήλης ἀπὸ ντόπιο λευκὸ μάρμαρο ὕψ. 0.195, πλ. 0.26, πλάχ. 0.07 μ. Ὑψ. γρ. 0.006 - 0.01 μ. Βρέθηκε ἐσωτερικὰ τῆς Ἀνατολικῆς πύλης, σὲ διαταραγμένες ἐπιχώσεις.

[- - - - - καὶ στεφα]-

[νῶσαι αὐτόν] *χρυσῶ[ι στεφάνωι ᾧ]-*

3 [*ρετῆς ἔ]νεκεν καὶ δικαιοσύνης τῆς]-*

[*εἰς ἑ]αυτούς· καλῶν δὲ αὐτόν*

[*εἰς τὰς*] *θυσίας ᾧς κοινεῖ τεῖ Νεμέ[σει]*

- 6 συντελοῦσιν τοὺς ἱεροποιοὺς τ[οὺς αἰὲ]
καθισταμένους· ἀναγράφαι δὲ [τόδε]
τὸ ψήφισμα εἰστήλην λιθίνην [καὶ στή]-
9 σαι οὗ [ᾧ]ν αὐτὸς βούληται· εἰς δ[ὲ τὴν]
[ἀνά]θεσ[ι]ν [τῆς στήλης - - - - -]

Πρόκειται, πιθανότατα, περὶ τιμητικοῦ ψηφίσματος γιὰ στρατηγὸν τῆς Παραλίας τοῦ δευτέρου μισοῦ τοῦ 3ου π.Χ. αἰ.

Γιὰ τὴ γραφὴ καλῶν τοῦ στ. 4 βλ. L. Threatte, *The Grammar of Attic inscriptions*, I, 205· γιὰ τὴν ἀπλογραφία τοῦ στ. 8 βλ. αὐτόθι σ. 575 κέ. Περὶ τῶν ἱεροποιῶν τοῦ Ραμνουῦντος βλ. *ΠΑΕ* 1984, 193-194. Παρατηρητέον ὅτι στὸν στ. 5 ἀναφέρονται θυσίαι μόνον στὴ Νέμεση.

- 21 (896). Τμῆμα στήλης ἀπὸ λευκὸ ντόπιο μάρμαρο ὕψ. 0.32, πλ. 0.175, πᾶχ. 0.08 μ. Ὑψ. γρ. 0.009, μεταστ. 0.015-0.018 μ. Βρέθηκε χτισμένο σὲ ἀρχαῖο τοῖχο ΝΑ τοῦ θεάτρου.

- [- - - -] καὶ κοιν[εῖ - - - -]
[- ἐνδεικν]ύμενος κ[- - - - -]
3 [- - -]ους πο[- - - - -]
[- - - -] Α.....ενοιΔΙ[- - -]
[- - - - -] ΟΥΑΓ[- - - -]
6 [- - - - καὶ σ]τεφα[νῶσαι - - -]
[- - - - -] ΟΥΣΑ [- - - -]
[- - - - -] ΕΙΚΑ [- - - -]
9 [- - - - -] Τ. - [- - - -]

Θραῦσμα τιμητικοῦ ψηφίσματος τοῦ 3ου π.Χ. αἰώνα.

Οἰκοδομήματα ἔξω τοῦ φρουρίου

Ἐξω τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ φρουρίου κατὰ τὸν καθαρισμὸ ἀπὸ τῆ φυτεῖα ἀποκαλύφθηκαν λείψανα οἰκοδομημάτων ποὺ ἀνήκουν πιθανῶς σὲ ἐργαστήρια καὶ ἀποθήκες. Ἐνα μικρὸ συγκρότημα ἐρευνήθηκε πρόχειρα σὲ ἀπόσταση 20 μέτρων ΝΑ τῆς Ἀνατολικῆς πύλης. Μάζες πηλοῦ καὶ ἀγωγοὶ νεροῦ ποὺ ἔρχονταν ἀπὸ τὸ φρούριο ὑποδεικνύουν ἴσως τὴν ὑπαρξὴ κεραμικοῦ ἐργαστηρίου. Δὲν βρέθηκε κλίβανος.

Δεύτερο συγκρότημα περισσότερο κατεστραμμένο βρέθηκε πλησιέστερα πρὸς τὴ θάλασσα, σὲ ἀπόσταση 40 μέτρων ἀνατολικά τοῦ σημείου Η τοῦ τεύχους. Οἱ τοῖχοι του εἶναι φθαρμένοι σὲ μεγάλο βαθμὸ καὶ δὲν ὑπάρχει τίποτε πὺν νὰ παρέχει ἐνδείξεις γιὰ τὸν προορισμὸ του, ἐκτὸς μαζῶν σιδηρομεταλλεύματος καὶ λειψάνων μικροῦ κλιβάνου κατασκευασμένου σὲ ἐπαφὴ μὲ τοὺς βράχους.

Σιδηρομεταλλεύματα σὲ βόλους καὶ μάζες βρίσκονται συχνὰ καὶ μέσα στὸ φρούριο καὶ κυρίως ἔξω ἀπὸ αὐτὸ κατὰ τὴν ἀνατολική του περιοχὴ. Φαίνεται πὺς ἐργαστήρια αὐτοῦ τοῦ εἶδους, ὅπου χρησιμοποιοῦσαν φωτιά καὶ δημιουργοῦσαν μὲ τοὺς θορύβους καὶ τοὺς καπνοὺς ἐνόχληση γιὰ τοὺς κατοίκους τοῦ φρουρίου, φρόντιζαν οἱ δημοτικὲς ἀρχὲς νὰ τὰ περιορίζουν σὲ ὀρισμένες περιοχές, μακριὰ ἀπὸ τὰ σπίτια. Ἀλλὰ καὶ γιὰ τὰ ἴδια τὰ ἐργαστήρια ἦταν εὐκολότερη ἡ εὕρεση καὶ μεταφορὰ τῶν σιδηρομεταλλευμάτων, ἀφθόνων στὸ γειτονικὸ Γραμματικὸ, καὶ τῆς καύσιμης ὕλης, σὲ θέση ἔξω ἀπὸ τὸ φρούριο μὲ ἀναπεπταμένο χῶρο γιὰ τὴν ἀπόθεση καὶ τὴν ἐπεξεργασία τους.

Ἐξω ἀπὸ τὸ φρούριο λοιπὸν ὑπῆρχε κίνηση καὶ δραστηριότητα καὶ ἡ εἰκόνα τοῦ τόπου ἦταν ἐντελῶς διάφορη ἀπὸ ἐκεῖνη πὺς συνήθως σχηματίζουμε καθὼς βλέπουμε τὰ μοναχικὰ ἐρεῖπια σκεπασμένα ἀπὸ τὴν ἄγρια βλάστηση.

Πύργος στρογγυλὸς στὴν ἀκτὴ

Γιὰ λιμενοβραχίονα στὸν Ραμνούντα ἔχει γίνεи λόγος ἀπὸ τὸν G. J. Schneider, *Die Akropolis von Rhamnous, Berl. Phil. Wochen*, IV 1884 στ. 1308 ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἀντλεῖ ὁ K. Lehmann - Hartleben, *Die Antiken Hafenanlagen des Mittelmeeres*, 279 ἀρ. 238 (Eine kleine Mole aus «diese geschichteten Blöcken» an der Standebene im Süden). Ὁ Μαστροκώστας ὑποδεικνύει τὴν ὑπαρξὴ μώλου χωρὶς νὰ τὸν εἰκονίζει (*IIAE* 1958, 37). Ὁ προσδιορισμὸς του «πρὸς Νότον τῆς ἀκροπόλεως» ὀφείλεται προφανῶς σὲ παραδρομὴ. Ὁ μῶλος πὺς πιθανὸν ὑπονοεῖ ὁ Μαστροκώστας εἶναι θεατὸς ὅταν ἡ θάλασσα εἶναι ἡρεμῇ. Ἀποτελεῖται ἀπὸ μεγάλους ὀγκόλιθους καὶ χρησίμευε, στὸ ἀρχικὸ μῆκος του καὶ ὕψος, ὡς λιμενοβραχίων ἀπαραίτητος στὸν Ραμνούντα ὅπου ἡ θάλασσα συχνὰ εἶναι ταραγμένη.

Στὴν ἀρχὴ τοῦ λιμενοβραχίονα, πλάι στὴ θάλασσα, σώζονται στὴ θέση τους μέσα στὴν ἄμμο, τρεῖς μεγάλες λιθόπλινθοι πὺς ἀπαρτίζουν τμήμα τόξου.

Πρόκειται γιὰ λείψανο θεμελίωσης στρογγυλοῦ πύργου ἐξωτερικῆς διαμέτρου 7 μέτρων περίπου ὁ ὁποῖος χρησίμευε, πιθανῶς, ὡς φανὸς τοῦ ἀνατολικοῦ λιμανιοῦ τοῦ Ραμνουῦντος.

Ναὸς τῆς Νέμεσης

Μία νέα ἀγελαία κεραμίδα ὕψ. 0.68, πλ. 0.477 μ., ἀπὸ πεντελικὸ μάρμαρο τοῦ μεγάλου ναοῦ τῆς Νέμεσης, σχεδὸν ἀκέραια (λείπει μικρὸ κομμάτι τῆς μιᾶς γωνίας) βρέθηκε στὴ Σκάλα Ὁρωποῦ, στὴν ὁδὸ 25 Μαρτίου. Στὸν ἴδιο τόπο εἶχαν βρεθεῖ παλαιότερα δύο ἀκόμη κεραμίδες (ΠΑΕ 1981, 118) καθὼς καὶ ἄλλα ἀρχαῖα (ΠΑΕ 1979, 24), τὰ ὁποῖα εἶχαν ἀποκομιστεῖ ἀπὸ τὸν Ραμνούντα κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴ ἐποχὴ καὶ χρησίμευσαν ὡς καλύμματα τάφων στὸ ἀνατολικὸ νεκροταφεῖο τοῦ Ὁρωποῦ ἢ ὡς οἰκοδομικὸ ὑλικό.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Χ. ΠΕΤΡΑΚΟΣ

2. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΓΛΑ

(Πίν. 6 - 9)

Ύστερα από διακοπή πέντε ετών συνεχίστηκε φέτος η ανασκαφή του Γλα¹. Μετά την αποκάλυψη του νότιου κτιρίου της ανατολικής πτέρυγας του κεντρικού περιβόλου, του κτιρίου H², και τη συμπληρωματική έρευνα του όμολόγου του στη δυτική πτέρυγα κτιρίου A³, ανασκάφηκε έξ ολοκλήρου το βόρειο οικόδομημα της ανατολικής πτέρυγας, κτίριο M, και καθρίστηκε το περίγραμμα του ενδιάμεσου μακρόστενου κτιρίου K (είκ. 1).

Παλαιότερες ακατάστατες επεμβάσεις δεν επέτρεψαν να μελετηθεί η διάταξη μιᾶς σειρᾶς δωματίων στο σημείο της επαφῆς του με το κτίριο M, και η έρευνά τους αφέθηκε για την επόμενη ανασκαφική περίοδο.

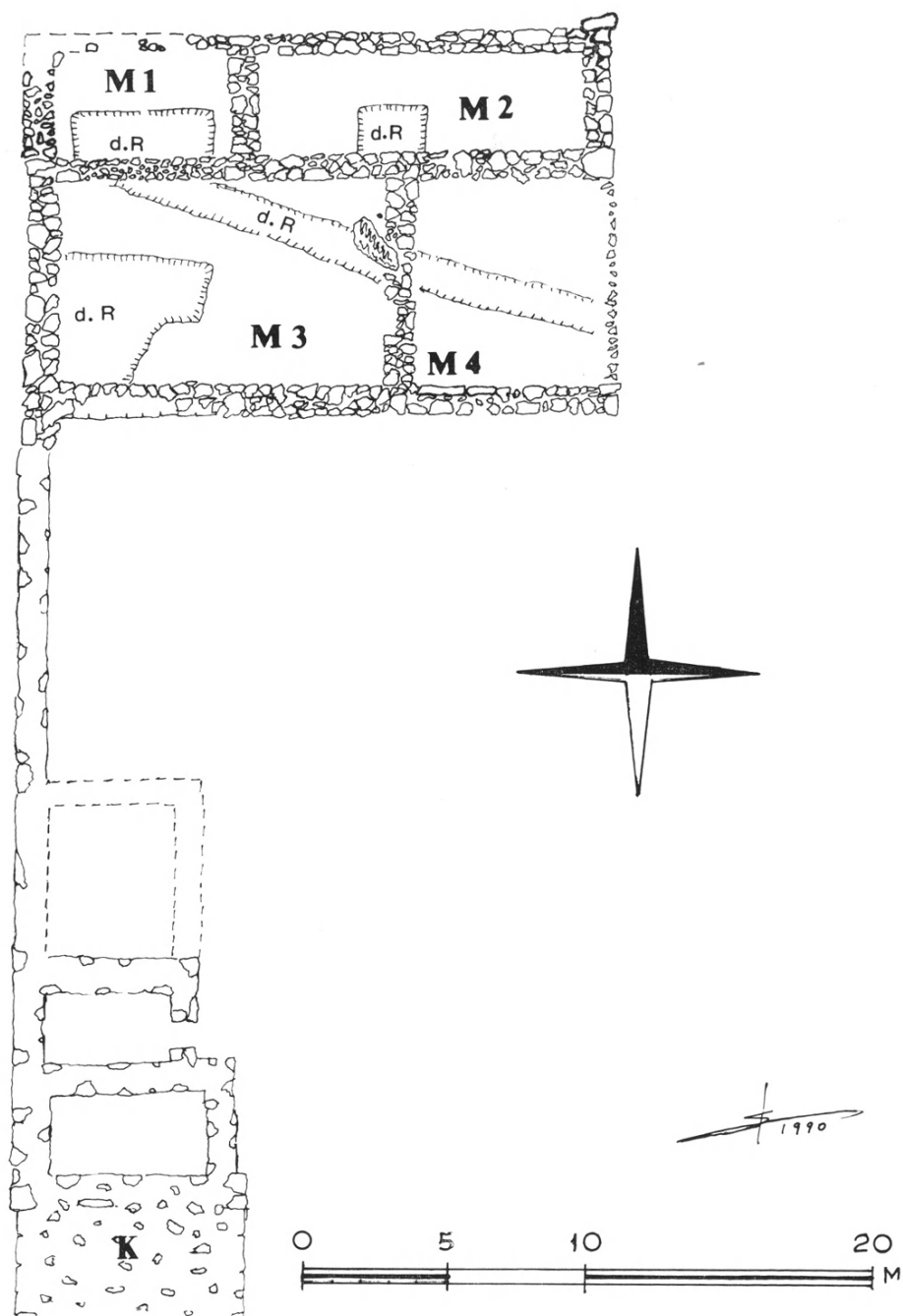
Το κτίριο M (πίν. 6) προσανατολισμένο από Α πρὸς Δ, δηλαδή κάθετο πρὸς τὸν μακρὸ ἄξονα τοῦ K, ἔχει σχῆμα τετράπλευρο καὶ γενικὲς διαστάσεις 20.20 × 14.30 μ. Οἱ ἐξωτερικοὶ του τοῖχοι, κτισμένοι ἀπὸ μεγάλες πέτρες καὶ θεμελιωμένοι πάνω στὸν φυσικὸ βράχο ποὺ σὲ πολλὰ σημεῖα φθάνει στὴν ἐπιφάνεια, διατηροῦνται σὲ ὕψος μόλις ἐνὸς ἢ δύο δόμων. Στὴ ΒΔ του γωνία μάλιστα ἡ γραμμὴ τους μαντεύεται μάλλον παρὰ φαίνεται.

Ἀπὸ τοὺς ἐσωτερικοὺς μεσότοιχους ποὺ τὸ διαιροῦν σὲ τέσσερις ἀνίσων διαστάσεων χώρους (τοὺς M1, M2, M3 καὶ M4) ὁ κατὰ τὸ μῆκος του

1. ΠΑΕ 1981, 92 κέ.· ΠΑΕ 1982, 105 κέ.· ΠΑΕ 1983, 99 κέ.· ΠΑΕ 1984, 142. Ἡ προϋσταμένη τῆς Ἐφορείας ἀρχαιοτήτων Θηβῶν Ἀ. Ἀνδρειωμένου, οἱ ἀρχαιολόγοι Ἀ. Χριστοπούλου καὶ Β. Ἀραβαντινὸς καὶ ὁ φύλακας τοῦ χώρου Ν. Τζουμάνης διευκόλυναν σημαντικὰ τὴν ἀπρόσκοπτη διεξαγωγὴ τῆς ἀνασκαφῆς, στὴν ὁποία ἔλαβαν μέρος ὁ ἀρχαιολόγος τῆς Ἐφορείας Ἐναλίων Ἀρχαιοτήτων Δ. Χανιώτης καὶ οἱ φοιτητὲς καὶ φοιτήτριες τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Πεννσυλβανίας Χριστ. Μαγγίδης, Paul D. Scotton, Denise M. Doxey καὶ Kim S. Shelton.

2. ΠΑΕ 1981, 92 κέ.· ΠΑΕ 1982, 105 κέ.· ΠΑΕ 1983, 99 κέ.

3. ΠΑΕ 1984, 142.

Εἰκ. 1. Τὸ κτῆριο Μ.

μακρύτερος διατηρεῖται ὅσο καὶ οἱ ἐξωτερικοί, τὰ δύο ἐγκάρσια χωρίσματα ὅμως σώζονται μόλις στὰ θεμέλια. Γιὰ δάπεδο χρησίμευε ὁ βράχος, ἱσοπεδωμένος ἢ καὶ σκεπασμένος κατὰ τόπους μὲ ἀραιὸ λιθολόγημα καὶ πατημένο χῶμα. Ἡ λίγη ἐπίχωση ποὺ εἶχε διατηρηθεῖ σκέπαζε μὲν τοὺς δύο ἐγκάρσιους μεσοτοίχους, δὲν ἔφθανε ὅμως πουθενὰ ὡς τὴ σωζόμενη κορυφὴ τῶν ἐξωτερικῶν τοίχων. Οἱ τέσσερις χῶροι εἶχαν παραβιαστεῖ στὸ παρελθὸν ἀπὸ δοκιμαστικὲς τάφρους, σκαμμένες κατὰ πάσα πιθανότητα ἀπὸ τοὺς ἐργάτες τοῦ de Ridder, ποὺ εἶχαν ἀναμοχλεύσει τὰ δάπεδα καὶ τὴν ὑποδομὴ τους καὶ εἶχαν φθάσει ὡς τὸν βράχο. Οἱ τάφροι αὐτὲς καθαρίστηκαν καὶ τὰ χῶματα γύρω καὶ μέσα τους ἀπομακρύνθηκαν προτοῦ ἀρχίσει ἡ κυρίως ἀνασκαφή.

Ἡ ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ δωματίου M4 ἦταν ἀνοιχτὴ σὲ ὅλο της τὸ μῆκος πρὸς τὸν χῶρο μετὰξὺ τοῦ M καὶ τοῦ περιβόλου, σὲ μιὰ διάταξη ποὺ θυμίζει τὸ δωμάτιο E1 τῆς δυτικῆς πτέρυγας. Ἐπιπλέον, τὰ δωμάτια M4 καὶ M3 ἐπικοινωνοῦσαν μέσω μιᾶς στενῆς πόρτας ἀνοιγμένης στὸ χωρίσμα μετὰξὺ τους. Ὡς πρὸς τοὺς ἄλλους χώρους, τὸ χαμηλὸ ὕψος τῶν τοίχων δὲν ἐπιτρέπει τὸν καθορισμὸ τῆς ἐσωτερικῆς τους κυκλοφορίας μὲ βεβαιότητα.

Τὸ κτίριο δὲν ἔδειχνε ἔχνη πυρκαγιᾶς καὶ δὲν περιεῖχε σκληρυμένες πλίνθες. Ἡ ἐπίχωση τῶν χώρων του, προερχόμενη κυρίως ἀπὸ τὴ διάλυση τῶν πλίνθινων τοίχων του, ἦταν ἰδιαιτέρως ἰσχνή καὶ εἶναι φανερό ὅτι τὸ μεγαλύτερο μέρος της εἶχε παρασυρθεῖ μὲ τὴν ἀπόδο τοῦ χρόνου στὴν κατωφέρεια. Ὅ,τι εἶχε ἀπομείνει κάτω ἀπὸ τὸ λεπτὸ ἐπιφανειακὸ στρώμα περιεῖχε χιλιάδες ὄστρακα, τὰ περισσότερα ἄμορφα, ἀδιακόσμητα καὶ μὲ φανερά ἔχνη παλαιᾶς φθορᾶς, προφανῶς ζυμωμένα μέσα στὶς πλίνθες. Τὰ γραπτὰ ἦταν λιγότερα ἀπὸ τὸ 1% τοῦ συνόλου. Στὸ στρώμα τοῦ δαπέδου τοῦ M3 βρέθηκαν κομμάτια τεσσάρων ἄβαφων κυλίκων, ἀπὸ τὰ ὁποῖα συγκολλήθηκε μιὰ σχεδὸν πλήρης μὲ τροπιδωτὸ χεῖλος, ὀριζόντιες λαβὲς καὶ κοίλη βάση (πίν. 7α), καθὼς καὶ κομμάτι τοιχώματος σκύφου μὲ ἀραιὴ διακόσμηση πλατιᾶς κυματοειδοῦς γραμμῆς (πίν. 7γ). Τὸ ἴδιο στρώμα ἀπέδωσε μερικὰ κομμάτια κονιάματος βαμμένα μονόχρωμα ἢ μὲ ἀπλὴ φολιδωτὴ ἢ γραμμικὴ διακόσμηση (πίν. 7δ), ἐλάσματα καὶ τρίμματα ἀπὸ μολύβδινες πλάκες, ὅστὰ ζῶων, μετὰξὺ τῶν ὁποίων καὶ κομμάτι ἀπὸ κέρατο ἐλαφιοῦ, ἑκατοντάδες ἀπὸ ἐδῶδιμα κογχύλια (καλόγνωμες, κυδῶνια, στρείδια καὶ πίνες) καὶ ἓνα φακοειδὴ σφραγιδόλιθο ἀπὸ ἄσπρο γαλακτώδη ἀγάτη μὲ καστὰνὰ νερά. Ἡ σφραγιστικὴ του ἐπιφάνεια φέρει τὴν παράσταση δύο αἰγοειδῶν (πίν. 7β), τὸ ἓνα πίσω ἀπὸ τὸ ἄλλο, σὲ συμμε-

τρικὴ ἀντίκωπη διάταξη καὶ σὲ φυσικὴ στάση. Οἱ λεπτομέρειες (κεφάλια, ρύγχη, κλειδώσεις καὶ τὰ πλάνα τοῦ σώματος) ἀποδίδονται μὲ φυσικότητα· τὸ ζῶο ἀπὸ πίσω ὅμως ἔχει μόνο τρία πόδια ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὰ δύο μπροστινὰ δὲν εἶναι στὴ σωστή τους θέση. Ὁ σφραγιδόλιθος ἀνήκει στὴν καλὴ ἐποχὴ τῆς μυκηναϊκῆς σφραγιδογλυφίας καὶ εἶναι παλαιότερος ἀπὸ τὴν κεραμεικὴ μὲ τὴν ὁποία βρέθηκε.

Ἡ κεραμεικὴ αὐτὴ συνίσταται κυρίως σὲ ὅστρακα μαγειρικῶν σκευῶν, μεγάλων ἀποθηκευτικῶν δοχείων καὶ ἀπλῶν ἀγγείων καθημερινῆς χρήσεως. Τὸ μεγαλύτερο ποσοστὸ προέρχεται ἀπὸ κύλικες ποὺ φθάνουν τὸ 73% τῶν ὁστράκων ποὺ δείχνουν ἀπὸ ποιοὶ σχῆμα προέρχονται. Ὑπάρχουν ἐπίσης ἀρκετὰ λεκανίδια (8%) καὶ ἐλάχιστα κομμάτια σκύφων. Ἡ ἀπουσία στρωματογραφημένης ἐπιχώσεως καὶ ἡ ἔλλειψη ἀρκετῆς κεραμεικῆς μαρτυρίας δὲν ἐπιτρέπουν τὴν ἀκριβὴ καὶ ἀδιαμφισβήτητη χρονολόγηση τοῦ ὕλικου καὶ τοῦ κτιρίου.

Τὸ παλαιότερο δείγμα μοιάζει νὰ εἶναι ἓνα κομμάτι κυπέλλου μὲ αὐλακώσεις στὴ μέση (πίν. 7ε) ποὺ ἔχει τὰ παράλληλά του στὴν ΥΕ ΠΙΒ1 περίοδο. Τὸ νεώτερο εἶναι ἀσφαλῶς ὁ ΥΕ ΠΙΒ2 σκύφος μὲ τὴν κυματοειδῆ γραμμὴ στὴ ζώνη τῶν λαβῶν (πίν. 7γ). Παρόλη τὴν ἀοριστία τους τὰ στοιχεῖα αὐτὰ δὲν ξεφεύγουν ἀπὸ τὰ χρονολογικὰ πλαίσια ποὺ διαπιστώθηκαν κατὰ τὶς προηγούμενες ἀνασκαφὲς τοῦ χώρου⁴.

Ἐξέχουσα θέση ἀνάμεσα στὰ εὐρήματα κατέχουν τὰ κεραμίδια τῆς στέγης, κάπου ἑκατὸ κομμάτια ἐπίπεδων παραχειλωτῶν στρωτῆρων (πίν. 8α) καὶ λίγα ἀπὸ ἡμικυλινδρικοὺς καλυπτῆρες (πίν. 8β). Τὰ κομμάτια αὐτὰ βρέθηκαν τόσο μέσα στὸ κτίριο ὅσο καὶ ἀπέξω, κατὰ μῆκος τῶν τοίχων. Ὅμοια ἦταν πεσμένα καὶ ἀνάμεσα στοὺς τοίχους τοῦ κτιρίου Κ.

Τὸ κτίριο αὐτό, ἀπὸ τὸ ὁποῖο σώζεται μόνο τὸ μακρόστενο λιθόχτιστο κρηπίδωμα πάνω στὸ ὁποῖο πατοῦσαν οἱ πλινθόχτιστοι τοῖχοι, καὶ ποὺ ἔχει στὴ βόρεια ἄκρη του τὰ προαναφερθέντα δωμάτια, διαιρεῖται σὲ τέσσερις διαδοχικοὺς χώρους. Οἱ δύο μεσαῖοι ἐπικοινωνοῦσαν μὲ τὴν κεντρικὴ αὐλὴ μὲ δύο πλατιεὲς λιθόχτιστες ἀναβάθρες, ἀπὸ τὶς ὁποῖες διατηρήθηκε μόνο ἡ κατώτατη στρώση τῶν λίθων. Ἡ βορειότερη (πίν. 9α) ἔχει μῆκος 5-5.75 μ.

4. Γλαΐ I, 256 κέ.· ΠΑΕ 1981, 95· ΠΑΕ 1982, 108· ΠΑΕ 1983, 102.

καὶ πλάτος 4 μ. Ἡ ἄλλη (πίν. 9β), περίπου 30 μ. νοτιότερα, εἶναι μεγαλύτερη (7.70×5.20 μ.) καὶ ἔχει στὴ βόρεια πλευρὰ τῆς προσκτισμένη μία ὀριζόντια τραπεζοειδῆ ἐξέδρα διαστ. 3.50×1 ἕως 1.80 μ., ποὺ θυμίζει τὸ ἀντίστοιχο κτίσμα στὴν εἴσοδο τῆς βόρειας πτέρυγας τοῦ μελάρου⁵, καὶ προοριζόταν ἀσφαλῶς γιὰ ὅποιον ἐπέβλεπε τὴν κίνηση μέσα καὶ ἔξω ἀπὸ τὸ κτίριο.

Τὸ κτίριο Κ ἔχει καὶ αὐτὸ ὑποστεῖ κατὰ τόπους παραβιάσεις ποὺ δὲν ἀλλοιώνουν οὐσιαστικὰ τὴ μορφή του καὶ οἱ ὁποῖες θὰ ἐξεταστοῦν καὶ αὐτὲς μαζί μὲ τὰ δωμάτια στὸ βόρειο ἄκρο του.

ΣΠΥΡΟΣ ΙΑΚΩΒΙΔΗΣ

5. Γλῶς I, 169 κέ.

3. ΙΕΡΟ ΑΠΟΛΛΩΝΟΣ ΜΑΛΕΑΤΑ ΕΠΙΔΑΥΡΟΥ

(Πίν. 10-26)

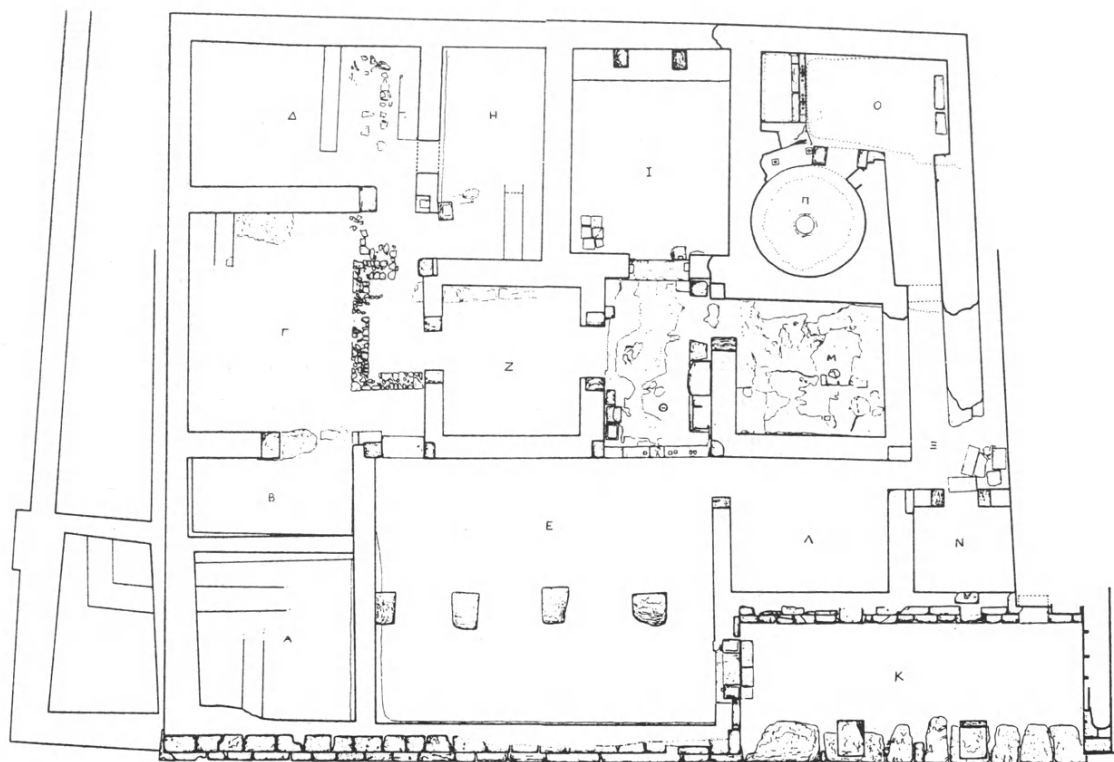
Στὸ ἱερό τοῦ Ἀπόλλωνος Μαλεάτα τῆς Ἐπιδαύρου συνεχίσθηκαν καὶ κατὰ τὸ 1990 μὲ πιστώσεις τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, τοῦ Ἰδρύματος Ψύχα καὶ τοῦ Νομαρχιακοῦ Ταμείου Ἀργολίδας: α) οἱ ἐργασίες καθαρισμοῦ καὶ μελέτης τῶν χώρων τῶν ἀνασκαφῶν Καββαδία, β) συντήρησης τῶν τοιχοποιῶν κτιρίων τῶν χρόνων τῆς ρωμαιοκρατίας, γ) ταύτισης καὶ ἀποκατάστασης ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν καὶ δ) ἀποκατάστασης τοῦ τοπίου τοῦ ἱεροῦ. Οἱ ἐργασίες β-δ ἔγιναν μὲ τὴν ἄμεση ἐποπτεία τοῦ ἀρχιτέκτονα Ἰ. Μαυρομματίδου.

Στὸν ἱερό πυρήνα τῆς Σκανᾶς¹ (πίν. 10, I-M-Θ-Z)
ΣΚΑΝΑ ὁλοκληρώθηκε ἡ διαμόρφωση τοῦ χώρου Z². Ὁ καθαρισμὸς προχώρησε στοὺς χώρους βορειοανατολικά τοῦ πυρήνα αὐτοῦ (εἰκ. 1, Η-Δ-Γ-Β-Α-Ε- καὶ 11α-β), ὅπου διαπιστώθηκε, ὅπως καὶ ἄλλοι, ὅτι ἡ παλαιὰ ἔρευνα ὑπῆρξε ἀτελής³. Οἱ χώροι Η-Δ-Γ (πίν. 12α-β) ἀποτελοῦσαν ἰδιωτικά διαμερίσματα, ποὺ κατὰ τὴν πρώτη φάση λειτουργίας τῆς Σκανᾶς (δεύτερο ἡμισυ τοῦ 2ου μ.Χ. αἰ.) εἶχαν πρόσβαση ἀπὸ τὸν ὑπόστυλο προθάλαμο τοῦ κτιρίου στὸ δυτικὸ μέρος τοῦ Γ, καθὼς καὶ ἀπὸ τοὺς ἱεροὺς χώρους μέσω τοῦ Ζ. Στοὺς χώρους Δ καὶ Η ἔφθανε κανεὶς μὲ ξεχωριστὲς θύρες στὸ νότιο τμήμα τοῦ ἴδιου δωματίου. Τὰ δωμάτια κατὰ τὴ φάση αὕτὴ διέθεταν ὄροφο: Στὴ νότια γωνία τοῦ Δ διατηρήθηκαν τὰ θεμέλια διπλοῦ κλιμακοστασίου, τὸ ὁποῖο παρελάμβανε τὸν ἐπισκέπτη ἀπὸ τὴ θύρα καὶ στρεφόμενο κατὰ μῆκος τῆς ΝΑ πλευρᾶς τοῦ δωματίου καὶ κατόπιν πρὸς τὰ ΒΔ τὸν ὁδηγοῦσε στὸν ὄροφο

1. ΠΑΕ 1989, 51 κέ.

2. Ἐ.ἄ. 53.

3. Ἐ.ἄ. 50.

Εἰκ. 1. Ἡ κάτοψη τῆς σκανᾶς, ὅπως συμπληρώνεται μετὰ τὸν καθαρισμό.

(πίν. 13α, φάση 1). Σὲ μιὰ δεύτερη φάση ἡ κλίμακα αὐτὴ ἀντικαταστάθηκε ἀπὸ μιὰ προχειρότερη, ποὺ ὡδηγοῦσε ἀπλῶς κατὰ μῆκος τῆς ΝΑ πλευρᾶς τοῦ Δ πρὸς τὰ διαμερίσματα ποὺ ὑπῆρχαν σὲ ὑψηλότερα ἐπίπεδα νοτιοανατολικά (πίν. 13α, φάση 2). Τὴν ἴδια ἐποχὴ στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ Η ἓνα καινούργιο κλιμακοστάσιο ὑποκατέστησε τὸ παλιὸ στὴ λειτουργία του ὡς ἀνόδου στὸν ὄροφο. Ἀπὸ αὐτὸ σώθηκε τόσο τὸ θεμέλιο τῆς ἐναρξῆς τῆς κλίμακας ὅσο καὶ τμῆμα τοῦ πώρινου πεσσοῦ ποὺ στήριζε τὸ στρεφόμενο ΒΑ ἀνώτερο τμῆμα (πίν. 12α καὶ 13β). Τὸ κλιμακοστάσιο αὐτὸ ἐφράζε τὴ θύρα πρὸς τὸ δωμάτιο Η, πρὸς τὸ ὁποῖο ἀνοίχθηκε μιὰ καινούργια εἴσοδος ἀπὸ τὸν χῶρο Δ δίπλα στὴν ἐναρξὴ τῆς πρόχειρης κλίμακας (πίν. 13β). Στὸ πλούσιο σὲ συντρίμμια στρώμα ποὺ ἄφησε ὁ Καββαδίας στὸ ἐπίπεδο τοῦ ἐντελῶς κατεστραμμένου δαπέδου

(πίν. 14α) βρέθηκαν κεραμίδες με τὴ σφραγίδα τοῦ 'Αντωνίνου (πίν. 14β, ἀριστερά), ποὺ πρέπει νὰ ἀνάγονται στὴν πρώτη φάση τοῦ κτιρίου, ἀλλὰ καὶ ἐλληνιστικὰ ὅστρακα, ποὺ προέρχονται ἀσφαλῶς ἀπὸ τὸ παλαιότερο κτίριο κάτω ἀπὸ τὴ Σκανά.

Τὸ δωμάτιο Γ διетήρησε τὸ ὑπόστρωμα τοῦ δαπέδου τοῦ ἀπὸ κονίαμα στὸ ἀνατολικό του μέρους. Ὁ μεγάλος ἀσβεστόλιθος ποὺ ἀποτελοῦσε σὲ δεύτερη χρῆση τὸ κατώφλι τῆς εἰσόδου τοῦ ἀπὸ τὸν χῶρο Ε ταυτίσθηκε καὶ ἀποκαταστάθηκε στὴ θέση του (πίν. 15α). Σὲ μία τρίτη φάση λειτουργίας τοῦ κτιρίου, ποὺ πιθανότατα εἶναι αὐτὴ ποὺ διαπιστώθηκε καὶ στὰ ἱερὰ διαμερίσματα (3ος μ.Χ. αἰ.)⁴, στὸν χῶρο Γ ὅχι ἀπλῶς καταστράφηκε ὁ ὄροφος ἀλλὰ καὶ ἡ στέγη τοῦ ἰσογείου. Ἔτσι ἦταν ἀπαραίτητο νὰ προστατευθεῖ ἡ εἴσοδος πρὸς τοὺς ἱερούς χώρους ἀπὸ τὸ Ζ καὶ γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ κατασκευάστηκε ἕνας πρόχειρος προθάλαμος μπροστὰ τῆς με στενὴ εἴσοδο ἀπὸ τὰ ἀνατολικά (πίν. 15β). Οἱ χῶροι Η, Δ καὶ Γ διαμορφώθηκαν με τὴν ἀκολουθούμενη ἤδη ἀπὸ τὰ προηγούμενα ἔτη μέθοδο⁵ (πίν. 16α).

Στοὺς χώρους Α-Β ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ Καββαδία εἶχε ἤδη φθάσει σὲ ἐπίπεδα πολὺ χαμηλότερα τοῦ δαπέδου τῆς Σκανᾶς (πίν. 16β). Ὁ χῶρος αὐτὸς καθάριστηκε (πίν. 17α), καθὼς καὶ ὁ ἐπιμήκης τραπεζιόσχημος χῶρος, ποὺ ἔχοντας πρόσβαση ἀπ' εὐθείας ἀπὸ τὸ πρόφυλο χωρὶς νὰ ἐπικοινωνεῖ με τὴ Σκανά, ἐκτεινόταν κατὰ μῆκος τῆς ΒΑ τῆς πλευρᾶς κλείνοντάς τὴν πρὸς τὴν κατωφέρεια (πίν. 17β). Τὰ λείψανα τοῦ παλαιότερου κτιρίου⁶, ἰδιαίτερα ἐμφανῆ στὴ ΒΑ ἐξωτερικὴ του πλευρὰ καὶ σὲ ἕναν κεντρικὸ πυρήνα περ. 5×5 μ., ἐκτείνονται καὶ κάτω ἀπὸ τὸν ΒΔ τοῖχο τῆς Σκανᾶς καθὼς καὶ τὸν ΝΑ τοῖχο τοῦ Β (πίν. 17α). Τὸ συγκρότημα ἦταν ὅμως, καθὼς φαίνεται, μεγαλύτερο, γιατί στὸ Ζ ἀποκαλύφθηκε κατὰ μῆκος τῆς ΝΑ του πλευρᾶς σύγχρονο θεμέλιο (πίν. 18α). Κλασικὰ ὅστρακα ποὺ ἦλθαν στὸ φῶς στὸν χῶρο Α προέρχονται πιθανῶς ἀπὸ ἐπίχωση ποὺ σχηματίσθηκε σὲ παλαιότερες τῆς χρήσης τοῦ σημείου αὐτοῦ περιόδους τοῦ ἱεροῦ.

4. Ἐ.ἀ. 51 καὶ σημ. 27.

5. Ἐ.ἀ. 50.

6. ΠΑΕ 1979, 128.

Ὁ χώρος Ε, ὑπόστυλη αἶθουσα διανομῆς στοὺς χώρους τῆς Σκανᾶς, τῆς ὁποίας ἡ καμαρωτὴ στέγη στηριζόταν σὲ σειρὰ τεσσάρων πεσσῶν σὲ σχῆμα ἀντινώντων ἡμικιόνων (πίν. 18β), διαμορφώθηκε ἐπίσης. Στὸν χώρο αὐτὸ πραγματοποιήθηκε τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν ἐργασιῶν γιὰ τὴν ἀποκατάσταση ἐνὸς ἀπὸ τοὺς πεσσούς πάνω σὲ συμπλήρωμα τῆς βάσης τοῦ ἀπὸ ψαμμίτη (πίν. 19α).

Ἰδιαίτερα ἐπίπονη ἦταν ἡ ἐργασία τοῦ καθαρισμοῦ τῶν χώρων Ξ, Ο καὶ Π ἐξαιτίας τῶν πεσμένων ὄγκων τοῦ χυτοῦ ὕλικου (πίν. 19β, 20β), ποὺ ἔπρεπε νὰ ἀπομακρυνθοῦν γιὰ νὰ ἀποθηκευθοῦν σὲ ἄλλο χώρο. Τὸ διαμέρισμα αὐτὸ στὰ νότια τοῦ ἱεροῦ πυρήνα ἀποτελοῦσαν ἓνας θολωτὸς διάδρομος, ποὺ σώθηκε σχεδὸν ἀνέπαφος (πίν. 20α), ἓνα δωμάτιο μὲ ἓνα ἰδιαίτερα ἐπιμελημένο λουτρὸ (πίν. 21α) καὶ ἓνας κυκλικὸς χώρος μὲ τὸ ἕχνος περιρραντηρίου στὴ μέση (πίν. 21β). Ἕνας ἀποχετευτικὸς ἀγωγὸς μπροστὰ στὸ λουτρὸ παρελάμβανε τὸ νερὸ ἀπὸ αὐτὸ καὶ ἀπὸ τὸν διπλάνῳ σηκὸ⁷ καὶ τὸ ὀδηγοῦσε κάτω ἀπὸ τὰ δάπεδα ἔξω ἀπὸ τὴ Σκανά, ὅπου στρεφόταν κατὰ μῆκος τῆς προσόψεώς της πρὸς τὴν καταφύγεια (πίν. 22α). Οἱ τοιχοποιίαι τῶν ἱερῶν χώρων γύρω ἀπὸ τὸ λουτρὸ συντηρήθηκαν (πίν. 22β).

ΠΕΡΙΟΧΗ ΜΟΥΣΕΙΟΥ

Τὰ ὑπολειπόμενα διάσπαρτα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη στὸ ἀνατολικὸ μέρος τῆς πλατείας τοῦ ἱεροῦ καὶ μπροστὰ στὸ νυμφαῖο τακτοποιήθηκαν καὶ κατὰ τὸ δυνατόν ταυτίσθηκαν. Ἀνάμεσά τους ἀναγνωρίσθηκαν καὶ ἐνεπίγραφοι λίθοι, ὅπως τὸ πολὺ φθαρμένον ἀνάθημα ἐνὸς πυροφόρου (πίν. 23α) καὶ ἀναθηματικὸς βωμίσκος τοῦ γνωστοῦ ἀπὸ τὸ ἱερὸ τύπου⁸ μὲ ἐπιγραφὴ τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. Ἐ/ρα-τῶς (πίν. 23β). Ὁ ἀνέπαφος βράχος ἀπὸ τὸ ἔρκος τοῦ τεμένους τῶν Μουσῶν ποὺ εἶχε βρεθεῖ πεσμένος πάνω ἀπὸ τὸν μεγάλο ἀγωγὸ⁹ ἀποκαταστάθηκε στὴ θέση του (πίν. 22α), ἐνῶ ἡ πρόσοψη τοῦ τεμένους συμπληρώθηκε μὲ πέντε νέους πεσσίσκους καὶ τμῆμα τῶν μεταξὺ τους ξυλίνων δρυφάκτων (πίν. 19α). Ἀπὸ τὴ ΝΔ γωνία τοῦ τεμένους ἀπομακρύνθηκε μετακινημένο ἐκεῖ ἀπὸ τοὺς παλαιότερους ἀνασκαφεῖς τὸ κάτω μέρος ἐπιμελημένου βάρους ἀναθήματος (πίν. 23γ).

7. ΠΑΕ 1989, 52 καὶ πίν. 39α.

8. ΠΑΕ 1987, 59-60.

9. ΠΑΕ 1989, 48 καὶ πίν. 31β.

ΝΟΤΙΟΑΝΑΤΟΛΙΚΟ
ΣΥΓΚΡΟΤΗΜΑ

Στὰ νότια τῆς δεξαμενῆς τοῦ 'Αντωνίνου καθαρίστηκαν πέντε χῶροι τοῦ πενιχρὰ σωζόμενου συγκροτήματος ρωμαϊκῶν χρόνων, μέρος τοῦ ὁποίου εἶχε ἀποκαλύψει ὁ Καββαδίας¹⁰ (πίν. 24α, 24β, Α-Δ,Θ). Οἱ χῶροι αὐτοί, τῶν ὁποίων τὰ χωμάτινα δάπεδα σώζονται σὲ ἐπίπεδο +3.74 - 3.82 μ. ἀπὸ τὴν εὐθυντηρία τοῦ κλασικοῦ ναοῦ, δὲν παρουσιάζουν ἄνοιγμα ἐξωτερικά. 'Εσωτερικὰ διακρίνεται ἐνότητα τριῶν δωματίων δυτικὰ (Α-Γ), μὲ εἰσόδους ἀπὸ τὸ Α στὰ Β καὶ Γ, ἐνῶ ἀνατολικὰ ὑπάρχουν ἕνας ἀκόμη ἐπιμήκης χῶρος (Δ) ποὺ χωριζόταν μὲ ἐγκάρσιο τοῖχο σὲ μικρότερο βόρειο καὶ μεγαλύτερο νότιο τμήμα καὶ ἕνας τριγωνικός (Θ). Στὰ πενιχρὰ σωζόμενα θεμέλιά τους δὲν διαπιστώθηκε κανένα ἄνοιγμα. Σὲ μεταγενέστερη φάση ἢ εἴσοδος ἀπὸ τὸ Α στὸ Γ ἐπίσης κλείσθηκε (πίν. 25α).

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ -
ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ

Στὸ στέγαστρο τοῦ κλασικοῦ ναοῦ ἀντικαταστάθηκαν τὰ καταπονημένα ξύλινα στηρίγματα. Στὸ νυμφαῖο συνεχίσθηκε τὸ ἀρμολόγημα καὶ οἱ μικροσυμπληρώσεις τῶν τοίχων μὲ εἰδική κονία. 'Ακόμη τὰ δάπεδα στὴ Σκανὰ καὶ στὸ ΝΑ συγκρότημα, καθὼς καὶ τὸ ἀνώμαλο, σκαμμένο πολὺ κάτω ἀπὸ τὸ ἀρχαῖο ἐπίπεδο ἔδαφος τῆς πλατείας τοῦ ἱεροῦ, ἐπιστρώθηκαν μὲ ἄμμο καὶ τριμμένο μαλακὸ βράχο τῆς περιοχῆς (πίν. 25β, 26α).

Στὴν κορυφὴ τοῦ λόφου ἄρχισε ὁ καθαρισμὸς τῶν θεμελίων τοῦ φυλακείου ποὺ εἶχε χτίσει ὁ Καββαδίας ἀπὸ ἀρχαῖο ὑλικό (πίν. 26β).

B. Κ. ΛΑΜΠΡΙΝΟΥΔΑΚΗΣ

10. IG IV² 1, πίν. 3.

4. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΚΑΛΛΙΘΕΑΣ ΚΑΙ ΚΛΑΟΥΣ ΠΑΤΡΩΝ

(Πίν. 27-30)

Συνεχίστηκε για ένατη ανασκαφική περίοδο ή έρευνα τοῦ μυκηναϊκοῦ νεκροταφείου Καλλιθέας καὶ για τρίτη τοῦ Κλάους Πατρῶν, ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας καὶ μὲ χρηματοδότησή της καὶ τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων.

Στὴν ανασκαφὴ ἔλαβαν μέρος ὡς ἐπιστημονικοὶ συνεργάτες ἡ λέκτωρ Προϊστορικῆς Ἀρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων Δρ. Λίτσα Κοντορλῆ-Παπαδοπούλου καὶ οἱ πτυχιούχοι Ἀρχαιολογίας Ἰ. Μόσχος, Κ. Μπουκάρας, Ἀ. Κουτσουράκη, Ἐ. Σερβετοπούλου, Μ. Μαχαιράκη καθὼς καὶ ὁμάδα φοιτητῶν τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Τομέα τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων για ἐκπαίδευση.

Στὴν **Καλλιθέα** (θέση «Λαγανιδιά», πίν. 27α) ἔγινε τὶς πρώτες ἡμέρες ἐπιφανειακὴ έρευνα για τὸν ἐντοπισμὸ καὶ ἄλλων τάφων καὶ ἴσως καὶ δευτέρου θολωτοῦ¹. Βρέθηκαν μόνο μερικὰ ὄστρακα καὶ λείψανα κτιρίων(;) ΝΔ καὶ σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸ νεκροταφεῖο. Ἡ έρευνα διεκόπη, μὲ σκοπὸ νὰ συνεχιστεῖ κατὰ τὴν ἐπόμενη ανασκαφικὴ περίοδο, καθὼς πιθανότατα ὑπάρχουν καὶ ἄλλοι τάφοι καὶ οἰκισμός.

Στὸ **Κλάους** (θέση «Κούκουρα», πίν. 27β) ἐρευνήθηκαν τέσσερις βυθισμένοι ἀλλὰ ἀσύλητοι θαλαμοειδεῖς λαξευτοὶ τάφοι (Δ, Ε, ΣΤ, Ζ), ὁμοίας κατασκευῆς καὶ διαστάσεων μὲ αὐτοὺς ποὺ ανασκάφηκαν κατὰ τὶς δύο προηγούμενες ανασκαφικὲς περιόδους: ἔχουν βραχεῖς καὶ ἔντονα κατηφορικοὺς δρόμους, εἰσόδους χαμηλὲς καὶ θαλάμους κυκλικοὺς ἢ πεταλόσχημους. Ὁ τάφος Ζ εἶχε δύο θαλάμους, ἐνῶ οἱ ὑπόλοιποι τρεῖς τάφοι εἶχαν λάκκους λαξευμένους στὸ δάπεδο τῶν θαλάμων τους μὲ ἢ χωρὶς καλυπτῆριες πλάκες, στοιχεῖο ποὺ εἶναι χαρακτηριστικὸ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῶν τάφων τοῦ νεκροταφείου αὐτοῦ².

1. Βλ. τοὺς τόμους τοῦ Ἔργου κατὰ τὰ ἔτη 1987 ἕως καὶ 1990.

2. Βλ. ΚΥΠΑΡΙΣΣΗ, ΠΑΕ 1937, 93. Για διεξοδικότερη συζήτηση βλ. τὴν ἐργασία μου

“Ολοι είχαν χρησιμοποιηθεῖ γιὰ τὴν ταφή περισσότερων τοῦ ἑνὸς νεκρῶν, ποὺ είχαν τοποθετηθεῖ ἐπὶ τοῦ δαπέδου, ἢ σὲ λάκκους, ἐνῶ πολλὰ ὅστὰ προγενέστερων ταφῶν είχαν παραμεριστεῖ σὲ σωροὺς στὰ πλάγια τοιχώματα τῶν θαλάμων (πίν. 28α) γιὰ ἐξοικονόμηση χώρου³.

Συνολικὰ οἱ τέσσερις τάφοι είχαν χρησιμοποιηθεῖ γιὰ περισσότερες ἀπὸ τριαντατέσσερις ταφές. Στὶς ἐπιχώσεις τῶν δρόμων ὅλων τῶν τάφων βρέθηκαν ὅστρακα (κυλίκων, κρατήρων, σκύφων κ.ἄ.)⁴.

Τά φ ο ς Δ (πίν. 28β). Ὁ τάφος αὐτός, μικρῶν σχετικῶς διαστάσεων, ἦταν βυθισμένος καὶ ἡ βόρεια πλευρὰ του εἶχε καταρρεύσει. Τὸ ἄνοιγμα ἀπὸ τὴν κατάρρευση εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἐπικοινωνία μὲ τὸν θάλαμο τοῦ γειτονικοῦ πλούσιου τάφου Β, ποὺ ἐρευνήθηκε πέρυσι⁵. Τὸ δάπεδο ὅμως τοῦ τάφου Δ εἶναι 1.35 μ. ψηλότερα ἀπὸ ἐκεῖνο τοῦ τάφου Β. Ὁ τάφος εἶχε χρησιμοποιηθεῖ γιὰ ἐπτὰ συνολικῶς ταφές, ἀπὸ τὶς ὁποῖες τέσσερις πρωτογενεῖς (Β, Γ, Δ, Ζ) καὶ τρεῖς δευτερογενεῖς (Α, Ε, ΣΤ). Οἱ ταφές Α καὶ ΣΤ βρέθηκαν στὸν λάκκο Ι καὶ ἡ ταφή Ζ στὸν λάκκο ΙΙ. Τὰ κτερίσματα ἦταν εἴκοσι ἀγγεῖα (ψευδόστομοι ἀμφορεῖς, ἀλάβαστρα, ἕνας μέγας τετράωτος ἀμφορέας, ἕνα δακτυλίσχημο, ἕνα πτηνόσχημο κ.ἄ.), καθὼς καὶ ἕνα σφονδύλι καὶ ἕνα λίθινο ἀκόνι.

Τά φ ο ς Ε (πίν. 29α). Στὸν τάφο αὐτὸν βρέθηκαν δεκατρεῖς συνολικὰ ταφές, ἀπὸ τὶς ὁποῖες πέντε εἶναι πρωτογενεῖς (Α, Β, Γ, Δ, Θ) καὶ οἱ ὑπόλοιπες ὀκτὼ δευτερογενεῖς (Ε, ΣΤ, Ζ, Η, Ι, Κ, Λ, Μ). Ἡ ταφή Α ἦταν τοποθετημένη σὲ ὕπτια συνεσταλμένη στάση μὲ προσανατολισμὸ ἀπὸ ΝΑ πρὸς ΒΔ στὸ ἀριστερὸ τμῆμα τοῦ θαλάμου καὶ κτερισμένη ἴσως μὲ μερικὰ ἀπὸ τὰ ὀκτὼ ἀγγεῖα, ποὺ βρίσκονταν στὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ θαλάμου (τρεῖς ψευδόστομοι

Mycenaeen Achaea, 54. Ἐπίσης τὶς πρόσφατες ἐκθέσεις μου γιὰ τὴν ἀνασκαφὴ νέων τάφων σὲ αὐτὸ τὸ νεκροταφεῖο στοὺς τόμους τοῦ *Ἔργου* κατὰ τὰ ἔτη 1988 ἕως 1990.

3. Τὸ ἔθιμο αὐτὸ τοῦ παραμερισμοῦ τῶν ὀστέων προγενέστερων ταφῶν εἶναι εὐρέως γνωστὸ καὶ μαρτυρεῖται ἀπὸ πολλὰ ἐρευνημένα μυκηναϊκὰ νεκροταφεῖα (βλ. π.χ. WACE, *Ch. T.*, 144-146· BLEGEN, *Prosymna*, 248· ΙΑΚΩΒΙΔΗ, *Περατὴ Β'*, 68-76 καὶ *Mycenaeen Achaea*, 56).

4. Πρβ. Α. J. PAPADOPOULOS, *Aigion - 1970*, 38 καὶ *Mycenaeen Achaea*, 57.

5. Βλ. *Ἔργον* 1989, 25 εἰκ. 26. Ὁμοιο ἄνοιγμα παρατηρήθηκε καὶ στοὺς τάφους Λ καὶ Μ τῆς Καλλιθέας (ΠΑΕ 1978, 122 πίν. 100α).

ἀμφορίσκοι, τρεῖς οἶνοχόες, μιὰ μόνωτη πρόχους καὶ ἓνα τριποδικὸ δακτυλίσχημο). Πλησίον τῆς βρέθηκαν ἐπίσης ἓνα πήλινο κωνικὸ σφονδύλι καὶ ἑξὶ χάντρες ἀπὸ ὑαλόμαξα.

Ἡ ταφὴ Β, τοποθετημένη κατὰ μῆκος τοῦ βόρειου τοιχώματος τοῦ θαλάμου σὲ ὑπτία ὀκλάζουσα στάση μὲ προσανατολισμὸ ἀπὸ Α πρὸς Δ, ἦταν κτερισμένη μὲ δύο ἀγγεῖα (ἓναν ψευδόστομο ἀμφορίσκο καὶ μιὰ πρόχου).

Στὸ ΒΑ τμήμα τοῦ θαλάμου βρέθηκε ἡ ταφὴ Γ μὲ προσανατολισμὸ ἀπὸ Α πρὸς Δ, σὲ ὑπτία ἰσχυρῶς συνεσταλμένη στάση, χωρὶς τὸ κρανίον καὶ κτερισμένη μὲ πέντε ἀγγεῖα (τρεῖς ψευδόστομους ἀμφορίσκους, ἓναν τετράδωμο σύνθετο κέρνο καὶ ἓναν δίωτο ἀμφορέα), δύο κωνικὰ στεάτινα σφονδύλια, μιὰ χάλκινη περόνη καὶ μιὰ ἀμυγδαλόσχημη χάντρα ἀπὸ ἀχάτη. Ἰσως σὲ αὐτὴν τὴν ταφὴ ἀνήκουν καὶ τὰ εὐρήματα τῆς ομάδας Γ (τέσσερα ἀγγεῖα, ἓνα σφονδύλι, μιὰ χάντρα ἀπὸ κοραλίνη καὶ ἓνα χάλκινο μαχαίρι), ποὺ βρέθηκαν νότια αὐτῆς.

Ἡ ταφὴ Δ ἦταν τοποθετημένη στὸ κέντρο τοῦ θαλάμου, σὲ ὑπτία στάση καὶ προσανατολισμένη ἀπὸ Α πρὸς Δ. Μερικὰ μικρὰ ὅστὰ πλευρῶν στὴ λεκάνη τοῦ σκελετοῦ ἴσως ὑποδηλώνουν ταφὴ ἐπίτοκης γυναίκας⁶. Ἡ ταφὴ αὐτὴ, πιθανότατα ἡ τελευταία τοῦ τάφου, ἦταν κτερισμένη μὲ τρία ἀγγεῖα (μιὰ πρόχου καὶ δύο ψευδόστομους ἀμφορίσκους).

Ἡ ταφὴ Ε, τοποθετημένη κατὰ μῆκος τοῦ δεξιοῦ τοιχώματος τοῦ θαλάμου καὶ προσανατολισμένη ἀπὸ ΒΔ πρὸς ΝΑ ἦταν μάλλον παιδική. Τὸ κρανίον εἶχε θρυμματισθεῖ καὶ σωζόταν μικρὸ μόνο τμήμα τοῦ στέρνου, ἐνῶ ὁ ὑπόλοιπος σκελετὸς εἶχε παραμεριστεῖ. Ἀκτέριστη.

Οἱ ὑπόλοιπες δευτερογενεῖς ταφές εἶχαν παραμεριστεῖ σὲ δύο σωροὺς ὀστέων. Ὁ σωρὸς Ι ἦταν στὸ ὀπίσθιο τοίχωμα τοῦ θαλάμου, ἔναντι τῆς εἰσόδου καὶ ἀνάμεσα στὰ παραμερισμένα ὅστὰ ἀναγνωρίσθηκαν τρία κρανία (ΣΤ, Ι, Κ) καὶ τέσσερα ἀγγεῖα (δύο ψευδόστομοι ἀμφορίσκοι, ἓνας δίωτος ἀμφορίσκος καὶ ἓνα τρίωτο ἀλάβαστρο), ἓνα χάλκινο ξυράφι, δύο χάλκινα μαχαίρια, μιὰ χάλκινη τριχολαβίδα καὶ πέντε σφονδύλια ἀπὸ πηλὸ καὶ στεατίτη.

Ὁ σωρὸς ΙΙ κατελάμβανε τμήμα τοῦ Ν τοιχώματος τοῦ θαλάμου. Ἀνάμεσα στὰ ἀτάκτως παραμερισμένα ὅστὰ ἀναγνωρίσθηκαν τέσσερα κρανία (Ζ,

6. Ὁμοία ταφὴ ἐπίτοκης πιθανῶς γυναίκας ἀναφέρει ὁ Σ. ΔΑΚΑΡΗΣ ἀπὸ τὸν θολωτὸ τάφο τῆς Κίπερης-Πάργας (βλ. *Ἔργον* 1960, 110 καὶ ΤΗ. J. ΡΑΡΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, *ΑΜ* 96, 1981, 11).

H, Λ, Μ) και τέσσερα άγγεϊα (έναν μόνωτο κυάθιο, δύο τρίωτα άλάβαστρα και έννας ψευδόστομος άμφορίσκος), τέσσερα πήλινα και στεάτινα σφονδύλια και μία φλογόσχημη χάλκινη λόγχη.

Μετά τόν καθαρισμό τοῦ δαπέδου βρέθηκε στο όπίσθιο τμήμα τοῦ θαλάμου μικρός λάκκος (διαστ. $0.37 \times 0.62 \times 0.30$ μ.), πλήρης συμπαγοῦς κοκκινόχρωματος, χωρίς καλυπτήριες πλάκες, ταφές ή εύρήματα.

Ὁ τ ά φ ο ς ΣΤ (πίν. 29β), πλούσιος σέ ταφές και εύρήματα, ὅπως και ό Ε, έχει θάλαμο πεταλόσχημο (διάμ. 2.71 μ.). Οί νεκροί ήταν τοποθετημένοι σέ δύο επάλληλα ταφικά στρώματα⁷ και σέ δύο σχετικώς βαθεῖς λάκκους, σκαμμένους στο δάπεδο τοῦ θαλάμου.

Εἰδικότερα, στο άνωτερο ταφικό στρώμα βρέθηκαν τά σκελετικά κατάλοιπα επτά ταφών (Α, Β, Γ, Δ, Ε, ΣΤ, Ζ), από τις όποῖες τουλάχιστον πέντε άναγνωρίστηκαν ως πρωτογενεῖς (Α, Γ, Ε, ΣΤ, Ζ).

Ἡ ταφή Α, πολὺ διαταραγμένη, βρέθηκε στο βόρειο τμήμα τοῦ θαλάμου, προσανατολισμένη από Α πρὸς Δ και τά ελάχιστα σκελετικά λείψανα δέν επιτρέπουν τόν προσδιορισμό τῆς στάσης της. Ἦταν κτερισμένη με πέντε άγγεϊα (έναν κύαθο, δύο άρτόσχημα άλάβαστρα και δύο ψευδόστομους άμφορίσκους).

Ἡ ταφή Γ, με θρυμματισμένο τὸ κρανίο, ήταν τοποθετημένη στο βόρειο τμήμα τοῦ θαλάμου, προσανατολισμένη από Α πρὸς Δ, σέ ὕπτια συνεσταλμένη στάση και κτερισμένη με επτά άγγεϊα (δύο μόνωτες πρόχους, έναν δακτυλίόσχημο, τέσσερις ψευδόστομους άμφορίσκους).

Ἡ ταφή Ε, τοποθετημένη στο νότιο τμήμα τοῦ θαλάμου, ήταν προσανατολισμένη από Α πρὸς Δ σέ πλάγια, έντονα συνεσταλμένη στάση και κτερισμένη με μερικὰ από τά εύρήματα που ὕπρχαν μεταξύ αὐτῆς και τῆς ταφῆς ΣΤ (έξι ψευδόστομοι άμφορίσκοι).

Ἡ ταφή ΣΤ, με θρυμματισμένο τὸ κρανίο, είχε τοποθετηθεῖ κατά μήκος τοῦ δυτικοῦ τοιχώματος τοῦ θαλάμου. Εἶχε προσανατολισμό από Δ πρὸς Α και ήταν τοποθετημένη σέ ὕπτια συνεσταλμένη στάση πάνω και κάθετα στον άξονα τοῦ λάκκου Π τοῦ δαπέδου. Συνοδευόταν από τρία άγγεϊα (δύο ψευδό-

7. Ἡ πρακτική αὐτή είναι συνήθης στην Καλλιθέα (Λαγανιδιά) ("Εργον 1989, 24) αλλά σπάνια στο Κλάους.

στομους ἀμφορίσκους καὶ μία πρόχου), ποὺ εἶχαν τοποθετηθεῖ στὸν ἐνδιάμεσο χώρο μεταξὺ τοῦ νεκροῦ καὶ τοῦ δυτικοῦ τοιχώματος τοῦ θαλάμου.

Ἀπὸ τὶς δύο δευτερογενεῖς ταφές Β καὶ Δ ἡ Β βρέθηκε παραμερισμένη βόρεια τῆς πρωτογενοῦς Γ καὶ ἦταν ἀκτέριστη. Ἡ ταφή Δ ἦταν παραμερισμένη στὸ κέντρο τοῦ δαπέδου καὶ ἦταν πιθανῶς κτερισμένη μὲ τέσσερα ἀγγεῖα (μία μόνωτη πρόχου, ἓνα κυλινδρικό κύπελλο καὶ δύο ψευδόστομους ἀμφορίσκους).

Στὸ β' ταφικό στρώμα ἀνήκει σωρὸς παραμερισμένων ὀστέων στὸ ὀπίσθιο καὶ νότιο τοίχωμα τοῦ θαλάμου. Τὰ ὀστά αὐτὰ ἀνήκουν σὲ μία τουλάχιστον δευτερογενή ταφή (Η), ἀνάμεσά τους δὲ βρέθηκαν δεκαπέντε ἀγγεῖα (ἐννέα ψευδόστομοι ἀμφορίσκοι, ἓνα κυλινδρικό καὶ ἓνα ἀρτόσχημο ἀλάβαστρο, μία βάση κύλικας, ἓνα δακτυλίσχημο, ἓνα μόνωτο κυάθιο, καὶ ἓνα ἄωτο κωνικό κύπελλο), πέντε σφονδύλια ἀπὸ πηλὸ καὶ στεατίτη, δύο χάλκινες περόνες καὶ ἓνα χάλκινο μαχαιρίδιο.

Μετὰ τὴν ἀπομάκρυνση τῶν ταφῶν τοῦ δαπέδου, βρέθηκαν δύο λάκκοι (I, II), σκαμμένοι στὸν κεντρικὸ ἄξονα (ὁ λάκκος I) καὶ κατὰ μῆκος τοῦ νότιου τοιχώματος (ὁ λάκκος II), διαστ. $1.64 \times 0.51 \times 0.25$ μ. καὶ $1.41 \times 0.66 \times 0.48$ μ., ἀντίστοιχα (πίν. 30α). Οἱ μεγάλες καλυπτήριες πλάκες καὶ τῶν δύο λάκκων εἶχαν μετακινηθεῖ λόγω τῆς βίαιης πτώσης τῆς ὀροφῆς. Στὸν λάκκο I εἶχε ἀποτεθεῖ ἡ ταφή I, προσανατολισμένη ἀπὸ Α πρὸς Δ, σὲ πλάγια ὀκλάζουσα στάση καὶ ἦταν ἀκτέριστη. Ὁ λάκκος II περιεῖχε τὴν ταφή Θ, προσανατολισμένη ἐπίσης ἀπὸ Α πρὸς Δ, σὲ πλάγια ὀκλάζουσα στάση, ἀκτέριστη. Μερικὰ ὀστά καὶ τέσσερα ἀγγεῖα (ἓνα κωνικὸ κύπελλο, δύο ἀμφορίσκοι καὶ ἓνας πιθαμφορίσκος) ἦταν τοποθετημένα πάνω σὲ μία ἀπὸ τὶς καλυπτήριες πλάκες του.

Συνολικά, ὁ τάφος εἶχε χρησιμοποιηθεῖ γιὰ δέκα τουλάχιστον ταφές, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἑπτὰ ἦταν πρωτογενεῖς (Α, Γ, Ε, ΣΤ, Ζ, Θ, Ι) καὶ τρεῖς δευτερογενεῖς (Β, Δ, Η), κτερισμένες μὲ περισσότερα ἀπὸ 55 εὐρήματα (ἀγγεῖα χάλκινα, μικροευρήματα).

Τέλος, ὁ τάφος Ζ (πίν. 30β) εἶχε δύο θαλάμους (Ζα, Ζβ) μὲ κοινὸ δρόμο. Στὸ δάπεδο τῶν μικρῶν, ἀκανόνιστου σχήματος, θαλάμων βρέθηκαν τρεῖς ταφές (Α, Β, Γ) κτερισμένες μὲ ἑξὶ ἀγγεῖα (τέσσερις ψευδόστομους ἀμφορίσκους, ἓνα κύπελλο καὶ μία πρόχου).

Συνολικά, βρέθηκαν στοὺς τέσσερις τάφους περισσότερα ἀπὸ 90 ἀγγεῖα διαφόρων σχημάτων (μεγάλοι ἀμφορεῖς, ἀλάβαστρα, πυξίδες, κέρνοι, ψευδό-

στομοὶ ἀμφορεῖς, κύπελλα, πρόχοι, δακτυλιόσχημα, πτηνόσχημοι ἀσκοὶ κ.ἄ.), χάλκινα ὅπλα καὶ ἐργαλεῖα (λόγχες, μαχαίρια) καὶ μεγάλος ἀριθμὸς μικροεuryμάτων (σφονδύλια, περιδέραια ἀπὸ χάντρες ὑαλόμαζας, φαγεντιανῆς, κορναλίνης καὶ ἀχάτη). Τὰ εὐρήματα αὐτὰ χρονολογοῦν τοὺς τάφους στὴν ΥἚ ΙΙΑ-Γ περίοδο.

Ἀπὸ τὴν ἐπανεξέταση τῆς ἐπίχωσης θαλάμου ἐνὸς ἀπὸ τοὺς τάφους, ποὺ εἶχαν ἀνασκαφεῖ προπολεμικὰ ἀπὸ τὸν ἔφορο Ν. Κυπαρίσση⁸, προέρχεται μία ἀκέραια λόγχη ἐξαιρετικῆς διατηρήσεως, προφανῶς διαλαθοῦσα τῆς προσοχῆς τοῦ ἀνασκαφέα ἢ τῶν συνεργατῶν καὶ βοηθῶν του.

Ὁ πλοῦτος καὶ ἡ σημασία τῶν τάφων ἐπιβάλλουν τὴ συνέχιση τῆς ἔρευνας τοῦ σημαντικοῦ αὐτοῦ νεκροταφείου τῆς Μυκηναϊκῆς Ἀρχαίας. Ἀσφαλῶς ὑπάρχουν καὶ ἄλλοι τάφοι, γιὰ τοὺς ὁποίους ἐπικρέμαται ἄμεσος καὶ σοβαρὸς ὁ κίνδυνος σύλησης καὶ καταστροφῆς ἀπὸ σπεῖρες ἀρχαιοκαπήλων. Ἡ περαιτέρω ἔρευνα θὰ προστατεύσει τὸ νεκροταφεῖο καὶ θὰ βοηθήσει σημαντικὰ στὴν πληρέστερη γνώση τῆς προϊστορίας τῆς περιοχῆς.

ΘΑΝΑΣΗΣ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ

8. ΠΑΕ 1937, 84-93· ΠΑΕ 1938, 118, 119.

5. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΜΕΣΣΗΝΗΣ

(Πίν. 31-74)

Συνεχίστηκαν για τέταρτη περίοδο φέτος (1990) οι ανασκαφές της 'Αρχαιολογικής 'Εταιρείας στην αρχαία Μεσσήνη υπό τη διεύθυνση του υπογγραφομένου. Συμμετείχαν ο καθηγητής της Κλασικής 'Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου του Salzburg Florens Felten και ή σύζυγός του Βάσω Felten, ο επιμελητής των Antiken Sammlungen του Μονάχου Δρ. Fr. -Wilhelm Hamdorf, οι αρχαιολόγοι Στέλλα Ραυτοπούλου, Σοφία 'Ασουχίδου, Κλεάνθης Σιδηρόπουλος, Σαπφώ 'Αθανασοπούλου, Νάσος Θέμος, 'Αθηνᾶ Χατζηδημητρίου, Καίτη 'Αρχοντάκη, 'Αμαλία Γιαννακοπούλου, Γιώργος Παπαδόπουλος, Θεόδωρος 'Αλεξόπουλος και Παναγιώτα 'Αναγνωστοπούλου, καθώς και οι φοιτητές και φοιτήτριες Μαρία Καλλιμάνη, Σικελία Κωνσταντακοπούλου, Δήμητρα Γιαννοπούλου, Κώστας Πρωτοπαππᾶς, Christine Rogl, Günther Bugholzer, Göskan Keskin, Agata Ulanowska, Marta Guzowska, Alain Dandrau και Isabelle Perrin. Τη συντήρηση των μεταλλικών μικροαντικειμένων ανέλαβε ή σπουδάστρια ΤΕΙ 'Ελενα Κόντου. Οί αρχιτέκτονες 'Αθανάσιος Νακάσης, Παναγιώτης Μπίρταχας, 'Ελένη Χλέπα, Σταῦρος Μαμαλοῦκος και Διομήδης Μυριανθέος ἀσχολήθηκαν με ἀποτυπώσεις και μελέτες στερέωσης-ἀναστήλωσης μνημείων, ἐνῶ οί τοπογράφοι Θεόδωρος Χατζηθεοδώρου και Γ. Μαραγκὸς με τὴ συνέχιση τῆς τοπογράφησης/κτηματογράφησης σὲ κλίμακα 1:200. 'Ο Διονύσιος 'Ανδρουτσάκης ἐξετέλεσε και πάλι με ἐπιτυχία τὰ καθήκοντα τοῦ ἐπιστάτη, ἐνῶ ὁ Γιώργος Μπαλόπουλος ἀσχολήθηκε με τὴ διαδικασία τῆς ἀγορᾶς ἀγροτεμαχίων και ὁ 'Αλέξης 'Αθανασόπουλος με τὴ διαχείριση τῶν πιστώσεων. Οἱ φωτογραφίες ὀφείλονται στὸν Β. Σταματόπουλο, ἐνῶ ή τελικὴ ἐπεξεργασία τῶν σχεδίων στὸν Εὐάγγελο 'Ολύμπιο.

Οἱ χῶροι και τὰ οἰκοδομήματα ποὺ ἐρευνήθηκαν εἶναι: α) τὸ ρωμαϊκὸ οἰκοδόμημα με τὴν πλακόστρωτη αἴθουσα ΝΑ τοῦ 'Ασκληπιείου (XVI/9),

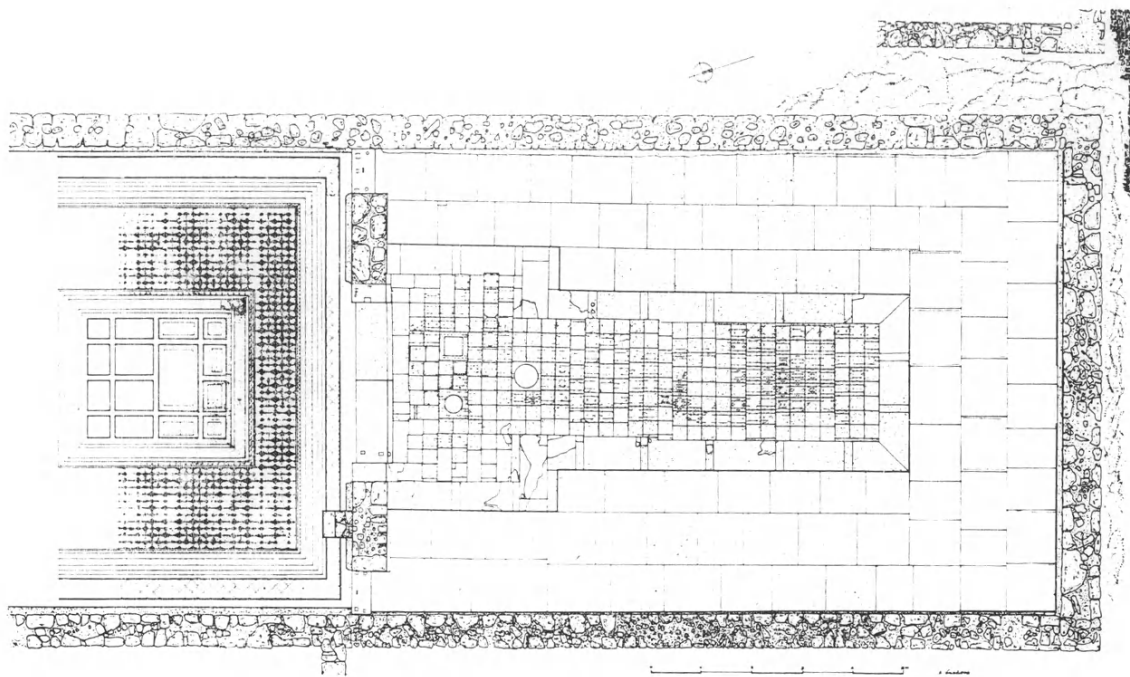
β) τὸ Βαλανεῖο (XVI/2E), γ) τὸ αἶθριο τοῦ 'Ασκληπιείου (XVI/2), δ) ἡ κρήνη τῆς ἀγορᾶς (XVI/8), ε) ἡ περιοχὴ βορείως τοῦ 'Ωδείου, καὶ στ) ὁ χῶρος Δ τοῦ Σεβαστείου.

Ρωμαϊκὸ Οἰκοδόμημα (XVI/9)

Ἡ πλακόστρωτη αἶθουσα (Α), ὅπου εἶχε βρεθεῖ πέρυσι τὸ ἄγαλμα τῆς 'Αρτέμιδος Κυνηγέτιδος¹, ἀποκαλύφθηκε πλήρως (πίν.31α). Ἐχει μῆκος 13.30 μ. καὶ πλ. 9.30 μ. καὶ ἐπικοινωνεῖ μέσω τριθύρου μὲ δεύτερη αἶθουσα (Β) πρὸς Ν τοῦ ἴδιου πλάτους (εἰκ. 1), ἀλλὰ ἀγνώστου πρὸς τὸ παρὸν μήκους, ἡ ὁποία φέρει μωσαϊκὸ δάπεδο ποὺ βρίσκεται κατὰ 0.05 μ. περίπου χαμηλότερα τοῦ δαπέδου τῆς αἵθουσας Α (πίν. 32). Τὰ πλευρικὰ θυραῖα ἀνοίγματα εἶναι στενὰ (πλ. 0.90 μ.) καὶ βρίσκονται σὲ ἐπαφὴ μὲ τοὺς ἐξωτερικοὺς τοίχους (εἰκ. 1). Τὰ σωζόμενα *in situ* ἀσβεστολιθικά τους κατώφλια φέρουν ἀβαθεῖς καὶ ἀμελεῖς ἐγκοπὲς γιὰ τὴ στήριξη πρόχειρης θύρας σὲ μιὰ δεύτερη χρῆση, βρίσκονται δὲ στὸ ἴδιο ἐπίπεδο μὲ τὶς ἀσβεστολιθικὲς πλάκες τοῦ δαπέδου τῆς αἵθουσας Α καὶ κατὰ 0.05 μ. ὑψηλότερα τοῦ μωσαϊκοῦ δαπέδου τῆς αἵθουσας Β. Παρὰ τὸ ἀνατολικὸ ἀνοίγμα, σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν ἐγκάρσιο τοῖχο πρὸς Ν ἔχει κατασκευασθεῖ ἀντηρίδα ποὺ ἐδράζεται ἐπὶ τοῦ μωσαϊκοῦ δαπέδου (πίν. 33β). Τὸ μεσαῖο ἀνοίγμα εἶναι εὐρύ, ἔχει πλάτος 2.60 μ. καὶ φέρει ἐκατέρωθεν παραστάδες, πλ. 0.40 μ., οἱ ὁποῖες ἔφεραν τοξωτὴ ἀνωδομή, κατασκευασμένη ἀπὸ τετράγωνες ὀπτοπλίνθους καὶ μίγμα ἀσβεστοκονιάματος. Μέρος τοῦ τόξου βρέθηκε πεσμένο πάνω στὸ μωσαϊκὸ δάπεδο (πίν. 33α). Τὸ κατώφλι ἀποτελοῦνταν ἀπὸ δύο ἀσβεστολιθικὲς πλάκες, ἀπὸ τὶς ὁποῖες σώζεται μόνο ἡ μία (ἀνατολική), ποὺ φέρει ἐγκοπὴ κατὰ μῆκος τῆς βόρειας παρυφῆς γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ τῆς θύρας. Πάνω στὴ δυτικὴ παραστάδα, πρὸς τὴ νότια στενὴ πλευρὰ τῆς σώζεται χαραγμένη ἡ λέξις: *ΟΨΙ*, ἐνῶ πρὸς τὴν πλευρὰ τοῦ τοίχου τὸ γράμμα: *Τ* (πίν. 34β)· ἀποτελοῦν προφανῶς τεκτονικὰ σημεῖα γιὰ τὴν ὀρθὴ τοποθέτηση τοῦ λίθου μὲ τὸ *Τ* πρὸς τὸν *Τ*(οἶχο) καὶ τὴν *ΟΨΙ* πρὸς τὴν αἶθουσα τοῦ μωσαϊκοῦ.

Τὸ δάπεδο τῆς αἵθουσας Α εἶναι στρωμένο μὲ πολύχρωμα μάρμαρα, ἀσβεστόλιθους καὶ σχιστόλιθους ἐρυθρᾶς μελάνης, λευκῆς, φαιᾶς, κυανῆς καὶ

1. Βλ. ΠΑΕ 1989, 103 - 105.

Εἰκ. 1. Κάτοψη τοῦ Ρωμαϊκοῦ Οἰκοδομήματος.

πράσινης ἀπόχρωσης, ποὺ δημιουργοῦν γεωμετρικὰ μοτίβα τριγώνων, τετραγώνων, ρόμβων καὶ κύκλων σὲ μεγάλη ποικιλία συνδυασμῶν (πίν. 31α-β). Ἡ τεχνικὴ, γνωστὴ ὡς *opus sectile*, χρησιμοποιεῖται τόσο στὴν ἐπιδαπέδια ὅσο καὶ στὴν ἐντοίχια διακόσμηση καὶ ἀπαντᾷ σὲ ὑστερορρωμαϊκὰ καὶ παλαιοχριστιανικὰ οἰκοδομήματα².

Τὸ *opus sectile* καλύπτει τὸν κεντρικὸ χῶρο τοῦ δαπέδου τῆς αἴθουσας καὶ σχηματίζει ζώνη (πλ. 3.60 μ.) σχήματος Τ μὲ τὴν ὀριζόντια κεραία σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸ μεσαῖο θυραῖο ἄνοιγμα, τοῦ ὁποῖου καταλαμβάνει ὀλόκληρο τὸ πλάτος (εἰκ. 1). Ἡ ζώνη τοῦ *opus sectile* κατὰ μῆκος τῶν μακρῶν πλευρῶν,

2. Π. ΑΣΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ-ΑΤΖΑΚΑ, *Ἡ τεχνικὴ opus sectile στὴν ἐντοίχια διακόσμηση* (Θεσσαλονίκη 1980) 4 κέ. Πρβ. L. IBRAHIM - R. SCRANTON - R. BRILL, *Kenchreae* II, 1967, 268.

ἀνατολικῆς καὶ δυτικῆς, καθὼς καὶ τῆς βόρειας πλευρᾶς τῆς αἵθουσας περιβάλλεται ἀπὸ ὀρθογώνιες ἀσβεστολιθικὲς πλάκες, πλάτους 0.85 - 1 μ. καὶ ποικίλου μήκους (ἀπὸ 0.88 - 1.30 μ.), τῶν ὁποίων ἱκανὸς ἀριθμὸς ἔχει διαρπαγεῖ (πίν. 31α).

Τὸ μωσαϊκὸ δάπεδο τῆς αἵθουσας Β δὲν ἔχει πλήρως ἀποκαλυφθεῖ (πίν. 32). Ἡ κατάσταση διατήρησής του εἶναι καλή. Φθορὲς ἀπὸ τὴν πτώση τῶν λιθόκτιστων πλευρικῶν τοίχων καὶ τῆς ὀροφῆς φέρει μόνον τὸ κεντρικὸ ὀρθογώνιο διάχωρο, ποὺ διαιρεῖται σὲ μικρότερα, ποὺ περιβάλλονται ἀπὸ πλοχμὸ καὶ φέρουν ποικίλα θέματα, ὅπως πτηνά, ἀγγεῖα καὶ ἀνθρώπινες μορφές, μεταξὺ τῶν ὁποίων διακρίνεται κυνηγὸς μὲ δόρυ. Τὸ κεντρικὸ διάχωρο περιβάλλεται ἀπὸ πλατιὰ ζώνη μὲ ἐπαναλαμβανόμενο μοτίβο τετράφυλλων, ἡ ὁποία πλαιοῦται ἀπὸ ἐπάλληλες ταινίες μὲ ρόμβους καὶ βλαστούς (πίν. 32 καὶ 33β). Ἡ κατασκευὴ εἶναι ἐπιμελημένη, ἡ σύνθεση αὐστηρὴ μὲ ἔντονο γεωμετρισμό, ἐνῶ τὰ μοτίβα καὶ ἡ τεχνοτροπία παρουσιάζουν ἀναλογίες μὲ μωσαϊκὰ δάπεδα τοῦ τέλους τοῦ 2ου/ἀρχῶν τοῦ 3ου μ.Χ. αἰῶνα.

Οἱ τοῖχοι τοῦ οἰκοδομήματος, πάχους 0.60 μ. (ὁ βόρειος 0.90 μ.), διατηροῦμενοι σὲ ὕψος 0.70 μ. σώζουν σὲ ὀρισμένα σημεῖα τους, ἰδιαίτερα κατὰ μῆκος τῆς βόρειας καὶ τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς, ὀρθομαρμάρωση³ πάνω σὲ παχὺ ὑπόστρωμα ἀσβεστοκονιάματος. Ἡ ἀνωδομὴ ἀποτελοῦνταν ἀπὸ ἀκανόνιστους λίθους καὶ θραύσματα κεραμιδιῶν, συνδεδεμένων μὲ ἰσχυρὸ μίγμα ἀσβεστοκονίας, τὸ ὁποῖο ἐμπεριέχει θραύσματα ἀγγείων, κυρίως ἐλληνιστικῶν, καθὼς καὶ πλῆθος ἀπὸ μικρὰ τεμάχια καὶ ἀπολεπίσματα μαρμάρου, προερχόμενα ἀπὸ τὴν ἀπολάξευση ἀγαλμάτων⁴. Ὅρισμένα μεγαλύτερα θραύσματα γλυπτῶν χρησιμοποιήθηκαν καὶ ὡς οἰκοδομικὸ ὕλικό. Ἡ ὀροφὴ τῆς αἵθουσας Α πρέπει νὰ ἦταν ξύλινη.

Παχὺ στρώμα καταστροφῆς κάλυπτε τὰ δάπεδα τῶν αἵθουσῶν. Περιεῖχε ἐκτὸς ἀπὸ τὰ προϊόντα τῆς πτώσης καὶ διάλυσης τῶν ἀνωδομῶν (πέτρες, μάρ-

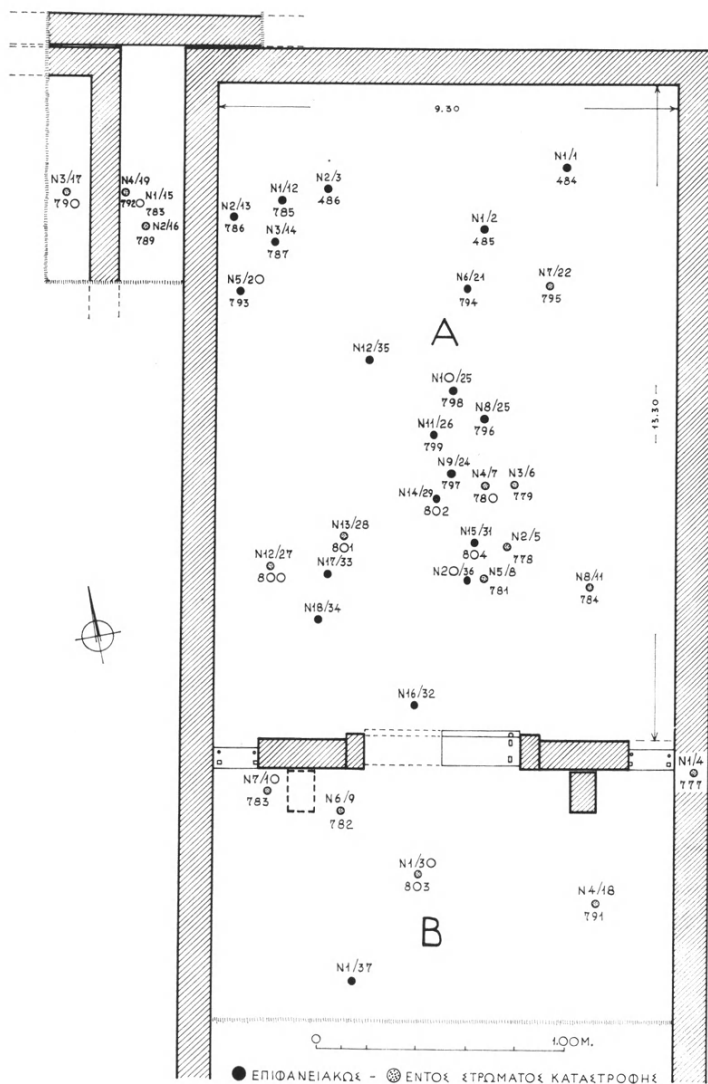
3. ΠΑΕ 1989, 102 εἰκ. 26.

4. Γιὰ τὴν κατασκευὴ τῶν ρωμαϊκῶν ἀγαλμάτων τοῦ αὐτοκράτορος καὶ τοῦ Ἑρμοῦ ποὺ κοσμοῦσαν τὸν βόρειο τοῖχο τῆς αἵθουσας Α εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ ὡς πρώτη ὕλη δύο γυναικεῖα, ἐλληνιστικὰ μάλλον, ἀγάλματα. Τὸ κάτω καὶ πίσω μέρος τῆς ἀπόληξης τῶν πτυχῶν τοῦ ποδῆρη χιτῶνα τῶν ἐλληνιστικῶν μορφῶν σώζεται συμφυὲς μὲ τὶς πλίνθους τῶν ρωμαϊκῶν ἀγαλμάτων: ΠΑΕ 1989, 100.

μαρα, ὄστρακα, θραύσματα κεραμιδιῶν καὶ ὀπτοπλίνθων, ἀσβεστοκονιάματα), ἀπανθρακωμένα τεμάχια ξύλου, στάχτες, πολλὰ σιδερένια καρφιά ἀπὸ τὰ δοκάρια τῆς ὀροφῆς καὶ τριάντα πέντε χάλκινα νομίσματα (εἰκ. 2). Βρέθηκαν ἐπίσης: α) ἑκατοντάδες θραύσματα γλυπτῶν (πίν. 35α-β) (ἡ παρουσία τους ἐξηγεῖται παραπάνω), ποὺ σώζουν πτυχὲς ἐνδυμάτων. Μεταξὺ αὐτῶν ξεχωρίζουν γλουτὸς γυμνοῦ ἀνδρικοῦ ἀγάλματος, διαστ. 0.222×0.175 μ. (ἀρ. εὐρ. 2385), δύο συνανήκοντα θραύσματα πτυχῶν ἱματίου (πίν. 36α), διαστ. 0.325×0.20 μ. (ἀρ. εὐρ. 3287), πόδι αἰλουροειδοῦς ἢ γρύπα συμφυὲς μὲ κυκλικὴ πλίνθο (πίν. 36β), διαστ. 0.101×0.091 μ. (ἀρ. εὐρ. 3282), τμῆμα ἀσβεστολιθικοῦ ἀναγλύφου ποὺ σώζει σχηματοποιημένες πτυχὲς ἀναδιπλωμένου χιτῶνα (πίν. 36γ), διαστ. 0.137×0.077 μ. (ἀρ. εὐρ. 3281), β) χάλκινο φύλλο μὲ κυρτὸ μίσχο, πιθανῶς ἀπὸ προσαρμογὴ λαβῆς ἀγγείου, διαστ. 0.056×0.04 μ. (ἀρ. εὐρ. 3263), γ) δύο ἐλλιπεῖς ὁστέινες περόνες (ἀρ. εὐρ. 3270 καὶ 3269), δ) τρία θρύσματα ἀπὸ πήλινους ἡγεμόνες καλυπτῆρες μὲ ἀνάγλυφη διακόσμηση καὶ πήλινη λεοντοκεφαλὴ ὑδρορρόη (πίν. 37α), (ἀρ. εὐρ. 2096, 3010, 3136 καὶ 3138).

Τὰ αἷτια τῆς τελικῆς καταστροφῆς τοῦ οἰκοδομήματος δὲν εἶναι γνωστά. Ἡ πτώση πάντως τῶν τοίχων φαίνεται πὼς ἦταν βίαιη (χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ κατάρρευση τοῦ τόξου τῆς μεσαίας θύρας) (πίν. 33α) καὶ πρέπει νὰ συνοδεύτηκε ἀπὸ φωτιά τῆς ξύλινης ὀροφῆς. Τὴ χρονικὴ περίοδο τῆς τελικῆς καταστροφῆς δίνουν κυρίως τὰ νομίσματα (εἰκ. 2) (τὰ νεώτερα ἀπὸ τὰ ὁποῖα εἶναι τοῦ Κωνσταντίνου Β' ὡς Αὐγούστου, 346-361 μ.Χ.), ποὺ ἀποτελοῦν *terminus post quem*.

Ὑπάρχουν πάντως ἐνδείξεις καὶ μιᾶς προγενέστερης χρονικῆς ἀπροσδιόριστης καταστροφῆς καὶ ἐγκατάλειψης ἐπὶ τι διάστημα τοῦ οἰκοδομήματος, ὅποτε συντελέσθηκε ἡ διαρπαγὴ ἀρκετῶν ἀσβεστολιθικῶν πλακῶν τοῦ δαπέδου τῆς αἵθουσας Α, οἱ ὁποῖες κατὰ τὴ δεύτερη καὶ τελευταία φάση ἐπισκευῆς καὶ ἐπαναχρησιμοποίησής του δὲν ἀντικαταστάθηκαν. Τὸ στρώμα τῆς τελικῆς καταστροφῆς κάλυπτε ὁλόκληρο τὸ οἰκοδόμημα (πίν. 34α) συμπεριλαμβανομένων καὶ τῶν περιοχῶν ὅπου ἔλειπαν οἱ πλάκες τοῦ δαπέδου, χωρὶς νὰ διαπιστωθοῦν νεώτερες ἐπεμβάσεις γιὰ τὴν ἀφαίρεσή τους. Στὴ δεύτερη οἰκοδομικὴ φάση ἀνήκει καὶ ἡ ἀντηρίδα ἡ κατασκευασμένη ἐπὶ τοῦ μωσαϊκοῦ τῆς αἵθουσας Β στενὴ θύρα δίπλα στὴν ἀνατολική (πίν. 33β).

Είχ. 2. Σχηματική κάτοψη του Ρωμαϊκού Οικοδομήματος με τη θέση εύρεσης των νομισμάτων (τὰ μελανὰ προέρχονται ἀπὸ τὴν ἐπιφανειακὴ ἐπίχωση, τὰ διαγραμμισμένα ἀπὸ τὸ στρώμα καταστροφῆς).

Οἱ αἵθουσες Α καὶ Β ἀποτελοῦν μέρος ἑνὸς πολὺ μεγαλύτερου οἰκοδομικοῦ συγκροτήματος, τὸ ὁποῖο σύμφωνα μὲ ὅλες τὶς ἐνδείξεις συνεχίζεται τόσο πρὸς Ν ὥσο καὶ πρὸς Α καὶ Δ (εἰκ. 1). Μόνο ὁ βόρειος τοῖχος, πάχους 0.90 μ. εἶναι ἐξωτερικός. Κατὰ μῆκος τῆς δυτικῆς ἐξωτερικῆς πλευρᾶς τῆς αἵθουσας Α ἀποκαλύφθηκε μέρος διαδρόμου ὑπερυψωμένου, πλάτ. 1.30 μ., λαξευμένου στὸ φυσικὸ πέτρωμα καὶ ὀριζόμενου δυτικὰ ἀπὸ τοῖχο παράλληλο πρὸς αὐτὸν τῆς αἵθουσας Α (εἰκ. 1). Στὸ βόρειο ἄκρο τοῦ διαδρόμου ἀποκαλύφθηκε μικρὸ τμήμα δαπέδου αἰθρίου, στρωμένου μὲ θραύσματα κεραμιδιῶν μπηγμένων κατακόρυφα σὲ ὑπόστρωμα χαλαροῦ κονιάματος (εἰκ. 1).

Δὲν εἶναι ἀκόμη σαφὲς ἂν οἱ εὐρύχωρες καὶ πολυτελεῖς αἵθουσες Α καὶ Β μὲ τὰ διακοσμημένα δάπεδα, τὶς ὀρθομαρμαρώσεις καὶ τὰ τοποθετημένα σὲ κόγχες κατὰ μῆκος τοῦ βόρειου τοίχου ἀγάλματα ἀνήκουν σὲ συγκρότημα θερμῶν ἢ σὲ ἓνα δεύτερο Καίσαρεῖον, ποὺ ἀντικατέστησε ἐκεῖνο τοῦ Ἀσκληπιείου. Ἡ αἵθουσα Α πάντως δίνει τὴν ἐντύπωση Βιβλιοθήκης.

Βαλανεῖο (XVI/2E)

Ἡ ἀνασκαφὴ στὸ βαλανεῖο, νότια τοῦ Ἀσκληπιείου, ἐπιβεβαίωσε τὰ συμπεράσματα τῆς περυσινῆς ἔρευνας καὶ προσέφερε περισσότερα στοιχεῖα γιὰ τὴ χρονολόγησι τῶν οἰκοδομικῶν φάσεων καὶ τὴν κατανόησι τῆς λειτουργίας του. Ἡ κάτοψι τοῦ οἰκοδομήματος, ἀπαλλαγμένη ἀπὸ τὶς κατασκευὲς τῶν ὕστερων ρωμαϊκῶν χρόνων (3ος/4ος μ.Χ.) τῆς βόρειας πλευρᾶς εἶναι ιδιαίτερα εὐγλωττῆ (εἰκ. 3). "Ὅλα τὰ μορφολογικὰ στοιχεῖα, ὅπως ἡ παρουσία διαδρόμων, πλακόστρωτων αἰθουσῶν μὲ ἀποχετεύσεις, πισίνας μὲ παροχὲς νεροῦ, δύο προπνιγείων γιὰ τὴ θέρμανσι τοῦ νεροῦ, συνηγοροῦν ὑπὲρ τῆς ἀναγνώρισής του ὡς συγκροτήματος λουτροῦ, μοναδικοῦ ἀπὸ ἄποψι πληρότητας καὶ μορφῆς στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο⁵.

Ἡ ἀνασκαφὴ περιορίστηκε φέτος στοὺς χώρους 2, 3 καὶ 4, τοὺς ὁποίους

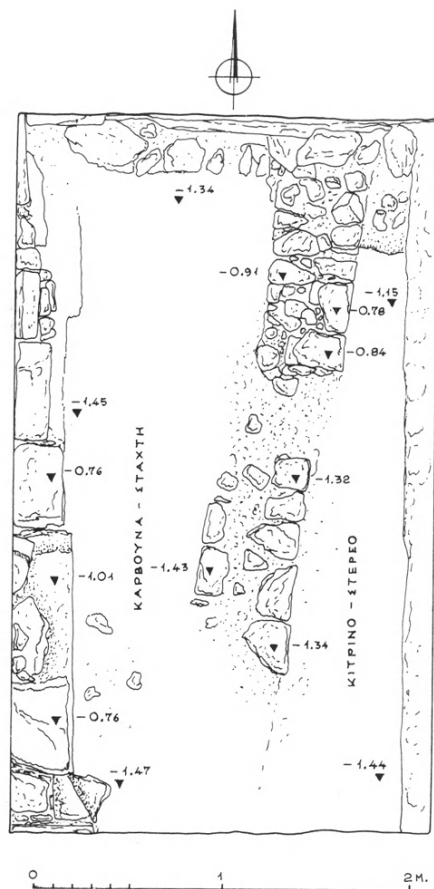
5. Γιὰ τὶς διάφορες φάσεις τοῦ ἑλληνιστικοῦ λουτροῦ τῆς Ὀλυμπίας βλ. A. MALLWITZ, *Olympia und seine Bauten* (Μόναχο 1972), 268-273 εἰκ. 221, 223, 224, 225, 226. Γιὰ τὶς φιλολογικὲς μαρτυρίες τὶς σχετικὲς μὲ λουτρά, καθὼς καὶ γιὰ τὰ βαλανεῖα στὴν ἀρκαδικὴ Γόρτυνα (3ος π.Χ. αἰ.), στὸ Βουνὶ τῆς Κύπρου (ἀρχὲς 5ου π.Χ. αἰ.), τὴν Ἑρέτρια, τὴν Ἐπίδαυρο, τὴν Ἀφαία τῆς Αἰγίνας, τὸ Ἀμφιάρειο τοῦ Ὀρωποῦ κ.ἄ., βλ. E. BRÜDNER, *Die römischen Thermen und das antike Badewesen* (Darmstadt 1983) G-16.

κατελάμβανε τὸ κτίσμα τῶν ὕστερων ρωμαϊκῶν χρόνων⁶ καὶ οἱ ὅποιοι στὴν περίοδο λειτουργίας τοῦ ἐλληνιστικοῦ βαλανείου ἀποτελοῦσαν ἐνιαῖο ὑπαίθριο χῶρο, ἕνα εἶδος προαυλίου κατὰ μῆκος τῆς βόρειας πρὸς ὄψης τοῦ οἰκοδομήματος. Ἀπὸ τὸ σημεῖο 20, ὅπου βρίσκεται ἡ πύλη με εὐρὺ κατώφλι, ξεκινοῦσε ἀρχικὰ κλιμακοστάσιο ἀνόδου, τὸ ὁποῖο ἀντικαταστάθηκε ἀπὸ κεκλιμένο ἐπίπεδο (ράμπα) ἀνόδου με κατεύθυνση ἀπὸ Δ πρὸς Α (εἰκ. 3). Ἡ ράμπα κατέληγε σὲ ὁδοντωτὴ προεξοχὴ τοῦ ποδίου πρὸ τοῦ χώρου 5, ὅπου βρισκόταν καὶ ἡ κυρία εἴσοδος στὸ οἰκοδόμημα, ἡ ὁποία ὁδηγοῦσε διὰ τῶν προθαλάμων 6/7 καὶ 12 στὶς αἴθουσες λουτροῦ (11-14) καὶ τὴν πισίνα (8/9). Τόσο ἡ ράμπα (1-3) ὅσο καὶ τὸ προαύλιο (4) δημιουργήθηκαν με τρεῖς ἐπάλληλες ἐπιχώσεις, ποὺ περιεῖχαν ἐκτὸς ἀπὸ χῶμα καὶ πέτρες μεγάλες ποσότητες κεραμεικῆς, ὅστὰ ζῶων, πυρακτωμένα θραύσματα ὠμοπλίνθων, θραύσματα κεραμιδιῶν, στάχτες, σιδερένια καρφιά, λίγα μεταλλικὰ ἀντικείμενα καὶ ἐβδομήντα χάλκινα νομίσματα. Ἰδιαιτέρα ἔντονα ἦταν τὰ ἔχνη τῆς φωτιᾶς σὲ ὅλα τὰ στρώματα τῆς ἐπιχώσης καὶ εἰκάζεται ὅτι προῆλθαν ἀπὸ τὰ ἀπορρίμματα τῶν δύο φούρνων (15 καὶ 18β).

Δοκιμαστικὴ σὲ βάθος τομὴ στὴ ΒΔ γωνία τοῦ χώρου 4 ἀποκάλυψε σὲ βάθος 0.56-1.10 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοιχάριο λοξῆς ΒΑ-ΝΔ κατεύθυνσης, χτισμένο με ἀκανόνιστες πέτρες σὲ δύο παράλληλες σειρὲς χωρὶς συνδετικὸ κονίαμα (εἰκ. 4). Ἡ χρονολόγησή του εἶναι ἀβέβαιη, εἶναι ὥστόσο προγενέστερο τοῦ βαλανείου καὶ ἔχει καταστραφεῖ ἀπὸ τὶς βαθιὲς θεμελιώσεις τόσο τοῦ βαλανείου, ὅσο καὶ τοῦ ὕστερου ρωμαϊκοῦ κτίσματος. Ἰδιαιτέρα διδακτικὴ ἦταν ἡ στρωματογραφία τόσο τῆς δυτικῆς (εἰκ. 5) ὅσο καὶ τῆς νότιας παρειᾶς (εἰκ. 6) τῆς δοκιμαστικῆς τομῆς. Διακρίνονται σὲ αὐτὲς οἱ τρεῖς ἐπάλληλες στρώσεις τῆς ἐλληνιστικῆς ἐπιχώσεως (εἰκ. 5 καὶ 6, στρώματα ἀρ. 3-4-5), καθὼς καὶ οἱ βαθιὲς τάφροι θεμελίωσης τοῦ ὕστερου ρωμαϊκοῦ κτίσματος (εἰκ. 5, στρῶμα 6, εἰκ. 6, στρῶμα 1).

Ἡ κεραμεικὴ ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὰ στρώματα 3-4-5 τῆς ἐπιχώσης περιλαμβάνει ἀγγεῖα ἄβαφα, ἐρυθροβαφὴ καὶ κυρίως μελαμβαφὴ, ὀρισμένα ἀπὸ τὰ ὁποῖα φέρουν διακόσμηση τύπου west slope καὶ ἐλάχιστα (μεγαριοὶ σκύφοι) ἀνάγλυφη (πίν. 38α-β, 39α). Στὰ ἀνοιχτὰ σχήματα ἐπικρατοῦν οἱ λεκανίδες καὶ οἱ σκύφοι, οἱ κρατῆρες καὶ οἱ κρατηρίσκοι, ἐνῶ στὰ κλειστὰ

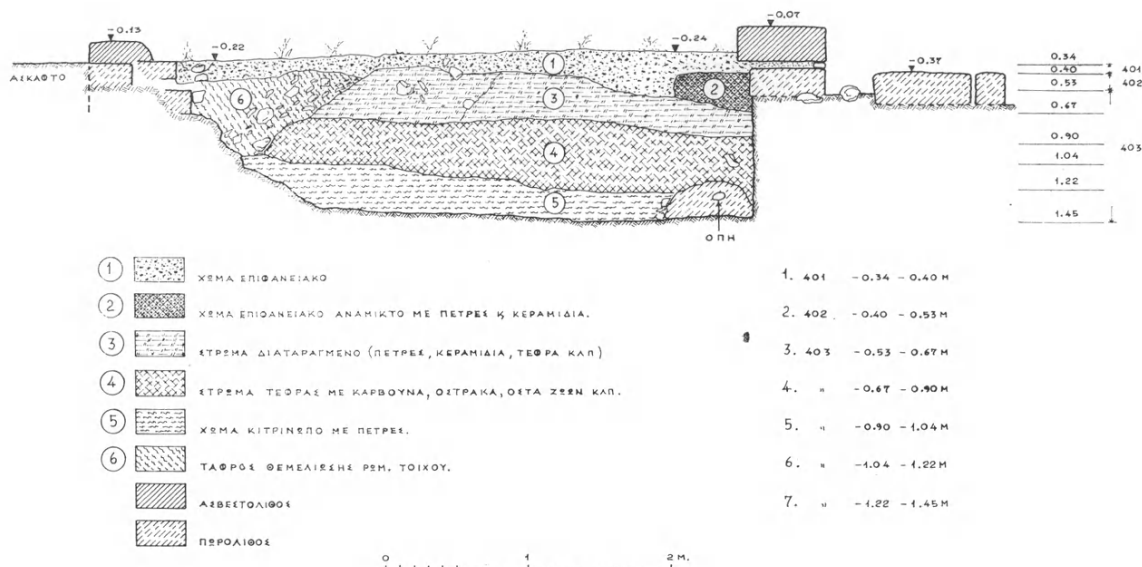
6. Βλ. ΠΑΕ 1989, 77-79 εἰκ. 12.

Εικ. 4. Κάτοψη τοιχαρίου ἐντὸς τοῦ χώρου 4 τοῦ βαλανείου.

οἱ ἀμφορεῖς καὶ οἱ δῖνοι. Δὲν λείπουν ἐπίσης οἱ λύχνοι (πίν. 39β). Ἡ μελέτη τῆς κεραμεικῆς δὲν ἔχει ἀκόμη ὀλοκληρωθεῖ: πρόκειται πάντως γιὰ προϊόντα μεσσηνιακοῦ ἐργαστηρίου, πὺ μιμοῦνται τύπους τῶν μεγάλων κέντρων (Ἀθηνῶν, Κορίνθου), ἀλλὰ παρουσιάζουν τοπικὲς ἰδιομορφίες.

Ἡ ἐπίχωση πρέπει νὰ ἔλαβε χώραν γύρω στὰ μέσα τοῦ 2ου π.Χ. αἰ., ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴ χρονολόγησιν τῶν νεώτερων καὶ ταυτόχρονα πολυπληθέστερων ἀγγείων πὺ περιλαμβάνονται στὶς ὁμάδες 4.02 καὶ 4.03 (βλ. εἰκ. 5 καὶ 6). Θὰ πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἀπαντοῦν καὶ ὀρισμένα ἀγγεῖα τοῦ

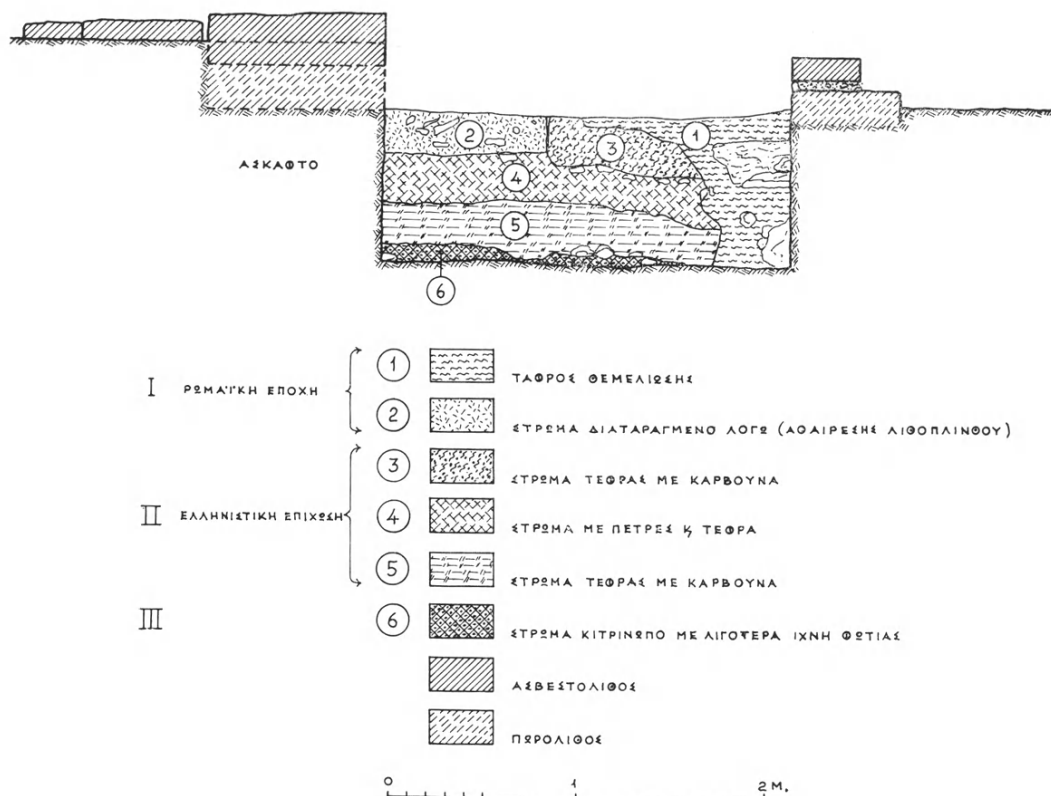

Είκ. 5. Στρωματογραφία δυτικής παρειάς δοκιμαστικής τομής του χώρου 4.

3ου καθώς και λίγα του τέλους του 4ου π.Χ. αί. 'Η παρουσία προγενέστερων εύρημάτων στις επιχώσεις είναι σύνθηες φαινόμενο και στην προκειμένη περίπτωση δηλώνει ότι το οικοδόμημα κατασκευάστηκε πριν από τα μέσα του 2ου π.Χ. αί., πιθανότατα στα τέλη του 4ου ή τις αρχές του 3ου π.Χ. αιώνα.

Το φρέαρ που βρίσκεται στη ΒΑ γωνία του χώρου 4 (είκ. 3, πίν. 40α-β) έρευνήθηκε μέχρι το βάθος των 4.50 μ. Περιείχε εκτός από πέτρες, θραύσματα κεραμιδιών και ώμοπλίνθων, μεγάλες ποσότητες κεραμεικής, ελάχιστα θραύσματα ειδωλίων (πίν. 37β), σιδερένια καρφιά και λίγα χάλκινα αντικείμενα (πίν. 37γ), λίγα οστέινα μεταξύ των οποίων ξεχωρίζει τμήμα αύλου (άρ. εύρ. 3215) (πίν. 37δ) και θραύσμα ή γεμόνος καλυπτῆρος (άρ. εύρ. 3011).

'Ιδιαίτερα πρέπει να τονισθεῖ ἡ παρουσία μεγάλου ἀριθμοῦ μελαμβαφῶν μικρογραφικῶν κυπέλλων με ψηλὸ περιχέλωμα καὶ σφαιρικό, εὐρύτερο κάτω κορμό (πίν. 41α), τῶν ὁποίων τόσο ὁ ἀριθμὸς ὅσο καὶ ἡ ὁμοιομορφία δηλώνει εἴτε ὅτι ἀποτελοῦσαν ἀναθήματα εἴτε ὅτι τὸ περιεχόμενό τους (ἀρωματικὸ ἔλαιον;) χρησιμοποιοῦνταν ἀπὸ τοὺς λουόμενους, ὅπερ καὶ πιθανότερο. Παρεμφερὴ χρήση πρέπει νὰ εἶχαν καὶ τὰ μυροδοχεῖα (πίν. 41β), τῶν ὁποίων ὁ ἀριθ-

Είχ. 6. Στρωματογραφία νότιας παρειάς δοκιμαστικής τομής του χώρου 4.

μὸς ἦταν ἐπίσης μεγάλος. Ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα σχήματα ὑπερτεροῦν καὶ πάλι οἱ λεκάνες καὶ οἱ λεκανίδες, οἱ κρατῆρες, οἱ σκύφοι καὶ τὰ πινάκια (πίν. 42α-δ). Βρέθηκαν ἐπίσης ἀρκετοὶ λύχνοι (πίν. 43α), λίγες λάγνυνοι μὲ λευκὸ ἐπίχρσιμα (πίν. 43β) καὶ ἀκόμῃ λιγότεροι μεγαρικὸι σκύφοι ὕστερου τύπου, καθὼς καὶ ἓνας ὀξυπύθμενος ἀμφορέας φοινικικοῦ τύπου (43γ). Ἔχουμε καὶ πάλι νὰ κάνουμε κατὰ κύριο λόγο μὲ προϊόντα τοπικοῦ ἐργαστηρίου κεραμεικῆς, τῶν ὁποίων ἡ ἀπόρριψη στὸ φρέαρ φαίνεται ὅτι ἔλαβε χώραν μέσα τοῦ 1ου π.Χ. αἰ. Στὰ χρόνια αὐτὰ (42/41 π.Χ.) τοποθετεῖται καὶ ἡ ἀπόκρυψη τοῦ θησαυροῦ τῶν ἐβδομήντα τεσσάρων νομισμάτων, πού

βρέθηκαν τὸ 1989 στὴ ΝΑ γωνιὰ τῆς αἵθουσας 117. Ἡ περίοδος ἀπὸ τὸ 44 π.Χ. ὡς τὸ 31 π.Χ. (νίκη τοῦ Ὀκταβιανοῦ στὸ Ῥακτίο) εἶναι ἰδιαίτερα ταραγμένη στὴν Ἑλλάδα μὲ ἄμεσες δυσμενεῖς ἐπιπτώσεις στὴ Μεσσηνία. Τὸ 44 π.Χ. ἡ ἐπίμαχη συνοριακὴ περιοχὴ τῆς Δευνελιάτιδος ποῦ ἀπὸ τὸ 338 π.Χ. ἀνῆκε στοὺς Μεσσηνίους, ἀποδίδεται στοὺς Λακεδαιμόνιους μὲ ἀπόφαση τοῦ Καίσαρος καὶ τοῦ Μ. Ἀντωνίου⁸. Τὸ 42 π.Χ. ὅταν ἄρχισαν οἱ ἐπιχειρήσεις ἐναντία στὸν Κάσσιο καὶ τὸν Βρούτο, οἱ Μεσσηνιοὶ ὑποστήριξαν τοὺς στασιαστές, ἐνῶ οἱ Σπαρτιάτες τὸν Ὀκταβιανὸ καὶ τὸν Μ. Ἀντώνιο, ἀπὸ τὸν ὁποῖο εἶχαν εὐνοηθεῖ. Ἔστειλαν μάλιστα δύο χιλιάδες στρατιῶτες σὲ ἐνίσχυση, ποῦ ἔπεσαν σχεδὸν ὅλοι στὴ μάχη τῶν Φιλίππων⁹. Ὁ Κάσσιος (μετὰ τὴν κατάληψη τῆς Ρόδου) εἶχε στείλει λίγο πρὶν, μέσα στὴν ἴδια χρονιά (42 π.Χ.), στὸ Ταίναρο τὸν L. Statium Marcum γιὰ νὰ κατασκοπεύει τὶς κινήσεις τοῦ στρατοῦ τοῦ Ὀκταβιανοῦ καὶ τοῦ Ἀντωνίου καὶ γιὰ νὰ ἀποσπάσει μὲ τὴ βία χρήματα ἀπὸ τὶς πόλεις τῆς Πελοποννήσου¹⁰.

Μετὰ τὴ μάχη τῶν Φιλίππων καὶ τὴ νίκη τοῦ Ἀντωνίου ὁρίστηκε διοικητὴς τῆς Μακεδονίας καὶ τῆς Ἑλλάδας ὁ L. Mercius Censorinus, ὁ ὁποῖος περιόδευσε τὶς πόλεις, ἀλλὰ δὲν τιμώρησε τοὺς πολίτες ποῦ εἶχαν ταχθεῖ μὲ τὸ μέρος τοῦ Κάσσιου καὶ τοῦ Βρούτου¹¹. Τὸ 39 π.Χ. ὁ Ἀντώνιος ἐπέβαλε τεράστιους δασμοὺς στὶς πόλεις τῆς Πελοποννήσου, ὥστε νὰ ἐξαντλήσει καὶ νὰ καταστρέψει οἰκονομικὰ τὴν ἐπαρχία, πρὶν αὐτὴ παραδοθεῖ στὸν Σέξτο Πομπήιο¹². Τὸ 32 π.Χ. τέλος, ὅταν ἄρχισαν οἱ ἐχθροπραξίες μεταξὺ Ἀντωνίου καὶ Ὀκταβιανοῦ, οἱ Μεσσηνιοὶ τάχθηκαν μὲ τὸ μέρος τοῦ Ἀντωνίου, ἐνῶ οἱ

7. *ΠΑΕ* 1989, 86. Ἡ χρονολόγηση τῆς ἀπόκρυψης βασίζεται κυρίως σὲ δύο νομίσματα τῆς Κορίνθου ὡς ρωμαϊκῆς ἀποικίας.

8. ΤΑΚΙΤΟΣ, *Annales* IV. 43. G. KOLBE, *AM* 29, 1904, 377 (= *IG* V₁, σ. XV κέ.).

9. ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΣ, *Βίοι Παράλληλοι*, Βρούτος 41.

10. ΑΠΠΙΑΝΟΣ, *Bellum Civile* IV, 74-82.

11. ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΣ, Ἀντώνιος 23, 24.

12. ΔΙΩΝ ΚΑΣΣΙΟΣ XLVIII, 39, 1: Ἀντώνιος εἰς τὴν Ἑλλάδα ... ἐπαυελθὼν ἐν ταῦθα ἐπὶ πλείστον ἐνεχρόνισε ... τὰς πόλεις κακῶν, ἵνα ὅτι ἀσθενέσταται τῷ Σέξτῳ παραδοθῶσι. Οἱ ἐπιγραφές *IG* V₁, 1432-1434 τῆς ὀκταβόλου εἰσφορᾶς σχετίζονται κατὰ τὸν Kolbe μὲ αὐτὴν τὴν ἐπιβολὴν δασμῶν ἐκ μέρους τοῦ Μ. Ἀντωνίου.

Σπαρτιάτες με τὸ μέρος τοῦ 'Οκταβιανοῦ, με ἀποτέλεσμα φυσικὰ οἱ τελευταῖοι νὰ εὐνοηθοῦν μετὰ τὴ νίκη του στὸ 'Ακτιο¹³.

Ἡ περίοδος αὐτῇ, β' μισὸ 1ου π.Χ. αἰ., εἶναι ἐπόμενο νὰ ἐπηρέασε τὴν πόλιν τῆς Μεσσήνης. Δικαιολογεῖται ἔτσι ἡ ἀπόκρυψη τοῦ θησαυροῦ στὸ βαλανεῖο καὶ ὀρισμένες οἰκοδομικὲς δραστηριότητες ποὺ ἀκολούθησαν, ὅπως ἡ ἐπίχωση τοῦ φρέατος στὸν χώρου 4.

Φέτος ἀπομακρύνθηκε τὸ ὑστερορρωμαϊκὸ τοιχίον, ποὺ ἐπικάλυπτε μέρος τοῦ φούρνου 15 (εἰκ. 3), καθὼς καὶ ὁ ὀρθοστάτης ἐξέδρας ποὺ εἶχε ἀπορριφθεῖ ἐντὸς αὐτοῦ (πίν. 44α-β). Τὸ δάπεδο τοῦ φούρνου εἶναι στρωμένο με καλὰ ἀρμολογημένες παροπλίνθους. Οἱ μονολιθικοὶ πώρινοι κιονίσκοι ποὺ ὑποβάσταζαν τὴν ἐσχάρα ἔχουν διαβρωθεῖ καὶ παραμορφωθεῖ λόγω τῆς πυράκτωσης ἀπὸ τὴ φωτιά.

Τὸ φρέαρ τοῦ χώρου 4 περιεῖχε, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν κεραμεικὴ καὶ τὰ εὐρήματα ποὺ σημειώνονται παραπάνω, καὶ ἐβδομήντα πέντε χάλκινα νομίσματα, τὰ ὅποια μαζὶ με τὰ ἐβδομήντα τῆς ἐπίχωσης τῆς ράμπας (1-4) ἀνεβάζουν τὸν συνολικὸ ἀριθμὸ τῶν νομισμάτων τοῦ βαλανείου σὲ τριακόσια εἴκοσι ἑννέα. Ἕνας τεράστιος σχετικὰ ἀριθμὸς ποὺ δικαιολογεῖται, ἐὰν δεχθοῦμε ὅτι οἱ λουόμενοι κατέβαλαν κάποιον ἀντίτιμο στοὺς βαλανεῖς, προκειμένου νὰ καλυφθοῦν τὰ ἐξοδα τῶν ξύλων τῆς φωτιάς, τῆς μάκτρ(ας), τοῦ ἐνγράφτου ὕδατος καὶ τοῦ ἀλείμματος, ὅπως ὅριζε ἡ ἐπιγραφὴ τῶν μυστηρίων τῆς Ἀνδανίας τοῦ 92/1 π.Χ., ποὺ ἐπέβαλε τὴν καταβολὴ δύο χαλκῶν¹⁴.

Αἶθριο Ἀσκληπιείου (XVI/2)

Στόχος τῆς ἔρευνας στὸ αἶθριο τοῦ Ἀσκληπιείου ἦταν ἡ ἀναζήτηση ἀποθέτη, τὸ περιεχόμενο τοῦ ὁποίου θὰ ἦταν δυνατόν νὰ δώσει ἀπάντηση σχετικὰ με τὴ λατρεύμενη στὸν ναὸ θεότητα. Ἡ ἀπουσία ἀναθημάτων σχετικῶν με τὴν ἴαση ἀσθενῶν σὲ συνδυασμὸ με τὴ μαρτυρία τοῦ Παυσανία, ἐγείρει ἀμφιβολίες ὡς πρὸς τὸν ταυτισμὸ τοῦ ναοῦ με αὐτὸν τοῦ Ἀσκληπιοῦ¹⁵. Οἱ ἀεροφωτογραφίες τοῦ Ἀσκληπιείου τοῦ 1986/87 ἔδειξαν ἓνα πετα-

13. ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ IV, 31.1. VIII, 8, 12. ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΣ, Ἀντώνιος 67.

14. IG V₁, 1390 στίχοι 107-111.

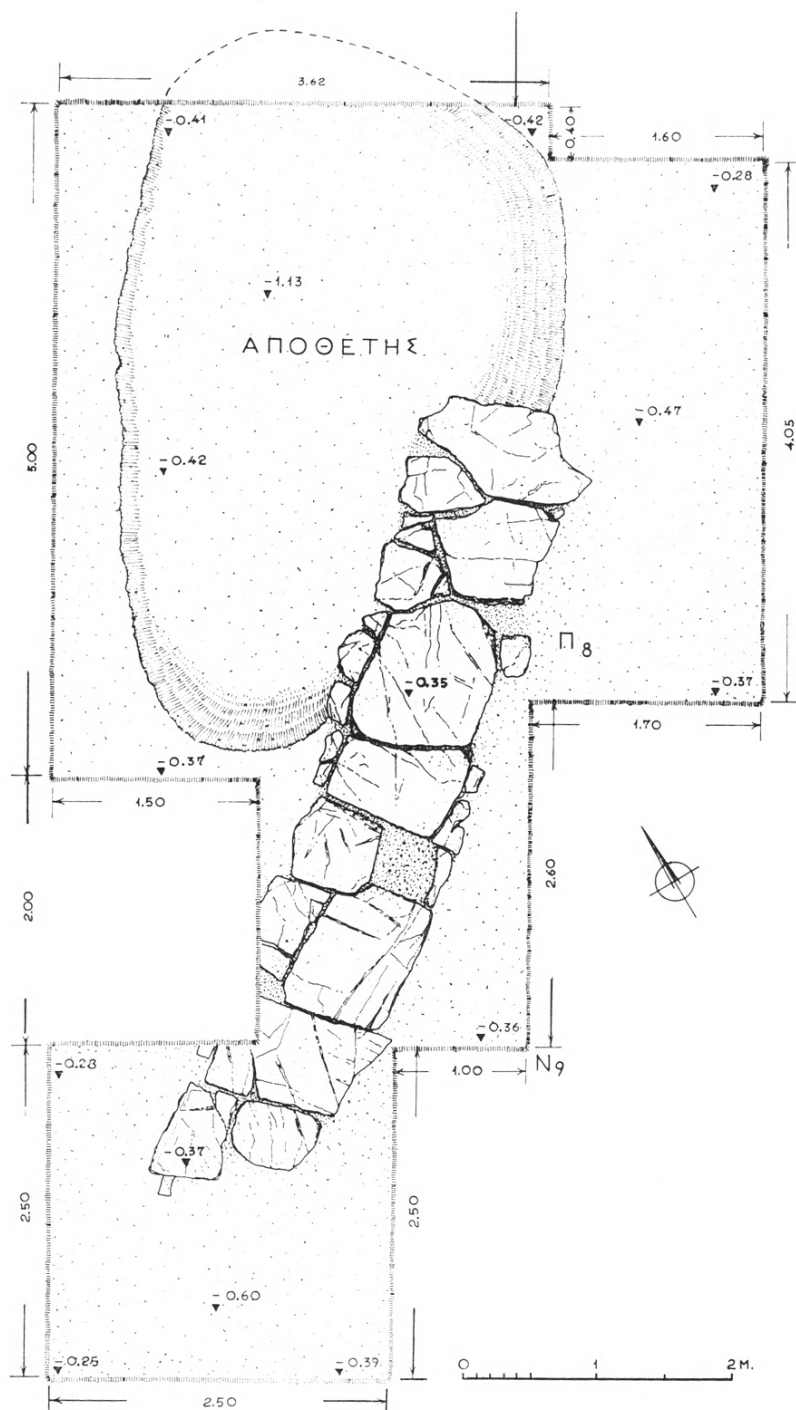
15. Βλ. ΠΑΕ 1987, 85 ὅπου τὰ σκυφίδια καὶ τὰ ἀνάγλυφα πλακίδια δείχνουν ἀπλῶς λατρεῖα χθόνης θεότητας, ποὺ δὲν ἀποκλείεται νὰ εἶναι καὶ ἡ Μεσσήνη.

λόσχημο βύθισμα σὲ μικρὴ ἀπόσταση νότια τοῦ βωμοῦ (IIAE 1986, πίν. 39β), ποὺ ἐρμηνεύτηκε ὡς πιθανὸς ἀποθέτης καὶ θεωρήθηκε ἀναγκαῖο νὰ ἐρευνηθεῖ φέτος.

Ἡ ἀνασκαφὴ στὸ παραπάνω σημεῖο ἔφερε πράγματι στὸ φῶς ἀκανόνιστο λάκκο, βάθους 0.78 μ., σκαμμένο μέσα στὸ φυσικὸ φαιοκίτρινο πέτρωμα, διαστάσεων περίπου 4.50×3.50 μ., σὲ ἀπόσταση 4 μ. νότια τοῦ βωμοῦ (εἰκ. 7, πίν. 45α). Περιεῖχε μεγάλο ἀριθμὸ ἀκανόνιστων λίθων, μικροῦ κυρίως μεγέθους, θραύσματα κεραμιδιῶν, πολλὰ ὅστ' αὐτὰ ζῶν, διάσπαρτα ἀπανθρακωμένα θραύσματα ξύλου, πυρακτωμένες μάζες πηλοῦ, σιδήρου καὶ χαλκοῦ, 18 χιλιόγραμμα ὀστράκων, ἑννέα χάλκινα νομίσματα, σιδερένια καρφιά, λίγα θραύσματα χάλκινων ἐλασμάτων καὶ ἓνα θραῦσμα πῆλινου πλακιδίου. Τὰ ὀστρακα εἶναι ἄβαφα ἢ μελαμβαφῆ καὶ ἀνήκουν σὲ ἀγγεῖα τοῦ τέλους τοῦ 4ου/ἀρχῶν 3ου π.Χ. αἰ. Τὰ σχήματα ποὺ ἀναγνωρίστηκαν εἶναι ἀμφορεῖς, λεκανίδες, οἰνοχόες, κρατῆρες, πινάκια, χύτρες, μυροδοχεῖα, λύχνοι καὶ μικρὰ σκυφίδια, παρόμοια μὲ ὅσα βρέθηκαν τὸ 1987 γύρω τὸν ναὸ καὶ στὶς τάφρους θεμελίωσής του. Ἐχομε νὰ κάνουμε πράγματι μὲ ἀποθέτη, τὸ περιεχόμενο τοῦ ὁποῖου ὥστόσο δὲν εἶναι ἐμφανῶς ἀναθηματικὸ. Ἐχει μᾶλλον τὸν χαρακτήρα ἐνὸς λάκκου ἀπορριμμάτων. Μόνο τὰ λίγα σκυφίδια καὶ τὸ πῆλινο πλακίδιο μπορεῖ νὰ θεωρηθοῦν ἀναθηματικά, χωρὶς νὰ μᾶς διαφωτίζουν ἐντούτοις γιὰ τὴν ὑπόστασι τῆς λατρεύμενης θεότητος.

Κατὰ μῆκος τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ λάκκου ἀποκαλύφθηκε σὲ μικρὸ βάθος ὀρθογώνια ἐπιμήκης κατασκευή, μήκους 6 μ. καὶ πλάτους 1.20 μ. περίπου, ἀποτελούμενη ἀπὸ στρώση ἀκανόνιστων καὶ ἀκατέργαστων ἀσβεστολιθικῶν πλακῶν, καλῶς ἀρμολογημένων, οἱ ὁποῖες ἐδράζονται ἀπ' εὐθείας στὸ φυσικὸ πέτρωμα (πίν. 45α-β). Τόσο ἡ λειτουργία ὅσο καὶ ἡ χρονολόγησι τῆς κατασκευῆς αὐτῆς εἶναι προβληματικές. Εἶναι πάντως προγενέστερη τοῦ ἀποθέτη, ὁ ὁποῖος τὴν ἔχει ἐν μέρει σεβαστεῖ. Δίνει τὴν ἐντύπωση ἀρχιτεκτονικοῦ λειψάνου γεωμετρικῶν ἢ ἀρχαϊκῶν χρόνων, σχετιζόμενου πιθανῶς μὲ τὸν γεωμετρικὸ οἰκισμό, ποὺ προϋπῆρχε στὴ θέση¹⁶.

16. Ἀφθονη κεραμεικὴ ΠΓ καὶ γεωμετρικῶν χρόνων μαζί μὲ ἀσαφὴ πρὸς τὸ παρὸν ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα βρέθηκε τὸ 1987 στὰ ΒΑ τοῦ ναοῦ (βλ. IIAE 1987, 87).

Εἰκ. 7. Κάτοψη τοῦ ἀποθέτη καὶ τοῦ πλακοστρώτου νότια τοῦ βωμοῦ.

Κρήνη Ἀγορᾶς (XVI/8)

Τὸ κρηναῖο οἰκοδόμημα στὰ ἀνατολικά τοῦ θεάτρου, ποὺ μπορεῖ νὰ ἀναγνωρισθεῖ ὡς ἡ κρήνη Ἀρσινόη τῆς Ἀγορᾶς ποὺ μνημονεύει ὁ Πausανίας (IV, 31,6) ἀποκαλύφθηκε πληρέστερα (πίν. 46α).

Ὁ στυλοβάτης τῆς πρόσοψης συνεχίζεται κατὰ ἐννέα μέτρα (9 μ.) πρὸς τὰ δυτικά, χωρὶς νὰ ἔχει ἀκόμη βρεθεῖ τὸ πέρασ του. Οἱ πλάκες του φέρουν καὶ πάλι τεκτονικὰ γράμματα (N, O καὶ Π), ἔχνη τῆς ἔδρασης τῶν κιόνων καὶ τετράγωνους τόρμους 0.05×0.05 μ. γιὰ τὴν κατακόρυφη στήριξή τους. Σὲ ἐπαφή μὲ τὸ νέο τμῆμα τοῦ στυλοβάτη πρὸς τὰ βόρεια ἀποκαλύφθηκε μέρος πλακοστρώτου ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ λιθόπλινθους προερχόμενες ἀπὸ βάζρα ἀναθημάτων (πίν. 46β). Ἀμέσως ἀνατολικά τοῦ πλακοστρώτου βρίσκεται μεγάλη ὀρθογώνια δεξαμενὴ, διαστ. 12.70×6.80 μ., ἡ ὁποία φέρει στὸ μέσον δύο ὀρθογώνιες κυματοφόρες βάσεις πεσσῶν, διαστ. $0.76 \mu. \times 0.80 \mu.$ Ἀμέσως βόρεια ἀπὸ τὴν πρώτη αὐτὴ δεξαμενὴ, σὲ ἐπίπεδο κατὰ περίπου 0.80 μ. ὑψηλότερα βρίσκεται δεύτερη δεξαμενὴ, πλάτους περίπου 5 μ., μὲ ἐρυθρὸ ὑδραυλικὸ κονίαμα στὸ δάπεδο τῆς ὁποίας τὸ μῆκος δὲν εἶναι ἀκόμη γνωστὸ. Ὁ πίσω βόρειος τοῖχος τῆς βρίσκεται σὲ μικρὴ ἀπόσταση (περίπου 0.60 μ.) ἀπὸ τὸ ψευδοῖσόδομο ἀνάλημμα, τὸ ὁποῖο εἶχε ὑποστυλωθεῖ τὸ 1986¹⁷. Τὸ ἀνάλημμα ἀνήκει κατασκευαστικὰ στὴν Κρήνη. Συγκρατεῖ τὶς ἐπιχώσεις τοῦ υπερκείμενου ἀνδρήρου καὶ ταυτόχρονα δέχεται τοὺς ὑπόγειους ἀγωγοὺς ὕδατος, οἱ ὁποῖοι τροφοδοτοῦσαν τὴ δεξαμενὴ. Ἐνας ἀπὸ αὐτοὺς καταλήγει σὲ ὀρθογώνιο ἄνοιγμα παρὰ τὴν ἀνατολικὴ γωνία τοῦ ἀναλήμματος καὶ φέρει ἀσβεστολιθικὴ αὐλάκα μέσω τῆς ὁποίας ἔρρεε τὸ νερὸ μέσα στὴ δεξαμενὴ (πίν. 47α).

Κατὰ μῆκος τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ κρηναίου οἰκοδομήματος διέρχεται στενὴ ἀτραπὸς ἀνόδου πλ. 2.50 μ., ἀνατολικὸ ὄριο τῆς ὁποίας ἀποτελεῖ ὁ ἐξωτερικὸς (δυτικὸς) τοῖχος τῆς μεγάλης στοᾶς (πίν. 47β). Ἀνοιχτὴ ἀποχετευτικὴ αὐλᾶξ, κατασκευασμένη ἀπὸ ἀσβεστολιθικὰ μέλη, πλ. 0.70 μ., διατρέχει τὸ δυτικὸ κρᾶσπεδο τῆς ἀτραποῦ, σὲ ἐπαφή μὲ τὴν κρήνη (πίν. 47β). Ἡ ἀβαθὴς ἐπίχωση ποὺ κάλυπτε τὰ ἐρείπια τῆς κρήνης ἦταν διαταραγμένη καὶ περιεῖχε λίγα νομίσματα καὶ ἐλάχιστα ὄστρακα διαφόρων ἐποχῶν, ποὺ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὰ κλασικὰ ὠς τὰ πρωτοχριστιανικὰ χρόνια.

17. ΠΑΕ 1986, 78 πίν. 20.

Μεταξύ τῶν κινητῶν εὐρημάτων πού βρέθηκαν διάσπαρτα περιλαμβάνονται: Κάτω τμήμα καθισμένου σὲ θρόνο ἀγαλματίου Κυβέλης, ἔντονα διαβρωμένου (ἀρ. εὐρ. 1628) (πίν. 48α), θραύσματα ἀπὸ πήλινες σίμες καὶ ἡγεμόνες καλυπτῆρες, ἀρχιτεκτονικά μέλη ἀπὸ ἀσβεστόλιθο καὶ μάρμαρο, θραύσματα ἀσβεστολιθικῆς βάσης τραπεζοφόρου πού σώζει τὸ πέλμα αἰλουροειδοῦς (ἀρ. εὐρ. 3225) (πίν. 48β), ἄνω τμήμα ἀσβεστολιθικῆς στήλης μὲ παραστάδες καὶ ὀριζόντια ἐπίστεψη (ἀρ. εὐρ. 3083) (πίν. 49α), θραύσματα λίθινων λεκανίδων, θραύσματα βάθρων καὶ χάλκινη πόρπη παλαιοχριστιανικῶν χρόνων (ἀρ. εὐρ. 3234). Ἐπὶ τοῦ σύγχρονου ἀγροτικοῦ δρόμου, ὁ ὁποῖος διέρχεται μεταξύ τοῦ θεάτρου καὶ τῆς κρήνης, βρέθηκε ἀσβεστολιθικὸ βᾶθρο χάλκινου ἀνδριάντα σὲ μορφὴ δωρικοῦ κιονοκράνου μὲ ὀκταγωνικὸ ἄβακα καὶ συμφυὴ τὴν ἀπόληξή ἀρράβδωτου κίονος, μέγ. πλάτους 0.83 μ. (ἀρ. εὐρ. 2087). Στὴν ἄνω ἐπιφάνεια σώζει ἐγκοπὴ στὸ σχῆμα τοῦ δεξιοῦ πέλματος τοῦ χάλκινου ἀνδριάντα (πίν. 49β, εἰκ. 8).

Ἐπιγραφές ἀπὸ τὸν χώρο τῆς Κρήνης

Στὶς ἐπιφανειακὰς ἐπιχώσεις νότια τῆς κρήνης βρέθηκαν οἱ ἑξῆς ἐπιγραφές:

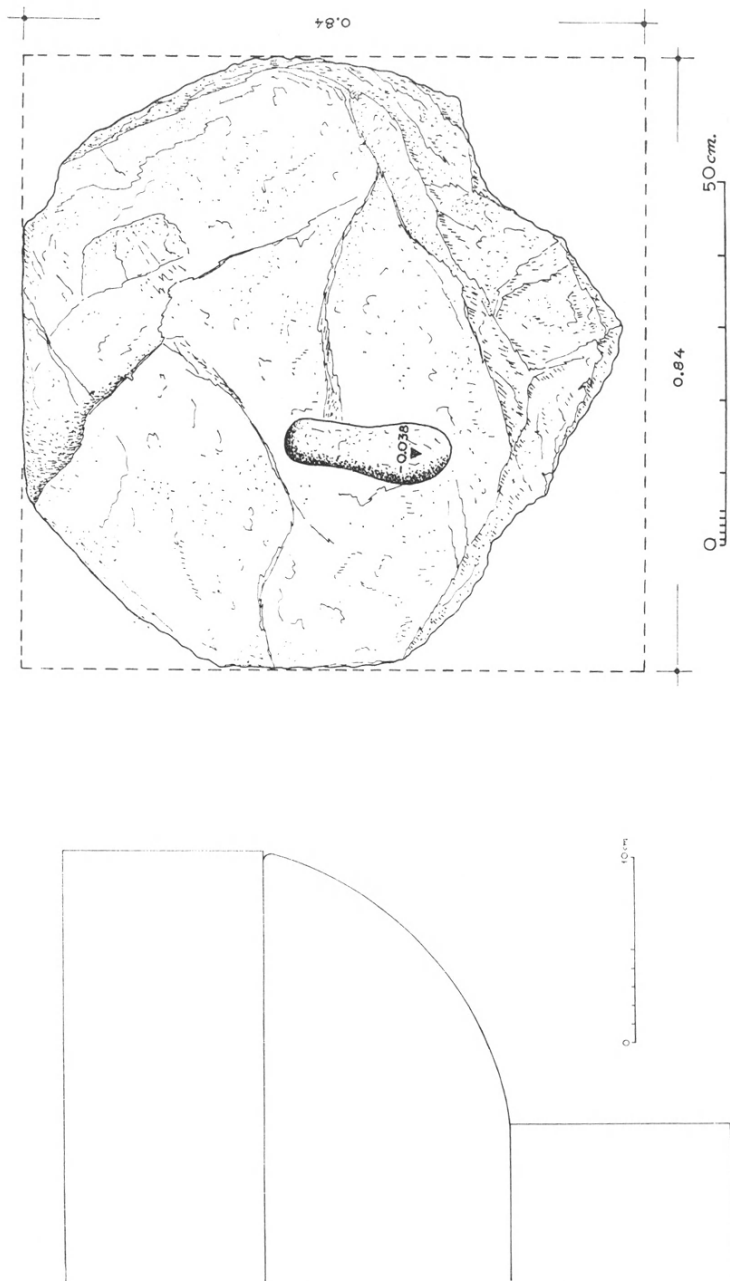
1. Θραῦσμα ἀσβεστολιθικοῦ βᾶθρου, ὕψ. 0.365 μ., μήκ. 0.93 μ., πλ. 0.60 μ., πού σώζει μόνο μέρος τῆς ἄνω ὀριζόντιας ἐπιφάνειας. Στὴν πρόσθια δουλεμένη μὲ τὴν ὀδοντωτὴ ξοῖδα ἐπιφάνεια φέρει τὴν ἐπιγραφή (ἀρ. εὐρ. 1621):

[Γε]ρμανικ[ὸς ^{vel}-οῦ]

Ὑψ. γραμμ. 0.035 μ. Ἀκρέμονες σὲ σχῆμα περισπωμένης. Αὐτοκρατορικῶν χρόνων.

2. Κυβόσχημο ἀσβεστολιθικὸ βᾶθρο, ἑλλιπὲς κατὰ τὸ δεξιὸ μισό, φέρον ἑλλειψοειδῆ ἐγκοπὴ γιὰ τὴν ἔνθεση πλίνθου ἀγάλματος. Ἐχει ξαναχρησιμοποιεῖ γιὰ τὴ στήριξη χάλκινου ἀνδριάντος τοῦ Νέρωνος, ὅπως δείχνουν μικρὸς κυκλικὸς τὸρμος 0.03×0.025 μ. μὲ ὑπολείμματα μολυβδοχόησης καὶ ἐγκοπὴ σὲ σχῆμα πέλματος στὴν ἀντίθετη ἀπὸ τὴ φέρουσα τὴν ἑλλειψοειδῆ ἐγκοπὴ ἐπιφάνεια, καθὼς καὶ ἡ ἑξῆς ὀκτάστιχη ἐπιγραφή ἐπὶ τοῦ μετώπου (ἀρ. εὐρ. 2080):

*Νέρωνα Κλαύδιον [θεοῦ Κλαυδί-]
ου νιόν, Τιβερίου Καίσαρος Σεβα-*

Εἰκ. 8. Κάτοψη καὶ τομὴ βάθρου μὲ μορφὴ κιονοκράνου.

στοῦ καὶ Γερμανικοῦ Καίσαρος ἔργονον,]
 Καίσαρα Σεβαστόν, Γερ[μανικόν, ἀρχι-]
 ερέα μέγιστον, [δημαρχικῆς
 ἐξουσίας, Αὐτοκράτορα, Τιβέριος
 Κλαύδιος Σαυθίδα[ς Καίλιανος - - -]
 κίς φιλόκαισαρ ἐ[κ τῶν ἰδίων ἀνέθηκεν].

"Υψ. γραμμ. 0.021 - 0.036 μ. Μεταξὺ 57 καὶ 68 μ.Χ. Δύο ἀκόμη βάθρα μὲ ἀνδριάντες τοῦ Νέρωνος βρέθηκαν στὴ Μεσσήνη: IG V₁, 1449 καὶ 1450, τὸ πρῶτο ἀνάθημα τοῦ Κλεόφρατου Ἀριστέως, πρώτου ἱερέα τοῦ Νέρωνος καὶ τῆς Ρώμης, ἐνῶ τὸ δεύτερο ἀνάθημα τοῦ Τιβερίου Κλαυδίου Ἀριστομένη. Γιά τὸ στέμμα τῆς οἰκογένειας τοῦ Τιβέριου Κλαύδιου Σαυθίδα Καίλιανοῦ I βλ. σχόλια εἰς IG V₁, 1451.

3. Θραῦσμα κυματιοφόρου ἐπίστεψης ἀσβεστολιθικοῦ βάθρου ἀγάλματος, σωζ. ὕψος 0.125 μ., μέγ. μῆκ. 0.14 μ., πᾶχ. 0.095 μ. (ἄρ. εὗρ. 3188) (πίν. 50α). Ἐπὶ τῆς ταινίας τοῦ μετώπου σώζει μέρος τῆς ἐξῆς ἐπιγραφῆς:

- - -]AIT[- - -

"Υψ. γραμμ. 0.035 μ. 1ος μ.Χ. αἰ.

4. Θραῦσμα ἀσβεστολιθικοῦ βάθρου ἀγάλματος, σωζ. ὕψ. 0.19 μ., πλ. 0.30 μ., πᾶχ. 0.315 μ. (ἄρ. εὗρ. 1985), φέρον στὴν πρόσθια ἐπιφάνεια τὴν ἐξῆς ἐπιγραφὴν (πίν. 50β):

- - - ἀ] πόλι[ς - - -

- - - κ]αὶ τοῦ Θ[- - -

"Υψ. γραμμ. 0.025 - 0.03 μ. 2ος/3ος μ.Χ. αἰ. Συνανήκει πιθανῶς μὲ τὴν ἄρ. εὗρ. 1345 ἐπιγραφὴν ποὺ βρέθηκε στὸν ἴδιο χῶρο.

5. Ἐπιτύμβια ἀσβεστολιθικὴ στήλη μὲ ἀετωματικὴ ἀπόληξη, ἐλλιπὴς κάτω, ὕψ. 0.50 μ., πλ. 0.34 μ., πᾶχ. 0.08 μ. (ἄρ. εὗρ. 1616). Φέρει τὴν ἐξῆς ἐπιγραφὴν (πίν. 51):

Ἀντιγόν -

ια Χαῖρε

"Υψ. γραμμ. 0.35 μ. Τὸ Ε μνηοειδές. Το αἰ του χαῖρε ἀποτελεῖ διόρθωση ἀποξεσθέντος Ε. 1ος αἰ. π.Χ.(;).

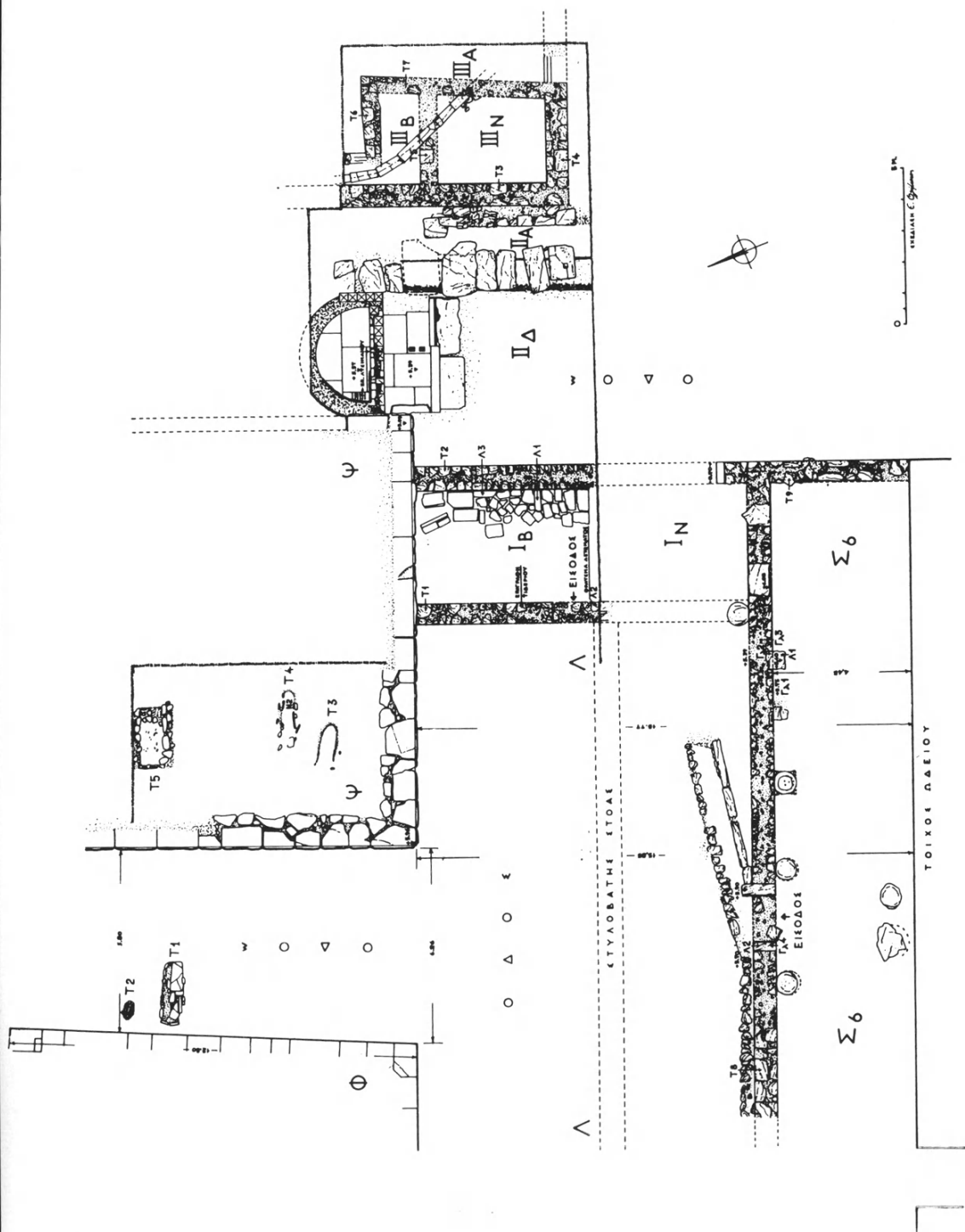
Περιοχή βορείως τοῦ Ὁδείου

Ἡ εὐρεία ὁδὸς Α-Δ κατεύθυνσης, ἡ ὁποία διέρχεται κατὰ μῆκος τοῦ Σεβαστείου καὶ ὀρίζεται ἀπὸ Β ἀπὸ τὸ οἰκοδόμημα Φ-Φ, ποὺ ἀνήκει στὴ νότια πλευρὰ τῆς ἀγορᾶς, ἀποχωματώθηκε σὲ ὅλη τὴν ἔκτασή της μέχρι τὸ ἐπίπεδο τοῦ στυλοβάτη τῆς ὑστερορρωμαϊκῆς στοᾶς (πίν. 52α). Ἡ ὁδὸς κάμπτεται σὲ ὀρθή γωνία πρὸς Β κατὰ τὴ ΝΑ γωνία τοῦ οἰκοδομήματος Φ. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἔχει πλάτος 6.45 μ. καὶ στενεύει προοδευτικὰ πρὸς Β (εἰκ. 9). Στὰ ἀνατολικά της ἀποκαλύφθηκε πόδιο οἰκοδομήματος Ψ-Ψ, διατηρούμενο σὲ ὕψος πέντε ἀσβεστολιθικῶν δόμων (πίν. 52β), πλ. 13.5 μ. καὶ μήκους μέχρι στιγμῆς 13 μ. Ἡ ἐπίχωση ποὺ κάλυπτε τὸ οἰκοδόμημα Ψ-Ψ ἦταν ἐλάχιστη. Ἡ ἀνωδομὴ καὶ τὰ δάπεδα δὲν διατηροῦνται (πίν. 53α). Σὲ τομὴ παρὰ τὴ ΝΔ γωνία ἀποκαλύφθηκαν τρεῖς τάφοι κεραμοσκεπεῖς (3, 4 καὶ 5) ἡμικατεστραμμένοι καὶ παντελῶς ἀκτέριστοι, παλαιοχριστιανικῶν χρόνων. Οἱ σκελετοί, σὲ κακὴ κατάσταση διατήρησης, εἶχαν τὸ κρανίον τοποθετημένο στὸ δυτικὸ ἄκρο (πίν. 53γ). Δύο ἀκόμη παρόμοιοι τάφοι ἀποκαλύφθηκαν ἐντὸς τῆς παρακαμπτηρίας ὁδοῦ παρὰ τὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ Φ (εἰκ. 9).

Ἡ εὐρεία ὁδὸς διασταυρώνεται κάθετα μὲ δεῦτερο δρόμο Β-Ν κατεύθυνσης, ὁ ὁποῖος διέρχεται κατὰ μῆκος τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ ποδίου Ψ-Ψ καὶ συνεχίζει πρὸς Νότο κατὰ μῆκος τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ Ὁδείου (εἰκ. 9, πίν. 53β). Μεγάλος ἀποχετευτικὸς ἀγωγὸς ἀποκαλύφθηκε σὲ μῆκος περίπου 7 μ. κατὰ μῆκος τοῦ ἀνατολικοῦ ὁρίου τοῦ δρόμου Β-Ν κατεύθυνσης. Ἐχει πλάτος 0.45 μ., χτιστὸς μὲ ἀκανόνιστους λίθους παρειᾶς καὶ ἐπικάλυψη ἀπὸ ἀκατέργαστες πλάκες, εἶναι δὲ παρόμοιος μὲ τὸν ἀγωγὸ ποὺ ἦλθε στὸ φῶς παρὰ τὸ δυτικὸ ἀνάλημμα τοῦ κοίλου τοῦ θεάτρου¹⁸. Τὸ μεταξὺ Ὁδείου καὶ ποδίου Ψ-Ψ τμῆμα τῆς ὁδοῦ, καθὼς καὶ ἡ παραπάνω διασταύρωση καλύπτεται ἀπὸ κατασκευὰς ὕστερων ρωμαϊκῶν χρόνων (πίν. 54α) σύγχρονες μὲ τὴν ὑστερορρωμαϊκὴ στοᾶ, ἡ ὁποία ἐδράζεται ἐπὶ τῶν ἐρειπίων τοῦ Σεβαστείου καὶ τῆς ὁποίας τὸ ἀνατολικὸ πέρασ φθάνει ὡς τὴ ΒΑ γωνία τοῦ Ὁδείου¹⁹. Ὁ στυλοβάτης τῆς στοᾶς στὸ σημεῖο αὐτὸ δὲν ἔχει ἀκόμη ἀνασκαφεῖ, ἦλθε ὅμως στὸ φῶς ὁ νότιος τοῦ στυλοβάτη τοῖχος (Τ8) τῆς στοᾶς, ὁ ὁποῖος βαίνει παράλ-

18. Βλ. ΠΑΕ 1988, 45 εἰκ. 1.

19. ΠΑΕ 1988, 59· ΠΑΕ 1989, 69 - 77.

Εικ. 9. Κάτοψη κτισμάτων έκασέρωθεν τῆς ὁδοῦ στὰ βόρεια τοῦ 'Ωδείου.

ληλα πρὸς τὸν βόρειο τοῖχο τοῦ Ὁδείου καὶ δημιουργεῖ μὲ αὐτὸν τὸν ἐπιμήκη χῶρο Σ6, ὁ ὁποῖος ἀνῆκε ἐπίσης στὴ στοᾶ (εἰκ. 9). Ὁ τοῖχος 8, πλάτους 0.80 μ. καὶ μήκους 20 μ., κάμπτεται σὲ ὀρθή γωνία πρὸς Νότο στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο του καὶ φέρει κατὰ διαστήματα ἀντηρίδες, στίς ὁποῖες ὡς οἰκοδομικὸ ὕλικὸ ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ καὶ μεγάλου μεγέθους σπόνδυλοι κιόνων πωρολιθικοὶ καὶ κιονόκρανα ἰωνικά (εἰκ. 9, πίν. 54β-γ). Στὸ δυτικὸ τμήμα του φέρει ἀνοιγμα εἰσόδου πλάτους 1.50 μ. (πίν. 54β). Εἶναι κατασκευασμένος ἀπὸ ἀκανόνιστες πέτρες καὶ θραύσματα κεραμιδιῶν (πίν. 54β), περιέχει δὲ θραύσματα ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν καὶ γλυπτῶν ποὺ περιγράφονται παρακάτω. Στὰ βόρεια τοῦ τοίχου 8 ἀποκαλύφθηκε μέρος προγενέστερου κτιστοῦ ὀχετοῦ μὲ λοξή ΒΑ-ΝΔ κατεύθυνση (εἰκ. 9, πίν. 54γ).

Κάθετα στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τοῦ Τ8 βαίνουν δύο παράλληλοι, ὅμοιας κατασκευῆς τοῖχοι (Τ1 καὶ Τ2), οἱ ὁποῖοι δημιουργοῦν τὸν χῶρο IB-IN (εἰκ. 9, πίν. 54α), προσιτὸ ἀπὸ εἴσοδο, πλ. 1.50 μ. στὸ μέσον τοῦ Τ1. Τὸ βόρειο τμήμα τοῦ χώρου (IB) ποὺ προεξέχει κατὰ 6 μ. ἀπὸ τὸν στυλοβάτη τῆς στοᾶς σώζει μέρος ἀκανόνιστης πλακόστρωσης νεώτερων χρόνων, μὲ ὕλικὸ σὲ δεύτερη χρῆση, στὸ ὁποῖο περιλαμβάνονται θραῦσμα θωρακίου καὶ δύο ἐπίκρανα παλαιοχριστιανικῶν χρόνων.

Ἐντὸς τοῦ δρόμου Β-Ν κατεύθυνσης μεταξὺ τοῦ οἰκοδομήματος Ψ' καὶ τοῦ ἀποχετευτικοῦ ἀγωγοῦ, στὸν χῶρο Π ἔχει κατασκευασθεῖ ἡμικυκλικὴ δεξαμενὴ, χτισμένη μὲ τετράγωνες ὀπτοπλίνθους καὶ ἰσχυρὸ ἀσβεστοκονίαμα, τῆς ὁποίας ἡ πλακόστρωση ἀπὸ μεγάλες ὀρθογώνιες ἀσβεστολιθικὲς πλάκες σὲ δεύτερη χρῆση συνεχίζεται καὶ ἐκτὸς τῆς δεξαμενῆς πρὸς Ν (εἰκ. 9, πίν. 55α). Στὴ ΝΔ γωνία τοῦ δαπέδου τῆς δεξαμενῆς ἔχει χρησιμοποιηθεῖ ὡς οἰκοδομικὸ ὕλικὸ τμήμα ἐπιγραφῆς μὲ σημαντικὸ ἱστορικὸ κείμενο συνθήκης συμμαχίας μεταξὺ Μεσσηνίων καὶ Λυσιμάχου (πίν. 55β).

Στὸ ἀνατολικὸ ὄριο τῆς ὁδοῦ Π Δ ἀποκαλύφθηκε μέρος ὕστερου ρωμαϊκοῦ κτίσματος μὲ δύο δωμάτια ΙΙ Β καὶ ΙΙ Ν τὰ ὁποῖα διασχίζει λοξὰ ἀνοικτὸς ἀποχετευτικὸς ἀγωγός (εἰκ. 9). Εἶναι τῆς ἴδιας κατασκευῆς καὶ σύγχρονο μὲ τὰ κτίσματα IB-N καὶ Σ6 τῆς στοᾶς. Κατὰ μήκος τῆς δυτικῆς ἐξωτερικῆς πλευρᾶς του, σὲ βαθύτερο ἐπίπεδο, ἦλθε στὸ φῶς τοῖχος προγενέστερου ἐλληνιστικοῦ οἰκοδομήματος, ποὺ βαίνει παράλληλα πρὸς τὸ πόδιο Ψ'-Ψ' (εἰκ. 9).

Ἡ κεραμεικὴ ἀπὸ τὴν περιοχὴ στὰ βόρεια τοῦ Ὁδείου διακρίνεται χρονολογικὰ σὲ δύο μεγάλες ομάδες, μία κλασικὴ/ἐλληνιστικὴ (4ος-1ος π.Χ. αἰ.)

και μία ύστερη ρωμαϊκή (2ος - 4ος μ.Χ. αι.) με αύξημένα τα ποσοστά των δστράκων του 2ου/1ου π.Χ. αι. στην πρώτη ομάδα και του 3ου/4ου μ.Χ. αι. στη δεύτερη. 'Η πρώτη ομάδα σχετίζεται με το αρχικό δόδοστρωμα του δρόμου Π Δ και με το πόδιο του οικοδομήματος Ψ-Ψ', ενώ η δεύτερη με τους χώρους Σ6 και IB-N της ύστερης ρωμαϊκής στοάς, καθώς και με το κτίριο ΙΙΙ B-N. Τη μαρτυρία της κεραμεικής έρχονται να ενισχύσουν και τα πενήντα νομίσματα που βρέθηκαν στην ίδια περιοχή.

Ευρήματα

"Όπως σημειώσαμε παραπάνω, οι τοίχοι των ύστερων ρωμαϊκών χρόνων της περιοχής βορείως του 'Ωδείου είναι χτισμένοι με θραύσματα άσβεστολίθων, πωρολίθων και μαρμάρων, μεταξύ των οποίων περιλαμβάνονται πολλά αρχιτεκτονικά μέλη από προγενέστερα έλληνιστικά οικοδομήματα, καθώς επίσης γλυπτά και έπιγραφές. Τα σημαντικότερα από αυτά είναι τα εξής:

α) 'Αρχιτεκτονικά

1. Μετόπη από άσβεστιτικό ψαμμίτη συμφυής με τρίγλυφο, έλλιπής και διαβρωμένη, ύψ. 0.565 μ., πλ. 0.71 μ., πάχ. 0.27 μ. (άρ. εύρ. 3217) (πίν. 56α). Φέρει ανάγλυφη παράσταση της 'Ανδρομέδας άλυσοδεμένης σε βράχο και του θαλάσσιου κήτους²⁰. Τέλη του 4ου/άρχες του 3ου π.Χ. αι. Βρέθηκε χρησιμοποιημένη ως δυτική παραστάδα στην είσοδο του τοίχου 8 προς το Σ6 (είκ. 9).

Δύο παρόμοιες μετόπες με άσφαείς ανάγλυφες παραστάσεις βρέθηκαν στην ίδια περιοχή. Δύο άλλες είναι έντοιχισμένες στους τοίχους του χώρου Σ5 δυτικότερα²¹. Στους ίδιους τοίχους είναι έντοιχισμένα και άλλα αρχιτεκτονικά μέλη δωρικού ρυθμού από το ίδιο ύλικό και της ίδιας εποχής και τεχνοτροπίας. Το θαλάσσιο θεματολόγιο δείχνει ότι προέρχονται πιθανότατα από τον ναό του Ποσειδώνος, που είδε ο Παυσανίας στην παρακείμενη αγορά.

2. Θραύσμα δωρικού γείσου από άσβεστιτικό ψαμμίτη, ύψ. 0.16 μ., πλ. 0.28 μ. (άρ. εύρ. 3045). Σώζει τέσσερις σταγόνες και ίχνη δύο επί πλέον

20. Πρβ. LIMC I, 2, 744-790, s.v. *Andromeda*.

21. IAE 1988, 58 - 59.

(εἰκ. 10). Βρέθηκε στὸν ἀποχετευτικὸ ἀγωγὸ τοῦ Π Α. Ἀνήκει πιθανῶς στὸ ἴδιο μὲ τὴν παραπάνω μετόπη οἰκοδόμημα.

3. Θραῦσμα θωρακίου ἀπὸ ἀσβεστιτικὸ ψαμμίτη, ὕψ. 0.35 μ., πλ. 0.20 μ., πάχ. 0.19 μ. (ἀρ. εὐρ. 3028) (πίν. 56β, εἰκ. 11).

4. Θραῦσμα μαρμάρινου ἀετώματος μὲ ἔξεργη ταινία στὴ σωζόμενη παρυφή καὶ ἀσπίδα στὸ σωζόμενο τμήμα τοῦ τυμπάνου, ὕψ. 0.14 μ., πλ. 0.32 μ., πάχ. 0.26 μ. (ἀρ. εὐρ. 3025) (πίν. 56γ).

5. Μαρμάρينو τραπεζοειδὲς ἐπικράνο παλαιοχριστιανικῶν χρόνων, ὕψ. 0.165 μ., μήκ. 0.68 μ., πλ. 0.21 μ. (ἀρ. εὐρ. 3024) (πίν. 57α). Ἀπὸ τὴν πλακόστρωση τοῦ χώρου IB (εἰκ. 9).

6. Τμήμα μαρμάρινου παλαιοχριστιανικοῦ ἐπικράνου, ὕψ. 0.17 μ., μήκ. 0.47 μ., πλ. 0.19 μ. (ἀρ. εὐρ. 3035) (πίν. 57β). Βρέθηκε ἐπιφανειακὰ πάνω στὸ πόδιο Ψ-Ψ.

7. Θραῦσμα μαρμάρινου θωρακίου παλαιοχριστιανικῶν χρόνων, ὕψ. 0.21 μ., μήκ. 0.79 μ., πάχ. 0.10 μ. (ἀρ. εὐρ. 3034). Ἀπὸ τὴν πλακόστρωση τοῦ χώρου IB.

8. Μαρμάρινη βάση ἰωνικοῦ κίονα, συμφυῆς μὲ τετράγωνη πλίνθο, ὕψ. 0.25 μ., διαμ. 0.55 μ. (ἀρ. εὐρ. 3031). Ἀπὸ τὸν χῶρο Σ6.

β) Γλυπτά

1. Ἐπιτύμβιο ἀνάγλυφο ἀπὸ ἀσβεστόλιθο σὲ δύο θραύσματα συνανήκοντα· τὸ κάτω εἶχε βρεθεῖ πέρυσι ἐπιφανειακῶς στὰ βόρεια τοῦ Ὁδείου, τὸ ἄνω βρέθηκε φέτος ἐπὶ τοῦ τοίχου 8 (ἀρ. εὐρ. 1490 + 3066). Κάτω ἀπὸ τὸ τόξο ἀψίδας ποὺ ἐδράζεται ἐπὶ δύο ἰωνικῶν κιόνων εἰκονίζεται ἡ νεκρὴ ὡς Ἀφροδίτη²² μὲ γυμνὸ τὸν κορμὸ καὶ καλυμμένα ἀπὸ τὸ ἱμάτιο τὰ πόδια (πίν. 58).

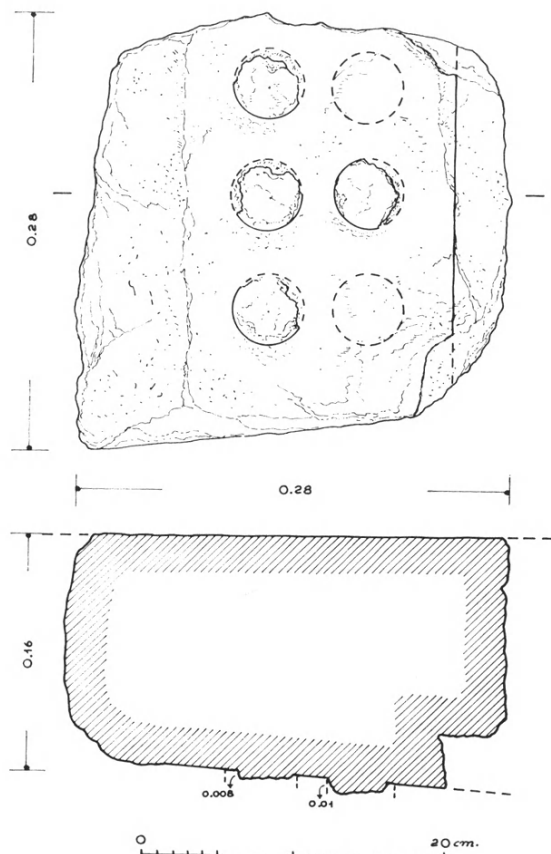
Ἡ νεκρὴ ἦταν πιθανῶς ἰέρεια τῆς Ἀφροδίτης, τῆς ὁποίας τὸ ἱερὸ ἀναφέρει ὁ Παυσανίας στὴν ἀγορὰ τῆς Μεσσήνης (Παυσ. IV, 31,6). Τὸ ὄνομά της βρίσκεται χαραγμένο πάνω ἀπὸ τὴν ἀψίδα.

Φιλωνὶς Ἀφρό -

δο[v]

Ὶψ. γραμμ. 0.015-0.025 μ. 3ος/2ος π.Χ. αἰ.

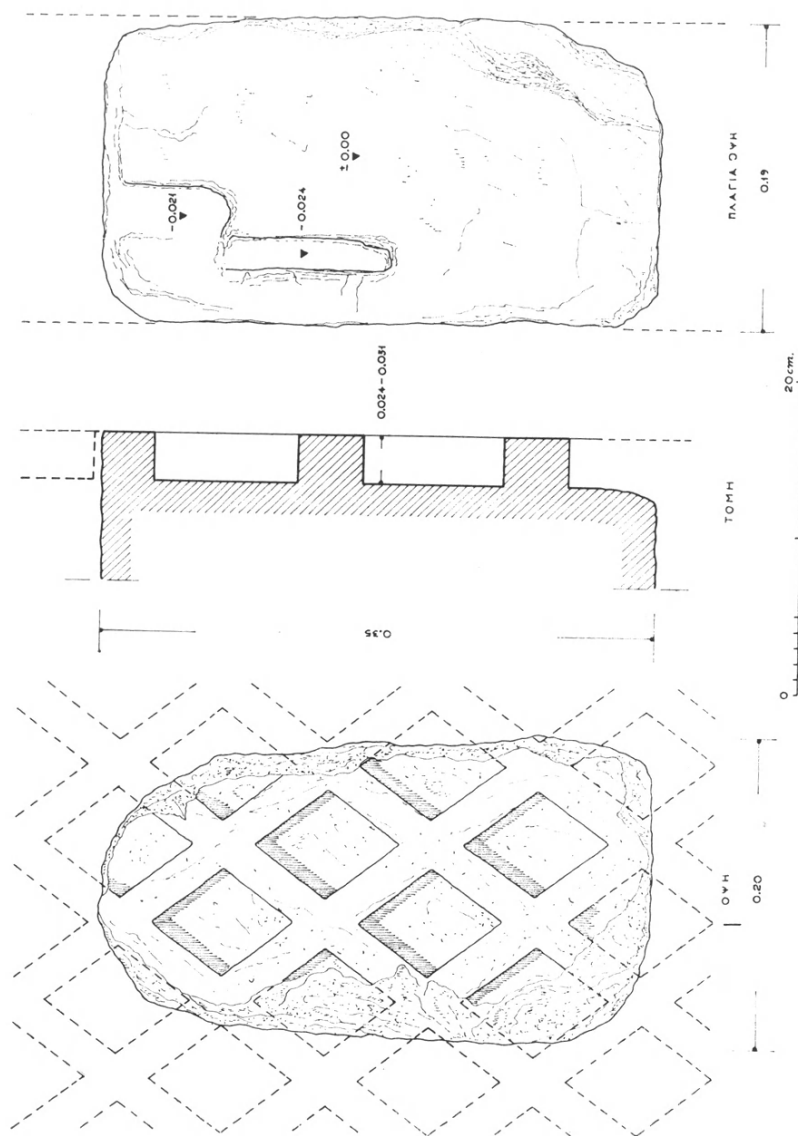
22. Πρβ. B. SCHMALZ, *Griechische Grabreliefs* (1983) 230 κέ.

Εικ. 10. Κάτω ὕψη καὶ τομὴ δωρικοῦ γείσου.

2. Μαρμάρινο κεφάλι γενειοφόρου ἄνδρα, ἔντονα φθαρμένο. Λείπουν τὸ δεξιὸ τοῦ κρανίου καὶ τὸ ἄριστερό τοῦ προσώπου μὲ τὴ μύτη καὶ τὸν ἀντίστοιχο ὀφθαλμό (πίν. 59α-β), ὕψ. 0.28 μ. (ἀρ. εὗρ. 3334). Βρέθηκε χτισμένο στὸν λοξὸ ἀγωγὸ βόρεια τοῦ τοίχου 8. Ἀνήκει πιθανῶς σὲ ἐπιτύμβιο ἀνάγλυφο. Τέλη 4ου π.Χ. αἰώνα.

3. Ἀριστερὸ πέλμα μαρμάρινου ἀνδρικοῦ ἀγάλματος συμφυῆς μὲ τμῆμα ὀρθογώνιας πλίνθου, ὕψ. 0.17 μ., πλ. 0.26 μ., πάχ. 0.23 μ. (ἀρ. εὗρ. 1626) (πίν. 60α). Ὑστερων ἐλληνιστικῶν χρόνων.

Εἰκ. 11. Ὅψεις καὶ τομὴ θορακίου.

4. Θραῦσμα ἀπὸ τὸν κορμὸ μαρμάρινου κολοσσιαίου ἀγάλματος, ὕψ. 0.025 μ., πλ. 0.030 μ., πᾶχ. 0.016 μ. (ἀρ. εὐρ. 1613). Ἑλληνιστικῶν χρόνων.

5. Θραῦσμα δεξιοῦ βραχίονα μαρμάρινου ἀνδρικοῦ ἀγάλματος ὑπερφυσικοῦ μεγέθους, ὕψ. 0.205 μ. (ἀρ. εὐρ. 3032) (πίν. 60β). Βρέθηκε ἐντοιχισμένο στὸν τοῖχο 8 τοῦ Σ6.

6. Θραῦσμα ἀπὸ τὸν γοφὸ(;) γυναικείου ἀγάλματος μὲ πτυχῆς χιτῶνα, ὕψ. 0.15 μ. (ἀρ. εὐρ. 1806). Ἑλληνιστικῶν χρόνων (πίν. 60γ).

γ) Ἐπιγραφές

1α. Ἀρ. εὐρ. 3017α. Ἐνεπίγραφη ἀσβεστολιθικὴ στήλη. Λεῖπει τὸ ἀριστερὸ μισθὸ καὶ μέρος τῆς κάτω πλευρᾶς, ὕψ. 0.57 μ., πλ. 0.24-0.29 μ., πᾶχ. 0.125 μ. Φθαρμένη ἢ ἐπιφάνεια, ἰδιαίτερα στὸ κάτω μέρος (πίν. 61). Βρέθηκε χτισμένη στὸ δάπεδο τῆς ἡμικυκλικῆς ρωμαϊκῆς δεξαμενῆς τοῦ χώρου Π Δ (εἰκ. 9). Σῶζει εἴκοσι τρεῖς στίχους συνθήκης συμμαχίας μεταξὺ Μεσσηνίων καὶ Λυσιμάχου. Ὑψ. γραμμ. τίτλου 0.02 μ., ὕψ. γραμμ. κειμένου 0.012 μ.

Ι Τ Υ Χ Α Ι

- ΙΧΩΙ ΚΑΙ ΤΟΙΣ ΛΥΣΙΜΑΧΟΥ
 ΙΑΠΑΝΤΑ ΧΡΟΝΟΝ ΑΔΟΛΩΣ ΕΠΙ
 ΙΝ ΜΕΣΣΑΝΙΟΙΣ ΠΟΤΙ ΛΥΣΥΜΑΧΟΝ
 5 ΙΥΣΥΜΑΧΟΝ Η ΕΠΙ ΤΑΝ ΛΥΣΙΜΑΧΟΥ
 ΙΛΥΣΙΜΑΧΟΥ ΣΥΜΜΑΧΟΥΣ Η ΤΑΝ ΒΑ
 ΙΑΓΗΙ ΒΟΑΘΕΙΝ ΜΕΣΣΑΝΙΟΥΣ ΠΑΡ
 ΙΤΑ ΔΥΝΑΤΑ ΚΑΙ ΕΙ ΤΙΣ ΚΑ ΕΠΙ ΜΕΣ
 ΙΜΕΣΣΑΝΙΩΝ ΣΥΜΜΑΧΟΥΣ Η ΤΟΠΟ
 10 ΙΩΙΗ ΦΥΓΑΛΑΣ ΚΑΤΑΓΗΙ ΒΟΑΘΕΙΝ
 ΙΟΚΑ ΜΕΣΣΑΝΙΟΙ ΠΑΡΑΚΑΛΩΝΤΙ ΚΑ
 ΙΤΙ ΕΧΘΡΟΝ ΕΧΟΝΤΑΣ ΚΑΙ ΜΗ ΔΙ
 ΙΠΟΤΙ ΤΟΥΣ ΛΥΣΙΜΑΧΟΥ ΠΟΛΕΜΙΟΥΣ
 ΙΜΑΧΟΝ ΠΟΤΙ ΤΟΥΣ ΜΕΣΣΑΝΙΩΝ ΠΟΛΕ
 15 ΙΑΝΑΣΩΡΙΖΕΙΝ ΔΕ ΛΥΣΙΜΑΧΟΝ (vac)
 ΙΟΝΤΑΙ ΠΑΡΑΚΑΛΟΥΜΕΝΟΝ ΕΙΣ
 ΙΥΩ ΔΙΑ ΓΗΝ ΗΛΙΟΝ ΑΘΗΝΑΝ ΘΕΟΥ
 ΙΕΙΝ ΕΝ ΤΗΙ ΦΙΛΙΑΙ ΚΑΙ ΣΥΜΜΑΧΙΑΙ
 ΙΑ ΚΑΙ ΤΟΥΣ ΕΚΓΟΝΟΥΣ ΑΔΟΛΩΣ (vac)
 20 ΙΥΤΑΥΤΟΣ ΕΠΙΒΟΥΛΕΥΣΩ ΠΑΡΕΥΡΕ
 ΙΩ ΚΑΤ ΤΟ ΔΥΝΑΤΟΝ ΕΥΡΚΟΥΝΤΙ (vac)
 ΙΕΠΙΟΡΚΟΥΝΤΙ ΔΕ ΤΑ ΕΤΕΡΑ (R a s u r a)
 Ι(R a s u r a) ΩΜΟΣΑΝ ΕΦΟΡΟΙ

1β. Ἀρ. εὐρ. 3017,β. Θραῦσμα τῆς ἴδιας ἐπιγραφῆς μὴ συγκολλώμενο, ὕψ. 0.20 μ., πλ. 0.6 μ., πάχ. 0.12 μ. Βρέθηκε στὴν ἴδια θέση. Σῶζει γράμματα ὀκτὼ στίχων (πίν. 62).

-----]ANI[---
 -----]XI A[---
 -----]TIS[---
 -----]H E[---
 5 -----]I ΦΥΓ[---
 -----]TIS[---
 -----]HΣ[---
 -----]YH[---

Τὸ κείμενο σὲ μεταγραφὴ μὲ χρήσιν καὶ τοῦ θραύσματος 1β καὶ μὲ ὀρισμένες συμπληρώσεις ἔχει ὡς ἑξῆς:

[Ἀγαθᾶ] τύχα

- [----- Μεσσ]ανί[οις καὶ Λυσιμά]χῳ καὶ τοῖς Λυσιμάχῳ (να)
 [συμμάχοις· συμμα]χία[ν εἶμεν εἰς τὸν] ἅπαντα χρόνον ἀδόλως ἐπὶ
 5 [τῷ ἀλλήλοισι παν]τὶ σ[θένει βοαθεῖ]ν. Μεσσανίοις ποτὶ Λυσιμάχῳ
 [----- εἰ τις κα] ἢ ἐ[πὶ] ----- Λ]υσιμάχῳ ἢ ἐπὶ τὰν Λυσιμάχῳ
 [χώραν ἦι κα] ἢ φυγ[άδας -----] Λυσιμάχῳ συμμάχους ἢ τὰν βα-
 [σιλειαν -----]TIS[-----κατ]άγῃ, βοαθεῖν Μεσσανίους παρ-
 [ακαλῶντι, ποι]ῃσ[θαί δ' αὐτοὺς πάντα]τὰ δυνατὰ καὶ εἰ τις κα ἐπὶ Μεσ-
 [σανίων στρατε]ύῃ[ιτὰν χώραν ἢ ἐπὶ τοὺς] Μεσσανίων συμμάχους
 ἢ τοπο-
 10 [-----]ωι ἢ φυγάδας κατάγῃ, βοαθεῖν
 [Λυσιμάχῳ καὶ τοὺς συμμάχους, ὅπ]όκα Μεσσανιοὶ παρακαλῶντι κα-
 [λὶ ποιεῖν πᾶν τὸ δυνατόν, -----]τι ἐχθρὸν ἔχοντας καὶ μὴ δι-(ν)
 [-----]ποτὶ τοὺς Λυσιμάχῳ πολεμίους,
 [----- καὶ Λυσί]μαχῳ ποτὶ τοὺς Μεσσανίων πολε-
 15 [μίους -----]ἀνασώζειν δὲ Λυσιμάχῳ (να)
 [-----σ]ονται παρακαλούμενον εἰς
 [-----"Οἶκος Λυσιμάχῳ" ὅμν]ύω Δία, Γῆν, Ἥλιον, Ἀθηνᾶν, θεοὺ
 [ς ὀρκίους καὶ πατέρας μὲν]ειν ἐν τῇ φιλίας καὶ συμμαχίας
 [ποτὶ Μεσσανίους αὐταντὸν τε ἅμ]α καὶ τοὺς ἐκγόνους ἀδόλως, (να)

20 [τοῖς δὲ-----Μεσσανίων α]ὐταντὸς ἐπιβουλεύσω παρευρε-
 [------]ω κατ' τὸ δυνατόν. εὐδοκοῦντι (να)
 [μὲν-----], ἐπιορκοῦντι δὲ τὰ ἕτερα (rasura)
 [------] (rasura) ὤμοσαν ἔφοροι.
 [------]

Ἡ συνθήκη συμμαχίας εἰς τὸν ἅπαντα χρόνον μεταξὺ Μεσσηνίων καὶ Λυσιμάχου ἀποτελεῖ μαρτυρία μεγάλης ἱστορικῆς ἀξίας, ποὺ φωτίζει μιὰ ἄγνωστη ὥς τώρα πτυχή τῆς περιόδου ἀπὸ τὸ 286 π.Χ., ὅταν ὁ Λυσίμαχος ἐξανάγκασε τὸν Πύρρο νὰ ἀποσυρθεῖ ἀπὸ τὴ Δυτικὴ Μακεδονία, κατέλαβε τὴν Παιονία καὶ ἐπέκτεινε τὴ σφαῖρα ἐπιρροῆς του στὴ Θεσσαλία καὶ νοτιότερα μέσα στὸν Ἑλλαδικὸ κορμό, ἕως τὸ 281 π.Χ., ποὺ βρῆκε τὸν θάνατο στὴ νικηφόρο γιὰ τὸν Σέλευκο μάχη τοῦ Κουρουπεδίου, στὰ βόρεια τῆς Μαγνησίας στὸ ὄρος Σίπυλον τῆς Μ. Ἀσίας²³. Ἡ διάρθρωση τοῦ κειμένου τῆς συμμαχίας ἀκολουθεῖ ἓνα τυπικόν, γνωστὸ σὲ γενικὲς γραμμὲς κι ἀπὸ ἄλλες συνθηκῆς καὶ παρεμφερεῖς ἐπιγραφές, πάνω στὶς ὁποῖες στηρίχθηκαν ἐν πολλοῖς οἱ συμπληρώσεις²⁴. Ἡ ἐξωτερικὴ πολιτικὴ τῆς Μεσσήνης καθοριζόταν σχεδὸν πάντοτε σὲ σχέση μὲ τὴν πολιτικὴ καὶ τὶς διαθέσεις τῆς Σπάρτης. Καὶ ἡ σύναψη συνθήκης συμμαχίας μὲ τὸν Λυσίμαχο ὑπαγορεύτηκε πιθανῶς λόγῳ σπαρτιατικῆς ἀπειλῆς.

2. Ἀρ. εὐρ. 1983. Τμήμα ἐνεπίγραφης ἀσβεστολιθικῆς στήλης. Σώζεται μέρος τῆς δεξιᾶς πλευρᾶς. "Υψ. 0.33 μ., πλ. 0.31 μ., πᾶχ. 0.14 μ. (πίν. 63). Σώζει εἴκοσι ἑλλειπεῖς στίχους δύο (;) ψηφισμάτων:

23. H. BENGSTON, *History of Greece* (μετάφραση Ed. Bloedow) (Ottawa 1988), 238 καὶ 534 (βιβλιογραφία). Βλ. καὶ IG V1, Testimonia VIII (Kolbe). Γιὰ ὀρισμένες δραστηριότητες τοῦ βασιλιᾶ Λυσιμάχου στὴ Μακεδονία βλ. M. B. HATZOPOULOS, *Une donation du roi Lysimaque* (Athènes 1988). Βλ. καὶ WELLS, *Royal Correspondence in Hellenistic Period* (New Haven 1934) ἀρ. 6 [= ἐπιστολὴ τοῦ Λυσιμάχου στὴν Πριήνη, τοῦ 286 π.Χ. (:)].

24. Βλ. IG V2, 419. Syll. 2 234 (= συνθήκη ἰσοπολιτείας καὶ ἐπιγαμίας μεταξὺ Μεσσηνίων καὶ Φιγαλέων, τοῦ 241 π.Χ.). M. MEYER, *Die griechische Urkundereliefs* (1989) 95. H. BENGSTON, *Staatsverträge*, II, 248. III 498, 551-552. W. SCHWAHN, *RE NA* (1932), s.v. *Symmachia*, 1109. F. J. FERNANDEZ NIETO, *Los acuerdos belicos en la antigua Grecia* (Santiago de Compostela 1975) I, 94-95.

- [-----]
 [-----]O[---]X[-----]
 [-----]Α| Σ καὶ τῶι [-----]
 [-----]τῶν] Ἀσκληπιείῳ[ν -----]
 [-----]γομ[---]εν μουσικὸν ἰσοπύθι-
 5 [ον καὶ ἰ]ππικὸν ἰσολύμπιον, δίδοσθαι
 [δὲ τοῖς πα]ραγινόμενοις τὰ ξένια καὶ τὰ
 [-----] τοῖς τὸν ἰσολύμπιον ἀγῶνα
 [τῶν Β]ασιλείων δίδοται ἀναγραφάν-
 [-----]οί]σύνεδροι καὶ ὁ γραμματεὺς
 10 [-----]τω εἰς τὸ ἱερὸν τᾶς Μεσσάνας[ς].
 [εἰς δὲ τὰ]ν ἀναγραφὰν οἱ ταμίαι με-
 [-----]· δόμεν δὲ καὶ ξ(έ)νια τοῖς πρε-
 [σβενταῖς τοὺς] ταμίας τὰ μέγιστα ἐκ τῶν
 [νόμων].
 (vacat) 0.045
 15 [----- παραγενόμεν]οι πρεσβευταὶ παρὰ τῶν Κεφαλ-
 [λάνων -----]ιχος, Λυσίλαος διελέχθ[η]ν περὶ
 [τᾶς ----- καὶ φ]ιλίας τᾶς ὑπαρχούσας ἀμῖν πο-
 [τὶ τὸν δᾶμον, ἐν]εφάνισαν δὲ καὶ τὰν εὐνοίαν (ν)
 [-----] ἔχον]τι ποτὶ τὸν δᾶμον τῶν Μεσσαν-
 20 [ίων· ἔδοξε τῶι δάμ]ωι καὶ τᾷ βουλᾷ καὶ τᾷ Ἀσ[---]
 [-----] ἐπαινέσαι] τοὺς Κεφαλλάνας ἐπὶ τῶ[ι--]Υ[-- -]
 [-----]

Ἰδιαίτερα σημαντικὴ θεωρεῖται ἡ μνεία ἱεροῦ τᾶς Μεσσάνας, τὸ ὁποῖο κατὰ τὴ γνώμη μας πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ μέσα στὸ ἀποκαλούμενο ἀπὸ τὸν Παυσανία «Ἀσκληπιεῖον». Στὴ θεὰ Μεσσήνη ἀνῆκε, ὅπως ὑποστηρίζουμε, ὁ μεγάλος ναὸς στὸ μέσον τῆς περιστυλῆς αὐλῆς τοῦ Ἀσκληπιείου.

3. Ἀρ. εὐρ. 1809. Θραῦσμα ἐνεπίγραφης στήλης, ὕψ. 0.36 μ., πλ. 0.30 μ., πᾶχ. 0.26 μ. Σώζει μέρος τῆς δεξιᾶς πλευρᾶς. Φέρει κατάλογο ὀνομάτων σὲ ἑνδεκα στίχους:

[-]ΔΑΜΑΣ

[Ἀ]δάμας

[-]ΑΝ

[Π]ᾶν

[-]ΤΗΣΙΠΠΟΣ

[Κ]τήσιππος

<i>[-]EOMAXOΣ</i>	<i>[Κλ]εόμαχος</i>
<i>[- -]AMEPOΣ</i>	<i>[Εδ]άμερος</i>
<i>[-]XEAS</i>	<i>['Ο]χέας</i>
<i>[- -]ΛEINOΣ</i>	<i>[--]λείνος</i>
<i>[ANTIKPATHΣ</i>	<i>'Αντικράτης</i>
<i>[XAMEPOΣ</i>	<i>Χάμερος</i>
10 <i>[-]EOMENHΣ</i>	<i>[Κλ]εομένης</i>
<i>[-]ANXAPHΣ</i>	<i>[Π]ανχάρης</i>

"Υψ. γραμμ. 0.013 μ. 2ος/1ος π.Χ. αί. Τὸ ὄνομα 'Αδάμας βλ. *IG V₁*, 932 ('Επιδάουρου Λιμηράς), Κλεόμαχος: *IG V₁* 97, 1984, Κλεομένης: *IG V₁*, 1233.

4. 'Αρ. εὐρ. 2020. Θραῦσμα μαρμαρίνης στήλης, ὕψ. 0.0383 μ., πλ. 0.65 μ., πᾶχ. 0.015 μ. Σώζει γράμματα δύο στίχων ἐπιτύμβιας (;) ἐπιγραφῆς ὕστερων ρωμαϊκῶν χρόνων (πίν. 60δ).

[- - -]μο[- - -]
[χρηστ]ή χα[ίρε

"Υψ. γραμμ. 0.018 - 0.025 μ. Διακρίνονται ὀριζόντιες χαραῖξεις (ὁδηγοί).

5α. 'Αρ. εὐρ. 1984. Τμῆμα ἐνεπίγραφης ἀσβεστολιθικῆς στήλης. Σώζεται ἡ ἀριστερὴ κατακόρυφη πλευρά, ὕψ. 0.435 μ., πλ. 0.375 μ., πᾶχ. 0.435 μ. Βρέθηκε ἐντοιχισμένη στὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ χώρου IB (εἰκ. 9). Συγκολλήθηκε μὲ τὴν ἀρ. εὐρ. 1138 ἐπιγραφὴ, ποὺ βρέθηκε τὸ 1988 στὸ Σεβαστεῖο (πίν. 64) καὶ ἀφορᾷ στὴ λατρεία τοῦ αὐτοκράτορος Αὐγούστου καὶ τὴν ἀποστολὴ πρεσβείας Μεσσηνίων στὴ Ρώμη, γιὰ νὰ συγχαρεῖ τὸν νέον αὐτοκράτορα Τιβέριο καὶ νὰ τοῦ ζητήσῃ νὰ παρέμβῃ ὑπὲρ τῆς πόλεως. 'Ολόκληρο τὸ κείμενο παρατίθεται παρακάτω.

6β. 'Αρ. εὐρ. 1623. Θραῦσμα ἐνεπίγραφης ἀσβεστολιθικῆς στήλης. Διατηρεῖται ἡ ἀριστερὴ πλευρά, ὕψ. 0.185 μ., πλ. 0.165 μ., πᾶχ. 0.10 μ. Συγκολλήθηκε μὲ τὴν ἀρ. εὐρ. 986 (*ΙΑΕ* 1969, 104 πίν. 128α), ἡ ὁποία σώζει τὸ ἀριστερὸ μέρος ἀετωματικῆς ἐπίστεψης (πίν. 65). Εἶναι βέβαιον ὅτι καὶ ἡ ἀρ. εὐρ. 141 ἐπιγραφὴ (*IG V₁*, 1448), ἡ ὁποία σώζει τὸ δεξιὸ μέρος τῆς ἴδιας ἀετωματικῆς ἐπίστεψης (πίν. 66α), σχετίζεται μὲ τὶς ἀρ. 986 καὶ 1623 ἐπιγραφές, καθὼς καὶ μὲ τὶς παραπάνω ἀρ. 1984 καὶ 1138.

Στὸ σχέδιο τῆς εἰκόνας 12 γίνεται προσπάθεια ἀποκατάστασης τῆς στήλης μὲ ὅλα τὰ θαρύσματα στὴ θέση τους. Τὸ πλήρες κείμενο:

aëtoma

Θεῶ Σεβαστῶ [Καίσαρι καὶ Τιβερίῳ Καίσαρι
Σεβαστῶ, τ[οῦ Γραμμ]ατέος Συνέ[δρων]
καὶ ἱερέος [θεοῦ Σεβαστοῦ] Καίσαρος [- - - - ca 5 - -].

ca 4

[- - -] Ἀρισ[- - - - - - - - - -]

vacant ca 5cm

5 [-]
ἐνφάνισον δ[ὲ -]
Διομέα ἱερέ[α -]
οτεία τὰν θ[-] ἀμεῖν καὶ πᾶ-
[σ]ιν ἀνθρώ[ποις -]
10 [- -]εις θε[-]
[-]

desunt versus(?)

δυν[-]
φυλάσσοντ[-] πᾶσι τοῖς τὰν πόλιν κα-
τοικοῦντοισ καὶ[-]
15 ετι τελειότατα ἐκχο[-] ἔμ-
πεδα πάντα τὰ προτει[νόμενα - - - - - - - - - - - - - - - -]
ὅταν ὁ μάντις κατεύχη[ται -]
καὶ Καίσαρα Σεβαστὸν ἐξις[-]
εἰσφέρει τοὺς ἄρχοντας, ὁμν[ύειν δὲ - - - - - - - - - - - - - - - -]
20 ἐν ταῖς εἰσόδοις ἕκαστος γ[-] θεοῦ Σε-
βαστοῦ Καίσαρος καὶ Τιβερίον Καίσαρος Σεβαστοῦ καὶ τοῖς ἐκγόν-
οις αὐτῶν ἄμ[νοϊ]ς εὐοχείσθω ἐν τ[ῷ Σεβαστείῳ - - - - - - - - - - -] ἱερεὺς]
ὁ κατ' ἔτος τοῦ Σεβαστοῦ δαδουχείτω [-]
εἰς τὸ ἱερὸν παρέρπων καὶ πρῶτος ἐκ δεξιῶν σ[- - - - - - - - - - - - - - - -]
25 μονον ἄμεῖν καὶ πᾶσιν ἀνθρώποις φωτίσαι [-]
ναν τὸν Σεβαστὸν, Τιβερίον δὲ Καίσαρος ἀπ[- - - - - καὶ τοὺς γεννήσαν]
τας αὐτὸν καὶ ἀνιέντας αὐτῶ, τὸν αὐτὸν γ[- - - - - - - - - - - - - - - -]

- δὲ καὶ θεὰν Λειβίαν τὰν ματέρα αὐτοῦ καὶ γ[υναικα θεοῦ Σεβαστοῦ
 Καίσαρος]
 καὶ Ἀντωνίαν καὶ Λιβίλλαν, ἱερέα τρεῖ[-----]
 30 εἰς τὸν ἐξῆς ἐνιαυτόν, ὥσπερ καὶ [----- τοῦ Σεβα-]
 στοῦ ἱερὸς καὶ δαδουχείτωσα[ν -----]
 το ἐν ἀπάντοις, ὥσ[π]ερ καὶ [-----] ΔΑΙΡΟΣΑ[-----]
 ν δὲ κ[-----]
 [---τ]ε θεὸν [---]ικαν αὐτοῦ. καὶ ἄ[γεσθαι] πάντας τοὺς τὰν πόλ[ιν]
 κατοικοῦντας
 [-]σογ[-]αν [ἐκε]χειρίαν ἐπὶ τρεῖς ἀμέ[ρας ἐφ]εξῆς, ἐπιτελεῖσθαι δὲ
 καὶ ἀγώνας, γυμνι-
 35 κὸν τῶν παίδων καὶ ἐφήβων καὶ ἰ[ππικ]ὸν τῶν νέων ἐν τῇ γενεθλίῳ
 ἀμέρα καὶ
 ἀνατίθεσθαι τῶν νικησάντων ὅπ[λα ἀ]πὸ τοῦ καθ' ἕτος ἱερέως, ἀπο-
 στείλαι δὲ καὶ
 πρεσβείαν εἰς Ρώμαν ποτὶ τὸν αὐτοκ[ρά]τορα Τιβέριον Καίσαρα, τὰν
 λυπηθησο-
 μέναν μὲν ἐπὶ τῷ μηκέτι ἀμεῖν ἤμεν ἐ[μ]φανῇ τὸν θεόν, ἀσπασο-
 μέναν δὲ Τιβέρι-
 ον τὸν αὐτοκράτορα καὶ συναρῶμεν ἐπὶ τῷ τὸν ἄξιον καὶ κατ'
 εὐχὰν ἀμεῖν ἀγε-
 40 μόνα γεγενῆσθαι τοῦ παντὸς κόσμου, ἀποδυρομένην δὲ καὶ περὶ τῶν
 κατεσχη-
 κόντων τὰν πόλιν ἀτόπων καὶ ἱκετεύουσιν ὅπως τύχωμες ἐλέου τινός.
 vacat

Υψ. γραμμ. 0.012 μ. (0=0.007 μ.) Υψ. γραμμ. τίτλου 0.02-0.023 μ.

Ἡ σημασία τῆς ἐπιγραφῆς εἶναι προφανής. Πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ τὸ 14 μ.Χ., ἔτος θανάτου τοῦ Αὐγούστου καὶ ἀνακήρυξης τοῦ Τιβερίου σὲ αὐτοκράτορα. Ἡ ἐκφραση τοῦ στ. 38: *μηκέτι ἀμεῖν ἤμεν ἐμφανῇ τὸν Θεὸν σημαίνει προφανῶς τὸν θάνατο τοῦ Θεοῦ Αὐγούστου. Ἐξάλλου ἡ πρεσβεία τῶν Μεσσηνίων ἔχει τὴν ἐντολὴ νὰ συγχαρεῖ τὸν Τιβέριο ἐπὶ τῷ τὸν ἄξιον καὶ κατ' εὐχὰν ἀμεῖν ἀγεμόνα γεγενῆσθαι τοῦ παντὸς κόσμου, ἐπὶ τῇ ἀνακηρύξει του δηλαδὴ σὲ αὐτοκράτορα. Τὰ κατεσχηκόντα τὰν πόλιν ἄτοπα δὲν διευκρινίζεται ποῦ ὀφείλονται. Τὸ πιθανότερο εἶναι νὰ σχετίζονται μὲ τοὺς Σπαρτιάτες*

καὶ τὴν ἐπίμαχην συνοριακὴν περιοχὴ τῆς Δευθελεάτιδος, ποὺ ἀπὸ τὸ 44 π.Χ. τοὺς εἶχε παραχωρηθεῖ ἀπὸ τὴ ρωμαϊκὴ σύγκλητον καὶ κυρίως μὲ τὶς δραστηριότητες τοῦ τυράννου τῆς Σπάρτης Εὐρυκλῆ, ὁ ὁποῖος μάλιστα εἶχε κατηγορηθεῖ τὸ 14-12 π.Χ. ἐπὶ τῷ στάσεως ἐμπλῆναι τὴν 'Αχαΐαν²⁵. Μὲ τὸν θάνατον τοῦ Αὐγούστου, τὸ 14 μ.Χ. ὁ Εὐρυκλῆς ἔχασε τὴν ἐξουσία ὕστερα ἀπὸ ἐπέμβαση τοῦ Τιβερίου, ἐνῶ ἡ Δευθελεάτις ἀποδόθηκε στοὺς Μεσσήνιους ἀπὸ τὸν Atidium Geminum, πραιτόρα τῆς 'Αχαΐας²⁶. Φαίνεται ὅτι ἡ πρεσβεία τῶν Μεσσηνίων στὴ Ρώμῃ τὸ 14 μ.Χ. καὶ οἱ λατρευτικὲς ἱεροπραξίαι ὑπὲρ τοῦ αὐτοκρατορικοῦ οἴκου, ποὺ ὀρίζονται στὴν ἐπιγραφὴ μας, συνέβαλαν στὸ νὰ ἀλλάξουν τὰ πράγματα ὑπὲρ τῶν Μεσσηνίων καὶ κατὰ τῶν Σπαρτιατῶν. Λίγο ἀργότερα τὸ 25 μ.Χ. οἱ Λάκωνες ἤγειραν ἐκ νέου ἀξιώσεις κυριότητος ἐπὶ τῆς ἐπίμαχης συνοριακῆς περιοχῆς, ἀλλὰ οἱ Μεσσήνιοι μὲ νέα πρεσβεία στὴ Ρώμῃ κατάρφεραν νὰ ἀποσπάσουν εὐνοϊκὴ γι' αὐτοὺς ἀπόφαση τῆς ρωμαϊκῆς συγκλήτου²⁷.

Ὁ χώρος δυτικὰ τοῦ Σεβαστείου

Ἡ ὕστερορρωμαϊκὴ στοὰ

Ὁ στυλοβάτης τῆς ὕστερορρωμαϊκῆς στοᾶς, ὁ ἀποτελούμενος ἀπὸ βάθρα ἀναθημάτων, συνεχίζεται πρὸς τὰ δυτικὰ κατὰ περίπου 5.5 μ. πέραν τοῦ σημείου στὸ ὁποῖο εἶχε πέρυσι σταματήσει ἡ ἀνασκαφή. Τρεῖς ἐπὶ πλέον ἀβυσσολιθικοὶ κίονες, πεσμένοι ἐκατέρωθεν τοῦ στυλοβάτη, ἤλθαν στὸ φῶς (πίν. 66β, εἰκ. 13). Οἱ δύο ἀπὸ αὐτοὺς φέρουν τὶς ἐξῆς ἐπιγραφὰς ἀγορανόμων καὶ ὑπαγορανόμων²⁸.

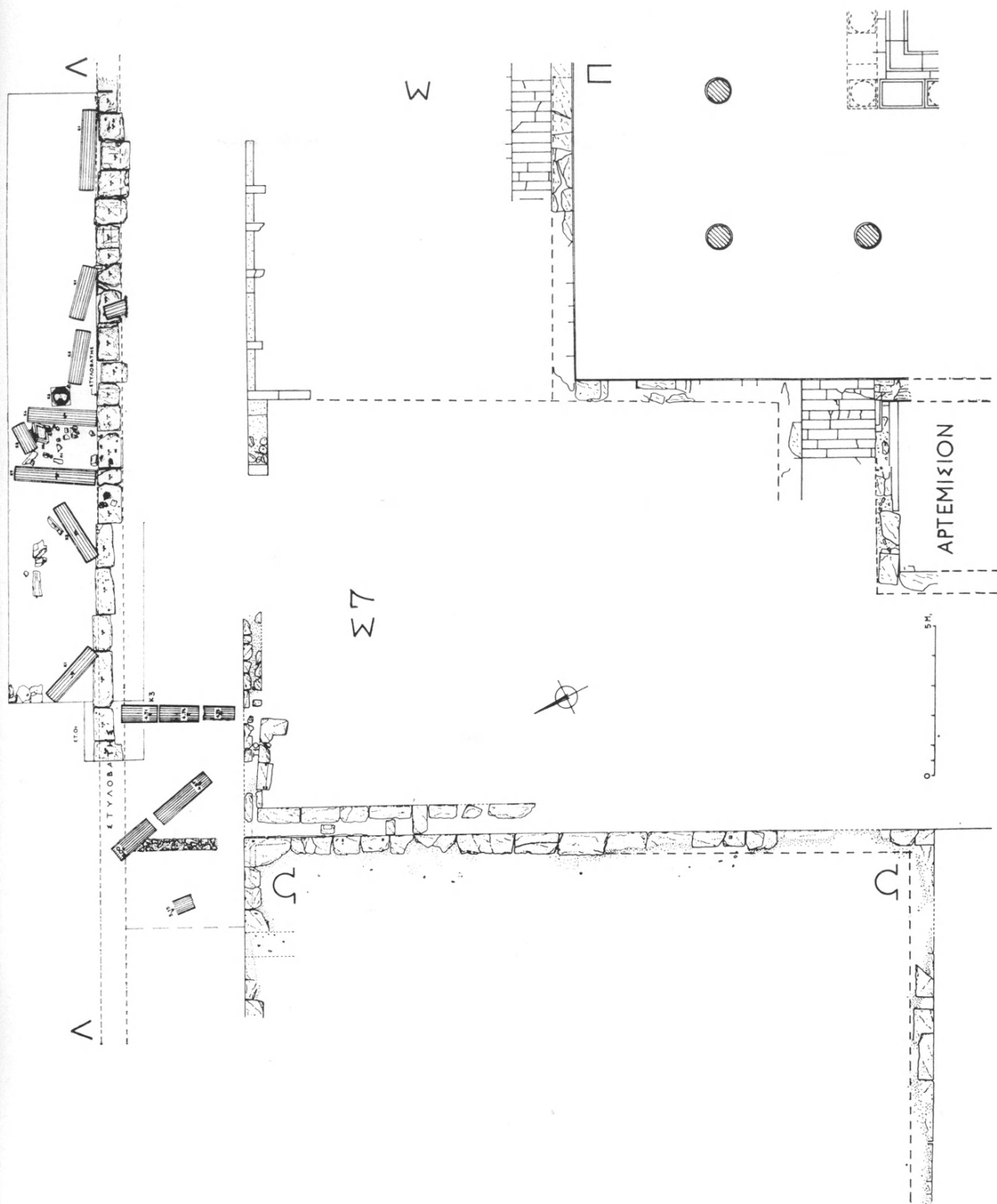
1. Ἀρ. εὐρ. 3032. Σφόνδυλος δωρικοῦ κίονος μὲ εἴκοσι κυρτὲς ραβδώσεις, ὕψ. 2.16 μ., διαμ. ἄνω 0.45 μ., διαμ. κάτω 0.495 μ. Στὶς κυκλικὲς ἐπιφάνειες φέρει ἀνὰ δύο τετράγωνους τὸρμους, $0.04 \times 0.05 \times 0.03$ μ. καὶ αὐλακα μολυβδοχόησης στὴν ἄνω ἐπιφάνεια. Φέρει ἐπιγραφὴν δεκαεννέα στί-

25. ΣΤΡΑΒΩΝ, 366. ΙΩΣΗΠΟΣ, *Bellum Iudaicum* I 26,4.

26. ΤΑΚΙΤΟΣ, *Annales* IV, 18 καὶ 43. G. KOLBE, *AM* 29, 1904, 377. ΣΤΡΑΒΩΝ, 366.

27. ΤΑΚΙΤΟΣ, *δ.π.* R. WEIL, *AM* 8, 1882, 211 καὶ G. KOLBE, *δ.π.*

28. Πρβ. *ΠΑΕ* 1989, 70-71 γιὰ παρόμοιες ἐπιγραφὰς στοὺς κίονες τῆς στοᾶς.

Εἰς 13. Κάτοψη τῶν κτιρίων διὰ τοῦ Σαβασίου

χων, ἡ ὁποία καλύπτει ἐπιφάνεια πλάτους ἐννέα ραβδώσεων καὶ ὕψους 1.78 μ.:

- Ἐπὶ ἱερέως Καλλικρατίδα
 ἔτους ἐξηκοστοῦ καὶ τετάρτου
 ἀγορανόμος
- 5 Ἀρης Ἀρχεδάμου
 ὑπαγορανόμος
 Δαμόνικος Μαντικράτεος
 vacant 24 cm
- Ἐπὶ ἱερέως Εὐδαμίδα
 ἔτους ἑκατοστοῦ καὶ ὀκτῶ καὶ δέ[κα]
 ἀγορανόμος
- 10 Ἐχέδαμος Χάρτιος
 vacant 44 cm
- Ἐπὶ ἱερέως Ἀντικράτεος
 ἔτους πρώτου
 ἀγορανόμος
 Εὐθύδαμος Νικάρχου
- 15 ὑπαγορανόμος
 Θαλλίεπος Εὐθύδα
 Ἐπὶ ἱερέως Ἀριστομέν[ο]ν
 ἔτους Ε' καὶ Δ' καὶ Γ'
 ἀγορανόμος

Ὑψ. γραμμ. 0.025 μ. - 0.04 μ. Χρονολόγηση: α) 33 μ.Χ., β) 87 μ.Χ., τῶν (γ) καὶ (δ) ἀβέβαιη.

2. Ἀρ. εὗρ. 3088. Σπόνδυλος (K1) παρόμοιου κίονος, ὕψ. 2.11 μ., διάμ. κάτω 0.51 μ., ἄνω 0.48 μ. Στὸ κάτω τμήμα του φέρει ἐπιγραφὴν πέντε στίχων:

- Ἐπὶ ἱερέως Σώσιος
 τοῦ Ἐπινίκο[υ]
 3 ἔτους ΠΙΕ
 ὑπαγορανόμος
 Ἀριστοκράτης

Υψ. γραμμ. 0.025 - 0.03 μ. 84 μ.Χ.

Τὸ ἀξίωμα τοῦ ὑπαγορανόμου γιὰ πρώτη φορὰ μαρτυρεῖται στὴ Μεσσήνη (βλ. καὶ ΠΑΕ 1989, 70-71).

Δύο ἀκόμη ἀγορανόμοι, τῆς ἐποχῆς τοῦ Νέρωνος, εἶναι γνωστοί: Ὁ Κλεόφατος Ἀριστέως καὶ ὁ Τιβέριος Κλαύδιος Διονυσίου υἱός, Ἀριστομένης, οἱ ὅποιοι εἶχαν ταυτόχρονα καὶ ἄλλα ἀξιώματα (IG VI, 1449 καὶ 1450). Ἱερέας τοῦ Διὸς τοῦ Ἰθωμάτα μὲ τὸ ὄνομα Εὐδαμίδας, τοῦ 192 μ.Χ. ὅμως, ἀναφέρεται καὶ στὴν ἐπιγραφὴ ΠΑΕ 1969, 103/4.

Τὰ ὀνόματα Καλλικρατίδας Ἀριστομένης, Δαμόνικος, Ἀριστοκράτης συνήθη στὴ Λακωνικὴ καὶ Μεσσηνία. Τὸ Ἀντικράτης δὲν μαρτυρεῖται γιὰ Μεσσηνία - Λακωνία, οὔτε τὰ Σῶσις, Ἄρης, Ἐχέδαμος, Θαλλίεπος, Εὐθύδας.

Ὁ βόρειος τοῖχος τοῦ Σεβαστείου, ὁ ὅποιος λειτουργεῖ ὡς θεμέλιο τοῦ νότιου (πίσω) τοῖχου τῆς ὑστερορρωμαϊκῆς στοᾶς, ἔχει ἐνισχυθεῖ κατὰ τὴν ἐσωτερικὴν παρειά του μὲ ἐπένδυση ἀπὸ ἀκανόνιστους λίθους, θραύσματα γλυπτῶν καὶ ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν καὶ θραύσματα κεραμιδιῶν σὲ ἰσχυρὸ μίγμα ἀσβεστοκονίας. Μὲ τὰ ἴδια ἐξ ὀλοκλήρου ὑλικά εἶναι κατασκευασμένη καὶ ἡ πρὸς Δ ἐπέκταση τοῦ τοῖχου αὐτοῦ, κατὰ περίπου 14 μ. πέραν τῆς ΒΔ γωνίας τοῦ Σεβαστείου, ἕως τὴ ΒΑ γωνία τοῦ νέου ἐλληνιστικοῦ ὀρθογώνιου οἰκοδομήματος Ω-Ω, τὸ ὁποῖο ἀποκαλύφθηκε φέτος (εἰκ. 13, πίν. 67α). Ἡ ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ οἰκοδομήματος Ω-Ω, μήκους 22.50 μ., δὲν εἶναι ἀπολύτως παράλληλη πρὸς τὸν τοῖχο τῆς δυτικῆς στοᾶς τοῦ Ἀσκληπείου, ἐνῶ ἡ βόρεια, ἀγνωστου μήκους, εἶναι λοξὴ σὲ σχέση μὲ τὴν προέκταση τοῦ βόρειου τοῖχου τοῦ Σεβαστείου (εἰκ. 13).

Ὁ νότιος τοῖχος τῆς ΥΡ στοᾶς φέρει ἀνοιγμα εἰσόδου μὲ κατώφλι *in situ*, ἀπέχον 1.50 μ. ἀπὸ τὴ ΒΑ γωνία τοῦ Ω (εἰκ. 13, πίν. 67β). Στὸ γέμισμα μεταξὺ τῶν δύο παρειών τοῦ τοῖχου αὐτοῦ βρέθηκαν θραύσματα μαρμάρινου ἀνδρικοῦ ἀγάλματος ὑπερφυσικοῦ μεγέθους (πίν. 68α). Θραύσματα ἀνήκοντα στὸ ἴδιο ἄγαλμα ἢ καὶ σὲ ἄλλα βρέθηκαν ἐπίσης ἐντοιχισμένα στὴν ἐσωτερικὴν παρειά τοῦ βόρειου τοῖχου τοῦ Σεβαστείου, καθὼς καὶ διάσπαρτα στὸν χῶρο Σ7. Ἀκολουθεῖ κατάλογος:

Γλυπτά

1α) Ἀρ. εὐρ. 3041. Πρόσθιο τμήμα ἀριστεροῦ πέλματος ἀνδρικῆς(;) μορφῆς ἀπὸ μάρμαρο. Ἀνήκει στὸ ἄνετο σκέλος ποῦ φερόταν πρὸς τὰ πίσω μὲ

λυγισμένο τὸ γόνατο καὶ ἀκουμποῦσε ἐλαφρὰ στὸ ἔδαφος μὲ τὰ δάχτυλα. Διαστ.: 0.13×0.17 μ. Φέρει χαρακτηριστικὴ ὀριζόντια τρυπανιὰ κάτω ἀπὸ τὰ δάχτυλα (πίν. 68β).

β) 'Αρ. εὐρ. 3042. Ἄνω μέρος ἀριστερῆς κνήμης μὲ τὸ γόνατο ἐλαφρὰ λυγισμένο μαρμάρινου κολοσσιαίου ἀνδρικοῦ ἀγάλματος. Ὑψ. 0.40 μ. (πίν. 68γ-δ).

γ) 'Αρ. εὐρ. 3079. Ἄνω μέρος δεξιοῦ μηροῦ τοῦ ἴδιου ἀγάλματος. Σώζεται πίσω χαμηλὰ συμφυῆς ἀπόληξη στηρίγματος(;). Ὑψ. 0.45 μ.

δ) 'Αρ. εὐρ. 3043. Θραῦσμα ἀπὸ τὸν ἀριστερὸ γλουτὸ τοῦ ἴδιου ἀγάλματος, μὲ ἀπόληξη πτυχῆς. Ἡ πίσω ἐπιφάνεια σκαμμένη μὲ τὸ βελόνι. Διαστ. 0.13×0.29 μ.

ε) 'Αρ. εὐρ. 3040. Δύο συνανήκοντα θραύσματα πτυχῶν ποὺ ἔπεφταν προφανῶς ἐλεύθερα ἀπὸ τὸ προτεταμένο χέρι τῆς ἴδιας μορφῆς. Ἡ ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια εἶναι ἄδρὰ πτυχωμένη, ἡ ἐξωτερικὴ εἶναι λεία καὶ παρέχει τὴν ἐντύπωση δορᾶς ζώου, ἴσως λεοντῆς. Ὑψ. 0.47 μ., πλ. 0.23 μ. (πίν. 69α-β).

στ) 'Αρ. εὐρ. 3337 (πίν. 71α-β) κεφάλι ὑπερφυσικοῦ μεγέθους νεανικῆς ἀνδρικῆς μορφῆς, ὕψ. 0.39 μ. Λεῖπει ἡ μύτη καὶ τὰ χεῖλη καὶ φέρει φθορὰς σὲ ὅλο τὸ πρόσωπο. Τὸ πίσω μέρος τοῦ κρανίου λοξὰ ἀποκομμένο μὲ ἄδρὰ δουλεμένη τὴν ἐπιφάνεια καὶ ἀναθύρωση. Οἱ παρειές, σαρκωμένες, σχηματίζουν ἐνιαίᾳ μάζα μὲ τὸ στρογγυλὸ πηγούνι. Στόμα μικρό. Τὰ μάτια μεγάλα καὶ βυθισμένα στὶς κόγχες. Διογκωμένα τὰ ὀφρυακὰ τόξα, ἔξαρμα στὸ μέσον τοῦ μετώπου. Κόμη διευθετημένη σὲ ἔντονα φωτοσκιασμένους καὶ κινημένους κοντοὺς βοστρύχους ποὺ κατεβαίνουν ὡς τὸν τράχηλο, ἀφήνουν ἐλεύθερα τὰ αὐτιά καὶ σχηματίζουν ἀγκιστροειδεῖς ἀπολήξεις, γύρω στὸ μέτωπο. Ἡ πλαστικότητα τῶν βοστρύχων μειώνεται σταδιακὰ πρὸς τὴν κορυφὴ τοῦ κρανίου. Τὸ διατηρούμενο μικρὸ μέρος τοῦ λαιμοῦ δείχνει ὅτι τὸ κεφάλι ἔστρεφε ἐλαφρὰ πρὸς τὰ ἀριστερά του.

Τὸ ὑπερφυσικὸ μέγεθος, τὰ μὴ εἰκονιστικὰ χαρακτηριστικὰ καὶ τὸ ὕψος γενικὰ τοῦ ἔργου δείχνουν ὅτι τὸ κεφάλι ἀνήκει σὲ ἄγαλμα θεοῦ ἢ ἥρωα καὶ ὄχι κοινοῦ θνητοῦ. Τὰ τεχνοτροπικὰ στοιχεῖα τόσο τοῦ κεφαλιοῦ, ὅσο καὶ τῶν θραυσμάτων, ποὺ ἀνήκουν στὸ ἴδιο ἄγαλμα, προδίδουν τὸ χέρι ἱκανοῦ καλλιτέχνη τῆς μέσης φάσης τῆς ἐλληνιστικῆς περιόδου καὶ πιὸ συγκεκριμένα τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ 2ου π.Χ. αἰ. Ἡ σύγκριση τοῦ κεφαλιοῦ μὲ τὰ γνωστὰ ἔργα τοῦ Μεσσήνιου γλύπτη Δαμοφῶντα (Φιλίππου), ἦτοι τὸ σύνταγμα τῆς Λυκο-

σούρας καὶ τὸ κεφάλι τοῦ Ἀπόλλωνος τῆς Μεσσήνης²⁹, πείθει ὅτι ἀποτελεῖ καὶ αὐτὸ δημιούργημα τοῦ ἴδιου μεσσήνιου καλλιτέχνη. Γιὰ τὴν ταυτότητα τῆς εἰκονιζόμενης ἀνδρικῆς θεότητας μᾶς διαφωτίζει ἀφενὸς ὁ ἀγαλματικός τύπος τῆς νεανικῆς καὶ εὐρωστῆς μορφῆς καὶ ἀφετέρου οἱ πληροφορίες τοῦ Παυσανία (IV, 31, 6-11) γιὰ τὰ ἀνδρικά μαρμάρινα ἀγάλματα τοῦ Δαμοφώντα στὴ Μεσσήνη καὶ δὴ στὸ Ἀσκληπιεῖο, τὰ ὁποῖα ἦταν: ὁ Ἀσκληπιὸς καὶ οἱ παῖδες, ὁ Ἀπόλλων καὶ ὁ Ἡρακλῆς. Νομίζω πὺς πρέπει νὰ ἀναγνωρίσουμε στὸ νέο ἀγαλματὸν Ἡρακλῆ τοῦ Δαμοφώντος, ποὺ ἦταν στημένος στὸν οἶκο Ν τῆς δυτικῆς πτέρυγας τοῦ Ἀσκληπιείου, στὰ ἀριστερὰ τοῦ ἀγάλματος τῆς πόλης τῶν Θηβαίων, ἐνῶ ὁ σιδερένιος Ἐπαμεινώνδας, ἔργο ἄλλου καλλιτέχνη, ἦταν ἰδρυμένος στὰ δεξιὰ τῆς.

Ἀπόπειρα ἀναπαράστασης τοῦ Δαμοφώντιου Ἡρακλῆ με βάση τὰ θαύσματα ποὺ βρέθηκαν κοντὰ στὸ κεφάλι καὶ ἀνήκουν στὸ ἴδιο ἔργο ὀδηγεῖ σὲ τύπο παραπλήσιο τοῦ Σκοπαδικοῦ Ἡρακλῆ³⁰. Ἐχει στάσιμο τὸ δεξιὸ πόδι καὶ ἄνετο πρὸς τὰ πίσω φερόμενο τὸ ἀριστερό· ἀπὸ τὸ λυγισμένο μπροστὰ ἀριστερό του χέρι κρεμόταν ἡ λεοντή, στὸ δεξιὸ κρατοῦσε χαλαρὰ πρὸς τὰ κάτω καὶ κολλημένο στὸν γοφὸ του τὸ ρόπαλο, τὸ κεφάλι στραμμένο ἐλαφρὰ πρὸς τὰ ἀριστερά του.

2. Ἀρ. εὐρ. 3306. Κορμὸς μαρμάρινου ἀγαλματίου Ἀρτέμιδος, διατηρούμενος ἀπὸ τὰ γόνατα ἕως τὴν ὀσφὺ περίπου, ὕψ. 0.40 μ. Ἡ πίσω ἐπιφάνεια πολὺ ἀδρὰ δουλεμένη με κυκλικὸ τόρμο στὴ μέση γιὰ ὀριζόντια στήριξη. Μέρος τῆς ἀριστερῆς παλάμης διατηρεῖται πάνω στὸν ἀντίστοιχο γοφὸ (πίν. 72α). Κοντὸς πλούσια πτυχωμένος χιτώνας με μακρὺ ἀπόπτυγμα. Πρέπει νὰ ἔφερε καὶ ἱμάτιο τυλιγμένο στὴ μέση. Γιὰ τὸν τύπο αὐτὸ ἀγάλματος, ποὺ ἀποτελεῖ παραλλαγή τοῦ τύπου τῆς λεγόμενης «Λαφρίας», ἀσχοληθήκαμε διεξοδικὰ με ἀφορμὴ τὸ πέρυσι εὐρεθὲν ἀκέραιο ἀγαλματὸ Ἀρτέμιδος τοῦ ἴδιου τύπου (ΙΑΕ 1989, 103-105). Παρὰ τὴν ἐντονὴ φθορὰ διακρίνεται ἡ καλὴ ποιότητα τῆς ἐργασίας τοῦ ἀντιγράφου.

3. α) Ἀρ. εὐρ. 3305. Κάτω μέρος μαρμάρινου κορμοῦ ἀγάλματος Ἀρτέ-

29. G. DESPINIS, *Ein neues Werk des Damophon*, AA 1966, 378-385.

30. S. HOWARD, *The Lansdowne Herakles* (1978)², εἰκ. 86-87. 105, εἰκ. 93 (= ὁδρία Παντικάπαιου).

μίδος, τὸ ὁποῖο συγκολλήθηκε μὲ θραῦσμα ἀρ. εὐρ. 319 ποὺ εἶχε βρεθεῖ τὸ 1964 στὸ ΝΔ ἄκρο τοῦ 'Ασκληπιείου (ΠΑΕ 1964, 100 πίν. 107α). "Υψ. ἀμφοτέρων θραυσμάτων + 0.50 μ. (πίν. 70α). Τέλος 4ου / ἀρχὲς 3ου π.Χ. αἰ.

β) Θραῦσμα ἀπὸ τὸ δεξιὸ μέρος τοῦ κορμοῦ τοῦ ἴδιου ὡς ἄνω μαρμάρινου ἀγάλματος 'Αρτέμιδος μὲ ζώνη καὶ δορὰ νεβρίδος, τῆς ὁποίας σώζεται καλὰ τὸ κεφάλι. Συγκολλήθηκε μὲ τὸ θραῦσμα ἀρ. εὐρ. 318 ἀπὸ τὸ ἀριστερὸ στῆθος τοῦ ἴδιου ἀγάλματος, ποὺ εἶχε βρεθεῖ ἀπὸ τὸν 'Αν. 'Ορλάνδο στὸν χῶρο τοῦ 'Ασκληπιείου (πίν. 70β). 'Ο τύπος αὐτὸς 'Αρτέμιδος μὲ δέρμα ζώου, ποὺ κάλυπτε τὸν ἕνα ὄμο καὶ τὸν κορμὸ, μὲ τὸ κεφάλι τοῦ ζώου σφιγμένο ἀπὸ τὴ ζώνη στὴ μέση καὶ τὴν οὐρὰ νὰ κατεβαίνει χαμηλὰ μπροστὰ εἶναι γνωστὸς ἀπὸ ὀρισμένα ἀντίγραφα³¹. 'Ο κορμὸς τῆς Μεσσήνης ξεχωρίζει μὲ τὴν ὑψηλὴ του ποιότητα ὡς πρωτότυπο ἔργο τοῦ τέλους τοῦ 4ου / ἀρχῶν τοῦ 3ου π.Χ. αἰ.

4. 'Αρ. εὐρ. 3128 καὶ 3129. Δύο θραύσματα ἀπὸ τὸν κορμὸ μαρμάρινου ἀγάλματος μὲ κολλημένες στὸ σῶμα πτυχές. "Υψ. 0.27 - 0.28 μ. Σκαμμένα πίσω καὶ μὲ τόρμους στὴ μία κομμένη πλευρὰ γιὰ σύνδεση. 'Η τεχνικὴ αὐτὴ σύνδεση εἶναι γνωστὴ ἀπὸ τὸ σύνταγμα τῆς Λυκόσουρας. Πρέπει νὰ ἀνήκουν σὲ μεγάλου μεγέθους ἄγαλμα τοῦ Δαμοφῶντος.

5. 'Αρ. εὐρ. 3019. Θραῦσμα μὲ κυλινδρικὴ μάζα μεγάλων πτυχῶν ἱματίου, ποὺ πέφτουν κατακόρυφα, πιθανῶς σὲ ἐπαφὴ μὲ στήριγμα ἀγάλματος μεγάλου μεγέθους (πίν. 72β).

6. 'Αρ. εὐρ. 3308. Θραῦσμα ἀριστερῆς παρεῖδς προσώπου μὲ λωβὸ ἀντίστοιχου αὐτιοῦ, ποὺ φέρει ὁπὴ γιὰ ἀνάρτηση ἐνωτίου. "Υψ. 0.17 μ. (πίν. 73α). 'Ανήκει σὲ κεφάλι κολοσσιαίου γυναικείου ἀγάλματος, στὸ ὁποῖο ἀνήκει πιθανῶς καὶ ἡ ἀντίστοιχου μεγέθους καὶ παρόμοιας ἐργασίας δεξιὰ παρεὶς ποὺ βρέθηκε τὸ 1988 στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τοῦ Σεβαστείου. 'Ανήκει πιθανότατα σὲ Δαμοφώντιο ἄγαλμα τοῦ 'Ασκληπιείου.

7. 'Αρ. εὐρ. 3309. Θραῦσμα ἀπὸ τὸ κεφάλι μαρμάρινου κολοσσιαίου ἀγάλματος γυναικίας μὲ αὐλάκα γιὰ τὴ στήριξη ταινίας (στεφάνου) καὶ βοστρύχους ἐκατέρωθεν αὐτῆς. Μῆκ. 0.195 μ. (πίν. 73β). 'Ανήκει πιθανότατα σὲ Δαμοφώντιο ἄγαλμα.

31. LIMC II, 1978, 652 s.v. *Artemis*, ἀρ. 366-379.

8. Ἀρ. εὐρ. 3335. Θραῦσμα ἀπὸ τὸ κάτω ἀριστερὸ μέρος κεφαλιοῦ μαρμαρίνου ἀνδρικοῦ ἀγάλματος μεγάλου μεγέθους, ὕψ. 0.11 μ. (πίν. 73γ). Σώζει μικρὸ τμήμα τοῦ τραχήλου καὶ τῆς κόμης, διευθετημένης σὲ κοντοὺς βοστρύχους.

Ναῖσκος ἄγνωστης θεότητας

Σὲ ἀπόσταση περίπου 10 μ. νότια τοῦ τοίχου τῆς ΥΡ στοᾶς καὶ σὲ ἀπόσταση 5 μ. βόρεια τοῦ Ἀρτεμισίου κάτω ἀπὸ σωρὸ χαλικιῶν καὶ λίθων ποὺ εἶχαν συσσωρευθεῖ ἀπὸ τὶς ἀποθέσεις τοῦ χειμάρρου ἀποκαλύφθηκε ναῖσκος περίπου 8×5 μ. μὲ τετράγωνο σχεδὸν σηκὸ καὶ ἀβαθὴ πρόδομο, εὐρύτερο ἐλαφρῶς τοῦ σηκοῦ, τοῦ ὁποῖου ἡ εἴσοδος βρίσκεται ἀνατολικά (πίν. 74α, εἰκ. 13). Σώζεται τὸ κατώφλι τῆς θύρας μεταξὺ προδόμου καὶ σηκοῦ, καθὼς καὶ ἡ εὐθυνηρία τοῦ βάθρου τοῦ λατρευτικοῦ ἀγάλματος στὸ μέσον τοῦ σηκοῦ, πλησιέστερα πρὸς τὸν πίσω δυτικὸ τοῖχο. Μέσα στὸν σηκὸ διατηρεῖται τὸ ὑπόστρωμα ψηφιδωτοῦ δαπέδου. Ἡ χρονολογικὴ σχέση τοῦ ναῖσκου πρὸς τὸ παρακείμενο Ἀρτεμίσιο καὶ γενικῶς τὶς πέριξ κατασκευὲς τῆς ΒΔ γωνίας τοῦ Ἀσκληπιείου δὲν εἶναι ἀκόμη γνωστὴ. Ἀγνωστὴ ἐπίσης παραμένει ἡ θεότητα, στὴν ὁποία ἦταν ἀφιερωμένος. Παρὰ τὴ ΝΔ γωνία τοῦ σηκοῦ βρέθηκε χάλκινο συμπαγὲς δεξιὸ πόδι ἀγαλματίου μὲ ἐμβάδα, ὕψ. 0.09 μ. Κάτω ἀπὸ τὸ πέλμα συμφυῆς μάζα γόμφου γιὰ τὴ στερέωση σὲ λίθινο βάθρο (πίν. 74β). Ἀνῆκε μάλλον σὲ χάλκινο ἀναθηματικὸ ἀγαλμάτιο Ἀρτέμιδος, ποὺ μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ στοιχεῖο γιὰ τὴν ἀναγνώριση τοῦ ναῖσκου ὡς ἐνὸς δευτέρου Ἀρτεμισίου.

Ἐπιγραφές

Μέσα στὶς ἐπιφανειακὲς ἐπιχώσεις ποὺ καλύπτουν τὴν περιοχὴ δυτικὰ τοῦ Σεβαστείου ὡς τὸ οἰκοδόμημα Ω-Ω βρέθηκαν πέντε σπόνδυλοι ἀρράβδωτων κιόνων μὲ ἐπιγραφὲς τῶν αὐτοκρατορικῶν ρωμαϊκῶν χρόνων, οἱ ὁποῖες φέρουν ὀνόματα ἀξιωματούχων τῆς πόλεως, ὅπως ἀγωνοθετῶν, ἱεροθυτῶν καὶ χαλκιδοφόρων μὲ ἀναγραφὴ τοῦ ἔτους καὶ τοῦ ἐπωνύμου ἱερέως τοῦ Διὸς τοῦ Ἰθωμάτα. Μία παρόμοια εἶχε βρεθεῖ τὸ 1969 παρὰ τὴ ΒΔ γωνία τῆς δυτικῆς στοᾶς τοῦ Ἀσκληπιείου³².

32. ΠΑΕ 1969, 103 κέ. (ἀρ. εὐρ. 1041) Πρβ. καὶ IG V₁, 1467, 1468, 1469.

1. Ἀρ. εὐρ. 3113. Ἀσβεστολιθικὸς σπόνδυλος κίονος, ὕψ. 1.40 μ., διάμ. ἄνω 0.42 μ., κάτω 0.448 μ. Μέσα σὲ ἐγγράφακτο ὀρθογώνιο πλαίσιο μὲ τριγωνικὴ (ἀετωματικὴ) ἀπόληξιν φέρει τὴν ἐξῆς ἐνδεκάστιχην ἐπιγραφὴν (πίν. 74γ):

Ἔτους ΣΕ,
ἀγωνοθέτης
Τρυφωνιανὸς
Εὐχαρίστου,
5 ἱεροθύτα[ι]
Κάταρος Ἰούλιος
Νείκων,
Διονύσιος ἀπὸ
Λ/αῖστράτου,
10 Χαλαιοδόφος
Θεαγένης

Ὑψ. γραμμ. 0.02 μ. - 0.032 μ. Τοῦ 174 μ.Χ.

2.α) Ἀρ. εὐρ. 3021. Κάτω μέρος παρόμοιου σπονδύλου κίονος, ὕψ. 0.53 μ., διαμ. κάτω 0.425 μ. Φέρει δύο στίχους ἐπιγραφῆς μέσα σὲ ἀετωματικὴ χάραξη. Ἡ ἐπιγραφὴ συνεχίζεται στὸν ἐπόμενον σπόνδυλο.

β) Ἀρ. εὐρ. 3080. Σπόνδυλος παρόμοιου κίονος, ὕψ. 1.60 μ., διάμ. ἄνω 0.42 μ., κάτω 0.44 μ. Φέρει σὲ ὀρθογώνιο πλαίσιο ὀκτάστιχην ἐπιγραφὴν, ἥ ὁποία μὲ τοὺς δύο στίχους τῆς ἀρ. 2 α ἔχει ὡς ἐξῆς:

Ἐπὶ ἱερέος τοῦ Διὸς
(Ἀρ. εὐρ. 3021) τοῦ Ἰθωμάτου Νεί[κ-
(Ἀρ. εὐρ. 3080) ων[ος Ἔτους-], ἀγωνο
θέτης Τ. Φλάβιος
5 Ἐποκλήης,
ἱεροθύται
--] ιος, Γάϊος,
Χαλ/ειδοφόρος
Ἐ[- -]σε[-]της, [νί]δος
10 Τρε[- - - - - οῦ].

3. Ἀρ. εὐρ. 3082. Σπόνδυλος παρόμοιου κίονος, ὕψ. 1.35 μ., διάμ. κάτω 0.442 μ. πολὺ φθαρμένος. Κείμενον μπροστὰ στὸν οἶκο Μ τῆς δυτικῆς στοᾶς τοῦ Ἀσκληπείου, ἀλλὰ δὲν εἶχε ἐλκύσει τὴν προσοχὴ τοῦ Ἀν. Ὁρλάνδου, ποὺ τὸν ἔφερε στὸ φῶς. Φέρει στὸ ἄνω ἐλλιπὲς τμήμα του τὴν ἐπιγραφή:

[----- ο]
 ς, Δάρωγο[ς,
 Γράμματε[ὺς
 Γ. Κάσιος Σωζώ[με-]
 5 ρος, Χαλειδοφό-
 ρος Παρθανός
 Παισος

Ὑψ. γραμμ. 0.027 - 0.04 μ. Ὁ Γ. Κάσιος Σωζώμενος ἀναφέρεται καὶ ὡς ἱεροθύτης στὴν ἐπιγραφή IG V1, 1468 τοῦ 80 μ.Χ.

4. Ἀρ. εὐρ. 3090. Σπόνδυλος παρόμοιου κίονος, ὕψ. 1.12 μ., διαμ. 0.42 μ. σπασμένος κάτω καὶ ἔντονα φθαρμένος. Φέρει ἐννεάστιχη ἐπιγραφή, ἀπὸ τὴν ὁποία διακρίνονται τὰ ἐξῆς:

[- -]ε[- - - - -]
 ἱερ[ο] θύτ[η]ς
 3 Εὐσέβ[ιο -]
 ς, Χαλε[ιδοφό -]
 ρος Ζω[- - - -]

Νομίματα

Ἡ ταύτιση τῶν νομισμάτων ὀφείλεται στὸν Κλεάνθη Σιδηρόπουλο, ὁ ὁποῖος ἔχει ἀναλάβει καὶ τὴ δημοσίευσή τους. Στὸν κατάλογο ποὺ ἀκολουθεῖ δὲν περιλαμβάνονται τὰ ἀμφίβολα ἢ φθαρμένα καὶ ἀδιάγνωστα, οὔτε τὰ ἐκ περισυλλογῆς καὶ παραδοθέντα.

Ρωμαϊκὸ Οἰκοδόμημα (XVI/9)

1. 6/11 1.01 2/8 Κορίνθου, 4ος - 2ος π.Χ. αἰ.
2. 7/10 1.01 1/8 Μεσσήνης, 280-146 π.Χ.
3. 13/28 1.02 22/8 Μεσσήνης, 280-146 π.Χ.

4.	10/25	1.02	20/8	Κωνστάντιου Β' ὡς ἀγούστου, 346-361 μ.Χ.
5.	1/12	1.02	2/8	Κωνστάντιου Β' ὡς ἀγούστου, 350 μ.Χ.
6.	2/13	1.02	2/8	Κωνστάντιου Β' ὡς ἀγούστου, 351-354 μ.Χ.
7.	3/14	1.02	2/8	Κωνστάντιου Β' ὡς ἀγούστου, 351-354 μ.Χ.
8.	6/21	1.02	10/8	Κωνστάντιου Β' ὡς ἀγούστου, 355-361 μ.Χ.
9.	14/29	1.02	24/8	Κωνστάντιου Β' ὡς ἀγούστου, 355-361 μ.Χ.
10.	11/26	1.02	20/8	Κωνστάντιου Β' ὡς ἀγούστου, 346-361 μ.Χ.
11.	4/18	1.02	7/8	Κωνστάντιου Β' ἢ Κώνσταντος ὡς ἀγ., 341-346 μ.Χ.
12.	1/15	Γ.01	7/8	Κορίνθου ὡς ρωμ. ἀποικίας ἐπὶ Καλιγούλα, 37-38 μ.Χ.

Βαλανεῖο (XVI/2E)

13.	520	3.02	1/8	Ἡλιδος, 271-191 π.Χ.
14.	543, 545, 556	3α.03	3/8	Κορίνθου, 4ος-3ος π.Χ. αἰ. (τρία ἔμοια).
15.	538	3α.03	3/8	Θήβας, 315-288 π.Χ.
16.	525, 528, 533, 547, 548	3α.03	3/8	Μεσσήνης, 280-146 π.Χ. (πέντε ἔμοια).
17.	531	3α.03	3/8	Ἀργους, 228-146 π.Χ.
18.	555	3α.03	6/8	Σικυῶνος, 198-150 π.Χ.
19.	539	3α.03	3/8	Θεσπιῶν, 146-27 π.Χ.
20.	590	3α.04	9/8	Μεσσήνης, 280-146 π.Χ.
21.	587	3α.04	9/8	Ἀργους, 228-146 π.Χ.
22.	586	3α.04	9/8	Κῶ, 166-88 π.Χ.
23.	558, 559	4.02	7/8	Μεσσήνης, 280-146 π.Χ. (δύο ἔμοια).
24.	564	4.02	7/8	Σικυῶνος, 196-150 π.Χ.
25.	574, 575, 582, 585	4.03	7-9/8	Μεσσήνης, 280-146 π.Χ. (τέσ- σερα ἔμοια).
26.	581	4.03	8/8	Ἀχαϊκῆς Συμπολιτείας, 251-146 π.Χ.
27.	570, 571	4.03	7/8	Σικυῶνος, 196-150 π.Χ. (δύο ἔμοια).
28.	591	4φρ.04	16/8	Κορίνθου, 4ος-3ος π.Χ. αἰ.
29.	603	4φρ.09	17/8	Κορίνθου, 4ος-3ος π.Χ. αἰ.

30. 619	4φρ.09	17/8	Μεσσήνης, 280-146 π.Χ.
31. 614	4φρ.09	17/8	Ἄργους, 228-146 π.Χ.
32. 608	4φρ.09	17/8	Σικυῶνος, 196-150 π.Χ.
33. 624, 613	4φρ.09	17/8	Σικυῶνος, 160-146 π.Χ.
34. 628	4φρ.10	17/8	Σικυῶνος, 196-150 π.Χ.
35. 629	4φρ.10	17/8	Σικυῶνος, 160-146 π.Χ.
36. 627	4φρ.10	17/8	Ἡλιδος 146-43 π.Χ.
37. 638	4φρ.11	20/8	Μεσσήνης, 280-146 π.Χ.
38. 664	4φρ.14	22/8	Κορίνθου, 4ος-3ος π.Χ. αἰ.
39. 658, 667, 669	4φρ.14	21-23/8	Μεσσήνης, 280-146 π.Χ.
40. 660	4φρ.14	21/8	Σικυῶνος, 196-150 π.Χ.

Ἀποθέτης Ἀσκληπιείου (XVI/2Z1)

41. 4/102	T.A.01	27/8	Μεσσήνης με δύο ὑστερόσημα, 280-146 π.Χ.

Κρήνη ἀγορᾶς

42. 5/21	Γ.01	27/8	Μεσσήνης, 280-146 π.Χ.
43. 1/11	Δ/03	9/8	Ἄργους τετρώβολο, 228-146 π.Χ (ἀργυρό).
44. 1/18	E.02	22/8	Σικυῶνος, 160/150-146 π.Χ.

Περιοχή βορείως Ὠδείου

45. 2/49	Ψ.02	14/8	Δηνάριο Ἀντωνίνου Εὐσεβοῦς.
46. 3/10	Π2.Α.03	3/8	Ἄργους ἐπὶ Κομμόδου, 180-192 μ.Χ.
47. 2/9	Π2.Α.03	3/8	Λικινίου ὡς αὐγούστου, 314-323 μ.Χ.
48. 5/25	Π2.Α.04	8/8	Κωνσταντίνου Α' ὡς αὐγούστου, 312-318 μ.Χ.
49. 3/43	Π2.Δ.05	9/8	Κυδωνίας Κρήτης, 220-67 μ.Χ.
50. 1/27, 4/32	Π2.Δ.01	8/8	Μεσσήνης, 280-146 π.Χ. (δύο ὅμοια).

51. 7/35	Π2.Δ.01	8/8	Κωνσταντίνου Α' ὡς αὐγού- στου, 330-335 μ.Χ.
52. 11/39	Π2.Δ.01	8/8	Κωνσταντίνου Α', μετὰ θάνατον κοπή, 341-346 μ.Χ.
53. 3/31	Π2.Δ.01	8/8	Κωνσταντίνου Β' ὡς αὐγούστου, 341-346 μ.Χ.
54. 1/46	Π2.Δ.02	10/8	Ἀρχαϊκῆς Συμπολιτείας τριώβολο, 191-146 π.Χ.
55. 1/7	Π3.Τ.4	30/7	Δηνάριο Ἀντωνίνου Εὐσεβοῦς.
56. 1/1	Π3.3.01	31/7	Κωνσταντίνου Β' ὡς αὐγούστου, 355-361 μ.Χ.
57. 1/3	Π3.3.Β.01	1/8	Κωνσταντίνου Β' ὡς αὐγούστου, 341-346 μ.Χ.

Περιοχὴ δυτικῶς Σεβαστείου

58. 2/96	Σ7.01	20/8	Μεσσήνης, 280-146 π.Χ.
59. 3/97	Σ7.01	20/8	Λακεδαιμόνος, 192-146 π.Χ.

ΠΕΤΡΟΣ ΘΕΜΕΛΗΣ

6. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΗΛΙΔΟΣ

(Πίν. 75-83)

Ἡ ἀνασκαφή τῆς ἀρχαίας Ῥηλιδος ξανάρχισε κατὰ τὸ 1990 μὲ στόχο ἀφ' ἑνὸς τὴν ὀλοκλήρωση τῆς ἀποκάλυψης τῶν ὡς τώρα ἀνασκαμμένων μνημείων καὶ ἀφ' ἑτέρου τὴν προεργασία τῆς δημοσίευσης τῶν ἀποτελεσμάτων τῶν ὡς τώρα ἐρευνῶν*.

Λόγω τῆς μακροχρόνιας διακοπῆς τῶν ἀνασκαφῶν ἐκεῖ καὶ ἐπειδὴ ὕστερα ἀπὸ τὶς τριακονταετεῖς περίπου ἐργασίες στὴν Ῥηλινδα ἔχουν βρεθεῖ πολυάριθμα οἰκοδομήματα καὶ ἀναρίθμητα κινητὰ ἀρχαῖα ποὺ καλύπτουν χρονικὰ ὅλες τὶς περιόδους τῆς ἀρχαιότητος, ἦταν ἐπιβεβλημένη ἡ κατάστρωση πολὺπλευρου προγράμματος ἐργασιῶν. Τὸ πρόγραμμα αὐτὸ ἀφορᾷ στὴ συντήρηση, ταξινόμηση, καταγραφή καὶ μελέτη τοῦ τεράστιου σχετικοῦ ὕλικου καὶ τὴν ἐνέργειαν τῶν ἔργων ποὺ εἶναι ἀναγκαῖο νὰ γίνουν στὸ μέλλον στὴν ἀρχαία αὐτὴ πόλιν ποὺ ὑπῆρξε ἡ «κηδεμών» τοῦ Ἱεροῦ τῆς Ὀλυμπίας καὶ τῶν Πανελληνίων Ἀγώνων τῆς καθ' ὅλη σχεδὸν τὴ μακρὰ ζωὴ τους.

Παράλληλα πρὸς τὸ ἀνασκαφικὸ ἔργο καὶ τὸ ἔργο μελέτης, σχεδίασης καὶ καταγραφῆς τῶν κάθε εἶδους εὐρημάτων, κινητῶν καὶ ἀκινήτων, ἔγιναν καὶ τὰ ἀκόλουθα ἔργα:

1. Συνεργεῖο ἀπὸ τοπογράφους μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν διδάκτορα Μανώλιν Καποκάκη ἄρχισε τὴν τοπογραφικὴ ἀποτύπωση τοῦ συνόλου τοῦ χώρου τῆς ἀρχαίας πόλεως (ἑκτασὴς περίπου 2.000 στρεμμάτων) καὶ τὴ σύνταξιν κτηματολογίου τῆς ἴδιας περιοχῆς. Τὸ ἔργο αὐτὸ εἶναι μεγάλης σπουδαιότητος, ἀφοῦ εἶναι ἀπαραίτητο γιὰ κάθε μελλοντικὸ προγραμματισμὸ οἰασθῆποτε ἐργασίας γιὰ τὴν εὐπρεπὴ ἐμφάνιση-προστασία καὶ προβολὴ τῆς Ἀρχαίας Ῥηλιδος.

* Στὴν ἀνασκαφὴ ἔλαβαν μέρος οἱ ἀρχαιολόγοι Ἀθ. Γιαλούρη, Ἰω. Τσιοκάνου, Χρ. Μπουλώτης, Κλ. Λεπενιώτη, Ρ. Προσκυνητοπούλου, Ἑλ. Γιαλούρη, Χρ. Τσιγώνη, Γ. Στασινόπουλος, οἱ συντηρητὲς-τεχνίτες Ἰω. Δαγκλῆς, Ἀθ. Κραββαρίτης, Ὑ. Τακλῆ, Λεων. Παυλάτος, Παν. Ἀλεξόπουλος, Β. Ἀθανασόπουλος, ὁ ἀρχιτέκτονας Θάνος Παπαθανασόπουλος καὶ ὁ φωτογράφος Στέφ. Στουρνάρας.

2. 'Αρχισε ὁ συστηματικὸς καθαρισμὸς καὶ ἡ συντήρηση τῶν πολυάριθμων κινητῶν εὐρημάτων ἀπὸ πέτρα, πηλό, μέταλλο κλπ.

3. 'Αρχισε ἡ συστηματικὴ σχεδίαση, καταγραφή καὶ φωτογράφηση τῶν εὐρημάτων.

4. 'Ορισμένες ομάδες εὐρημάτων ἔχουν ἤδη κατανεμηθεῖ γιὰ μελέτη σὲ ἐπιστημονικοὺς συνεργάτες τοῦ συνεργείου τῆς ἀνασκαφῆς. Οἱ μελέτες αὐτὲς θὰ ἀποτελέσουν τόμο (*'Ηλιδος* I) ποὺ θὰ παραδοθεῖ στὴν 'Αρχαιολογικὴ 'Εταιρεία γιὰ δημοσίευση.

5. Συνεργεῖο συντηρητῶν τῆς 'Αρχαιολογικῆς 'Υπηρεσίας ὑπὸ τὸν 'Ιωάννη Δαγκλιῇ ἄρχισε προκαταρκτικὲς ἐργασίες ἐπανατοποθέτησης τοῦ παλαιοχριστιανικοῦ ψηφιδωτοῦ τῆς Νότιας Στοᾶς, ποὺ εἶχε ἀπὸ ἐτῶν ἀποκολληθεῖ καὶ συντηρηθεῖ στὶς ἐγκαταστάσεις τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου τῆς 'Ηλιδος.

'Η ἀνασκαφικὴ ἔρευνα περιορίστηκε στὴν πλήρη ἀποκάλυψη τοῦ κρηπιδώματος τοῦ ἡμικυκλικοῦ κτιρίου ΒΔ τῆς δυτικῆς παρόδου τοῦ θεάτρου, ὅπου αὐτὸ εἶχε ἐντοπισθεῖ κατὰ τὸ 1981 (*Πρακτικὰ* 1981, 187 πίν. 149 εἰκ. 27). Μετὰ τὴν πλήρη ἀποκάλυψή του φάνηκε ὅτι στὰ δύο ἄκρα του ὑπάρχουν ἐγκοπὲς γιὰ στερέωση προφανῶς πρόσθετων στοιχείων (πίν. 75α-β), ὥστε νὰ καθίσταται πιὰ ἀβέβαιο ἂν τὸ κρηπίδωμα αὐτὸ ἀνήκει σὲ ἀπλὴ «ἐξέδρα» ἢ σὲ ἀπλὴ βάση ἀναθήματος.

'Η ἀποκάλυψη ἐξάλλου στὸ δάπεδο, ἐσωτερικὰ τοῦ ἡμικυκλικοῦ κρηπιδώματος, ὑπολειμμάτων κουρασάνιου ἐπιχρισμένου μὲ ἀσβεστοκονίαμα, τὸ ὁποῖο μάλιστα σώζεται σὲ ἀρκετὰ τμήματα κατὰ χώραν (πίν. 76α), ἐπιτρέπει τὸ συμπέρασμα ὅτι τὸ ἡμικυκλικὸ αὐτὸ κτίσμα πρέπει νὰ ἦταν στεγασμένο. Τὸ κτίσμα αὐτὸ χρονολογεῖται στὸ τέλος τοῦ 3ου αἰ. ἢ στὶς ἀρχὲς τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.

Κατὰ τὴν περαιτέρω ἔρευνα τοῦ γύρω ἀπὸ τὸ ἡμικυκλικὸ κτίσμα χώρου ἦλθαν στὸ φῶς συστάδες τάφων, κιβωτιόσχημων καὶ κεραμοσκεπῶν, ὕστερων ρωμαϊκῶν χρόνων (πίν. 76β). Οἱ τάφοι ποὺ δὲν εἶχαν συληθεῖ ἦταν ἀκτέριστοι, ἐκτὸς δύο, τοῦ τάφου XII/90 (συστάδα τάφων II), ποὺ περιεῖχε γυάλινο δακρυδόχο ἄγγεῖο καὶ δύο πῆλινα ἄγγεῖα ἀκέραια: ὀξυπύθμενο ἀμφορίσκο καὶ μία οἶνοχόη (πίν. 77α) καὶ τοῦ τάφου VII/90 (συστάδα τάφων I) ποὺ περιεῖχε εἰδῶλιο —περίαπτο— καθήμενης γυναικας μὲ τὰ σκέλη ἀνοικτά, τοῦ τύπου τῆς Βαβοῦς, ἐλληνιστικῶν χρόνων. Τόσο τὸ εἰδῶλιο αὐτὸ ὅσο καὶ πολλὰ ὅστρακα ὕστερων κλασικῶν καὶ ἐλληνιστικῶν χρόνων, ποὺ βρέθηκαν μαζὶ μὲ ἄλλα ρωμαϊκῶν

χρόνων λίγο-πολύ σὲ ὅλους τοὺς ὑστερορωμαϊκοὺς αὐτοὺς τάφους, πρέπει νὰ εἰσχωρήσαν μετὰ τις βροχὲς ἀπὸ τὰ κενὰ ποὺ ἄφηναν μετὰ τοὺς οἱ καλυπτήριες πλάκες τῶν τάφων. "Ὅλοι οἱ τάφοι βρίσκονται σὲ ἐπίπεδο ὑψηλότερο ἐκείνου τοῦ ἡμικυκλικοῦ κτίσματος, μερικοὶ μάλιστα ἐδράζονταν πάνω σὲ αὐτό. Ἄξιο νὰ σημειωθεῖ ὅτι οἱ κιβωτιόσχημοι εἶναι κτισμένοι μετὰ πολλὴ φροντίδα (πίν. 77β, 78α). Ὡς καλυπτήριες πλάκες τῶν τάφων εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ἀπὸ ἀμμόλιθο. Μερικὰ ἀπὸ τὰ μέλη αὐτὰ ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ καὶ ὡς τοιχώματα τῶν τάφων (πίν. 78-79, 80).

Ἀπὸ τὴν ἴδια ἀμμόπετρα καὶ τῆς ἴδιας ποιότητος ἐργασίας εἶναι καὶ οἱ πλάκες ποὺ χρησιμοποιήθηκαν γιὰ τὴν κατασκευὴ καὶ ἄλλων κιβωτιόσχημων τάφων ὕστερων ρωμαϊκῶν χρόνων ἐπίσης, ποὺ εἶχαν βρεθεῖ στὸ παρελθόν (ΠΑΕ 1964, 136 κέ. πίν. 133· ΠΑΕ 1969, 72 εἰκ. 94· ΠΑΕ 1981, 185 εἰκ. 149), πίσω ἀπὸ τὴ σκηνὴ τοῦ θεάτρου. Ὅλα τὰ ἀρχιτεκτονικὰ αὐτὰ μέλη εἶναι τοῦ ἴδιου κτιρίου, ἂν κρίνει κανεὶς ἀπὸ τις διαστάσεις τοὺς καὶ τὴν ποιότητα ἐργασίας (κυμάτια, ἐπίχρισμα ἀπὸ μαρμαροκονίαμα), ὕστερων κλασικῶν ἢ πρώιμων ἐλληνιστικῶν χρόνων καὶ ἀνήκουν στὸν θριγκὸ τοῦ (μετόπες, τρίγλυφα, γεῖσα κ.ἄ.).

Ὁ σημαντικὸς ἀριθμὸς τοῦ συνόλου τῶν ἀρχιτεκτονικῶν αὐτῶν μελῶν, οἱ μεγάλες διαστάσεις καὶ τὸ βάρος τοὺς ὀδηγεῖ στὸ συμπέρασμα ὅτι τὸ οἰκοδόμημα στὸ ὁποῖο ἀνῆκαν πρέπει νὰ βρισκόταν σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸν χῶρο ὅπου ἀποκαλύφθηκαν οἱ τάφοι.

Στὸν ἴδιο χῶρο ἄλλος τάφος τῆς ἴδιας ἐποχῆς, ποὺ εἶχε ἀποκαλυφθεῖ τὸ 1981 (ΠΑΕ 1981, πίν. 151) καλυπτόταν ἀπὸ δύο πλάκες μετὰ τὴν ἴδια ἀνάγλυφη διακόσμηση (ἐσωτερικὸ καὶ ἐξωτερικὸ ἀσπίδας).

Ἐξάλλου στὸ ὑστερορωμαϊκὸ κτίσμα, ποὺ εἶχε ἐντοπιστεῖ κατὰ τις σωστικὲς ἀνασκαφὲς τοῦ 1968 (ΑΑΑ 1969, II 1, 15 εἰκ. 1), ἀναζητήθηκε καὶ ἀποκαλύφθηκε καὶ πάλι τὸ ψηφιδωτὸ τῶν Μουσῶν, ποὺ εἶχε τότε ἐπισημανθεῖ. Κατὰ τις φετινὲς ἐργασίες βρέθηκε πρὸς ΒΔ τοῦ ψηφιδωτοῦ αὐτοῦ καὶ δευτέρου ψηφιδωτὸ μετὰ τὴν παράσταση τῶν ἄθλων τοῦ Ἡρακλῆ (πίν. 81α). Καὶ τὰ δύο ψηφιδωτὰ καταλαμβάνουν τὸ δάπεδο ἐνὸς δωματίου. Οἱ παραστάσεις εἶναι ἐνταγμένες σὲ δύο κύκλους, σὲ καθένα ἀπὸ τοὺς ὁποίους τὰ θέματα χωρίζονται τὸ ἓνα ἀπὸ τὸ ἄλλο μετὰ κατακόρυφες γραμμές. Στὸ κέντρο κάθε κύκλου ἀντίστοιχα εἰκονίζεται ἡ λύρα τοῦ Ἀπόλλωνος, καὶ στέφανος μετὰ τὸ ρόπαλο καὶ τὴ φαρέτρα τοῦ Ἡρακλέους στὸ ἄλλο.

Τρίτο κυκλικό ψηφιδωτό βρισκόταν στη ΝΑ πλευρά τοῦ ψηφιδωτοῦ τῶν Μουσῶν, σώζονται ὅμως ἐλάχιστα τμήματα ἀπὸ τὴν περιφέρεια μόνο τοῦ κύκλου του. Τὸ τμήμα αὐτοῦ τοῦ ψηφιδωτοῦ καταστράφηκε ἀπὸ τὸ ἀρδευτικὸ αὐλάκι τοῦ χωριοῦ, τῶν χρόνων τῆς ὕστερης Τουρκοκρατίας, ποὺ περνοῦσε ἀκριβῶς πάνω του. Στὰ μεταξὺ τῶν τριῶν ψηφιδωτῶν διαστήματα εἰκονίζεται ἀπὸ ἓνα μεγάλο ἄγγειο σὲ μορφή ποτηριοῦ ἀπ' ὅπου φύονται βλαστοί. 'Ολόκληρη τὴ σύνθεση περικλείει πλαίσιο ἀπὸ ἐναλλασσόμενα ρομβοειδῆ καὶ δισκοειδῆ κοσμήματα (πίν. 81α). Στὴ ΒΑ γωνία τοῦ πλαισίου παριστάνεται ἀνδρική μορφή μὲ κάλαθο, φυόμενη ἀπὸ ἄκανθο (πίν. 81β).

Στὸ ψηφιδωτὸ τῶν Μουσῶν (πίν. 82α) δὲν εἰκονίζονται οἱ μορφές τους, ἀλλὰ τὰ σύμβολά τους καὶ μὲ ἀναγραφή τοῦ ὀνόματος τῆς καθεμιᾶς: τῆς *Κλειοῦς* ὁ κύλινδρος, τῆς *Εὐτέρπης* ὁ διπλὸς αὐλός, τῆς *Θάλειας* καὶ τῆς *Μελπομένης* προσωπεῖα ποὺ δὲν σώζονται ἀκέραια, τῆς *Τερψιχόρης* ἡ κιθάρα, τῆς *Ἐρατοῦς* ἡ λύρα, τῆς *Πολύμνιας* προσωπεῖο, τῆς *Οὐρανίας* ἡ οὐράνια σφαίρα καὶ τῆς *Καλλιόπης* ἡ δέλτος. 'Ο κύκλος τῶν ἑνῆς Μουσῶν συμπληρώνεται μὲ τὴν ἀναγραφή τοῦ ὀνόματος τῆς *Μητέρας* τῶν Μουσῶν, τῆς *Μνημοσύνης*. Τὸ ὄνομά της ἀναγράφεται στὸ κάτω μέρος τῆς εἰκόνας, ἐνῶ ψηλὰ εἶναι γραμμένο τὸ ὄνομα τοῦ ἱεροῦ βουνοῦ τῆς *Πιερίας* ποὺ ἐδῶ εἰκονίζεται σὰν ἄμορφος ὄγκος.

Στὸ ψηφιδωτὸ τοῦ 'Ηρακλέους (πίν. 82β) ἐπίσης δὲν εἰκονίζεται ὁ ἥρωας ἀλλὰ μόνο τὰ θηρία ἢ τὰ σύμβολα τῶν δώδεκα ἄθλων του ἀριθμημένων μὲ τὰ γράμματα τοῦ ἀλφαβήτου ἀπὸ τὸ Α ὡς τὸ ΙΒ: Λέων τῆς *Νεμέας*, Λερναία "Υδρα, Ἐρυμάνθιος κάπρος, Κερυνίτις "Ελαφος, Στυμφαλίδες "Ορνιθες, ἀσπίδα καὶ ζώνη τῆς Ἱππολύτης, Κόπρος τοῦ Αὐγείου, ὁ Κνώσιος Ταῦρος, ἓνας ἀπὸ τοὺς ἵππους τοῦ Διομήδους, ἓνα ἀπὸ τὰ βόδια τοῦ Γηρυόνου, ὁ Κέρβερος καὶ τὸ δένδρο μὲ τὰ μῆλα τῶν Ἑσπερίδων, στὸ ὁποῖο εἶναι τυλιγμένοι ὁ δράκων.

"Αξία προσοχῆς εἶναι ἡ παράσταση τοῦ ἄθλου τῆς κόπρου τοῦ Αὐγείου (πίν. 83α). 'Ο σωρὸς τῆς κόπρου εἰκονίζεται σὰν ἄμορφη μάζα καὶ πλᾶι εἶναι τὸ ἐργαλεῖο καθαρισμοῦ, ἓνα δικράνι (τρικάνι στὴν κυριολεξία). "Ισως μάλιστα σὲ δικράνι πρέπει νὰ φανταστοῦμε πῶς κατέληγε καὶ τὸ κοντάρι ποὺ κρατᾷ ὁ 'Ηρακλῆς στὴ μετόπη τοῦ ναοῦ τοῦ Διὸς Ὀλυμπίου, ποὺ παριστάνει τὸν ἴδιο ἄθλο.

Στὸν συνεχόμενο ΒΑ τοῦ δωματίου τῶν ψηφιδωτῶν Μουσῶν-Ἑρακλέους χῶρο τὸ δάπεδο καλύπτεται ἐπίσης ἀπὸ ψηφιδωτὸ μὲ γεωμετρικὰ κοσμή-

ματα· στενή ζώνη χωρίζει τὸ ψηφιδωτὸ αὐτὸ στὸ μέσον τοῦ μήκους του σὲ δύο τμήματα. Ἡ ζώνη αὐτὴ κοσμεῖται ἀπὸ σκεῦος, ἀπὸ τὸ στόμιο τοῦ ὁποίου προβάλλει κεφαλὴ γυναικεία (ἢ Τηθύς ἢ Θάλασσα), ἐνῶ ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ ἀναπηδοῦν ἀντίστοιχα δύο δελφίνια (πίν. 83β). Πάνω ἀπὸ τὴν κεφαλὴ δύο μυθικὲς μορφές: μία ντυμένη γυναικεία πλασιωμένη ἀπὸ ἐλικοειδὲς κόσμημα καὶ πιὸ πάνω ἄλλη ἀνδρική μορφὴ σὲ ἀντιθετικὴ κίνηση περιβαλλόμενη ἀπὸ κλαδιὰ ἀμπέλων μὲ τσαμπιὰ σταφυλιοῦ(;).

Ἡ ἔρευνα τοῦ ρωμαϊκοῦ κτίσματος περιορίσθηκε στὸ αἶθριο καὶ τὰ γύρω ἀπὸ αὐτὸ δωμάτια ποὺ διακοσμοῦνται ἐπίσης ἀπὸ ψηφιδωτὰ μὲ γεωμετρικὰ κοσμήματα. Ἐξάιρεση ἀποτελοῦν τρεῖς χώροι στὴ νότια πλευρὰ τοῦ αἵθριου ποὺ δὲν φαίνεται νὰ ἔχουν ψηφιδωτὰ δάπεδα.

Στὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ κτίσματος βρέθηκε μαρμαρίνος κίονας ἀρράβδωτος καὶ κιονόκρανο κορινθιακὸ ὕστερων ρωμαϊκῶν χρόνων. Τὰ ὀστρακα καὶ τὰ θραύσματα μεταλλικῶν ἀντικειμένων ποὺ συγκεντρώθηκαν, ἀνάμικτα ἐλληνικῶν καὶ ρωμαϊκῶν χρόνων, φανερώουν τὶς ἀλλεπάλληλες ἀναστατώσεις τοῦ χώρου, τόσο κατὰ τὴ διάνοιξη καὶ λειτουργία τοῦ ποτιστικοῦ αὐλακα τῆς Τουρκοκρατίας, ὅσο καὶ κατὰ τὴ διάνοιξη τοῦ ἀρδευτικοῦ ἀγωγοῦ κατὰ τὸ 1968.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΓΙΑΛΟΥΡΗΣ

7. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΘΕΡΜΟΥ*

(Πίν. 84-88)

Ἡ δυτική στοὰ ἀποκαλύφθηκε σὲ ὅλη της τὴν ἔκταση. Καθαρίσθηκε ἐπίσης τὸ ὑπόλοιπο τοῦ ἀγωγοῦ ποὺ περνᾷ κατὰ μῆκος τοῦ στυλοβάτη τῆς στοᾶς (πίν. 86). Ἡ πρόσοψη τοῦ ὀπίσθιου τοίχου μὲ τὶς ἀντηρίδες παραμένει ἀκόμη ἄσκαπτη. Τοῦ ἐλλειψοειδοῦς τοίχου ποὺ εἶχε ἀποκαλυφθεῖ πέρυσι δὲν σώζεται ἄλλο τμῆμα. Λεπτομερεῖς μετρήσεις καὶ τελικὴ σχεδίαση θὰ ὁλοκληρωθοῦν μόλις τὸ ἐπιτρέψουν οἱ περιστάσεις.

Κατὰ τὸ 1990 ἀνασκάφηκε μεγάλο μέρος τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς, ἡ ὁποία εἶχε ἀποκαλυφθεῖ ἀποσπασματικὰ ἀπὸ τὸν Γ. Σωτηριάδη κατὰ τὴν πρώτη περίοδο τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ Θέρμου τὸ 1897¹. Εἶχαν μετρηθεῖ τότε διαστάσεις 173×13.50 μ. Ἡ στοὰ αὐτὴ εἶναι παράλληλη, ἀλλὰ ὄχι ἀντιμέτωπη μὲ τὴ δυτική, γιὰ τὸ βόρειο ἄκρο της βρίσκεται 54.30 μ. καὶ τὸ νότιο 46 μ. πρὸς Ν τῶν ἀντιστοιχῶν ἐκείνης.

Μεγάλοι ὄγκοι χωμάτων ἀπὸ κατολισθήσεις κάλυπταν τὸν χῶρο τῆς στοᾶς. Ἡ ἀνασκαφὴ ἄρχισε ἀπὸ τὸ βόρειο ἄκρο καὶ ἀποκάλυψε τμῆμα μήκους 50 μ. (πίν. 84-85). Σὲ ἀντίθεση μὲ τὴ δυτικὴ στοὰ, ἡ ἀνατολικὴ ἔχει κρηπίδωμα. Γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τῆς ὑψομετρικῆς διαφορᾶς τοῦ ἐδάφους ποὺ παρουσιάζει κλίση ἀπὸ Β πρὸς Ν, αὐξήθηκε ὁ ἀριθμὸς τῶν βαθμίδων ἀπὸ τρεῖς στὸ βόρειο, σὲ τέσσερις στὸ νότιο πέρας².

* Στὴν ἀνασκαφὴ ἔλαβαν μέρος οἱ πτυχιούχοι τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων Βάσω Νούλα καὶ Μαυροειδῆς Μαυροειδόπουλος. Τοῦ ἀρχιφύλακα τοῦ Θέρμου Χρ. Κοσμᾶ ἦταν καὶ πάλι ἡ βοήθεια σημαντικὴ.

1. Γ. ΣΩΤΗΡΙΑΔΗΣ, *ΑΕ* 1900, 171.

2. Παρατηρήθηκε ἤδη ἀπὸ τὸν J. J. COULTON, *The Architectural Development of the Greek Stoa* (1976) 110, 141.

Οἱ τοῖχοι τῶν στενῶν πλευρῶν συνεχίζονται καὶ ἐδῶ στὴν πρόσοψη ἐπὶ 6.50 μ., χωρὶς νὰ διακόπτεται τὸ κρηπίδωμα. Δὲν ὑπάρχει ὅμως κλειστὸ δωμάτιο, ὅπως συμβαίνει στὸ βόρειο ἄκρο τῆς δυτικῆς³. Ἦταν καὶ τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς οἱ τοῖχοι κατασκευασμένοι ἀπὸ ὠμές πλίνθους. Τοῦ μακροῦ τοίχου τοῦ βάθους ἀποκαλύφθηκε μόνον ἡ ἐπάνω ἐπιφάνεια τῆς λίθινης ὑποδομῆς του μὲ ἐξωτερικὲς ἀντηρίδες.

Τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας ποὺ φέρεται στὸν κατὰ μῆκος ἄξονα καὶ ἀρχίζει σὲ ἀπόσταση 5.30 μ. ἀπὸ τὸν βόρειο τοῖχο, ἀποκαλύφθηκαν ἕως τώρα εἴκοσι τρεῖς ὑποκατασκευές, ὅμοιες μὲ ἐκεῖνες τῶν ἐσωτερικῶν στηριγμάτων τῆς δυτικῆς στοᾶς. Ἐχουν σχῆμα ἀκανόνιστο καὶ στὴν ἐπάνω ἐπιφάνεια προετοιμασία γιὰ νὰ πατήσῃ ξύλινη βάση ἢ κατώτερο προστατευτικὸ μέλος τοῦ ξύλινου κίονα⁴. Οἱ ὑποκατασκευές αὐτὲς ὑπερέχουν τοῦ δαπέδου σκληρῆς γῆς ἕως καὶ 25 ἐκ. Τὸ μεταξόνιο διάστημα εἶναι περίπου 4.70 μ., ἦταν ἐπομένως καὶ αὐτὴ ἡ κιονοστοιχία, ὅπως καὶ ἡ ἐσωτερικὴ τῆς δυτικῆς στοᾶς, ἀραιόστυλος καὶ ἡ ἀναλογία ἐξωτερικῶν κίωνων πρὸς ἐσωτερικοὺς θὰ ἦταν τρεῖς πρὸς δύο, δηλ. τὸ ἐσωτερικὸ μετακίονιο διάστημα θὰ ἀντιστοιχοῦσε πρὸς δύο ἐξωτερικά⁵. Ἴχνη ὅμως τῆς ἐξωτερικῆς κιονοστοιχίας δὲν διαπιστώθηκαν στὸ ἕως τώρα ἀνασκαμμένο μέρος καὶ στὶς θέσεις ὅπου σώθηκε ὁ στυλοβάτης.

Μέσα στὴ στοᾶ, κατὰ μῆκος τοῦ στενοῦ βόρειου καὶ τοῦ μακροῦ ἀνατολικοῦ τοίχου ἀποκαλύφθηκε συνεχὲς λίθινο ἔδρανο, ἀποτελούμενο ἀπὸ ὀρθογώνιες ἀσβεστολιθικὲς πλάκες ($1.35-2.60 \times 0.40-0.42 \times 0.13$ μ.) ποὺ φέρονται κατὰ τοὺς ἄρμούς τους σὲ ὀρθογώνια στηρίγματα ($0.40-0.42 \times 0.30-0.33 \times 0.18-0.22$ μ.) (πίν. 84, 87). Αὐτὰ πατοῦν σὲ πλάκες ἀπὸ τίς ὁποῖες οἱ περισσότερες προέρχονται ἀπὸ διάζωμα τριγλῶν καὶ μετοπῶν. Κατὰ κανόνα οἱ πλάκες αὐτὲς ἔχουν ἓνα τρίγωνο καὶ μιὰ μετόπη, ἐνῶ φαίνεται ὅτι ὑπῆρχαν καὶ πλάκες μὲ τρία στοιχεῖα⁶ (πίν. 88α). Ἴσως καὶ ἐκεῖνες ποὺ δὲν προέρχονται ἀπὸ

3. ΠΑΕ 1986, 86.

4. COULTON, ὁ.π. 102.

5. Πρβ. τὴ βόρεια στοᾶ τῆς Κασσώπης: W. HOEPFNER καὶ E. L. SCHWANDNER, *Haus und Stadt im Klassischen Griechenland* (1986) 95, εἰκ. 82.

6. Πρβ. ὁ.π. 145.

τὸ διάζωμα τῶν τριγλῦφων καὶ μετοπῶν ἀνήκουν σὲ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη. Μιὰ φορά, στὸ πρῶτο ἀπὸ Δ στήριγμα τοῦ ἐδράνου τῆς βόρειας πλευρᾶς χρησιμοποιήθηκε θαυῖσμα ἐνεπίγραφης στήλης. Στὴ ΒΑ γωνία τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς στοᾶς βρέθηκε ὑπόλοιπο τραπεζιοῦ τοῦ ὁποίου σώζονται δύο τραπεζοφόρα στήριγματα ὅμοια μὲ τὰ ὀρθογώνια στήριγματα (πίν. 84, 88β) τοῦ ἐδράνου, ὕψους 65 ἐκ., ποὺ πατοῦν ἐπίσης σὲ πλάκες. Ἀπὸ τὴν ὀριζόντια πλάκα τοῦ τραπεζιοῦ σώζεται μικρὸ τμήμα. Τὸ ἔδρανο ἄρχιζε σὲ ἀπόσταση περίπου 1 μ. ἀπὸ τὸ δυτικὸ ἄκρο τοῦ βόρειου τοίχου τῆς στοᾶς. Ἡ διατήρησή του εἶναι κατὰ τόπους ἐλλιπής. Σὲ ἀπόσταση 81 μ. ἀπὸ τὸ βόρειο ἄκρο του διακόπτεται ἐπὶ 4.40 μ. Στὸ διάστημα αὐτὸ λείπει καὶ ὁ τοῖχος τῆς στοᾶς καὶ πιθανῶς ὑπῆρχε ἄνοιγμα θύρας. Στὸν ἴδιο αὐτὸ χῶρο βρέθηκαν θαυῖσματα πώρινων μελῶν παραμορφωμένα ἀπὸ φωτιά. Στὸ σημεῖο ὅπου ἡ κατασκευὴ τοῦ ἐδράνου ἐπαναλαμβάνεται, τὸ πρῶτο στήριγμα ἔχει ἀδρῆ μορφή λεοντοπόδαρου, ὅμοιο δὲ πρέπει νὰ ἀποκαταστήσουμε ἀντιστοίχως στὸ ἄλλο ἄκρο τοῦ ἀνοίγματος, ὅπου τὸ ἔδρανο διακόπτεται.

Ἡ ἐνεπίγραφη πλάκα ποὺ χρησιμοποιήθηκε στὸ πρῶτο ἀπὸ Δ στήριγμα τοῦ ἐδράνου τῆς βόρειας πλευρᾶς εἶναι γύρω σπασμένη καὶ διατηρεῖ τρεῖς ἐλλιπεῖς στίχους οἱ ὁποῖοι περιλαμβάνουν τὰ ὀνόματα τῶν στρατηγῶν τῆς Αἰτωλικῆς Συμπολιτείας Δωριμάχου (τὸ Α' 219-8, τὸ Β' 211-10, τὸ Γ' μεταξὺ τοῦ 209 καὶ 205 π.Χ. καὶ τὸ Δ' 202-1 π.Χ.) καὶ Σκόπα (τὸ Α' 220-19, τὸ Β' 212-11, τὸ Γ' πιθανῶς 205-4 π.Χ.)⁷. Ἡ παρουσία της ἐδῶ σὲ δεύτερη χρῆση εἶναι σημαντικὴ γιατί μᾶς δίνει τὸ χρονολογικὸ ὄριο μετὰ τὸ ὁποῖο κατασκευάσθηκε τὸ ἔδρανο, τὸ ἐνωρίτερο τὸ ἔτος 218 π.Χ., καὶ τὸ ἀργότερο τὸ 202-1 π.Χ., κατὰ τὸ ὁποῖο διετέλεσε γιὰ τελευταία φορά στρατηγὸς ὁ Δωριμάχος. Ἔτσι φαίνεται ὅτι μετὰ τὴν καταστροφὴ τοῦ 218 π.Χ., ἡ ἐκείνη τοῦ 206 π.Χ., ἡ στοὰ ἐπανοικοδομήθηκε. Τὸ ἴδιο εἶχε γίνεи δεκτὸ καὶ γιὰ τὸν ναὸ τοῦ Ἀπόλλωνος. Καὶ εἶναι προφανές ὅτι ἡ παλαιότερη στοὰ εἶχε λίθινο διάζωμα τριγλῦφων καὶ μετοπῶν, τὰ θαυῖσματα τοῦ ὁποίου χρησιμοποιήθηκαν στὸ ἔδρανο καὶ πώρινους δωρικοὺς κίονες τῶν ὁποίων βρέθηκαν θαυῖσματα μὲ ἴχνη πυρκαγιᾶς. Τῆς νεώτερης αὐτῆς στοᾶς μὲ τὸ ἔδρανο, ποὺ θὰ εἶχε τοίχους ἀπὸ ὠμὲς πλίνθους, ξύλινο θριγκὸ καὶ ξύλινους κίονες, διαπιστώθηκε ὅτι

7. Γ. ΣΩΤΗΡΙΑΔΗΣ, *ΑΔ* 1915, 47, 51, G. KLaffenbach, *IG IX*, 12.1, σ. L, ἀρ. 30, 2, 31, 106 καὶ *IG IX*, III, ἀρ. 613, 2.

τὸ δάπεδο, ποὺ σώζεται σὲ μεγάλη ἔκταση, ἦταν ἀπὸ κτυπητὴ γῆ. Κατὰ μῆκος κυρίως τοῦ ἀνατολικοῦ μέρους τῆς στοᾶς βρέθηκε στρώμα καταστροφῆς πάχους 20-40 ἐκ. μὲ κεραμίδες στέγης καὶ καμένο χῶμα, προφανῶς ἀπὸ τὴν πλινθοδομή (πίν. 87). Τὰ νομίσματα ποὺ περιεῖχε τὸ στρώμα αὐτό, ὅταν καθαρισθοῦν καὶ ταυτισθοῦν, θὰ βοηθήσουν στὴ χρονολόγησιν τῆς τελικῆς καταστροφῆς τῆς στοᾶς.

Ι. Α. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ

8. ΤΟ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ ΤΗΣ ΑΚΡΑΙΦΙΑΣ

(Πίν. 89-98)

Συνεχίσθηκε και έφέτος ή άνασκαφή τοῦ μεγάλου νεκροταφείου τῆς Ἀκραϊφίας. Τό συνεργεῖο τῶν έργατῶν μεταφέρθηκε στήν ἀριστερή πλευρά τῆς Ἑθνικῆς Ὁδοῦ Ἀθηνῶν-Λαμίας, στοῦ ἀγροτεμάχιο Ἰω. Κόλλια, τό ὁποῖο βρίσκεται στὰ νότια τῆς περυσινῆς άνασκαφῆς και ἀπέναντι ἀκριβῶς ἀπό τόν ὑψηλό λόφο τῆς εὐρύτερης περιοχῆς τῆς ἀρχαίας ἀκροπόλεως¹. Οἱ ἐργασίες διεξήχθησαν κατὰ τό μεγαλύτερο μέρος μέ χρήματα τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας και περατώθηκαν μέ χορηγία τῆς Ἑταιρείας ΠΕΤ/Πλαστικά². Οἱ ὀκτώ τομές (Α-Η), πού ἐρευνήθηκαν στοῦ βόρειο τμήμα τοῦ ἀγροτεμαχίου (εἰκ. 1), ἔφεραν στοῦ φῶς γύρω στοὺς ἐβδομήντα δύο τάφους, ἀπό τοὺς ὁποίους πολὺ λίγοι ἦταν συλημένοι. Κατὰ τό ἴδιο χρονικὸ διάστημα και μέ χρήματα τῆς Θ' Ἐφορείας ἐρευνήθηκε μέρος τοῦ ἀγροτεμαχίου Γεωργίου Ντάμκα, προκειμένου μετὰ τὴν ὀλοκλήρωση τῆς άνασκαφῆς νὰ χορηγηθεῖ στὸν ἰδιοκτήτη του ἄδεια ἀνεγέρσεως ἀποθηκῶν. Στὸ κτῆμα, τό ὁποῖο βρίσκεται γύρω στὰ πενήντα μέτρα πρὸς τὰ νοτιοδυτικὰ τοῦ ἀνασκαφέντος τμήματος τοῦ κτήματος Ἰω. Κόλλια και στήν ἀριστερὴ πλευρὰ τῆς ἀγροτικῆς ὁδοῦ, ἀποκαλύφθηκαν μέχρι σήμερα πενήντα τάφοι, ὅριστοὶ ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὅμως εἶχαν συληθεῖ (εἰκ. 1). Στὴν ἔκθεση πού ἀκολουθεῖ θὰ πραγματευθοῦμε σὲ γενικὲς γραμμὲς τό περιεχόμενο τῶν τάφων Κόλλια/1-70.

Ἀρχαιότερος ὅλων ἦταν ὁ τ. 10, τῆς ὕστερης γεωμετρικῆς περιόδου, ὁ ὁποῖος ἀποκαλύφθηκε ἀσύλητος στὴ ΝΔ γωνία τῆς τομῆς Β. Ἦταν ἀπλὸς λακκοειδής, σκαμμένος μέσα στὶς ἀπὸ ἀμμοχάλικο ἀποθέσεις τῆς Κωπαΐδος και εἶχε προσανατολισμὸ ἀπὸ Β πρὸς Ν, μέ τό κρανίο τοῦ νεκροῦ στοῦ βόρειο μέρος. Ὁ πυθμένας του βρισκόταν σὲ βάθος ± 1.60 μ. και εἶχε μῆκος 1.70 μ.

1. Βλ. ΠΑΕ 1989, 126 κέ. σημ. 2 και 6. Ἔργον 1990, 49 εἰκ. 67.

2. Θερμὲς ἐκφράζω τὶς εὐχαριστίες μου στὴ Διοίκηση τῆς Ἑταιρείας, γιὰ τὴ βοήθειά τῆς στὴν ὀλοκλήρωση τῆς φετινῆς άνασκαφῆς.

Εικ. 1. Τοπογραφικό διάγραμμα των ἀγροτεμαχίων 'Ιω. Κόλλια καὶ Γ. Ντάμα.

καὶ πλάτος 0.50 μ. Ὁ νεκρὸς ἔκειτο ἐκτάδην ἐπὶ τοῦ καστανοῦ στερεοῦ καὶ ἔφερε τὰ χέρια ἐπὶ τῆς κοιλίας. Στὰ πόδια του, κάτω ἀπὸ δύο ἀκανόνιστες πέτρες, μήκους 0.20 μ. ἐκάστη, βρέθηκαν τὰ ἐξῆς ἀγγεῖα: μεγάλη ἀττική ὑψίλαιμη πρόχους (Tankard, πίν. 89α)³, ἀπὸ τὶς συνήθεις τῆς ὑστερογεωμετρικῆς Ιβ' ἀβαθεῖς σκυφίδιο μὲ κάθετες γραμμὲς στὸν κορμὸ καὶ ἄπους βοιωτικὸς κἀνθαρος μὲ ὑπερυψωμένες λαβές (πίν. 89β)⁴, κοσμούμενος σὲ κάθε πλευρὰ μὲ βοιωτικὴ ἀσπίδα, πλασιουμένη ἐκατέρωθεν ἀπὸ σύστημα ὁμόκεντρων κύκλων. Τὸ ἀγγεῖο ἐντάσσεται στὸν τύπο 3 τῶν βοιωτικῶν κανθάρων τῆς ἐποχῆς καὶ ἰδιαίτερος στὴν ὁμάδα τῆς ὁποίας τὰ μέλη χαρακτηρίζονται ἀπὸ τὴν ἑλλειψή χειλούς καὶ ἀπὸ τὸ ὅτι σὲ κάθε πλευρὰ τοὺς φέρουν ἓνα κεντρικὸ διακοσμητικὸ θέμα, πλασιουμένο ἀπὸ δύο συστήματα ὁμόκεντρων κύκλων⁵. Μέσα στὴν ὑψίλαιμη πρόχου βρέθηκε ἓνα σιδερένιο μαχαίρι⁶ μὲ ὑπολείμματα ξύλου στὸ ἔμβολο τῆς λαβῆς. Τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ χαλκὰ κοσμήματα, ποὺ περιεῖχε ὁ τάφος, βρέθηκαν κοντὰ στὰ πόδια τοῦ νεκροῦ. Στὸ ἀριστερὸ πόδι τρεῖς δακτύλιοι-κρίκοι καὶ στὸ δεξιὸ τρεῖς ταινιόσχημοι δακτύλιοι ἐπικαλυπτομένων ἄκρων, κοσμούμενοι κατὰ τὴν τεχνικὴ *in tremolo*⁷, καθὼς καὶ ἓνας σπειροειδὲς δακτύλιος πέντε περιελίξεων μὲ ὑποτυπώδη κεφαλὴ ὄψεως (εἰκ. 2)⁸. Παρεμφερὲς δακτύλιος, ἀλλὰ τεσσάρων περιελίξεων, βρέθηκε κοντὰ στὸ δεξιὸ χέρι, μαζί μὲ ἓνα δακτύλιο-κρίκο.

Ὁ τ. 52 (στὸ μέσον περίπου τῆς τομῆς Ε καὶ προσανατολισμοῦ ἀπὸ Α πρὸς Δ) ἦταν λακκοειδὲς, ἐπενδεδυμένος μὲ ξηρολιθιά⁹ καὶ εἶχε κατασκευασθεῖ

3. Ἀρ. εὐρ. 17211. Συνολικὸ ὕψος 0.215 μ., χωρὶς λαβὴ 0.182 μ., διάμ. χειλούς 0.122 μ. Γιά τὴ διακόσμηση τῆς λαβῆς βλ. *Εργον* 1990, 51 εἰκ. 69α. Πρβ. τὴν λίγο παλαιότερη στὸ Ν. COLDSTREAM, *Greek Geometric Pottery* (London 1968) 33 πίν. 8g γεωμετρικὴ Ιβ'.

4. Ἀρ. εὐρ. 17210. Συνολικὸ ὕψος 0.152 μ., χωρὶς τὴ λαβὴ 0.110 μ., διάμ. χειλούς 0.160 μ. Γιά τὴ διακόσμηση τῆς λαβῆς βλ. *Εργον* 1990, 51 εἰκ. 69β.

5. A. RUCKERT, *Frühe Keramik Böotiens* (Bern 1976), 37 πίν. 27.8-9.

6. Ἀρ. εὐρ. 17193. Μήκος 0.157 μ. Βλ. *Εργον* 1990, 51 εἰκ. 70.

7. Γιά ἓναν ἀπὸ αὐτοὺς βλ. αὐτόθι, 51 εἰκ. 71.

8. Ἀρ. εὐρ. 18010. Ὑψος 0.011 μ., διάμ. 0.022 μ. Κατίωση φωτεινοῦ πρασίνου. Πρβ. κατωτέρω εἰκ. 4 καὶ σήμ. 11.

9. *Εργον* 1990, 50, εἰκ. 68.

Εἰκ. 2. Χάλκινος σπειροειδῆς δακτύλιος τοῦ ὕστερογεωμετρικοῦ τ. 10.

μέσα σὲ ὀρθογώνιο ὄρυγμα, βάθους 1.50 μ. Τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κυρίως τάφου εἶχε μῆκος 2.10 μ., πλάτος 0.95 μ. καὶ βάθος 0.45 μ., τὸ δὲ πλάτος τῆς ξηρολιθιάς ἦταν 0.50 μ. Εἶχε συληθεῖ καὶ καταστραφεῖ ἐν μέρει. Στὸ ὕψος τῶν χειρῶν τοῦ διαλυμένου σκελετοῦ βρέθηκαν δύο ἐπιμήκη σιδηρὰ στελέχη, πολὺ ὀξιδωμένα, τὰ ὁποῖα πρέπει νὰ ἐρμηνευθοῦν μάλλον ὡς περόνες. Ἐπίσης δύο ἀποσπασματικὲς χάλκινες πόρπες ἀπὸ πολὺ λεπτὸ ἔλασμα, μὲ γραμμικὸ διάκοσμο *in tremolo* (εἰκ. 3)¹⁰ καὶ ἓνας σπειροειδῆς δακτύλιος πέντε περιελίξεων, ὁ ὁποῖος ἀπέληγε σὲ ὑποτυπώδη κεφαλὴ ὄψεως (εἰκ. 4)¹¹. Ὁ τύπος τοῦ τάφου εἶναι σπάνιος στὴν Ἀκραίφια· οἱ μοναδικοὶ μέχρι σήμερα τρεῖς ἄλλοι τάφοι μὲ ξηρολιθιά μᾶς ἔδωσαν κτερίσματα, ποὺ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 9ου¹² ἕως τὰ μέσα τοῦ 8ου αἰ.¹³. Θὰ μπορούσε, λοιπόν, καὶ ὁ τάφος τῶν φετινῶν ἀνασκαφῶν νὰ τοποθετηθεῖ στὴν ὕστερογεωμετρικὴ

10. Ἀρ. εὐρ. 18018. Σωζ. μῆκος 0.025 μ., ὕψος 0.026 μ. Πρβ. τὴ μικκύλη παρεμπερὴ πόρπη τοῦ τ. 14, ὁ.π. 52 εἰκ. 72.

11. Ἀρ. εὐρ. 18012. Ὑψος 0.012 μ., διάμ. 0.021 μ. Κατίωση φωτεινοῦ πράσινου. Ὁμοιότατος πρὸς τὸν ὕστερογεωμετρικὸ τῆς εἰκόνας 2.

12. Γιά τὸν Γκράβα/τ. 2 (1974) βλ. ΑΓΓ. Κ. ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΥ, Ἀνασκαφὲς στὴ Βοιωτία, *ASAtene* LIX, 1981, 257 κέ. Γιά τὸν ΓΗΠ/τ. 132 (1989) βλ. *Εργον* 1989, 44 (vignette) καὶ *ΠΑΕ* 1989, 127 κ.έ. εἰκ. 2-3 σημ. 9-13.

13. Γιά τὸν νεώτερο, ΓΗΠ/τ. 123 βλ. αὐτόθι 131 κέ. εἰκ. 4-10 σημ. 14-21.

Εἰκ. 3. Χάλκινη πόρπη με διακόσμηση in tremolo τοῦ τ. 52.

Εἰκ. 4. Χάλκινος σπειροειδῆς δακτύλιος ἀπὸ τὸν τ. 52.

περίοδο, ἐφ' ὅσον μάλιστα συνηγορεῖ πρὸς τοῦτο καὶ ὁ σπειροειδῆς δακτύλιος. Ἡ λεπτότης ὅμως τοῦ ἐλάσματος τῶν πορπῶν καὶ ἡ διακόσμηση τοῦ τόξου τους¹⁴ καὶ κυρίως μία ἀποσπασματικὴ ἰωνικὴ κύλινκα τοῦ β' τετάρτου τοῦ 6ου αἰ.¹⁵ μᾶς ὀδηγοῦν σὲ μεταγενέστερους χρόνους. Ἴσως πρόκειται γιὰ τάφο, ἀπὸ τοὺς χαρακτηριστικοὺς τῆς γεωμετρικῆς περιόδου ποὺ χρησιμοποιήθηκε σὲ δευτέρη χρῆση κατὰ τοὺς ἀρχαῖκούς χρόνους.

Ὁ χαρακτηριστικὸς τύπος τάφου τοῦ 7ου αἰ. εἶναι ὁ ἐγχυτρισμὸς σὲ ἓναν ἢ δύο πιθαμορεῖς. Ἐφέτος ἐκπροσωπεῖται ἀπὸ δύο πολὺ ἐνδιαφέροντες τάφους, τὸν τ. 14, μέσα στὴν τομὴ Δ καὶ τὸν πρῶμο κορινθιακὸ τ. 46, μέσα στὴν τομὴ Ζ. Στὸν 7ο αἰ. θὰ μπορούσε νὰ τοποθετηθεῖ καὶ ὁ τ. 28—ἐγχυτρισμὸς σὲ δύο μεγάλους πίθους μέσα στὴν τομὴ Ε— ἂν ἡ ὑπαρξὴ μέσα σὲ

14. Βλ. ἀνωτέρω σημ. 10. Πρβ. ΠΑΕ 1989, 134 σημ. 25 πίν. 97 γ. ΑΓΓ. Κ. ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΥ, Παρατηρήσεις ἐπὶ τῶν χαλκῶν κοσμημάτων τοῦ νεκροταφεῖου τῆς Ἀκραϊφίας, *Proceedings of the Sixth International Conference of Boeotian Archaeology and History, Bradford (26-30 June 1989)* σημ. 39 εἰκ. 26 (ὑπὸ ἐκτύπωση, σὺν ἐξῆς ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΥ, *Χαλκὰ κοσμήματα*).

15. Ἀρ. εὐρ. 18041. Ὑψος 0.053 μ., διάμετρος: χεῖλους 0.126 μ., βάσεως 0.046 μ. Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ἀγγείου, κατὰ τὴ βάση τοῦ χεῖλους, λεπτὴ ἐξηρημένη ταινία. Γιὰ τὴν ἐξέλιξη τῶν ἰωνικῶν κυλίκων βλ. H. WALTER, *Frühe Samische Gefäße und ihre Fundlage I*, AM 72, 1957, 46 κέ.

αὐτὸν μόνον ἐνὸς κυπέλλου καὶ ἐνὸς μαχαιριοῦ, συνδυασμοῦ ὁ ὁποῖος συνηθίζεται σὲ μερικοὺς ἀπὸ τοὺς πτωχότερα κτερισμένους λακκοειδεῖς μὲ ἀναβαθμὸ καὶ καλυπτῆριες τοῦ 6ου αἰ.¹⁶, δὲν μᾶς ὀδηγοῦσε στὸν αἰῶνα αὐτό. Πάντως τὸ μνημειῶδες τοῦ δυτικοῦ ἐκ τῶν πίθων (πίν. 90α)¹⁷ παραπέμπει στοὺς ἐγχυτρισμοὺς ΓΗΠ/75 καὶ ΓΗΠ/125, τῶν ὁποίων ὁ πρῶτος περιεῖχε πολλὰ χαλκὰ κοσμήματα¹⁸ καὶ μερικὰ πρῶιμα κορινθιακὰ ἀλάβαστρα, ὁ δὲ δεῦτερος κτερίσματα τῶν μέσων τοῦ 7ου αἰ.¹⁹.

Ὁ τ. 14, ἐπίσης ἐγχυτρισμὸς σὲ δύο πιθαμοφορεῖς, ἐφαπτομένους ὁμῶς κατὰ τὸ στόμιό του²⁰, ἀποκαλύφθηκε στὴ ΒΔ γωνία τῆς τομῆς Δ (εἰκ. 5) καὶ σὲ βάθος 1.20 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους. Εἶχε συνολικὸ μῆκος 2.10 μ., διάμ. κοιλιῶν ± 0.80 μ. καὶ περιεῖχε τὰ ἑξῆς: Ἐνα μελαμβραφὲς κύπελλο, ἓνα περιδέραιο ἀπὸ λεπτὲς δισκοειδεῖς ψήφους ἀπὸ φαγεντιανή λευκὴ καὶ κυανὸ τοῦ οὐρανοῦ (πίν. 91ε)²¹ καὶ ζευγὸς σιδηρῶν πορπῶν (εἰκ. 6)²². ἐπίσης, δεκαπέντε χαλκὲς πόρπες —καὶ αὐτὲς τοῦ ἀττικοβοιωτικοῦ τύπου, ὅπως καὶ οἱ σιδηρὲς— ἀπὸ τίς ὁποῖες οἱ τρεῖς εἶναι μεγάλου μεγέθους (εἰκ. 7)²³, οἱ περισσότερες τῶν συνήθων διαστάσεων²⁴ καὶ λίγες εἶναι μικκύλες.

16. Βλ. κατωτέρω σημ. 40-42 πίν. 90β εἰκ. 11-12.

17. Ἀρ. εὐρ. 18028. Ὑψος 1.25 μ., διάμετρος: βάσεως 0.14 μ., κοιλίας 0.88 μ., περιχειλῶματος 0.62 μ., στομίου 0.40 μ., πλάτ. στεφάνης 0.11 μ. Μεταφέρθηκε καὶ στήθηκε στὸν κῆπο τοῦ Μουσείου Θηβῶν.

18. Βλ. ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΥ, *Χαλκὰ κοσμήματα*, σημ. 42-43 εἰκ. 28-29.

19. Βλ. *Εργον* 1989, 45 κέ. εἰκ. 47. Ὡσαύτως, ΠΑΕ 1989, 134 σημ. 24-25 πίν. 97γ. Ἄλλος μνημειώδης πίθος εἶναι ὁ ΓΗΠ/302 (ἄρ. εὐρ. 18029), ποὺ καὶ αὐτὸς στήθηκε στὸν κῆπο τοῦ Μουσείου Θηβῶν. Διάμετρος: κοιλίας 0.94 μ., περιχειλῶματος 0.74 μ., στομίου 0.60 μ., πλάτ. στεφάνης 0.07 μ. Περιεῖχε ἀγγεῖα τῆς πρωίμου κορινθιακῆς.

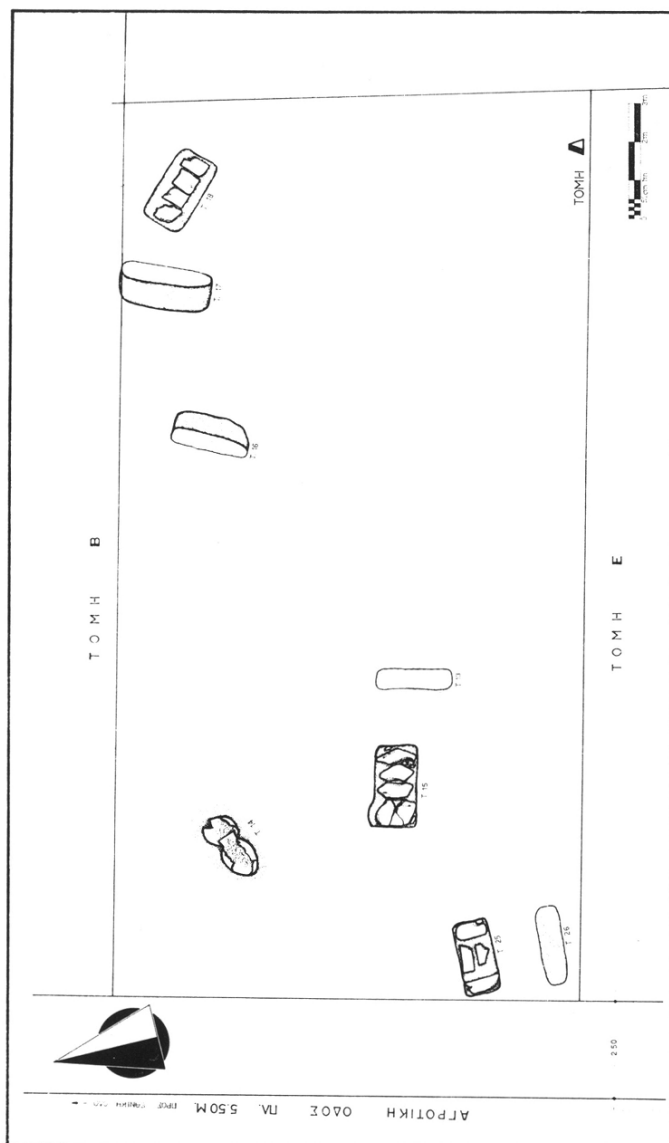
20. *Εργον* 1990, 52 εἰκ. 73.

21. Ἀρ. εὐρ. 18140. Ὁ τύπος συνεχίζει καὶ στὸν ἐπόμενο αἰῶνα, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ παρεμφερῆ περιδέραια τῶν τάφων ΔΔ/20 καὶ ΜΑΚ/V, τῶν μέσων τοῦ 6ου αἰ. Γιὰ τὸ τελευταῖο, βλ. ΑΓΓ. Κ. ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΥ, *Τὸ Κεραμικὸν Ἐργαστήριον τῆς Ἀκραφίας* (Ἀθῆναι 1980) (στὸ ἑξῆς, ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΥ, *Εργαστ. Ἀκραφίας*), 149 ἄρ. 15 (ἄρ. εὐρ. 4432) πίν. 10.8.

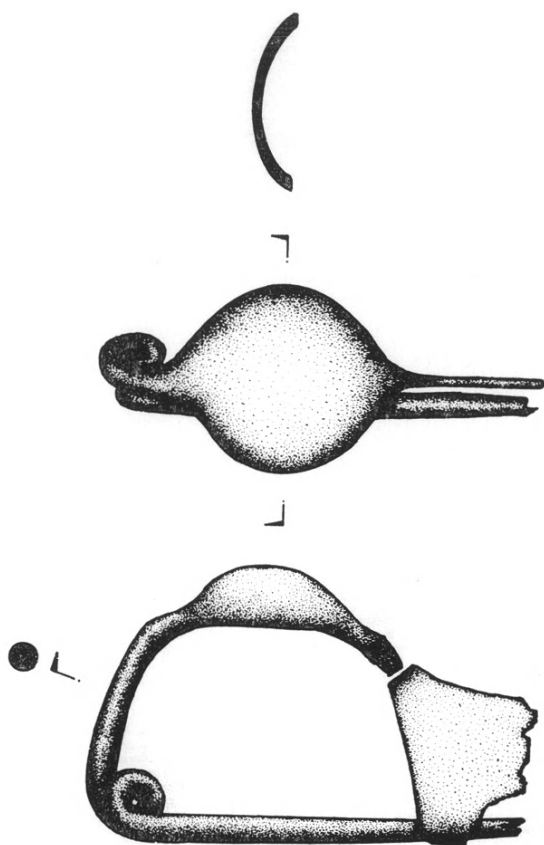
22. Ἀρ. εὐρ. 18013. Σωζ. μῆκ. 0.072 μ., ὕψος 0.045 μ., πλάτ. τόξου 0.031 μ. Ζευγὸς παρεμφερῶν σιδηρῶν πορπῶν περιεῖχε καὶ ὁ ΓΗΠ/τ. 125. Βλ. ἄνωτ. σημ. 19.

23. Ἀρ. εὐρ. 17938. Μῆκος 0.103 μ., ὕψος 0.058 μ., πλάτ. τόξου 0.04 μ.

24. Βλ. *Εργον* 1990, 52 εἰκ. 72. Πρβ. τὴν ὁμοιότητα τοῦ ΓΗΠ/τ. 125, τῶν μέσων τοῦ 7ου αἰ., στὰ ΠΑΕ 1989, 134 σημ. 25 πίν. 97γ.

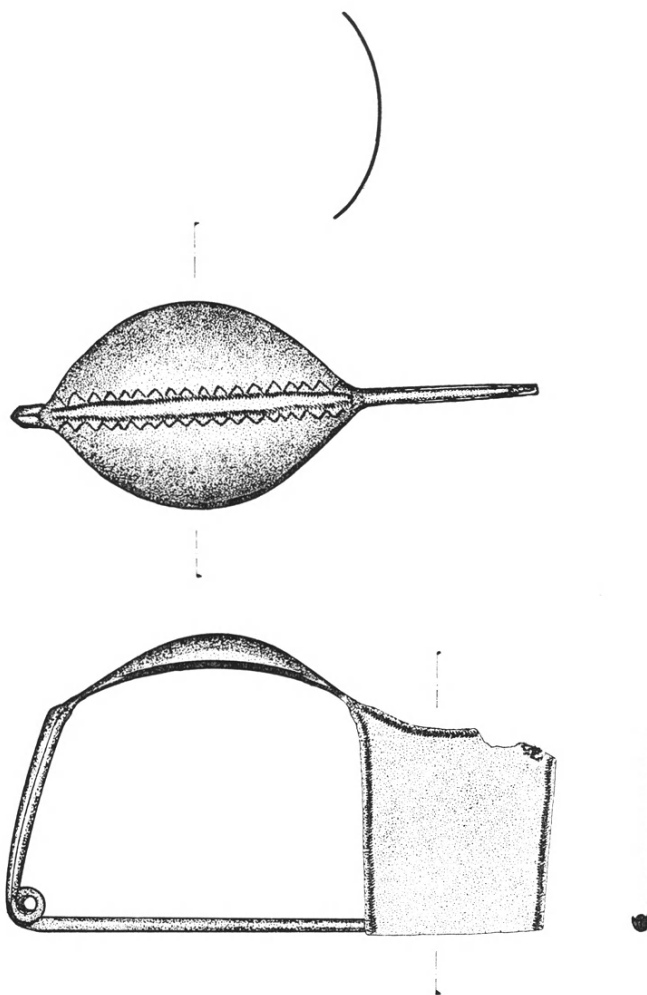
Εἰκ. 5. Οἱ τάφοι τῆς τομῆς Δ.

Εἰκ. 6. Σιδερένια πόρπη τοῦ τ. 14.

Ὅλες φέρουν γραμμικὴ διακόσμηση κατὰ τὴν τεχνικὴ in tremolo. Τὸ ὅτι ὅλες οἱ πόρπες ἦταν προϊόντα τοῦ τοπικοῦ ἐργαστηρίου ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὴν ὁμοιογένειά τους καὶ ἀπὸ τὸ ὅτι μία ἀπὸ αὐτὲς (εἰκ. 8)²⁵ φέρει ἐπιδιόρθωση

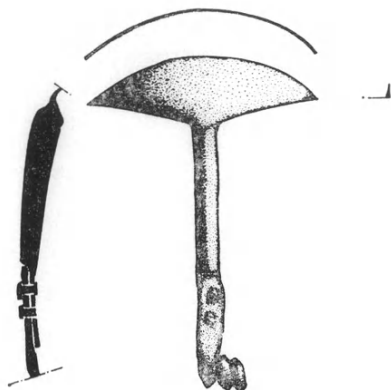
25. Ἀρ. εὐρ. 17941. Ἀριστοτεχνικὴ ἐπιδιόρθωση ἐμφανίζει καὶ μία πόρπη ἀπὸ τάφο τοῦ τέλους τοῦ 9ου αἰ., ἐνισχύουσα τὴν ἄποψη ὅτι στὴν Ἀκραφία ἤκμαζε ἡ μεταλλοτεχνία ἤδη ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 9ου αἰ. Βλ. ΑΓΓ. Κ. ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΥ, Ἡ μέση γεωμετρικὴ περίοδος τῆς Ἀκραφίας, *Ἐπετηρὶς τῆς Ἑταιρείας Βοιωτικῶν Μελετῶν*, τόμ. Α' τεῦχος α', *Α' Διεθνὲς Συνέδριο Βοιωτικῶν Μελετῶν*, Θῆβα 10-14 Σεπτεμβρίου 1986 (Ἀθήνα 1988), 175.

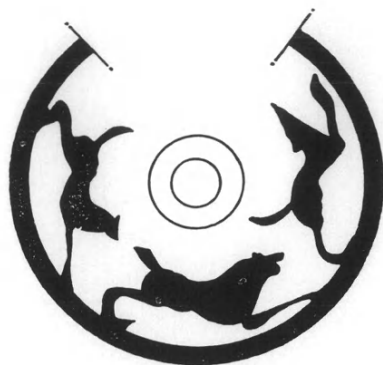
Εἰκ. 7. Χάλκινη πόρπη τοῦ τ. 14.

στὸ κάθετο στέλεχός της μὲ τὴ βοήθεια κοινωμάτων (πριτσινιῶν) κατὰ ἀριστοτεχνικὸ τρόπο.

Ὁ τελευταῖος τάφος τοῦ 7ου αἰ. εἶναι ὁ τ. 46, ἐγγυτρισμὸς σὲ διδύμους πιθαμορεῖς, συνολικοῦ μήκους 1.60 μ. Ἐντοπίσθηκε στὴν τομὴ Ζ, σὲ βάθος 0.80 μ., ἐντὸς ὀρθογωνίου ὀρύγματος, διαστ. 2.10×1.30 μ. καὶ προσανατολισμοῦ ἀπὸ ΒΔ πρὸς ΝΑ, διανοιγέντος στὶς ἀπὸ ἀμμοχάλικο ἀποθέσεις τῆς Κωπαῖ-

Εἰκ. 8. Ἀρχαία ἐπιδiorθωση με κοινο-
μάτια σὲ πόρπη τοῦ τ. 14.

Εἰκ. 9. Ἀνάπτυγμα τοῦ ὤμου μικροῦ
ἀρυβάλλου τοῦ τ. 46.

δας. Περί τὰ 0.20 μ. ἀνατολικῶς τοῦ ΝΑ πίθου καὶ ἐντὸς τοῦ ὀρύγματος βρέ-
θηκαν ἓνα χάλκινο ἔλασμα χρυσίζουσας ἐπιφανείας διαμορφωμένο κατὰ τὴν
ἐκκρουσθῆ τεχνικὴ σὲ ἐγγεγραμμένο ρόδακα²⁶ καὶ δέκα μικρὰ ἀγγεῖα, ἤτοι:
δύο ἀπίοσχημοὶ ἀρύβαλλοι με φολιδωτὸ κόσμημα στὸν κορμὸ καὶ φυλλοειδὲς
στὸν ὦμο. Τέσσερις μικροὶ ἀρύβαλλοι ἐπιπέδου βάσεως, τῶν ὁποίων οἱ δύο
φέρουν φολιδωτὸ κόσμημα καὶ φυλλοειδὲς στὸν ὦμο²⁷, ὁ ἄλλος φυλλοειδὲς
στὸν ὦμο καὶ ταινίες στὸν κορμὸ καὶ ὁ τελευταῖος ταινίες στὸν κορμὸ καὶ τρία
κυνάρια ἐν σκιαγραφίᾳ στὸν ὦμο (εἰκ. 9)²⁸. Τρεῖς χειροποίητες ὑψίλαιμες
οἰνοχοῖσκες με πολὺ ἔντυπο διάκοσμο, ἀπὸ τὶς λεγόμενες «ἀργεῖες» καὶ ἓνας
χειροποίητος σφαιρικὸς ἀρύβαλλος (πίν. 89γ)²⁹. Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ΝΑ πίθου

26. Βλ. *Εργον* 1990, 56 εἰκ. 80. Ὁσαύτως, κατωτέρω σημ. 44.

27. Πρβ. τοὺς πέντε ὁμοιώτατους, ἀπὸ τὸν πρῶμο κορινθιακὸ τάφο ΓΗΠ/126 στὰ
ΙΑΕ 1989, 135 πίν. 98γ. Ἐπίσης, P. N. URE, *Excavations at Rhitsona, JHS* 30,
349 εἰκ. 11α, γ. Γιὰ τὸν τύπο βλ. C. W. NEEFT, *Protocorinthian Subgeometric Aryballoi*
(Amsterdam 1987) 274 cv.

28. Ἀρ. εὗρ. 18003. Ὑψος 0.083 μ., διάμετρος: κοιλίας 0.05 μ., βάσεως 0.035 μ.
Τοῦ τύπου τῆς Σελλάδας. Βλ. NEEFT, αὐτόθι 146 κέ. εἰκ. 62.

29. Ἀρ. εὗρ. 18023, 18024, 18025, 18026. Οἰνοχοῖσκη: ὕψος \pm 0.105 μ., διάμ. βά-
σεως \pm 0.08 μ. Ἀρυβάλλου: ὕψος 0.075 μ., διάμ. κοιλίας 0.076 μ. Καὶ στίς περυσινὲς ἀνα-

βρέθηκαν μόνο δύο ἀρύβαλλοι καὶ ἓνα σιδερένιο μαχαιρίδιο, ἐνῶ στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ΒΔ τὰ ἐξῆς εἴκοσι πέντε μικρὰ κορινθιακά³⁰: Ἐπτὰ μικροὶ ἀρύβαλλοι ἐπιπέδου βάσεως, τῶν ὁποίων οἱ τέσσερις εἶναι ὅμοιοι μὲ τὸν ἓνα μὲ τὸ φολιδωτὸ κόσμημα καὶ τὸ φυλλοειδὲς στὸν ὄμο³¹, πού βρέθηκε ἐξωτερικῶς τοῦ τάφου, οἱ δύο φέρουν ταινίες καὶ φυλλοειδές, ἐνῶ ὁ τελευταῖος ταινίες, ἀλλὰ καὶ στὸν ὄμο δύο κυνάρια ἐν σκιαγραφίᾳ, ὅμοια μὲ τὰ τῆς εἰκόνος 9. Ἐξί ἀπίσχημοι ἀρύβαλλοι μὲ φολιδωτὸ στὸν κορμὸ καὶ φυλλοειδές στὸν ὄμο (πίν. 89 δ-ε)³², ὅμοιοι μὲ τοὺς δύο ἀπὸ τὸ ἐξωτερικὸ τοῦ τάφου. Δύο ἀπίσχημοι μὲ ταινίες, ἐναλλασσόμενες πρὸς σειρὲς στιγμῶν σὺν κορμὸ καὶ φυλλοειδές στὸν ὄμο (πίν. 89 ς')³³. Δύο μικκύλοι ἀπίσχημοι μὲ ταινίες στὸν κορμὸ καὶ τελείως ἀδιακόσμητο τὸν ὄμο, ὁ ἓνας, μάλιστα, λεπτῆς τέχνης (πίν. 89 ζ')³⁴. Ἐξί ἀλάβαστρα, τῶν ὁποίων τὸ ἓνα μὲ φολιδωτὸ κόσμημα³⁵, τὰ δύο μὲ ταινίες καὶ τὰ τρία μὲ ταινίες, πού ἐναλλάσσονται πρὸς σειρὲς στιγμῶν στὸν κορμὸ καὶ φυλλοειδές κόσμημα στὸν ὄμο καὶ στῇ βάσῃ³⁶. Σπάνιο εἶναι ἓνα μικκύλο ἄωτο ἀλάβαστρο ἀπὸ κόκκινο πηλὸ, καλυπτόμενο ἀπὸ παχὺ κίτρινο ἐπίχρισμα καὶ κοσμούμενο σὲ ὅλο του τὸ ὕψος ἀπὸ λεπτότατους δακτυλίους. Ὁ τ. 46 εἶναι ἓνας ἀπὸ τοὺς πλουσιότερους τῆς φετινῆς ἀνασκαφῆς³⁷ μὲ τρι-

σκαφές βρέθηκαν «ἀργεῖες» οἰνοχοῖσκες, ὅπως π.χ. στοὺς τάφους ΓΗΠ/128, 129, 130. Βλ. ΠΑΕ 1989, 136 σημ. 32.

30. Βλ. *Εργον* 1990, 56 εἰκ. 79.

31. Βλ. ἀνωτέρω σημ. 27.

32. Ἀρ. εὐρ. 18005, 18004. Ἀρυβάλλου α: ὕψος 0.102 μ., διάμ. στεφάνης 0.04 μ. Κατατάσσονται στοὺς τύπους CXIII - CXIV τοῦ Neef, ἔ.ἀ. σ. 274. Ὁμοιότατοι ἀρύβαλλοι καὶ ἀπὸ τὸν Κόλλια/76.

33. Ἀρ. εὐρ. 18006. Ὑψος 0.104 μ. Κατατάσσονται στὴν ὑπομάδα Β τοῦ τύπου CXVI τοῦ Neef, ἔ.ἀ. σ. 290.

34. Ἀρ. εὐρ. 18007. Ὑψος 0.068 μ., διάμ. στεφάνης 0.027 μ. Οἱ τέσσερις διὰ γανώματος ταινίες τοῦ μικροῦ αὐτοῦ ἀρυβάλλου κοσμοῦνται διὰ συστημάτων ἐκ τριῶν λεπτῶν δακτυλίων δι' ἰώδους ἐκάστου. Κατατάσσεται στὸν τύπο XCVI (ὁμάδα Καψουλάκη) τοῦ Neef, ἔ.ἀ. σ. 243 κέ. εἰκ. 142.

35. Πρβ. URE, *JHS* 30, 1910, πίν. 12, 78.6.

36. Πρβ. Neer., 283 εἰκ. 121B ἀρ. 376.

37. Τὸ περιεχόμενό του ὁμοιάζει πολὺ μὲ ἐκεῖνο τῶν τάφων ΓΗΠ/126 καὶ 129. Βλ. ΠΑΕ 1989, 135 σημ. 30-32 πίν. 98α-β εἰκ. 13. Ὡσαύτως μὲ τὸ τοῦ Κόλλια/76.

άντα ἔξι ἀγγεῖα, ἓνα σιδερένιο μαχαίρι καὶ ἓνα χάλκινο ρόδακα μὲ ἀπαστράπτουσα ἐπιφάνεια.

Οἱ ἐγγυτρισμοὶ συνεχίζονται καὶ στὸ πρῶτο τρίτο τοῦ θου αἰ., ὅπως ἀποδεικνύουν καὶ ἐφέτος οἱ ἐντὸς πιθαμοφωεύς τάφοι **29** καὶ **30**, οἱ ὁποῖοι ἀποκαλύφθηκαν στὴ ΒΔ γωνία τῆς τομῆς ΣΤ (εἰκ. 10), σὲ βάθος ± 0.90 μ. Ἀπεῖχαν μεταξύ τους γύρω στὰ 0.80 μ. καὶ εἶχαν προσανατολισμὸ ἀπὸ ΒΑ πρὸς ΝΔ. Ὁ τ. 29 εἶχε κτερισθεῖ ἐξωτερικῶς μὲ τρία ἀλάβαστρα, τῶν ὁποίων τὰ δύο ἔφεραν σὲ ὅλη τὴν ἐπιφάνεια τοῦ κορμοῦ σταγόνες³⁸ καὶ τὸ τρίτο, δύο ἀντωπὲς σφίγγες μὲ ἓνα πτηνὸ μεταξύ τους· ἐπίσης, μὲ ἓνα μικρὸ μελαμβαφὴ σφαιρικό ἀρύβαλλο, κοσμούμενο μὲ ἐγχάρακτες κάθετες κυματοειδεῖς, ἐναλ-λασσόμενες πρὸς ζεύγη καθέτων ταινιῶν διὰ μέλανος καὶ ἰώδους ἐναλλάξ. Ἐσωτερικῶς ὁ τάφος περιεῖχε μία μελαμβαφὴ κοτύλη μὲ ἰώδη ταινία μεταξύ δύο λευκῶν καὶ ἔξι στικτοῦς ρόδακες διὰ λευκοῦ. Ὁ τ. 30 περιεῖχε δύο μελαμβαφὴ κύπελλα καὶ μία ἀποσπασματικὴ μόνωτη βραχύπεζα κύλικα³⁹ τῆς κατηγορίας τῶν βοιωτικῶν κύλικων μὲ πτηνά, τῆς ὁποίας ἡ ζώνη τῆς λαβῆς φέρει συστήματα καθέτων κυματοειδῶν ἀνὰ ἔξι.

Ὁ κύριος τύπος τάφου τοῦ θου αἰ. εἶναι ὁ βαθὺς λακκοειδής, ὁ ὁποῖος σὲ κάποιον σημεῖο τοῦ βάθους του εἰσέχει καὶ σχηματίζει ἀναβαθμὸ γιὰ τὴ στήριξη τριῶν-τεσσάρων ἡμικατεργασμένων λιθίνων πλακῶν, πὺν καλύπτουν τὸν νεκρό, πάντοτε τοποθετημένο σὲ ὑπτία στάση⁴⁰. Τὰ κτερίσματα βρίσκονται συνήθως κάτω ἀπὸ τὶς καλυπτήριες, ἐνίοτε ὅμως καὶ ἐπάνω σὲ αὐτές⁴¹. Συνολικὰ ἀποκαλύφθηκαν δεκαπέντε τάφοι αὐτοῦ τοῦ τύπου, ὅλοι ἀσύλητοι, πλὴν τοῦ τ. 53. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν παιδικὸ τ. 22, οἱ λοιποὶ ἀνήκουν σὲ ἐνήλικες. Ἐξὶ ἀπὸ τοὺς τάφους (οἱ 1, 2, 15, 18, 55, 57) εἶχαν ἐλάχιστα κτερίσματα. Ὅλοι τους περιεῖχαν ὅπωςδῆποτε ἓνα ἀρχαῖο μελαμβαφὲς κύπελλο· οἱ τάφοι 1 καὶ 2 (εἰκ. 10 καὶ 11⁴²) μᾶς ἔδωσαν καὶ ἓνα σιδερένιο μαχαίρι, ἐνῶ ὁ τ. 55, ἐκτὸς

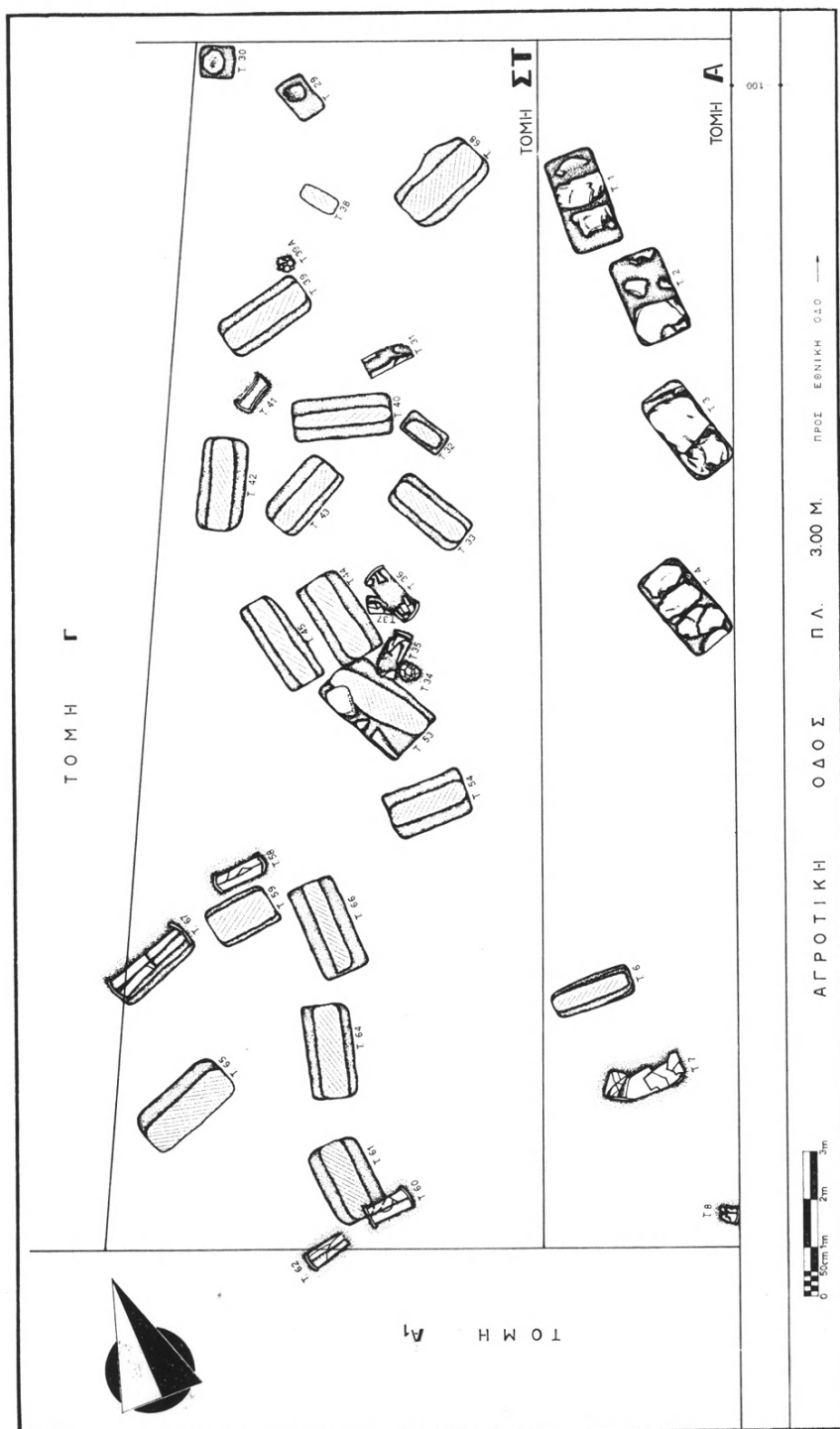
38. Πρβ. ΠΑΕ 1989, 135 πίν. 97ε. Ὡσαύτως, Necr., 284 εἰκ. 121 bis ἀρ. 377.

39. Πρβ. ΑΝΑΡΕΙΩΜΕΝΟΥ, Ἔργαστ. Ἀκραιφίας, πίν. 2.2.

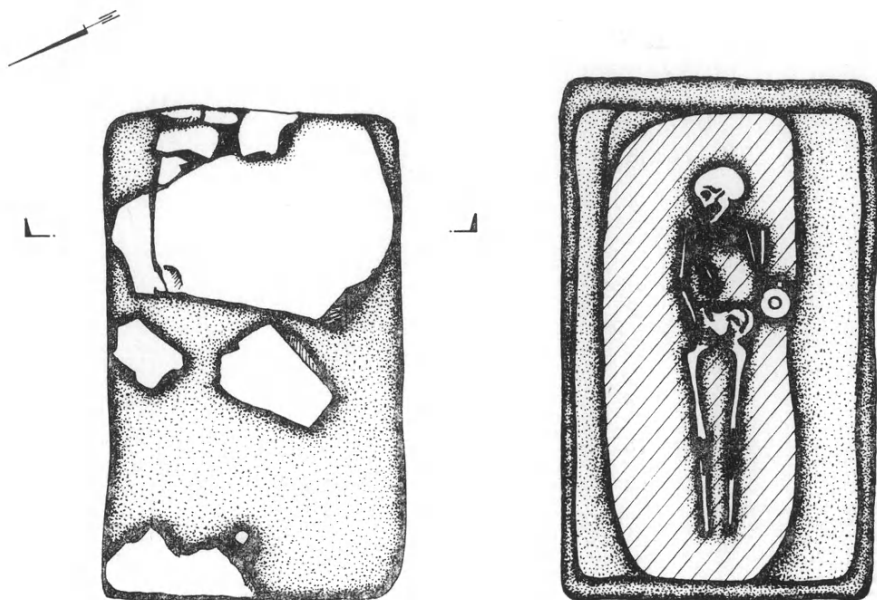
40. Βλ. Ἔργον 1989, 48 εἰκ. 51. Ἐπίσης κατωτέρω, εἰκ. 11-12 πίν. 90β.

41. Βλ. Ἔργον 1990, 53 εἰκ. 75.

42. Ὁ τ. 2 ἀποκαλύφθηκε στὴ ΒΔ γωνία τῆς τομῆς Α, μὲ προσανατολισμὸ ἀπὸ ΒΑ πρὸς ΝΑ. Εἶχε κατασκευασθεῖ μέσα σὲ ἓνα βαθύτατο ὀρθογώνιο ὄρυγμα, τὸ ὁποῖο ἀνοίχθηκε στὸ καστανοκίτρινο πηλῶδες χῶμα. Τὸ στρώμα αὐτὸ ἐμφανίζεται μετὰ τὸ πάχους 0.50 μ.

Εἰκ. 10. Οἱ τάφοι τῶν τομῶν Α καὶ ΣΤ.

Εἰκ. 11. Ὁ τάφος 2.

ἀπὸ τὸ μαχαίρι καὶ τὸ μελαμβαφὲς κύπελλο, τὸ ὁποῖο, ὅμως, ἐδῶ εἶχε τὸ χεῖλος ἐδαφόχρουν, κοσμούμενο μὲ κάθετα γραμμίδια⁴³, περιεῖχε καὶ ἓνα χάλκινο ἔλασμα μὲ ἔκκρουστο ἐγγεγραμμένο ρόδακα ἀπὸ αὐτοὺς ποὺ συνηθίζονται στὴν Ἀκραίφια ἀπὸ τὴν πρώιμη κορινθιακὴ περίοδο ὡς καὶ τὸ δεύτερο τέταρτο τοῦ βου αἰ.⁴⁴. Ὁ τ. 15, τέλος, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ κύπελλο, περιελάμβανε

στρώμα ἀμμοχάλικου. Οἱ ἀπὸ φαιὸ τιτανόλιθο τρεῖς καλυπτήριες πλάκες εἶχαν τοποθετηθεῖ σὲ βάθος 2.20 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους. Οἱ ἐξωτερικὲς διαστάσεις τοῦ τάφου ἦταν 1.85×1.10 μ., ἐνῶ οἱ ἐσωτερικὲς 1.85×0.70×0.50 μ. Σὲ ἀπόσταση 0.45 μ. βορείως τοῦ τάφου αὐτοῦ εἶχε ἤδη ἀποκαλυφθεῖ ὁ τ. 1, μὲ τὴν ἴδια ἀπὸ ΒΔ πρὸς ΝΑ κατεύθυνση, ἀλλὰ ἀκόμη βαθύτερος. Ὁ πυθμὲνας του εἶχε βρεθεῖ σὲ βάθος 3.35 μ.

43. Ὡς πρὸς τὸ ἐξηρημένο τοῦ χεῖλους καὶ τὰ κάθετα γραμμίδια, θὰ μπορούσε νὰ παραβληθεῖ πρὸς τὸν ἰδιόμορφο σκύφο τοῦ ΓΗΠ/150, τῆς πρώιμης κορινθιακῆς περιόδου (βλ. ΠΑΕ 1989, 138 εἰκ. 17).

44. Πρβ. τὸν παρεμφερῆ τοῦ τ. 46 στὸ *Ἔργον* 1990, 56 εἰκ. 80. Βλ. ΑΝΔΡΕΙΩ-ΜΕΝΟΥ, *Χαλκὰ κοσμήματα*, εἰκ. 33α-γ σημ. 44 καὶ 68. Ἐπίσης, P.N. URE, *Aryballoi*

καὶ θραύσματα χαλκῶν σπειροειδῶν σωληνίσκων⁴⁵.

Ὁ παιδικὸς **τ. 22** ἀποκαλύφθηκε στὸ δυτικὸ ἄκρο τῆς τομῆς Γ, μὲ τὶς δύο καλυπτῆριες πλάκες τοῦ σὲ βάθος 1.60 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους (πίν. 90β). Ὁ λάκκος, ὅπου εἶχε τοποθετηθεῖ ὁ μικρὸς νεκρὸς, εἶχε προσανατολισμὸ ἀπὸ Α πρὸς Δ, μῆκος 1.45 μ., πλάτος 0.85 μ. καὶ βάθος 0.40 μ. Οἱ ἐκατέρωθεν ἀναβαθμοὶ εἶχαν πλάτος 0.15 μ. Περιεῖχε τέσσερις συνήθεις σφαιρικούς ἀρυβάλλους μὲ τετράφυλλο καὶ δικτυωτοὺς ρόμβους, ἕναν ἀρύβαλλο μὲ πεντάφυλλο, τρεῖς κοτυλίσκες μὲ κάθετα γραμμῖδια καὶ ἕνα σκυφίδιο μὲ προεξέχον, ἀρθρωμένον χεῖλος, κοσμούμενον μὲ τέσσερα πτηνὰ ἐν σκιαγραφίᾳ⁴⁶. Ἐπίσης τέσσερα μικρὰ βοιωτικὰ μελαμβαφῇ ἄγγεα (τρία κύπελλα καὶ ἕναν κάνθαρο μὲ τέσσερις ἰώδεις ταινιόσχημους δακτυλίους στὸ ἐξωτερικὸ καὶ τρεῖς στὸ ἐσωτερικόν), ἕνα χάλκινο σπειροειδὲ σωληνίσκο καὶ ἕνα εἰδώλιο πτηνοῦ πάνω σὲ κωνικὴ βάση μὲ τελείως πεπλατυσμένο τὸν κορμὸ κατὰ τὴν ὀριζόντιον⁴⁷. Ὁ τάφος χρονολογεῖται στὸ τέλος τῆς ὕστερης κορινθιακῆς Ι.

Στὴν ἴδια περίπου ἐποχὴ τοποθετεῖται καὶ ὁ **τ. 3** τῆς τομῆς Α (εἰκ. 10 καὶ 12). Οἱ τρεῖς καλυπτῆριες πλάκες τοῦ βρέθηκαν σὲ βάθος ± 2.25 καὶ εἶχαν συνολικὸ μῆκος 2.10 μ. καὶ πλάτος 1.05 μ. Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ τάφου καὶ στὸ ὕψος τῆς λεκάνης ἐντοπίσθηκαν ἕνα μεγάλο ἀλάβαστρο τῆς ὕστερης κορινθιακῆς Ι⁴⁸, ἕνα κορινθιακὸ ἐξάλειπτρο μὲ σπάνια διακόσμηση⁴⁹ καὶ ἕνα μελαμβαφὲς κύπελλο. Κοντὰ στὰ πόδια τοῦ νεκροῦ βρέθηκε τμῆμα σιδερένιου μαχαίριου.

Ὁ πλουσιότερος τάφος τῆς φετινῆς ἀνασκαφῆς εἶναι ὁ **τ. 4⁵⁰**, ὁ ὁποῖος ἀποκαλύφθηκε γύρω στὰ 1.60 μ. ΝΔ τοῦ τ. 3. Πάνω στὶς καλυπτῆριες πλάκες

and *Figurines from Rhitsona* (Cambridge 1935) πίν. 21,91.30 καὶ H. PAYNE, *Pera-chora: The Sanctuaries of Hera Akraia and Limenia*, I (Oxford 1940) πίν. 76.15.

45. Γιὰ τοὺς σπειροειδεῖς σωληνίσκους γενικὰ, βλ. ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΥ, *Χαλκὰ κοσμήματα*, εἰκ. 30-31 σημ. 48-51.

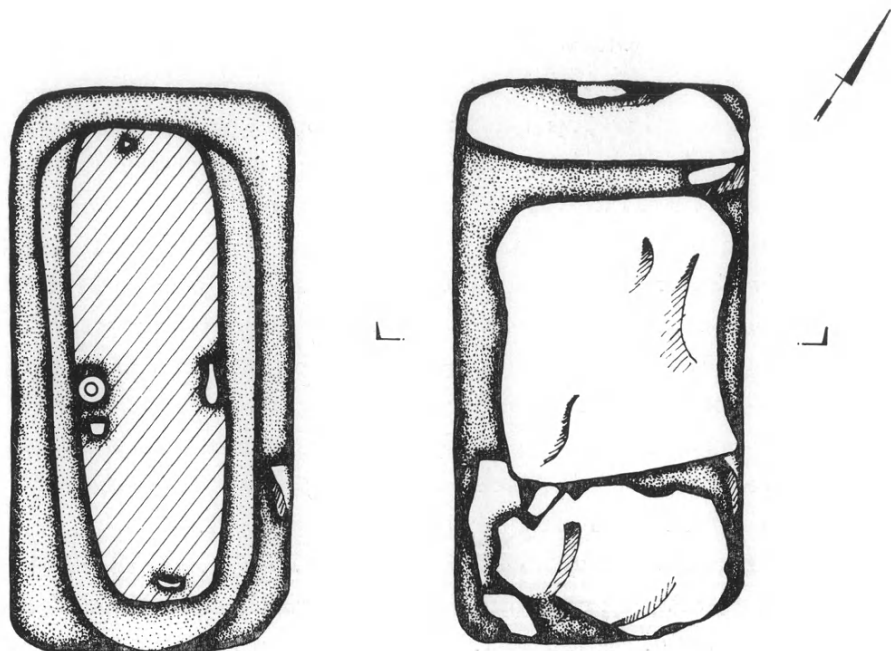
46. Ἀρ. εὐρ. 18008. Ὑψος 0.043 μ., διάμετρος: χεῖλους 0.084 μ., βάσεως 0.04 μ. Πρβ. Neer., 310 εἰκ. 152.

47. Ἀρ. εὐρ. 18026. Ὑψος 0.056, μῆκος 0.132, πλάτ. δισκοειδοῦς κορμοῦ 0.056 μ.

48. Ἀρ. εὐρ. 1720. Ὑψος 0.220, διάμ. βάσεως 0.07 μ. Βλ. *Εργον* 1990, 55 εἰκ. 77.

49. Ἀρ. εὐρ. 17199. Ὑψος 0.068, διάμετρος: κορμοῦ 0.175, βάσεως 0.098 μ. Βλ. αὐτόθι 55 εἰκ. 78.

50. Αὐτόθι 53 εἰκ. 75.

Εἰκ. 12. Ὁ τάφος 3.

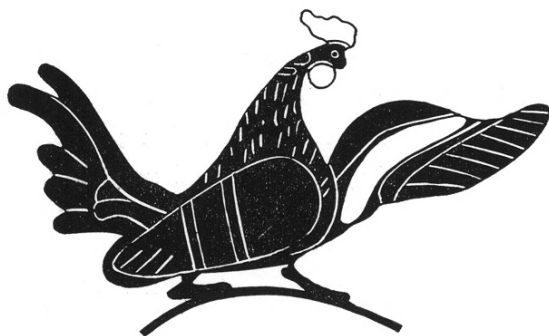
του, οἱ ὁποῖες βρέθηκαν σὲ βάθος 2.40 μ., εἶχαν τοποθετηθεῖ πενήντα ἕνας σφαιρικοὶ ἀρύβαλλοι τῶν περὶ τὸ 560 π.Χ. χρόνων, ἕνας μελαμβαφῆς ἀμφορίσκος, ἕνας μελαμβαφῆς κἀνθαρος μὲ δύο στικτοὺς ρόδακες διὰ λευκοῦ μὲ ἰώδη πυρήνα (πίν. 91β)⁵¹ καὶ μία «ἀργεῖα» ὑψίλαιμη οἰνοχοῦσκη⁵². Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ τάφου, κοντὰ στὸ δεξιὸ χέρι, βρέθηκαν ἀκόμη πέντε σφαιρικοὶ ἀρύβαλλοι, ἕνα μελαμβαφῆς κύπελλο, ἕνα σιδερένιο μαχαίρι, χάλκινοι σπειροειδεῖς σωληνίσκοι μὲ σπειροειδῆ ἀπόληξη καὶ δύο σπειροειδεῖς δακτύλιοι, περασμένοι στὶς φάλαγγες τοῦ δεξιοῦ χεριοῦ. Οἱ πενήντα ἔξι ἀρύβαλλοι ἔφεραν ποικίλη διακόσμηση: τετράφυλλο μὲ δικτυωτοὺς ρόμβους· ταινίες καὶ ζώνη

51. Ἀρ. εὐρ. 17266. Ὑψος μὲ λαβὲς 0.103 μ., χωρὶς λαβὲς 0.093 μ., διάμ. χεῖλους 0.121 μ. Παρόμοιοι ρόδακες ἀπαντοῦν ἐνίοτε καὶ σὲ μελαμβαφῇ κύπελλα.

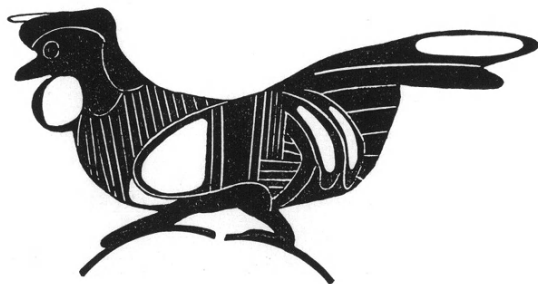
52. Πρβ. ἀνωτέρω πίν. 89γ (τὰ τρία πρῶτα ἀγγεῖα).

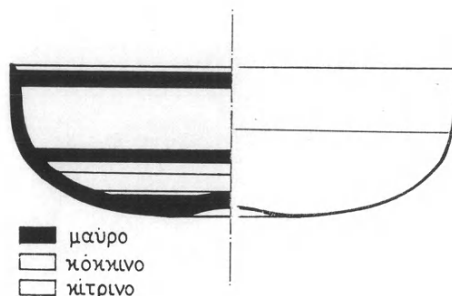
Εἰκ. 13. Ἱππέας ἐπὶ ἀρυβάλλου τοῦ τ. 4.

Εἰκ. 14. Ἀλέκτωρ ἐπὶ ἀρυβάλλου τοῦ τ. 4.

Εἰκ. 15. Ἀλέκτωρ ἐπὶ ἀρυβάλλου τοῦ τ. 4.

Εἰκ. 16. Μεσόμφαλη φιάλη τοῦ τ. 24.

στιγμῶν⁵³. ὀπλίτες διαφόρων παραλλαγῶν (πίν. 91α,γ). σειρῆνες⁵⁴, ἕναν ἱππέα (εἰκ. 13)⁵⁵, ἀλέκτορες (εἰκ. 14-15) κ.ἄ.

Στὴν ἴδια περίοδο τοποθετεῖται καὶ ὁ τ. 24, στὸ ΝΔ ἄκρο τῆς τομῆς Γ. Ἐπάνω στὶς πᾶχους 0.15 μ. καλυπτήριες πλάκες του, ποὺ βρέθηκαν σὲ βάθος 2.10 μ., ὑπῆρχαν δέκα μικρὰ μεσοκορινθιακὰ ἀγγεῖα, μεταξὺ τῶν ὁποίων διακρίνονται μία πυξίδα⁵⁶, ἕνας καλαθίσκος⁵⁷ καὶ μία μεσόμφαλη φιάλη (εἰκ. 16)⁵⁸. ὑπῆρχαν ἐπίσης μία μικρὴ μόνωτη βραχύπεζα κύλικα τῆς

53. Πρβ. URE, *Aryballoi and Figurines*, πίν. 5,92.6. ΑΝΑΡΕΩΜΕΝΟΥ, Ἔργαστ. Ἀκραιφίας, 105 σημ. 371 πίν. 4.1β.

54. Ἔργον 1990, 53 εἰκ. 76.

55. Ἀρ. εὐρ. 17263. Σωζ. ὕψ. 0.052, διάμ. κοιλίας 0.067 μ. Παρεμφερεῖς ἱππεῖς κοσμοῦσαν ἀρυβάλλους ἀπὸ τὸ νεκροταφεῖο τῆς Τανάγρας καὶ τῆς Ἀγίας Ἐλεούσας, ὅπως ὁ ἀρ. εὐρ. 8763 ἀρύβαλλος τοῦ τ. 6 τοῦ τελευταίου νεκροταφείου.

56. Ἀρ. εὐρ. 18027. Ὑψος 0.092 μ., διάμετρος: κορμοῦ 0.082 μ., βάσεως 0.056 μ. Ἐπὶ τοῦ ὤμου τεθλασμένη. Πρβ. Ἔργαστ. Ἀκραιφίας, 166 ἀρ. 15 σημ. 453 πίν. 13.3α (τοῦ τ. ΔΔ/20, τῶν μέσων τοῦ 6ου αἰ.)

57. Ἀρ. εὐρ. 17308. Ὑψ. 0.043 μ., διάμετρος: χεῖλους 0.065 μ., βάσεως 0.033 μ. Στὸ ἐσωτερικὸ καὶ στὸ ἐξωτερικὸ τοῦ καλαθίσκου ἀνὰ τρεῖς λεπτοὶ δακτύλιοι διὰ γανώματος καὶ στὸ χεῖλος ταινία δι' ἐρυθροῦ. Πρβ. *Corinth XVIII*, I πίν. 4.10. Ὁ τύπος ἀπαντᾷ στὴν ὕστερη πρωτοκορινθιακὴ, συνεχίζει ὁμως καὶ στὶς ἐπόμενες περιόδους, καθ' ὅσον τὰ μικρὰ κύλικα ἀγγεῖα μένουν ἀναλλοίωτα ἐπὶ μακρόν.

58. Ἀρ. εὐρ. 17314. Ὑψος 0.028 μ., διάμ. χεῖλους 0.086 μ. Στὸ ἐσωτερικὸ τῆς φέρει τέσσερις δακτυλίους διὰ μέλανος, δύο δι' ἐρυθροῦ καὶ ἕνα ταινιόσχημο διὰ κιτρίνου· στὸ ἐξωτερικὸ τοῦ χεῖλους πλατὺ ταινία δι' ἐρυθροῦ. Πρβ. *Corinth XIII* πίν. 28, 186.2.

κατηγορίας τῶν βοιωτικῶν κυλίκων μὲ πτηνά (πίν. 91δ)⁵⁹, ἓνα μελαμβαφές κυπελλίδιο καὶ ἓνας σπειροειδῆς σωληνίσκος. Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ τάφου, ποῦ εἶχε μῆκος 1.80 μ., πλάτος 0.55 μ. καὶ βάθος 0.35 μ., βρέθηκε ὁ σκελετὸς σὲ καλὴ κατάστασι μὲ τὸ κρανίον στὸ ΒΑ ἄκρο καὶ δίπλα στὸν δεξιὸ βραχίονά του: τρία ἀλάβαστρα μὲ ταινίες καὶ ζῶνες στιγμῶν, δύο σφαιρικοὶ ἀρύβαλλοι μὲ τετράφυλλο καὶ δικτυωτοὺς ρόμβους, τρία βοιωτικὰ μελαμβαφὴ κύπελλα καὶ ἓνα σιδερένιο μαχαίρι.

Στὸ τελευταῖο τρίτο τοῦ 6ου αἰ. τοποθετοῦνται οἱ τέσσερις τελευταῖοι τάφοι τῆς ομάδος, ὅλοι μὲ ἐνδιαφέροντα εὐρήματα, τοποθετημένα τώρα μόνο στὸ ἐσωτερικὸ τους. Ἐκτὸς τοῦ τ. 25, ὁ ὁποῖος περιεῖχε καὶ ἓνα σιδερένιο μαχαίρι, οἱ λοιποὶ τρεῖς εἶχαν κτερισθεῖ μόνο μὲ ἀγγεῖα, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον εὐμεγέθη, τῶν ἀττικῶν καὶ τῶν βοιωτικῶν ἐργαστηρίων. Παλαιότερος ὢλων εἶναι ὁ τ. 21 καὶ ἀκολουθεῖ ὁ τ. 23, ἀμφότεροι τῆς τομῆς Γ.

Ὁ τ. 21 (πίν. 95α)⁶⁰ ἔχει προσανατολισμὸ ἀπὸ ΒΔ πρὸς ΝΑ καὶ οἱ καλυπτῆριες πλάκες τοῦ ἐμφανίσθηκαν σὲ βάθος ± 2.30 μ. μέσα σὲ στρῶμα φαιοκίτρινου πηλοχώματος. Στὰ πόδια τοῦ νεκροῦ εἶχε τοποθετηθεῖ σκύφος τοῦ τύπου Α' τῆς κατηγορίας τῶν βοιωτικῶν κυλίκων μὲ πτηνὰ⁶¹ καὶ δίπλα στὸν ἀριστερὸ μηρὸ βοιωτικὸ μελαμβαφές κύπελλο (εἰκ. 17)⁶². Στὴν κοιλία τοῦ νεκροῦ μία ἀπὸ τὶς χαρακτηριστικὲς μελανόμορφες βοιωτικὲς λεκάνες τῶν χρόνων γύρω στὸ 540-525, ποῦ φέρει στὸ ἐξωτερικὸ ἀλυσίδα ἀνθέων καὶ καλύκων λωτοῦ ἐναλλάξ (πίν. 91ς') καὶ στὸ ἐσωτερικὸ μετὰλλιο μὲ λέοντα πρὸς τὰ δεξιά. Εἶναι ἔργο τοῦ ζωγράφου τῶν Προτομῶν⁶³. Πάνω στὴ λεκάνη δύο

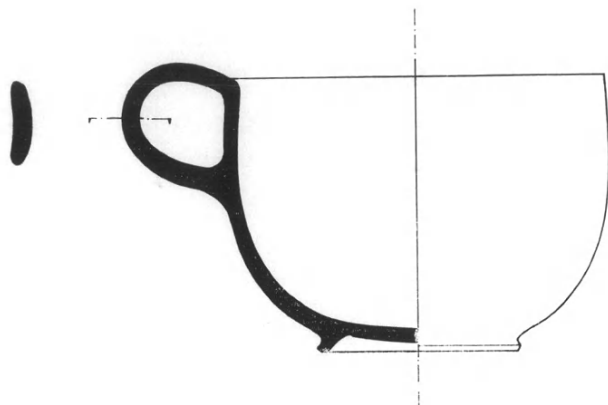
59. Ἀρ. εὐρ. 17313. Ὑψος 0.045, διάμετρος: χεῖλους 0.122, βάσεως 0.047 μ. Ἡ παχιά κυματοειδῆς ἐγένετο δι' ἰώδους. Πρβ. ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΥ, *Ἔργαστ. Ἀκραϊφίας*, πίν. 2.2.

60. Ἐξωτ.: μῆκ. 2.10, πλάτ. 1.05 μ. Ἐσωτ.: μῆκ. 1.90, πλάτ. 0.60, βάθος 0.35, πλάτ. ἀναβαθμοῦ 0.20 μ.

61. Ἀρ. εὐρ. 17969. Ὑψος 0.152 μ., διάμετρος: χεῖλους 0.18 μ., βάσεως 0.094 μ. Πρβ. *Ἔργαστ. Ἀκραϊφίας*, 161 ἀρ. 2 σημ. 447 πίν. 12.1γ (τῶν μέσων τοῦ 6ου αἰ.).

62. Ἀρ. εὐρ. 17966. Ὑψ. 0.073 μ., διάμετρος: χεῖλους 0.097 μ., βάσεως 0.053 μ. Πρβ. ΑΓΓ. Κ. ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΥ, Βοιωτικὰ ἀγγεῖα τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. ἀπὸ τὸ νεκροταφεῖο τῆς Ἀκραϊφίας, *Πρακτικὰ τοῦ XII Διεθνοῦς Συνεδρίου Κλασικῆς Ἀρχαιολογίας Γ'*, 4-10 Σεπτεμβρίου 1983 (Ἀθήνα 1988) 8 σχ. 1.

63. Ἀρ. εὐρ. 17967. Ὑψος 0.068 μ., διάμετρος: χεῖλους 0.254 μ., βάσεως 0.090 μ. Μῆκος ἀπὸ τῶν ἄκρων τῶν λαβῶν 0.302 μ. Πρβ. Κ. KILINSKI II, *AJA* 81, 1977, 58 κέ. εἰκ. 8, 12.

Εἰκ. 17. Τομή κυπέλλου τοῦ τ. 21.

μελαμβαφεῖς κανθαρίσκοι. Τὸ ἄθικτο πινάκιο δεξιὰ τῆς κεφαλῆς (πίν. 91ζ') ἀποτέλεσε ἐκπληξὴ ἐπειδὴ ὁ δίσκος του φέρει γοργόνειο —ἐδῶ ὅμως μὲ ἐλάχιστες ἐγχαράξεις— πὺν ἐνθυμίζει τοὺς γνωστοὺς μελανόμορφους σκύφους μὲ γοργόνειο⁶⁴, τοὺς τόσο προβληματικοὺς στὸν ἐντοπισμὸ τοῦ ἐργαστηρίου τους.

Ὁ τ. 23 εἶχε προσανατολισμὸ ἀπὸ ΒΔ πρὸς ΝΑ μὲ τὸ κρανίον στὸ ΝΑ ἄκρο. Οἱ καλυπτῆριες πλάκες ἀποκαλύφθηκαν σὲ βάθος 1.70 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους, μέσα στὸ στρῶμα τοῦ φαιοκίτρινου πηλοῦ. Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ τάφου (μήκους 1.60 μ., πλάτους 0.75 μ., βάθους 0.50 μ.) καὶ μάλιστα ἐκατέρωθεν τῶν σκελῶν τοῦ νεκροῦ βρέθηκαν ἐννέα ἀγγεῖα, ἀπὸ τὰ ὅποια τὰ τρία κοινὰ κορινθιακά· τὰ δύο βοιωτικὰ μελαμβαφή (ἓνας κανθαρίσκος καὶ ἓνα κύπελλο, ὁμοιότατο πρὸς τὸ τῆς εἰκ. 17)· τὰ τελευταῖα τέσσερα, μελανόμορφοι σκύφοι, ἀπὸ τοὺς ὁποίους οἱ δύο εἶναι ὀφθαλμωτοὶ καὶ ὁ τρίτος μὲ σφίγγες στὰ ἄκρα καὶ στὴ μέση Διόνυσο ἐπὶ σκίμποδος στὴ μία πλευρὰ καὶ σάτυρο καὶ μαινάδα ὀρχουμένους στὴν ἄλλη (πίν. 92α)⁶⁵. παχὺ

64. Ἀρ. εὐρ. 17970. Ὑψος 0.023 μ., διάμετρος: χεῖλους 0.204 μ., βάσεως 0.152 μ. Πρβ. ΑΓΓ. Κ. ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΥ, Τὸ νεκροταφεῖο τῆς ἀρχαίας Ἀκραιφίας, *AAA* 10, 1977, 276 κέ. σημ. 17 εἰκ. 10.

65. Ἀρ. εὐρ. 17291. Ὑψος 0.112 μ., διάμετρος: χεῖλους 0.155 μ., βάσεως 0.092 μ. Πρβ. P. N. URE, *Sixth and Fifth Century Pottery from Rhitsona* (Oxford 1927) πίν. 19, 102. 102. Βλ. κατωτ. σημ. 70.

στρῶμα ἐπιθέτων χρωμάτων καὶ στίς δύο παραστάσεις, χωρὶς πολλῇ ἐγχαράξει. Ὁ τέταρτος σκύφος κοσμεῖται καὶ αὐτὸς μὲ σκηνὴς τοῦ Διονυσιακοῦ κύκλου. Στῇ μία πλευρᾷ φέρει πέντε ὀρχουμένους μὲ περικεφαλαία καὶ μορφὴ κριτοῦ στὸ δεξιὸ ἄκρο (πίν. 92β)⁶⁶, καὶ στὴν ἄλλῃ πλευρᾷ ἔξι ἰθυφαλλικοὺς σατύρους καὶ ἐνδεδυμένη μορφὴ, πάλι στὸ δεξιὸ ἄκρο.

Ὁ τ. 25 ἀποκαλύφθηκε στὴν τομὴ Δ μὲ τὶς τρεῖς καλυπτῆριες πλάκες τοῦ σὲ βάθος 1.50 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια καὶ μὲ προσανατολισμὸ ἀπὸ Α πρὸς Δ. Εἶχε ἐσωτ. διαστάσεις 1.90×0.55 μ. καὶ πλάτος ἀναβαθμῶν 0.20 μ. Τὸν νεκρό, μὲ τὴν κεφαλὴ στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο, κτέριζαν δεκαεννέα ἀγγεῖα καὶ ἓνα σιδερένιο μαχαίρι. Ἀπὸ αὐτά, τὰ ἑνδεκα ἦταν βοιωτικὰ μελαμβαφῇ (ἐννέα κάνθαροι⁶⁷, ἓνα κύπελλο, ἓνας σκύφος), τὸ μοναδικὸ κορινθιακὸ ἦταν τριφυλλόσχημη οἶνοχοῦσκη κυλινδρικοῦ κορμοῦ, φέρουσα ποίκιλμα ζατρικίου⁶⁸ καὶ τὰ λοιπὰ ἑπτὰ ἦταν μελανόμορφα, ἦτοι: μία μικρὴ λήκυθος⁶⁹ μὲ παράσταση ραδινῶν μορφῶν, ἀποτελούμενη ἀπὸ ἱππέα πρὸς τὰ δεξιὰ, πού πλακισιοῦνται ἐκατέρωθεν ἀπὸ μία ἱσταμένη μορφὴ. Πέντε σκύφοι τῆς ομάδας «Ριτσώνα/τ. 102» μὲ ἀνθέμια καὶ σφίγγες στὰ ἄκρα καὶ στὸ μέσον ἄλλοτε μία ἀνδρική ἢ γυναικεία μορφὴ, καθήμενὴ ἢ ἱσταμένη (πίν. 93α-β)⁷⁰ ἢ ὀπλίτης, ἄλλοτε τρεῖς καθήμενες ἢ μία καθήμενὴ καὶ ὀπλίτης μὲ τοὺς γονεῖς τοῦ στὰ ἄκρα τῆς παραστάσεως.

Ὁ τ. 11 εἶναι ὁ τελευταῖος τῶν τεσσάρων. Ἀποκαλύφθηκε στὴ ΒΑ γωνία τῆς τομῆς Β, μὲ τὶς πέντε καλυπτῆριες πλάκες τοῦ σὲ βάθος 1.40 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους. Ἐσωτερικῶς ὁ τάφος εἶχε μῆκος 1.85 μ., πλάτος 0.60 μ. καὶ βάθος 0.40 μ., τὸ δὲ πλάτος τῶν ἀναβαθμῶν τοῦ ἦταν 0.20 μ. Τόσο στὴν περιοχὴ τοῦ κρανίου —στὸ βόρειο ἄκρο τοῦ τάφου— ὅσο καὶ ἐκα-

66. Ἀρ. εὐρ. 17290. Ὑψος 0.102 μ., διάμετρος: χεῖλους 0.158 μ., βάσεως 0.094 μ.

67. Γιά παρεμφερεῖς βλ. P. N. URE, *Black Glaze Pottery from Rhitsona in Boeotia* (Oxford 1913) πίν. 2, 31.243, 253.

68. Ἀρ. εὐρ. 18082. Ὑψος 0.065 μ., διάμ. βάσεως 0.047 μ. Γιά παρεμφερή, βλ. *Corinth XV*, 3 πίν. 65.1652.

69. Ἀρ. εὐρ. 18101. Ὑψος 0.135 μ., διάμετρος: κορμοῦ 0.059, βάσεως 0.036 μ. Γιά τὸν τύπο πρβ. URE, *Sixth and Fifth*, πίν. 15, 130.110.

70. Ἀρ. εὐρ. 18081 (συνολ. ὕψος 0.115 μ., διάμετρος: χεῖλους 0.16 μ., βάσεως 0.095 μ.) καὶ 18077 (συνολ. ὕψος 0.12 μ., διάμετρος: χεῖλους 0.156 μ., βάσεως 0.095 μ.). Πρβ. αὐτόθι πίν. 19, 102.102 τῆς ομάδας «Ριτσώνα/τ. 102».

τέρωθεν τῶν σκελετῶν εἶχαν τοποθετηθεῖ ἀγγεῖα γύρω στὰ εἴκοσι συνολικά, ἤτοι: δεκαπέντε μελαμβραφή —πέντε σκύφοι, δύο κύπελλα, τρεῖς κάνθαροι με ὑπερυψωμένες λαβές, ἓνας κανθαρίσκος (πίν. 94δ), δύο κάνθαροι με λαβές, μὴ ὑπερβαίνουσες τὸ χεῖλος, μία κοτύλη καὶ ἓνας βαθύς βοιωτικὸς σκύφος με ἐξηρημένη ταινία στὸ ὕψος τῶν λαβῶν (πίν. 94α)⁷¹. μία κορινθιακὴ κοτυλίσκη· μία κοτύλη φωτεινοῦ βάθους με γραμμικὸ διάκοσμο στῇ ζώνῃ τῶν λαβῶν, ἴσως ἔργο εὐβοϊκοῦ ἐργαστηρίου⁷². δύο κύλικες με ἀνθεματὸ διάκοσμο καὶ μία λήκυθος τῆς ομάδος τοῦ ἀλέκτορος (πίν. 94γ)⁷³.

Ἀπὸ τοὺς ἐννέα ἀπλοὺς λακκοειδεῖς τάφους τῆς φετινῆς ἀνασκαφικῆς περιόδου οἱ ἔξι ἀνήκουν στοὺς ἀρχαίους χρόνους καὶ μάλιστα —πλὴν τοῦ τάφου 26, τῶν ἀρχῶν τοῦ 5ου— στὸ δεύτερο τέταρτο τοῦ 6ου αἰ. Ἀπὸ αὐτοὺς, ὁ **τ. 16** περιεῖχε μόνον ἓνα μελαμβραφὲς κύπελλο, ἐνῶ ὁ **τ. 13** (πίν. 95β) ἓνα μελαμβραφὲς κύπελλο με ἀρθρωμένο χεῖλος καὶ ἓνα σιδερένιο μαχαίρι⁷⁴. Οἱ ἄλλοι τρεῖς τάφοι τοῦ δεύτερου τετάρτου τοῦ αἰῶνος ἦταν πλούσια κτερισμένοι. Ἀπὸ αὐτοὺς ὁ **τ. 38**, ὁ ὁποῖος ἀποκαλύφθηκε στὸ βόρειο ἄκρο τῆς τομῆς ΣΤ καὶ σὲ βάθος 1.60 μ., ἦταν παιδικὸς καὶ μάλιστα ὁ μόνος ἀπὸ τοὺς λακκοειδεῖς. Περιεῖχε γύρω στὰ σαράντα ἀγγεῖα, κυρίως μικροὺς σφαιρικοὺς ἀρυβάλλους με τετράφυλλο, με ταινίες καὶ ζώνη στιγμῶν, με σειρὰ ὀπλιτῶν, με ἵππους, με ἱππέα· ἐπίσης, τρεῖς χειροποίητες οἶνοχοῖσκες («ἀργεῖες») καὶ μελαμβραφεῖς κανθάρους καὶ σκυφίδια, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἓνα σκυφίδιο ἐπιπέδου βάσεως με ἐξηρημένη ταινία στὸ ὕψος τῶν λαβῶν⁷⁵. Ὁ **τ. 17** (τῆς τομῆς Δ καὶ μάλλον τῶν περὶ τὸ 580-570 π.Χ. χρόνων) περιεῖ-

71. Ἀρ. εὐρ. 18136. Ὑψος 0.075, διάμετρος: χεῖλους 0.114, βάσεως 0.055 μ. Σκυφίδια τῆς ἴδιας ομάδας, ἀλλὰ με ἐπίπεδη βάση, ἔχουμε ἤδη ἀπὸ τοὺς τάφους 38 καὶ 39Α, τοῦ β' τετάρτου τοῦ 6ου αἰ.

72. Πρβ. ΑΓΓ. Κ. ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΥ, Ἐκ τῆς Δυτικῆς Νεκροπόλεως τῆς Ἐρετρίας, ΑΑΑ 7, 1974, 243 εἰκ. 12 καὶ 240 σημ. 14.

73. Ἀρ. εὐρ. 18130. Ὑψ. 0.143 μ., διάμετρος: ὤμου 0.06 μ., βάσεως 0.038 μ. Ὀπλίτης με πλήρη ἐξάρτηση πρὸ ἱματιοφόρου μορφῆς, καθήμενης πρὸς τὰ δεξιὰ· στὰ ἄκρα, ἀνὰ μία ἱσταμένη ἱματιοφόρος. Πρβ. URE, *Sixth and Fifth*, πίν. 16, 12.35.

74. Στὸ νεκροταφεῖο τῆς Ἀκραφίας ἀρκετοὶ τάφοι με καλυπτῆριες καὶ ἀναβαθμὸ περιεῖχαν μόνον ἓνα κύπελλο καὶ ἓνα μαχαίρι. Βλ. ἀνωτέρω εἰκ. 11.

75. Τὸ ἀγγεῖο αὐτό, μαζὶ με τὸ λίαν συγγενὲς τοῦ τ. 39 ἀποτελοῦν τοὺς προδρόμους τοῦ τύπου ἀγγείου τοῦ πίν. 94α.

χε ἓνα μελαμβαφὲς κύπελλο, παρεμφερὲς μὲ τὸ τοῦ τ. 13, δύο μικρὰ ἀλάβαστρα (τὸ ἓνα μὲ ταινίες, τὸ ἄλλο μὲ ταινίες καὶ ζῶνες στιγμῶν)⁷⁶ καὶ εἴκοσι μικροὺς σφαιρικοὺς ἀρυβάλλους μὲ ταινίες, μὲ σειρά ὀπλιτῶν, μὲ δύο λέοντες καὶ πτηνὸν κλπ. ἐπίσης, χαλκὸ σπειροειδῆ σωληνίσκο καὶ ἓνα σιδερένιο μαχαίρι. Ὁ τ. 20 (τῆς τομῆς Γ), τέλος, περιεῖχε ὀκτὼ μικρὰ κυρίως μελαμβαφὴ ἀγγεῖα (πέντε κανθαρίσκους, δύο κύπελλα καὶ ἓνα σκύφο) καὶ ἓνα μαχαίρι. Στούς περὶ τὸ 500 π.Χ. χρόνους, ὅπως προαναφέρθηκε, τοποθετεῖται ὁ τ. 26 τῆς τομῆς Δ, ὁ ὁποῖος περιεῖχε δύο κορινθιακὰς κοτυλίσκας μὲ σταγόνες στὸ χεῖλος, ἓνα ἄττικὸ ἐξάλειπτρο, πέντε μελαμβαφὴ ἀγγεῖα (κύπελλο, φιαλίδιο, λήκυθο, δύο σκύφους) καὶ ἓνα λύχνο ἀβαφὴ, μὲ ὑπερυψωμένη ταινιόσχημη λαβὴ καὶ εὐρύτατο στόμιον⁷⁷.

Οἱ τρεῖς τελευταῖοι λακκοειδεῖς (οἱ τ. 71, 63 καὶ 65) ἀνήκουν στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 5ου αἰ. Ὁ τ. 71 (τῆς τομῆς Η) περιεῖχε τέσσερα μελαμβαφὴ ἀγγεῖα (λήκυθο σφαιρικοῦ κορμοῦ, κοτύλη, κυπελλίδιο, κανθαρίσκο μὲ δακτυλιόσχημες λαβές), τῶν ὁποίων τὸ ἓνα —ὁ κανθαρίσκος— ἔφερε ὑπὸ τὸ χεῖλος τὸ χάραγμα ΕΥ· περιεῖχε ἐπίσης καλαθίσκο φωτεινοῦ βάθους, ἀνθεμωτὴ κύλικα καὶ ληκύθιο φωτεινοῦ βάθους μὲ τρεῖς κατ' ἀποστάσεις δακτυλίους διὰ γανώματος. Τὰ τρία τελευταῖα αὐτὰ ἀγγεῖα προέρχονται ἀπὸ βοιωτικὰ ἐργαστήρια καὶ χρονολογοῦνται στοὺς χρόνους γύρω στὸ 430 π.Χ.⁷⁸ Ὁ τ. 63, στὸ βορειοδυτικὸ τμήμα τῆς τομῆς Α1, περιεῖχε τρία μελαμβαφὴ ἀγγεῖα, ἓνα ἀβαφὲς φιαλίδιο μὲ πέντε ἔντυπα ἀνθέμια, κυκλοτερῶς διατεταγμένα⁷⁹, ἓνα ἐρυθρόμορφο ληκύθιο καὶ ἓναν κωδωνίσκο μὲ λευκὸ ἐπίχρισμα καὶ ἔχνη ἐρυθροῦ, μέλανος καὶ κίτρινου χρώματος. Ἐπίσης, μιὰ μικρὴ χάλκινη λαβὴ σὲ σχῆμα Ω,

76. Πρβ. URE, *Aryballoi and Figurines*, πίν. 4,92.1 καὶ 5,97.3.

77. Πρόκειται γιὰ ἐπέισακτο ἔργο ἀπὸ τὴν Κόρινθο. Παρεμφερεῖς λύχνοι ἀπὸ τὴν Ἀγορὰ τῶν Ἀθηνῶν κατατάσσονται στὸν τύπο 15, θεωροῦνται κορινθιακὰ ἔργα καὶ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 6ου αἰ. ἕως τὸ 480 π.Χ. Βλ. *Agora IV*, 29 πίν. 4 καὶ 32.89.

78. Στὴν ἴδια ἐποχὴ τοποθετεῖται καὶ ἡ μελαμβαφὴς λήκυθος. Πρβ. *Agora XII* πίν. 38.1105. Γιὰ τὴν ἀνθεμωτὴ κύλικα, πρβ. ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΥ, *ΑΔ* 36, 1981 Χρον. πίν. 117β, *ΑΔ* 40, 1985 Χρον. πίν. 47γ. *Πρακτικὰ XII Διεθν. Συνεδρ. Κλασ. Ἀρχαιολ.* Β', 14 πίν. 2.4. Γιὰ τὸ ἐδαφόχρουν ληκύθιο μὲ τοὺς τρεῖς δακτυλίους πρβ. αὐτόθι 12 πίν. 2.2β.

79. Γιὰ ἄλλα ἀβαφὴ βοιωτικὰ ἀγγεῖα μὲ ἔντυπα ἀνθέμια στὸν πυθμένα βλ. κατωτέρω σημ. 89 καὶ ΑΓΓ. Κ. ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΥ, Ἑρευναι καὶ τυχαῖα εὐρήματα ἐν Βοιωτίᾳ, *ΑΕ* 1976, Ἀρχαιολογικὰ Χρονικά, 15 σημ. 14 πίν. ΙΣΤ'δ.

πιθανὸν ἀπὸ κάτοπτρο καὶ εἴκοσι τέσσερις ψήφους ἀπὸ ὑαλόμαζα (πίν. 94ε)⁸⁰, τῶν ὁποίων οἱ δεκατέσσερις, ὀφθαλωτές, κυρίως κίτρινου βάρους καὶ οἱ λοιπές, μονόχρωμες, κυρίως χρώματος κυανοῦ τοῦ κοβαλτίου. Ὁ τ. 65, στὴ ΝΔ γωνία τῆς τομῆς ΣΤ, ἦταν πτωχὸς σὲ κτερίσματα· περιεῖχε μόνο δύο μελαμβαφὴ ἀγγεῖα, ἓνα βοιωτικὸ ὑψίλαιμο κύπελλο⁸¹ καὶ μία σκυφοειδὴ κύλικα⁸².

Οἱ τύποι τῶν τάφων, οἱ ὁποῖοι ἐπικρατοῦν στὴν Ἀκραϊφία κατὰ τὸν 5ο αἰ., εἶναι τοῦ λακκοειδοῦς μὲ ἀναβαθμοὺς καὶ πυρὰ *in situ* (πρωτογενὴς πυρά), τοῦ πώρινου κιβωτισχίου καὶ τοῦ κεραμοσκεποῦς, ὁ ὁποῖος συνεχίζεται καὶ στὸν 4ο αἰ. Τὸ μοναδικὸ δεῖγμα πώρινου κιβωτισχίου ἐφέτος συνιστᾷ ὁ τ. 50, ὁ ὁποῖος ἀποκαλύφθηκε στὴν τομὴ Η, δυστυχῶς συλημένος (πίν. 96α)⁸³.

Ἀπὸ τοὺς δεκατέσσερις λακκοειδεῖς μὲ ἀναβαθμὸ καὶ πρωτογενὴ πυρά, οἱ πλεῖστοι, δώδεκα τὸν ἀριθμὸ, ἀποκαλύφθηκαν στὴν τομὴ ΣΤ (εἰκ. 10), ἐνῶ μόνον δύο ἀποκαλύφθηκαν σὲ ἄλλες τομές· ὁ τ. 6 στὴν τομὴ Α καὶ ὁ τ. 51 στὴν τομὴ Η. Ὁ τ. 6 περιεῖχε ἀποσπασματικούς μελαμβαφεῖς καθάρους καὶ ἓνα μεγάλο εἰδῶλιο ἀλέκτορος, ἐνῶ ὁ τ. 51 ἀποσπασματικούς μελαμβαφεῖς καθάρους καὶ σκύφους. Ὁ μόνος παιδικὸς ἦταν ὁ τ. 32, κτερισμένος μὲ τρία μικρὰ μελαμβαφὴ ἀγγεῖα (δύο καθαρίσκους καὶ ἓνα φιαλίδιο), μία κοτυλίσκη καὶ τρία εἰδῶλια, ἥτοι ἓναν ἱστάμενο γυμνὸ νέο, πού κρατᾷ ἀλέκτορα μὲ τὸ ἀριστερὸ χέρι, ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικὰ βοιωτικὰ εἰδῶλια τοῦ τρίτου τετάρτου τοῦ 5ου αἰ.⁸⁴, ἓνα περιστέρι καὶ ἓνα κυνάριο.

80. Γιά τίς ὀφθαλμωτές ψήφους πρβ. URE, *Aryballoi and Figurines*, πίν. 19, 132.6.

81. Ἀρ. εὐρ. 18119. Ὑψος 0.107 μ., διάμετρος: κοιλίας 0.106 μ., χεῖλους 0.102 μ. Γιά ὁμοιότητα, πρβ. ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΥ, *Πρακτ. XII Διεθνοῦς Συνεδρίου Κλασικῆς Ἀρχαιολογίας Β'*, 13 σχέδ. 7.

82. Ἀρ. εὐρ. 18120. Ὑψος 0.06, διάμετρος: χεῖλους 0.108, βάσεως 0.052 μ. Πρβ. Agora XII πίν. 26.581, 583 (τοῦ 440/430 π.Χ.).

83. Πρβ. ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΥ, *AAA* 7, 1974, 330 εἰκ. 8. Οἱ πώρινοι κιβωτισχιοὶ στὴν Ἀκραϊφία εἶναι μεμονωμένοι, ἐνῶ στὴν Τανάγρα βρίσκονται μέσα σὲ οἰκογενειακοὺς περιβόλους. Βλ. ANG. K. ANDREIOMENOU, *La Nécropole classique de Tanagra, Colloques Internationaux du CNRS «La Béotie Antique» CNRS* (Paris 1985), 122 εἰκ. 4 (Στὸ ἐξῆς ANDREIOMENOU, *La Nécropole de Tanagra*). Παρεμφερὴ τάφο ἀπὸ τίς πρὸ διετίας ἀνασκαφές στὴν Τανάγρα βλ. στὸ *AR* 1990, 36 κέ. εἰκ. 24.

84. Πρβ. R. A. HIGGINS, *Greek Terracottas* (London 1967) 80 πίν. 33E. Ρυθμο-

Οἱ τάφοι 40, 54 καὶ 64, ἐκτὸς τῶν μελαμβαφῶν ἀγγείων, περιεῖχαν καὶ ἀπὸ τέσσερις - πέντε βοιωτικῆς ἀνθεμωτὲς κύλικες⁸⁵ τοῦ τρίτου τετάρτου τοῦ 5ου αἰ. Ὁ τ. 40 συγκεκριμένα περιεῖχε σὲ θραύσματα δώδεκα κανθάρους, δύο μεγάλους σκύφους, ἓνα κύπελλο, μία κοτυλίσκη καὶ ἓνα βοιωτικὸ εἰδῶλιο γυναικείας μορφῆς, ἱσταμένης ἐπὶ βάθρου· ὁ τ. 54 κανθάρους σὲ θραύσματα καὶ ἓνα ὑψίλαιμο κύπελλο, ἐνῶ ὁ τ. 64 ἓνα παρόμοιο κύπελλο καὶ τρεῖς σκύφους. Ὁ μόνος ἀπὸ τοὺς τάφους αὐτοὺς ποὺ εἶχε συληθεῖ ἦταν ὁ τ. 45. Οἱ τάφοι 43 καὶ 59 περιεῖχαν μόνον ἓνα κύπελλο, ἐνῶ ὁ τ. 61 μόνον ἓνα μικρὸ ἀβαφὲς ληκύθιο μὲ τρεῖς κατ' ἀποστάσεις δακτυλίου⁸⁶, μία μικρὴ χάλκινη μεσόμφαλη φιάλη καὶ κεφαλὲς τριῶν εἰδωλίων. Ὁ τ. 42 περιεῖχε ἀρκετὰ μελαμβαφὴ ἀγγεῖα, τεθραυσμένα λόγῳ καύσεως, ἀπὸ τὰ ὁποῖα διακρίνονται ὑψίλαιμο κύπελλο, φιαλίδιο, πινάκιο, κοτύλη καὶ ἡθμός μὲ προχοή. Ἀπὸ τὸν τ. 44 περισυλλέξαμε θραύσματα πολλῶν μελαμβαφῶν ἀγγείων, κυρίως κανθάρων καὶ τὸ εἰδῶλιο μεγάλου ἀλέκτορος (πίν. 97α)⁸⁷. Πάνω στὸ χεῖλος ἐνὸς κανθάρου ἀκιδογράφημα (graffito)⁸⁸ ἀπὸ ἑξὶ γράμματα, τρία ἀπὸ τὰ ὁποῖα σχηματίζουν τὸ προσηκείμενο ἐμὶ (εἰμί). Ἀκιδογράφημα ἀπὸ ἑπτὰ γράμματα τοῦ βοιωτικοῦ ἀλφαβήτου ἔχουμε καὶ πάνω στὸ χεῖλος μελαμβαφοῦς κοτύλης τοῦ τ. 33, ὁ ὁποῖος περιεῖχε καὶ θραύσματα πολλῶν ἄλλων ἀγ-

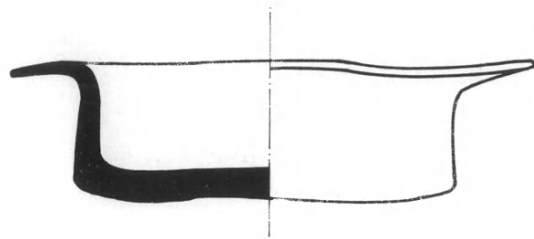
λογικῶς, ὁ τύπος τοποθετεῖται στὸ δεῦτερο τέταρτο τοῦ αἵωνα, τὰ ἀνασκαφικὰ ὅμως δεδομένα ὁδηγοῦν πάντοτε στοὺς χρόνους 440-420 π.Χ.

85. Γιά παρεμφερεῖς, βλ. AR 1990, 39 εἰκ. 30 καὶ ΑΓΓ. Κ. ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΥ, AA 36, 1981, Χρον. 188 πίν. 117β καὶ Πρακτικὰ XII Διεθνοῦς Συνεδρίου Κλασικῆς Ἀρχαιολογίας, 14 πίν. 2.4, 6.

86. Πρβ. αὐτόθι, 12 πίν. 2, 2β. URE, *Sixth and Fifth*, πίν. 16, 139.1 (τοῦ 440-430 π.Χ.). Πρβ. κατωτέρω σημ. 96.

87. Ἀρ. εὐρ. 18056. Ὑψ. 0.175μ., μῆκ. 0.165μ. Ὁμοίωτος ἀλέκτωρ καὶ ἀπὸ τὸν τ. 6. Παρεμφερεῖς —καὶ ὡς πρὸς τὸ μέγεθος— ἀλέκτορες ἐπιχωριάζουν στὴ Ρόδο, χρονολογούμενοι στὶς ἀρχὲς τοῦ 5ου αἰ. Βλ. R. A. HIGGINS, *Catalogue of the Terracottas in the British Museum*² (Oxford 1969) 79 πίν. 35.188-190.

88. Στὸ νεκροταφεῖο τῆς Ἀκραϊφίας πολλοὶ τάφοι τοῦ β' μισοῦ τοῦ 6ου αἰ. μᾶς ἔδωσαν ἀγγεῖα μὲ χαράγματα graffiti (βλ. AAA 7, 1974, 331 εἰκ. 9)· πολὺ λιγότερα ἔχουμε ἀπὸ τάφους τοῦ 5ου αἰ. (βλ. Ἔργον 1990, 54). Γιά πολλὰ graffiti ἀπὸ ἱερὸ τοῦ Ἡρακλέους στὴν Τανάγρα, τῶν περὶ τὸ 500 π.Χ. χρόνων, βλ. ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΥ, *La Necropole de Tanagra*, 118-120 εἰκ. 5 πίν. 27-29.

Εἰκ. 18. Μικκύλο χειροποίητο κάνιστρο τοῦ τ. 39.

γείων, πού ἔσπασαν λόγω πυρακτώσεως, ὅπως ἄλλωστε ἔσπασαν καὶ τὰ πλεῖστα τῶν κτερισμάτων τῶν τάφων μὲ πρωτογενῆ πυρά. Τελευταῖος τῶν τάφων τῆς σειρᾶς εἶναι ὁ τ. 39, μέσα στὸν ἐπὶ τοῦ βρέθηκαν εἰδώλιο ἱσταμένης γυναικός, χάλκινη βελόνη καὶ τὰ ἐξῆς ἀγγεῖα: μικρὴ κορινθιακὴ πυξίδα χωρὶς πῶμα, τρία μελαμβαφῇ (ὕψιλαιμο βοιωτικὸ κύπελλο ἀπὸ τὰ συνήθη τῆς ἐποχῆς, δύο φιαλίδια), ἓνα ἀβαφὲς πινάκιο μὲ ἔντυπα ἀνθέμια⁸⁹, μικκύλο κάνιστρο, ἐπιχρισμένο μὲ λευκὸ καὶ ἔχον μέλανος καὶ ἐρυθροῦ χρώματος (εἰκ. 18)⁹⁰, ἀμφορίσκο, πού κοσμεῖται μὲ δικτυωτὸ καὶ παχιᾶς λευκῆς στιγμῆς στὰ διάκενα (πίν. 97β, ἀρ.)⁹¹ καὶ μικκύλος ἀμφορίσκος φωτεινοῦ βάρους (πίν. 97β, δεξ.).

Ἀπὸ τοὺς δεκαεπτὰ κεραμοσκεπεῖς τάφους, μερικοὶ ἀπὸ τοὺς ὁποίους βρέθηκαν ἀναμοχλευμένοι, μόνον πέντε ἀνῆκαν σὲ ἐνῆλικες, χαρακτηριζόμενοι ἐκτὸς ἀπὸ τὴ διαφορὰ τοῦ μεγέθους ἀπὸ τὸ ὅτι δὲν εἶχαν τὴν κεραμίδα τοῦ πυθμένος τὴν ὁποία ἔχουν οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς τάφους νηπίων. Ὁ τ. 5, στὴ βορειοανατολικὴ γωνία τῆς τομῆς Α1 καὶ προσανατολισμοῦ ἀπὸ Β πρὸς Ν, καταστράφηκε κατὰ τὸ βόρειο τμήμα του ἀπὸ τὸν μεταγενέστερό του τ. 9. Ὁ τ. 7, στὸ νότιο ἄκρο τῆς τομῆς Α, εἶχε κτερισθεῖ ἐξωτερικὰ μὲν μὲ μία μελαμβαφῇ σκυφοειδῆ κύλικα, ἐσωτερικὰ δὲ μὲ τρεῖς μελαμβαφεῖς

89. Βλ. ἀνωτέρω σημ. 79.

90. Ἀρ. εὐρ. 18033. Ὑψὸς 0.029 μ., διάμ. στεφάνης 0.108 μ. Τὸ ἀγγεῖο ἀνήκει στὴ βοιωτικὴ ομάδα τῆς πολυχρωμίας. Βλ. *Πρακτικά XII Διεθνoῦς Συνεδρίου Κλασικῆς Ἀρχαιολογίας Β'*, 11 πίν. 2.1.

91. Ἀρ. εὐρ. 18121. Ὑψὸς 0.10 μ., διάμ. ὤμου 0.04 μ. Πρβ. αὐτόθι πίν. 2.2α.

σκύφους καὶ ἓνα ἐρυθροβαφὲς κύπελλο· ὁ τάφος περιεῖχε ἐπίσης τὴν κεφαλὴ γυναικείου εἰδωλίου καὶ μία λεπτὴ χάλκινη λαβή, ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ κρίκο καὶ δισκάριο, ἀπὸ τίς συνήθεις τῶν πεπλατυσμένων ἐρυθρόμορφων πυξίδων (τύπου C)⁹², τῶν χρόνων γύρω στὸ 430 π.Χ. Οἱ ὑπόλοιποι τρεῖς τάφοι τοποθετοῦνται στὸν 4ο αἰ. Ὁ **τ. 9**, στὴ βορειοανατολικὴ γωνία τῆς τομῆς Α1, ἔφερε μεταξὺ τῶν μηριαίων ὀστέων ἓναν μεγάλο ἀβαφὴ ἀμφορέα καὶ ἓναν μελαμβαφὴ λύχνο. Οἱ τάφοι 48 καὶ 49 βρέθηκαν στὸ νότιο ἄκρο τῆς τομῆς Η καὶ εἶχαν προσανατολισμὸ ἀπὸ ΒΔ πρὸς ΝΑ, μὲ κάποιες ἀποκλίσεις. Ὁ **τ. 48**, μήκους 1.60 μ. καὶ πλάτους 0.50 μ., εἶχε κτερισθεῖ ἐξωτερικὰ μὲν μὲ ἓναν μελαμβαφὴ λύχνο, ἐσωτερικὰ δὲ μὲ μία τριφυλλόσχημη οἶνοχόη μὲ σχοινοειδῆ λαβὴ τοῦ ρυθμοῦ τῆς Δυτικῆς κλιτύος, μὲ ἓνα μελαμβαφὲς ὑψίλαιμο κύπελλο καὶ μὲ δύο μικρὲς δακρυδόχους. Ὁ **τ. 49**, διαστ. 1.75×0.50 μ. (πίν. 98α), ἔφερε ἐξωτερικὰ μὲν μία μελαμβαφὴ οἶνοχόη μὲ στρογγυλὸ στόμιο καὶ ἓναν μελαμβαφὴ λύχνο (πίν. 98 β-γ), ἐσωτερικὰ δὲ ἓνα μελαμβαφὲς ὑψίλαιμο κύπελλο (πίν. 98δ).

Ἀπὸ τοὺς δώδεκα παιδικοὺς τάφους οἱ ὁκτὼ ἀποκαλύφθηκαν στὴν τομὴ ΣΤ (εἰκ. 10), ἐνῶ οἱ τέσσερις σὲ διαφορετικὴ ὁ καθένας τομῇ. Οἱ ἡμικατεστραμμένοι τάφοι 27 (τομῆς Ε) καὶ 31 (τομῆς ΣΤ) δὲν διέσωσαν κτερίσματα. Ἐξ ἀντιθέτου, ὁ κατὰ τὸ δυτικὸ τοῦ ἡμισυ ἐπίσης καταστραφεὶς **τ. 8** (στὴ νοτιοανατολικὴ γωνία τῆς τομῆς Α) διέσωσε στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τῆς κεραμίδας τοῦ πυθμένα ἓνα μελαμβαφὲς φιαλίδιο μὲ εἰσέχοντα χεῖλη⁹³, μᾶλλον τοῦ τρίτου τετάρτου τοῦ 4ου αἰ. Ἀναμοχλευμένος βρέθηκε καὶ ὁ **τ. 12**, στὸ μέσον περίπου τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῆς τομῆς Γ· ἐπειδὴ ὅμως πάνω στὴν κεραμίδα τοῦ πυθμένα του διασώθηκαν λίγα κτερίσματα (θραύσματα τεσσάρων κοτυλίσκων καὶ ἐνὸς κορινθιακοῦ καλαθίσκου), ὁ τάφος μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 5ου αἰ. Στὴ δεύτερη εἰκοσαετία τοῦ αἰῶνα τοποθετεῖται καὶ ὁ **τ. 47**, στὸ βορειοανατολικὸ τμήμα τῆς τομῆς Η, ὁ ὁποῖος εἶχε διαστάσεις 0.85×0.40 μ. καὶ προσανατολισμὸ ἀπὸ ΒΔ πρὸς ΝΑ. Πάνω στὴν κεραμίδα τοῦ πυθμένα του βρέθηκαν: τρεῖς μελαμβαφεῖς κανθαρίσκοι, ὁ ἓνας ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἔφερε διὰ λευκοῦ ἀνθεμωτὸ κόσμημα καὶ σειρὰ σταγόνων⁹⁴.

92. Βλ. S. RUTHERFURD ROBERTS, *The Attic Pyxis* (Chicago 1978) 147 πίν. 86.3.

93. Πρβ. *Agora XII*, πίν. 33.836

94. Γιὰ τὴν τεχνικὴ, βλ. URE, *Black Glaze Pottery*, πίν. 7,51.238.

ἐπίσης μελανόμορφη λήκυθος μὲ παράσταση τεθρίππου, τοῦ ἐργαστηρίου τοῦ ζωγράφου τοῦ Αἷμονος, ὅστρακο ἀνοικτοῦ μελανόμορφου ἀγγείου, πάλι μὲ παράσταση τεθρίππου καὶ θραύσματα εἰδωλίων. Οἱ κατωτέρω ἐπτά τάφοι ἀποκαλύφθησαν στὴν τομὴ ΣΤ. Παλαιότερος ὅλων εἶναι ὁ τ. 37 (πίν. 96β), σύγχρονος τοῦ προηγούμενου, τοῦ τῆς τομῆς Η. Ὁ τάφος, τοῦ ὁποίου τὸ νοτιοανατολικὸ ἄκρο καταστράφηκε ἀπὸ τὸν μεταγενέστερό του τ. 36, διέσωσε στὸ ὑπόλοιπο τῆς κεραμίδας τοῦ πυθμένα του τὰ ἐξῆς ἀγγεῖα: κορινθιακὴ κοτύλη μὲ πυκνὲς καθέτους κυματοειδεῖς στὴ ζώνη τῶν λαβῶν καὶ ταινία μὲ ζωηρὸ ἰῶδες χρῶμα, κοτυλίσκη πάλι μὲ κυματοειδεῖς, μελαμβαφὴ κανθαρίσκο μὲ λευκὲς σταγόνες στὸ χεῖλος, παρεμφερὴ μὲ τὸν τοῦ τ. 47 καὶ μελανόμορφη μικρὴ λήκυθος μὲ τρία ὀρθὰ ἀνθέμια. Ἐπίσης, μερικὲς ψήφους ἀπὸ ὑαλόμαζα καὶ τρία εἰδώλια, ἥτοι γυναικεῖα μορφὴ ἱσταμένη σὲ βάθρο καὶ δύο χοιρίδια. Ὁ τ. 36 (διαστ. 1.20×0.50 μ.) ἔφερε στὴν κεραμίδα τοῦ πυθμένα τὰ ἐξῆς: τέσσερις κορινθιακὲς κοτυλίσκες, τῶν ὁποίων οἱ τρεῖς μὲ σταγόνες στὴ ζώνη τῶν λαβῶν καὶ πλατεῖα ταινία δι' ἰώδους· μελαμβαφὴ κἀνθαρο μὲ κάθετες δακτυλιόσχημες λαβὲς καὶ μερικὰ μικρότερα μελαμβαφὴ ἀγγεῖα· ἐρυθρόμορφη κοτύλη μὲ μία γλαύκα σὲ κάθε πλευρὰ καὶ πέντε ψήφους ἀπὸ ὑαλόμαζα, ὀφθαλμωτὲς καὶ μονόχρωμες. Ὁ τ. 35 (διαστ. 0.90×0.45 μ.), ὁ ὁποῖος συνιστᾷ ὁμάδα μὲ τοὺς δύο προηγούμενους, ἔφερε στὴν κεραμίδα τοῦ πυθμένα καὶ αὐτὸς ἓνα μελαμβαφὲς ἄωτο κυάθιο⁹⁵ καὶ ἓνα ἀβαφὲς ληκύθιο μὲ τέσσερις κατ' ἀποστάσεις δακτυλίου, πανομοιότυπο μὲ ἄλλο ἀπὸ τὸν τ. 61⁹⁶, τῶν χρόνων γύρω στὸ 430 π.Χ. Ὁ τ. 41 (διαστ. 0.80×0.35 μ.) ἀνῆκε σὲ νήπιο καὶ εἶχε κτερισθεῖ μὲ ἓνα μελαμβαφὲς ὑψίλαιμο κύπελλο (πίν. 97η)⁹⁷ καὶ μὲ ἓνα ἀβαφὲς πινάκιο μὲ πλαστικὴ διαμόρφωση τῆς στεφάνης (πίν. 97δ), ἀπὸ τὰ συνήθη σὲ τάφους τῆς Ἀκραφίας τοῦ δεύτερου μισοῦ τοῦ 5ου αἰ., πολλὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα φέρουν στὸν πυθμέ-

95. Ἀρ. εὐρ. 18418. Ὑψος 0.03 μ., διάμετρος: χεῖλους 0.045 μ., βάσεως 0.032 μ. Πρβ. *Agora XII*, πίν. 34.906. Καὶ ἡ βάση τοῦ καλαθίου καλύπτεται ἀπὸ μέλαν γάνωμα.

96. Βλ. ἀνωτ. σημ. 86.

97. Ἀρ. εὐρ. 18134. Ὑψος μετὰ λαβῆς 0.08 μ., διάμετρος: χεῖλους 0.08, βάσεως 0.055 μ. Πρβ. *Πρακτ. XII Διεθν. Συνεδρ. Κλασ. Ἀρχαιολ.* Β', 13 σχέδ. 7. Παρεμφερὲς κύπελλο περιεῖχε καὶ ὁ τ. 58.

να ἔντυπα ἀνθέμια⁹⁸. Ἐδῶ ἔχουμε dipinto τοῦ γράμματος Π, με ἐρυθρὸ γάνωμα. Κύπελλο παρεμφερές με τὸ κύπελλο αὐτοῦ τοῦ τάφου εἶχε ὡς μοναδικό του κτέρισμα καὶ ὁ τ. 58, διαστ. 1.10×0.45 μ. Οἱ τάφοι 60 καὶ 62 ἀποκαλύφθηκαν στὸ νοτιότατο ἄκρο τῆς τομῆς ΣΤ καὶ εἶχαν προσανατολισμὸ ἀπὸ Α πρὸς Δ. Ὁ τ. 60, μάλιστα, ἔκοψε τὴ νοτιοανατολική γωνία τοῦ λακκοειδοῦς με πρωτογενὴ πυρὰ τ. 61. Ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ του περισυλλέχθηκαν λεπτὸς χάλκινος κρίκος, ψῆφος ἀπὸ ὑαλόμαζα κυανοῦ τοῦ κοβαλτίου καὶ πέντε φυσικοὶ ἀστράγαλοι. Ὁ τ. 62 ἦταν πλούσια κτερισμένος. Ἐξωτερικὰ ἔφερε τὰ ἀγγεῖα τῶν πιν. 97ε-97ς'-97ζ, ἥτοι ἓναν κωδωνίσκο, ἐπιχρισμένο με λευκὸ χρῶμα ποὺ διασώζει ἔχνη μέλανος καὶ ἐρυθροῦ χρώματος, μελαμβαφές φιαλίδιο καὶ μία πυξίδα τῆς κατηγορίας τῶν βοιωτικῶν με ἀνθεμωτὸ διάκοσμο⁹⁹. Ἐσωτερικὰ ἓνα μελαμβαφές σκυφίδιο, μία μελαμβαφὴ οἶνοχόη με στρογγυλὸ στόμιο καὶ ἓνα σφαιρικὸ ληκύθιο με ἐρυθρόμορφο ἀνθέμιο· ἐπίσης πέντε ψῆφους ἀπὸ ὑαλόμαζα, ὀφθαλμωτὲς ἢ μονόχρωμες, καὶ ἓνα χάλκινον ἐνώτιο με συμπαγὴ πυραμιδοειδὴ ἀπόληξη¹⁰⁰.

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΚΩΝ. ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΥ

98. Ἀρ. εὐρ. 18137. Ὑψος 0.035 μ., διάμετρος: χεῖλους 0.132 μ., βάσεως 0.065 μ. Βλ. αὐτόθι, 12 κέ. σκέδ. 8.

99. Ἀρ. εὐρ. 18106. Συνολ. ὕψος 0.11 μ., διάμετρος: ὤμου 0.078, βάσεως 0.055 μ. Μὲ τὰ μεταγενέστερα αὐτὰ μελανόμορφα βοιωτικὰ ἀγγεῖα ἔχει ἀσχοληθεῖ κυρίως ἡ Α. URE. Βλ. *JHS* 46, 1926, 54 κέ., *BSA* 41, 1940/45, 22 κέ., *Hesperia* 15, 1946, 27 κέ. Πάρα πολλὰ ἀγγεῖα τῆς κατηγορίας αὐτῆς ἔδωσαν, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ νεκροταφεῖο τῆς Ἀκραφίας —ὅμοια ἀκριβῶς ἢ BE 17417 πυξίδα τοῦ ΓΗΠ 273 (1989) —καὶ οἱ τάφοι τῶν ἀνασκαφῶν μας στὴν Τανάγρα.

100. Βλ. *Εργον* 1990, 57 εἰκ. 81.

9. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΦΘΙΩΤΙΔΩΝ ΘΗΒΩΝ

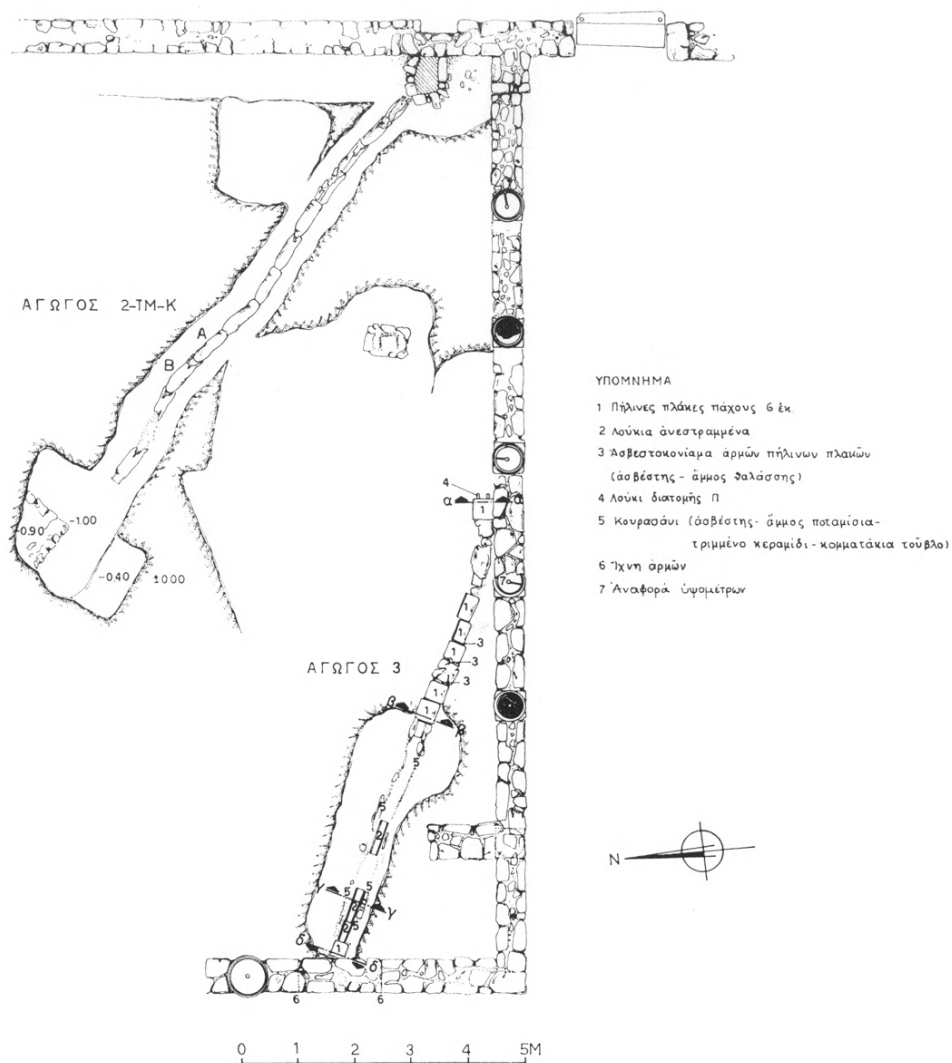
(Πίν. 99-106)

Συνεχίστηκε ή άνασκαφή τής 'Εταιρείας και κατά τὸ 1990 στὸ συγκρότημα τῶν βασιλικῶν τοῦ ἀρχιερέως Πέτρου στὴν ἀρχαία πόλη τῶν Φθιωτίδων Θηβῶν, τὴ σημερινή Νέα Ἀγχίαλο, ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ τέως Διευθυντῆ τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν Παύλου Λαζαρίδη, μὲ τὴ συνεργασία τῆς ἀρχαιολόγου Ἀσπασίας Ντίνια*.

Ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα διενεργήθηκε σὲ τέσσερις θέσεις τοῦ συγκροτήματος τῶν βασιλικῶν τοῦ ἀρχιερέως Πέτρου: στὸ αἶθριο (TM-K), στὸ νότιο κλίτος (TM-Θ), στὸ κεντρικὸ κλίτος δυτικὰ τοῦ πρεσβυτερίου τῆς γ' βασιλικῆς (TM-A, τομὴ A/A) καὶ βόρεια τοῦ νότιου στυλοβάτη τῆς γ' βασιλικῆς (TM-A, τομὴ A/H) (εἰκ. 1, κάτοψη).

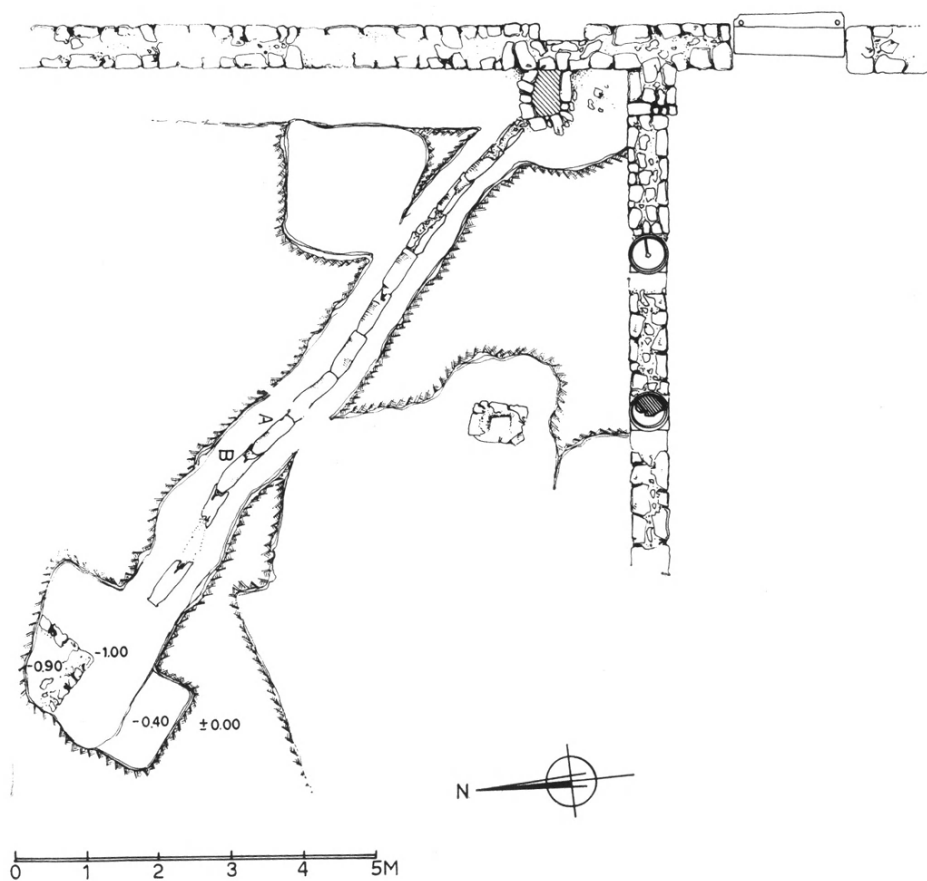
Στὸ αἶθριο (TM-K) (ἀρ. 1 καὶ 2 στὴν κάτοψη) ἀποκαλύφθηκαν δύο ἀγωγοί (εἰκ. 2). Ὁ ἕνας (ἀγωγὸς 2) (εἰκ. 3, πίν. 99α-β) ἀποτελεῖται ἀπὸ κυλινδρικοὺς πήλινους σωλῆνες (διαστ. 0.74 μ. μῆκος καὶ 0.20 μ. διάμ.), ἐνῶ στὸ σημεῖο ποὺ πακτώνεται ὁ ἕνας σωλῆνας μὲ τὸν ἐπόμενον ἡ διάμετρος εἶναι 0.14 μ. ἡ κατεύθυνση τοῦ ἀγωγοῦ εἶναι ἀπὸ νοτιοανατολικά πρὸς βορειοδυτικά. Ἡ κατασκευὴ του πρέπει νὰ εἶναι σύγχρονη μὲ τὴ διαμόρφωση τοῦ αἵθριου τῆς τρίτης βασιλικῆς (6ος αἰ. μ.Χ.). Συνολικὰ ἀποκαλύφθηκαν δώδεκα πήλινοι σωλῆνες. Τμήματα τοῦ ἄλλου ἀγωγοῦ (ἀγωγὸς 3) ἀποκαλύφθηκαν στὴ ΝΔ γωνία τοῦ αἵθριου. Ἡ κατασκευὴ του παρουσιάζει ποικιλία ὕλικῶν καὶ σχημάτων (εἰκ. 2, 99α-β). ἓνα τμῆμα του εἶναι κτιστό, σὲ τομὴ ὀρθογώνιου παραλληλογράμμου καὶ καλύπτεται ἀπὸ πήλινες πλάκες διαστ. 0.36×0.36 μ., 0.41×0.27 μ., 0.375×0.40 μ., 0.365×0.35 μ., 0.37×0.37 μ. κλπ. καὶ πάχους 0.06 μ. Ἄλλα τμήματα τοῦ ἀγωγοῦ εἶναι ἀπὸ κεραμίδια - λούκια σὲ σχῆμα Π πάχους

* Σημ. Συντ. Μετὰ τὸν θάνατο τοῦ ἀειμνήστου Παύλου Λαζαρίδη στὶς 27 Μαΐου 1992, τὴν ἐκθεση τῆς ἀνασκαφῆς συνέταξε ἡ ἀπὸ χρόνια συνεργάτις του κυρία Ἀσπασία Ντίνια.

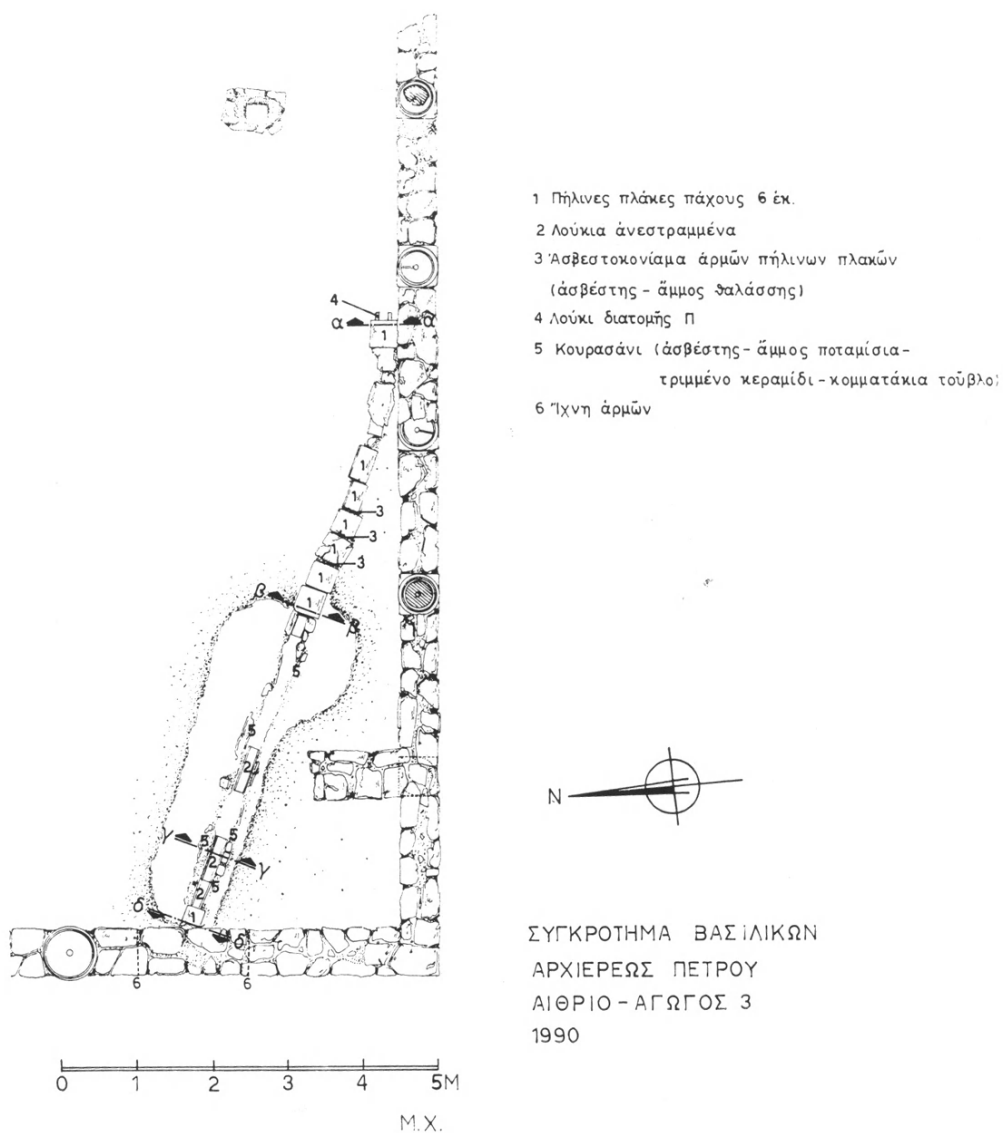

Εικ. 2. Συγκρότημα τῶν βασιλικῶν τοῦ ἀρχιερέως Πέτρου, αἶθριο (TM-K), ἀγωγὸς 2, ἀγωγὸς 3.

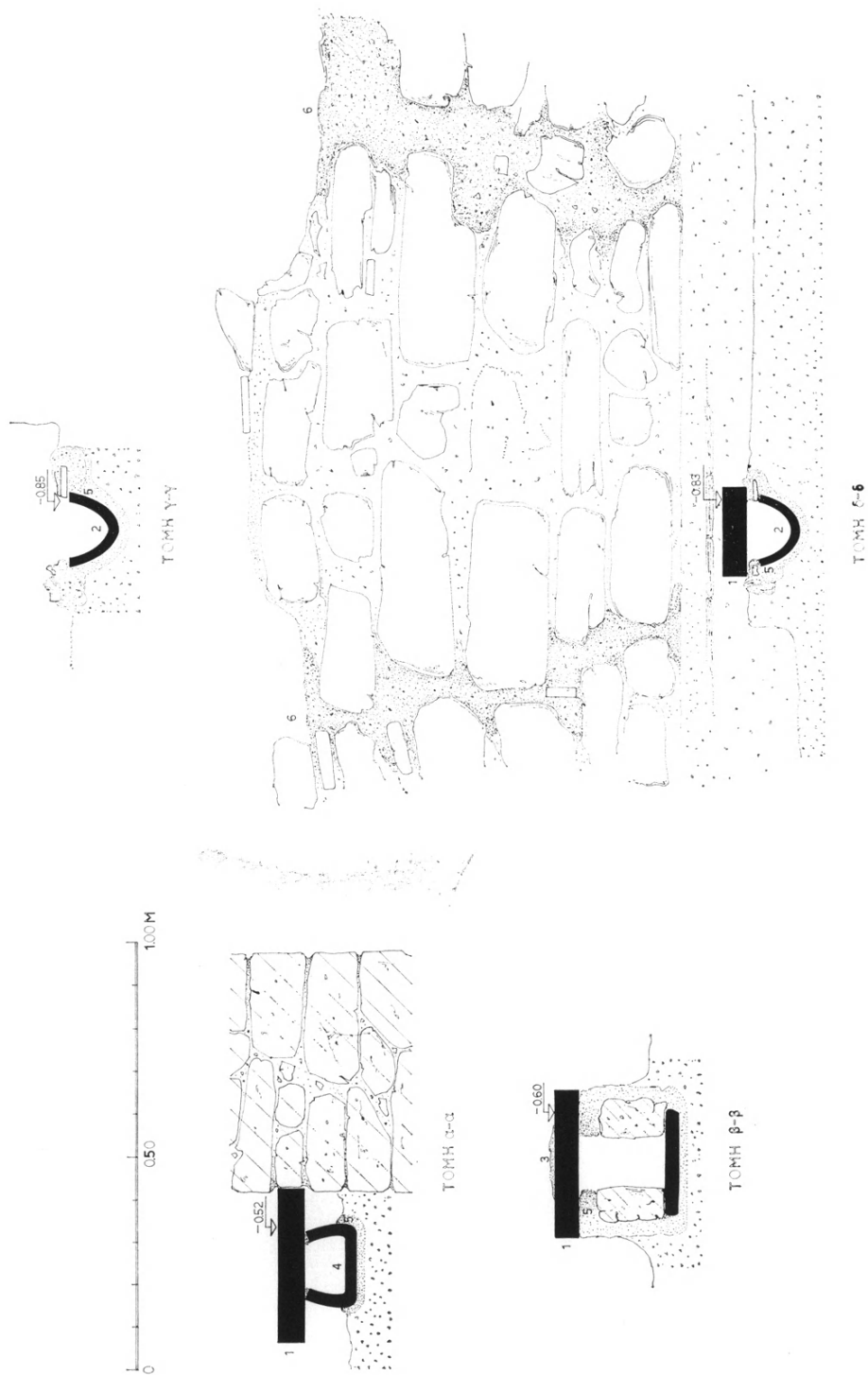
0.03 μ. και διαστ. 0.64×0.13 μ., 0.67×0.13 μ., 0.35×0.21 μ., τοποθετημένα πάνω σε υπόστρωμα κουρασσανιοῦ. Τὸ ἀνατολικὸ καὶ δυτικὸ ἄκρο τοῦ ἀγωγοῦ αὐτοῦ συνεχίζονται κάτω ἀπὸ τὸν νότιο καὶ δυτικὸ στυλοβάτη τοῦ αἰθρίου

Εἰκ. 3. Συγκρότημα τῶν βασιλικῶν τοῦ ἀρχιερέως Πέτρου, αἶθριο (TM-K), ἀγωγὸς 2.

Εἰκ. 4. Συγκρότημα τῶν βασιλικῶν τοῦ ἀρχιερέως Πέτρου, αἶθριο (TM-K), ἀγωγός 3.

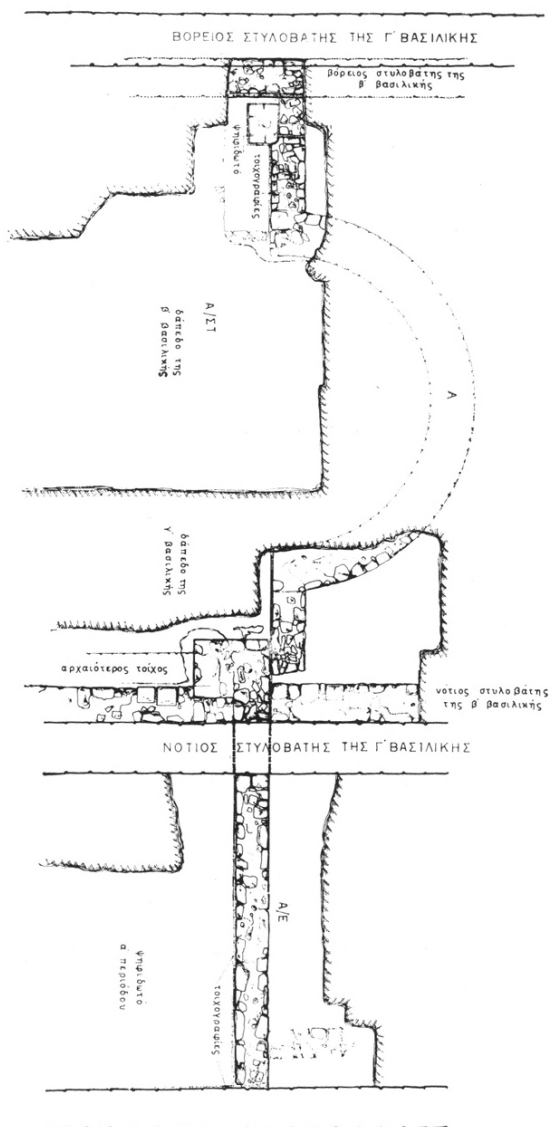
Εἰκ. 5. Συγκρότημα τῶν βασιλικῶν τοῦ ἀρχιερέως Πέτρου, αἶθριο (TM-K), τομές.

(εἰκ. 2, 4), ἐπομένως ἀνήκει σὲ κατασκευές προγενέστερες τῆς βασιλικῆς. Λείψανα τῶν κατασκευῶν αὐτῶν ἔχουν βρεθεῖ παλαιότερα κάτω ἀπὸ τὸ ψηφιδωτὸ δάπεδο τῆς νότιας πτέρυγας τοῦ αἵθριου (χώρος IV) καὶ τῶν χώρων III, II καὶ I (IIAE 1971, 27-35 πίν. 35-44α).

Σημειώνεται ὅτι κατὰ τὴν ἀποκάλυψη τοῦ ἀγωγοῦ 2 περισυλλέχτηκαν πολλὰ θραύσματα παλαιοχριστιανικῶν λύχνων ἀπὸ τὴ συγκόλληση τῶν ὁποίων προῆλθαν τρεῖς μόνωτοι καὶ μονόμυξοι λύχνοι (πίν. 100α) μετὸν ἐξῆς διάκοσμο: α) στὸ κοῖλο διάλιθος ρόμβος καὶ μία ὀπὴ γιὰ τὸ λάδι. Στὸ περιθώριο σειρὰ πλαστικῶν στιγμῶν (διαστ.: $0.10 \times 0.055 \times 0.04$ μ.), β) στὸ κοῖλο λατινικὸς σταυρὸς μετὰ πεπλατυσμένα τὰ ἄκρα τῶν κεραίων καὶ δύο ὀπές γιὰ τὸ λάδι. Στὸ περιθώριο ρόμβοι μετὰ σπεῖρες ἐναλλάξ καὶ κισσόφυλο (διαστ.: $0.105 \times 0.067 \times 0.04$ μ.), γ) στὸ κοῖλο τὸ χρίσμα ἀνάμεσα σὲ τρεῖς ὀπές γιὰ τὸ λάδι. Στὸ περιθώριο κύκλοι καὶ τετράφυλλα ἐναλλάξ (διαστ.: $0.09 \times 0.06 \times 0.042$ μ.).

Στὸ νότιο κλίτος (TM-Θ) (ἀρ. 3 στὴν κάτοψη) ἔγινε ἔρευνα γιὰ νὰ ἐξακριβωθεῖ ἡ πρὸς Βορρὰ πορεία τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου μετὸν ζωγραφικὸ διάκοσμο τῆς πρώτης περιόδου, ὁ ὁποῖος ἀποκαλύφθηκε τὸ 1988 (IIAE 1988, 88, 90, πίν. 64, 66α-β). Οἱ διαστάσεις τοῦ χώρου ποὺ ἐρευνήθηκε εἶναι 1.90×2.50 μ.

Τὸ ψηφιδωτὸ δάπεδο τοῦ νότιου κλίτους τῆς τρίτης βασιλικῆς (6ος αἰ. μ.Χ.), τὸ ὁποῖο βρίσκεται 1.30 μ. ὑψηλότερα τοῦ ψηφιδωτοῦ τῆς πρώτης περιόδου, ὑποστηρίχθηκε μετὰ ἰσχυρὴ ξυλοκατασκευή. Ἔτσι χωρὶς κίνδυνον ζημιᾶς ἀφαιρέθηκαν τὰ χρώματα - μπάζα κάτω ἀπὸ τὸ ψηφιδωτὸ τῆς τρίτης περιόδου καὶ ἀποκαλύφθηκε ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος τῆς πρώτης περιόδου ποὺ ἔχει καταστραφεῖ ἀπὸ τὸν νότιο στυλοβάτη τῆς γ' βασιλικῆς (6ος αἰ. μ.Χ.) (εἰκ. 6, πίν. 100β), ἐνῶ ὁ στυλοβάτης τῆς β' βασιλικῆς (5ος αἰ. μ.Χ.) τὸν διατήρησε καὶ τὸν ἐνσωμάτωσε στὴν τοιχοποιία του. Ὁ ζωγραφικὸς διάκοσμος στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τῆς πρώτης περιόδου διατηρεῖται καὶ στὸ τμήμα ποὺ ἀποκαλύφθηκε ἐφέτος. Ἀνῆκε στὸν δεῦτερο ἀρχιτεκτονικὸ πομπηϊανὸ ρυθμό, ὁ ὁποῖος, ὅπως εἶναι γνωστό, ἀναβίωσε κατὰ τὸν 3ο καὶ 4ο αἰ. μ.Χ. (IIAE 1988, 90 πίν. 64, 66α-β καὶ IIAE 1989, σ. 166 εἰκ. 4). Κατὰ τὴν ἔρευνα

Είχ. 6. Συγκρότημα τῶν βασιλικῶν τοῦ ἀρχιερέως Πέτρου, ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος, ἡ ἀψίδα Α καὶ οἱ στυλοβάτες τῆς β' καὶ τῆς γ' βασιλικῆς, κάτοψη.

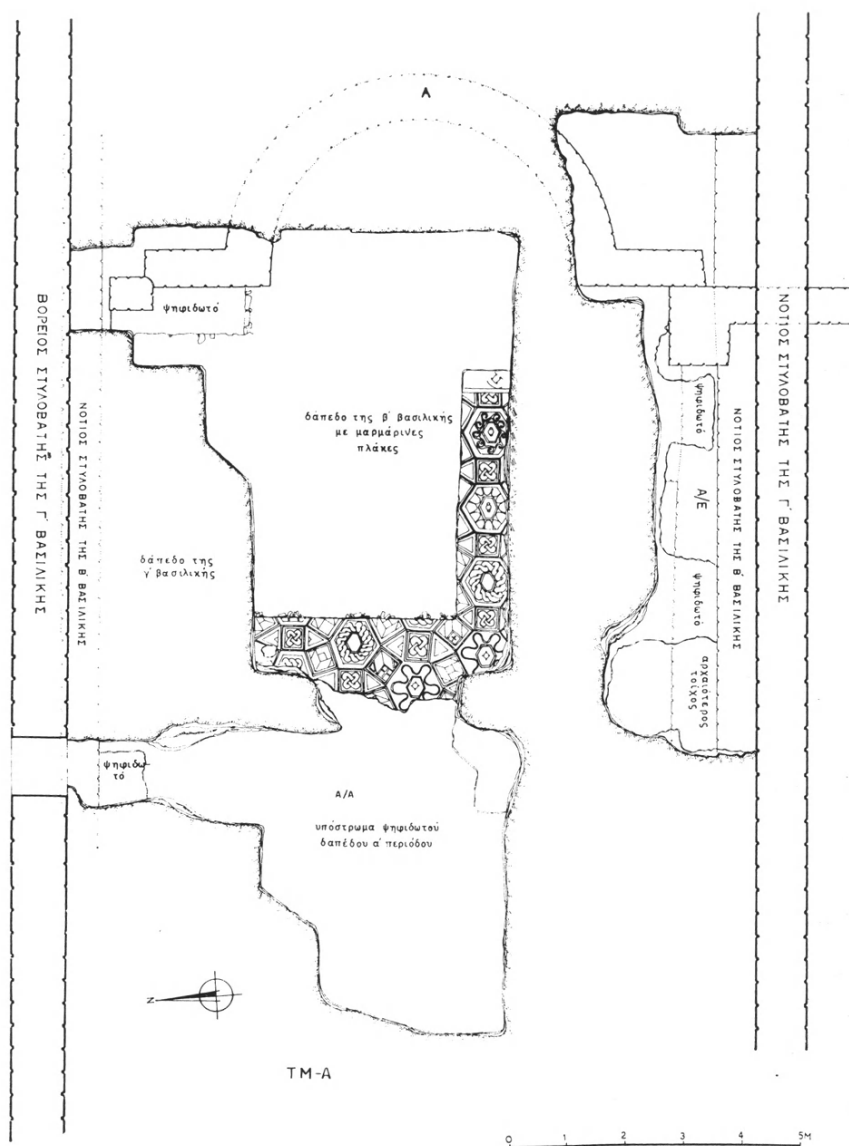
περισυλλέχτηκαν πολλά σπαράγματα τοιχογραφιῶν τὰ ὅποια ἀνήκουν στὸν ζωγραφικὸ διάκοσμο τῆς βασιλικῆς τῆς δεύτερης περιόδου καὶ στὸν ζωγραφικὸ διάκοσμο τῆς πρώτης περιόδου.

Ἐπίσης στὸ τμήμα ποὺ ἐρευνήθηκε καὶ δυτικὰ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τῆς πρώτης περιόδου καὶ σὲ βάθος 1.30 μ. ἀπὸ τὸ ψηφιδωτὸ τῆς γ' βασιλικῆς, ἀποκαλύφθηκε ἡ συνέχεια τοῦ πλαισίου τοῦ ψηφιδωτοῦ τῆς πρώτης περιόδου, ὁ διάκοσμος τοῦ ὁποίου εἶναι συμπλεκόμενα ὀκτάγωνα ποὺ στὸ σημεῖο τομῆς τους σχηματίζουν τετράγωνα καὶ ἑξάγωνα.

Ἀξιοσημείωτο εἶναι ὅτι ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος τῆς πρώτης περιόδου ποὺ ἀποκαλύφθηκε βόρεια τοῦ νότιου στυλοβάτη τῆς γ' βασιλικῆς δὲν βρίσκεται στὴν ἴδια περασιά, ὥπως θὰ ἀναμενόταν, μὲ τὸ τμήμα τοιχοποιίας τοῦ νότιου ποδαρικοῦ τῆς ἀψίδας Α, ἀλλὰ ἐφάπτεται στὴ δυτικὴ πλευρὰ του καὶ σχηματίζει ὀρθογώνιο πεσσὸ (Π1-89) (διαστ.: 1.40×1.03 μ.) ἀπὸ τὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ ὁποίου ξεκινάει ἄλλος τοῖχος, ὁ ὁποῖος ἀνήκει σὲ ἀρχαιότερο κτήριο, ἔχει πλάτος 0.60 μ., κατεύθυνση Α-Δ καὶ εἶναι παράλληλος καὶ σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν νότιο στυλοβάτη τῆς β' βασιλικῆς (εἰκ. 6).

Στὸ κεντρικὸ κλίτος (TM-A) (ἀρ. 4 στὴν κάτοψη) δυτικὰ τοῦ πρεσβυτερίου τῆς τρίτης βασιλικῆς, ὅπου τὸ 1989 εἶχε ἀποκαλυφθεῖ τὸ ὑπόστρωμα τοῦ πατώματος τῆς δεύτερης βασιλικῆς ἀπὸ μαρμάρινες πλάκες, ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα προχώρησε σὲ βάθος στὰ σημεῖα ποὺ τὸ ὑπόστρωμα ἦταν κατεστραμμένο. Σκοπὸς ἦταν νὰ ἀποκαλυφθοῦν τμήματα τοῦ πρεσβυτερίου τῆς βασιλικῆς τῆς πρώτης περιόδου. Στὸν μικρὸ χῶρο ποὺ ἐρευνήθηκε (διαστ.: α. 4.50×1.50 μ. καὶ β. 4.50×1.00 μ.) δὲν βρέθηκαν ἔχνη ποὺ νὰ δείχνουν ὅτι ὑπῆρχε κτιστὸ φράγμα πρεσβυτερίου. Ἡ σύσταση τοῦ στρώματος ποὺ ἀφαιρέθηκε εἶναι συντρίμματα τοιχοποιίας ἀνάμεικτα μὲ χῶμα, μικρὲς πέτρες, ἐλάχιστα θραύσματα πλίνθων καὶ κεράμων, συντρίμματα ἀσβεστοκονίας καὶ κουρασανίου, σπαράγματα τοιχογραφιῶν καὶ χαλίκι.

Σὲ βάθος 0.48 μ. κάτω ἀπὸ τὸ πάτωμα τῆς δεύτερης βασιλικῆς σώζεται ψηφιδωτὸ δάπεδο τῆς πρώτης περιόδου μὲ πλούσιο διάκοσμο γεωμετρικῶν σχεδίων (εἰκ. 7, πίν. 101α-β): ἑξάγωνα, τετράγωνα, τρίγωνα, τὰ ὅποια πλη-

Εἰκ. 7. Συγκρότημα τῶν βασιλικῶν τοῦ ἀρχιερέως Πέτρου (TM-A). Ἀψίδα καὶ ψηφιδωτὸ δάπεδο α' περιόδου.

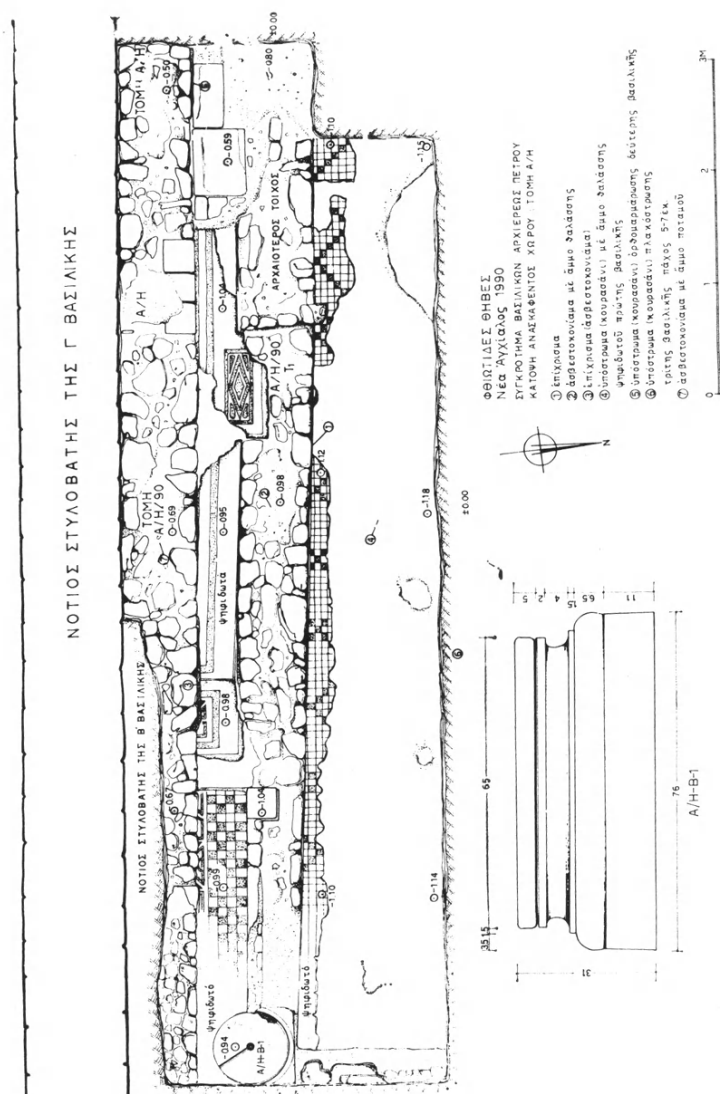
ροῦνται μὲ πλοχομούς, κόμβους τοῦ Σολομῶντος, σπειρομαϊάνδρο, κύβους καὶ ἄλλα κοσμήματα σὲ ποικιλία χρωμάτων: ἄσπρο, μαῦρο, γκρι, ὠχρα, βυσσινί.

Ὁ χώρος μὲ τὸ ὑπόστρωμα τοῦ μαρμαρόστρωτου πατώματος τῆς δευτέρας βασιλικῆς καὶ τὸ ψηφιδωτὸ τῆς πρώτης περιόδου προστατεύτηκαν μὲ εἰδικὸ στέγαστρο. Ὁ σκελετὸς τοῦ στεγάστρου ἔγινε ἀπὸ μεταλλικούς σωλήνες καὶ γιὰ ἐπικάλυψη τοποθετήθηκαν φύλλα πολυεστέρα (πίν. 102).

Οἱ μαρμάρινες πλάκες τοῦ πατώματος Δ1 τῆς γ' βασιλικῆς εἶχαν πάθει σοβαρὴ ζημιὰ καὶ εἶχαν κατακερματιστεῖ. Κρίθηκε σκόπιμο νὰ συντηρηθοῦν καὶ νὰ ἀποκατασταθοῦν ὅσο ἦταν δυνατόν στὴν ἀρχικὴ τους κατάσταση. Ἐγινε λεπτομερὴς σχεδιαστικὴ ἀποτύπωση μὲ ἀρίθμηση τῶν τεμαχίων κάθε πλάκας, φωτογράφηση καὶ ἀποκόλληση. Συνολικὰ διατηροῦνταν τέσσερις πλάκες, ἡ καθεμιὰ ἀπὸ τίς ὁποῖες εἶχε κατακερματισθεῖ σὲ 17-20 τεμάχια. Ἐτσι δόθηκε ἡ εὐκαιρία νὰ γίνῃ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα στὸ νοτιοδυτικὸ ἄκρο τοῦ κεντρικοῦ κλίτους (TM-A) τῆς βασιλικῆς τῆς γ' περιόδου (ἀρ. 5 στὴν κάτοψη) καὶ σὲ μικρὴ ἔκταση (μῆκους 0.50 μ. καὶ πλάτους 2.90 μ.) βόρεια τοῦ νότιου στυλοβάτη τῆς (τομὴ A/H) μὲ σκοπὸ νὰ ἐξακριβωθοῦν τὰ λείψανα προγενέστερων κατασκευῶν.

Σὲ βάθος 0.50-0.69 μ. ἀπὸ τὸ μαρμαρόστρωτο πάτωμα Δ1 τῆς γ' βασιλικῆς βρέθηκε ὁ νότιος στυλοβάτης τῆς β' βασιλικῆς (5ος αἰ. μ.Χ.) σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν στυλοβάτη τῆς προηγούμενης, πλάτους 0.65 μ. Ἡ τοιχοποιία του εἶναι ἰσχυρὴ ἀπὸ ἀσβεστοκονία ἀνάμεικτη μὲ ψιλὴ ἄμμο καὶ ἀραιὸ χαλίκι. Στὴν ἄνω ἐπιφάνειά του σώζονται ἐλάχιστες πῆλινες πλάκες, πράγμα ποὺ δείχνει ὅτι ἡ κατασκευὴ του ἦταν κατὰ τὸ μεικτὸ σύστημα, δηλαδὴ ἀπὸ κοινὴ τοιχοποιία καὶ ἐπάλληλες σειρὲς μὲ πῆλινες πλάκες.

Σὲ βάθος 0.59 μ. βρέθηκαν στὴ θέση τους τρεῖς μαρμάρινες πλάκες τοῦ πατώματος τῆς β' βασιλικῆς (5ος αἰ. μ.Χ.) (διαστ.: 0.20×0.30 μ., 0.20×0.42 μ. καὶ 0.22×0.57 μ.). Στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ του καὶ πιὸ χαμηλά, σὲ βάθος ἀπὸ 0.95-1.04 μ. κατὰ μῆκος τῆς βόρειας πλευρᾶς τοῦ στυλοβάτη τῆς β', ἀποκαλύφθηκαν τμήματα ψηφιδωτῶν δαπέδων, τὰ ὁποῖα δὲν εἶναι ἐνιαῖα καὶ ὁμοιόμορφα (εἰκ. 8, πίν. 103α). Στὸ πρῶτο ἀπὸ δυτικὰ σχηματί-

Είχ. 8. Συγκρότημα των βασιλικών του άρχιερέως Πέτρου (TM-A), τομή Α/Η.

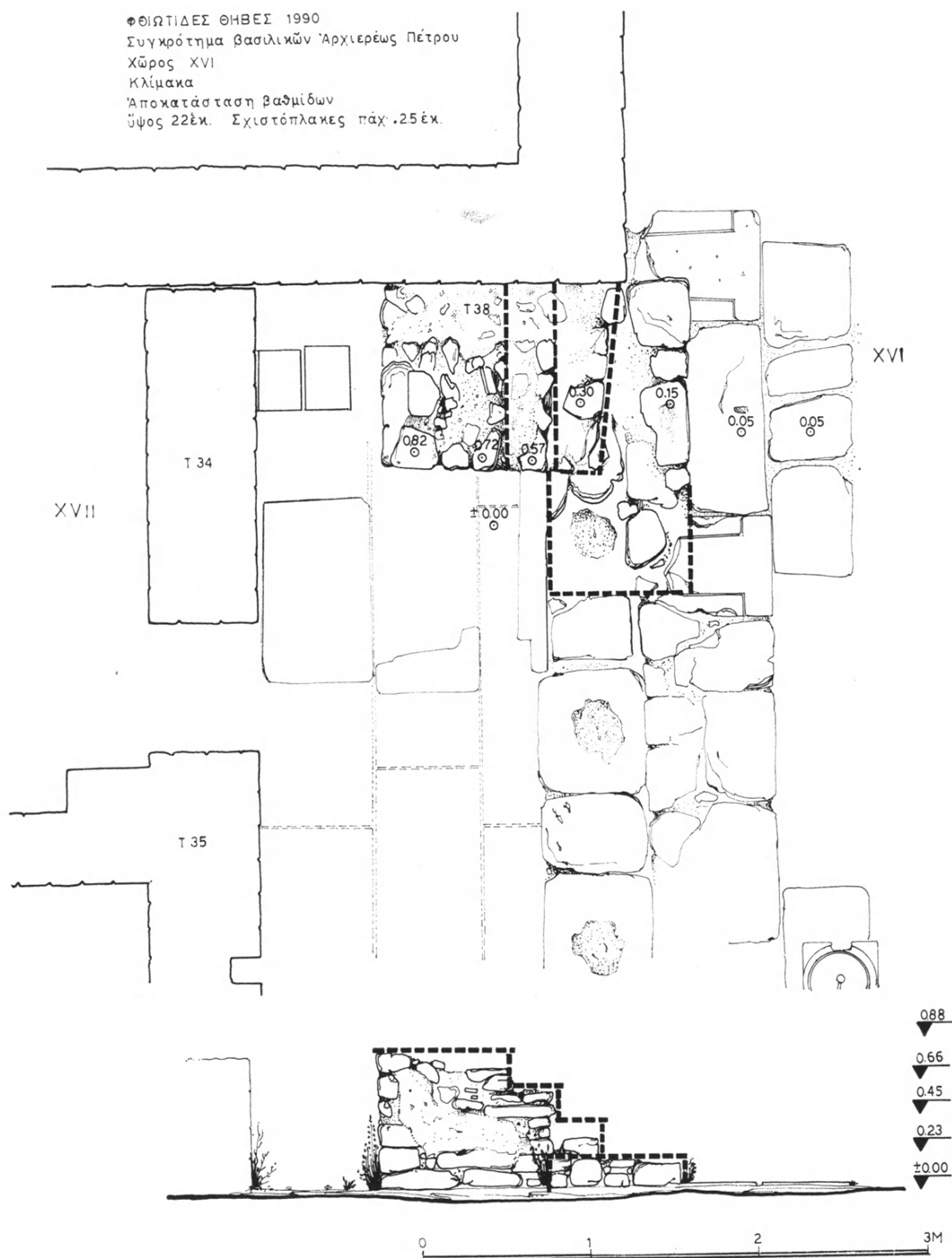
ζονται τρεῖς ταινίες με ἀσπρόμαυρες ψηφίδες. Στὸ μέσον περίπου τοῦ μήκους τῶν ταινιῶν ρόμβος, ὁ ὁποῖος ἐγγράφεται σὲ ὀρθογώνιο παραλληλόγραμμο διαστ. 0.65×0.29 μ. Ἀνατολικότερα καὶ σὲ βάθος 0.98 μ., δηλαδὴ ψηλότερα κατὰ 0.03 μ., ἄλλο τμήμα χωριστὸ τοῦ προηγουμένου, διαστ. 0.61×0.35 μ. στὸ ὁποῖο ὑπάρχει ὀρθογώνιο πλαίσιο, με τρεῖς σειρὲς μαῦρες ψηφίδες σὲ λευκὸ κάμπο, τὸ ὁποῖο ὅμως διακόπτεται ἀπὸ τὸν στυλοβάτη τῆς β' βασιλικῆς. Σὲ μικρὴ ἀπόσταση πρὸς τὰ ἀνατολικά τοῦ προηγουμένου ψηφιδωτοῦ καὶ σὲ βάθος 0.99 μ. ἀποκαλύφθηκε καὶ ἄλλο τμήμα ψηφιδωτοῦ με παράσταση ζατρίκιου (εἰκ. 8, πίν. 103β).

Τὰ ἀνωτέρω ψηφιδωτὰ καλύπτουν τὸ νότιο σχεδὸν μισὸ ἐνὸς ἀρχαιότερου τοίχου A/H/90 - T1, ὁ ὁποῖος ἔχει βρεθεῖ σὲ βάθος 0.98 μ. καὶ ἔχει πλάτος 0.72 μ. Τμήματά του εἶχαν ἀποκαλυφθεῖ πέρυσι δυτικὰ τῆς νότιας γένεσης τῆς ἀψίδας A, κάτω ἀπὸ τὰ ψηφιδωτὰ τῆς α' περιόδου. Πάνω στὸν ἀρχαιότερο τοῖχο A/H/90-T1, στὸ ἀνατολικὸ ὄριο τῆς τομῆς καὶ σὲ βάθος 0.94 μ., βρέθηκε στὴ θέση τῆς ἀκέραιη ἰωνικὴ μαρμάρινη βάση (A/H-B1) ὕψους 9.31 μ., ἄνω διαμ. 0.65 μ. καὶ διαστ. πλίνθου: $0.76 \times 0.76 \times 0.11$ μ. (εἰκ. 8, πίν. 103β).

Βόρεια καὶ κατὰ μῆκος τοῦ τοίχου A/H/90-T1 σώζονται σὲ βάθος 1.10 - 1.12 μ. τμήματα ψηφιδωτοῦ με τετραγωνίδια - ζατρίκιο (εἰκ. 8, πίν. 103α-β). Με τὸ ἴδιο θέμα ψηφιδωτὸ ἔχει ἀποκαλυφθεῖ σὲ μικρὴ ἔκταση κοντὰ στὴ νότια γένεση τῆς ἀψίδας A καὶ ἀνήκει στὸ κτήριο ποὺ θεωρεῖται ὡς «α' βασιλική» στὴν τομὴ A/E καὶ στὸ βόρειο τμήμα μεταξὺ τοῦ ὀκταγωνικοῦ ἄμβωνα καὶ τοῦ νότιου στυλοβάτη τῆς βασιλικῆς (ΙΑΕ 1989, πίν. 110 - 111), καθὼς ἐπίσης καὶ στὴν τομὴ A/ΣΤ μεταξὺ τῆς βόρειας γένεσης τῆς ἀψίδας A (A/ΣΤ/T1) καὶ τοῦ πεσσοῦ A/ΣΤ-T4 (ΙΑΕ 1980, 42· ΙΑΕ 1982, 89 πίν. 82α).

Στὸ ὑπόλοιπο τμήμα τῆς τομῆς A/H/90 δὲν σώζεται τὸ ψηφιδωτὸ παρὰ μόνο τὸ ὑπόστρωμά του ἀπὸ κουρασάνι σὲ βάθος 1.14 - 1.18 μ. Τὰ χρώματα τῶν ψηφίδων τῶν ψηφιδωτῶν δαπέδων ποὺ ἀποκαλύφθηκαν στὴν τομὴ A/H εἶναι ἄσπρο, μαῦρο, γκρί, βυσσινί.

ΦΘΙΩΤΙΔΕΣ ΘΗΒΕΙΣ 1990
 Συγκρότημα βασιλικῶν Ἀρχιερέως Πέτρου
 Χῶρος XVI
 Κλίμακα
 Ἀποκατάσταση βαθμίδων
 ὕψος 22εκ. Σχιστόπλακες πᾶχ. 25εκ.

Εἰκ. 9. Συγκρότημα τῶν βασιλικῶν τοῦ ἀρχιερέως Πέτρου, σχεδιαστικὴ ἀποκατάσταση βαθμίδων κλίμακας.

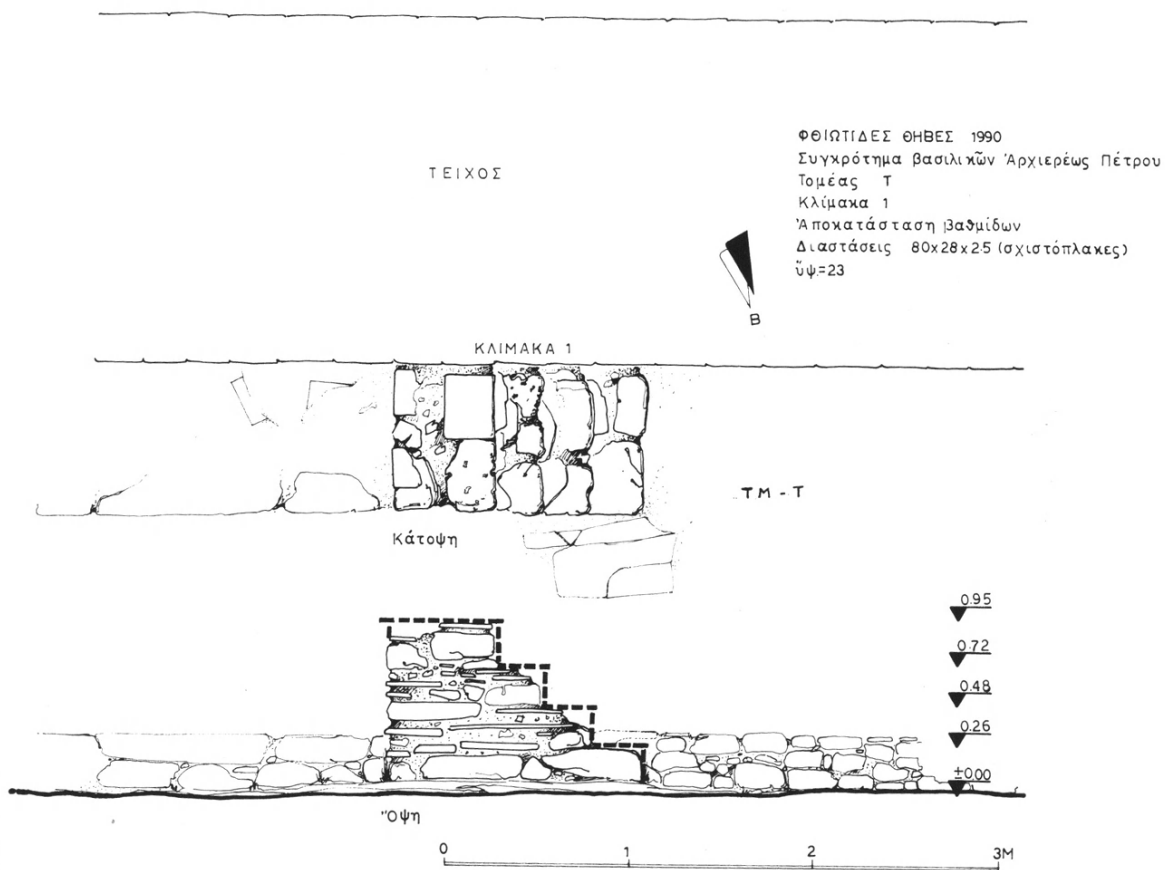
Τὰ στοιχεῖα πού ἔφερε σέ φῶς ἡ ἔρευνα στήν τομή Α/Η/90 εἶναι πολύ σημαντικά, γιατί σέ ἕναν μικρό σχετικᾶ χώρο πού ἐρευνήθηκε (διαστ.: 9.50×2.90 μ.) διακρίνονται πέντε φάσεις τοῦ σπουδαίου αὐτοῦ μνημείου κατὰ χρονολογική σειρά: α) Τὸ ψηφιδωτὸ δάπεδο μὲ τὸ ζατρίκιο βόρεια τοῦ τοίχου Α/Η/90-Τ1. β) Ἡ μαρμάρινη βάση Α/Η-Β1 καὶ ὁ τοῖχος Α/Η/90-Τ1. γ) Τὰ τμήματα τῶν ψηφιδωτῶν πού πατοῦν πάνω στὸν προηγούμενο τοῖχο. δ) Ὁ νότιος στυλοβάτης τῆς β' βασιλικῆς μὲ τὸ μαρμαρόστρωτο πάτωμα (5ος αἰ. μ.Χ.). ε) Ὁ νότιος στυλοβάτης τῆς γ' βασιλικῆς (6ος αἰ. μ.Χ.).

Ἕνα νόμισμα τοῦ Κωνσταντίνου (306-337 μ.Χ.), τὸ ὁποῖο βρέθηκε πάνω στὸ ψηφιδωτὸ πού ἔχει καλύψει τὸν τοῖχο Α/Η/90-Τ1 καὶ τὴ βάση Α/Η-Β1, ἀποτελεῖ στοιχεῖο γιὰ χρονολόγηση *ante quem* τοῦ τοίχου καὶ τῆς βάσης καὶ *post quem* γιὰ τὴ χρονολόγηση τοῦ πατώματος τῆς β' βασιλικῆς.

Ἐπίσης ἕνα νόμισμα τοῦ πρώτου ἔτους τῆς βασιλείας τοῦ Ἰουστινιανοῦ τοῦ Α' (527-565 μ.Χ.) νομισματοκοπείου Θεσσαλονίκης, πού βρέθηκε στὸ πρῶτο στρώμα τῆς τομῆς, εἶναι στοιχεῖο γιὰ τὴ χρονολόγηση τοῦ πατώματος τῆς γ' βασιλικῆς. Κατὰ τὴν ἔρευνα τῆς τομῆς Α/Η/90 περισυλλέχτηκαν καὶ πολλὰ σπαράγματα τοιχογραφιῶν πού χρονολογοῦνται πρὸ καὶ μετὰ τὴ βασιλικὴ τοῦ 5ου αἰ. μ.Χ.

Παράλληλα πρὸς τὴν ἀνασκαφικὴ ἔρευνα ἔγινε καθαρισμὸς τῶν ψηφιδωτῶν τοῦ βόρειου κλίτους τῆς γ' βασιλικῆς καὶ σχεδιαστικὴ ἀποτύπωση τοῦ ψηφιδωτοῦ τοῦ δεύτερου ἀπὸ ἀνατολικά διαχώρου.

Ὁ διάκοσμος τοῦ ψηφιδωτοῦ: ὀκτάγωνα ἐναλλασσόμενα μὲ σταυροὺς πού περιέχουν ἄλλους στιχυροὺς ἀλυσιδωτούς. Τὰ ὀκτάγωνα κοσμοῦνται μὲ κόμβους τοῦ Σολομῶντος, ρόδακα ἀπὸ σπειρομαίανδρο, ρόδακα ἀλυσιδωτά, πέλτες, πυροστρόβιλο, κοσμήματα ζικζακωτά καὶ φυτικὰ καθὼς καὶ ἐξὶ θαλασσινὰ θέματα (χταπόδια, ψάρια καὶ μία σμέρνα). Τὰ ἐξάγωνα πού σχηματίζονται ἀνάμεσα στὰ ὀκτάγωνα καὶ στοὺς σταυροὺς περιέχουν μικρότερα ἐξά-

Εἰκ. 10. Συγκρότημα τῶν βασιλικῶν τοῦ ἀρχιερέως Πέτρου, σχεδιαστικὴ ἀποκατάσταση βαθμίδων κλίμακας.

γωνα μὲ σχηματοποιημένα φυτικά θέματα καθὼς καὶ γεωμετρικὰ κοσμήματα (πίν. 104-105). Ὁ διάκοσμος τοῦ ψηφιδωτοῦ ὅμοιος μὲ τοῦ ψηφιδωτοῦ τοῦ κεντρικοῦ κλίτους τῆς βασιλικῆς Κλαυσείου Εὐρυτανίας (ΙΑΕ 1958, 58-63, πίν. 47-50· ΙΑΕ 1959, 34-36 πίν. 33-36, Χρονικά ΑΔ 21, 1966, 19), καὶ μὲ τὸ ψηφιδωτὸ τῆς δυτικῆς στοᾶς τοῦ αἰθρίου τῆς βασιλικῆς Δαμοκρατίας στὴ Δημητριάδα (Peter Marzollf, *Demetrias V, Damokratia - Basilica*, Bonn 1987, πίν. XIX₂ σχ. IIIA). Τὰ χρώματα τῶν ψηφίδων: ἄσπρο, μαῦρο, κεραμιδί, ὠχρα, ροδόχρουν.

Στὸν τομέα ΤΜ - ΣΤ νότια τοῦ συγκροτήματος τῶν τριῶν βασιλικῶν τοῦ ἀρχιερέως Πέτρου, ἐννέα τοῖχοι εἶχαν ἀνάγκη προστασίας λόγω τῆς ἰδιόρρυθμης κατασκευῆς τους, μέχρις ὕψους 0.50-0.55 μ. εἶναι λιθόκτιστοι, ἀπὸ τὸ σημεῖο ὅμως αὐτὸ καὶ ἄνω ἀποτελοῦνται ἀπὸ συμπαγὴ μάζα ὠμοῦ πηλοχώματος (ΙΑΕ 1973, 30 πίν. 18α). Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ προστατεύθηκαν μὲ στέγαστρα, ὁ σκελετὸς τῶν ὁποίων ἔγινε ἀπὸ ντέξιον καὶ γιὰ ἐπικάλυψη τοποθετήθηκαν φύλλα πολυεστέρα (πίν. 106α). Κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο προστατεύθηκε καὶ ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος τοῦ νότιου κλίτους τῆς α' περιόδου μὲ τὶς τοιχογραφίες τοῦ δεύτερου ἀρχιτεκτονικοῦ πομπηιανοῦ ρυθμοῦ (πίν. 106β). Ἐγίναν ἐπίσης ἡ σχεδιαστικὴ ἀποκατάσταση (εἰκ. 9) τῶν βαθμίδων τῆς κλίμακας (Τ38) ποὺ σώζεται στὸν χῶρο XVI καὶ εἶχε ἀποκαλυφθεῖ παλαιότερα (ΙΑΕ 1977, 58 πίν. 39α), τὸ ὕψος τῶν ὁποίων εἶναι 0.22 μ. καὶ στίς ὁποῖες πρέπει νὰ τοποθετηθοῦν σχιστόπλακες πάχους 0.025 μ., καθὼς καὶ τῶν βαθμίδων τῆς κλίμακας 1 (εἰκ. 10), ἡ ὁποία βρίσκεται σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸ τεῖχος τῆς ἀρχαίας πόλης τῶν Φθιωτίδων Θηβῶν καὶ εἶχε ἀποκαλυφθεῖ κατὰ τὸ 1980 (ΙΑΕ 1980, 45, παρ. πίν. Β'). Τὸ ὕψος τους εἶναι 0.23 μ. καὶ πρέπει νὰ τοποθετηθοῦν σχιστόπλακες διαστ.: $0.80 \times 0.28 \times 0.025$ μ.

Τέλος ἔγινε συντήρηση μέρους τῶν πολυάριθμων σπαραγμάτων τοιχο-
γραφιῶν ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὶς ἀνασκαφές τοῦ συγκροτήματος τῶν τριῶν
βασιλικῶν τοῦ ἀρχιερέως Πέτρου.

ΑΣΠΑΣΙΑ ΝΤΙΝΑ

10. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΤΟΥ ΚΑΘΟΛΙΚΟΥ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΠΑΝΤΑΝΑΣΣΗΣ ΦΙΛΙΠΠΙΑΔΟΣ

(Πίν. 107 - 113)

Συνεχίσθηκε τὸ δεύτερο καὶ τρίτο δεκαήμερο τοῦ Ἰουλίου 1990 ἡ ἀνασκαφή τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Παντανάσσης Φιλippiάδος¹. Ἡ ἀνασκαφή ἐπικεντρώθηκε στὸ δυτικὸ μέρος τοῦ μνημείου, ὅπου τὸ 1972, 1976 καὶ 1977 εἶχε σταδιακὰ ἀποκαλυφθεῖ τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς δυτικῆς στοᾶς². Ἀνασκάφηκαν τὰ τμήματά της πὺν εἶχαν μείνει ἄσκαφα, στὴν προέκταση τοῦ νότιου κλίτους τοῦ ναοῦ καὶ στὴ δίοδο πρὸς τὴ νότια στοᾶ (πίν. 107α).

Ἡ δυτικὴ στοᾶ ἦταν δίκλιτη, ὅπως δείχνουν ἔχνη κυκλικῶν ὀπῶν στὸ πλακόστρωτο δάπεδο, πὺν ἀντιστοιχοῦν στὶς παραστάδες τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου της, καὶ ὅπου ἦταν προφανῶς πακτωμένοι κίονες πὺν δὲν ἔχουν βρεθεῖ. Ἡ καλύτερα διατηρούμενη ὀπή ἔχει διάμετρο περ. 0.45 μ.³.

Ἀποκαλύφθηκε τὸ κάτω μέρος τοῦ δυτικοῦ τοίχου τῆς στοᾶς, πὺν διατηρεῖται σὲ πολὺ μικρὸ ὕψος ἐκτὸς ἀπὸ τὶς δύο γωνίες, οἱ ὁποῖες σώζονται σὲ ὕψος ἐνὸς μέτρου ἢ βορειοδυτικὴ καὶ 1.80 μ. ἢ νοτιοδυτικὴ. Κοντὰ σὲ πεσσὸ πὺν ὑψώνεται στὸ νότιο ἄκρο διατηρεῖται ἡ πλακόστρωτη στέψη πεζουλιοῦ πλάτους 0.70 μ. καὶ ὕψους 0.40 μ. (πίν. 107β). Δὲν εἶναι σαφὲς ἂν στὸ πεζούλι πατοῦσαν κίονες πὺν δὲν ἔχουν βρεθεῖ ἢ πεσσοὶ πὺν διαλύθηκαν κατὰ τὴν κατάρρευση τῆς στοᾶς. Τὸ βέβαιον εἶναι ὅτι τμῆμα της τουλάχιστον καλυπτόταν ἀπὸ σταυροθόλια μὲ βεργία, ἀπὸ τὰ ὁποῖα βρέθηκαν τὸ 1990 τρία στὴ νοητὴ προ-

1. Βλ. σχετικὰ ΠΑΕ 1989, 169, σημ. 1, ὅπου καὶ ἡ προγενέστερη βιβλιογραφία. Στὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 1990 ἔλαβαν μέρος οἱ ἀπόφοιτοι τοῦ τμήματος Ἱστορίας καὶ Ἀρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν Ἰωάννης Βαράλης καὶ Ἰωάννα Χριστοφοράκη καὶ οἱ τελειόφοιτοι τοῦ ἴδιου τμήματος Γεώργιος Ἰωάννου καὶ Μαριάννα Οἰκονόμου.

2. Βλ. ΑΑΑ VI, 1973, 404, 407-408· ΑΑΑ X, 1977, 149, 156· ΠΑΕ 1977, 151.

3. Καὶ οἱ ἄλλες στοᾶς ἦταν δίκλιτες. Τὰ ἐνδιάμεσα στηρίγματα ἦταν πεσσοὶ στὴ βόρεια καὶ κίονες στὴ νότια στοᾶ.

έκταση τοῦ νότιου κλίτους, ὅμοια μὲ αὐτὰ ποὺ εἶχαν βρεθεῖ τὸ 1976⁴. Πάνω στὸ νότιο ἄκρο τοῦ πεζουλιοῦ στηρίζεται μεταγενέστερη παραστάδα, ποὺ εἶναι λίγο πλατύτερη.

Ἡ σκαφή προχώρησε σὲ ἀπόσταση 3.40 μ. δυτικῶς τῆς στοᾶς. Πλακόστρωση ὑπῆρχε μόνο στὸν ἄξονα τοῦ ναοῦ, δυτικῶς τῆς εἰσόδου τῆς στοᾶς. Οἱ πλάκες δὲν εἶναι ὀρθογωνισμένες καὶ σχηματίζουν ἀκανόνιστο ἡμικύκλιο. Μερικὲς εἶναι σκαλισμένες γιὰ νὰ σχηματισθεῖ στενὸ αὐλάκι (πίν. 108α). Ἐκεῖ θὰ ἦταν στημένη ἡ φιάλη, τμήματα τῆς ὁποίας εἶχαν βρεθεῖ τὸ 1976 καὶ τὸ 1977⁵.

Λίγο βορειότερα καὶ σὲ ἀπόσταση 2.30-2.60 μ. ἀπὸ τὸν δυτικὸ τοῖχο τῆς στοᾶς βρέθηκαν δύο τάφοι κατασκευασμένοι μὲ πλακοειδεῖς λίθους πάρχους 0.5-0.13 μ. τοποθετημένους καθέτως, περίπου 0.30 μ. ψηλότερα ἀπὸ τὸ δάπεδο τῆς δυτικῆς στοᾶς. Οἱ λίθοι αὐτοὶ ἦταν τὸ «σῆμα» τῆς ταφῆς, ποὺ βρισκόταν περίπου 0.50 μ. χαμηλότερα, κατασκευασμένη κι αὐτὴ μὲ καθέτους πλακοειδεῖς λίθους ἢ πλίνθους (πίν. 108β). Κάθε τάφος περιεῖχε ἓναν ἀκτέριστο νεκρὸ στραμμένο πρὸς Ἀνατολὰς, μὲ σταυρωμένα χέρια. Ἄλλος ἓνας τάφος κατασκευασμένος μὲ λογάδες λίθους ἀποκαλύφθηκε μερικῶς 1.95 μ. δυτικὰ τοῦ νότιου ἄκρου τῆς δυτικῆς στοᾶς.

Μέσα στὸν ναὸ ὁλοκληρώθηκε χωρὶς εὐρήματα ἡ ἀνασκαφή τῆς κόγχης τῆς προθέσεως, ποὺ εἶχε ἀρχίσει τὸ προηγούμενο ἔτος⁶.

Ἡ ἀνασκαφή τοῦ 1990 δὲν ἀπέδωσε στοιχεῖα τοῦ πλίνθινου διακόσμου τοῦ μνημείου. Φαίνεται ὅτι τέτοιος διάκοσμος δὲν ὑπῆρχε ἢ ἦταν πολὺ περιορισμένος στὴ δυτικὴ πλευρά. Δὲν ἀπέδωσε ἐπίσης κανένα νόμισμα. Βρέθηκαν τούναντιον πολλὰ σπαράγματα τοιχογραφιῶν, κυρίως στὴ δίοδο μεταξὺ τῆς δυτικῆς καὶ τῆς νότιας στοᾶς, μὲ παραστάσεις τῆς Βρεφοκρατοῦσης Θεοτόκου καὶ ἀγγέλων, λείψανα ἐπιγραφῆς καὶ κατακόσμων ἐνδυμάτων (πίν. 109α-β).

Οἱ συντηρητὲς Νίκος Κάϊλας καὶ Ἀντώνιος Δασίρας στερέωσαν τὴν τοιχογραφία μὲ μίμηση ὀρθομαρμαρώσεως ποὺ εἶχε ἀποκαλυφθεῖ τὸ 1989 στὸν νότιο τοῖχο τοῦ νοτιοδυτικοῦ γωνιαίου διαμερίσματος καὶ ἄρχισαν τὴν ἀποκάλυψη τῶν λειψάνων τοῦ γραπτοῦ διακόσμου, ποὺ σώζονται στὸ νότιο παρεκ-

4. AAA X, 1977, 156 εἰκ. 5.

5. AAA X, 1977, 160 εἰκ. 15. ΠΑΕ 1977, 151 πίν. 93δ.

6. Πρβ. ΠΑΕ 1989, 169 κέ.

κλήσιο κάτω ἀπὸ τὰ ἐπιχρίσματα. Στὸ βόρειο τμήμα τῆς ἀνατολικῆς καμάρας εἶναι ζωγραφισμένος ἓνας ὁλόσωπος ἅγιος μὲ μοναχικὴ ἐνδυμασία καὶ φακιδίλι στὸ κεφάλι, ποὺ κρατεῖ εἰλητάριο μὲ τὴν ἐπιγραφή *ΠΟΙΑΝ COI ΕΠΑΞΙΟΝ ΩΔΗΝ Η ΗΜΕΤΕΡΑ ΠΡΟΟΙCEI ΑΘΕΝΙΑ ΕΙ ΜΙ ΤΗΝ ΧΑΡΜΩC(υνον)* (πίν. 110α). Πρόκειται γιὰ τὸν ἅγιο Ἰωάννη τὸν Δαμασκηνό, ὅπως δείχνουν ὁ εἰκονογραφικὸς τύπος καὶ ἡ ἐπιγραφή⁷.

Ὁ ἅγιος φέρει πολλὰς φθορὰς, ἰδίως στὸ πρόσωπο. Τὸ μέτωπο τῆς ἀψίδας ἦταν διακοσμημένο μὲ στηθάρια ἁγίων. Στὸ βόρειο τμήμα εἰκονίζεται ἅγιος μὲ καστανὴ κόμη, τοῦ ὁποῦ τοῦ πρόσωπο καὶ τὸ στῆθος εἶναι σχεδὸν τελείως κατεστραμμένα. Χαμηλότερα εἶναι ζωγραφισμένος ὁ ἀπόστολος Πέτρος (ἐπιγραφή *Ο ΑΠ(ος) ΠΕΤ[ΡΟC]* μὲ λευκὸ πάνω στὸν βαθυκύανο κάμφο), τοῦ ὁποῦ ἔχει σωθεῖ μόνο τὸ πρόσωπο (πίν. 110β). Ὁ προπλασμός εἶναι πρασινωπός, τὰ περιγράμματα καστανέρυθρα· λευκὰ φῶτα τονίζουν τὰ προεξέχοντα σημεῖα.

Ὁ κ. Δασίρας ἄρχισε τὸν καθαρισμὸ ἀπὸ σκληρὸ στρώμα ἀλάτων τῆς τοιχογραφίας μὲ σφρικὸν τροχὸς τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ κυρίως ναοῦ, δυτικὰ τοῦ πυλῶνα⁸. Ὁ ἴδιος ἀπετείχισε τὰ λείψανα ἀδιάγνωστης σκηνῆς ἀπὸ τμήμα τῆς ὀροφῆς πεσμένο στὸ νότιο τμήμα τοῦ νάρθηκα. Τὸ θέμα τῆς σκηνῆς θὰ καταστῇ ἴσως δυνατόν νὰ ταυτιστεῖ ὅταν καθαριστεῖ τὸ ἐπόμενο ἔτος. Κοντὰ στὴν τοιχογραφία αὐτὴ ὁ κ. Δασίρας περισυνέλεξε σπάραγμα τοιχογραφίας διαστ. 7.5×7.5 ἐκ. μὲ τὸ δεξιὸ τμήμα τοῦ προσώπου ἀγένειας μορφῆς. Ὁ προπλασμός εἶναι πράσινος, τὰ χαρακτηριστικὰ σχεδιάζονται μὲ καστανέρυθρο, καὶ λευκὰς ψιμυθιὰς πλάθουν τοὺς ὄγκους.

Ὁ ἀρχιτεχνίτης κ. Ἰωάννης Τσέβλικος ἀνεστήλωσε τὸ ἀνώτερο τμήμα τοῦ πεσσοῦ σχήματος Τ τῆς βόρειας στοᾶς, ποὺ βρίσκεται βορειοδυτικὰ τοῦ βόρειου πυλῶνα τοῦ κυρίως ναοῦ⁹ (πίν. 111α-β). Τὸ τμήμα ποὺ ἀναστηλώθηκε

7. Οἱ πρῶτες λέξεις τοῦ ἴδιου κειμένου εἶναι γραμμένες στὰ εἰλητάρια ποὺ κρατεῖ ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνὸς σὲ τοιχογραφία τῆς Μονῆς Ξενοφῶντος καὶ σὲ μικρογραφία τοῦ χειρογράφου Λ165 τῆς Μεγίστης Λαύρας. G. MILLET, *Monuments de l'Athos* (Paris 1927) πίν. 183.1. Σ. ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΟΥ κ.ἀ., *Οἱ θησαυροὶ τοῦ Ἀγίου Ὄρους*, Γ' ('Αθήναι 1979) εἰκ. 141.

8. ΠΑΕ 1989, πίν. 123β.

9. Βλ. σχετικῶς ΠΑΕ 1989, 174.

έχει μέγιστο ύψος 1.30 μ. Τò σωζόμενο συνολικό ύψος τοῦ πεσσοῦ φθάνει τώρα τὰ 2.45 μ. στή βόρεια πλευρά του καὶ 1.20 μ. στή νότια. Σέ ὕψος 1.20 μ. ὑπάρχει στή βόρεια πλευρά πλίνθινη ὀδοντωτή ταινία, ὅπου ἡ ὄρατὴ πλευρά τῶν τούβλων εἶναι ἀπολαξευμένη, ὥστε νὰ φαίνεται ὅτι ἔχουν πάχος μόνον 2 ἐκ.

Ὁ κ. Τσέβλικος συγκόλλησε τὶς σπασμένες πλάκες τοῦ δαπέδου τοῦ νότιου κλίτους τοῦ κυρίως ναοῦ, τὶς ξανατοποθέτησε στὴ θέση τους, τὶς ἀρμολόγησε καὶ συμπλήρωσε μὲ κονίαμα τὶς λίγες πλάκες ποὺ λείπουν. Ἡ συστηματικὴ κατὰ τμήματα ἐπισκευὴ τοῦ δαπέδου θὰ συνεχισθεῖ καὶ κατὰ τὰ ἐπόμενα χρόνια. Ἐλπίζεται ὅτι ἔτσι θὰ περιοριστεῖ ἡ βλάβη σὴν ποὺ καλύπτει κάθε χρόνο τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ μνημείου καὶ θὰ ἀποφευχθεῖ ἡ περαιτέρω καταστροφὴ τοῦ δαπέδου.

Οἱ πλάκες μὲ τὶς ὁποῖες εἶναι στρωμένα τὸ νότιο σκέλος τοῦ σταυροῦ καὶ τὰ γωνιαῖα διαμερίσματα εἶναι ἀπὸ ντόπια σκληρὴ πέτρα. Κατὰ τὴν ἀφαίρεση μερικῶν πλακῶν κάτω ἀπὸ τὸν πεσσὸ ποὺ κτίσθηκε ἐκ τῶν ὑστέρων γιὰ νὰ ἐνισχύσει τὸν νοτιοανατολικὸ κίονα τοῦ κυρίως ναοῦ, διαπιστώθηκε ὅτι ἦταν ἀπὸ μάρμαρο καὶ ὅτι ἀνῆκαν σὲ μαρμάρينو θωράκιο μὲ ἀνάγλυφη παράσταση γρυπός. Τὸ θωράκιο, διαστ. 82×73,5×5 ἐκ., συγκολλήθηκε ἀπὸ τὸν κ. Τσέβλικο (πίν. 113β).

Ὁ κ. Τσέβλικος καὶ ὁ τεχνίτης κ. Λεωνίδας Μητρογιάννης στερέωσαν τὴν τοιχοποιία τοῦ μνημείου σὲ διάφορα σημεῖα, ὅπου τὸ κονίαμα εἶχε ἀποσπῶντο, π.χ. στὴ στέψη τοῦ βόρειου καὶ τοῦ νότιου τοίχου τοῦ κυρίως ναοῦ καὶ στὸν νοτιοανατολικὸ καὶ τὸν νοτιοδυτικὸ πεσσὸ ποὺ κτίσθηκαν γιὰ ἐνίσχυση τῶν ἀντίστοιχων κιόνων.

Ὁ κ. Μητρογιάννης κατασκεύασε δύο ξύλινα στέγαστρα μὲ σκεπὴ ἀπὸ ἀμιαντοτσιμέντο γιὰ τὴν προστασία τῶν τοιχογραφιῶν ποὺ ἀποκαλύφθηκαν τὸ 1989 ἀφ' ἐνὸς στὸ νοτιοδυτικὸ διαμέρισμα καὶ τὸ συνεχόμενο τμήμα τοῦ νότιου σκέλους καὶ ἀφ' ἑτέρου στὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ βόρειου σκέλους τοῦ σταυροῦ¹⁰ (πίν. 112). Ἡ θύρα τοῦ νότιου παρεκκλησίου ποὺ εἶχε φθαρεῖ ἀντικαταστάθηκε μὲ νέα καλαίσθητη θύρα ἀπὸ σουηδικὴ ξυλεία.

Κατὰ τὴ διάνοιξη τάφρου τὴν ἀνοιξὴ τοῦ 1990 δυτικῶς τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου καὶ κοντὰ στὴν ἐθνικὴ ὁδὸ Φιλιππιάδος - Ἰωαννίνων γιὰ τὴν τοπο-

10. ΠΑΕ 1989, 173-174.

θέτηση ἀγωγοῦ ὑδρεύσεως τῆς Λευκάδος ἀπὸ τὶς πηγές τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, βρέθηκαν μερικὰ γλυπτὰ ποὺ περισυλλέχθηκαν ἀπὸ τὴν 8η Ἐφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων. Ἀξιολογότερα εἶναι τμῆμα τόξου (πίν. 113α) καὶ τμῆμα ἐπιστυλίου¹¹ (πίν. 113γ). Ἄλλο τμῆμα τοῦ ἴδιου ἐπιστυλίου, ἐντοιχισμένο ἄλλοτε σὲ νεώτερο τοῖχο τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Βασιλείου στὴν Ἄρτα, ἔχει μεταφερθεῖ στὴν Ἀρχαιολογικὴ Συλλογὴ τῆς Παρηγορήτισσας¹².

Κοντὰ στὸ ἴδιο σημεῖο εἶχαν βρεθεῖ τυχαῖα τὸ 1973 τμήματα παλαιοχριστιανικοῦ ἄμβωνα¹³. Φαίνεται ὅτι εἶχε κάποτε γίνεи ἐκτεταμένη διαρπαγὴ τοῦ γλυπτοῦ διακόσμου τοῦ ναοῦ καὶ ὅτι ὀρισμένα γλυπτὰ ἐγκαταλείφθηκαν κατὰ τὴ μεταφορὰ τους.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ

11. Τὸ τμῆμα τόξου (ἀρ. εὐρ. Βυζαντινῆς Συλογῆς Ἄρτης 267) ἔχει ὕψος 19 ἐκ., πλάτος 27/19 ἐκ. καὶ πᾶχος 9/4.5 ἐκ. Τὸ τμῆμα ἐπιστυλίου (ἀρ. εὐρ. 268) ἔχει ὕψος 19 ἐκ., μῆκος 66 ἐκ. καὶ πᾶχος 28.5/19.5 ἐκ.

12. Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, Βυζαντινὰ γλυπτὰ τῆς Ἄρτης, *ABME* Β', 1936, 166-167 εἰκ. 13-14.

13. Μ. ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ - ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ, Εὔρημα παλαιοχριστιανικοῦ ἄμβωνος εἰς περιοχὴν ναοῦ Παντανάσσης Φιλιππιάδος, *ΑΑΑ* VIII, 1975, 95-102. Πρβ. Π. Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, Ἀνασκαφὴ Παντανάσσης Φιλιππιάδος 1976, *ΑΑΑ* X, 1977, 160-161.

11. NEKYOMANTEIO AXEPONTOΣ

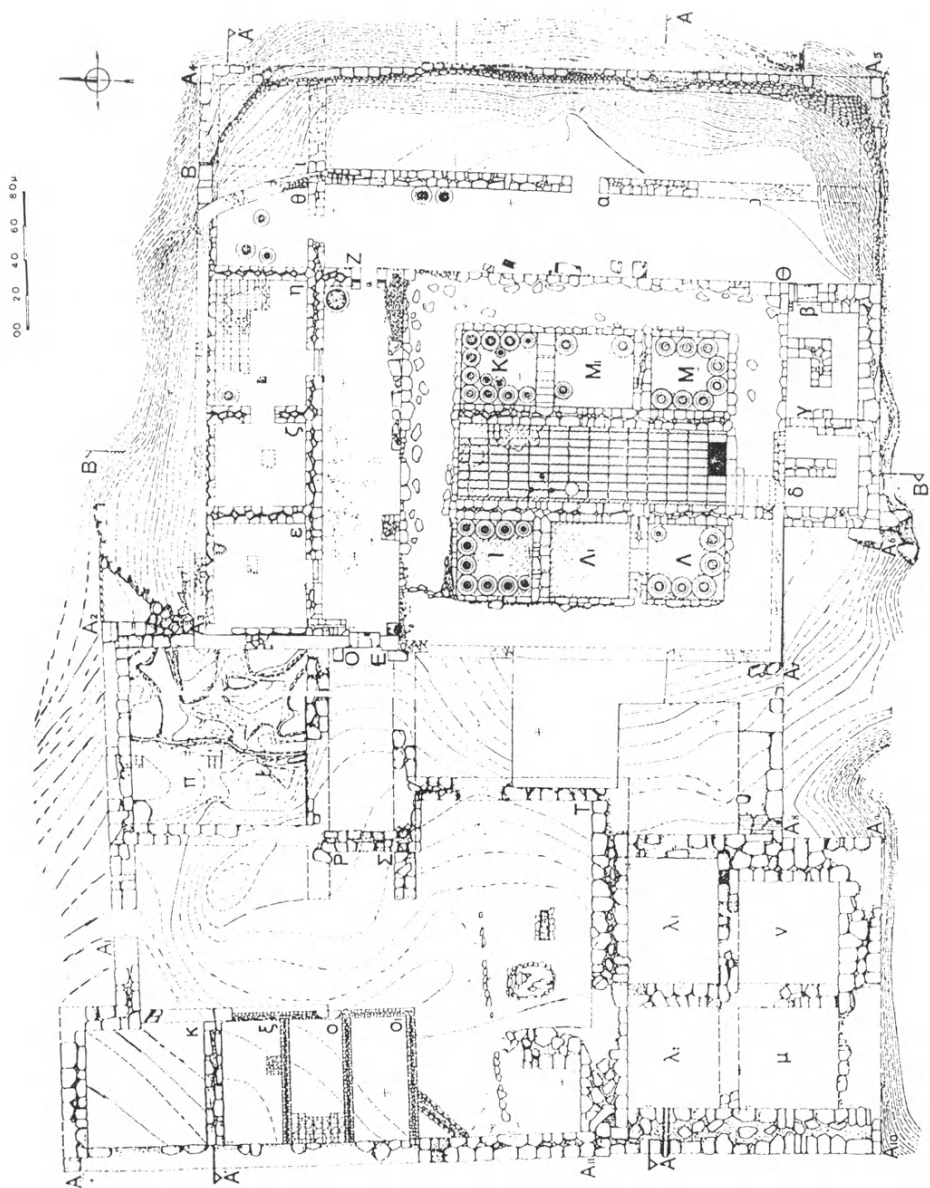
(Πίν. 114)

Στὸ Νεκυομαντεῖο τοῦ Ἀχέροντος, μία ἀπὸ τὶς παλαιῆς ἀνασκαφῆς τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, συνεχίσθηκαν οἱ ἐργασίες γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τῶν πύλων ποὺ εἶχαν ἀποκαλυφθεῖ πρὸ τριακονταετίας περίπου, κατὰ τὶς ἀνασκαφῆς στὸ Νεκυομαντεῖο τοῦ Ἀχέροντος (1958-1974) καὶ τῇ διερεύνηση τοῦ περιεχομένου τους. Ὅπως εἶναι γνωστό, στῇ βόρεια πλευρᾷ τοῦ κυρίως ἱεροῦ (εἰκ. 1), εἶχε οἰκοδομηθεῖ κατὰ τὸν 18ο αἰῶνα τὸ μικρὸ καθολικὸ τῆς Μονῆς τοῦ Ἀγίου Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου, τὸ ὁποῖο κάλυψε τὰ δύο τρίτα τῆς βόρειας πλευρᾶς τοῦ ἀρχαίου ἱεροῦ μετὰ τὸν χώρο Κ καὶ τὸ βόρειο τμήμα τῆς κεντρικῆς αἵθουσας, ἡ ὁποία εἶχε ἐρμηνευθεῖ ὡς «αἵθουσα τῶν εἰδώλων», ὅπου ἐμφανίζονταν οἱ ψυχῆς τῶν νεκρῶν.

Στὸν δυτικὸν χώρον Ι ὑπῆρχαν δέκα πύλοι. Κατὰ τὶς ἐργασίες αὐτὲς διαπιστώθηκε ὅτι ὁ χώρος Ι εἶχε ἀναμοχλευθεῖ πρὸ πολλοῦ, πιθανότατα κατὰ τὴν οἰκοδόμησιν τοῦ καθολικοῦ καὶ τὴν κατασκευὴν πρόσβασης στῇ δυτικῇ εἰσοδῷ τοῦ ναοῦ καί, τὸ κυριότερον, οἱ πύλοι βρέθηκαν θρυμματισμένοι καὶ ἐλλιπεῖς.

Γιὰ τὴν ἄνοδον στὸ καθολικὸν εἶχε κατασκευαστεῖ πρόχειρη κλίμακα στῇ βόρεια πλευρᾷ τοῦ χώρου Ι, τῆς ὁποίας τὸ ὕψος στὸ σημεῖον αὐτὸ περιορίστηκε κατὰ τὸ ἥμισυ γιὰ νὰ διευκολύνεται ἡ ἄνοδος στὸ ἐπίπεδον τοῦ ναῦσκου. Τότε θὰ ἀφαιρέθηκαν οἱ ἀνώτερες ἐπιχώσεις τοῦ χώρου Ι καὶ θὰ ἀποκαλύφθηκαν οἱ πύλοι. Ἐξαιτίας αὐτοῦ, ἀπὸ τοὺς περισσότερους πύλους λείπει τὸ ἀνώτερον τμήμα, τὰ στόμια καὶ οἱ ὅμοι, καὶ σώζεται μόνον τὸ κατώτερον μέρος τῶν πύλων (πίν. 114α). Ἀπὸ τοὺς δέκα πύλους τρεῖς ἢ τέσσαρες διατηροῦνται σὲ καλὴτερον κατὰστασιν καὶ συμπληρώθηκαν. Τῶν ὑπολοίπων πύλων σώζεται κυρίως τὸ κάτω μισό. Οἱ πύλοι περιεῖχαν ἀπανθρακωμένους δημητριακοὺς καρπούς, οἱ ὁποῖοι ὅμως εἶχαν διαλυθεῖ ἀπὸ τὴν ὑγρασίαν καὶ δὲν ἦταν δυνατὴ ἡ ἀναγνώρισις τῶν καρπῶν.

Σὲ πολὺ καλὴτερον κατὰστασιν διατηροῦνται οἱ ἐννέα μεγάλοι πύλοι καὶ οἱ τρεῖς μικρότεροι στὸ δῶμα Κ (πίν. 114β), ἐπειδὴ τὸν χώρον προστατεύει τὸ ἱερόν.

Είλ. 1. Κάτοψη τοῦ Νεκρομαντείου.

Οἱ περισσότεροι πίθοι φέρουν μεγάλα ρήγματα ἀπὸ τὴν πίεση τῶν ἀερίων ποὺ δημιουργήθηκαν ἀπὸ τὴν ὑπερθέρμανση τοῦ περιεχομένου, ὅταν οἱ Ρωμαῖοι πυρπόλησαν τὸ ἱερό (168/167 π.Χ.). Καὶ οἱ δύο πίθοι, K9 καὶ K8, περιεῖχαν μικρόσπερμους κυάμους, ποὺ ἦταν αὐτοφυεῖς στὴν Ῥεῖο κατὰ τοὺς ἀρχαίους χρόνους, γνωστοὶ μὲ τὸ ὄνομα «αἰγύπτιοι κύαμοι». Εἶναι συγγενεῖς μὲ τὴν ποικιλία *vicia faba equina* καὶ ἔχουν τοξικὲς ιδιότητες ὅταν τρώγονται ὡμοί, ποὺ προκαλοῦν διαταραχές: ζάλη, δυσπεψία, παραισθήσεις μέχρι ἀκαταληψίας. Στὴ γωνία τοῦ δώματος K, κοντὰ στὸν πίθο K9, βρέθηκαν κομψὴ ἄβαφη πρό-χους μὲ στρεπτὴ λαβὴ ἐλληνιστικῶν χρόνων, δύο σιδερένια κλειδιά μὲ τέσσερις γομφίους τοῦ λακωνικοῦ τύπου, ὄστρακα ἄβαφα καὶ δύο μελανόβαφα καὶ κεραμοποιημένο κομμάτι πηλοῦ μὲ τύπους καλαμιῶν ἀπὸ τὴ δόρωση τῆς ὀροφῆς ἢ τῆς στέγης.

Ὅλοι σχεδὸν οἱ πίθοι εἶχαν ἐπισκευαστεῖ κατὰ τοὺς ἀρχαίους χρόνους, ὅπως δείχνουν τὰ ζεύγη ὀπῶν κατὰ μῆκος τῶν ρηγμάτων γιὰ τὴν ἐνθεση μολύβδινων συνδέσμων.

ΣΩΤΗΡΙΟΣ ΔΑΚΑΡΗΣ

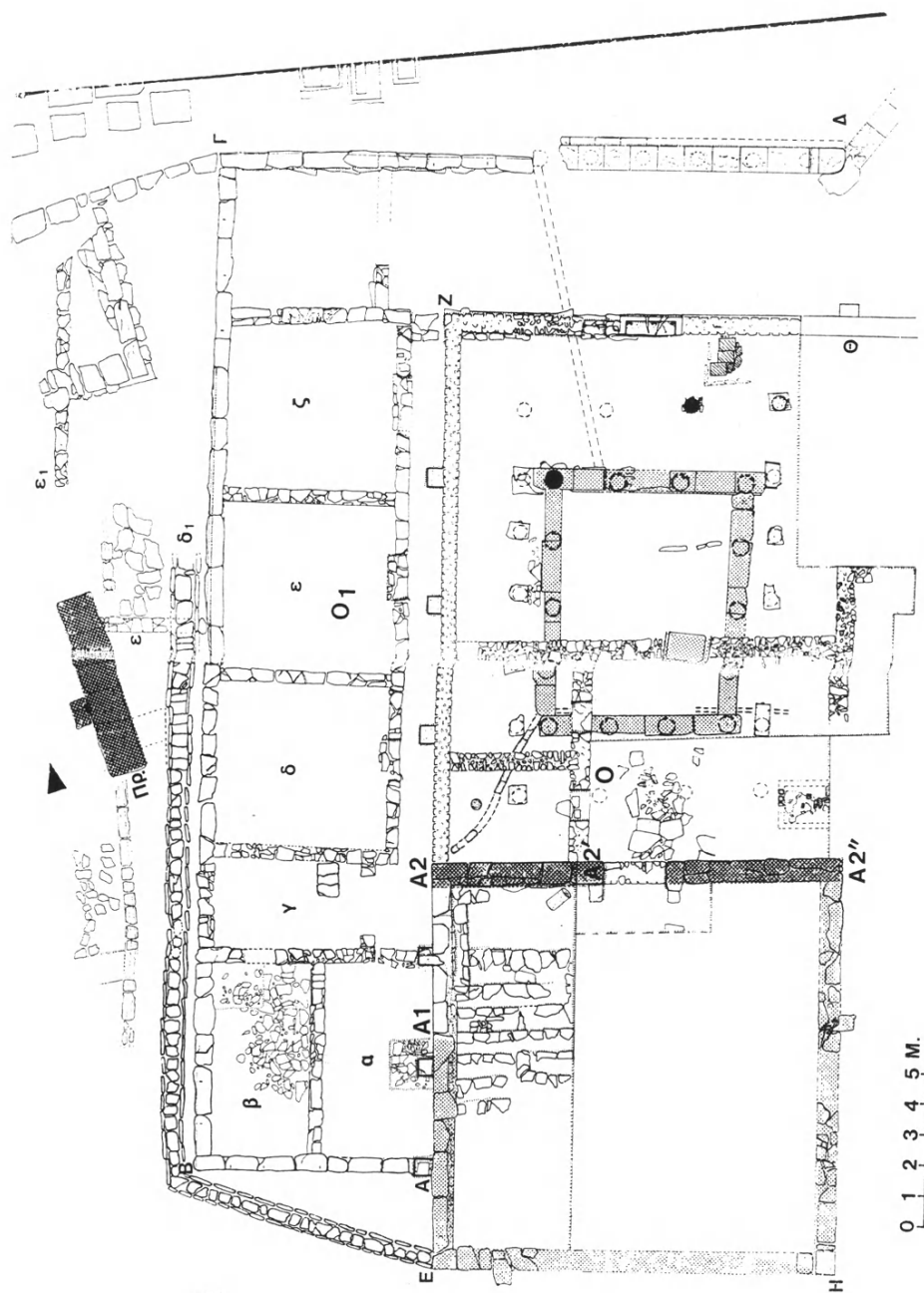
12. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΔΩΔΩΝΗΣ

(Πίν. 115)

Στή Δωδώνη εκτός από μικροσυντηρήσεις τοίχων του Πρυτανείου, κυρίως τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων, καὶ τῆς δεξαμενῆς ποὺ βρίσκεται στὴν ἀκρόπολη (ΠΑΕ 1989) διενεργήσαμε ἀνασκαφὴ γιὰ λίγες μέρες στὸν χῶρο μεταξὺ τοῦ ἐλληνιστικοῦ περιστυλίου καὶ τοῦ τοίχου Α2' Α2'' (εἰκ. 1). Ὁ τοῖχος αὐτός, πᾶχους 0.75 μ., ἀνήκει στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ ἐξωτερικοῦ περιβόλου ποὺ περιέκλειε κατὰ τὸν 4ο αἰῶνα π.Χ. τὸ ἱερὸ καὶ ἀνερχόταν τὸν λόφο γιὰ νὰ ἐνωθεῖ μὲ τὸ τεῖχος τῆς ἀκρόπολης.

Ὅταν ὅμως χρειάστηκε νὰ οἰκοδομηθοῦν στὶς ἀρχὲς τοῦ 3ου π.Χ. αἱ τὰ δύο οἰκοδομήματα, τὸ Βουλευτήριο καὶ τὸ Πρυτανεῖο, ἡ πλευρὰ αὐτῆ τοῦ περιβόλου μετατέθηκε δυτικότερα γιὰ νὰ ἀφήσει ἐλεύθερο τὸν χῶρο. Λεῖψανα τοῦ περιβόλου αὐτοῦ εἶχαν βρεθεῖ σὲ παλαιότερες ἀνασκαφὲς βόρεια τοῦ Πρυτανείου (πίν. 115) καὶ κάτω ἀπὸ τὴ δυτικὴ στοὰ τοῦ βουλευτηρίου. Στὸ Πρυτανεῖο ὅμως ὁ περίβολος δὲν καταργήθηκε, ἀλλὰ χρησιμοποιήθηκε ὡς ἀνατολικὴ πλευρὰ τῆς μεγάλης αἵθουσας (13×13 μ.) μὲ τὰ λίθινα ἐδῶλια (Α2'-Α2''). Στὸ μέσον περίπου τοῦ τοίχου ἀποκαλύφθηκε ἡ εἴσοδος (πλάτους 2 μ.), ποὺ ὡδηγοῦσε στὴν αἵθουσα μὲ τὰ ἐδῶλια, ὅπου κάθονταν τὰ μέλη τοῦ συνεδρίου. Ἡ χρονολόγηση τοῦ τοίχου αὐτοῦ θὰ ἀποτελέσει σοβαρὸ ἀρχαιολογικὸ στοιχεῖο γιὰ τὴ χρονολόγηση τοῦ τείχους τῆς ἀκρόπολης, διότι ἡ τειχισμένη ἀκρόπολη καὶ ὁ κάτω περίβολος τοῦ ἱεροῦ πρέπει νὰ εἶναι σύγχρονες κατασκευές. Πρὸ τῆς εἰσόδου ἀποκαλύφθηκε τὸ ὑστερορρωμαϊκῶν χρόνων δάπεδο, στρωμένο πρόχειρα μὲ πλάκες τῶν βάρων, ποὺ ἦταν στημένα στὴν πρόσοψη τῆς ἰωνικῆς στοᾶς Θ-Γ-Δ.

ΣΩΤΗΡΙΟΣ ΔΑΚΑΡΗΣ

Σχ. 1. Τὸ Πρωτανεῖο τῆς Δωδώνης.

13. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΒΕΡΓΙΝΑΣ

(Πίν. 116-123)

Συνεχίστηκαν και κατά το 1990 οι εργασίες στη Βεργίνα, τόσο με τις ανασκαφές, όσο και με τη συντήρηση παλαιότερων εύρημάτων. Ίδιαίτερα πρέπει να σημειωθεί ότι ύστερα από προσπάθειες πολλών ετών κατορθώθηκε να διατεθούν για μικρό διάστημα τρείς συντηρητές της 'Αρχαιολογικής 'Υπηρεσίας, οι οποίοι αφαίρεσαν το μεγαλύτερο μέρος των οργανικών υλικών του «τάφου του πρίγκιπα» και το μετέφεραν στο εργαστήριο της Βεργίνας. 'Αποτέλεσμα των εργασιών αυτών ήταν η ανεύρεση λειψάνων παπύρου, ο οποίος σώζει δυστυχώς μόνον διάσπαρτα γράμματα και ελάχιστες λέξεις, από τις οποίες προκύπτει το πιθανό συμπέρασμα ότι ανέγραφε κατάλογο προσωπικών αντικειμένων του νεκρού (δύο φορές διαβάζουμε τη λέξη *χιτών*).

Η ανασκαφή συνεχίστηκε σε τέσσερις τομεείς με τη γενική διεύθυνση του καθηγητή Μανόλη 'Ανδρόνικου, ο οποίος με τη βοήθεια της διδάκτορος 'Αγγελικής Κοτταρίδου είχε και την άμεση εποπτεία του τομέα του νεκροταφείου. Στους υπόλοιπους τομεείς την άμεση εποπτεία είχαν ή αναπληρώτρια καθηγήτρια Στ. Δρούγου ('Ιερὸ Κυβέλης) και οι επίκουροι καθηγητές Παν. Φάκλαρης ('Ακρόπολη) και Χρυσούλα Σαατσόγλου-Παλιαδέλη ('Ιερὸ Εὐκλείας), στους οποίους οφείλονται και τὰ αντίστοιχα τμήματα της ανασκαφικής έκθεσης.

Ἀκρόπολη

Συνεχίστηκε ἡ ανασκαφική ἔρευνα στὸ ΒΔ τμήμα τῆς ἀκρόπολης. Σὲ μερικὰ σημεῖα ἡ ἀφαίρεση τῆς ἐπίχωσης στὰ τετράγωνα τοῦ καννάβου ἔφθασε μέχρι τὸ φυσικὸ ἔδαφος. Μέγιστο πάχος ἐπίχωσης 0.90 μ.

Βόρεια ἀπὸ τὸν πύργο καὶ σὲ κοντινὴ ἀπόσταση ἀπὸ αὐτόν, ἀποκαλύφθηκε ἓνα τμήμα ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ τείχους. Χρησιμοποιήθηκαν μεγάλες πέτρες, ἄδρα δουλεμένες, ἀπὸ ντόπιο ἀσβεστόλιθο, ἐνῶ ὡς συνδετικὸ υλικὸ χρησιμοποιήθηκε πηλόχωμα. Στους κάθετους ἀρμούς τῶν λίθων παρεμ-

βάλλονται μικρότεροι πλακαροὶ λίθοι σὲ ἐπάλληλη διάταξη. Διαπιστώθηκε ὅτι ὁ χώρος τῆς ἀκρόπολης ποὺ βρίσκεται σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸ παραπάνω τμήμα τοῦ τείχους εἶχε ἐξομαλυνθεῖ κατὰ τὴν ἐλληνιστικὴ περίοδο. Ἡ ἐργασία αὕτη πρέπει νὰ ἔγινε μετὰ τὰ μέσα τοῦ 2ου αἰ. π.Χ., ὅταν ὁ ὀχυρωτικὸς περίβολος τῆς ἀκρόπολης ἔπαψε νὰ χρησιμοποιεῖται καὶ παρέμεινε μόνο τὸ κατώτερο τμήμα του, τὸ ὁποῖο λειτουργοῦσε ὡς ἀνάλημμα.

Δὲν βρέθηκαν τοῖχοι οἰκοδομημάτων παρὰ μόνον ὀρισμένες πεσμένες πέτρες, κατεστραμμένα ὡμὰ πλιθάρια καὶ πολλὰ θραύσματα κεραμίδων ἀπὸ ὀροφές. Οἱ κεραμίδες ἀνήκουν, κυρίως, στὸν λακωνικὸ τύπο, ὑπάρχει ὅμως καὶ ἓνα μέρος ποὺ ἀνήκει στὸν κορινθιακόν. Σὲ τρία σημεῖα τῆς φετινῆς ἀνασκαφῆς ἐπισημάνθηκαν, στὸ ὕψος τοῦ φυσικοῦ ἐδάφους, ἔντονα ἔχνη ἀπὸ τὴ χρῆση πυρᾶς.

Τὰ εὐρήματα ποὺ περιέχονταν στὴν ἐπίχωση χρονολογοῦνται κυρίως στὴν ὕστερη ἐλληνιστικὴ περίοδο, ἐνῶ μερικὰ ἀνήκουν στὸν 1ο αἰ. μ.Χ. Σὲ μερικὰ σημεῖα τὸ ἀνώτερο στρώμα τῆς ἐπίχωσης προῆλθε ἀπὸ ἐπιχωματώσεις ποὺ ἔγιναν στὸν 1ο αἰ. μ.Χ. Μέσα στὴν ἐπίχωση ποὺ ἐρευνήθηκε, μεταξὺ ἄλλων, βρέθηκαν θραύσματα πίθων, πολλὰ θραύσματα ἀπὸ ἄβαφα ἀγγεῖα καθημερινῆς χρήσης, θραύσματα ἀπὸ «μεγαρικοὺς» σκύφους, ἀπὸ πήλινα θυμιατήρια καὶ ἀπὸ γυάλινα ἀγγεῖα. Ἐπίσης, ἑπτὰ θραύσματα ἀπὸ πήλινους λύχνους, τμήματα ἀπὸ δύο πήλινα ἰγδία, ἐξήντα δύο πήλινες ἀγνύθες, ἀκέραιες ἢ θραύσματα, καὶ τμήματα ἀπὸ δώδεκα πήλινα εἰδῶλια, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὰ περισσότερα ἀνήκουν σὲ πλαγγόνες. Ἀναφέρουμε ἀκόμη ἓναν πήλινο λουτήρα (πύελο) διαστ. $0.44-0.54 \times 0.95$ μ., ὁ ὁποῖος σώζεται κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος του (πίν. 116α).

Βρέθηκαν ἀρκετὰ μετάλλια ἀντικείμενα, κυρίως σιδερένια καρφιά διαφόρων τύπων καὶ μεγεθῶν, μολύβδινοι σύνδεσμοι γιὰ τὴ συγκόλληση ἀγγείων, δώδεκα σιδερένια καρφιά ἀπὸ καττύματα ὑποδημάτων, ἓνα σιδερένιο ξυράφι, μία χάλκινη ἐφηλίδα ἀπὸ πόρτα διαμ. 0.06 μ., μία σιδερένια σακκοράφα (ἀκέστρα) μήκους 0.092 μ., χάλκινη πόρπη τοῦ 1ου αἰ. π.Χ. καὶ ἓνα σιδερένιο κλειδὶ λακωνικοῦ τύπου, μήκους 0.25 μ. Ἀναφέρονται ἐπίσης δύο σιδερένιες αἰχμὲς βελῶν, ἡ μία ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἀνήκει σὲ βέλος γιὰ ἐκτοξευτήρα, δεκαοκτὼ χάλκινα νομίσματα ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὰ περισσότερα ἀνήκουν σὲ αὐτόνομες κοπεῖς τῶν νομισματοκοπειῶν τῆς Ἀμφίπολης, τῆς Θεσσαλονίκης καὶ τῆς Πέλλας, καὶ ἓνα κατεργασμένο δόντι ἀπὸ ἀγριόχοιρο ποὺ εἶχε χρησιμοποιοθεῖ ὡς περιδέραιο. Ἀπὸ τὰ τροφικὰ κατάλοιπα ἀναφέρουμε ὅσα αἰγο-

προβάτων καὶ χοίρων, ἀπανθρακωμένους σπόρους ρεβιθιῶν, ἓνα κουκούτσι ἐλιάς καὶ τμῆμα ἀπὸ τσόφλι καρυδιοῦ.

Μὲ τὴ λειτουργία τῶν ἐργαστηρίων ποὺ ὑπῆρχαν μέσα στὴν ἀκρόπολη σχετίζονται δύο θραύσματα ἀπὸ πῆλινες μῆτρες γιὰ τὴν κατασκευὴ ἀνάγλυφων σκύφων, σκωρίες ἀπὸ καμίνευση σιδήρου καὶ μικρὴ ποσότητα ἀπὸ κοκκινωπὸ χρῶμα, σὲ σκόνῃ. Βρέθηκε ἐπίσης τὸ ἐπάνω τμῆμα ἀμφορίσκου τοῦ τύπου τῶν «φοινικικῶν ἀγγείων», ἀπὸ γαλάζια ὑαλόμαζα μὲ κίτρινες καὶ πράσινες διακοσμητικὲς γραμμές, τὸ ὁποῖο ἦταν παραμορφωμένο ἀπὸ τὴν ἐπίδραση φωτιάς. Εἶναι πολὺ πιθανὸ ἢ παραμόρφωση αὐτὴ νὰ ὀφείλεται σὲ ἀποτυχημένη ὀπτηση, ποὺ σημαίνει ὅτι στὴν ἀκρόπολη λειτουργοῦσε ἐργαστήριό γιὰ τέτοια ἀγγεῖα.

Ἱερὸ Μητέρας τῶν Θεῶν - Κυβέλης

Μὲ ἀφορμὴ τὶς πληροφορίες τοῦ φύλακα Ἀρχαιοτήτων καθὼς καὶ τὸ παλαιότερο εὑρημα ἐνὸς μαρμαρίνου τραπεζιοῦ μὲ ἀνάγλυφα κοσμήματα¹ ἀρχισε ἡ ἀνασκαφὴ² στὸν ἀγρὸ τοῦ Θ. Λαζόπουλου, ἀνατολικά καὶ νότια τοῦ χωριοῦ τῆς Βεργίνας καὶ βορειοανατολικά τοῦ ἀνακτόρου, στὸ κέντρο σχεδὸν τῆς ἀρχαίας πόλης. Ἡ μορφή τοῦ οἰκοδομήματος (πίν. 116β) καὶ στὴ συνέχεια τὰ κινητὰ εὑρήματα τῆς ἀνασκαφῆς³ ὑπῆρξαν χαρακτηριστικὰ καὶ ἔδειξαν ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὅτι πρόκειται γιὰ ἓνα μέρος ἐνὸς Ἱεροῦ Κυβέλης - Μητέρας τῶν Θεῶν. Ἡ ταυτότητα τῆς θεότητος ἐπιβεβαιώθηκε ἀπὸ ἓνα μικρὸ εὑρημα τῆς ἀνασκαφῆς, ἓνα μελαμβαφὴ κἀνθαρο (πίν. 117α) μὲ κοσμήματα τῆς κατηγορίας τῆς Δυτικῆς κλιτύος⁴ καὶ μὲ χαρακτὴ ἀναθηματικὴ ἐπιγραφὴ στὸν λαϊμό του,

1. Σ. ΔΡΟΥΓΟΥ, *Ἑγνατία* 1 (1989) 67 κέ.

2. Στὴν ἀνασκαφὴ πήραν μέρος καὶ βοήθησαν ἀποφασιστικὰ ἡ ἀρχαιολόγος καὶ μεταπτυχιακὴ φοιτήτρια Χ. Ἀνδρεΐδου καὶ ὁ ἀρχιτέκτονας Ν. Χαντάντ. Ὁ πρόεδρος τῆς κοινότητος Βεργίνας Θ. Λαζόπουλος ἐπέτρεψε πρόθυμα τὴν ἀνασκαφὴ στὸν ἀγρὸ του. Τὸ Α.Π.Θ. ἤρθε ἀρωγὸς μὲ ἔκτακτη ἐνίσχυση γιὰ τὴ συνέχισή τῆς ἀνασκαφῆς. Σὲ ὅλους τοὺς παραπάνω ἐκφράζουμε θερμὲς εὐχαριστίες καὶ ὄχι λιγότερες γιὰ τοὺς ἐργάτες καὶ τοὺς φοιτητὲς τῆς ομάδας τῆς ἀνασκαφῆς.

3. Περισσότερα καὶ ἀναλυτικὰ, ὅσο ἐπιτρέπει ἡ ἐφετινὴ ἀνασκαφὴ βλ. *Τὸ Ἀρχαιολογικὸ ἔργο στὴ Μακεδονία καὶ Θράκη*, Δ', (1990), 5-20.

4. Χρονολογεῖται περὶ τὸ 300 π.Χ. ἢ λίγο μετὰ.

ΜΗΤΡΙ ΘΕΩΝ ΚΑΙ ΣΥΝΤΕΛΗΑ[I] και ἐλάχιστα ἔχνη δύο ἀκόμη λέξεων (ἴσως ἀπὸ τὸ ὄνομα τοῦ ἀναθέτη)⁵.

Ἡ ἀνασκαφή ἄρχισε μὲ τὴν ἀποκάλυψη ἐνὸς λίθινου κατωφλιοῦ ἀπὸ δεύτερη χρήση καὶ τὴν ἔρευνα ἐνὸς βωμοῦ-βόθρου ἔξω καὶ δίπλα ἀπὸ τὸ κατώφλι. Ἡ μικρὴ καὶ ἀβαθὴς αὐτὴ κοιλότητα μὲ διαστ. 1 - 0.50 μ. καὶ βάθος 1 μ. βρισκόταν κάτω ἀπὸ τὰ θραύσματα ἐνὸς μεγάλου πιθαιοῦ μὲ χαρακτηριστὰ κοσμήματα. Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ βόθρου βρέθηκαν πῆλινα ἀγγεῖα καὶ εἰδῶλια καὶ τὸ σύνολο χρονολογεῖται μὲ βάση νομίσματα στὰ μέσα τοῦ 2ου αἰῶνα π.Χ. Ἀπὸ τὰ εὐρήματα τὰ σημαντικότερα εἶναι τὸ εἰδῶλιο τῆς ἔνθρονης Κυβέλης (πίν. 117β) καθὼς καὶ μιᾶς πλαγγόνας-ἱεροδούλου· ἐπίσης ὁ μικρὸς τετράπλευρος βωμὸς μὲ γιρλάντα καὶ βουκράνια καὶ ἓνας μικρὸς ταῦρος. Ἡ πῆλινη γυναικεία ὀλόγλυφη κεφαλὴ, πιθανότατα ἀπὸ ἓνα ἀγαλμα ὕψ. 1-1.20 μ., ὑπῆρξε τὸ ἐντυπωσιακὸ εὑρημα τῆς ομάδας αὐτῆς (πίν. 117γ).

Ὁ χώρος ὅπου βρίσκεται ὁ βόθρος καθὼς καὶ ὁ γειτονικὸς του πρὸς Δ δὲν ἐρευνήθηκαν παρὰ μόνον σὲ ἓνα μικρὸ τμήμα τους, ἂν καὶ φαίνεται ὅτι ἦταν καὶ οἱ δύο στεγασμένοι, ὅπως φανερώνει τὸ στρώμα τῶν κεραμιδιῶν. Τὰ ἀγγεῖα ποὺ βρέθηκαν στὸ στρώμα τῆς καταστροφῆς καὶ κάτω ἀπὸ αὐτὸ εἶναι κυρίως μυροδοχεῖα, πινάκια καὶ ἀμφορεῖς μακεδονικοῦ τύπου. Ἄλλο χαρακτηριστικὸ εὑρημα εἶναι ὁ μεγάλος ἀριθμὸς τῶν πῆλινων ἀγνύθων ποὺ βρέθηκε στοὺς χώρους αὐτοὺς καὶ σὲ ιδιαίτερη διάταξη, κατὰ ζεύγη. Ἀκόμη ἀξίζει νὰ ἀναφερθεῖ μεταξὺ ἄλλων ἓνας μικρὸς ἀριθμὸς-θησαυρὸς χάλκινων νομισμάτων αὐτόνομων κοπῶν Μακεδονίας ποὺ βρέθηκαν στὴ ΝΔ γωνία τοῦ δυτικοῦ δωματίου.

Τὸ κυριότερο ὅμως τμήμα ἀπὸ τὸ μέρος τοῦ Ἱεροῦ ποὺ ἀνασκάφηκε ὑπῆρξε ὁ μεγάλος κεντρικὸς τετράπλευρος χώρος, στὸν ὁποῖο ἀνήκει καὶ ἡ εἴσοδος μὲ τὸ λίθινο κατώφλι ποὺ προαναφέρθηκε. Ἡ μεγάλη ἔκταση, ἡ ἐκκεντρικὴ καὶ σχετικὰ μικρὴ εἴσοδος του φανερώνουν ἓναν ἰδιαιτέρο χαρακτήρα καὶ ξεχωριστὴ λειτουργία, γεγονὸς ποὺ ἐπιβεβαίωσαν καὶ τὰ λίγα κινητὰ εὐρήματα.

5. Ἡ λέξις *Συντέλεια* εἶναι σπάνια καὶ σημαίνει τὴν ομάδα τῶν λατρευτῶν τῆς θεᾶς. Μόνον ἐνδεικτικὰ γιὰ τὴ λατρεία τῆς Κυβέλης - Μητέρας τῶν Θεῶν καὶ τὰ μνημεῖα βλ. M. J. VERMASEREN, *Corpus Cultus Cybelae Attidisque* II (1982) καὶ VI (1989) *passim* (μὲ βιβλιογραφία). Ἐπίσης βλ. I. K. ΛΟΥΚΑ, *Ἡ Πέα - Κυβέλη καὶ οἱ γονιμικὲς λατρεῖες τῆς Φλώας* (1988) 139 κέ. (μὲ βιβλιογραφία).

Ὁ χῶρος ἦταν στεγασμένος πιθανῶς μὲ δέριχτη στέγη, ἡ ὁποία καταστράφηκε ἀπὸ μεγάλη πυρκαγιά. Ἀπὸ τοὺς τοίχους σώζονται τὰ θεμέλια καὶ ἡ λίθινη κρηπίδα τους, ἐνῶ στὸ ὑπόλοιπο μέρος τους ἦταν χτισμένοι μὲ ὠμούς πλίνθους. Δὲν διαπιστώθηκε κανένα ἐπίχρισμα, ὅπως καὶ κανένα ἰδιαίτερο δάπεδο δὲν σημειώθηκε μετὰ τὴν ἀπομάκρυνση τοῦ στρώματος καταστροφῆς. Φάνηκε μόνο ὅτι πρὶν ἀπὸ τὴν καταστροφή ὁ χῶρος αὐτὸς λεηλατήθηκε ἢ σκόπιμα ἄδειασε ἀπὸ τοὺς ἴδιους τοὺς πιστούς. Ὅ,τι ἀπέμεινε ἦταν πήλινα σκεύη καὶ ἀντικείμενα, ὀρισμένα χειροποίητα, πολύτιμα ὅμως γιὰ τὴν ἀναγνώριση τοῦ χαρακτήρα τοῦ χώρου καὶ τῆς λατρείας. Τὰ περισσότερα βρέθηκαν στὴ ΒΑ γωνία καὶ κατὰ μῆκος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου. Πρόκειται γιὰ μιὰ ὁμάδα πήλινων εἰδωλίων καὶ σκευῶν προφανῶς λατρευτικῶν: περιλαμβάονται ἕξι πήλινα εἰδώλια ταύρων (πίν. 118β) ποὺ ἀποδίδουν τὸ τυπικὸ εἶδος τῆς θυσίας πρὸς τιμὴν τῆς θεᾶς (ταυροβόλια). Ἀκόμη κατὰ μῆκος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου βρέθηκαν δύο πήλινα ὁμοιώματα κουλουριασμένων φιδιῶν (πίν. 118γ) καὶ μαζὶ μὲ αὐτὰ ἓνας μικρὸς πήλινος κυλινδρικός βωμὸς μὲ ἀδιάγνωστα ἀνάγλυφα ἐπίθετα κοσμήματα. Τὸ ἱερὸ ὅμως σημεῖο εἶναι ὁ πήλινος σωλήνας χοῶν, πακτωμένος στὸ ἔδαφος, ὥστε νὰ εἶναι ὁρατὸς μόνο στὸ ἄνω χεῖλος του⁶. Δίπλα του βρέθηκε σὲ θραύσματα ἓνα μεγάλο κυλινδρικὸ σκεῦος (πίν. 118α), ἀνοιχτὸ στὸ κάτω μέρος, μὲ πλατιὰ βάση καὶ ἐπίθετες μορφὲς φιδιῶν καὶ γιρλάντα, τὸ ὁποῖο ἴσως ἦταν τοποθετημένο πάνω στὴν ὀπὴ τῶν χοῶν. Εἶναι φανερὸ ἀπὸ τὰ παραπάνω εὐρήματα καὶ τὴ χαρακτηριστικὴ τους θέση ὅτι ὁ χῶρος ἦταν ἱερὸς καὶ ἐξυπηρετοῦσε τὶς μυστηριακὲς λειτουργίες τῆς λατρείας τῶν Μητρώων, ὅπως μαρτυρεῖ ἡ γραπτὴ παράδοση.

Τὰ πήλινα ἀγγεῖα καὶ τὰ χάλκινα νομίσματα ἀπὸ τὸ στῶμα καταστροφῆς τοποθετοῦν χρονολογικὰ τὴν καταστροφή τοῦ ἱεροῦ στὰ μέσα τοῦ 2ου αἰώνα π.Χ., λίγο μετὰ τὴν πτώση τοῦ βασιλείου τῆς Μακεδονίας.

Στὰ ἐλάχιστα σημεῖα, ὅπου ἡ ἀνασκαφὴ προχώρησε χαμηλότερα ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τοῦ δαπέδου, φάνηκε μιὰ πλούσια παλαιότερη ἐπίχωση, ἡ ὁποία πρὸς τὸ παρὸν φαίνεται νὰ μπορεῖ νὰ φθάσει ἕως καὶ τὸν 4ο αἰώνα π.Χ., γεγονός ποὺ ἐπιβεβαιώνει λ.χ. τὸ τμήμα πήλινου ἀγωγοῦ νεροῦ, ποὺ βρέθηκε στὸ θεμέλιο τοῦ μικροῦ δωματίου ἀνατολικά τοῦ κεντρικοῦ χώρου. Τὰ στοιχεῖα αὐτά, ὅπως

6. Πρβ. G. Oeconomus, *De profusionum receptaculis sepulchralibus* (1921) *passim*.

καὶ οἱ παραπάνω πρῶτες πληροφορίες γιὰ τὴ λατρεία, καθορίζουν καὶ τοὺς στόχους τῆς συνέχειας τῆς ἀνασκαφῆς, ποὺ θὰ εἶναι ἡ μορφή καὶ ἡ ἔκταση καθὼς καὶ οἱ παλαιότερες φάσεις τοῦ Ἱεροῦ τῆς Μητέρας τῶν Θεῶν.

Ἀρχαῖο Θεάτρο

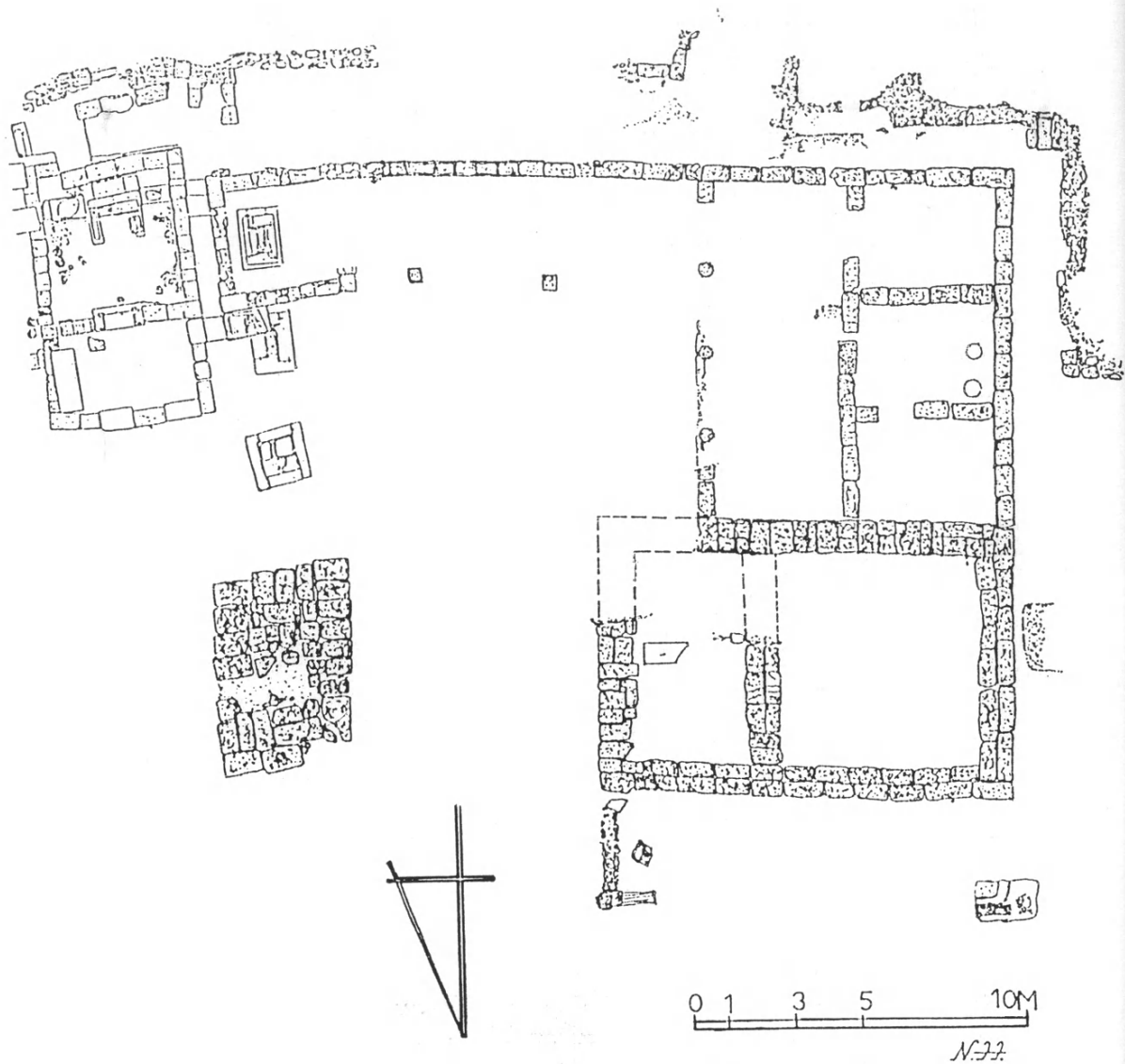
Συνεχίστηκε καὶ σχεδὸν ὁλοκληρώθηκε ἡ καταγραφὴ τῶν εὐρημάτων τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ ἀρχαίου Θεάτρου (περίοδος 1982-1983)⁷. Ἡ ὀλιγοήμερη ἐφετινὴ ἀνασκαφὴ ἐπιβεβαίωσε τὴν ὑπαρξὴ θεμελίων ἐνὸς σχετικὰ μεγάλου ἀλλὰ ἀπλοῦ οἰκοδομήματος κάτω ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ Προσκηνίου τῆς Σκηνῆς. Τὰ λείψανα τῶν θεμελίων εἶναι ἐλάχιστα, ἐνῶ δὲν ὑπῆρξε σχεδὸν κανένα κινητὸ εὑρημα μὲ τὸ ὁποῖο θὰ μπορούσε νὰ χρονολογηθεῖ ἢ νὰ προσδιοριστεῖ ὁ χαρακτήρας τοῦ κτιρίου· εἶναι ὅμως βέβαιο ὅτι εἶναι παλαιότερο ἀπὸ τὴ Σκηνή. Ἀξιομνημόνευτος εἶναι ἀκόμη ὁ μικρὸς ἀριθμὸς θραυσμάτων ἀπλῶν ἀγγείων, εὐρημάτων τῆς παλαιότερης ἀνασκαφῆς, μὲ χαρακτὰ γράμματα ἢ καὶ ἐπιγραφές, ὅπως λ.χ. *HOKOTYHOΣ* ἢ τμήματα λέξεων.

Ἱερὸ τῆς Εὐκλείας

Μὲ τὴν ἀποκάλυψη ἐνὸς στωικοῦ οἰκοδομήματος καὶ ἐνὸς δεύτερου ναοῦ στὸν κεντρικὸ τομέα τοῦ Ἱεροῦ τῆς Εὐκλείας⁸, κύριος στόχος τῆς ἐφετινῆς ἀνασκαφικῆς περιόδου ἦταν νὰ ἐρευνήσουμε ἂν τὰ δύο κτίρια ποὺ ἐφάπτονται κατὰ μῆκος τοῦ νότιου τοίχου τοῦ ναοῦ ἀποτελοῦν μέρη μιᾶς ἐνιαίας ἀρχιτεκτονικῆς σύλληψης (εἰκ. 1). Ἡ μικρὴ τομὴ σὲ βάθος στὴν ἐσωτερικὴ ΒΔ γωνία τοῦ στωικοῦ οἰκοδομήματος δὲν ἔδωσε στοιχεῖα ἱκανὰ γιὰ τὴ χρονολόγησή του: ἡ ἀνασκαφὴ μέχρι τὸ φυσικὸ ἔδαφος στὸ σημεῖο αὐτὸ ἔδειξε πὼς τὰ δύο κτίρια παρουσιάζουν διαφορὲς στὸν τρόπο θεμελίωσης, ἀνομοιογένεια ποὺ ὑποδηλώνει, ἐνδεχομένως, χρονικὴ διαφορά. Ἀπαιτεῖται, ὥστόσο, ἐκτεταμένη ἔρευνα καὶ σὲ ἄλλα σημεῖα ἐπαφῆς τους πρὶν καταλήξουμε σὲ ὀριστικὰ συμπεράσματα γιὰ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ καὶ χρονολογικὴ τους σχέση. Μιὰ τέτοια ἔρευνα δὲν ἔγινε δυνατὸ νὰ ὁλοκληρωθεῖ ἐφέτος, λόγῳ ἐνὸς ἀπροσδόκητου, ἐντελῶς σημαντικοῦ συνόλου εὐρημάτων, ποὺ ἤλθε στὸ φῶς χάρις στὸν δεύτερο στόχο τῆς ἐφετινῆς ἀνασκαφικῆς περιόδου.

7. Πρβ. *ΠΑΕ* 1982, 55 κέ. καὶ *ΠΑΕ* 1983, 46 κέ.

8. *Έργον* 1989 (1990) 68 κέ. εἰκ. 65.

Εἰκ. 1. Ἱερὸ Εὐκλείας, γενικὴ κάτοψη κεντρικοῦ τμήματος.

ἔχοντας προγραμματίσει νὰ ἐρευνήσουμε τὸν χαρακτήρα καὶ τὴν πορεία ἐνὸς γωνιασμένου παρολίθου ποῦ εἶχε ἐντοπιστεῖ τὴν προηγούμενη χρονιά, ἔξω ἀπὸ τὸν βόρειο τοῖχο τοῦ μεγάλου ναοῦ, διαπιστώσαμε πὼς ἀποτελεῖ τμῆμα ἐνὸς πολὺ κατεστραμμένου τοίχου μὲ ἀργολιθοδομικὴ ὑποθεμελίωση καὶ κατεύθυνση Α/Δ, παράλληλῃ δηλαδὴ μὲ τοὺς μακροὺς τοίχους τοῦ ναοῦ καὶ τοῦ στωικοῦ οἰκοδομήματος. Ἡ πρόθεση νὰ ἐντοπίσουμε τὴν ἀναμενόμενη προέκτασή του πρὸς τὰ ἀνατολικά μᾶς ὡδήγησε σὲ μιὰ δοκιμαστικὴ τομὴ στὸ τετράγωνο 90/2, ἔξωτερικὰ ἀπὸ τὴ ΒΑ γωνία τοῦ μεγάλου ναοῦ (εἰκ. 2).

Μὲ τὴν ἀφαίρεση τῆς ἐπιφανειακῆς ἐπίχωσης ἀποκαλύφθηκε, λοξὰ τοποθετημένη καὶ μὲ τὴν κύρια ὄψη πρὸς τὰ κάτω, μαρμάρινη ἐνεπίγραφη βάση, μὲ τόρμο ὑποδοχῆς γιὰ τὴν πλίνθο μεγάλου ἀγάλματος καὶ σχεδὸν ἄθικτο στὴ θέση του τὸ μέταλλο τῆς μολυβδοχόησης (πίν. 119α). Στὴν κύρια ὄψη τοῦ μνημείου διατηρεῖται ἀκέραιη ἡ ἐπιγραφή:

ΕΥΡΥΔΙΚΑΣΙΡΡΑΕΥΚΛΕΙΑΙ (πίν. 119β).

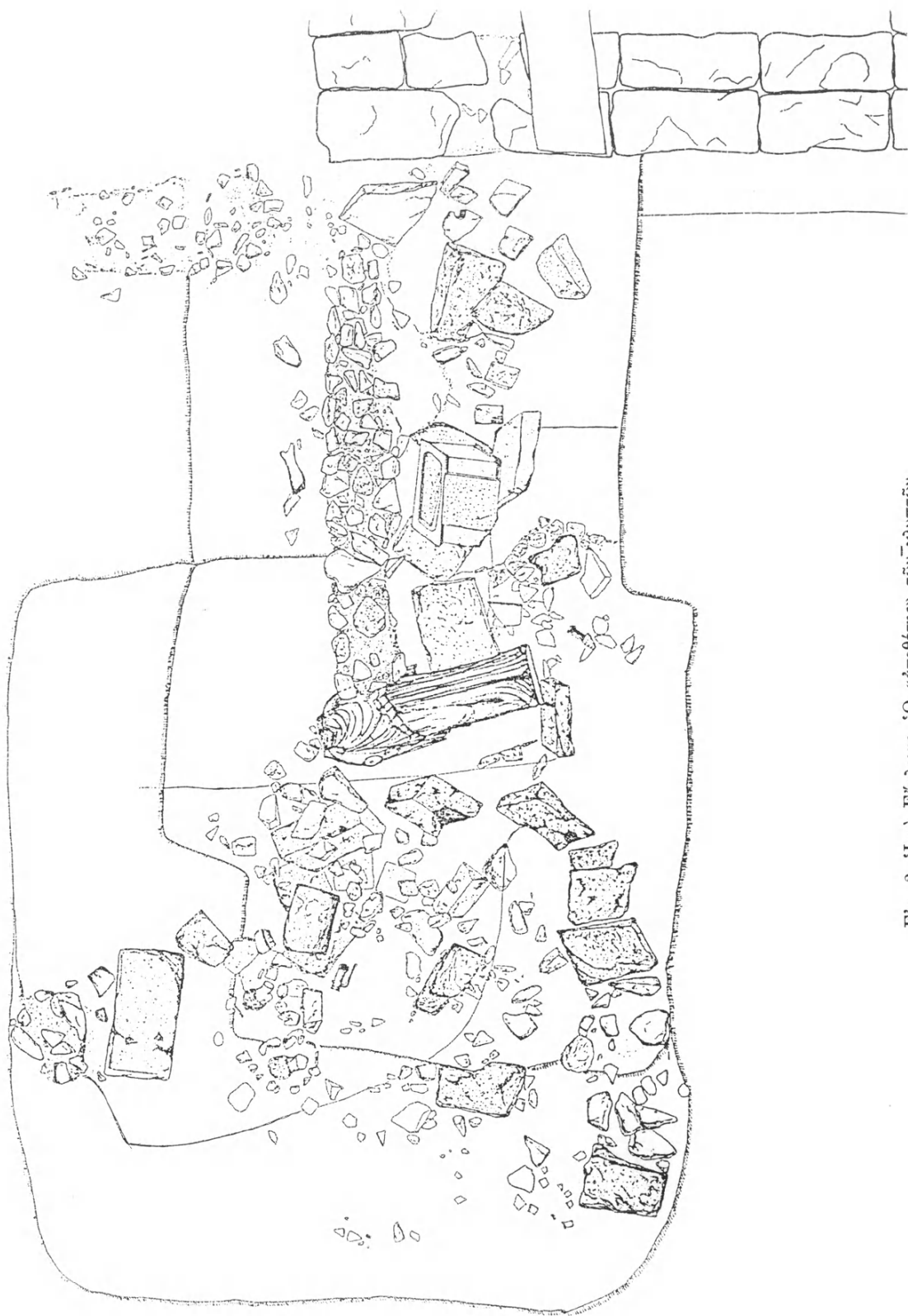
Πρόκειται γιὰ τὸ δεύτερο ἀνάθημα τῆς Εὐρυδίκης στὸ Ἱερὸ τῆς Εὐκλείας⁹ καὶ τὴν τρίτη ἐπιγραφικὴ μαρτυρία τῆς μητέρας τοῦ Φιλίππου Β' ἀπὸ τὴν εὐρύτερη περιοχὴ τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου τῆς Βεργίνας¹⁰. Ἡ ἐπιγραφή εἶναι ἐντελῶς ὅμοια μὲ τὸ πρῶτο ἀνάθημα καὶ ἐπιτρέπει τὴ χρονολόγησή της στὶς ἀρχές τοῦ δευτέρου μισοῦ τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνα¹¹.

Λίγο βορειότερα ἀπὸ τὴν ἐνεπίγραφη βάση καὶ σχεδὸν παράλληλα ἀποκαλύφθηκε, ὀριζόντια τοποθετημένο, ἐξαιρετικῆς ποιότητος μαρμάρينو ἄγαλμα πεπλοφόρου, μ. σωζ. ὕψους 1.65 μ. (πίν. 120α-β). Μὲ ἐξαίρεση μερικὰ ἀπολεπίσματα στὶς ἀκμὲς τῶν πτυχῶν, ἡ μεγαλύτερη φθορὰ τοῦ ἀγάλματος ἐντοπίζεται στὸ τμῆμα τοῦ μικροῦ ἱματίου ποῦ κάλυπτε ἀρχικὰ ὅχι μόνον τὴν πλάτη

9. *Ἔργον* 1982 (1983) 19 κέ. εἰκ. 26. ΜΑΝ. ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ, *Βεργίνα. Οἱ βασιλικοὶ τάφοι καὶ οἱ ἄλλες ἀρχαιότητες* (1984) 49 κέ. εἰκ. 25, 26. ΧΡΥΣ. ΣΑΑΤΣΟΓΛΟΥ - ΠΑΛΙΑΔΕΛΗ, *Εὐρυδίκαι Σίρρα Εὐκλεία, Ἀμητός, Τιμητικὸς τόμος γιὰ τὸν καθηγητὴ Μ. Ἀνδρόνικο* (1987) 733 κέ. πίν. 144.

10. *Ἔργον* 1983 (1984) 30. ΧΡΥΣ. ΣΑΑΤΣΟΓΛΟΥ - ΠΑΛΙΑΔΕΛΗ, *Σκέψεις μὲ ἀφορμὴ ἓνα εὔρημα ἀπὸ τὰ Παλατίστια, Ἀρχαία Μακεδονία V*, 1989 (τυπώνεται).

11. ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ, *ὁ.π.* (σημ. 2) 50. ΣΑΑΤΣΟΓΛΟΥ - ΠΑΛΙΑΔΕΛΗ, *ὁ.π.* (σημ. 2) 736 σχ. 1.

Εικ. 2. 'Ιερό Εύχλεια. 'Ο «ἀποθέτης» τῶν γλυπτῶν.

(πίν. 120γ), ἀλλὰ καὶ τὸ πίσω μέρος τοῦ ἔνθετου κεφαλιοῦ: τὸ μικρὸ αὐτὸ ἱμάτιο ἦταν συμφυῆς μὲ τὸν κορμὸ τοῦ ἀγάλματος, ὅπως δηλώνεται ἀπὸ τὶς πτυχωσεις πάνω ἀπὸ τοὺς ὤμους ποὺ πλασιώνων τὸν λαιμὸ καὶ τὸ πρόσωπο τῆς μορφῆς. Στὴν πρόσθια ὄψη τοῦ ἱματίου, ψηλότερα ἀπὸ τοὺς ὤμους, ὑπάρχει μία ἐσοχή, στὴν ὁποία φώλιαζε ἀρχικὰ τὸ κεφάλι (πίν. 121α). Ὁ ἰδιόμορφος αὐτὸς τρόπος τοποθέτησης τοῦ ἔνθετου κεφαλιοῦ βεβαιώθηκε μὲ τὴν ἀνεύρεση τῶν ὑπόλοιπων στοιχείων: κάτω ἀπὸ τὸν κορμὸ τοῦ ἀγάλματος βρέθηκε ἀρχικὰ ὁ λαιμὸς καὶ τὸ τμήμα τοῦ στέρνου μὲ τὸ ἔμβολο γιὰ τὴν ἔνθεση. Τὸ κεφάλι βρέθηκε λίγο βορειότερα, ἀνάμεσα σὲ ἀργοὺς λίθους. Ἡ ἀδροδουλεμένη πίσω πλευρὰ τοὺς ἀνταποκρίνεται στὰ τεχνικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ τύπου καὶ βεβαιώνουν πὼς γιὰ τὴν ἔνθεση τοῦ κεφαλιοῦ δὲν ὑπῆρχε μόνον τύπος ὑποδοχῆς στὸ στέρνο τοῦ ἀγάλματος, ἀλλὰ καὶ μιὰ ἐσοχή στὸ μικρὸ ἱμάτιο ποὺ κάλυπτε τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν μαλλιῶν καὶ πλασιώνει τὸ πρόσωπο.

Ἀπὸ τὰ χέρια τοῦ ἀγάλματος, ποὺ ἦταν ἐπίσης ἔνθετα, βρέθηκε τὸ δεξί, ἀπὸ τὸ ὁποῖο λείπουν ὅλα τὰ δάχτυλα. Στὴν ἀνοιχτὴ παλάμη διακρίνονται οἱ ρηχὲς γραμμές, ἐνῶ μιὰ μικρὴ ἀβαθὴς ὀπὴ πρέπει νὰ σχετίζεται μὲ τὴν στερέωση κάποιου μετάλλινου προφανῶς ἀντικειμένου (πίν. 121β). Ὅμοιες στὴ μορφὴ καὶ στὶς διαστάσεις ὅπες στὴν ἀδιαμόρφωτη κόμη πάνω ἀπὸ τὸ μέτωπο τῆς μορφῆς δηλώνουν πὼς καὶ στὶς δύο περιπτώσεις οἱ ὅπες αὐτὲς χρησίμευαν γιὰ τὴν στερέωση κάποιου μετάλλινου ἐλάσματος. Λεπτὲς ὀριζόντιες πτυχωσεις στὸ πάνω μέρος τοῦ βραχίονα δηλώνουν τὴν ὑπαρξὴ ἐνὸς χιτῶνα, κάτω ἀπὸ τὸν πέπλο καὶ τὸ μικρὸ ἱμάτιο τῆς γυναικείας μορφῆς, ποὺ δὲν εἶναι ὁρατὸς σὲ κανένα ἄλλο σημεῖο τοῦ κορμοῦ. Ἡ ποιότητα στὴν ἀπόδοση τῶν πτυχωσεων, στὴν κύρια ὄψη τοῦ ἀγάλματος εἶναι φανερὴ κυρίως στὸ ἐπάνω μέρος τοῦ κορμοῦ. Τυπολογικὰ τὸ ἄγαλμα βρίσκεται στὴν ἄμεση παράδοση τῆς Εἰρήνης τοῦ Κηφισοδότου¹² καὶ μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ γύρω ἢ λίγο μετὰ τὰ μέσα τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνα.

Ὁ θεόπρεπος κορμὸς τοῦ ἀγάλματος μᾶς ὡδήγησε ἀρχικὰ στὴν ὑπόθεση πὼς εἰκόνιζε τὴ θεά. Μὲ τὴν ἀνεύρεση τοῦ κεφαλιοῦ τὰ δεδομένα ἔλλαξαν: τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου, μὲ τὴν χαλαρὴν σάρκα γύρω ἀπὸ τὴν περιοχὴ

12. B. VIERNEISEL-SCHLÖRB, *Glyptothek München. Katalog der Skulpturen II* (1979) 255-266, πίν. 119-127.

τοῦ στόματος καὶ κάτω ἀπὸ τὰ μάτια πρέπει νὰ ἐρμηνευθοῦν ὡς προσωπογραφικά, ἐπομένως ἡ ἐρμηνεία τοῦ ἀγάλματος ὡς θεϊκοῦ πρέπει —νομίζουμε— νὰ ἀποκλειστεῖ. Μερικὲς τεχνικὲς λεπτομέρειες στὸν μολυβδοχοημένο τόρμο, ἀλλὰ κυρίως σημάδια ἀπὸ μοχλὸ στὴν κάτω πλευρὰ τῆς πλίνθου δηλώνουν πὼς τὸ ἄγαλμα πρέπει νὰ μετακινήθηκε ἀπὸ τὴ θέση του καὶ νὰ ξανατοποθετήθηκε στὸν ἴδιο τόρμο. Εἶναι πολὺ πιθανὸ πὼς ἡ μετακίνηση αὐτὴ σχετίζεται μὲ κάποια, ἄγνωστη γιὰ τὴν ὥρα αἰτιολογίας, ἐπέμβαση στὴν ἀρχικὴ μορφὴ τοῦ ἀγάλματος ποὺ ἐντοπίζεται στὴν περιοχὴ τοῦ κεφαλιοῦ. Ἡ τελικὴ δημοσίευση τοῦ γλυπτοῦ θὰ δώσει, ἐλπίζουμε, τελικὲς ἐρμηνεῖες στὸ πρόβλημα. Πιστεύουμε ὥστόσο πὼς τὸ «πορτραῖτο» δὲν μπορεῖ νὰ ξεπερνάει τὰ ὅρια τοῦ 4ου π.Χ. αἰώνα, ἐπειδὴ δύο ἀκόμη μαρμάρινα κεφάλια ποὺ βρέθηκαν στὸν ἴδιο λάκκο δὲν μπορεῖ νὰ χρονολογηθοῦν μεταγενέστερα. Πρόκειται γιὰ τὸ κεφάλι μιᾶς νεαρῆς γυναικείας μορφῆς καὶ μιᾶς μεγαλύτερης ἀνδρικῆς (πλν. 121γ-δ), τὸ πρῶτο μὲ καθαρὰ ἰδεαλιστικά¹³ χαρακτηριστικά, τὸ δεύτερο μὲ στοιχεῖα ποὺ δὲν μποροῦν νὰ ἀποκλείσουν τὸν χαρακτηρισμὸ του ὡς πορτραίτου¹⁴. Ἡ χαρακτηριστικὴ διαμόρφωση τῆς περιοχῆς τοῦ στόματος καὶ εἰδικότερα ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖον ἀποδίδεται τὸ «φίλτρον» (ἡ μικρὴ βάθυνση στὸ πάνω χεῖλος) εἶναι στὰ τρία κεφάλια πανομοιότυπη. Εἶναι προφανὲς πὼς στὸ σημεῖο αὐτὸ πρέπει νὰ ἀναγνωρίσουμε τὴ «σφραγίδα» τοῦ καλλιτέχνη καὶ νὰ θεωρήσουμε πὼς παρὰ τὴ διαφορὰ στὸν χαρακτήρα καὶ τὰ ἐπιμέρους χαρακτηριστικά, τὰ τρία γλυπτὰ εἶναι ἔργα τοῦ ἴδιου τεχνίτη καὶ δὲν μποροῦν νὰ ξεπερνοῦν τὰ ὅρια τοῦ 4ου π.Χ. αἰώνα.

Ἐνα ἀριστερὸ ἄκρο χέρι ποὺ κρατᾷ κυλινδρικό ἀντικείμενο εἶναι τὸ τελευταῖο ἀπὸ τὰ γλυπτὰ εὐρήματα τῆς ἐφετινῆς ἀνασκαφικῆς περιόδου. Ἀπὸ τὴν κλίμακα τῶν ἀναλογιῶν εἶναι πιθανὸ πὼς ἀνήκει στὸ ἄγαλμα τῆς νεαρῆς γυναικείας μορφῆς.

Ὁ τρόπος ἀνέυρεσης τοῦ «θησαυροῦ» αὐτοῦ τῶν μαρμάρινων γλυπτῶν ποὺ περιγράφηκαν παραπάνω, ἐγκλωβισμένων ἀνάμεσα σὲ πέτρες καὶ λίθινο

13. Παρόμοια εἶναι ἡ κόμωση στὸ ἄγαλμα Κόρης στὴ Βιέννη, W. FUCHS, *Die Skulptur der Griechen* (1979) 221 εἰκ. 238.

14. Ἀνάλογα προβλήματα ἐρμηνείας παρουσιάζει τὸ νεανικὸ κεφάλι τῆς Νυρεμβέργης, T. HÖLSCHER, *Ideal und Wirklichkeit in den Bildnissen Alexanders des Grossen* (1971) 55 κέ., κυρίως 58 κέ. πλν. 10-12.

οἰκοδομικὸ ὕλικό, δηλώνει κάποια συνειδητὴ προσπάθεια γιὰ τὴν ἐναπόθεσὴ τους σὲ ἓνα λάκκο. Τὰ κινητὰ κεραμικὰ εὐρήματα, τὰ λυχνάρια καὶ τὰ νομίσματα, ἐπιτρέπουν νὰ τοποθετήσουμε τὴν πράξη αὐτὴ στὸν 1ο προχριστιανικὸ αἰῶνα. Ὡστόσο, μόνον ἡ διεξοδικὴ μελέτη τους καὶ ἡ ἐπέκταση τῆς ἀνασκαφικῆς ἔρευνας θὰ ἐπιτρέψουν τὴ συναγωγὴ ἀσφαλῶν συμπερασμάτων γιὰ τὴν ἀρχικὴ θέση τῶν γλυπτῶν αὐτῶν στὸ Ἱερό, τὴ σχέση μετὰξὺ τους καὶ τοὺς λόγους ποὺ ὁδήγησαν στὴν ἐναπόθεσὴ τους στὸ σκάμμα ποὺ τὰ διαφύλαξε τόσοι αἰῶνες, σχεδὸν ἄθικτα.

Νεκροταφεῖο καὶ Ἀγρὸς Πυλωρίδη

Κατὰ τὴν ἀνασκαφικὴ περίοδο τοῦ Αὐγούστου συνεχίστηκε σὲ περιορισμένη ἔκταση ἡ ἔρευνα τοῦ νεκροταφείου. Στὰ ἀνατολικά «τοῦ τάφου μὲ τὸν θρόνο», δίπλα ἀπὸ τὸν λακκοειδὴ τάφο Λ III ποὺ ἀνασκάφηκε πέρυσι ἀποκαλύφθηκε ἓνας κιβωτιόσχημος τάφος (Κ 3), κατασκευασμένος ἀπὸ πῶρινους γωνιόλιθους (πίν. 122α). Ὁ τάφος ποὺ εἶναι ἀρκετὰ εὐρύχωρος (ἔσωτ. διαστ. μῆκ. 2.95 μ., πλ. 2 μ. καὶ ὕψος 2 μ. καὶ 2.50 μ.) παρουσιάζει μιὰ ἀξιοσημείωτη ἰδιομορφία, ὅσον ἀφορᾷ στὸν τρόπο τῆς στέγασής του, ποὺ γίνεται ἀπὸ δύο καὶ ὄχι ὅπως συνήθως μόνον ἀπὸ μιὰ σειρὰ καλυπτηρίων πωροπλίνθων. Οἱ πλίνθοι τῆς κάτω σειρᾶς προεξέχουν πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ τάφου σὲ ὅλες τὶς πλευρές του, ὥστε νὰ σχηματίζεται ἓνας ἀναβαθμὸς, ἐπάνω στὸν ὁποῖο ἐδράζονται οἱ καλυπτήριοι τῆς καθ' ἑαυτὸ ὀροφῆς τοῦ μνημείου. Οἱ γωνιόλιθοι ποὺ χρησιμοποιήθηκαν γιὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ ἀναβαθμοῦ εἶναι πολὺ μεγάλοι καὶ τοποθετημένοι κάθετα πρὸς τοὺς πλευρικοὺς τοίχους καὶ ἐξέχουν σημαντικὰ πρὸς τὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ τοῦ τάφου (πολὺ περισσότερο ἀπ' ὅσο πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ του), ὥστε μὲ τὸ βάρος τους νὰ ἐξισορροποῦν τὴν πίεση τῶν καλυπτηρίων τῆς ἐπάνω σειρᾶς. Ἡ ἔξυπνη, ἀν καὶ ἀρκετὰ δαπανηρὴ αὐτὴ λύση, ποὺ ἀνάλογά της δὲν ἦταν ὡς τώρα γνωστὰ ἀπὸ ἄλλοῦ, ἀποτελεῖ ἀκόμη μιὰ προσπάθεια γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τοῦ προβλήματος τῆς στέγασης μιᾶς ὑπόγειας αἵθουσας, ποὺ φαίνεται ὅτι ἀπασχόλησε ἰδιαίτερα τοὺς τεχνίτες τῆς Μακεδονίας κατὰ τὰ ὕστερα κλασικὰ χρόνια, ὅταν ἐκδηλώθηκε ἀκόμη πιὸ ἐντονα ἡ τάση γιὰ τὴ δημιουργία ταφικῶν κατασκευῶν μνημειακῶν διαστάσεων.

Μιὰ ἄλλη κατασκευαστικὴ ἰδιομορφία ποὺ παρουσιάζει ὁ τάφος ποὺ ἀνασκάφηκε φέτος εἶναι ἡ ὑπαρξὴ ἐνὸς χαμηλοῦ (περ. 0.50 μ.) τοιχαρίου ἀπὸ ὠμά

πλιθιά πού εἶναι χτισμένο ἐπάνω στή στέγη του μέ κατεύθυνση ἀπὸ τὰ ἀνατολικά πρὸς τὰ δυτικά καὶ ἐξωτερικά μοιάζει σὰν νὰ “χωρίζει” τὸ μνημεῖο σὲ δύο περίπου ἴσα μέρη. Ἡ ἐσωτερικὴ κατασκευὴ τοῦ κιβωτιόσχημου Κ 3 ἦταν ἀρκετὰ ἐπιμελημένη: οἱ τοῖχοι καὶ ἡ ὀροφή ἦταν ἐπιχρισμένοι μέ πολὺ καλῆς ποιότητος μαρμαροκονία καὶ βαμμένοι μέ λευκὸ —ὀροφή καὶ ἐπάνω μέρος τῶν τοίχων— καὶ ζωηρὸ ἐρυθρὸ —κάτω μέρος τῶν τοίχων— χροῶμα. Σκοῦρο κόκκινο χροῶμα εἶχε, ὅπως φαίνεται, καὶ τὸ κονίαμα πού κάλυπτε τὸ δάπεδο, τὸ ὁποῖο παρουσιάζει ἐλαφρὰ κλίση πρὸς τὰ ἀνατολικά.

Στὰ βόρεια, δίπλα ἀπὸ τὸν τοῖχο ὑπῆρχε ἓνα εἶδος χαμηλοῦ «ποδίου», κατασκευασμένο ἀπὸ παρόλιθο καὶ ὠμὰ πλιθιά. Ὅπως δείχνουν τὰ ἔχνη πού διακρίνονται στὸ κονίαμα τοῦ δαπέδου, ἐδῶ πρέπει νὰ βρισκόταν μιά, κατὰ τὰ φαινόμενα, ξύλινη κλίνη. Ἐπάνω στὸ «πόδιο» καὶ ἐν μέρει πεσμένα πίσω ἀπὸ αὐτὸ βρίσκονται τὰ ὅστ᾽ αὐτὴ μιᾶς νεκρῆς γυναίκας, ἐνῶ στὸ νότιο τμήμα τοῦ τάφου ἦταν μαζεμένα στὸ δάπεδο τὰ ὅστ᾽ αὐτὴ μιᾶς νεαρῆς κοπέλας, πού σύμφωνα μέ τὸν ἀνθρωπολόγο Dr. J. Musgrave πρέπει νὰ ἦταν περίπου δεκατεσσάρων ἐτῶν.

Ὁ τάφος ἦταν συλημένος. Οἱ τυμβωρύχοι εἶχαν μπεῖ ἀπὸ μιὰ ὀπή πού ἀνοιζαν στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο, λίγο ψηλότερα ἀπὸ τὸ δάπεδο. Ἐξ ἀπὸ τὸν τάφο δίπλα στὴν ὀπή σύλησης βρέθηκαν οἱ σκελετοὶ δύο ἀνδρῶν, ὁ πρῶτος, πεσμένος στὸ πλάι μέ τὰ γόνατα λυγισμένα (πίν. 122β), ἀντίκριζε τὸν τοῖχο, ὁ δεύτερος, πού βρισκόταν ἀκριβῶς ἐπάνω του, ἦταν πεσμένος μπρούμυτα, μέ τὸ μπράτσο μπροστὰ στὸ πρόσωπο, σὰν νὰ προσπάθῃσε νὰ φυλαχθεῖ. Ἐπάνω τους ἦταν ριγμένες πέτρες καὶ κομμάτια ἀπὸ παρόλιθους, καὶ στὰ χῶματα κάτω ἀπὸ τὸν πρῶτο σκελετὸ βρέθηκαν ἀντικείμενα πού προέρχονταν ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ τάφου: εἰδῶλια, ἐλεφαντοστέινες καὶ πήλινες ἐπίχρυσες χάντρες καὶ θραύσματα ἀπὸ μπρούντζινο ἐπίχρυσο στεφάνι μέ πήλινους, ἐπίσης ἐπίχρυσους, καρπούς. Σύμφωνα μέ ὅλες τὶς ἐνδείξεις οἱ δύο ἀντρικοὶ σκελετοὶ πρέπει νὰ ἀνήκουν σὲ τυμβωρύχους.

Ὅπως ἦταν ἐπόμενο ὅλα τὰ πολύτιμα ἀντικείμενα εἶχαν κλαπεῖ, ὥστόσο στὸ δάπεδο τοῦ τάφου βρέθηκαν σκορπισμένα πολλὰ (ὁ συνολικὸς τους ἀριθμὸς ξεπερνᾷ τὰ τριάντα) ἐξαιρετῆς ποιότητος εἰδῶλια καὶ θραύσματα εἰδωλίων ἀπὸ τερρακόττα (πίν. 123α) — γυναικεῖες προτομὲς διαφόρων μεγεθῶν, ἱματιοφόροι καὶ πεπλοφόροι Κόρες περισσοτέρων τύπων (πίν. 123β), συμπλέγματα δύο γυναικείων ἢ δύο παιδικῶν μορφῶν, ἓνα σύμπλεγμα μέ παράσταση ζευγαριοῦ σὲ

ἐρωτική περίπτωξη («ἱερὸς γάμος»);, μία ἔνθρονη θεά, ἕνας Διόνυσος μὲ πο-
δῆρη χιτῶνα, ἕνας Πάνας, ἕνας κωμικὸς ἡθοποιὸς τῆς Μέσης Κωμωδίας (πίν.
123γ) κλπ.— καθὼς καὶ μία χρυσή ψῆφος, ἕνας χρυσὸς ρόδακας καὶ δέκα ἐπί-
χρυσα ἀσημένια δισκάρια μὲ ἔκτυπο ἀστέρι, ποὺ εἶχαν διαφύγει τῆς προσοχῆς
τῶν τυμβωρύχων. Ὅλα αὐτὰ τὰ εὐρήματα σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν πλήρη ἀπου-
σία πῆλινων ἀγγείων, ἀκόμη καὶ ὀστράκων, πράγμα ποὺ σημαίνει πὼς τὰ
ἀγγεῖα ποὺ συνόδευαν τὶς δύο ταφές ἦταν κατὰ πάσα πιθανότητα κατασκευα-
σμένα ἀπὸ κάποιο πολυτιμότερο ὕλικὸ καὶ γι' αὐτὸ τὰ πῆραν οἱ τυμβωρύχοι,
δείχνει ὅτι μάλλον καὶ ἐδῶ, ὅπως καὶ στὴν περίπτωση τῶν γειτονικῶν τάφων
ποὺ ἀνασκάφηκαν τὰ τρία τελευταῖα χρόνια, ἐπρόκειτο γιὰ ἕνα ἰδιαίτερος
πλούσιο σύνολο. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ τὸ γεγονὸς ὅτι καὶ αὐτὸς ὁ τάφος, ποὺ
μαζὶ μὲ τὸν μακεδονικὸ «τάφο μὲ τὸν Θρόνο» εἶναι ὁ νεώτερος τῆς ὁμάδας,
εἶναι γυναικεῖος, καὶ μάλιστα περιεῖχε τὶς ταφές δύο γυναικῶν —ἴσως μάνας
καὶ κόρης— φαίνεται νὰ ἐνισχύει τὴν ὑπόθεση ὅτι τὸ ἐρευνώμενο ἀπὸ τὸ
1987 τμῆμα τοῦ νεκροταφείου ἦταν μιὰ περιοχὴ προορισμένη γιὰ τὴν ταφὴ μιᾶς
εἰδικῆς κατηγορίας γυναικῶν τῆς ἀνώτερης τάξης.

Προβληματικότερη φαίνεται σὲ πρώτη ματιὰ ἡ ἀκριβὴς χρονολόγηση τοῦ
ἐφετινοῦ εὐρήματος: ἡ τεχνοτροπία τῶν εἰδωλίων παρουσιάζει κάποια διαφορο-
ποίησι, ποὺ θὰ μπορούσε νὰ ἀντιστοιχεῖ ἴσως καὶ σὲ μιὰ χρονικὴ ἀπόσταση,
καὶ ὑπάρχουν κάποιες στρωματογραφικὲς ἐνδείξεις ποὺ εἶναι δυνατὸ νὰ ἐρ-
μηνευθοῦν ὡς μιὰ ἐπέμβασι λίγῃ μεταγενέστερη(;) ποὺ δὲν ἀποκλείεται νὰ
σχετίζεται μὲ τὴ δεύτερη ταφὴ. Πάντως τὰ στυλιστικὰ παλαιότερα εἰδώλια
δὲν ξεπερνοῦν τὰ ὅρια τῶν ἀρχῶν τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνα, ἐνῶ τὰ νεώτερα δὲν φαί-
νονται —πάντα σὲ μιὰ πρώτη ἐκτίμησι— νὰ εἶναι μεταγενέστερα ἀπὸ τὸ
τέλος τοῦ τρίτου τετάρτου του. Ὅπως δὲ τὸ εὐρημα αὐτὸ παρουσιάζει
ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον τόσο γιὰ τὴν ἐρευνα τῆς ἀρχιτεκτονικῆς ἐξέλιξης τῶν
ταφικῶν μνημείων, ὅσο καὶ γιὰ τὴ μελέτη τῆς κοροπλαστικῆς καὶ ὑπόσχεται
νὰ μᾶς δώσει πληροφορίες γιὰ τὴ θρησκεία καὶ τὶς δοξασίες τῆς Μακεδονίας
τῶν κλασικῶν χρόνων.

Συγχρόνως μὲ τὴν ἐρευνα τοῦ νεκροταφείου ἡ ἀνασκαφὴ ἐπεκτάθηκε καὶ
στὸ ἐσωτερικὸ τῆς πόλης, στὴν περιοχὴ ποὺ βρίσκεται ἀμέσως νότια ἀπὸ τὸν
«τάφο τοῦ Ρωμαίου», στὸν ἀγρὸ ἰδιοκτησίας Πυλωρίδου, ὅπου σὲ μιὰ δοκιμα-
στικὴ τομὴ διαστάσεων 6×4 μ. ἀποκαλύφθηκε στρώσι κεραμιδιῶν κοριν-
θιακοῦ τύπου. Τὰ κεραμίδια, ποὺ κάλυπταν σχεδὸν ὅλη τὴν ἔκτασι τῆς τομῆς

ἀκολουθώντας τὴν κλίση τοῦ ἐδάφους, προέρχονται ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν πεσμένη στέγη κάποιου γειτονικοῦ κτιρίου καὶ παρουσιάζουν ἐξαιρετικά ἐπιμελημένη κατασκευὴ καὶ μνημειακὲς διαστάσεις. Τόσο οἱ στρωτῆρες, ὅσο καὶ οἱ καλυπτῆρες φέρουν ὑπόλευκο ἐπίχρυσμα· μεταξὺ τῶν ἄλλων βρέθηκαν καὶ ἀρκετὰ κομμάτια ἡγεμόνων στρωτῆρων μὲ σύμφυτο γεῖσο καὶ τρεῖς ἀνάγλυφοι ἀνθεμωτοὶ ἡγεμόνες καλυπτῆρες (πίν. 123δ). Τὰ γεῖσα κοσμοῦνται μὲ γραπτὰ ἀνθέμια καὶ ἄνθη λωτοῦ, ἐνῶ τὰ μέτωπα τῶν ἀντίστοιχων κεράμων φέρουν γραπτὸ μαίανδρο. Τὰ χρώματα ποὺ χρησιμοποιήθηκαν καὶ ποὺ σώζονται σὲ καλὴ κατάσταση εἶναι: τὸ ὑπόλευκο, τὸ σκούρο καστανὸ —σχεδὸν μαῦρο—, καὶ τὸ βαθὺ κόκκινο. Τὰ ἴδια χρώματα τονίζουν καὶ τὶς λεπτομέρειες τῶν ἀνάγλυφων ἀνθεμίων καὶ τῶν ἐλίκων τῶν καλυπτῆρων. Ἴχνη ἀπὸ τοὺς τοίχους δὲν ἐντοπίστηκαν στὸν χώρο ποὺ ἐρευνήθηκε. Γιὰ τὴ χρονολόγηση τοῦ συνόλου μποροῦν γιὰ τὴν ὥρα νὰ διατυπωθοῦν μόνον ὑποθέσεις ποὺ βασίζονται στὸ στῦλ τῶν κοσμημάτων ποὺ φαίνονται νὰ εἶναι παλαιότερα ἀπὸ τὰ ἀντίστοιχα τῆς κεράμωσης τοῦ ἀνακτόρου καὶ θὰ μπορούσαν νὰ χρονολογηθοῦν στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 4ου, ἴσως μάλιστα καὶ στὸ τέλος τοῦ 5ου προχριστιανικοῦ αἰῶνα.

Ἡ ἀνασκαφικὴ ἐρευνα τῆς Βεργίνας κατὰ τὸ 1990 δὲν ἦταν ἀπλῶς γόνιμη καὶ ἀποδοτικὴ σὲ σημαντικὰ εὐρήματα, ἀλλὰ μᾶς ἔδειξε ὅτι ἡ συνέχισή της θὰ προσφέρει πολὺτιμα στοιχεῖα γιὰ τὴ γνώση τόσο τῆς ἱστορίας, ὅσο καὶ τῆς θρησκευτικῆς καὶ κοινωνικῆς ζωῆς τῶν Μακεδόνων στὴν κοιτίδα τοῦ βασιλείου τους, τὶς ἀρχαῖες Αἰγές. Καὶ βέβαια ἡ μεγάλη προσδοκία παραμένει πάντοτε ἡ ἀνέυρεση πρώιμων ἐπιγραφικῶν μνημείων, ποὺ θὰ ἐπιτρέψουν τὴν ἀμεση γνώση τῆς μακεδονικῆς διαλέκτου.

ΜΑΝ. ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ, ΣΤ. ΔΡΟΥΓΟΥ, ΠΑΝ. ΦΑΚΛΑΡΗΣ, ΧΡ. ΣΑΑΤΣΟΓΛΟΥ-ΠΑΛΙΑΔΕΛΗ, ΑΓΓ. ΚΟΤΤΑΡΙΔΟΥ

14. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΤΟΡΩΝΗΣ

(Πίν. 124 - 127)

Οι ανασκαφές στην Τορώνη τῆς Χαλκιδικῆς συνεχίστηκαν τὸ 1990 σὲ συνεργασία μὲ τὸ Αὐστραλιανὸ Ἀρχαιολογικὸ Ἰνστιτούτο. Οἱ ἐργασίες περι-ορίστηκαν καὶ πάλι στὴ Λήκυθο (Ἀκρωτήριο 1) σὲ ἕξι τάφρους, ἡ ἐξερεύνηση τῶν ὁποίων εἶχε ἀρχίσει σὲ προηγούμενες περιόδους.

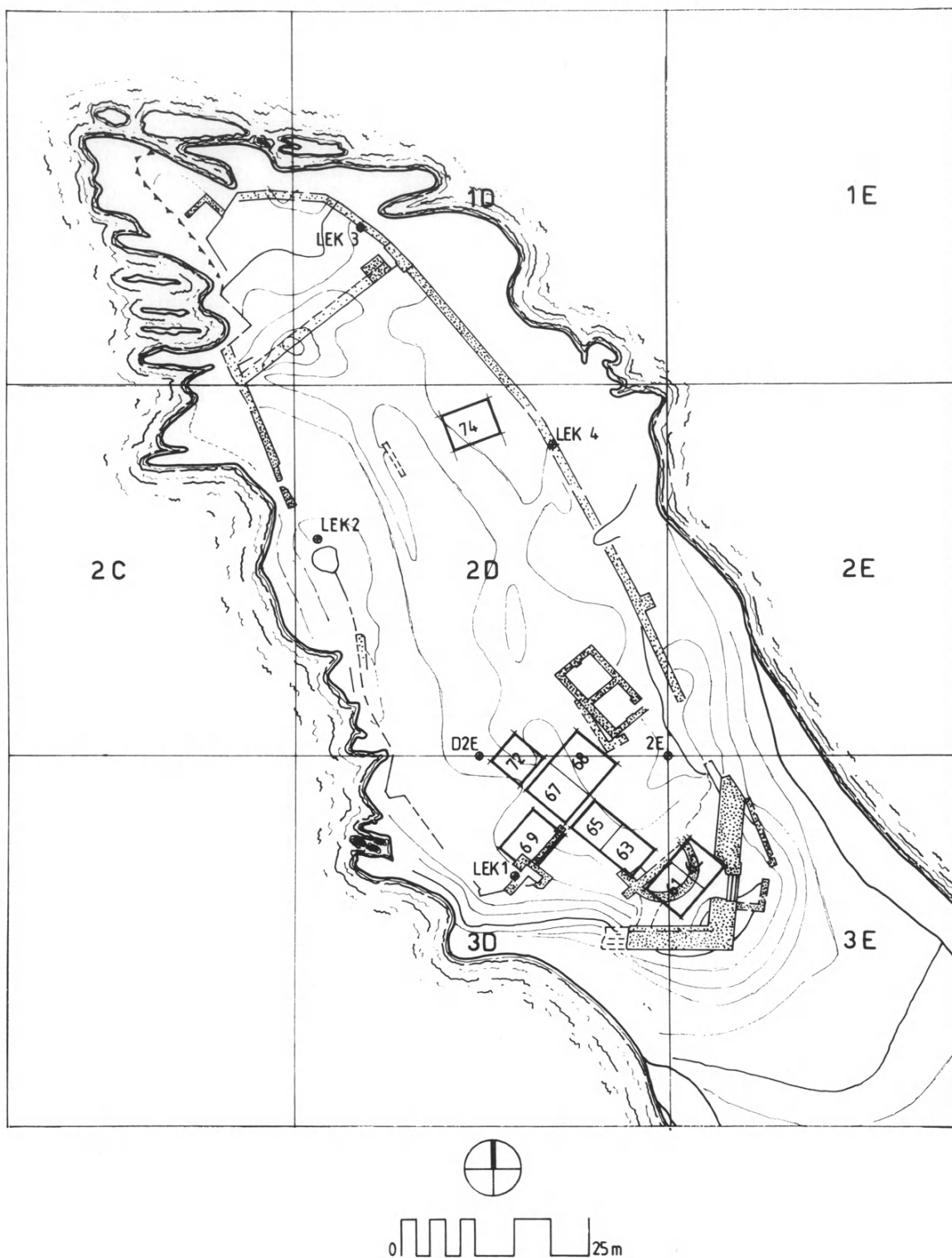
Ἡ τάφος 61

Κάτω ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τῶν κτισμάτων τῆς κλασικῆς περιόδου, τὰ ὁποῖα εἶχαν ἀποκαλυφθεῖ τὸ 1988 καὶ 1989, ἀποκαλύφθηκαν ἀνασκαφικά σύνολα καὶ βόθροι μὲ ὅστρακα ἀγγείων ποὺ χρονολογοῦνταν ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ ἕως καὶ τὴν ἀρχαῖκὴ ἢ πρώιμὴ κλασικὴ περίοδο. Μεταξὺ τῶν ἀρχαιοτέρων εὐρημάτων ἀναφέρονται οἱ πίθοι 1 καὶ 4 τῆς πρώιμης ἐποχῆς τοῦ Σιδήρου (εἰκ. 1 καὶ 2, πίν. 124α).

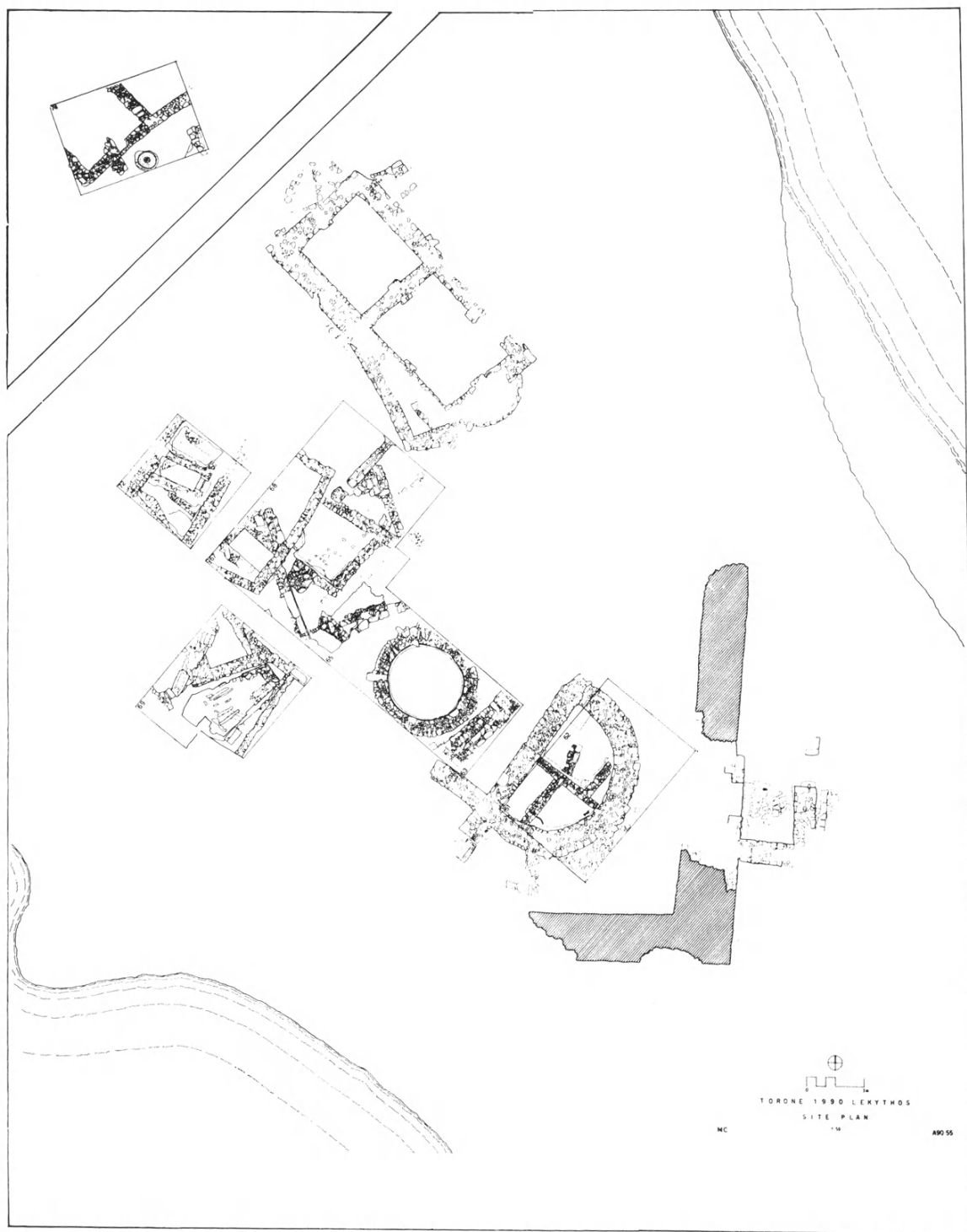
Ἡ τάφος 62

Ὅπως καὶ στὴν τάφο 61, κάτω ἀπὸ τὰ ἐπίπεδα τῆς κλασικῆς καὶ ἀρχαῖ-κῆς περιόδου, ἀποκαλύφθηκαν ἀρχαιότερα στρώματα τὰ ὁποῖα χρονολογοῦνταν ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ ἕως καὶ τὴν ὕστερη γεωμετρικὴ περίοδο. Τὰ ἀρχαιό-τερα ἐπίπεδα περιεῖχαν ὅστρακα τῆς πρώιμης καὶ τῆς μέσης ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ καθὼς καὶ λίγα ὅστρακα ἀγγείων τῆς μυκηναϊκῆς περιόδου. Τὰ εὐρήματα ποὺ προέρχονται ἀπὸ αὐτὰ τὰ ἐπίπεδα εἶναι σημαντικὰ γιατί πλουτίζουν τίς ἔως τώρα πενιχρὲς γνώσεις μας γιὰ τὴν Τορώνη κατὰ τὴν ὕστερη ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ.

Ἐπάνω ἀπὸ τὰ στρώματα τῆς ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ βρισκόνταν τὰ ἐπίπεδα τῆς πρώιμης ἐποχῆς τοῦ Σιδήρου, στὰ ὁποῖα ἀνήκουν οἱ μεγάλοι πίθοι 2 καὶ 3 (εἰκ. 3, πίν. 124β). Μὲ αὐτοὺς σχετίζονταν οἱ τρεῖς τοῖχοι K, L καὶ M, οἱ ὁποῖοι ὑποβάσταζαν τὸν πίθο 2. Ἡ χρονολόγηση τῶν ἀνασκαφικῶν ἐνοτήτων ποὺ

Εικ. 1. Περιληπτικό σχέδιο των τάφων της ανασκαφής της Ληγύθου.

Εἰκ. 2. Γενικό σχέδιο τῶν τάφων τῆς ἀνασκαφῆς τῆς Ληκύθου.

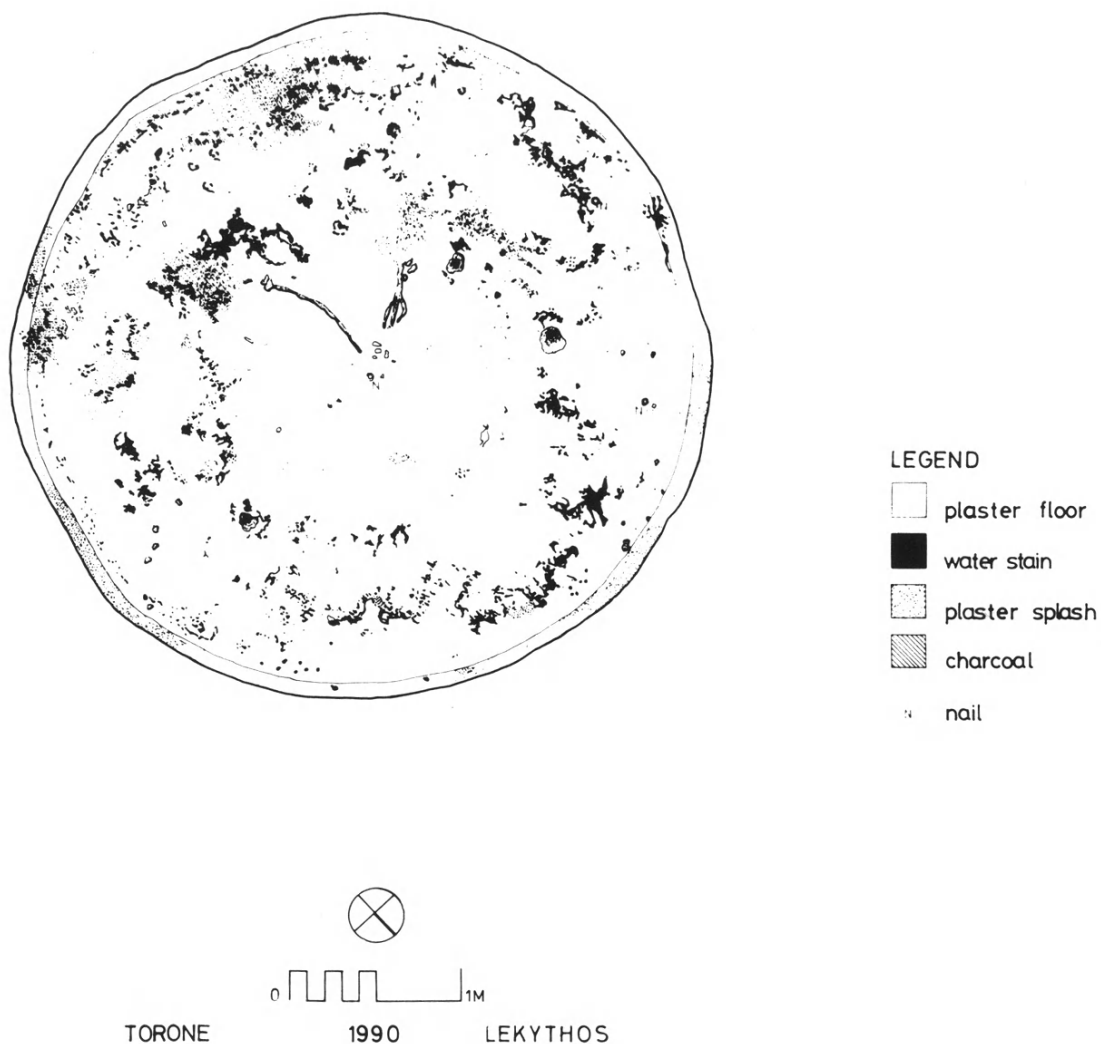

Εἰκ. 3. Σχέδιο τῆς τάφρου 62.

συνδέονταν μὲ τοὺς δύο πίθους καὶ τοὺς τοίχους K, L καὶ M βασίζεται στὴν παρουσία σὲ αὐτὲς μεγάλου ἀριθμοῦ ὑποπρωτογεωμετρικῶν καὶ ὕστερογεωμετρικῶν ὀστράκων τοπικῆς κατασκευῆς, τὰ ὅποια ἀποτελοῦν καὶ τὰ πιὸ πρόσφατα εὐρήματα. Ἡ τεχνοτροπία αὐτῆς τῆς κεραμεικῆς εἶναι ὅμοια πρὸς τὴν τεχνοτροπία τῶν ἀγγείων ποὺ βρέθηκαν σὲ ἕναν κλίβανο ποὺ ἀνακαλύφθηκε στὸ Ἄνδηρο V τὸ 1982 καὶ χρονολογεῖ τὶς ἀνασκαφικὲς ἐνότητες στὴν περίοδο 750-700 π.Χ. (πίν. 126α).

Τὰ ἀνασκαφικὰ σύνολα ποὺ σχετίζονται μὲ τοὺς πίθους 2 καὶ 3 στὴν τάφρο 62 καὶ τοὺς πίθους 1 καὶ 4 στὴν τάφρο 61 ὑποδηλώνουν τὴν ὑπαρξὴ στὴ Λήκυθο ἑνὸς ἀρκετὰ ἀξιόλογου οἰκισμοῦ τῆς πρώιμης ἐποχῆς τοῦ Σιδήρου.

Ἡ ἰδιόμορφη τεχνοτροπία τῶν ὑποπρωτογεωμετρικῶν καὶ ὕστερογεωμετρικῶν ὀστράκων τῆς τάφρου 62 δείχνει ὅτι ἡ συστηματικὴ μελέτη τους

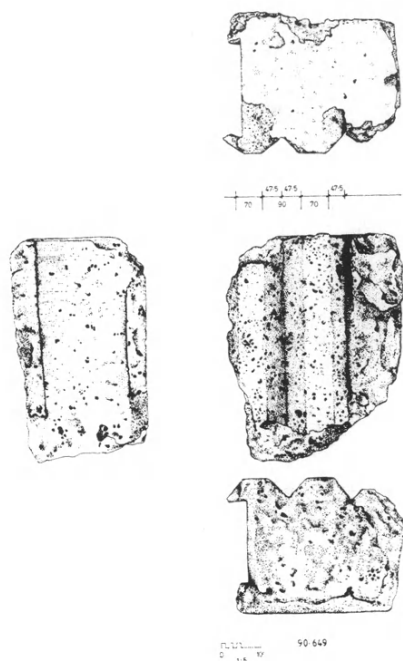

Εἰκ. 4. Σχέδιο τοῦ πυθμένα τῆς δεξαμενῆς.

θὰ συντελέσει ἀσφαλῶς στὴν ταύτιση μιᾶς ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρουσας τοπικῆς κεραμεικῆς τῆς γεωμετρικῆς περιόδου.

Ἡ τάφος 63/65

Σὲ αὐτὴν τὴν τάφο συμπληρώθηκε τὸ 1990 ἡ ἀφαίρεση τοῦ γεμίματος τῆς μεγάλης κυκλικῆς δεξαμενῆς, τῆς ὁποίας ἡ ἀνασκαφή εἶχε ἀρχίσει τὸ 1986 (εἰκ. 4, πίν. 125α-β). Τὸ ἀνώτατο, πιὸ πρόσφατο μέρος αὐτοῦ τοῦ γεμί-

Εἰκ. 5. Ἡ τρίγλυφος ἀρ. εὐρ. 90.649.

σματος πού ἀποτελοῦνταν ἀπὸ ἀπορρίμματα τῆς μεταβυζαντινῆς περιόδου εἶχε ἤδη ἀφαιρεθεῖ στίς ἀνασκαφές τοῦ 1988 καὶ 1989. Τὸ 1990 ἀφαιρέθηκε τὸ κατώτερο μέρος τοῦ γεμίσματος, τὸ ὁποῖο ἀποτελοῦνταν ἀπὸ συντρίμματα κατεργασμένων λίθων, μεγάλη ποσότητα σπασμένων κεραμιδιῶν, μερικὰ ὅστρακα ἀγγείων χονδροειδοῦς καὶ λεπτῆς κατασκευῆς, ἀρκετὰ ὅστρεα καὶ μεγάλη ποσότητα κονιάματος ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ παρεῖα τῆς δεξαμενῆς ἀνακατεμένα μὲ ἓνα χαλαρὸ χῶμα σκοτεινοῦ καστανοῦ χρώματος. Βαθύτερα οἱ κατεργασμένοι λίθοι συνεχίζονταν σὲ ἓνα πιδὸ συμπαγὲς χῶμα πού περιεῖχε ὅστρακα ἀγγείων λεπτότερης κατασκευῆς, μεταξὺ τῶν ὁποίων ὑπῆρχαν καὶ τεμάχια κατεργασμένων πωρολίθων, μερικὰ τῶν ὁποίων εἶχαν στὴν ἐπιφάνεια ὑπολείμματα «γύψου». Τὰ σημαντικότερα ἦταν ἡ τρίγλυφος ἀρ. εὐρ. 90.649 (εἰκ. 5), τέσσερα θραύσματα σταγόνων, τὸ κομμάτι κίονος ἢ στύλου μὲ ὑπολείμ-

Εἰκ. 6. Τὸ θραῦσμα κίονα ἢ στύλου ἀρ. εὐρ. 90.314.

ματα αὐλακώσεων ἀρ. εὐρ. 90.314 (εἰκ. 6), μερικά κομμάτια μεγάλων κυβο-λίθων με κοιλότητες γιὰ τὴν ἀνύψωσή τους με σχοινιά (ἀρ. εὐρ. 90.642 καὶ 90.838) καὶ ἓνα λίθινο ἀντικείμενο τὸ ὁποῖο θὰ μπορούσε ἴσως νὰ ταυτιστεῖ με ἀναθηματικὸ βωμό (ἀρ. εὐρ. 90.273).

Ἐκτὸς τοῦ τελευταίου κομματιοῦ αὐτὰ τὰ συντρίμματα προέρχονται χωρὶς ἄλλο ἀπὸ ἓνα πρῶιμο δωρικὸ κτίριο ποὺ πρέπει νὰ εἶναι ὁ ναὸς τῆς Ἀθηνᾶς, τὸν ὁποῖο ἀναφέρει ὁ Θουκυδίδης στὴν ἀφήγησή του τῆς μάχης μεταξὺ Σπαρτιατῶν καὶ Ἀθηναίων στὴν Τορόνη τὸ 424/3 π.Χ. Ἐπὶ πλεόν στο γέμισμα τῆς δεξαμενῆς βρέθηκαν κεραμίδια καὶ πῆλινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ποὺ καὶ αὐτὰ πρέπει νὰ προέρχονται ἀπὸ τὸν ναό. Αὐτὰ τὰ ἀρχιτεκτονικὰ στοιχεῖα ἀποτελοῦν ἀπτή μαρτυρία γιὰ τὴν ὕπαρξιν τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς, θὰ ἐπιτρέψουν δὲ ἴσως ἐν καιρῷ τῇ μερικῇ ἀνασυγκρότησιν σὲ σχέδιο κτιρίου ποὺ

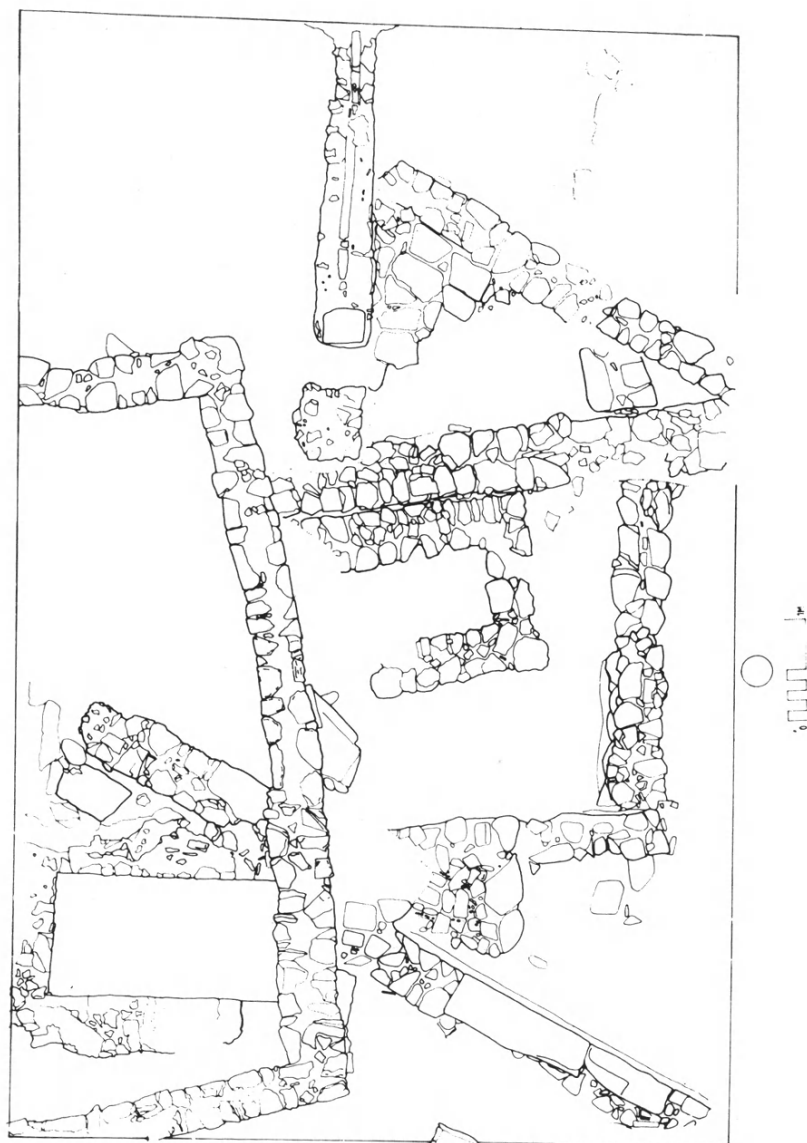
πρέπει νά εἶναι ἓνα ἀπό τὰ ἀρχαιότερα οἰκοδομήματα δωρικοῦ ρυθμοῦ στή Μακεδονία.

Τὰ ἀρχαιότερα ὄστρακα ἀπό τή δεξαμενὴ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὴν πρώιμη ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ ἕως καὶ τὴν ἀρχαίᾳ περίοδο. Μέσα στή δεξαμενὴ βρέθηκαν ἐπίσης πολλὰ κλασικὰ ὄστρακα. Ἡ πολυαριθμότερη ὅμως χωριστὴ κατηγορία ἀγγείων ἦταν ἡ κατηγορία τῶν ἀγγείων τῆς ἐλληνιστικῆς περιόδου, μεταξὺ τῶν ὁποίων συγκαταλέγονται καὶ ἀγγεῖα τοῦ τύπου «West Slope» καὶ «Pergamene Ware» (πίν. 126β). Ἡ προκαταρκτικὴ ἐπισκόπηση αὐτοῦ τοῦ ὕλικου ἔδειξε ὅτι τὰ πιὸ πρόσφατα ἐλληνιστικὰ ἀγγεῖα ἀνήκουν στὸν 1ο αἰῶνα π.Χ. Ἐπομένως φαίνεται ὅτι ἡ δεξαμενὴ ἔπαυσε νὰ χρησιμοποιεῖται κατὰ τὴ διάρκεια τῶν τελευταίων δεκαετιῶν τῆς ἐλληνιστικῆς περιόδου. Ἡ οἰκοδόμησὴ της πρέπει νά εἶναι ἀρχαιότερη ἀν καὶ δὲν ὑπάρχει πρὸς τὸ παρὸν ἀρχαιολογικὴ μαρτυρία γιὰ τὴν ἀσφαλὴ χρονολόγησιν τῆς κατασκευῆς της. Ἐπίσης τὸ γεγονός ὅτι κομμάτια τοῦ θριγκοῦ καὶ τῶν τοίχων τοῦ ναοῦ βρέθηκαν στὸ γέμισμα τῆς δεξαμενῆς ἀποδεικνύουν ὅτι ὁ ναὸς τῆς Ἀθηνᾶς ἦταν ἤδη ἐρείπιο κατὰ τὴν ἐλληνιστικὴν περίοδο.

Ἡ τάφος 67/68

Ἡ ἔργασία στὴν τάφο 67/68 συνεχίστηκε μετὰ τὴν ἀφαίρεσιν τοῦ μικροῦ κτίσματος σχήματος Π, τὸ ὁποῖο εἶχε ἀνασκαφεῖ καὶ περιγραφεῖ τὸ 1989 (εἰκ. 7). Κάτω ἀπὸ τὸ κτίσμα καὶ τὸν τοῖχο 6 ποὺ σχετιζόταν μὲ αὐτὸ ἀνασκάφηκε ἰσοπεδωτικὸ στρώμα μὲ ὠμοπλίνθους ποὺ περιεῖχε ὄστρακα τῶν τελευταίων φάσεων τῆς μέσης ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ (πίν. 127α). Μαζὶ μὲ αὐτὰ τὰ ὄστρακα βρέθηκε καὶ ἡ αἰχμὴ βέλους (πίν. 126γ). Ἐφ' ὅσον τὸ στρώμα μὲ τὴν ὠμοπλίνθους ἐκτεινόταν σὲ βάθος μεγαλύτερο τοῦ βάθους τῆς βάσης τοῦ τοίχου 6, ἡ μαρτυρία τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ 1989 (*Εργον* 1989, 76) καὶ τοῦ 1990 δείχνει ὅτι αὐτὴ ἡ φάση οἰκοδόμησιν ἀνήκει στὴ μεταβατικὴ περίοδο ἀπὸ τὴ μέση στὴν ὕστερη ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ.

Οἱ ἀνασκαφικὲς ἐνότητες κάτω ἀπὸ τὸ στρώμα μὲ τὴν ὠμοπλίνθους περιεῖχαν μινύεια ὄστρακα καὶ ἦταν κάπως ἀρχαιότερες. Ἀνασκαφὴ σὲ μεγαλύτερο βάθος ἀποκάλυψε μέρος σωροῦ ὀστρέων ὁ ὁποῖος εἶχε ἐν μέρει ἀποκαλυφθεῖ τὸ 1989 (*Εργον* 1989, 77) καὶ ἐκτεινόταν κάτω ἀπὸ τὸν τοῖχο 23 τῆς μέσης ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ. Τὸν σωρὸ ὀστρέων συγκρατοῦσε ἀψιδοειδὴς ἀναλημματικὸς τοῖχος, ὁ ὁποῖος εἶχε κόψει τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ δαπέδου ποὺ σχε-

Εἰκ. 7. Σχέδιο τῆς τάφρου 67/68.

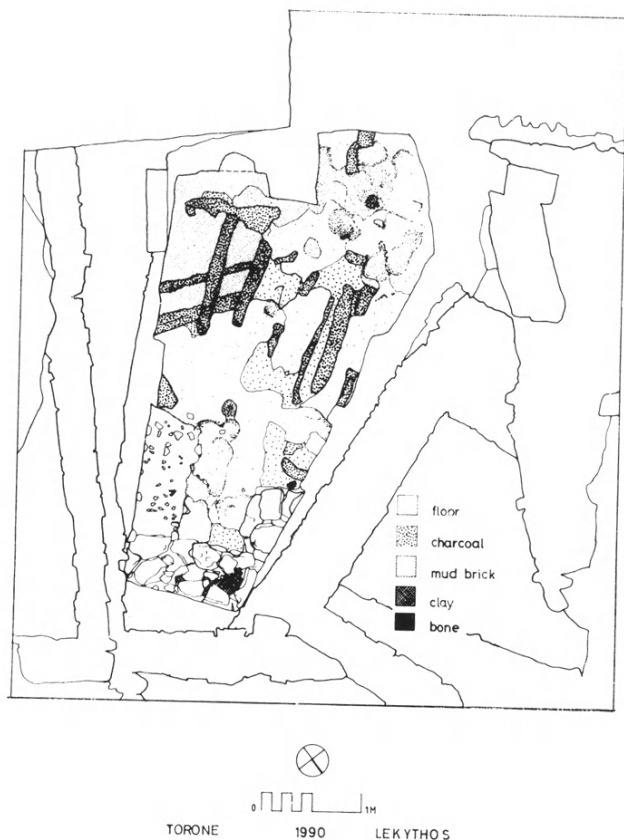
τιζόταν με τὸν ἀρχαιότερο τοῖχο 24 τῆς πρώιμης ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ (*Έργον* 1989, 78). Ἡ ἀφαίρεση τοῦ ἀναλημματικοῦ τοίχου ἔφερε στὸ φῶς τὴ συνέχεια τοῦ δαπέδου με ὁπὲς γύρω ἀπὸ τὴν κυκλικὴ πῆλιν ἐξέδρα, ἡ ὁποία εἶχε ταυτιστεῖ τὸ 1989 ὡς ἐστία (*Έργον* 1989, 77 εἰκ. 73). Τὰ κεραμεικὰ εὐρήματα ποὺ σχετίζονταν με αὐτὴ τὴν ἐπιφάνεια χρονολογοῦνταν στὴν πρώιμη ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ, ὅπως καὶ τὰ δάπεδα ποὺ ἀνασκάφηκαν πιὸ κάτω.

Συνοπτικά, ἡ ἀνασκαφὴ τῆς τάφρου 67/68 τὸ 1990 ἔφερε στὸ φῶς σειρὰ στρωμάτων, τὰ ἀρχαιότερα τῶν ὁποίων χρονολογοῦνται στὴν πρώιμη ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ, τὰ δὲ νεώτερα στὶς φάσεις τῆς μέσης ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ.

Ἡ τάφος 69 (εἰκ. 8)

Σκοπὸς τῆς ἀνασκαφῆς σὲ αὐτὴν τὴν τάφρο ἦταν ἡ περαιτέρω ἐξερεύνηση τῆς οἰκίας τῆς πρώιμης ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ, ἡ ὁποία εἶχε ἀρχίσει τὸ 1986 (*Έργον* 1986, 65-66). Αὐτὴ ἡ οἰκία εἶχε καταστραφεῖ ἀπὸ πυρκαγιὰ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, μόνον δὲ τὸ δάπεδό της εἶχε βρεθεῖ. Ἐπάνω σὲ αὐτὸ εἶχαν βρεθεῖ ἀπανθρακωμένα δοκάρια καὶ σανίδια τὰ ὁποῖα εἶχαν καταρρέψει ἀπὸ τὴ σκεπὴ (*Έργον* 1986, πίν. 26) (εἰκ. 9). Ἡ χρονολόγηση με C14 αὐτῶν τῶν δοκῶν ἔδειξε ὅτι ἡ οἰκία πρέπει νὰ εἶχε κτιστεῖ στὸ διάστημα 2170 - 1675 π.Χ.

Ἡ ἀφαίρεση τῶν τοίχων ἑνὸς ὕστερου ρωμαϊκοῦ ἢ πρώιμου βυζαντινοῦ τάφου ἐπέτρεψε τὴν ἔρευνα τοῦ ὀρύγματος θεμελίωσης τοῦ τοίχου 9 τῆς ὕστερης κλασικῆς ἢ ἑλληνιστικῆς περιόδου. Τὸ ὄρυγμα θεμελίωσης αὐτοῦ τοῦ τοίχου εἶχε ἀνοιγεῖ μέσα σὲ σειρὰ στρωμάτων ποὺ ἀπέδωσε κυρίως κεραμεικὰ καὶ ἄλλα μικρὰ εὐρήματα κυρίως τῆς πρώιμης καὶ μέσης ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ, ἀλλὰ καὶ μεταγενέστερο ὑλικὸ ποὺ ἔφθανε ἕως καὶ τὴν ἀρχαϊκὴ περίοδο. Ἡ ἀφαίρεση αὐτῶν τῶν στρωμάτων ἀποκάλυψε πληρέστερα τὸν τοῖχο 14 με τὸν ὁποῖο σχετίζονταν τὰ ὑπολείμματα μιᾶς ἐπιφανείας δαπέδου καὶ μιᾶς ἐστίας ἀπὸ πηλό. Ἀνάμεσα στὰ ὅστρακα ποὺ σχετίζονταν με τὴν ἐστία βρέθηκε τὸ ἀγγεῖο ἀρ. εὐρ. 90.191 τῶν ἀρχῶν τῆς μέσης ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ. Σὲ ἐπίπεδο βαθύτερο τοῦ ἐπιπέδου τῆς ἐστίας ἀνασκάφηκαν μερικὲς ἐνότητες καὶ μερικοὶ λάκκοι, οἱ ὁποῖοι εἶχαν ἀνοιγεῖ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα μέσα στὸ ἰσοπεδωτικὸ γέμισμα πάνω στὸ ὁποῖο εἶχε κτιστεῖ ὁ τοῖχος 14. Ἀπὸ αὐτὲς τὶς ἐνότητες προέρχονται ἀρκετὰ λίθινα ἐργαλεῖα καθὼς καὶ τὸ μόνωτο ἀγγεῖο με τρεῖς θηλὲς ἀρ. εὐρ. 90.178 (πίν. 126δ) τῆς μέσης ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ. Ἡ ἀφαίρεση

Εἰκ. 8. Σχέδιο τῆς τάφρου 69.

τοῦ τοίχου 14 ἔφερε στὸ φῶς περισσότερα εὐρήματα τῆς πρώιμης καὶ μέσης ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ, κάτω δὲ ἀπὸ τὴν ἐστία ἀποκαλύφθηκαν ἐν μέρει δύο τοῖχοι ποὺ συνδέονταν μὲ τὸ δάπεδο τῆς καμένης οἰκίας ποῦ εἶχε ἀποκαλυφθεῖ τὸ 1986. Ὅσον ἀφορᾷ τὸ δάπεδο τῆς καμένης οἰκίας ἡ ἀνασκαφή τοῦ 1990 ἔδειξε ὅτι τὰ γκρεμισμένα ἀπανθρακωμένα δοκάρια τῆς σκεπῆς ἐπεκτείνονταν πρὸς Ἀνατολὰς καὶ ὅτι ὑπῆρχαν περισσότερα ἀπανθρακωμένα δοκάρια (πίν. 127β).

Ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρουσα ἦταν ἡ ἀνακάλυψη τῶν ὀστῶν ἑνὸς βρέφους μέσα στὰ συντρίμματα, ἀκριβῶς ἐπάνω ἀπὸ τὸ δάπεδο. Ἐνα μέρος τοῦ κρα-

Εἰκ. 9. Σχέδιο τῆς τάφρου 74.

νίου περισυλλέχτηκε, τὸ μεγαλύτερο ὅμως μέρος τοῦ σκελετοῦ βρισκόταν κάτω ἀπὸ τὸν τοίχο 9 τῆς ἑλληνιστικῆς περιόδου. Κοντὰ στὸ κρανίον βρέθηκαν ἀπανθρακωμένοι σπόροι· παρ' ὅλο πὺ ἡ περισυλλογὴ ὁλόκληρου τοῦ σκελετοῦ ἦταν ἀδύνατη δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι δὲν πρόκειται γιὰ ταφή· γιὰτὶ τὰ ὅσα βρίσκονταν ἐπάνω ἀπὸ τὸ δάπεδο ἀνάμεσα στὰ γκρεμισμένα δοκάρια τῆς σκεπῆς καὶ ὄχι μέσα σὲ λάκκο.

Ἡ τάφος 74

Ἡ ἀνασκαφὴ τῆς τάφου 74 (εἰκ. 9) κοντὰ στὸ βόρειο ἄκρο τοῦ ἀκρωτηρίου εἶχε ἀρχίσει τὸ 1989. Σκοπὸς τῆς ἔρευνας ἐδῶ ἦταν νὰ ἐξακριβωθεῖ ἐὰν τὸ ἀκρωτήριο ἦταν κατοικημένο σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο. Τὰ περισσότερα στρώματα πὺ εἶχαν ἀνασκαφεῖ τὸ 1989 σχετίζονταν μὲ μιὰ σειρὰ μεταβυζαντινῶν τοίχων καὶ βόθρων πὺ εἶχαν ἀνοιχτεῖ μέσα σὲ ἀρχαιότερα στρώματα. Στὸ τέλος τῆς περιόδου τοῦ 1989 τὸ Δ/ΒΔ ἥμισυ τῆς τάφου εἶχε ἀνασκαφεῖ ἔως τὸ φυσικὸ ἔδαφος. Σὲ αὐτὸ τὸ ἥμισυ ἡ μεταβυζαντινὴ παρουσία ἐκτεινόταν σὲ ὅλα τὰ στρώματα. Κατὰ τὸ 1990 ἡ ἔρευνα ἐπικεντρώθηκε στὸ Α/ΝΑ ἥμισυ τῆς τάφου ὅπου ἀποκαλύφθηκαν ἀμιγῆ στρώματα συμπεριλαμβανομένων καὶ στρωμάτων τῆς ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ.

Οἱ σημαντικότερες ἀνασκαφικὲς ἐνότητες περιελάμβαναν : 1) ἱσοπεδωτικὸ γέμισμα στὸ ἀνατολικὸ ἥμισυ τῆς τάφου στὸ ὁποῖο ὁ φυσικὸς βράχος βυθιζόταν ἀπότομα καὶ στὸ ὁποῖο τὰ κεραμεϊκὰ εὐρήματα χρονολογοῦνταν στὴν κλασικὴ ἢ ἑλληνιστικὴ περίοδο καὶ 2) μερικὲς ἀρχαιότερες στρώσεις ἀπὸ τὶς ὁποῖες προέρχονται κεραμεϊκὰ ὄστρακα τῆς πρώιμης ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ.

Τὸ σπουδαιότερο ὅμως εὕρημα ἦταν μεγάλος πῖθος σὲ μιὰ βαθιὰ κοιλότητα, πὺ εἶχε σκαφεῖ μέσα στὸν φυσικὸ βράχο, στὴ μέση τῆς νότιας πλευρᾶς τῆς τάφου. Τὰ ὄστρακα ἀπὸ τὶς ἀνασκαφικὲς ἐνότητες πὺ συνδέονταν μὲ τὸν πῖθο ἔδειξαν ὅτι αὐτὸς χρονολογοῦνταν στὴ πρώιμη ἐποχὴ τοῦ Σιδήρου καὶ ὅτι ἦταν σύγχρονος μὲ τοὺς πῖθους στὶς τάφους 61 καὶ 62. Ἡ ἀνακάλυψη τοῦ πῖθου τῆς τάφου 74 δείχνει ὅτι ἡ κατοίκηση τῆς Ληκύθου δὲν περιοριζόταν στὸ ΝΑ τμήμα τοῦ ἀκρωτηρίου.

15. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΡΕΝΤΙΝΑΣ

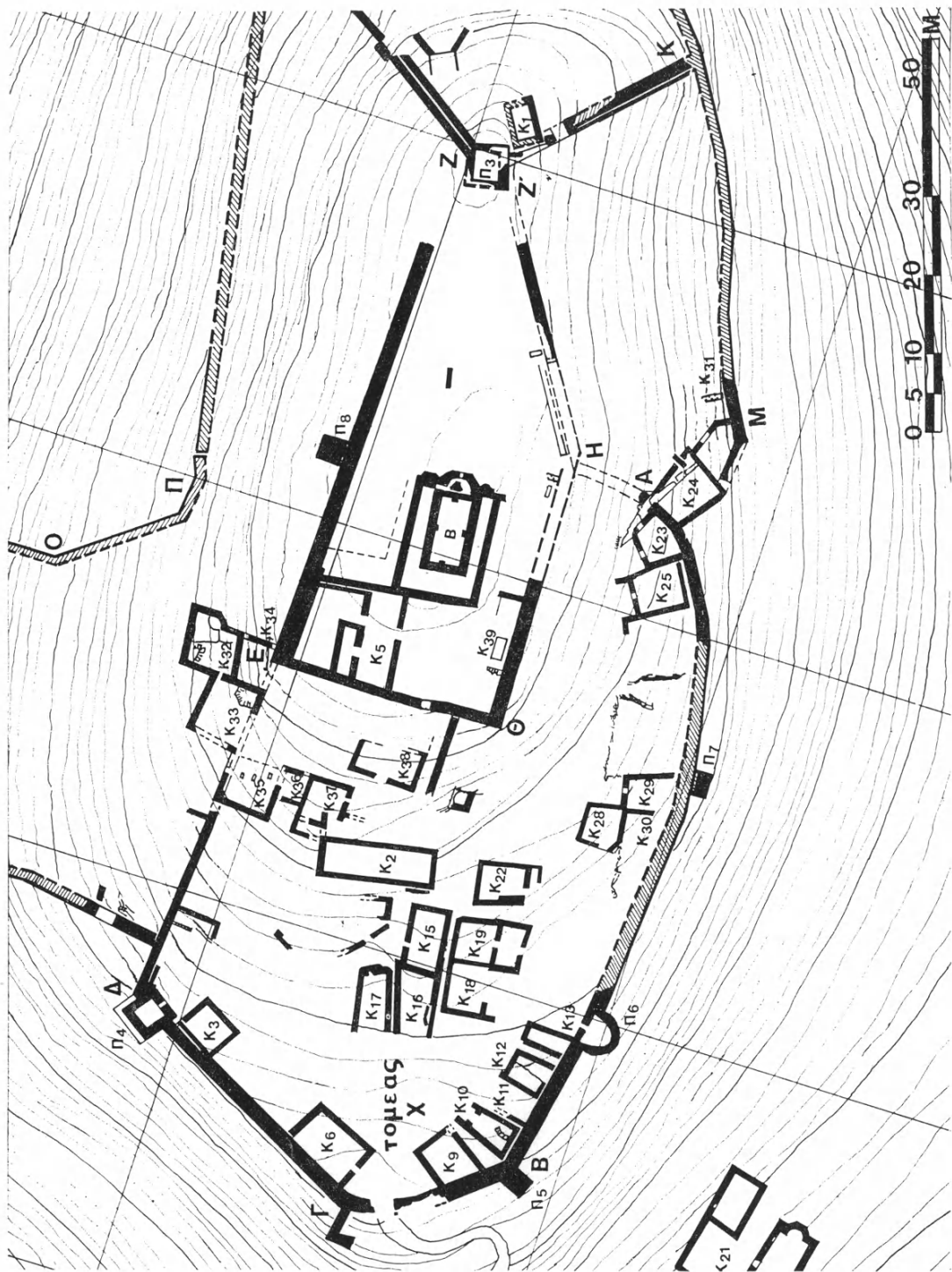
(Πλν. 128 - 130)

Βασικός στόχος τῆς φετινῆς ἀνασκαφῆς ἦταν ἡ διευκρίνιση ὀρισμένων τμημάτων τῶν τειχῶν καὶ ἰδιαίτερα τῆς ἐσωτερικῆς ὀχυρώσεως (ἀκροπόλεως), στὴν κορυφὴ τοῦ λόφου τῆς Ρεντίνας. Παράλληλα μὲ τὰ τμήματα τῶν τειχῶν ἤλθε στὸ φῶς καὶ μιὰ συστάδα οἰκημάτων, στὸν δυτικὸ τομέα τοῦ ὀχυροῦ οἰκισμοῦ.

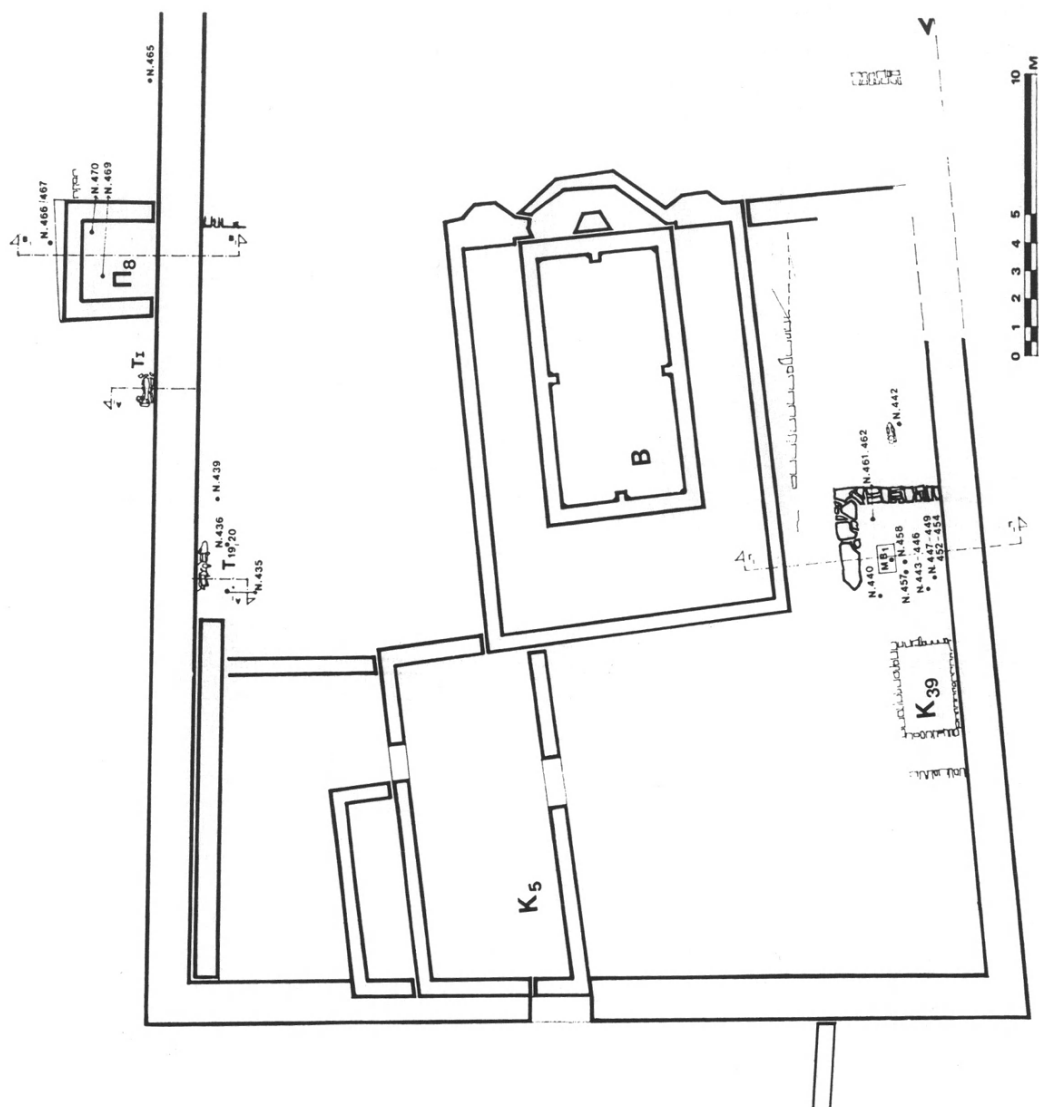
Μικροῦ πλάτους τομὲς πραγματοποιήθηκαν κατὰ μῆκος τόσο τῆς ἐσωτερικῆς ὥσο καὶ τῆς ἐξωτερικῆς παρειᾶς τοῦ βόρειου σκέλους (EZ) τῆς ἀκροπόλεως (EZZ'ΗΘΕ), τὸ ὁποῖο ἀποκαλύφθηκε τελικὰ σὲ μῆκος 55 μ. (εἰκ. 1, 2). Τὸ ἀνατολικὸ τμήμα του, ἀνατολικά δηλαδὴ τοῦ βόρειου πύργου τῆς ἀκροπόλεως, σώζεται σὲ ἐλάχιστο ὕψος, ἐνῶ στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τὰ ἴχνη του χάνονται ἐντελῶς· ἔτσι δὲν μπορεῖ νὰ βεβαιωθεῖ μὲ ποιὸν ἀκριβῶς τρόπο ἐνωνόταν μὲ τὸ ΝΑ σκέλος (ΗΖ'). Ὡστόσο, στὸ σημεῖο ποὺ σταματοῦν τὰ ὑπολείμματα τοῦ βόρειου τείχους (EZ), δηλ. σὲ ἀπόσταση περίπου 7 μ. δυτικὰ τοῦ πύργου Π3 τῆς ἀκροπόλεως, διακρίνεται τεχνητὸ κατακόρυφο λάξευμα τοῦ φυσικοῦ βράχου, ἐγκάρσιο πρὸς τὸ τεῖχος, ποὺ μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ — ὅχι χωρὶς ἐπιφύλαξη — ὅτι ὑποδηλώνει τὴν πορεία τοῦ τείχους, ἂν καὶ κατὰ κανόνα τὰ τεῖχη τῆς Ρεντίνας εἶναι θεμελιωμένα ἐπάνω στὸν φυσικὸ βράχο ἀπ' εὐθείας, χωρὶς καμιὰ ἰδιαίτερη προσπάθεια διαμορφώσεώς του.

Τὸ τεῖχος EZ ἔχει πλάτος 1.50 μ., εἶναι κατασκευασμένο ἀπὸ συλλεκτοὺς λίθους, μὲ σποραδικὴ χρῆση ἀρχαίων πώρινων δόμων καὶ συνδετικὸ κονίαμα. Σὲ ἓνα τμήμα του ὅμως, ἀνατολικά τοῦ πύργου Π8 (σὲ ἀπόσταση 2.50 μ. ἕως 6.50 μ. ἀπὸ αὐτόν), παρατηρεῖται ἔντονη διαφοροποίηση αὐτῆς τῆς τοιχοποιίας: οἱ λίθοι γίνονται πολὺ μικρότεροι καὶ συνδέονται μὲ λάσπη. Πρόκειται ἀσφαλῶς γιὰ μεταγενέστερη ἐπέμβαση.

Στὸ δυτικὸ ἄκρο τοῦ τείχους EZ, παράλληλα πρὸς αὐτὸ καὶ σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴν ἐσωτερικὴ παρειὰ του, ὑπάρχει τοῖχος, πλάτους 0.90 μ. καὶ μήκους 12.50 μ. Ἀξιοπρόσεκτο εἶναι ὅτι, ἐνῶ στὸ πάνω μέρος εἶναι εὐδιάκριτος ὁ

Εἰκ. 1. Γενικὸ τοπογραφικὸ διάγραμμα τοῦ ὄγκου οἰσμοῦ τῆς Ρεντίνας, δυτικὸ τμήμα.

Εἰκ. 2. Δυτικό τμήμα τῆς ἀκροπόλεως τοῦ ὀχυροῦ οἰκισμοῦ τῆς Ρεντίνας.

άρμους μεταξύ τοῦ τοίχου αὐτοῦ καὶ τοῦ τείχους, στὴ βάση τους οἱ δύο κατασκευές συμπλέκονται καὶ ἀποτελοῦν ἐνιαία κατασκευή.

Ἀσαφής εἶναι ἡ διαμόρφωση τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ K37 καὶ ἡ σχέση του μὲ τὴ στέρνα K2. Ἀνοιγμα εἰσόδου, πλάτους 0.90 μ., ὑπάρχει στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τῆς νότιας πλευρᾶς. Ἐλλειψη κεραμιδιῶν στὰ μπάζα παρατηρήθηκε καὶ ἐδῶ, ἐνῶ ἀντίθετα ὑπῆρχε πλῆθος σχιστολιθικῶν πλακῶν. Στὴ ΒΔ γωνία, σὲ βάθος 30-40 ἐκ. (ἡ ἐπίχωση τοῦ χώρου δὲν εἶναι μεγάλη), βρέθηκαν ὅστὰ ἀνθρώπινου σκελετοῦ (ὄχι ὅμως κρανίου). Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ ἐξωτερικὰ τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς παρατηρήθηκε παχὺ στρώμα στάχτης.

Τὰ νομίσματα (N441, 450, 451, 459, 460, 468) ποὺ βρέθηκαν κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ αὐτῆς τῆς ομάδας τῶν οἰκημάτων σχετίζονται κυρίως μὲ τὸ K36 καὶ K37. Οἱ τοιχοποιίες εἶναι μὲ ἀργολιθοδομὴ τῆς ὁποίας οἱ λίθοι συνδέονται μὲ λάσπη καὶ σὲ μερικὰ σημεῖα παρατηρεῖται κάθετη λάξευση τοῦ βράχου στὴν περσιὰ τῆς ὀψης τῶν τοίχων.

Τὰ ὄρια ἐνὸς ἀκόμῃ, μονόχωρου, κτίσματος (K38), ΝΔ τοῦ K37, διευκρινίστηκαν κατὰ τὴ φετινὴ ἀνασκαφή. Τὸ μεγάλο μῆκος του (περίπου 6.50 μ.) καὶ τὸ μεγάλο ἄνοιγμα (1.80 μ.) στὴ δυτικὴ πλευρὰ συνηγοροῦν ὑπὲρ τῆς ἁποψῆς ὅτι δὲν πρόκειται γιὰ στεγασμένο χωρὸ. Στὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς δὲν σώζονται ὑπολείμματα τοιχοποιίας. Στὰ μπάζα τῶν ἐσωτερικῶν περιμετρικῶν τομῶν ὑπῆρχαν ὅστρακα ἀγγείων μεγάλου μεγέθους καὶ πλῆθος σχιστολιθικῶν πλακῶν.

Νότια τοῦ κτίσματος K38, καὶ σὲ ὅλο σχεδὸν τὸ μῆκος τῆς νότιας πλευρᾶς του, ἀποκαλύφθηκε τμήμα πλακόστρωτου δρόμου, ποὺ ἀκολουθεῖ τὴν ἀνηφορικὴ ἀπὸ Δ πρὸς Α κλίση τοῦ ἐδάφους καὶ ποὺ κατὰ πάσα πιθανότητα ὀδηγεῖ στὴν εἴσοδο τῆς ἀκροπόλεως (πίν. 130). Τὸ πλάτος του εἶναι 1.90 μ. καὶ ὀρίζεται πρὸς Ν ἀπὸ ἓνα ἀναλημματικὸ τοῖχο, πάχους 0.65 μ., ὁ ὁποῖος φθάνει ὡς τὴ δυτικὴ πλευρὰ τῆς ἀκροπόλεως. (Τὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τοῦ τοίχου αὐτοῦ εἶχε φανεῖ πέρυσι, κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ καὶ στερέρωση τοῦ δυτικοῦ τείχους τῆς ἀκροπόλεως.) Σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν τοῖχο αὐτὸ διατηροῦνται στὴ θέση τους μερικὲς ἀπὸ τίς κάθετες σχιστόπλακες, ποὺ ἀποτελοῦσαν τὸ ρεῖθρο τοῦ δρόμου.

Μικρῆς ἐκτάσεως ἀνασκαφὴ ἔγινε στὸ μέσον περίπου τοῦ νότιου σκέλους τοῦ ἐξωτερικοῦ ὀχυρωματικοῦ περιβόλου, ὅπου μεταξύ τῶν σημείων Α καὶ Μ (δηλ. ΝΑ τοῦ K24) εἶχε ἐντοπισθεῖ ἡ ὑπαρξὴ πύλης (εἰκ. 1). Πραγματο-

ποιήθηκε καθαρισμός τοῦ ἀνοίγματος (πλ. 1.80 μ.) τῆς πύλης καὶ τομὴ κατὰ μῆκος τῆς δυτικῆς παρεμβᾶς τοῦ τείχους(;) στὸ ὁποῖο ἀνοίγεται αὐτὴ, ἕως τῆ βάσης του. Ἀποκαλύφθηκαν τὸ κατώφλι, ποὺ ἔχει ὕψος 50 ἐκ., καὶ οἱ λαμπάδες ποὺ σώζονταν σὲ ὕψος 50-60 ἐκ. Ἡ ἐπίχωση στὴ θέσῃ αὐτῇ, λόγῳ τῆς ἀποτομῆς κλίσης τοῦ φυσικοῦ ἐδάφους, ἦταν πολὺ μεγάλη (± 1.80 μ. ἀπὸ τὸ κατώφλι). Ἡ βάση τοῦ κατωφλίου βρίσκεται σὲ στάθμη περίπου 1.80 μ. ὑψηλότερα ἀπὸ αὐτὴν τοῦ μεσημβρινοῦ τείχους (KM), καὶ ὁ νότιος λαμπὰς συνδέεται μὲ τὸ τεῖχος KM μὲ ἀρμό.

Κατὰ τὸν καθαρισμὸ τοῦ τείχους EZ ἀποκαλύφθηκαν δύο τάφοι (T19, T20), σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴ μεσημβρινὴ παρεμβᾶ του καὶ σὲ ἀπόσταση 2.20 μ. ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ συγκροτήματος K5. Ἐνας τρίτος τάφος (T1) ἀποκαλύφθηκε σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴν ἐξωτερικὴ παρεμβᾶ τοῦ τείχους καὶ 2 μ. δυτικὰ τοῦ πύργου Π8. Ὅλοι οἱ τάφοι εἶναι ἀπλοὶ κιβωτιόσχημοι, ἀποτελούμενοι ἀπὸ ἀκανόνιστες σχιστολιθικὲς πλάκες, παρόμοιοι μὲ τοὺς ὑπόλοιπους, ποὺ πρὶν μία δεκαετία περίπου εἶχαμε ἐπισημάνει στὸ βόρειο νεκροταφεῖο τῆς μεγάλης βασιλικῆς τῆς ἀκροπόλεως. Οἱ μικρὲς διαστάσεις τους καὶ τὰ λείψανα σκελετῶν μικροῦ μεγέθους ποὺ βρέθηκαν στὸ ἐσωτερικὸ τους φανερώνουν ὅτι πρόκειται γιὰ τάφους παιδικούς. Ὑπάρχουν ἀρκετὲς ἐνδείξεις γιὰ περισσώτερους τάφους, τουλάχιστον κατὰ μῆκος τῆς ἐσωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ τείχους.

Στὸ ὕψος περίπου τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ βόρειου τοίχου τῆς ἀκροπόλεως ἀποκαλύφθηκε τὸ βόρειο ἄκρο ἑνὸς τοίχου, κάθετου πρὸς τὴν ἐσωτερικὴν παρεμβᾶ τοῦ τείχους EZ. Ἀνατολικά τοῦ τοίχου αὐτοῦ, καὶ σὲ μῆκος ἀρκετῶν μέτρων, οἱ ἐπιχώσεις τῆς τομῆς περιεῖχαν πλῆθος σπασμένων κεραμιδιῶν.

Στὶς τομὲς κατὰ μῆκος τοῦ τείχους EZ βρέθηκαν καὶ τέσσερα νομίσματα (N435, 439, 436, 464).

Ὁλοκληρώθηκε ἡ ἀνασκαφὴ τῶν ἐξωτερικῶν περιμετρικῶν τομῶν τοῦ βόρειου πύργου (Π8) τῆς ἀκροπόλεως (εἰκ. 2), ποὺ εἶχε ἀρχίσει σὲ προηγούμενη ἀνασκαφικὴ περίοδο, καὶ ἀποκαλύφθηκε ἡ ὑποθεμελίωσή του, ποὺ ἀποτελεῖ μιὰ συμπαγὴ, σὲ ὅλο τὸ ἐμβαδὸν τοῦ πύργου, κατασκευὴ ἀπὸ ἀργούς, «κολυμπητούς» λίθους, μὲ ἐξαιρετικὰ ἀδροδουλεμένες παρεμβᾶς, ὕψους 1.20 μ. Μικροῦ πλάτους περιμετρικὲς τομὲς στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ πύργου βεβαίωσαν τὸ πάχος (60-70 ἐκ.) τῶν τοίχων ποὺ ἀποτελοῦν τὶς τρεῖς πλευρὲς του. (Τὴ μεσημβρινὴ πλευρὰ τοῦ πύργου ἀποτελεῖ τὸ τεῖχος.) Δύο νομίσματα (N466,

467) βρέθηκαν στis έξωτερικες κι άλλα δύο (N469, 470) στis έσωτερικες τομές.

Με την άνασκαφή που πραγματοποιήθηκε έσωτερικά και κατά μήκος του ΝΔ σκέλους (ΗΘ) τής άκροπόλεως (τομή 10) ολοκληρώθηκε ή άποκάλυψη τής έσωτερικής παρειάς του τείχους, αλλά και ό καθαρισμός όλης τής περιοχής μεταξύ βασιλικής (Β) και έσωτερικού όχυρωματικού περιβόλου, όπου ή άνασκαφή προχώρησε ως την άποκάλυψη του φυσικού βράχου του έδάφους, ό όποιος παρουσιάζει κλίση από Α προς Δ (είκ. 2).

Μεταξύ τών εύρημάτων τής περιοχής περιλαμβάνονται άρκετά νομίσματα (N440, 442, 443-446, 457, 458, 461, 462, 471), τά περισσότερα από τά όποια (ύστερορρωμαϊκά), όπως κι ένα μολυβδόβουλλο, βρέθηκαν σε στάθμες χαμηλότερες από αυτήν του πλακόστρωτου δαπέδου και τών τάφων που είχαν άποκαλυφθεϊ έξωτερικά τής μεσημβρινής πλευράς τής βασιλικής, και για τούς όποιους αποτελούν terminus. Ένας τάφος, σχεδόν διαλυμένος, που άποκαλύφθηκε φέτος, σε άπόσταση 1.20 μ. από τó τείχος, πάνω στον φυσικό βράχο, ίσως είναι ό παλαιότερος από τούς τάφους αυτής τής ομάδας αν δέν άνήκει σε άρχαιότερη φάση.

Νοτιοδυτικά τής βασιλικής και σε έπαφή με τó τείχος άποκαλύφθηκε και καθαρίστηκε μερικώς όρθογωνική κινστέρνα (K39), διαστ. 3×1.70 μ. και σωζόμ. ύψους 1 μ. (πίν. 128α). Η κατασκευή της είναι ιδιαίτερα έπιμελημένη, από άργους λίθους και κεραμοκονία (κουρασάνι).

Τό έσωτερικό έπίχρισμα, έπίσης από κουρασάνι, διατηρεϊται σε άριστη κατάσταση και παρουσιάζει διαμόρφωση μιās πλατιάς ταινίας, τριγωνικής διατομής, στην άκμή ένωσης τών πλευρικών τοιχωμάτων με τόν πυθμένα. Τά όστρακα που περισυλλέχθηκαν από τó έσωτερικό τής στέρνας και γύρω από αυτήν είναι κυρίως παλαιοχριστιανικά ή και άρχαιότερα. Δείγματα μιās άκόμης φάσεως, πολύ άρχαιότερης, στην περιοχή αποτελούν και τά λίθινα σφονδύλια που βρέθηκαν κατά τόν καθαρισμό του τείχους.

Η άνασκαφή στην τομή 10 σταμάτησε προς Δ σε άπόσταση περίπου 6.50 μ. από τή Δ πλευρά τής άκροπόλεως, όπου και άποκαλύφθηκε έπιπόλαιος, λασπόκτιστος τοίχος, κάθετος προς τó ΝΔ σκέλος (ΗΘ) τής άκροπόλεως. Έπίσης πρόχειρος και έπιπόλαιος και με την ίδια διεύθυνση είναι ό τοίχος που έχει άποκαλυφθεϊ περίπου 5.50 μ. ανατολικά τής στέρνας K39.

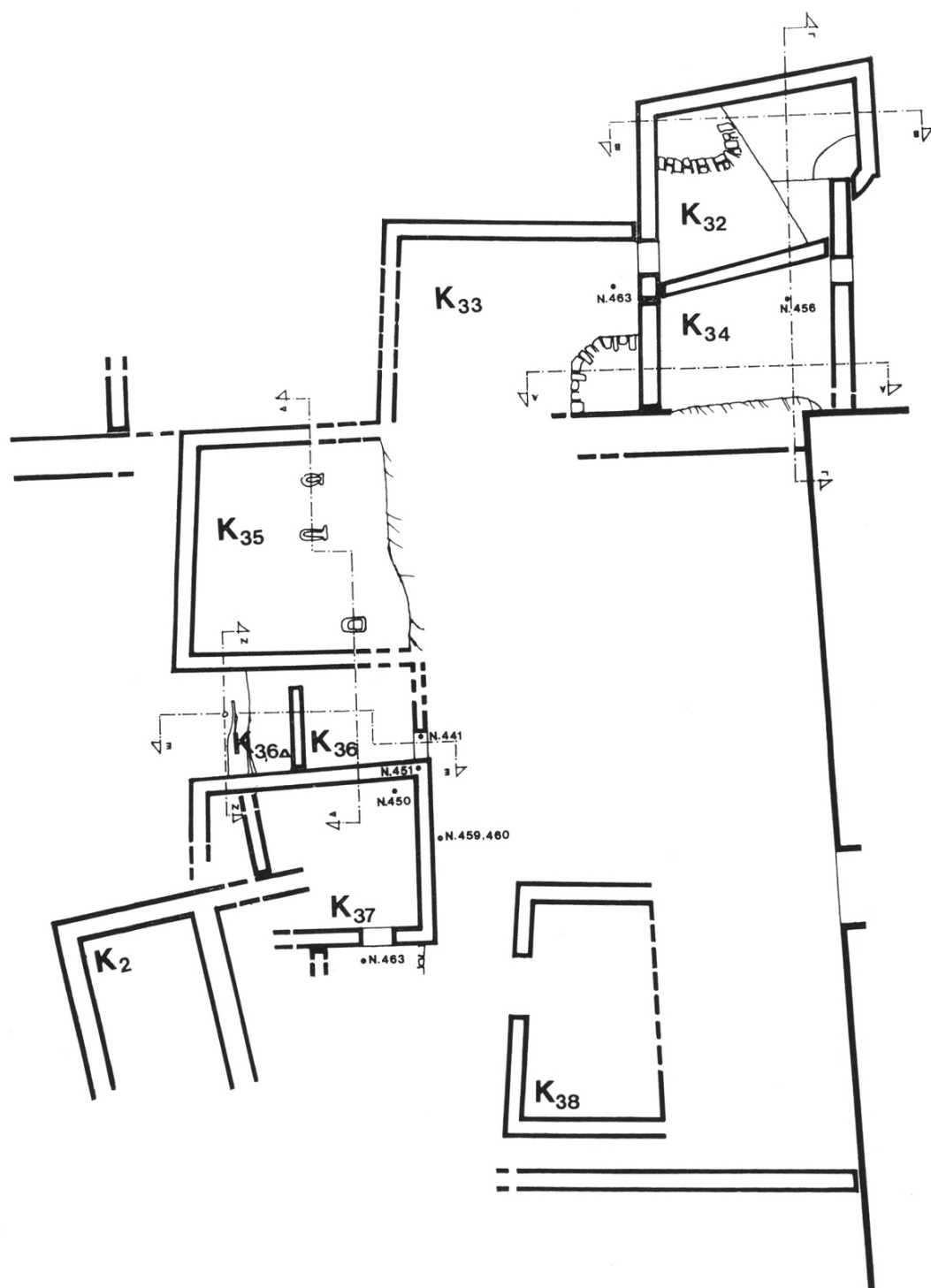
Συνεχίστηκε καὶ κατὰ τὴ φετινὴ περίοδο ἡ προσπάθεια, ποὺ ἄρχισε πέρυσι, γιὰ τὴν παρακολούθηση καὶ τὸν καθαρισμὸ τοῦ τείχους (ΔΕ), ποὺ ἐνώνει τὸν ΒΔ πύργο (Π4) τοῦ ἐξωτερικοῦ περιβόλου μὲ τὴ ΒΔ γωνία τοῦ ἐσωτερικοῦ περιβόλου (τομὴ 6).

Ἡ τομὴ προχώρησε ἀπὸ Δ πρὸς Α κατὰ μῆκος τῶν δύο παρειῶν τοῦ τείχους, μὲ πολὺ μεγάλη δυσκολία, λόγω τῶν τεράστιων καὶ πυκνῶν ριζικῶν συστημάτων τῶν θάμνων καὶ τῶν μεγάλων λιθοσωρῶν, ποὺ εἶχαν σωρευτεῖ στὴν περιοχὴ ἐξαιτίας τῆς κλίσεως τοῦ ἐδάφους. Ἐπιπλέον, καὶ αὐτὸ τὸ σκέλος τοῦ τείχους σώζεται σὲ μικρὸ ὕψος καὶ οἱ τομῆς ἔπρεπε νὰ προχωροῦν σὲ βάθος ὡς τὸν φυσικὸ βράχο.

Τὸ τεῖχος (ΔΕ) ἀποκαλύφθηκε σὲ μῆκος 25 μ. (ἀπὸ τὸν Π4)· στὴ συνέχεια πρὸς τὰ ἀνατολικά χάνονται τὰ ἴχνη του (εἰκ. 1). Ἐνα μικρὸ μόνο τμήμα του (μῆκους περίπου 6 μ.) διατηρεῖται —σὲ ἐλάχιστο ὕψος— στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο του, ἀπὸ τὸ ὁποῖο καὶ βεβαιώνεται ὅτι τὸ σκέλος ΔΕ συνδέεται μὲ τὴ ΒΔ γωνία τῆς ἀκροπόλεως μὲ ἀρμό.

Ἡ ἄκαρπη προσπάθεια ἀνεύρεσης ἔστω καὶ ἐλάχιστων ὑπολειμμάτων τοῦ τείχους ΔΕ, ἀνατολικά τοῦ τμήματος τῶν 25 μ., εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὸν ἐντοπισμὸ ἐγκάρσιων πρὸς αὐτὸ τοίχων καὶ τελικὰ τὴν ἀποκάλυψη μιᾶς συστάδας οἰκημάτων, τὰ ὁποῖα ἐκτείνονται Β καὶ Ν τοῦ τείχους καὶ στὰ ὁποῖα ἀνῆκαν οἱ ἐγκάρσιοι τοῖχοι. Διευκρινίστηκαν τὰ ὅρια ἑξὶ μονόχωρων κτισμάτων (K32 - K37), ὁρισμένα ἀπὸ τὰ ὁποῖα εἶναι φανερὸ ὅτι κατασκευάστηκαν σὲ μία φάση ποὺ τὸ τεῖχος ΔΕ εἶχε, εἴτε μερικῶς εἴτε ἀκόμη καὶ ὀλοσχερῶς, καταστραφεῖ (εἰκ. 3).

Ἡ ἀνασκαφὴ ξεκίνησε ἀπὸ τὴν ὁμάδα τριῶν κτισμάτων (K32 - K34) ποὺ βρίσκεται ΒΑ τοῦ τείχους ΔΕ, καὶ ὀλοκληρώθηκε σὲ δύο ἀπὸ αὐτά (K32, 34). Τὰ κτίσματα K33, K34 βρίσκονται σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν ἄξονα τοῦ τείχους, ἐνῶ τὸ K32 βρίσκεται στὴ συνέχεια πρὸς Β τοῦ K34. Ὁ τοῖχος ποὺ χωρίζει τὰ δύο τελευταῖα κτίσματα (πίν. 128β) συνδέεται μὲ ἄρμους τόσο μὲ τὴν ἀνατολικὴ ὅσο καὶ τὴ δυτικὴ πλευρὰ, ποὺ φαίνεται πὺς εἶναι ἐνιαῖα κατασκευασμένη καὶ γιὰ τὰ δύο. Τὴ Ν πλευρὰ τοῦ K34 ἀποτελεῖ, κατὰ τὸ μέγιστο μέρος της, ὁ φυσικὸς βράχος, ποὺ εἶναι σχεδὸν κάθετα λαξευμένος (ὕψος λαξεύματος 1.50 μ.). Ὁ φυσικὸς βράχος, λαξευμένος ὥστε νὰ δημιουργεῖ ὀριζόντιο ἐπίπεδο, ἀποτελεῖ καὶ τὸ δάπεδο τοῦ οἰκήματος, πάνω ἀπὸ τὸ ὁποῖο ὑπῆρχε, σὲ ὅλο τὸ ἐμβαδόν, στρῶμα καταστροφῆς, ποὺ περιεῖχε πλῆθος κεραμιδιῶν.

Εικ. 3. Συστάδα οικήμάτων (K32 - K38) ΒΔ της ακροπόλεως.

Κάτω ἀπὸ τὸ στρώμα αὐτὸ βρέθηκε καὶ τὸ νόμισμα N456. Ἀνοιγμα πλάτους 0.70 μ., στὴ ΒΑ γωνία, ἀποτελεῖ τὴν εἴσοδο τοῦ κτίσματος, μὲ εὐκρινέστατα διαμορφωμένο κατώφλι.

Ἡ πρόσβαση στὸ κτίσμα K32 γίνεται μέσω μόνον τοῦ K33 καὶ ἀπὸ ἄνοιγμα, πλάτους 0.90 μ., ποὺ βρίσκεται στὴ ΝΔ γωνία του. Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κτίσματος, ὁ φυσικὸς βράχος ἔχει τεχνητὰ διαμορφωθεῖ ἔτσι ὥστε νὰ δημιουργοῦνται τρία ἄνισα τραπεζοειδῆ τμήματα, σὲ διαφορετικὲς στάθμες. Τὸ δυτικὸ τμήμα βρίσκεται στὴν ὑψηλότερη στάθμη καὶ στὴ χαμηλότερη τὸ ΒΑ, ὅπου καὶ ὑπάρχει πολὺ ἔντονη κλίση ἀπὸ Ν πρὸς Β. Στὸ ΒΑ τμήμα (σὲ στάθμη ποὺ συμπίπτει μὲ αὐτὴν τοῦ ΝΑ τμήματος), σὲ βάθος 0.60 μ. ἀπὸ τὸ σωζόμενο ὕψος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου, διατηροῦνται σαφὴ ὑπολείμματα ἐνὸς δαπέδου, ἀποτελούμενου ἀπὸ πολὺ σφιχτὸ πατημένο κοκκινόχρωμα (πίν. 129α). Ἀπὸ τὴ στάθμη αὐτὴ τοῦ δαπέδου καὶ κάτω διαμορφώνεται στὴ ΒΔ γωνία τοῦ κτίσματος μία ἐλλειψοειδοῦς κατόψεως κατασκευή, ἡ ὁποία ἔχει βάθος περίπου 0.80 μ. Ὁ ἐντελὴς ἀμελὴς λασπόκτιστος τοίχος, ποὺ τὴν ἀποτελεῖ, ἔχει «πρόσωπο» μόνον πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ τῆς. Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κτίσματος βρέθηκε μικρὸ σιδερένιο φτυάρι μὲ μακριὰ λαβή. Ἐξω ἀπὸ τὴ ΒΔ γωνία τοῦ κτίσματος βρέθηκε ἀδροκομμένη πέτρα (γρανίτης), διαστάσεων $\pm 70 \times 80 \times 30$ ἐκ., ποὺ φέρει στὴ μία μεγάλη ἐπιφάνεια κυκλικὴ κοιλότητα, διαμ. 0.40 μ. καὶ βάθους (στὸ κέντρο) 0.08 μ., λαξευμένη μὲ ἰδιαίτερη ἐπιμέλεια, σὲ ἔντονη ἀντίθεση μὲ τὴν ἀμελὴ λάξευση ὅλου τοῦ ὑπόλοιπου κομματιοῦ.

Σχετικὲς μὲ τὸ εὗρημα αὐτό, ἴσως, εἶναι δύο κυκλικές, ἐπίσης ἀπὸ γρανίτη, πέτρες, στὶς διαστάσεις περίπου τοῦ κυκλικοῦ κοιλώματος, ποὺ εἶχαν κυρτή, ἀπόλυτα λειασμένη τὴ μία ἐπιφάνειά τους καὶ ποὺ βρέθηκαν στὸ K34.

Ἡ ἀνασκαφὴ δὲν ἔχει ὀλοκληρωθεῖ ἀκόμη στὸ κτίσμα K33, ἔχουν ὅμως διευκρινιστεῖ τὰ ὅριά του καὶ ἔχει ἀποκαλυφθεῖ στὴ ΝΑ γωνία του μία τρί- πλευρη κτιστὴ κατασκευὴ (ἀκτίνες ± 1 μ.), ποὺ σώζεται σὲ —μέγιστο— ὕψος ± 1 μ. Στὸ ἐσωτερικὸ τῆς, σὲ στάθμη — 0.80 μ., ὑπῆρχε στρώμα σπασμένων κεραμιδιῶν κι ἀμέσως κάτω ἀπὸ αὐτὸ ἔντονα ἵχνη φωτιᾶς. Ἡ ἀργολιθοδομή, ποὺ ἀποτελεῖ τὴν τρίπλευρη κατασκευή, συνδέεται μὲ λάσπη κι ἔχει καλὰ διαμορφωμένες ἐξωτερικὲς ὀψεις, ὅχι ὅμως καὶ ἐσωτερικὲς. Οἱ διαστάσεις τοῦ K33 (7.20×5.20 μ.) ὑποδηλώνουν ὅτι πρόκειται, πιθανότατα, γιὰ ὑπαίθριο —ἢ ἡμιυπαίθριο— χῶρο, ἐνῶ ἡ κατασκευαστικὴ σχέση τῶν τριῶν κτισμάτων (K32, K33, K34) καὶ ὁ σχεδὸν βέβαιος ἐργαστηριακὸς τους

χαρακτήρας οδηγούν με αρκετή ασφάλεια στο συμπέρασμα ότι ἐξυπηρετοῦσαν κάποιο κοινὸ σκοπὸ. Τὰ κτίσματα (K35, K36, K37), ποὺ ἐκτείνονται μεσημβρινὰ τοῦ τείχους ΔΕ, εἶναι διατεταγμένα στὸν ἴδιο σχεδὸν —ἀπὸ Β πρὸς Ν— ἄξονα, ἐνῶ ἡ Β πλευρὰ τοῦ K35 συμπίπτει μετὰ τὸν ἄξονα τοῦ τείχους.

Ἡ ἀνασκαφὴ ὁλοκληρώθηκε στὰ κτίσματα K35, K36, καθὼς καὶ στὸν χῶρο δυτικὰ τοῦ K36 (K36Δ), ἐνῶ στὸ K37 πραγματοποιήθηκαν μόνο περιμετρικὲς τομές. Στὸ K35 ἀποκαλύφθηκε ὁ φυσικὸς βράχος τοῦ ἐδάφους, ποὺ εἶναι ἐπικλινὴς ἀπὸ Α πρὸς Δ. Στὸ Α τμήμα τοῦ κτίσματος ὑπάρχουν τρία λαξεύματα στὸν βράχο (πίν. 129β) ποὺ χονδρικὰ μποροῦν νὰ χαρακτηριστοῦν ὀρθογωνικά (διαστάσεων $0.80 \times 0.40 \times 0.25$ τὸ μεγαλύτερο, $0.65 \times 0.40 \times 0.15$ τὸ μικρότερο). Ὑπολείμματα τῆς Α πλευρᾶς τοῦ κτίσματος δὲν σώζονται ὅπως δὲν σώζονται καὶ τὰ ἀνατολικά ἄκρα τῆς Β καὶ Ν πλευρᾶς, ὅπου ἀσφαλῶς θὰ πρέπει νὰ ὑπῆρχε καὶ ἀνοίγμα εἰσόδου.

Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ K36 ὁ φυσικὸς βράχος εἶναι λαξευμένος σὲ ὀριζόντιο ἐπίπεδο, ἐνῶ στὸν χῶρο K36Δ παρουσιάζει μεγάλη κλίση ἀπὸ τὴν ἀνατολὴ πρὸς τὴ δύση. Σὲ ἀπόσταση 1.80 μ. ἀπὸ τὴ Δ πλευρὰ τοῦ K36 καὶ 1.20 μ. ἀπὸ τὴ Ν πλευρὰ τοῦ K35 ὑπάρχει περίπου κωνοειδὲς λάξευμα στὸν βράχο, διαμ. 0.17 μ. καὶ βάθους 0.23 μ. Ὑπάρχουν δύο ἀνοίγματα, ἓνα στὴ ΒΔ καὶ ἓνα στὴ ΝΑ γωνία τοῦ K36. Τὸ κατώτερο τμήμα (ὑψους ± 0.35 μ.) τοῦ δεύτερου ἀνοίγματος ἔχει φραχθεῖ μεταγενέστερα. Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ K36, ὅπου ἡ ἐπίχωση δὲν ἦταν πολὺ μεγάλη, ὑπῆρχε στρώμα λεπτῶν σχιστοπλακῶν στέγης (καὶ παντελὴς ἔλλειψη κεραμιδιῶν ἢ βησσάλων).

Ἀκόμη, τὸ πάχος τοῦ τοίχου, ὅπου ἀνοίγεται ἡ πύλη, εἶναι 75 ἐκ., ἐνῶ τὸ πάχος τοῦ τείχους εἶναι σχεδὸν διπλάσιο (1.40 μ.). Εἶναι, λοιπόν, ὀλοφάνερο ὅτι ἡ πύλη αὐτὴ ἀνήκει σὲ φάση μεταγενέστερη.

Μετὰ ἀπὸ τὴ διαπίστωση αὐτὴ, ἀναζητήθηκε ἡ συνέχεια τοῦ ἀρχικοῦ τείχους (KM) πρὸς Δ, σὲ μία κατεύθυνση ἀνάλογη μετὰ αὐτὴν τῆς παραπάνω πύλης. Πραγματικά, μετὰ μιὰ μικροῦ πλάτους, ἀλλὰ ἀρκετοῦ βάθους, λόγω τῆς ἐπιχώσεως, τομὴ, ἀποκαλύφθηκε ἡ ἐσωτερικὴ παρειὰ τοῦ τείχους, σὲ μιὰ θέση σχεδὸν παράλληλη μετὰ τὴν πύλη. Ἐὰν καὶ στὸ ἀρχικὸ τεῖχος ἀνοιγόταν πύλη στὴ θέση αὐτὴ, τότε τὰ ἔχνη της πρέπει νὰ χάθηκαν μετὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ κτίσματος K24.

Μετὰ ἀπὸ τίς ἐπεμβάσεις ποὺ ἔγιναν φέτος σὲ σημεῖα τοῦ ἐσωτερικοῦ καὶ ἐξωτερικοῦ περιβόλου, τὰ προβλήματα ποὺ ἀφοροῦν τὴν ὁχύρωση τοῦ

οἰκισμοῦ ἐντοπίζονται κυρίως στὸ βόρειο σκέλος τοῦ ἐξωτερικοῦ τείχους, τὴν προσέγγιση τοῦ ὁποίου, στὸ μεγαλύτερο μέρος του, καθιστοῦσε ὡς τώρα σχεδὸν ἀδύνατη ἢ πυκνότατη βλάστηση σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἐξαιρετικά ἀπότομη κλίση τοῦ ἐδάφους σὲ πολλὰ σημεῖα. Ἡ δυσκολία αὕτῃ ξεπεράστηκε μὲ τὴν ἐκτεταμένη ἀποψίλωση ποὺ πραγματοποιήθηκε, μὲ ἄδεια τῆς ἀρμόδιας δασικῆς ὑπηρεσίας, κατὰ τὸ φετινὸ φθινόπωρο.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ Κ. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ

16. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΠΑΡΟΥ

(Πίν. 131)

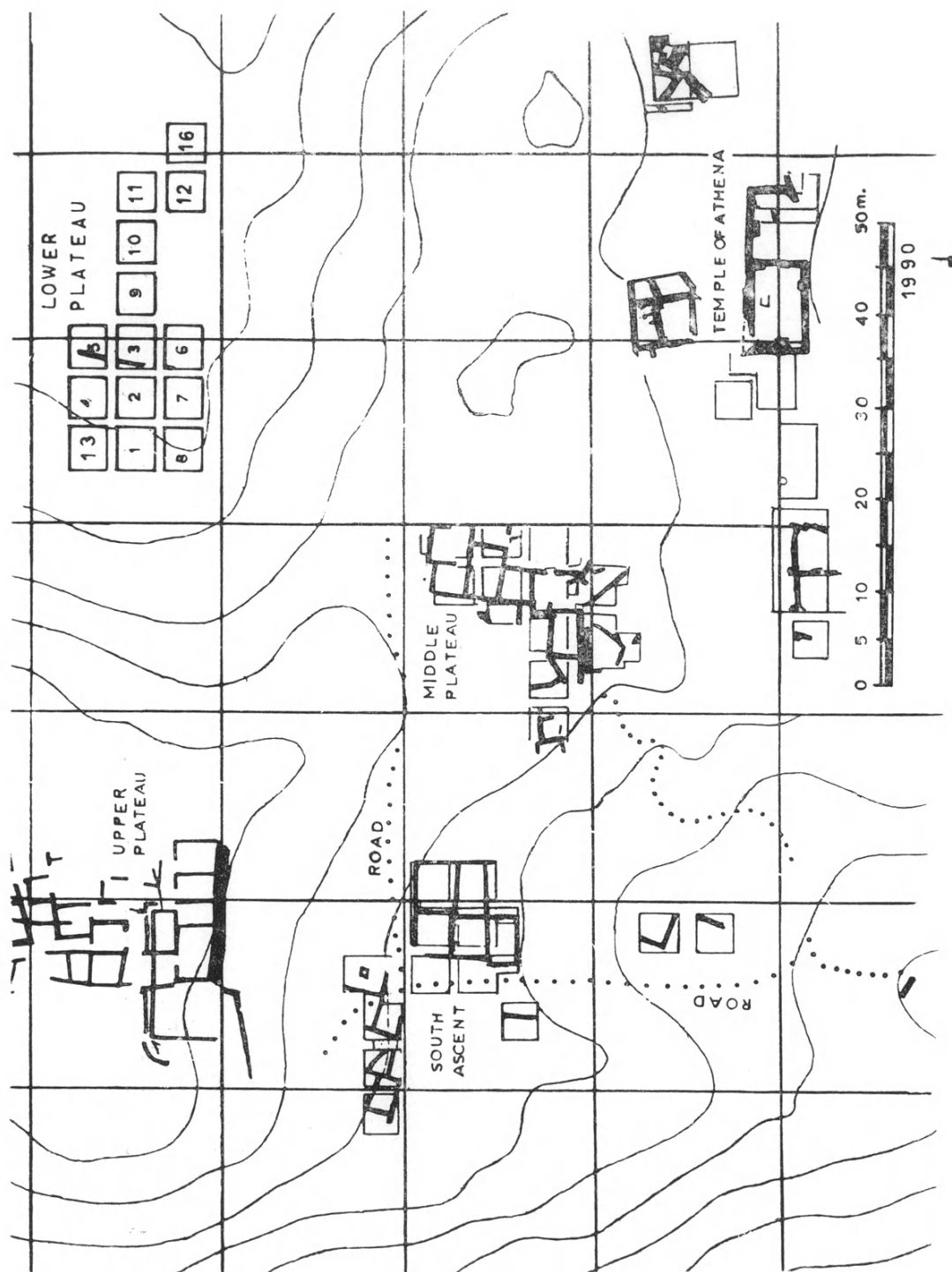
Ἡ ἐτήσια ἀνασκαφή στὴ μυκηναϊκὴ ἀκρόπολη τῶν Κουκουναριῶν, στὴ βορειοανατολικὴ Πάρο συνεχίσθηκε μὲ ἐπιτυχία καὶ κατὰ τὸ θέρος 1990. Ἡ ἐργασία ὑλοποιήθηκε μὲ χρηματοδότηση τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας καὶ συμπληρωματικὴ ἐπιχορήγηση τοῦ ἐν Νέᾳ Ὑόρκῃ ιδρύματος The Institute for Aegean Prehistory¹. Πέραν τοῦ πεπειραμένου ἐργατικοῦ προσωπικοῦ στὴν ἐκτέλεση τῆς ἀνασκαφῆς συμμετεῖχαν ἐκπαιδευόμενοι φοιτητές. Τομεάρχες ὑπῆρξαν παλαιὰ στελέχη τοῦ κλιμακίου². Ἡ ἐργασία περιστράφηκε ἀφ' ἐνὸς μὲν στὴ συνέχιση τῆς ἀνασκαφῆς καὶ ἀφ' ἐτέρου στὴ λεπτομερὴ καταγραφή τοῦ ὑπὸ δημοσίευση ἀνασκαφικοῦ ὑλικοῦ, τὸ ὁποῖο βρίσκεται κατατεθειμένο στὶς ἀποθήκες τοῦ Μουσείου Πάρου.

Ἐξι μέλη³ τοῦ κλιμακίου ἀνέλαβαν τὴ σύνταξη λεπτομεροῦς καταλόγου τοῦ ἀνασκαφικοῦ ὑλικοῦ Κουκουναριῶν στὴν κύρια ἀποθήκη τοῦ Μουσείου.

1. Πρὸς τὸν ἰδρυτὴ τοῦ Institute of Aegean Prehistory κ. Malcolm H. Wiener καὶ τὸν διευθυντὴ του καθηγ. Philip Betancourt ἐκφράζονται θερμὲς εὐχαριστίες γιὰ τὴ συμβολὴ τους στὴν ὑλοποίηση τοῦ προγράμματος δημοσίευσης τῶν εὐρημάτων. Ἐπίσης, ἡ ἀνασκαφή στέφθηκε μὲ ἐπιτυχία, χάρις στὴ συμβολὴ τοῦ ζεύγους F. Merle - Smith ἀπὸ τὸ Princeton τῶν ΗΠΑ. Τέλος, στὴν ἐπιτυχία τοῦ ἀνασκαφικοῦ καὶ διδακτικοῦ προγράμματος συνέβαλαν οἱ καθηγητὲς κύριοι E. Lanzillotta καὶ M. Welsh τῶν Πανεπιστημίων τῆς Ρώμης καὶ τοῦ Carleton (Καναδᾶ), ἀντίστοιχα, ποὺ ὀργάνωσαν τὴ συμμετοχὴ φοιτητῶν τῶν ἀρχαιολογικῶν τμημάτων τους στὸ ἀνασκαφικὸ πρόγραμμα τῆς Πάρου.

2. Ὑπεύθυνοι τομέων τῆς ἀνασκαφῆς: B. Οἰκονομίδου (University College London), L. Edin (Univ. of Stockholm), E. Boissevain καὶ E. Hom (Univ. of Amsterdam), P. Merciai, G. Rocco (Università di Roma II), S. Garbin (Università di Padova).

3. Τὰ παρακάτω μέλη συμμετεῖχαν στὸ πρόγραμμα δημοσίευσης τῶν εὐρημάτων: B. Οἰκονομίδου (University College London), B. Eder-Hameter (Univ. of Vienna), E. Brulotte (University of Minnesota, USA), J. S. Sausser (The George Washington University), C. Brenner (The Walter's Art Gallery), K. Moberg (Univ. of Stockholm, Sweden).

Εἰκ. 1. Κάτοψη τῆς ἀνασκαφῆς Κουκουναριῶν Πάρου.

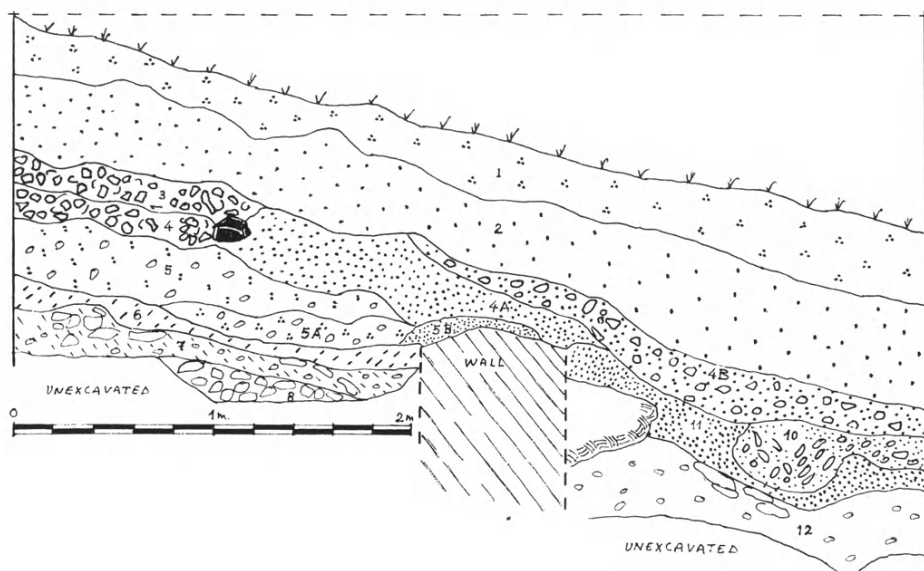
Ἐν ὄψει τῆς προγραμματιζόμενης ἐντὸς μιᾶς πενταετίας τελικῆς δημοσίευσης τῶν εὐρημάτων ἡ ομάδα ἐργασίας προώθησε τὴν καταγραφή τοῦ περιεχομένου τετρακοσίων κιβωτίων, ποὺ περιεῖχαν ἄνω τῶν 4.000 πλαστικῶν σακκιδίων μὲ ὕστρακα καὶ ἄλλα εὐρήματα ἀπὸ τὶς Κουκουναριές. Γιὰ τὸ 1991 προγραμματίζεται ἡ καταγραφή τοῦ ἐξ ἴσου ὀγκώδους ὑπολοίπου ὕλικου τῶν Κουκουναριῶν, ποὺ βρίσκεται κατατεθειμένο στὴ δεύτερη ἀποθήκη τοῦ Μουσείου Πάρου. Γιὰ τὴ διευκόλυνση τοῦ ἔργου δημοσίευσης τὰ συλλεγόμενα στοιχεῖα τῆς φετινῆς καταγραφῆς καταχωρήθηκαν σὲ ἠλεκτρονικὸ ὑπολογιστὴ. Μὲ τὴ μέθοδο αὕτῃ θὰ γίνῃ δυνατὸς ὁ εὐχερὴς καὶ ταχύτατος ἐντοπισμὸς ἀντικειμένων ἢ ομάδων ἀντικειμένων τῆς αὐτῆς κατηγορίας, ἀπὸ ὁποιοσδήποτε τομὲς τῆς ἀνασκαφῆς, μὲ στόχο τὴ σύντιμηση ὥρων ἐργασίας καὶ τὴν ἐπίσπευση τοῦ ἔργου δημοσίευσης.

Παράλληλα στὴν ἀκρόπολη τῶν Κουκουναριῶν προωθήθηκε ἡ ἀνασκαφή μὲ σκοπὸ τὴ διερεύνηση στρωμάτων μὲ ἐνδείξεις σχετιζόμενες μὲ τὴν ἀρχαιότερη ἀνθρώπινη παρουσία στὸν λόφο. Γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτό, οἱ ἐργασίες τοῦ 1990 στράφηκαν στὴ διερεύνηση τοῦ λεγόμενου Κατώτερου Πλατώματος. Πρὸς Ἀνατολὰς τῆς κορυφῆς τοῦ λόφου, ὅπου οἱ ἐργασίες τοῦ 1976-1982 ἔφεραν σὲ φῶς τὰ ἐρείπια σημαντικοῦ ἡγεμονικοῦ συγκροτήματος τοῦ 12ου π.Χ. αἰ.⁴ ἐκτείνεται σὲ χαμηλότερο ἐπίπεδο ὁμαλὸ γῆπεδο περιβαλλόμενο ἀπὸ σχηματισμοὺς βράχου (εἰκ. 1). Οἱ ἐργασίες τοῦ 1981 καὶ τοῦ 1989 βεβαίωσαν τὴν ὑπαρξὴ πρώιμου τείχους, καθὼς ἐπίσης καὶ ἀποκόμισαν στρωματογραφικὲς ἐνδείξεις ποὺ βεβαιώνουν ὅτι ὁ χώρος ἦταν σὲ χρῆση ὄχι μόνον κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ΥἚ ΙΙΙΓ περιόδου ἀλλὰ ἐπίσης καὶ κατὰ τὴν πρωτοκυκλαδικὴ περίοδο. Κατὰ τὸ 1990 ἀνοίχτηκαν νέες τάφροι καὶ μελετήθηκαν πολλὲς ἀπὸ τὶς διερευνημένες κατὰ τὰ προηγούμενα ἔτη. Γενικὰ διαπιστώθηκε ὅτι ἡ φάση τῶν γεωμετρικῶν χρόνων ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ παχὺ καὶ σκληρὸ στρώμα χώματος ποὺ καλύπτει ὅλη τὴν ἔκταση τοῦ γηπέδου. Ἡ μυκηναϊκὴ ἐπίχωση σώζεται σὲ βαθύτερο ἐπίπεδο καὶ περιλαμβάνει τὸ ὀχυρωματικὸ τεῖχος μαζὶ μὲ συναφὴ στρώση καταστροφῆς τῆς ΥἚ ΙΙΙΓ περιόδου. Τέλος, σὲ βαθύτατο ἐπίπεδο σώζεται ἐπίχωση μὲ κεραμικὰ εὐρήματα τῶν πρωτοκυκλαδικῶν χρόνων, ποὺ ἐκτείνεται σὲ ὅλη τὴν ἔκταση τοῦ γηπέδου.

Τῇ ΝΔ γωνία τοῦ κανάβου καταλαμβάνει ἡ τάφος I-J10, ἀριθ. 8 (εἰκ. 1), πού εἶχε ἤδη ἀνασκαφεῖ μερικῶς ἀπὸ τὸ 1989, σὲ ὅλη της τὴν ἔκταση. Τὸ 1990 ἀνασκάφηκε ξεχωριστὴ τομὴ στὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ τετραγώνου, μὲ στόχο τὴν ἐξέταση τῆς στρωματογραφίας στὶς κατώτατες ἐπιχώσεις. Ἐπειδὴ οἱ στρώσεις 1-5 εἶχαν ἤδη διερευνηθεῖ ἀπὸ πέρυσι, συνεχίσθηκαν οἱ ἐργασίες μὲ τὴν ἐξέταση τῶν στρωμάτων 6-8. Διαπιστώθηκε ἡ ἀκόλουθη στρωματογραφικὴ διάρθρωση: ἡ στρώση 6, ἀποτελούμενη ἀπὸ ἀμμόδη ἐπίχωση καὶ λίθους, ἐκτεινόταν ἐπὶ τῆς 7, στρώσης μὲ σκοτεινότερο καστανὸ χρῶμα, ἡ ὁποία παρουσίαζε ἐπίσης καὶ μεγαλύτερη σκληρότητα. Ἡ στρώση ἀπέδωσε ἕννη τοίχου μὲ ἐλάχιστους εὐδιάκριτους λίθους, πού ἔβαινε μὲ κατεύθυνση Β-Ν. Ἡ στρώση 7 περιεῖχε ὄστρακα ἀγγείων, ὅστ᾽, ἀριθμὸ καμένων ὀστράκων καὶ τέλος ἀπολεπίσματα καὶ λεπίδες ὀψιανοῦ. Ἡ στρώση 8 τῆς πρωτοκυκλαδικῆς περιόδου ἦταν σκληρότερη καὶ πὺθ σκοτεινόχρωμη, καὶ περιεῖχε ταυτόχρονα καὶ περισσότερους λίθους σὲ σχέση μὲ τὴν 7. Ὅμοῦ μὲ κεραμεικὴ τῆς πρώιμης πρωτοκυκλαδικῆς φάσης βρέθηκε καὶ τὸ αἰχμηρὸ ἄκρο κοκάλινου ἐργαλείου (σουβλί). Τὸ μικρὸ θραῦσμα (σωζ. μῆκος 0.02 μ., πλάτος 0.010 μ. καὶ πάχος 0.004 μ.) ἔχει τριγωνικὸ σχῆμα καὶ ἀποτελεῖ τὴν ἀπόληξη ἐπιμήκους παραλληλογράμμου στελέχους.

Πάντοτε στὸν ἴδιο χῶρο, πρὸς Βορρὰ τῆς τάφρου I-J10, ἀριθ. 8, ἐκτείνονται ἡ τάφος I-J10, ἀριθ. 1, τῆς ὁποίας ἡ ἀνασκαφὴ ἀπέδωσε ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα (εἰκ. 1). Ἐπειδὴ ἡ στρωματογραφία της δὲν ἐμφανίζεται συνεχῆς, σὲ σχέση μὲ τὴ στρωματογραφικὴ παρεὶὰ τῆς βόρειας πλευρᾶς τῆς πρὸς Ἀνατολὰς τάφρου I-J10, ἀριθ. 2, συμπεραίνεται ὅτι ἡ διακοπὴ ὀφείλεται στὴν παρουσία ἀναλημματικοῦ τοίχου πού φαίνεται ὅτι ἔβαινε μὲ κατεύθυνση Β-Ν κάτω ἀπὸ τὸν διάδρομο πού χωρίζει τὶς δύο τάφρους. Πέρα ἀπὸ τὸ ὅτι οἱ δύο κατώτατες στρώσεις τῆς I-J10, ἀριθ. 1, ἔφεραν στὸ φῶς κεραμεικὴ τῆς πρώιμης πρωτοκυκλαδικῆς περιόδου (πίν. 131α) στὴν ἐπιφάνεια τοῦ βράχου, κάτω ἀπὸ τὴν κατώτατη στρώση βρέθηκε τεμάχιο ὠμῆς πλίνθου, γεγονός πού ὑποδηλώνει ἐνδεχομένως τὴν ὑπαρξὴ πλινθόκτιστης κατασκευῆς στὸν χῶρο τοῦ Κάτω Πλατώματος.

Στὴ γειτονικὴ τάφρο I-J10, ἀριθ. 2, ἡ ἔρευνα προχώρησε μὲ τὴν ἐκβάθυνση τῆς παλαιᾶς τομῆς κατὰ μῆκος τῆς βόρειας πλευρᾶς (εἰκ. 1). Παλαιότερη ἐργασία στὴν ἴδια τομὴ εἶχε κατέλθει μέχρι τὴ στρώση 5, ἡ ὁποία εἶναι ἀμμόδης καὶ κιτρινωπὴ. Παρατηρήθηκε παρακάτω στρωματογραφικὴ διά-

Εἰκ. 2. Στρωματογραφικὴ ἀποτύπωση τῆς βόρειας πλευρᾶς τῆς τάφρου I-J10, ἀριθ. 2.

ταξή (εἰκ. 2). Κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιφανειακὴ στρώση 1 καὶ τὴ στεῖρα 2 διακρίνονται στὸ νότιο τμήμα οἱ ἐπ'ἀλλήλους 3 καὶ 4. Καὶ οἱ δύο στρώσεις χαρακτηρίζονται γιὰ τὴν ὑπαρξὴ μπαζώματος μὲ πολυάριθμους ἄπεργους λίθους, μαζὶ μὲ κροκάλες, ὀψιανούς καὶ ὄστρακα καὶ καταλήγουν σὲ μεγάλο λίθο, σὰν νὰ ἔχουν συσσωρευθεῖ πίσω ἀπὸ αὐτόν. Ἀμέσως πρὸς Βορρά, οἱ στρώσεις 4A καὶ 4B, γκριζωποῦ χρώματος, περιέχουν σημαντικὴ πρόσμειξη ἄμμου. Οἱ στρώσεις αὐτὲς προέκυψαν βεβαίως μετὰ τὴν καταστροφὴ τοῦ τοίχου, τοῦ ὁποῦ ἡ ὑπαρξὴ βεβαιώθηκε στὰ ἀποκάτω στρώματα. Στὸ μέσον τῆς τομῆς καὶ μέσα στὴ στρώση 5 ἀποκαλύφθηκαν ὄστρακα τῆς ὙΕ IIIΓ περιόδου. Μέσα στὴ βαθύτερη στρώση 6, ποὺ χαρακτηρίζεται γιὰ τὸ σκουρόχρωμο χρῶμα της καὶ τὸ πηλώδους ὕφους χρῶμα της, ἀνακαλύφθηκε ὁμάδα ἀργῶν λίθων, οἰκοδομημένων μὲ τὴν προσθήκῃ λάσπης, ποὺ διαγράφουν τὴν πορεία πρωτοκυκλαδικοῦ τοίχου κατεύθυνσης B-N καὶ πλάτους 0.80 μ. περίπου.

Ἡ ἐπισήμανση αὐτοῦ τοῦ τοίχου εἶναι σημαντικὴ ἀφοῦ προοριζόταν γιὰ τὴ συγκράτηση ἐπιχώσεων τοῦ πρὸς Ἀνατολὰς ὑψηλότερου τμήματος τοῦ χώρου· ἄρα εἶχε ἀναλημματικὸ χαρακτῆρα. Εἰκάζεται ὅτι κατὰ τὴν πρωτοκυ-

κλαδική περίοδο ἀνάλογοι ἀναλημματικοὶ τοῖχοι, σὲ παράλληλη διάταξη, κάλυπταν τὴν ἀνατολική πλευρὰ τοῦ Κάτω Πλατώματος.

Ἡ στρώση 6 περιεῖχε ἀπολεπίσματα σχιστολίθου καὶ μικρὰ θραύσματα ὀψιανοῦ, ὅστὰ ζῶων, θαλασσινὰ ὅστρακα, θραύσματα χρηστικῶν ἀγγείων, τέλος δὲ ὅστρακα μικρῶν ἀγγείων. Ἡ κεραμεικὴ πού βρέθηκε στὴ στρώση 6 ἀνήκει στὴν πρωτοκυκλαδική περίοδο. Ἡ ἐπόμενη στρώση 7 περιεῖχε χῶμα ἐλαφρᾶς συνοχῆς, μὲ μεγάλο ἀριθμὸ πεσμένων λίθων. Τὰ εὐρήματα ἀπὸ τὴ στρώση αὕτῃ ὑπῆρξαν πολυάριθμα ὀψιανοὶ (θραύσματα λεπίδων καὶ ἀπολεπισμάτων), κόκαλα ζῶων, καὶ ποικίλα πρωτοκυκλαδικὰ ὅστρακα ἀγγείων, μερικὰ μὲ ἐγγράρακτη διακόσμηση. Μεταξὺ ἄλλων διακρίνεται ὀριζόντια λαβὴ μορφῆς κανόνος πού προεξέχει διαγωνίως. Τὸ θραῦσμα ἔχει διαστάσεις 0.054×0.032 μ. Ὁ πηλὸς εἶναι πορτοκαλόχρους καὶ χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὸ χρῶμα τοῦ πυρήνα πού εἶναι γκριζωπός. Ἀπὸ τὴν ἴδια στρώση προέρχεται τὸ κάτω τμήμα πῆλινης κανδήλας(;), διαστ. 0.050×0.045 μ., μὲ ἐγγράρακτη διακόσμηση τεθλασμένης γραμμῆς γύρω στὸ χεῖλος.

Στὴν τάφρο I-J10, ἀριθ. 3, ἡ ἕως τὸ 1990 διερεύνηση ἔγινε σταδιακὰ καὶ σὲ τρεῖς φάσεις (εἰκ. 1). Τὸ 1981 ἀνοίχτηκε ἡ τομὴ πού βαίνει κατὰ μῆκος τῆς βόρειας πλευρᾶς τῆς τάφρου. Τὸ 1988 ἀνοίχτηκε δεύτερη τομὴ κατὰ μῆκος τῆς νότιας πλευρᾶς τῆς αὐτῆς τάφρου. Κατὰ τὸ 1989 ἀνασκάφηκε τὸ μεταξὺ τῶν δύο τομῶν ἄθικτο τμήμα.

Ἡ ἔρευνα τοῦ 1990 ἐπικεντρώθηκε στὴ γενικὴ μελέτη τῆς τάφρου καὶ στὴν ἀνάλυση τῆς στρωματογραφίας της, μὲ βάση τίς σχετικὲς ἐνδείξεις τῶν κάθετων στρωματογραφικῶν παρειῶν. Ἡ ἔρευνα τῶν παλαιότερων ἐτῶν εἶχε φέρεи στὸ φῶς τὰ ἐρείπια τείχους τοῦ ὁποῖου τὸ ἄνω τμήμα καλυπτόταν ἀπὸ ἐπίχωση πεσμένων λίθων, πού προφανῶς προέρχονταν ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τῆς ἴδιας κατασκευῆς. Παλαιότερες ἔρευνες ἔχουν ὀδηγήσει στὴ διαπίστωση ὅτι τὸ τεῖχος χρονολογεῖται στὴν ΥἚ ΠΙΓ περίοδο καὶ μάλιστα σὲ φάση μεταγενέστερη ἀπὸ ἐκείνη τῆς καταστροφῆς τοῦ μυκηναϊκοῦ ἡγεμονικοῦ συγκροτήματος τῆς κορυφῆς τοῦ λόφου⁵.

Γενικά, ἡ τάφρος I-J10, ἀριθ. 3, καταλαμβάνει κεντρικὴ θέση στὸν ἀνασκαφικὸ κἀναβο τοῦ Κατώτερου Πλατώματος. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ καὶ λόγῳ

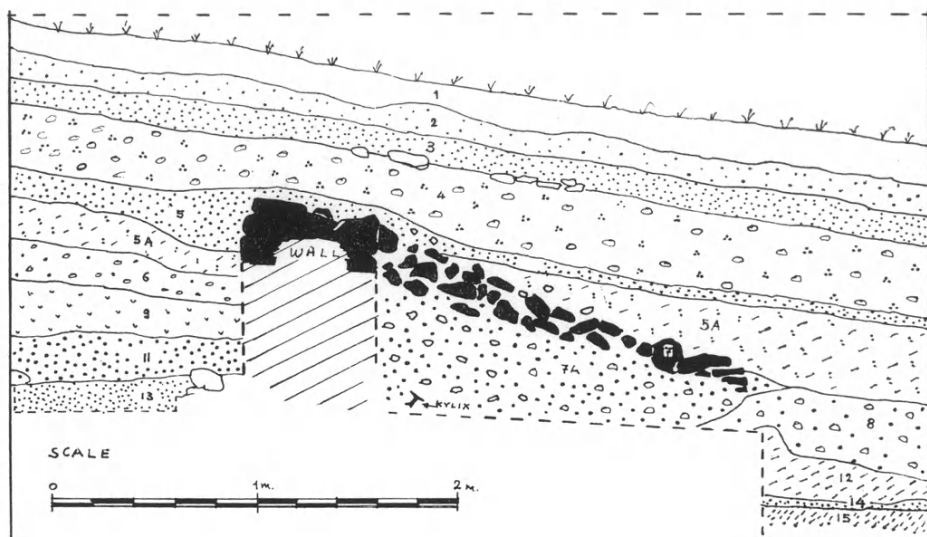
5. ΠΑΕ 1982, 235.

του ὅτι ἡ τάφος περιέχει πλούσια στρωματογραφικά στοιχεῖα, παρατίθεται ἡ πλήρης στρωματογραφικὴ ἀνάλυση τῆς βόρειας πλευρᾶς τῆς βόρειας τάφου (εἰκ. 3).

Κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιφανειακὴ στρώση 1 καὶ τὴν παχιά ἐπίχωση ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ τὶς σχετικὰ στεῖρες 2-4, διακρίνεται ἡ 5 ποὺ καλύπτει ἰσχυρὸ ἀρχαῖο τεῖχος, πάχους 1 μ. περίπου καὶ κατεύθυνσης Β-Ν. Παλαιότερες ἐρευνες ἔδειξαν ὅτι τὸ τεῖχος εἶχε ἀνεγερθεῖ κατὰ τὴν ὕστερη μυκηναϊκὴ περίοδο (ΠΙΓ)⁶. Ἀπὸ τὴν κατασκευὴ του καὶ ἀπὸ τὴ θέση στὴν ὁποία βρρίσκεται συμπεραίνεται ὅτι εἶχε ὀχυρωματικὸ χαρακτήρα. Ἀμέσως πρὸς Ἀνατολὰς τοῦ τείχους καὶ ἀρχίζοντας ἀπὸ τὴν κατεστραμμένη κορυφὴ του ἐκτείνεται στρώση καταστροφῆς ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴ διάλυσή του, ἡ στρώση 7, καὶ ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ πλῆθος ἀργῶν λίθων, συγκεντρωμένων σὲ σωρὸ σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸ τεῖχος. Ἡ στρώση 7 παρουσιάζει ἰσχυρὴ ἀπόκλιση πρὸς Ἀνατολὰς δείχνοντας ἔτσι ὅτι καὶ στὴν ἀρχαιότητα τὸ ἀνατολικὸ μέτωπο τοῦ τείχους ἦταν ἐλεύθερο καὶ ὅτι ἀκριβῶς στὸν χώρο αὐτὸ συσσωρεύθηκαν οἱ λίθοι τῆς καταστροφῆς.

Κατὰ τὴν ἑναρξὴ τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ 1990 ἡ ἀνασκαφὴ τῆς τάφου εἶχε κατέλθει σὲ ἰκανὸ βάθος ἐκατέρωθεν τοῦ τείχους, δηλαδὴ πρὸς Ἀνατολὰς καὶ πρὸς Δυσμὰς αὐτοῦ. Μὲ τὴν ἐρευνα τοῦ 1981, ἡ ἀνασκαφὴ εἶχε προσεγγίσει τὸ στρώμα 13 στὸ πρὸς Δ τοῦ τείχους τμῆμα. Ἡ στρώση 13, καστανέρυθη μὲ λίγες κροκάλες, ὀψιανούς, κόκαλα, περιεῖχε πρωτοκυκλαδικὴ κεραμικὴ. Ἡ 11 στρώση, καστανοῦ χρώματος, περιεῖχε ἀργούς λίθους, κροκάλες, ὅπως καὶ μυκηναϊκὰ ὅστρακα (ΠΙΓ) ἀνάμεικτα μὲ θραύσματα πρωτοκυκλαδικῶν ἀγγείων. Ἴσως ἡ στρώση αὐτὴ σχετίζεται μὲ τὴν 8, πρὸς Ἀνατολὰς τοῦ τείχους. Πιθανότατα ἡ 11, ὅπως καὶ ἡ 8 ἀνήκουν στὴν αὐτὴ φάση, ὅποτε θὰ πρέπει νὰ χρονολογηθοῦν στὴν περίοδο καταστροφῆς τοῦ μυκηναϊκοῦ ἡγεμονικοῦ συγκροτήματος. Ἡ στρώση 13 διαπιστώθηκε πὼς ἦταν ἀμιγῶς πρωτοκυκλαδική, σκληρὴ καὶ πηλώδης, περιεῖχε δὲ ὅστρακα πρωτοκυκλαδικῶν ἀνοιχτῶν κυρίως σχημάτων, μερικὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα προέρχονταν ἀπὸ ἀγγεῖα μὲ στυλβωμένη τὴν ἐπιφάνεια καὶ κατασκευασμένα μὲ πηλὸ ποὺ μὲ τὴν ὀπτησὴ εἶχε λάβει μελανὴ ἀπόχρωση.

6. ΠΑΕ 1988, 202.

Εἰκ. 3. Στρωματογραφικὴ ἀποτύπωση τῆς βόρειας πλευρᾶς τῆς τάφρου I - J10, ἀριθ. 3.

Στὸ πρὸς Ἀνατολὰς τμῆμα τοῦ τείχους ἡ ἔρευνα εἶχε προχωρήσει παλαιότερα ἕως τῇ στρώσῃ 7A, στρώση καταστροφῆς καστανοῦ χρώματος, με μνηναῖκά ὄστρακα τῆς IIIΓ. Ἡ στρώση ἀναλύθηκε συστηματικὰ καὶ με τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 1990 προστέθηκαν νέα στοιχεῖα στὴ μέχρι τοῦδε γνωστὴ εἰκόνα: ἦταν σὲ πολλὰς περιπτώσεις ἀμμώδης καὶ περιεῖχε στάχτες· περιεῖχε ἐπίσης ἀργοὺς λίθους, ἀπολεπίσματα ὀψιανοῦ, κόκαλα ζώων καὶ ἄφθονα θραύσματα μνηναῖκῶν ἀγγείων. Μεταξὺ τῶν εὐρημάτων ξεχωρίζουν ἡ κάθετη κυλινδρική λαβὴ ἀνοιχτοῦ ἀγγείου (σωζ. διαστ. 0.08×0.05 μ.), ὅπως καὶ μικρὸ θραῦσμα λεπίδας ἀπὸ ὀψιανό, σωζ. μήκους 0.02 μ. καὶ πλάτους 0.01 μ. Ἡ λεπίδα παρουσιάζει τριεδρὴ τὴν ἄνω ἐπιφάνεια καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ λοξότμητες ἀκμὲς καὶ ὀριζόντια κεντρικὴ ράχη. Σὲ βαθύτερη ἐπίπεδο ἡ ἴδια στρώση μεταβαλλόταν σὲ σκουρόχρωμη λόγω τῆς παρουσίας στάχτης. Ἀργοὶ λίθοι, ἀπολεπίσματα ὀψιανοῦ καὶ κόκαλα ζώων περιέχονταν στὴν 7A. Τὰ κεραμεϊκὰ εὐρήματα ἦταν ἐπίσης ἄφθονα: διακρίνονταν θραύσματα πίθων με ἀνάγλυφη σχοινοειδῆ διακόσμηση, θραῦσμα ἀπὸ βαθύ σκύφο ἴσως με διακόσμηση ἀντίνωτων σπειρῶν, τὸ πόδι τριγωνικῆς χύτρας, σωζ. μήκους 11.5 μ. καὶ πλάτους 0.08 μ., τέλος δὲ τὸ ἀγάνωτο κυλινδρικὸ πόδι ὑψίποδης κωνικῆς κύλικας, ἴδιου τύπου με ἐκεῖνες ποὺ ἀνασύρθηκαν ἀπὸ τὴ στρώση

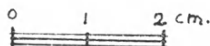
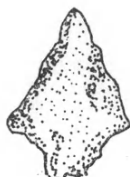
καταστροφής του μυκηναϊκού ήγεμονικού συγκροτήματος της κορυφής του λόφου. 'Η στρώση 7Α εκτείνεται προς 'Ανατολάς (βλ. στρώση 8), καταλαμβάνει όλη την έκταση της τομής, και είναι προγενέστερη της κατασκευής του τείχους, αφού εκείνο κατασκευάστηκε διαταράσσοντας την 7Α. 'Η χρονολόγηση των εύρημάτων της στρώσης 7Α στη φάση καταστροφής του ήγεμονικού συγκροτήματος (IIIΓ) αποδεικνύει ότι η καταστροφή που έπληξε την κορυφή του λόφου είχε όπωσδήποτε συνέπειες και στην τύχη του Κάτω Πλατώματος.

Στο ανατολικό άκρο της ίδιας τάφρου ή έρευνα προχώρησε σε βάθος, πέραν του επιπέδου της στρώσης 8. 'Αναφάνηκε ή 12, επίσης μυκηναϊκή στρώση: είναι κοκκινωπή, άμμώδης και σκληρότερη σε σχέση με την 8, περιείχε δέ ανάμεικτους γρανίτες και σχιστόλιθους. 'Από τὸ έσωτερικό της προέρχονται μυκηναϊκά και πρωτοκυκλαδικά όστρακα (με κόκκινη ή μελανή επιφάνεια).

'Η στρώση 14, σκληρή, χρώματος σκουρόψαρου, με πρόσμιξη λίθων και κροκαλῶν, απέδωσε κόκαλα ζῶων και πρωτοκυκλαδική κεραμική. Τὰ θραύσματα προέρχονται από άνοιχτά κυρίως σχήματα, μάλιστα δέ από άγγεϊα με κάθετες λαβές. Κάτω από την 14 αποκαλύφθηκε ή στρώση 15, άμιγῶς πρωτοκυκλαδική, σκληρότερη, με σκουρότερα χῶματα που περιείχαν και κροκάλες. Πάνω στο δάπεδο που σχηματίζεται από την επιφάνεια της στρώσης 16 αποκαλύφθηκε τὸ περίγραμμα έστίας κατασκευασμένης με λάσπη και άραιούς λίθους. Τὸ περίγραμμα είναι κυκλικὸ και χαρακτηρίζεται από έλαφριά κοίλανση που περιβάλλεται από έλαφρῶς ύπερυψωμένο χεῖλος. 'Η έσωτερικὴ διάμετρος ανέρχεται στὰ 0.28 μ., ενώ τὸ βάθος μόλις στὰ 0.05 μ. 'Από τὴ στρώση 15 προέρχεται τέλος ή αἶχμη βέλους από ὀψιανό, τριγωνικοῦ σχήματος και διαστάσεων: μήκος 0.022 μ., πλάτος 0.015 μ. (εἰκ. 4). 'Η αἶχμη σχηματίζεται με απόφυση που προεξέχει στὴ βάση για τὴν πρόσδεσή της σε ξύλινο στέλεχος. Τὸ εύρημα παρουσιάζει ἀναλογίες με ἀνάλογα βέλη τοῦ πολιτισμοῦ τοῦ Σά-
λιαγκου⁷.

Πρὸς Β ή διερεύνηση της τομής I-J10, ἀριθ. 5, έφερε στο φῶς και νέα ενδιαφέροντα στοιχεῖα (εἰκ. 1): ἐκεῖ τὸ ἀρχαῖο τεῖχος διέρχεται με κατεύθυνση

7. Για τὸν τύπο βλ. SCHILARDI στο J. A. MACGILLIVRAY and R. L. N. BARBER (eds), *The Prehistoric Cyclades: Contributions to a Workshop on Cycladic Chronology* (1984) 192 - 193 εἰκ. 6e.

Εἰκ. 4. Αἰχμή βέλους ἀπὸ ὀψιανό.

B-N καὶ ἡ ὀχύρωση εἶναι ἡ ἴδια ποὺ ἐντοπίσθηκε καὶ στὶς γειτονικὲς τάφρους I-J10, ἀριθ. 3 καὶ I-J10, ἀριθ. 6. Στὴν I-J10 ἀριθ. 5 ἀποκαλύφθηκε τὸ τεῖχος σὲ ὅλη τὴν ἔκταση τῆς τάφρου, μὲ τομὲς ποὺ ἐκτείνονται ἀμέσως πρὸς Ἀνατολὰς καὶ Δυσμὰς αὐτοῦ. Ἀνατολικά τοῦ τείχους ἐρευνήθηκε ἡ παχιά στρώση λίθων (στρώση ἀριθ. 5), ποὺ καλύπτοντας τὰ ἐρείπια ἐκτεινόταν ἐπίσης σὲ ὅλη τὴ διάσταση τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῆς τάφρου. Οἱ λίθοι σαφῶς ἀνῆκαν στὸ τεῖχος καὶ πιστεύω ὅτι ἀποτελοῦσαν τὸ γέμισμα τῆς ἀνωδομῆς ποὺ κατέρρευσε ἐκατέρωθεν τῶν δύο ὀψέων τοῦ κατὰ τὴν καταστροφή του. Μεταξὺ τῶν λίθων βρέθηκαν ποικίλα ἀντικείμενα: πολυάριθμα ὄστρακα ἀγγείων τῆς IIIΓ περιόδου, κόκαλα καὶ θαλάσσια ὄστρεα καθὼς καὶ ἀπολεπίσματα ὀψιανοῦ. Ἡ κεραμεικὴ τῆς στρώσης αὐτῆς περιλαμβάνει τὸ πόδι κύλικας (σωζ. ὕψους 0.04 μ., σωζ. διάμ. 0.04 μ.) μὲ μέλαν γάνωμα, θραῦσμα τοιχώματος σκύφου (0.04×0.035 μ.) μὲ διακόσμηση σπείρας, ἕτερο θραῦσμα σκύφου ἢ κυπέλλου μὲ προχοή (0.048×0.040 μ.) καὶ διακόσμηση «καλωδίου» (cable), θραῦσμα κυλινδρικῆς λαβῆς (σωζ. μῆκος 0.055 μ., διάμ. 0.020 μ.) μὲ διακόσμηση σειρᾶς τριγώνων κ.ἄ. Ἀπὸ τὴν ἴδια στρώση προέρχεται μικρὸ χάλκινο θραῦσμα (σωζ. διαστ. 0.02×0.015 μ.) ἀπὸ δυσδιάγνωστο ἀντικείμενο. Σὲ ἄλλη τομὴ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ τείχους (τομὴ h) μελετήθηκε ἡ στρωματογραφία σὲ σχέση πρὸς τὴν ὀχύρωση: Ἡ στρώση 5 ἀποτελεῖται ἀπὸ συμπαγὴ ἀμμώδη ἐπίχωση, μέσα στὴν ὁποία ὑπῆρχαν καὶ μικροὶ σχιστόλιθοι· ἡ στρώση 6 ἦταν κιτρινωπὴ καὶ περιεῖχε διάσπαρτα ὄστρακα, χονδρὰ καὶ δυσδιάγνωστα· ἡ στρώση 7 ἦταν καστανὴ καὶ περιεῖχε θραύσματα ἀγγείων τῆς

πρωτοκυκλαδικής περιόδου, βότσαλα, όψιανούς και κάρβουνα· ή στρώση 7 έκτεινόταν επάνω στον φυσικό βράχο.

Πρός 'Ανατολάς, ή τάφος J10, άριθ. 9, άποτέλεσε τó αντικείμενο νέας συστηματικής έρευνας (είκ. 1). 'Η τάφος είχε άνοιχθεϊ ήδη κατά τó 1988. Στόχος τής φετινής άνασκαφής ήταν ή διερεύνηση τών βαθύτερων στρωμάτων του Κατώτερου Πλατώματος. Πράγματι στή θέση αυτή φαίνεται νά συγκλίνουν οί γύρω έπιχώσεις και αυτό όδήγησε στην είκασία ότι στην ίδια θέση θα έπρεπε νά ύπάρχει ίκανοποιητική στρωματογραφική διάρθρωση. Πράγματι, ή έρευνα δικαίωσε τς προσδοκίες. Κατά τó 1988 είχαν σκαφεϊ οί στρώσεις 1 και 2 σέ όλη την έκταση του τετραγώνου. Φέτος άνασκάφηκε νέα βαθιά τομή κατά μήκος τής νότιας παρειάς τής τάφρου. 'Αναφάνηκε ή στρώση 4, καστανή, μαλακή που περιείχε σποραδικούς λίθους και σχιστολίθους. 'Η στρώση απέδωσε διακοσμημένα όστρακα και όστρακα μεγάλων χρηστικών άγγείων, θαλάσσια όστρεα, κόκαλα και όψιανούς. Μεταξύ άλλων διακρίνεται θραύσμα άγγείου του τέλους του 8ου π.Χ. αϊ., διαστ. 0.044×0.036 μ. με διακόσμηση τροχού διά μέλανος (Wheel Group)⁸ (πίν. 131β). 'Επίσης άλλο θραύσμα, διαστ. 0.031×0.035 μ. από τον κορμό άγγείου, φέρει διακόσμηση όριζόντιας περιφερειακής γραμμής που πλαισιώνεται από όφιοειδείς γραμμές. 'Από την ίδια στρώση προέρχεται πρωτογεωμετρικό όστρακο διαστ. 0.053×0.050 μ. με όμάδα όκτώ όμόκεντρων κύκλων ζωγραφισμένων με διαβήτη (πίν. 131γ). Με βάση τά άνωτέρω, ή κατώτερη χρονολόγηση τής στρώσης 4 είναι τó τέλος του 8ου π.Χ. αϊ. άφοϋ βρέθηκε θραύσμα με διακόσμηση τροχού.

'Η στρώση 5 όδήγησε κατ' ευθείαν στην πρωτοκυκλαδική περίοδο: περιείχε σκληρά χώματα, χρώματος σκούρου καστανού, άνάμεικτα με σχιστολίθους, πολυάριθμα θραύσματα χρηστικών άγγείων, άπολεπίσματα ή λεπίδες όψιανού, μικρά θραύσματα μαρμάρου, τεμάχια ήφαιστειογενούς λάβας, κόκαλα και θραύσμα όρείας κρυστάλλου. 'Η στρώση περιείχε όστρακα που προέρχονταν μόνο από χειροποίητα άγγεία. Σέ ό,τι άφορᾷ τς λεπίδες όψιανού σημειώνεται ή παρουσία λεπίδων διατομής τραπεζίου ή τριγωνικής. Ξεχωρίζει αϊχμή βέλους (πίν. 131ε), ή όποία σώζεται άκέραιη και έχει διαστάσεις:

8. Αϊχμές βέλους του ίδιου τύπου προέρχονται από την άνασκαφή του Σάλιαγκου. Βλ. J. D. EVANS - G. RENFREW, *Excavations at Saliagos* (1968) πίν. 37.

μῆκος 0.023 μ., πλάτος 0.011 μ.⁹. Ἡ κεραμεικὴ ἀπὸ αὐτὴ τῇ στρώσει εἶναι ὁμοιογενὴς καὶ χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν παρουσία στιλβωμένων ἀγγείων, πηλοῦ χρώματος καστανοῦ σκοτεινοῦ ποῦ περιέχει ξένα σωματίδια. Τὰ σχήματα εἶναι κυρίως ἀνοιχτά, ἐνῶ ὀρισμένες ἀπὸ τὶς σωζόμενες λαβές εἶναι χαρακτηριστικὰ πρῶιμες καθόσον εἶναι μικρές, ἐπικάθηνται στὸν κορμό, ἔχουν ὀριζόντια διάτρησι καὶ στένωσι στὴ μέση τοῦ μήκους τους.

Πρὸς Α ἀνοίχτηκαν οἱ τάφροι I-J10, ἀριθ. 10, καὶ I-J10, ἀριθ. 11 (εἰκ. 1). Εἰδικά, ἡ διάνοιξι τῆς I-J10, ἀριθ. 11 πρόσθεσε νέα ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα, ἀφοῦ ἡ διερεύνησί της ὀδήγησε στὴν ἀνακάλυψι μεγάλης ποσότητος ὀψιανοῦ. Κάτω ἀπὸ τὶς στρώσεις 1-3, ποῦ παρουσιάζουν ἀναλογίες μὲ τὶς ἴδιες στρώσεις τῆς γύρω ἔκτασις, οἱ ὁποῖες ἔχουν ἤδη ἐκτενῶς περιγραφεῖ, ἀναφάνηκε ἡ στρώσι 4 μὲ καστανὸ χῶμα. Ἡ στρώσι αὐτὴ περιεῖχε διακοσμημένη καὶ χρηστικὴ κεραμεικὴ καὶ μεγάλη ὁμάδα 98 τεμαχίων ὀψιανοῦ καθὼς καὶ ἄφθονα κόκαλα. Ἐξίσου σημαντικὴ ὑπῆρξε ἡ ἀνασκαφὴ καὶ τῆς στρώσις 5, καστανοῦ χρώματος, ποῦ περιεῖχε ὁμοίως μεγάλη ποσότητα ὀψιανοῦ.

Ἀπὸ στατιστικὴ ἀποψι, ἀπὸ τὶς δύο στρώσεις 4 καὶ 5, οἱ ὁποῖες καὶ περιεῖχαν τὴν ἀσυνήθιστη ποσότητα ὀψιανοῦ, σημειώνεται ὅτι ἀπὸ τὴ στρώσι 4 προέρχονται 8 λεπίδες, 8 πυρῆνες καὶ 104 ἀπολεπίσματα, ἐνῶ ἀπὸ τὴ στρώσι 5 προέρχονται 119 λεπίδες, 95 πυρῆνες καὶ τέλος 410 ἀπολεπίσματα. Γενικά, οἱ λεπίδες ἀπὸ τὴ στρώσι 5 ἔχουν ἐλλειπτικὸ σχῆμα καὶ διατομὴ σχήματος τραπεζίου.

Πρὸς Νότο ἀνασκάψαμε τὴν τάφρο I-J10, ἀριθ. 12 (εἰκ. 1). Ἀναμενόταν καὶ ἐδῶ ἡ ἀνακάλυψι ἀξιόλογης στρωματογραφημένης ἐπίχωσις. Κάτω ἀπὸ σκληρὴ στρώσι τῶν γεωμετρικῶν χρόνων ἀνακαλύφθηκε σὲ βάθος στρώσι μὲ πρωτοκυκλαδικὴ I καὶ II κεραμεικὴ. Ἀπὸ τὴ στρώσι προέρχεται θραῦσμα πῆλινης πυξίδας μὲ ἐγγάρακτη διακόσμησι καὶ θαλάσσια ἀχιβάδα (6.7×9.9 ἐκ.). Ἡ ἀπομάκρυνσι τῆς στρώσις 4 ὀδήγησε στὸν ἐντοπισμὸ (στὴν ἐπιφάνεια τῆς 5) ὁπῆς διαμέτρου 0.11 μ. ποῦ πιθανῶς σχετίζεται μὲ πασσαλόπηξι. Μεταξὺ τῶν εὐρημάτων τῆς στρώσις ποῦ διακρίνονται γιὰ ποικιλία τυπολογικῶν χαρακτηριστικῶν τῶν πρωτοκυκλαδικῶν χρόνων (I καὶ II) φαίνεται νὰ ὑπάρχουν καὶ ἀντικείμενα παλαιότερης φάσεως. Διακρίνεται

9. Γιὰ τὴν ὁμάδα, βλ. J. N. COLDSTREAM, *Greek Geometric Pottery* (London 1968) 180.

αίχμη βέλους από όψιανό, μήκους 0.029 μ. και πλάτους 0.010 μ.· ή τυπολογία τής αίχμης βρίσκει συγγενή παράλληλα στην απόδοση του σχήματος (τις αμφίκυρτες πλευρές και το ελαφρώς όδοντωτό περίγραμμα) στην πολιτιστική βαθμίδα του Σάλιαγκου, που ανάγεται στην ύστερη νεολιθική περίοδο¹⁰. 'Από την πρωτοκυκλαδική επίχωση τής τάφρου προέρχεται σημαντική ποικιλία λεπίδων όψιανού.

'Ιδιαιτέρως σημαντικά ύπῆρξαν τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἀνασκαφῆς τῆς τάφρου I-J10, ἀριθ. 13, που καταλαμβάνει τὸ ΒΑ ἄκρο τοῦ κανάβου τοῦ συστήματος τῶν τάφρων τοῦ Κάτω Πλατώματος (εἰκ. 1). Στὸ σημεῖο αὐτὸ τὸ ἔδαφος εἶναι κατωφερικὸ καθιστώντας τὶς ἐργασίες δυσχερεῖς. Τμῆμα τῆς τάφρου καταλαμβάνει ὄγκος μεγάλου βράχου ποὺ ἀναδύεται στὴ βόρεια πλευρά. Τὸ ἀπόλυτο ὕψομετρικὸ σημεῖο ἐπὶ τοῦ βράχου κατὰ μέτρηση τοῦ 1990 ἀνέρχεται στὰ +52.03 μ. 'Η ἀνασκαφὴ τῆς τάφρου ἐξελίχθηκε μὲ τὴν ἀφαίρεση τοῦ ἐπιφανειακοῦ στρώματος 1 καὶ τοῦ ἐπόμενου καστανοῦ, μαλακῆς σύστασης 2. 'Ωστόσο ἐπειδὴ διαπιστώθηκε ἡ ὑπαρξὴ κινδύνου μετατόπισης τοῦ βράχου ἀποφασίσθηκε ὁ περιορισμὸς τῆς ἀνασκαφῆς στὴ νότια πλευρά, ὅπου στὴ συνέχεια ἀνασκάφηκε τάφος πλάτους 1.50 μ. καὶ μήκους ποὺ ἀντιστοιχεῖ μὲ τὸ μῆκος τῆς τάφρου καθεαυτῆς.

'Η στρώση 3 ἦταν καστανή, σκληρὴ, καὶ περιεῖχε ἀριθμὸ μυκηναϊκῶν καὶ γεωμετρικῶν ὀστράκων. Στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ ἡ στρώση ἐμφανιζόταν λιγότερο παχιά καὶ ἐπίσης λιγότερο σκληρὴ. 'Η ἐπόμενη στρώση 4 ἦταν καστανή, ἀμώδης, περιέχουσα ὁμοίως μυκηναϊκὰ καὶ γεωμετρικὰ ὄστρακα. Μὲ τὴ στρώση 5 γίνεταὶ κατευθεῖαν μετάβαση στὴν πρωτοκυκλαδικὴ περίοδο. 'Η στρώση 5 ἦταν σκληρὴ καὶ περιεῖχε πρωτοκυκλαδικὰ ὄστρακα, καμένη κεραμεικὴ καὶ ὀψιανούς. 'Η ἀνασκαφὴ τῆς 5 ἔφερε στὸ φῶς μεγάλο ἐξέχοντα βράχο ποὺ δὲν κατέστη δυνατόν νὰ διαπιστωθεῖ ἂν ἀποτελοῦσε τμῆμα τοῦ φυσικοῦ ὑπεδάφους τοῦ Κάτω Πλατώματος. Τὸν βράχο περιέβαλε ἡ στρώση 6, καστανοῦ ἀνοιχτότερου πρὸς τὴν 5 χρώματος, ποὺ χαρακτηριζόταν γιὰ τὴ μαλακὴ τῆς σύσταση καὶ περιεῖχε πολλοὺς λίθους, κόκαλα ζώων, θαλάσσια ὄστρεα καὶ ὀψιανούς. 'Απὸ τὴν 6 προέρχονται ὄστρακα τῆς πρωτοκυκλαδικῆς I καὶ II φάσεως.

10. 'Ε.ἀ. σημ. 8 πίν. 35 ἀριθ. 3-5.

Δυστυχῶς, ἀπὸ τὴν πρωτοκυκλαδικὴ στρώση δὲν προέρχονται ἐνδείξεις κτίσματος ἢ πλίνθων, ὅπως στὴν περίπτωσιν τῆς γειτονικῆς I-J10, ἀριθ. 1. Τὰ εὐρήματα περιλαμβάνουν κατὰ κύριο λόγο κεραμεικὴ τῆς ὁποίας ἡ μελλοντικὴ συστηματικὴ μελέτη θὰ προσθέσει σημαντικὰ νέα στοιχεῖα στὴν ἐμβάθυνσιν τῆς ἐξέλιξης τῆς πρωτοκυκλαδικῆς κεραμεικῆς. Πιστεύεται ὅτι ἡ ὁμάδα τῆς στρώσεως 6 περιέχει ὄστρακα τῶν φάσεων I καὶ II. Τὰ σχήματα εἶναι χειροποίητα, ἀνοιχτά, ὅπως οἱ φιάλες, κυλινδρικές πυξίδες, τὰ χυτροειδῆ ἀγγεῖα μὲ χεῖλος νεῦον πρὸς τὰ ἔξω καὶ κάθετες βραχεῖες λαβές, χαμηλές καὶ σχεδὸν σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸ σῶμα. Στὰ παλαιότερα δείγματα οἱ λαβές ἐμφανίζουν μικρὴ στένωσιν στὸ μέσον τοῦ μήκους. Ὁ πηλὸς εἶναι γενικὰ καστανός. Στὰ παλαιότερα δείγματα τὰ ἀγγεῖα ἔχουν στιλβωμένη ἐπιφάνεια, τὰ δὲ χρώματα κυμαίνονται μεταξὺ καστανοῦ καὶ μέλανος. Μεταξὺ τῶν ὀστράκων ξεχωρίζουν ὀρισμένα μὲ ἐγχάρακτῃ διακόσμηση. Ὁστρακο, ἴσως πυξίδος, ἀπὸ τὴ στρώσιν 5 ἔχει σωζ. διαστάσεις 0.063×0.031 μ. καὶ φέρει ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας ἀνάγλυφον διακόσμηση ἀντίπτωτων σπειρῶν (πίν. 131δ).

Ὡστόσο τὸ σημαντικότερον εὑρημα τῆς τάφρου καὶ ἐν γένει τῆς ἀνασκαφῆς εἶναι μαρμαρίνον περίαπτο ποῦ σώζεται μόνον κατὰ τὸ κάτω τμήμα καὶ παριστᾷ γυνὴν γυναικεία μορφή (πίν. 131ε'). Τὸ εἰδῶλιον ἀποδίδει διογκωμένους γλουτοὺς ποῦ καταλήγουν ἄνω σὲ ἔντονον στένωσιν πρὸς ἀπόδοσιν τῆς ὀσφύος. Διακρίνεται στὴ μέση μικρὴ ὀπή, προφανῶς γιὰ τὴν ἀνάρτησίν του στὸν λαιμό, σὰν περίαπτο. Τὸ σωζόμενον ὕψος ἀνέρχεται στὰ 0.025 μ., τὸ πλάτος στὰ 0.031 μ., τὸ δὲ πάχος στὰ 0.009 μ. Οἱ ἀναλογίαι τοῦ γυναικείου κορμοῦ ἀνακαλοῦν τὰ χαρακτηριστικὰ γυναικείων εἰδωλίων τῆς φάσεως τοῦ Σάλιαγκου¹¹.

Ἐνδιαφέρον προκαλεῖ ἡ ἀνακάλυψις στὴν ἴδιαν στρώσιν ὀστέων ζώων. Σύμφωνα μὲ τὴ μελέτη τοῦ ὕλικου προκύπτει ἡ παρουσία ὀστέων αἰγοπροβάτων, ἀγελάδων καὶ χοίρων. Τέλος βρέθηκαν 281 ἀπολεπίσματα καὶ λεπίδες ὀψιανοῦ.

Συγκεφαλαιώνοντας, μεγάλη εἶναι ἡ σπουδαιότητα τοῦ ὕλικου τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ 1990 ἀπὸ τὴν τάφρον I-J10, ἀριθ. 13. Διαπιστώνεται ἡ ὑπαρξὴ πρώιμης πρωτοκυκλαδικῆς φάσεως, ποῦ σχετιζόμενη μὲ τὰ εὐρήματα λεπίδων καὶ ἄλλων συναφῶν εὐρημάτων ἀπὸ γειτονικῆς τάφρου ἀποδεικνύει ὅτι ὁλόκληρο τὸ Κάτω Πλάτωμα στὴ διάρκεια τοῦ πρώτου μισοῦ τῆς 3ης π.Χ. χιλιε-

11. Ἐ.ἀ. σημ. 8 πίν. 35 ἀριθ. 4.

τηρίδας χρησιμοποιούνταν ὡς χώρος ἐγκατάστασης ἀπὸ τοὺς πρώτους κατοίκους τῆς Πάρου. Σημειώνεται μὲ ἐπιφύλαξη ὅτι ὁρισμένα χαρακτηριστικὰ τῶν εὐρημάτων τοῦ Κάτω Πλατώματος δυνατὸν νὰ ἀνήκουν καὶ σὲ παλαιότερη φάση. Πράγματι, τὰ πρώιμα χαρακτηριστικὰ τοῦ γυναικείου κορμοῦ τοῦ περιάπτου, καθὼς καὶ ἡ μορφή ὁρισμένων λεπίδων ὀψιανοῦ (βλ. J-I10, ἀριθ. 9) τονίζουν τοὺς στενοὺς δεσμοὺς τῶν εὐρημάτων μὲ τὴ φάση τοῦ Σάλιαγκου. Ἐπίσης, σχετικὰ μὲ τὴν πρωτοκυκλαδική φάση, ἡ ἀνασκαφή τάφρων στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ πλατώματος ἀποκάλυψε ἔχνη τοίχων, ποὺ ἔβαιναν μὲ κατεύθυνση B-N καὶ εἶχαν ταυτόχρονα ἀναλημματικὸ καὶ ὀχυρωματικὸ χαρακτήρα.

Τέλος, γεγονὸς ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν τοπογραφία τῆς ἀκροπόλεως τῶν Κουκουναριῶν στοὺς μυκηναϊκοὺς χρόνους, ὑπῆρξε ἡ διαπίστωση τῆς πορείας τοῦ τεῖχους (βλ. τάφρους I-J10, ἀριθ. 5, 6, 3). Πράγματι, ὅπως προέκυψε ἀπὸ τὴν ἀνασκαφή, τὸ τεῖχος ἐκτεινόταν ἀπὸ B πρὸς N, εἶχε ὀχυρωματικὸ χαρακτήρα καὶ προφύλασσε τὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ λόφου στὴν ἰδιαίτερα ἀσθενὴ θέση τοῦ Κάτω Πλατώματος.

Ὅπως ἀποδείχτηκε ἀπὸ παλαιότερες ἐρευνες, τὸ τεῖχος πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ σὲ προχωρημένη βαθμίδα τῆς ΥἚ IIIΓ περιόδου. Ὅμως γεγονὸς σημαντικὸ γιὰ τὴν πληρέστερη κατανόηση τῆς ἄλωσης καὶ τῆς ὀλοκληρωτικῆς καταστροφῆς τῆς ἀκρόπολης τῶν Κουκουναριῶν σὲ ἐλαφρῶς παλαιότερη φάση (ὅταν πυρπολήθηκε τὸ ἡγεμονικὸ συγκρότημα τῆς κορυφῆς τοῦ λόφου) εἶναι ἡ ἀνεύρεση σύγχρονης κεραμεικῆς σὲ στρώση καταστροφῆς τοῦ Κάτω Πλατώματος. Ἡ εὕρεση αὐτὴ πιστοποιεῖ τὴ μεγάλη ἔκταση τῆς καταστροφῆς ποὺ κατὰ τὰ τεκμήρια δὲν περιορίσθηκε μόνον στὴν κορυφὴ τοῦ λόφου ἀλλὰ ἐπίσης καὶ στὸ Κάτω Πλάτωμα.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΣΚΙΛΑΡΝΤΙ

17. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΑΚΡΩΤΗΡΙΟΥ ΘΗΡΑΣ*

(Πλν. 132-147)

Κατὰ τὸ 1990 συνεχίστηκαν οἱ ἐργασίες στὸ Ἀκρωτήρι τῆς Θήρας στὴν *Οἰκία Γυναικῶν*, τὴν *Ξεστὴ 3* καὶ ἀνατολικῶς τῆς *Δυτικῆς Οἰκίας*.

Οἰκία Γυναικῶν

Στὴν Οἰκία Γυναικῶν ἡ ἔρευνα συνεχίστηκε στὰ δωμάτια 2, 3, 4, 6, 7 καὶ 8 (εἰκ. 1-2), ὅπου εἶχε ἀρχίσει κατὰ τὴν ἀνασκαφικὴ περίοδο τοῦ 1987¹.

Δωμάτιο 2

Παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ χώροι ποὺ ἀνασκάφηκαν ἀνήκουν στὸ ἰσόγειο τοῦ κτιρίου, ἡ διατήρηση τῶν τοίχων εἶναι πενιχρή. Συχνὰ ἡ βλάβη τους εἶναι τόσο σοβαρὴ ὥστε μὲ δυσκολία ἀναγνωρίζεται ἡ ἐσωτερικὴ παρειά τους (πίν. 132α). Μετὰ τὴν ἀφαίρεση τοῦ «ἀναδιπλωμένου» δαπέδου ἡ στέγης², ἐνσω-

* Συνεργάτες τῆς ἀνασκαφῆς κατὰ τὴν περίοδο τοῦ 1990 ὑπῆρξαν οἱ: α) ἀρχαιολόγοι Ἀ. Ἀγραφιῶτη, Γ. Ἀλεξόπουλος, Ἀ. Ἀλεξοπούλου, Ἰ. Βλαντῆς, Ἀ. Γραμμένου, Ἀ. Δεβετζῆ, Π. Ἐσκιτζιογλου, Σ. Ζεκόπουλος, Ἀ. Καλαντζῆς, Ἰ. Καραλῆ, Ἐ. Κάτσα, Μ. Μαρθάρη, Ἀ. Μιχαηλίδου, Β. Μπίρταχα, Χ. Μπουλώτης, Ἐ. Παναγιωτακοπούλου, Ἐ. Παπαγεωργίου, Ἀ. Παπαγιαννοπούλου, Ἐ. Παπαδημητρίου, Ἀ. Σαρπάκη, Π. Σγουρίτσα, S. Yoshiyuki, Χ. Τελεβάντου καὶ Αἰ. Τρανταλίδου, β) ἀρχιτέκτονες Κ. Παλυβοῦ καὶ Ἀ. Σαλῆ-Ἀξιώτη, γ) φωτογράφοι Ἀ. Βολιώτης καὶ Ἐ. Κάτσα, δ) συντηρητὲς Λ. Ἀλεφραγκῆς, Ἐ. Παπαδήμα καὶ Θ. Χάλαρη, ε) τριάντα φοιτητὲς ἀρχαιολογίας καὶ πέντε σπουδαστὲς συντήρησης τῶν ΤΕΙ Ἀθῆνας. Ἐπίσης στὴν ἀνασκαφὴ παρέμειναν γιὰ λίγες ἡμέρες καὶ προσέφεραν τὶς ὑπηρεσίες τους οἱ παρακάτω ἐπισκέπτες: Ὁ καθηγητὴς Θ. Τάσιος καὶ ἡ Δρ. Ἐ. Βιτζηλαίου, τοῦ Ἐθνικοῦ Μετσοβίου Πολυτεχνείου, ὁ Rev. E. Bader, Ἐφορος τοῦ Μουσείου τοῦ Πανεπιστημίου St. Thomas στὸ Houston, Texas, ὁ Dr. J. Crowley τοῦ Πανεπιστημίου Hobart στὴν Τασμανία τῆς Αὐστραλίας καὶ ὁ Δρ. Β. Κυλίκογλου, ἐρευνητὴς στὸ Κέντρο «Δημόκριτος».

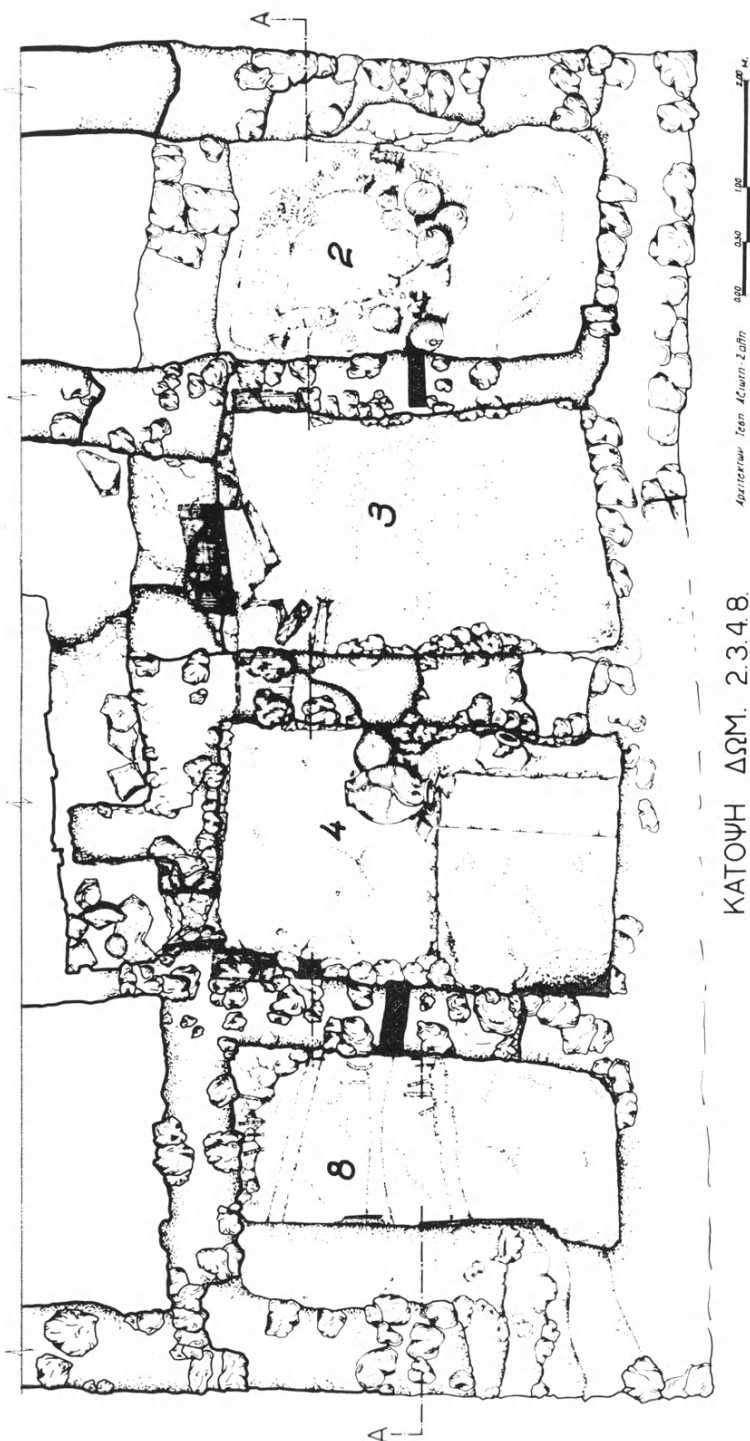
1. Χ. ΝΤΟΥΜΑΣ, *ΠΑΕ* 1987, 247 κέ.

2. "Ο.π.

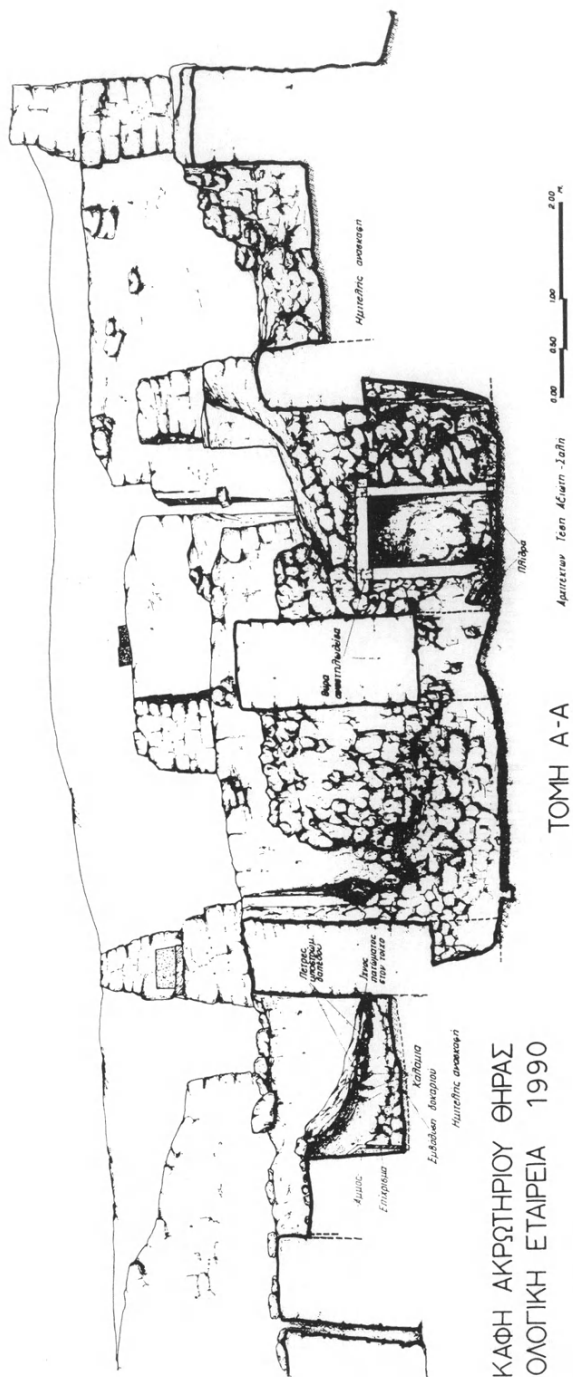

ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΑΚΡΩΤΗΡΙΟΥ ΘΗΡΑΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ 1990

ΟΙΚΙΑ ΓΥΝΑΙΚΩΝ

Είχ. 1. Οικία Γυναικών: κάτοψη δωματίων 2, 3, 4, 8.

Εικ. 2. Οικία Γυναικών: τομή δοματίων 2, 3, 4, 8.

ματωμένα στο όποιο βρέθηκαν όστρακα, φολίδες όψιανοῦ, κονιάματα καὶ θραύσματα τοιχογραφιῶν, ἀποκαλύφθηκαν περισσότερα ἀπὸ τετρακόσια ἀγγεῖα (πίν. 132β), κατὰ τὸ πλεῖστον ἀκέραια καὶ σχεδὸν στὴν ἀρχικὴ τους θέση. Πρόκειται γιὰ σκεύη ἐγγύριας παραγωγῆς, κυρίως ἀμφορεῖς μὲ ἐλλειψοειδὲς στόμιο (πίν. 133α), πιθαράκια μὲ γεφυρωτὴ πρόχυση (πίν. 133β), σφαιρικές γεφυρόστομες πρόχους (πίν. 133α), μικρὲς μαστοπρόχους, κυλινδρικά «ἀνθοδοχεῖα», κωνικὰ ρυτά, καστανοβαφεῖς πρόχους μὲ λευκὴ διακόσμηση καλαμοειδῶν (πίν. 134α), τριποδικὲς χύτρες, «κυκλαδικούς» σκύφους (πίν. 134α), καρποδόχες κλπ. Στὸν ἀριθμὸ τῶν ἀγγείων αὐτῶν περιλαμβάνεται καὶ πλῆθος (ἄνω τῶν 300) ἄωτων κωνικῶν κυathίων ποὺ βρέθηκαν διευθετημένα σὲ στῆλες ἀπὸ ἰσομεγέθη κυάθια παρὰ τὴ βορειοδυτικὴ γωνία τοῦ δωματίου καὶ κατὰ μῆκος τοῦ δυτικοῦ ἡμίσεος τοῦ βόρειου τοίχου (πίν. 134α-β)³. Βρέθηκαν ἐπίσης καμαραϊκὸς ἀμφορέας μὲ λευκὴ διακόσμηση σπειρῶν, μεγάλη μινωικὴ πρόχους ἐπίσης διακοσμημένη μὲ σπεῖρες (πίν. 135α), καθὼς ἐπίσης κνωσιακὴ μεσομινωικὴ ΠΙΒ πρόχους τοῦ λεγόμενου πολύχρωμου ρυθμοῦ σὲ όστρακα διάσπαρτα σὲ ὁλόκληρο τὸ δωμάτιο. "Όλα τὰ ἀνωτέρω ἀγγεῖα προέρχονταν ἀπὸ τὸν πρῶτο ὄροφο τῆς οἰκίας, δεδομένου ὅτι βρέθηκαν πάνω ἀπὸ τὸ δάπεδό του. Τὸ δάπεδο αὐτὸ εἶχε ὑποχωρήσει στὸ κέντρο κατὰ τὸν μεγάλο ἄξονα τοῦ δωματίου (ἀπὸ 'Ανατολῶν πρὸς Δυσμάς), καὶ ἦταν κατακερματισμένο. Ἡ παρουσία μεγάλων λίθων πάνω σὲ αὐτὸ τὸ δάπεδο, πεσμένων προφανῶς ἀπὸ τοὺς πλευρικοὺς τοίχους, υποδηλώνει ὅτι ἡ βλάβη τῶν τοίχων προηγήθηκε τῆς κατάρρευσης τῆς ὀροφῆς. Ἴσως δὲ ἡ ἑναρξὴ κατάρρευσης τῶν τοίχων προκάλεσε καὶ τὴν πτώση τοῦ ὑπερκείμενου δαπέδου ἢ στέγης. Τὰ ὑλικά ἀπὸ τὴν καταστροφὴ αὐτὴ ποὺ σωρεύτηκαν πάνω στὸ δάπεδο τοῦ πρώτου ὀρόφου προφανῶς συγκράτησαν τὴ στέγη προστατεύοντας ἔτσι τὰ ἀποθηκευμένα στὸν πρῶτο ὄροφο ἀγγεῖα. Στὴν καλὴ διατήρηση τῶν ἀγγείων αὐτῶν θὰ πρέπει νὰ συνέβαλαν καὶ οἱ δοκοὶ τῆς ὀροφῆς, οἱ ὁποῖες καὶ μετὰ τὴν ὑποχώρησή τους δὲν θὰ πρέπει νὰ ἔπαυσαν νὰ συγκρατοῦν τμήματα τῆς πεσμένης στέγης. Λεπτὴ ποταμίσια ἄμμος, τῆς ὁποίας ἡ παρουσία ἔχει ἐπισημανθεῖ καὶ σὲ ἄλλα σημεῖα τοῦ οἰκοδομήματος, βρέθηκε καὶ στὸ δωμάτιο 2. Ἡ ἄμμος αὐτὴ προφανῶς εἰσχώρησε μὲ τὰ ὕμβρια ὕδατα διαμέσου ἀγωγῶν ποὺ δημιουργοῦν οἱ ἀποσυντεθειμένες ρίζες τῶν

3. Βλ. καὶ Σ. ΜΑΡΙΝΑΤΟ, 'Ανασκαφαὶ Θήρας V, 1971 ('Αθήναι 1972) 13 πίν. 6α.

ἀμπελιῶν, ἀπὸ ψηλὰ (δυτικά) πρὸς τὸν χεῖμαρρο (ἀνατολικά). Παρόμοια ἄμμος φαίνεται νὰ ἔχει διεισδύσει καὶ κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ πρώτου ὀρόφου, τὸ ὁποῖο, πρὸς τὸ παρόν, δὲν μετακινήθηκε.

Δωμάτιο 3

Στὸ δωμάτιο αὐτὸ συνεχίστηκε καὶ περατώθηκε ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ ἰσογείου. Ἀφαιρέθηκαν τὰ τμήματα τοῦ πεσμένου δαπέδου τοῦ πρώτου ὀρόφου κατὰ μῆκος τοῦ νότιου καὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου, τὰ ὁποῖα εἶχαν ἀφαιρεθῆ κατὰ χώραν τὸ 1987 (πίν. 135β)⁴. Κάτω ἀπὸ τὸ πεσμένο αὐτὸ δάπεδο βρέθηκε στρώση λεπτῆς ποταμίσις ἄμμου πάνω στὸ στρώμα καταστροφῆς. Τὸ στρώμα αὐτὸ κατὰ τὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ δωματίου εἶχε μικρὸ πάχος καὶ ἀπετελεῖτο ἀπὸ λεπτὸ καστανόχρωμο χῶμα, προφανῶς προὶόν τῆς ἀποσύνθεσης ὠμῶν πλίνθων (πίν. 136α). Τμήματα τέτοιων πλίνθων βρέθηκαν κατὰ χώραν καὶ φαίνεται ὅτι ἀποτελοῦσαν διαχωριστικὸ τοιχίον, τὸ ὁποῖο δημιουργοῦσε μικρὸ διάδρομο στὸ δυτικὸ ἄκρο τοῦ δωματίου (πίν. 136β, 137α). Μέσω τοῦ διαδρόμου αὐτοῦ ἐπικοινωνοῦσαν μεταξὺ τους τὰ δωμάτια 2, 3 καὶ 4. Κατὰ μῆκος τοῦ νότιου τοίχου, μέσα στὸ στρώμα καταστροφῆς, βρίσκονταν τρεῖς πίθοι, οἱ ὁποῖοι εἶχαν ἐντοπιστεῖ ἤδη κατὰ τὴν ἀνασκαφικὴ περίοδο τοῦ 1987 (πίν. 135β).

Καὶ τοῦ δωματίου 3 οἱ τοῖχοι εἶχαν σχεδὸν ἀποσυνθροθῆ (πίν. 137β). Παρὰ ταῦτα, κατέστη δυνατὸς ὁ ἐντοπισμὸς τῶν ἀνοιγμάτων θυρῶν ἐπικοινωνίας τοῦ δωματίου μὲ τοὺς παρακείμενους χώρους διαμέσου τοῦ ἀνωτέρω διαδρόμου. Χάρη στὰ ἀποτυπώματα τῶν ξύλινων πλαϊσίων ἐντοπίστηκε παρὰ τῇ βορειοδυτικῇ γωνίᾳ ἡ θύρα ἐπικοινωνίας μὲ τὸ δωμάτιο 2. Στὸ κούφωμα τῆς θύρας αὐτῆς διατηρεῖται κατακόρυφο ἀποτύπωμα τμήματος τοῦ θυροφύλλου (πίν. 138α). Στὸν δυτικὸ τοῖχο καὶ κατὰ τὴ νοτιοδυτικὴ γωνία τοῦ δωματίου βρέθηκε τὸ ἀνοιγμα θύρας ἐπικοινωνίας μὲ τὸν διάδρομο ποὺ περιθέει τὸν φωταγωγὸ (χῶρος 9) στὸ ἰσόγειο (πίν. 138β), ἐνῶ παρὰ τὴ νοτιοδυτικὴ γωνία ἀλλὰ στὸν νότιο τοῖχο ἐντοπίστηκε ἡ θύρα ἐπικοινωνίας μὲ τὸ δωμάτιο 4 (πίν. 139α). Γιὰ τὴν προστασία καὶ τὴ συγκράτηση τῶν ἀνοιγμάτων αὐτῶν στὴ μὲν δυτικὴ θύρα ἔγινε συμπλήρωση τῶν κενῶν ξύλου μὲ ὀπλισμένο σκυρόδεμα, στὴ δὲ βόρεια ἔγινε προσωρινὴ ὑποστήλωση μὲ ξυλοκατασκευή (πίν. 139β).

4. Χ. ΝΤΟΥΜΑΣ, ΠΑΕ 1987, 249.

Δωμάτιο 4

Μετά την αντιστήριξη τῶν τοίχων βόρειου καὶ νότιου κατέστη δυνατὴ ἡ συνέχιση τῆς ἔρευνας στὸ δυτικὸ ἥμισυ τοῦ δωματίου ποὺ εἶχε διακοπεῖ τὸ 1987⁵. Κάτω ἀπὸ τὸ πεσμένο δάπεδο τοῦ ὀρόφου βρέθηκαν στὸ δάπεδο τοῦ ἰσογείου πολλοὶ ἀκατέργαστοι λίθοι, προφανῶς προερχόμενοι ἀπὸ τὴν κατάρρευση τῶν ἀνωτέρων τμημάτων τῶν τοίχων τοῦ ἰσογείου. Ἡ κατάρρευση αὐτὴ φαίνεται πὼς ἦταν ἡ αἰτία τῆς καθίζησης ποὺ ἔχουν ὑποστεῖ οἱ τοῖχοι τοῦ πρώτου ὀρόφου κατὰ ἓνα περίπου μέτρο. Τὴν ὑπόλοιπη ἐπίχωση μεταξὺ τῶν δύο δαπέδων—ἰσογείου καὶ ὀρόφου—ἀποτελοῦσε ἡφαιστειακὴ τέφρα, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ τμήμα κατὰ μῆκος τοῦ δυτικοῦ τοίχου. Στὸ τμήμα αὐτὸ βρέθηκε μεγάλη ποσότητα λεπτῆς ποταμίσις ἀμμου σὲ στρῶμα ποὺ λέπτυνε πρὸς τὸ κέντρο—ἀνατολικά—τοῦ δωματίου προδίδοντας τὴ φορὰ διείσδυσής της στὸ δωμάτιο.

Ἐνσωματωμένα στὰ ὑλικά τοῦ δαπέδου τοῦ πρώτου ὀρόφου βρέθηκαν καὶ μικρὰ θραύσματα κονιαμάτων, ἐνίοτε ἀναγλύφων ἢ μὲ ὀριζόντιες ταινίες διαφόρων χρωμάτων, προφανῶς προερχομένων ἀπὸ παλαιότερο τοιχογραφικὸ διάκοσμο τῆς οἰκοδομῆς. Χάρη στὴ συγκράτηση τοῦ δαπέδου τοῦ πρώτου ὀρόφου σὲ ἀρκετὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ ἰσογείου διατηρήθηκαν σὲ σχετικὰ καλὴ κατὰσταση τὰ λίγα σκεύη τοῦ δωματίου. Μεταξὺ τους ἀναφέρονται τρίωτος πίθος, λοξότμητη πρόχους, τριποδικὴ χύτρα, δύο κυάθια, τρία ἄωτα κωνικὰ κύπελλα κ.ἄ. Ἰδιαιτέρο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει μικρὴ ὁμάδα ἰδιόρρυθμων ἀκόσμητων σκευῶν χονδροειδοῦς κατασκευῆς. Πρόκειται γιὰ τύπους ποὺ γιὰ πρώτη φορὰ ἐμφανίζονται στὸ Ἀκρωτήρι: χαμηλὴ ὀρθογώνια τράπεζα μὲ κεντρικὸ κοῖλο στήριγμα καὶ λευκὸ παχὺ εὐθρυπτο ἐπίχρισμα (πίν. 140α), ἄλλη στρογγυλὴ τράπεζα μὲ κωνικὸ κοῖλο πόδι καὶ ὅμοιο ἐπίχρισμα (πίν. 140β). Τὸ σκεῦος αὐτὸ ἀνεστραμμένο θὰ μπορούσε νὰ ἐκληφθεῖ ὡς καδίσκος μὲ σύμφυτο πλατὺ κυκλικὸ δίσκο στὴ βάση. Τέλος, μεταξὺ τῶν ἀσυνήθων σκευῶν καταλέγεται καὶ πύραυνο (;) ἀμφικωνικοῦ σχήματος. Τὰ σκεύη αὐτά, μαζί μὲ ἄλλο ἰδιόρρυθμο πύραυνο (βλ. ΠΑΕ 1987) βρέθηκαν κοντὰ στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τοῦ βόρειου τοίχου καθιστώντας ἰδιαιτέρα ἐνδιαφέρον τὸ σημεῖο αὐτὸ τοῦ δωματίου.

5. "Ο.π.

Δωμάτιο 6

Οἱ ἐργασίες στοῦ δωματίου αὐτοῦ περιορίστηκαν στήν ἀφαίρεση τῶν κινητῶν εὐρημάτων καί τῇ μεταφορᾷ τους στά ἐργαστήρια καί τίς ἀποθήκες. Τά εὐρήματα αὐτά εἴτε κατὰ χώραν, εἴτε μετακινημένα εἶχαν ἀφεθεῖ μέσα στοῦ δωματίου κατὰ τήν ἀνασκαφική περίοδο τοῦ 1972 (πίν. 141β)⁶. Πρόκειται γιά λίθινα ἐργαλεῖα μέ ἴχνη κρούσης ἢ τριβῆς καί πήλινα ἀγγεῖα μεγάλα καί μικρά γνωστῶν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον τύπων. Πρωτοτυπία παρουσιάζει τριποδικὸ τρίγωνικὸ σκεῦος ποὺ θυμίζει ἀντίστοιχα λίθινα (πίν. 143α).

Δωμάτιο 7

Τὸ Δωμάτιο 7 ποὺ καταλαμβάνει τὴ βορειοδυτικὴ γωνία τοῦ κτιρίου ἔχει ἐμβαδὸν 2.5×3.5 μ. Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ εἶχε σχεδὸν ὀλοκληρωθεῖ κατὰ τὸ 1972⁷. Παρέμενε μόνον μικρὸ τμήμα ἀπὸ τὴν ἐπίκλωση τοῦ ἰσογείου κατὰ μῆκος τοῦ βόρειου τοίχου, ἐνῶ εἶχαν ἀφεθεῖ κατὰ χώραν πολλὰ ἀγγεῖα πάνω στοῦ πλακόστρωτο δάπεδό του (πίν. 142α).

Ἡ ἀνάγκη μελέτης γιά τὴν προστασία τοῦ κτιρίου ἀπὸ στατικῆς πλευρᾶς καί ἡ ὀλοκλήρωση τῆς μελέτης τῶν εὐρημάτων γιά τὴν τελικὴ δημοσίευση ἐπέβαλε τὴν ἐκτέλεση συμπληρωματικῶν ἐργασιῶν καί στοῦ δωματίου αὐτοῦ. Κατ' ἀρχὴν ἀφαιρέθηκαν ὅλα τὰ ἀγγεῖα ποὺ εἶχαν ἀφεθεῖ ἐπὶ τόπου στοῦ ἰσόγειο. Ὅρισμένα ἀπὸ τὰ ἀγγεῖα αὐτὰ φαίνεται ὅτι προέρχονταν ἀπὸ τὸν ὄροφο: βρέθηκαν πάνω ἀπὸ τμήματα τοῦ πεσμένου δαπέδου του. Μέσα στὰ ὑλικά κατασκευῆς τοῦ δαπέδου αὐτοῦ βρέθηκαν θραύσματα ἀνάγλυφης τοιχογραφίας, ὅμοια μέ ἐκεῖνα ποὺ βρέθηκαν στὰ ἀντίστοιχα δάπεδα τῶν Δωματίων 2 καί 4. Ἡ εὕρεση τῶν τεμαχίων αὐτῶν ἀποτελεῖ ἀδιαμφισβήτητη μαρτυρία γιά τὴν ὑπάρξη τοιχογραφικοῦ διακόσμου στὰ κτίρια τῆς Θήρας πολὺ πρὶν τὴν οἰκοδόμηση τῶν κτιρίων τῆς τελευταίας φάσης τοῦ οἰκισμού στοῦ Ἀκρωτηρίου.

Μὲ τὴν ὀλοκλήρωση τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ ἡ συνολικὴ εἰκόνα τοῦ Δωματίου 7 παρουσιάζεται ὡς ἐξῆς: α) Τουλᾶχιστον στὴν περιοχὴ αὐτὴ ἡ Οἰκία Γυναικῶν ἦταν τριώροφη, καθὼς μαρτυροῦν τὰ λείψανα τοίχων ποὺ σώζονται πάνω ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τοῦ δαπέδου τοῦ πρώτου ὀρόφου. β) Τὴ δόρωση τοῦ

6. Σ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, *Ἀνασκαφαὶ Θήρας VI*, 1972 (Ἀθήναι 1974) 8 πίν. 3α.

7. *Ο.π.* 8-10 πίν. 3β, 4β-10α.

δαπέδου τοῦ πρώτου ὀρόφου ἀποτελοῦσαν ξύλινα δοκάρια καὶ καλάμια στηριζόμενα σὲ ἀναβαθμὸ τοῦ βόρειου τοίχου, καθὼς βεβαιώνουν τὰ ἀποτυπώματα ποὺ βρέθηκαν στὴν ἐπίχωση. Τὸ δάπεδο αὐτὸ ἦταν στρωμένο μὲ πλάκες ἀπὸ ἡφαιστειακὲς λάβες. γ) Στὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ πρώτου ὀρόφου ὑπάρχουν δύο μικρὲς κόγχες, ἡ βορειότερη τῶν ὁποίων περιεῖχε 13 μικρὰ ἀγγεῖα, ὅπως κωνικὰ ρυτὰ, ἀνθοδοχεῖα-γλάστρες, κύπελλα (πίν. 142β). δ) Κατὰ τὴ νοτιο-ανατολικὴ γωνία τοῦ δωματίου στὸν ὄροφο ὑπῆρχε θύρα ἐπικοινωνίας του μὲ τὸν διάδρομο 10. Ἡ ἀναφερόμενη θύρα ἐπικοινωνίας μὲ τὸ παρακείμενο δωμάτιο 6⁸ δὲν εἶναι δυνατό νὰ ἐπιβεβαιωθεῖ μὲ τὰ σήμερα σωζόμενα στοιχεῖα.

Ἀπὸ τὴ σκευὴ τοῦ ὀρόφου ξεχωρίζουν ἀγγεῖα μικρῶν γενικῶς διαστάσεων, ὅπως μαστοπρόχοι, κωνικὰ ρυτὰ καὶ ἀνθοδοχεῖα-γλάστρες. Καὶ στὸ ἰσόγειο τὸ δωμάτιο 7 ἐπικοινωνοῦσε μὲ τὸν διάδρομο 10 μέσω θύρας κατὰ τὴ νοτιοανατολικὴ γωνία του, ἀκριβῶς κάτω ἀπὸ τὸ ἄνοιγμα τῆς ἀντίστοιχης θύρας στὸν ὄροφο. Τὸ βόρειο τμῆμα τοῦ δυτικοῦ τοίχου καταλαμβάνει ἄνοιγμα μεγάλου ὀρθογώνιου παραθύρου διαστάσεων 1×1.90 μ., τοῦ ὁποίου ἡ ποδιὰ βρίσκεται σὲ ὕψος 0.30 μ. ἀπὸ τὸ δάπεδο. Κατὰ μῆκος τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ ἰσογείου ἀποκαλύφθηκε κτιστὸ θρανίον ἐπιστρωμένο μὲ σχιστόπλακες. Ἐμπρὸς καὶ πάνω στὸ θρανίον αὐτὸ βρέθηκαν δύο κύλινδροι ἀπὸ ἄψητο πηλὸ καὶ πολλὰ μεγάλα κυρίως ἀγγεῖα, μεταξὺ τῶν ὁποίων ξεχωρίζουν ὠραία μαστοπρόχους ὅχι καλῆς διατηρήσεως, ἀσυνήθης πρόχους φακοειδοῦς σχήματος (πίν. 143β) καὶ ἄλλη πρόχους μὲ ἐπίσης ἀσυνήθες χάραγμα ἀστροειδοῦς σχήματος στὴ βάση τῆς λαβῆς.

Δωμάτιο 8

Τὴ δόρωση τοῦ δαπέδου τοῦ ὀρόφου ἀποτελοῦσαν δοκάρια καὶ κλαδιά, τῶν ὁποίων διατηρήθηκαν ἔχνη. Τὸ δάπεδο αὐτὸ εἶχε καταρρεύσει⁹ καὶ ἡ συνέχιση τῆς ἔρευνας ἐπέβαλε τὴν ἀφαίρεση τῶν συντριμμειῶν του. Μετὰ τὴν ἀφαίρεσή τους ἀφαιρέθηκε καὶ ἡ ἐπίχωση τοῦ ἰσογείου, ἡ ὁποία εἶχε ὡς ἐξῆς: Τὸ δυτικὸ τμῆμα τοῦ δωματίου κάλυπτε στρώμα λεπτῆς ποταμίσις ἀμμου, μέγιστου πάχους 1.35 μ., κατὰ τὸ δυτικὸ ἄκρο του. Τὸ στρώμα αὐτὸ ἐβaine

8. "Ο.π. 10.

9. Χ. ΝΤΟΥΜΑΣ, *ΠΑΕ* 1987, 252-253.

μειούμενο πρὸς τὰ ἀνατολικά καὶ ἔσβηνε στὸ μέσον περίπου τοῦ δωματίου. Ἡ φορὰ αὐτὴ ἀποκαλύπτει τὴν εἰσροὴ τῆς ἄμμου ἀπὸ τὰ δυτικά, μέσα ἀπὸ τὸ ἄνοιγμα θύρας ἐπικοινωνίας τοῦ δωματίου μὲ τὸν παρακείμενο χῶρο 5. Κάτω ἀπὸ τὸ στρώμα τῆς ἄμμου, ἀλλὰ καὶ πέραν αὐτοῦ, τὴν ἐπίχωση τοῦ δωματίου ἀποτελοῦσε στρώμα ἡφαιστειακῆς τέφρας, μέσα στὸ ὁποῖο διατηροῦνταν τὰ ἀποτυπώματα δοκῶν ποὺ συνεχίζονταν καὶ στὸ στρώμα τῆς ἄμμου (πίν. 144α). Τοῦτο σημαίνει ὅτι ἡ ἄμμος εἰσέφρευσε ἀρκετὰ νωρὶς μετὰ τὴν κατάρρευση τοῦ κτιρίου καὶ πάντως πρὶν ἀπὸ τὴν ἀποσύνθεση τῶν ξύλινων δοκῶν.

Στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ δωματίου, πάνω στὸ δάπεδο, παρατηρήθηκε σημαντικὴ συγκέντρωση βοτσάλων, πάνω στὰ ὁποῖα βρέθηκαν ὅλα σχεδὸν τὰ μικρὰ γενικῶς ἄγγεῖα ποὺ ἀποτελοῦσαν τὴ σκευὴ τοῦ δωματίου: προχοῖδια, καρποδόχη, πύραυνο, κύπελλο (πίν. 144β). Ὑπενθυμίζεται ὅτι παρόμοια συγκέντρωση βοτσάλων εἶχε ἐπισημανθεῖ καὶ στὸ δάπεδο τοῦ δωματίου 2 τῆς Οἰκίας Γ¹⁰.

Ἐξωτερικῶς καὶ σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν νότιο τοῖχο τοῦ δωματίου ὑπάρχει ἄλλος συμπαγὴς τοῖχος πάρχους 0.60 μ., ὁ ὁποῖος συνεχίζεται δυτικὰ μέσα στὸν χῶρο 5. Προφανῶς ὁ τοῖχος αὐτὸς εἶναι ὁ ἀρχικὸς ἐξωτερικὸς τοῖχος τοῦ κτιρίου, ὁ δὲ ἐσωτερικὸς εὐρισκόμενος, ἐξίσου ἰσχυρὸς, μάλλον ἀποτελεῖ μεταγενέστερη κατασκευὴ γιὰ τὴν ὑποστήλωση τοῦ κινδυνεύοντος δαπέδου τοῦ ὀρόφου.

Δυτικὴ Οἰκία

Οἱ ἐργασίες στὸν τομέα αὐτὸν περιορίστηκαν στὴν ὁλοκλήρωση τῆς τομῆς ΔΟ/Γ¹¹. Ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τῆς πλατείας, ποὺ βρίσκεται σὲ ἀπόλυτο ὑψόμετρο 25 μ., ὡς τὸ βάθος 2.25 μ., τὴν ἐπίχωση ἀποτελεῖ στρώμα ἀπορριμμάτων ἀπὸ μεγάλες ἀκατέργαστες πέτρες, πολλὰ θραύσματα λίθινων σκευῶν καὶ ἐργαλείων, σπαράγματα τοιχογραφιῶν, πολλὰ ὅστὰ ζῶων καὶ τεράστιες ποσότητες ὀστράκων κεραμεικῆς σύγχρονης μὲ ἐκείνης τῆς τελευταίας φάσης τοῦ οἰκισμοῦ. Ἡ κεραμεικὴ αὐτὴ χρονολογεῖ τὴ δημιουργία τοῦ παχέος αὐτοῦ στρώματος στὴν ὥριμη ΥΚ Ι/ΥΜ Ια/ΥΕ Ι περίοδο.

10. Σ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, *Ἀνασκαφαὶ Θήρας* III, 1969 (Ἀθῆναι 1970) 44 πίν. 37,2.

11. Βλ. Χ. ΝΤΟΥΜΑΣ, *ΠΑΕ* 1987, 241.

‘Ο τοῖχος, τοῦ ὁποίου ἡ κορυφή εἶχε ἐπισημανθεῖ κατὰ τὸ 1987¹², ἀποτελεῖ τρόπον τινὰ εὐθυντηρία, πάνω στὴν ὁποία ἐδράζεται ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος τῆς Δυτικῆς Οἰκίας. ‘Ο τοῖχος αὐτός, ὕψους 0.50 μ., πατεῖ στὸν φυσικὸ βράχο καὶ ἔχει προσανατολισμὸ πὺ ἐπιτρέπει τὸν συσχετισμὸ του μὲ τὸν τοῖχο α τῆς νότιας τομῆς (Δ.Ο. Β’)¹³. Φαίνεται ὅτι καὶ οἱ δύο αὐτοὶ τοῖχοι ἀποτέλεσαν τὸ ὑπόβαθρο πάνω στὸ ὁποῖο θεμελιώθηκε ἡ Δυτικὴ Οἰκία (πίν. 145α).

Στὸ βάθος τῶν 2.50 μ. τῆς τεχνητῆς ἐπίχωσης ἀποκαλύφθηκε δάπεδο ἀπὸ πατημένο χῶμα. Σχετικὴ ἔρευνα ἀπέδειξε ὅτι τὸ δάπεδο αὐτὸ εἶχε δημιουργηθεῖ μὲ τὴν ἐπίστρωση χώματος γιὰ τὴν ἐξομάλυνση τοῦ βραχώδους ἐδάφους. Ἀπὸ τὰ ὅστρακα κεραμεικῆς πὺ βρέθηκαν μέσα στὸ δάπεδο αὐτό, κυρίως τοῦ ρυθμοῦ «μαῦρο καὶ ἐρυθρό» (Black and White), ἡ διαμόρφωση τοῦ ἐδάφους μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ στοὺς ὕστερους μεσοκυκλαδικούς χρόνους. Ἐπάνω στὸ δάπεδο βρέθηκαν λεπίδες ὀψιανοῦ.

Ξεστή 3

Στὴν περιοχή τῆς Ξεστῆς 3 ἀνασκαφικὲς ἐργασίες ἔγιναν μέσα στὸ δωμάτιο 14 καὶ ἔξω ἀπὸ αὐτὸ στὰ νότια.

Δωμάτιο 14

Οἱ ἐργασίες συνεχίστηκαν ἀπὸ τὸ βάθος τῶν 1.60 μ. καὶ κάτω, ὅπου εἶχαν διακοπεῖ τὸ 1987¹⁴. Στὴν ἐπίχωση, ἀποτελούμενη ἀπὸ χῶματα καὶ ἀκατέργαστες πέτρες, προϊόντα προφανῶς κατάρρευσης τοίχων, βρέθηκαν θραύσματα ἀνάγλυφης τοιχογραφίας πὺ μάλλον ἀνήκουν στὴν τοιχογραφία τῶν ροδάκων πὺ κοσμοῦσε τὸν τρίτο ὄροφο τοῦ δωματίου 9¹⁵. Ἡ ἀφαίρεση τῶν ἐπιχώσεων ἔφερε στὸ φῶς ἄνοιγμα θύρας πρὸς τὸ δωμάτιο 13 (στὰ βόρεια), ἀπὸ τὴν ὁποία μόνον τὸ ἀποτύπωμα τῆς δυτικῆς παραστάδας διετηρεῖτο καὶ χρειάστηκε νὰ γίνουν στερεωτικὲς ἐπεμβάσεις καὶ συμπληρώσεις γιὰ τὴ διασφάλισή της. Ἀνοιγμα μεγάλων διαστάσεων —1.80×1.80 μ.— μὲ παραστάδες ἀπὸ πελεκητὲς πέτρες ἀποκαλύφθηκε στὸν νότιο τοῖχο τοῦ δω-

12. "Ο.π.

13. "Ο.π.

14. "Ο.π.

15. Σ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, Ἀνασκαφαὶ Θήρας VII, 1972 (Ἀθήναι 1976) 27 πίν. 41β.

ματίου. Ὁ χαρακτήρας τοῦ ἀνοίγματος αὐτοῦ θὰ γίνεи σαφέστερος μετὰ τὴν ὀλοκλήρωση τῆς ἀνασκαφῆς στὸ ἐξωτερικὸ τῆς Ἑστῆς 3. Ἡ ἐπίχωση τοῦ δωματίου 14 δὲν ἀπέδωσε πολλὰ κινητὰ εὐρήματα. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἀνωτέρω θραύσματα τοιχογραφιῶν βρέθηκαν ἐπίσης ἕνας μικρὸς σφραγιδόλιθος ἀπὸ ντόπια ἡφαιστειακὴ μαύρη πέτρα (πίν. 146α), ὅστἀ, ὅστρεα, θραύσματα ὀψιανῶν, ἄνθρακες καὶ μὴ συνανήκοντα (ἀπορρίμματα) ὅστρακα.

Περιοχὴ νοτίως Δωματίου 14

Ἀμέσως ἐξωτερικῶς τῶν δωματίων 11 καὶ 14 τῆς Ἑστῆς 3 ἐπιχειρήθηκε μικρὸς καθαρισμὸς σὲ χώρους ποὺ προσδιορίστηκαν ὡς τομεῖς Ε347Α καὶ Ε347Β ἀντίστοιχα. Ὁ καθαρισμὸς αὐτὸς ἀποκάλυψε γωνία ἄλλου κτιρίου ποὺ ἐντείνεται στὰ νοτιοδυτικὰ τῆς Ἑστῆς 3 καὶ ἀπὸ τὸ ὁποῖο φαίνεται ὅτι ἔπεσαν οἱ πελεκητοὶ λίθοι ποὺ εἶναι διάσπαρτοι στὴν περιοχὴ αὐτή¹⁶. Τὸ ἀνατολικὸ σκέλος τῆς γωνίας τοῦ νέου αὐτοῦ κτιρίου ἐκτείνεται πρὸς Νότο (τομέας Ε347), ὅπου ἔχει ὑποστεῖ σοβαρὴ διάβρωση, προφανῶς ἀπὸ τὸν παλαιότερα διατρέχοντα τὴν περιοχὴ χεῖμαρρο. Στὸν βραχίονα αὐτὸν τοῦ κτιρίου, ἀρκετὰ χαμηλά, ἀλλὰ διατηρημένο σὲ βαθμὸ ποὺ νὰ μὴν ἀφήνει ἀμφιβολίες, βρέθηκε τὸ ἄνοιγμα θύρας καὶ χαμηλὸ κτιστὸ θρανίον στὴν ἐξωτερικὴ παρειὰ τοῦ τοίχου (πίν. 145β). Μέσα στὸ ἄνοιγμα τῆς θύρας καὶ στὴν ἀμέσως κοντινὴν περιοχὴ του βρέθηκαν λίθινη στρογγυλὴ τράπεζα ἀπὸ δακίτη, τρεῖς ρόδακες (πίν. 146β) καὶ μία ὀκτώσχημη ἀσπίδα ἀπὸ φαγεντιανή, καθὼς ἐπίσης μία χάλκινη σπάτουλα (πίν. 146γ). Ἐνα ἄλλο κομμάτι φαγεντιανῆς σὲ σχῆμα ρόδακα, ἂν καὶ δὲν διαθέτει τὴ σχετικὴ ὀπή, θυμίζει τοὺς ἀντίστοιχους ρόδακες ποὺ πλακισιώνουν τὴν ἐκροὴ ρυτῶν ἀπὸ αὐγὰ στρουθοκαμήλου¹⁷.

Ἀνατολικότερα τοῦ ἀνωτέρω κτιρίου καθαρίστηκε ἡ θέση, ὅπου τὸ 1973 εἶχε ἀποκαλυφθεῖ καὶ ἀφεθεῖ κατὰ χώραν σωρὸς ἀπὸ λίθινα ἐργαλεῖα¹⁸. Μεταξὺ τῶν ἐργαλείων αὐτῶν καταλέγονται «ἄγκυρα» μὲ δύο ὀπὲς στὸ ἕνα

16. Ἡ εἰκόνα αὐτὴ δημιούργησε τὴν ἐντύπωση στὸν Μαρινᾶτο (δ.π. 22) ὅτι οἱ πελεκητὲς αὐτὲς πέτρες προέρχονταν ἀπὸ τὴν Ἑστὴ 3, τὴν ὁποία χαρακτήρισε ὡς «πανταχόθεν κτιστὴν ἐκ πελεκητῶν λίθων».

17. Σ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, Ἀνασκαφαὶ Θήρας V, 1971 (Ἀθῆναι 1972) πίν. 84β.

18. Σ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, Ἀνασκαφαὶ Θήρας VII, 1973 (Ἀθῆναι 1976) 22 πίν. 33α.

ἄκρο, κέρνος, σφύρα μὲ τέσσερις κοιλότητες καὶ δύο αὐλακώσεις περιδέσης, κρουστήρες κ.ἄ. (πίν. 147α-β). Ἀπὸ τὴν ὥς τώρα ἐργασία δὲν κατέστη δυνατὴ ἡ ἐξήγηση τῆς συγκέντρωσης τῶν ἐργαλείων αὐτῶν στὴ συγκεκριμένη θέση. Ἴσως αὐτὸ θὰ διαλευκανθεῖ μὲ τὴν πρόοδο τῆς ἀνασκαφῆς.

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΩΝ

Δυστυχῶς πάλι τὸ Ὑπουργεῖο Πολιτισμοῦ δὲν μπόρεσε νὰ ἀντιμετωπίσει τὸ κόστος τῆς ἐκτὸς ἑδρας παραμονῆς τῶν συντηρητῶν καὶ ἡ συντήρηση τοιχογραφιῶν στὸ Ἀκρωτήρι ἔμεινε στάσιμη. Κατὰ τὸ 1990 σημειώθηκε κάποια πρόοδος στὸ ἐργαστήριο συντήρησης στὴν Ἀθήνα, ὅπου ὕστερα ἀπὸ δεκαεπτὰ χρόνια συντελέστηκε ἡ συναρμολόγηση τῆς σκηνῆς ποὺ κοσμοῦσε τὸν βόρειο τοῖχο τοῦ ὀρόφου στὸ ἄδυτο τῆς Ξεστῆς 3. Πρόκειται γιὰ τὴν κεντρικὴ σκηνὴ τῆς τοιχογραφίας τῶν Κροκοσυλλεκτριῶν, ὅπου εἰκονίζεται καθιστὴ γυναικεία μορφή, θεὰ ἢ ἱέρεια κατὰ τὸν Μαρινᾶτο, πλαισιωμένη ἀπὸ ἓνα ἐξωτικὸ ζῶο (πίθηκο) καὶ ἓνα φανταστικὸ (γρύπα). Στὸ καλὰθι μπροστὰ σὲ αὐτὴν ἀδειάζονται οἱ κρόκοι ποὺ συλλέγουν οἱ ἄλλες γυναῖκες¹⁹.

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ ΚΑΙ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑΣ ΤΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

Σὲ συνεργασία μὲ τὸ Ἐργαστήριο Ὀπλισμένου Σκυροδέματος τοῦ Ἐθνικοῦ Μετσοβίου Πολυτεχνείου (Καθηγητῆς Θ. Τάσιος) ἐτοιμάστηκε σχέδιο προγράμματος γιὰ τὴν ἐκπόνηση προκαταρκτικῶν μελετῶν καὶ τὴν πραγματοποίηση σειρᾶς ἐρευνητικῶν προγραμμάτων, ποὺ ἀποτελοῦν ἀπαραίτητη προϋπόθεση γιὰ τὴ συνέχιση τοῦ ἀνασκαφικοῦ ἔργου καὶ τὴν ἀποκατάσταση καὶ προστασία τῶν ἀποκαλυφθέντων μνημείων. Πρόκειται γιὰ μεγάλονοο καὶ δαπανηρὸ πρόγραμμα καὶ ἐλπίζεται ὅτι θὰ ἐξυρευθεῖν οἱ σχετικὲς πιστώσεις.

ΧΡΙΣΤΟΣ Γ. ΝΤΟΥΜΑΣ

19. Χ. ΝΤΟΥΜΑΣ, *ΠΑΕ* 1980, 294-5 εἰκ. 4.

18. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΜΙΝΩΑΣ ΑΜΟΡΓΟΥ

(Πίν. 148-176)

Οι αρχαιολογικές έρευνες στη Μινώα 'Αμοργού συνεχίστηκαν και κατά το 1990 με χρηματοδότηση της 'Αρχαιολογικής 'Εταιρείας και οικονομική ένισχυση του Πανεπιστημίου 'Ιωαννίνων, του 'Υπουργείου Αιγαίου και του 'Ιδρύματος Ψύχα: διενεργήθηκε ανασκαφική έρευνα στην Κάτω πόλη και στην ακρόπολη, πραγματοποιήθηκαν μεγάλης εκτάσεως επιφανειακοί καθαρισμοί στην Κάτω πόλη, προστατεύθηκαν όλα τα ως τώρα αποκαλυφθέντα μνημεία και διαμορφώθηκε ο χώρος της ανασκαφής σε επισκέψιμο αρχαιολογικό χώρο. Παράλληλα συνεχίστηκαν οι περιοδείες στους γειτονικούς αγρούς, και στην περιοχή του λιμένος της Μινώας για τόν έντοπισμό κτιριακών λειψάνων και την περισυλλογή μαρμάρινων γλυπτών και οικόδομικών μελών.

Σημαντικά προχώρησαν και οι εργασίες ταξινόμησης, καταγραφής, φωτογράφησης, σχεδίασης και συντήρησης των πολυάριθμων κινητών εύρημάτων στην 'Αρχαιολογική Συλλογή και στις αποθήκες της ανασκαφής στη Χώρα 'Αμοργού. 'Εφέτος, χάρη στην αγορά από την 'Εταιρεία φορητού ηλεκτρονικού υπολογιστή με ένσωματωμένο εκτυπωτή (τύπου Wang), άρχισε και ή μηχανογράφηση όρισμένων κατηγοριών εύρημάτων υπό την επίβλεψη του αρχαιολόγου Δημήτρη Κοκκώνη, ειδικού στην επεξεργασία αρχαιολογικών προγραμμάτων. Χωρίς την πολύπλευρη βοήθεια των συνεργατών της ανασκαφής, των νέων πτυχιούχων, των φοιτητών και των φυλάκων 'Αρχαιοτήτων δέν θα ήταν δυνατή ή συνέχιση των έρευνών*. "Ομως, ιδιαιτέρως αίσθητή είναι ή έλλειψη

* Θεμελιές εύχαριστίες εκφράζονται στους ιδιοκτήτες των χωραφιών που διεξάγονται οι έρευνες, ιδιαιτέρως στον Μανόλη 'Ι. Δεσποτίδη, που μās παρακίνησε με τις πολύτιμες γνώσεις του να αρχίσουμε τις επιφανειακές έρευνες και τη διάνοιξη δοκιμαστικής τομής στο χωράφι του (βλ. παρακ.). Οι φωτογραφικές λήψεις των εύρημάτων και οι περισσότερες από τόν χώρο της ανασκαφής οφείλονται στον Γιάννη Δεσποτίδη, οι φωτογραφίες του κυ-

ειδικού ἀρχιτέκτονος γιὰ τὴ λεπτομερὴ σχεδιαστικὴ ἀποτύπωση ὅλων τῶν κτιριακῶν καταλοίπων.

I. ΑΝΑΣΚΑΦΗ

Κάτω Πόλη

«ΔΙ-νΙ»

Στὸν τομέα Δ ἀπὸ τὸν ναὸ τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων συνεχίστηκε μὲ τὴ συνεργασία τοῦ ἀρχαιολόγου Δημήτρη Κοκκώνη καὶ τῇ βοήθειᾳ τοῦ φοιτητῆ 'Αντ. Λεβέντη ἡ ἀνασκαφὴ στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ ΔΙ-νΙ, κάτω ἀπὸ τὸ στρώμα τῶν πεσμένων λίθων στέγης¹ (πίν. 148α).

Μολονότι ἡ ἔρευνα δὲν ὁλοκληρώθηκε, προέκυψαν νέα στοιχεῖα ποὺ ἐπιβεβαιώνουν παλαιότερες διαπιστώσεις καὶ ὑποθέσεις. Ἀπὸ τὴ σύσταση τῶν χρωμάτων, σκληρὰ μὲ πολὺ ψιλὸ χαλίκι, κιτρινωποῦ χρώματος, καὶ τῇ θέσῃ τῶν εὐρημάτων κάτω ἀπὸ τοὺς πεσμένους λίθους—πολλὰ τρίμματα ξυλανθράκων καὶ πολλοὶ ἀπανθρακωμένοι ἐλαιοπυρῆνες, οἱ περισσότεροι ἀκέραιοι, ὀργανικὰ κατάλοιπα (ὅστὰ ζώων, ὅστρεα, σπόνδυλοι ἰχθύων, κλπ.)—, ἐπιβεβαιώθηκε ἡ ὑπόθεσις ὅτι πρόκειται γιὰ στρώση δαπέδου². Ἡ χρονολόγησή του στὸ ἀ' μισὸ τοῦ 2ου π.Χ. αἰ. στηρίζεται στὴ μαρτυρία τῆς κεραμεικῆς³. Ἡ διασπορὰ τῶν ὀσθράκων, ἡ ἀπουσία ἐκτεταμένης στρώσης ἀγγείων θραυσμένων κατὰ χώραν ἐνδεχομένως μαρτυροῦν γιὰ τὴν ἐκκένωση τοῦ χώρου πρὶν ἀπὸ τὴν κατάρρευση τῆς στέγης.

Ἀπὸ τὴ σύσταση τῆς υποκείμενης στρώσης, τὴν αἰσθητὴ μείωση ὀργανικῶν καταλοίπων, ὀστέων καὶ ὀστέων, καὶ τὴν ἀπουσία ἐλαιοπυρήνων, ἀνα-

κλαδικοῦ εἰδωλίου (πίν. 173α-β) καὶ ἡ ἐκτύπωση ὅλων τῶν φωτογραφιῶν ἔγιναν ἀπὸ τὸν Γιάννη Πατρικιάνο.

1. Βλ. ΠΑΕ 1989, σημ. 8 (267 κέ.).

2. Τὸ πάχος τῆς στρώσης τοῦ δαπέδου εἶναι περίπου 0.10 μ., ἀπὸ βάθ. 1.25 - 1.35 μ. Στρώση παρόμοιας σύστασης μὲ ὅμοια εἰδολογικὰ καὶ χρονολογικὰ εὐρήματα ἀναγνωρίστηκε τὸ 1989 καὶ στὸ Δ τμήμα τῆς τομῆς β-ν στὸ ΔΙ-νΙ, ἀνατολικά ἀπὸ τὸν γεωμετρικὸ τοῖχο.

3. Ἐκτὸς ἀπὸ πολλὰ ὅστρεα ἀβαφῶν χρηστικῶν σκευῶν βρέθηκαν καὶ θραύσματα ἀπὸ ἀγγεῖα γεωμετρικῶν, πρῶιμων ἀρχαϊκῶν, καὶ κυρίως ἐλληνιστικῶν χρόνων, ἀπὸ τὰ ὁποῖα στὰ νεώτερα συγκαταλέγονται θραύσματα σκύφων «μεγαρικοῦ» τύπου.

γνωρίσθηκε τὸ ὑπόστρωμα τοῦ δαπέδου ποὺ χρονολογεῖται στὸ α' μισὸ τοῦ 2ου π.Χ. αἰ.⁴ Χάρη στὴν προσεκτικὴ παρακολούθηση τῆς ἐναλλαγῆς τῶν στρώσεων καὶ τῶν κινητῶν εὐρημάτων ἀπὸ τὸν Δ. Κοκκῶνη, διαπιστώθηκε ὅτι κατὰ τόπους τὸ δάπεδο ἔχει ὑποχωρήσει, προφανῶς ἀπὸ τὸ βάρος τῶν λίθων τῆς στέγης, γι' αὐτὸ καὶ σὲ μεγαλύτερο βάθος βρίσκονται σφηνωμένα σὲ θύλακες στὴν ὑποκείμενη στρώση κομμάτια τέφρας καὶ ὄστρακα εἰδολογικὰ καὶ χρονολογικὰ ὅμοια μὲ ἐκεῖνα τοῦ δαπέδου.

Στὸ νότιο τμήμα ἀποκαλύφθηκε καὶ ἡ τάφος θεμελίωσης τοῦ τοίχου Α-Δ μὲ τὸ λίθινο κατώφλι⁵ (πίν. 148β), ἡ χρονολόγησή τοῦ ὁποῖου στὸν 2ο π.Χ. αἰ. ἐπιβεβαιώθηκε ἀπὸ τὴν κεραμεικὴ⁶.

Ἡ συνέχιση τῆς ἔρευνας σὲ βάθος ἀποκάλυψε στὸ Α τμήμα «στρώση θραυσμένων ἀγγείων», ἔντονα ἔχνη φωτιᾶς καὶ διαφορετικὴ σύσταση τῶν χωμάτων: σκληρά, ἀργιλώδη, ἀνάμεικτα μὲ χαλίκια καὶ ἀπολεπίσματα σχίστου (πασπάρου) καθὼς καὶ πολλὰ ὄστρακα ἀγγείων, τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ ὁποῖα συνανήκουν καὶ συγκολλῶνται. Σύμφωνα μὲ ὅλες τὶς ἐνδείξεις πρόκειται γιὰ παλαιότερο δάπεδο⁷ μὲ ὑπολείμματα ἀπὸ τὴν κατάρρευση τῆς στέγης, ἡ ὁποία, ὅπως μαρτυροῦν τὰ σωζόμενα λείψανα, θὰ πρέπει νὰ ἦταν ἀπὸ χῶμα ἀνάμεικτο μὲ «πατελιὰ» (λευκοφάνη), γνωστὸ στεγανωτικὸ ὕλικό, καὶ ἐλαφρόπετρες. Τὰ ἀπανθρακωμένα μεγάλα κομμάτια ξυλανθράκων ἐνδεχομένως μαρτυροῦν γιὰ τὸν τρόπο στέγασης καὶ καταστροφῆς τοῦ χώρου. Ἡ ὑπόθεση ὅτι ἡ καταστροφή ὀφείλεται σὲ πυρκαγιὰ ἐνισχύεται καὶ ἀπὸ τὰ πολυάριθμα κατὰ χώραν θραυσμένα ἀγγεῖα ποὺ βρέθηκαν στὸ δάπεδο καὶ χρονολογοῦνται στὸ τέλος τοῦ 3ου ἢ στὶς ἀρχές τοῦ 2ου π.Χ. αἰ.⁸ Τὸ δεύτερο, παλαιότερο, δάπεδο βρίσκεται σχεδὸν σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν ἀνώμαλο φυσικὸ βράχο, ὁ ὁποῖος κατὰ τόπους παρουσιάζει φυσικὰ ἐξάρματα καὶ μεγάλα καὶ βαθιὰ

4. Τὰ νεώτερα ὄστρακα ἀνήκουν σὲ «μεγαρικὸς» σκύφους. Ἡ ἀπουσία ἐρυθροβαφοῦς κεραμεικῆς καὶ γυάλινων ἐπιβεβαιώνει τὴ χρονολόγησή.

5. ΠΑΕ 1989, 268.

6. Μολονότι ἔντονη ἦταν ἡ παρουσία τῶν γεωμετρικῶν, τὰ νεώτερα ὄστρακα ἀπὸ μεγαρικὸς σκύφους χρονολογοῦνται μὲ σχετικὴ ἀκρίβεια.

7. Λείψανα παλαιότερου δαπέδου εἶχαν ἐντοπιστεῖ καὶ πέρυσι στὸ δυτικὸ τμήμα τῆς τομῆς β-ν.

8. Τὰ νεώτερα ὄστρακα ἀνήκουν σὲ ἀγγεῖα τοῦ τύπου «Δυτικῆς κλιτύος».

λαξεύματα (πίν. 148β) ἀκανόνιστου σχήματος καὶ ἄγνωστου προορισμοῦ. Ἡ κεραμεικὴ τῶν γεωμετρικῶν χρόνων (πίν. 149) καὶ τοῦ πρώιμου 7ου π.Χ. αἰ., πού βρέθηκε στὸ ὑπόστρωμα τοῦ δεύτερου δαπέδου καὶ στὸ ἐξισωτικὸ γέμισμα τῶν λαξευμάτων τοῦ βράχου, ἐπιβεβαίωσε τὴ γνωστὴ διαπίστωση⁹ γιὰ ἐγκατάσταση ἐπάνω σὲ γεωμετρικὰ κατάλοιπα. Μολοντί δὲν ἔχουν ἀκόμη ἀναγνωριστεῖ κτιριακὰ λείψανα τῶν ἀρχαίων καὶ τῶν κλασικῶν χρόνων, ἡ παρουσία ὀστράκων μαρτυρεῖ τουλάχιστον γιὰ τὴ συνέχιση τῆς κατοίκησης στὴν πόλη.

Τετράγωνο Α/6

Μὲ τὴ βοήθεια τῆς τελειοφοίτου τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν Μαρίας Λεβεντοπούλου καὶ τῆς φοιτήτριας τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων Καλλιόπης Φωτιάδη συνεχίστηκε ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα στὸ τετρ. Α/6¹⁰ πού ἀπέβλεψε στὴν ἀποσαφήνιση τῆς ἀρχιτεκτονικῆς μορφῆς, τῆς χρονολόγησης καὶ τοῦ προορισμοῦ τῆς πυργοειδοῦς κατασκευῆς. Ἡ περιορισμένης ἔκτασης ἀνασκαφὴ στὸ νοτιοανατολικὸ τμήμα τοῦ τετραγώνου ἀποκάλυψε τοῖχο, μὲ κατεύθυνση Α-Δ, σύγχρονο μὲ τοὺς τρεῖς ἄλλους (1, 2 καὶ 3) καὶ ἔδειξε ὅτι πρόκειται γιὰ κλειστὴ, ὀρθογώνια πυργοειδὴ κατασκευὴ (πίν. 150α-β).

Στὴν τομὴ «Α/6, τ.1», πρὸς Δ τοῦ τετρ. Α/6¹¹ (πίν. 151α), στὸν ἐπικλινὴ χώρο¹² τοῦ νέου τετραγώνου (τετρ. Ι/6 πίν. 5.6), τὰ νέα κτιριακὰ κατάλοιπα (πίν. 151β), ἡ διαδοχὴ τῶν στρώσεων καὶ ἡ κατανομὴ τῶν πολυάριθμων κινητῶν εὐρημάτων ὀδηγοῦν σὲ ὀρισμένες νέες διαπιστώσεις καὶ ἐπιτρέπουν τὴ συναγωγὴ συμπερασμάτων προσωρινοῦ χαρακτήρα.

9. ΑΕ 1989, τετρ. Δ3-Ε3 270 κέ.

10. Ἔργον 1989, 110· ΠΑΕ 1989, 273 κέ.

11. Ἡ συμβατικὴ ὀνομασία «Τετρ. Α/6» δόθηκε τὸ 1988 γιὰ νὰ χαρακτηρίσει τὸν χώρο Ν ἀπὸ τὸν ναό. Κατὰ τὴ συμπλήρωση τοῦ τοπογραφικοῦ καὶ τὴ μεταφορὰ τοῦ καννάβου στὸ ἔδαφος διαπιστώθηκε ὅτι τὸ ἀνατολικὸ τμήμα στὸ ὁποῖο ἀποκαλύφθηκαν οἱ τρεῖς τοῖχοι ἀνήκει στὴ τετρ. Β/6 στὴν πινακίδα 5.7, κλ. 1:50. Στὸ ἐξῆς θὰ χρησιμοποιοῦνται ἀντὶ τοῦ λανθασμένου «τετρ. Α/6» οἱ ἀριθμοὶ τῶν τοίχων 1, 2, 3 καὶ οἱ πρῶτες ὀνομασίες τῶν τομῶν Δ/α, Α/δ, Α/α: Βλ. ἡμερολόγια 1988 καὶ 1989, «Τετράγωνο Α/6».

12. Τὰ σταθερὰ σημεῖα μετρήσεως βάθους (Σσμ) ἀντιστοιχοῦν στὰ ἀπόλυτα ὕψη πού σημειώνονται στὸ τοπογραφικὸ Σσμ. $90/A = 211.53$, $B = 209.21$ καὶ $\Gamma = 209.95$.

Ἀσφαλὴς εἶναι ἡ διαπίστωση ὅτι ἡ πυργοειδὴς κατασκευὴ τοῦ τετρ. «Α/6» δὲν εἶναι μεμονωμένη ἀλλὰ ἐντάσσεται σὲ ἓνα μεγαλύτερο κτιριακὸ ἰστό, τμήματα τοῦ ὁποίου σώζονται πρὸς Δ καὶ πρὸς Ν (πίν. 150-152). Ἡ ἐκμετάλλευση τοῦ ριζιμιοῦ, φυσικοῦ βράχου ὡς βασικοῦ οἰκοδομικοῦ στοιχείου, εἶναι ἐμφανὴς καὶ στὸ ἀνασκαφέν τμήμα τῆς Α/6, / τ.1. Καὶ ἐδῶ, ὅπως καὶ δυτικὰ καὶ ἀνατολικὰ ἀπὸ τὸν ἰσχυρὸ τοῖχο 1, μέσα στὴν κλειστὴ πυργοειδῆ κατασκευὴ καὶ δυτικὰ ἀπὸ τὸν τοῖχο 1, ὁ φυσικὸς βράχος εἶναι λαξευμένος καὶ σχηματίζει τρεῖς βαθμίδες, διαφορετικῶν διαστάσεων, ἄνισου μήκους, πλάτους καὶ ὕψους¹³. Ὁ βαθμιδωτὸ λαξευμένος βράχος στὸ νότιο τμήμα περιορίζεται, «κλείνεται», μὲ τοῖχο (μέγ. σωζ. ὕψ. 3.30 μ.), τὸ πάχος καὶ τὰ πρὸς Δ καὶ πρὸς Α ὄρια¹⁴ τοῦ ὁποίου, πρὸς τὸ παρόν, δὲν εἶναι γνωστά. Ἐδράζεται¹⁵ στὸν φυσικὸ βράχο καὶ ἡ ἐσωτερικὴ παρεῖα του βρίσκεται σὲ μικρὴ ἀπόσταση (περίπου 0.10 μ.) ἀπὸ τὸ λαξευμένο μέτωπο τῆς τρίτης βαθμίδας. Ὅπως φαίνεται στὴν ἐσωτερικὴ Β παρεῖα, στὸ κατώτερο τμήμα του ὡς ὕψ. 1 μ., εἶναι κτισμένος μὲ σχιστόλιθους μεγάλων διαστάσεων, ἀκανόνιστου σχήματος, χωρὶς συνδετικὸ ὑλικό, μὲ μεγάλα χαλίκια καὶ μολώματα ἐπίσης ἀπὸ σχιστόλιθο στὰ ἐνδιάμεσα κενά, ἐνῶ στὸ ἀνώτερο τμήμα, ἀπὸ ὕψος περίπου 2.40 μ., εἶναι κτισμένος μὲ ἀσβεστόλιθους¹⁶. Σὲ ὕψ. 2.40 μ. (ἀπὸ τὸ σημεῖο ἔδρασης, βάθος 0.90 μ., ἀπὸ Σσμ.Β) τὰ μολώματα καὶ ὀρισμένοι λίθοι προεξέχουν ἐλαφρὰ ἀπὸ τὴν παρεῖα τοῦ τοίχου καὶ σχηματίζουν ἓνα εἶδος «πατούρας». Ἀπὸ

13. Ἡ πρώτη (Α) βαθμίδα βρίσκεται σὲ βάθος 2.30 μ.: (μέγ. μήκ. 0.80 μ.) καὶ φαίνεται πὼς ὁ φυσικὸς βράχος, εἴτε ἔχει φθαρεῖ, ἔχει ἀπολεπιστεῖ, εἴτε εἶναι πρόχειρα λαξευμένος. Ἡ δευτέρη (Β) βρίσκεται στὸ ἴδιο βάθος μὲ τὴν πρώτη, ἐπίσης λαξευμένη στὸν βράχο βαθμίδα στὸν χώρο δυτικὰ ἀπὸ τὸν τοῖχο 1 (τετρ. Α/6), τομὴ Δ/α), ἐνῶ ἡ κατώτερη, ἡ τρίτη (Γ), μήκ. 1.60 μ. καὶ ὕψ. 2.15 μ., ἀντιστοιχεῖ στὴ δευτέρη (2) βαθμίδα τῆς παρακείμενης τομῆς τομὴ Δ/α.

14. Ἀπὸ τίς δοκιμαστικὰς τομὲς διαπιστώθηκε ὅτι ὁ τοῖχος συνεχίζεται τόσο πρὸς τὰ δυτικὰ στὸ ἄσκαφο τμήμα τοῦ τετρ. Ι/6 πιν. 5.6 ὅσο καὶ πρὸς τὰ ἀνατολικά, στὰ τετράγ. Α/6 τ. 2 καὶ στὴ νότια παρεῖα τοῦ τετρ. «Α/6».

15. Στὶς κατώτερες στρώσεις ἔδρασης τοῦ τοίχου διακρίνονται τρεῖς σειρὲς λίθων, πιθανῶς ἐξισωτικὸ γέμισμα τῆς βαθμίδας φυσικῆς κοιλότητος ποὺ ὅπως φαίνεται σχηματίζει ὁ φυσικὸς βράχος κάτω ἀπὸ τὰ θεμέλια.

16. Πιθανῶς δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι ἡ ἄνω ἐπιφάνεια τῆς τρίτης βαθμίδας βρίσκεται στὸ ἴδιο ἐπίπεδο μὲ τὴν πρώτη σειρὰ τῶν ἀσβεστόλιθων.

τὴν ἀνασκαφικὴ ἔρευνα Ν καὶ Α¹⁷ ἐπιβεβαιώθηκε ὅτι πρὸς Α συνδέεται μὲ τὸν νότιο τοῖχο τῆς πυργοειδοῦς κατασκευῆς, καὶ ἀποκαλύφθηκαν λίθοι στρωμένοι, οἱ ὅποιοι πιθανῶς ἀνήκουν σὲ πλακόστρωτο δρόμο. Στὴ ΒΔ ἀπόληξιν τῆς τομῆς Α6/, τ.2 σῶζονται *in situ* μεγάλες ὀρθογώνιες πλάκες (διαστ. 0.50×0.40 καὶ 0.70×0.35 μ.), κάτω ἀπὸ τὶς ὁποῖες φαίνεται ὅτι ὑπάρχει κενό (ἀγωγός;). Κατὰ τὸν τελικὸ ἐπιφανειακὸ καθαρισμὸ δυτικὰ ἀπὸ τὴν τομὴ Α/6, τ. 1 ἄρχισαν νὰ ἀποκαλύπτονται εὐμεγέθεις λίθοι ποὺ ἀποτελοῦν τὴν πρὸς Δ συνέχειαν τοῦ τοίχου στὸν ἐπικλινῆ χῶρο τοῦ ἀνδῆρου (πίν. 152β).

Ὅπως διαπιστώνεται ἀπὸ τὰ τμήματα τῶν τοίχων ποὺ ἔχουν ὡς τώρα ἀποκαλυφθεῖ, πρόκειται γιὰ σύγχρονες κτιστὲς κατασκευές, καὶ ἀσφαλῶς θὰ πρέπει νὰ εἶχε συμπεριληφθεῖ στὸ ἀρχικὸ οἰκοδομικὸ σχέδιο καὶ ἡ ἀάξευση τοῦ βράχου γιὰ τὴν προσαρμογὴ καὶ τὴν ἐνσωμάτωσίν του στὸ κτιριακὸ συγκρότημα. Ὅμως, παρὰ τὴ σχολαστικὴ παρακολούθησιν τῆς ἐναλλαγῆς τῶν στρώσεων, τῆς σύστασης καὶ τῆς ὑφῆς τῶν χωμάτων, καὶ τὴν προσεκτικὴ καταγραφὴ τῆς διαστρωμάτωσης ὅλων τῶν κινητῶν εὐρημάτων, δὲν εἶναι ἀκόμα γνωστὰ μὲ ἀπόλυτη βεβαιότητα ὁ χρόνος τῆς κατασκευῆς καὶ ἡ πρώτη περίοδος λειτουργίας τοῦ κτιριακοῦ συγκροτήματος. Ἡ χρονολογικὴ καὶ εἰδολογικὴ ἀνάμειξις τῶν εὐρημάτων μὲ ὀργανικὰ κατάλοιπα (ὅστὰ ζῶων καὶ ὄστρεα) ὁδηγεῖ στὴν ὑπόθεσιν ὅτι πρόκειται γιὰ τεχνητὴ ἐπίχωση ποὺ δημιουργήθηκε μετὰ ἀπὸ τὴ διακοπὴ τῆς ἀρχικῆς του λειτουργίας. Μολονότι τὰ χρονολογήσιμα εὐρήματα —ἀπὸ τὴ γεωμετρικὴ περίοδο ὡς τὸν 1ο μ.Χ. αἰ.— εἶναι ἀναρίθμητα (πίν. 153), λιγοστὲς εἶναι οἱ ἐνδείξεις γιὰ τὴ χρονολογικὴ τους κατανομή. Εἰδολογικὰ ποικίλα, δίνουν τὴν ἐντύπωσιν ἀπορριμμάτων, «μπάζων» ἀπὸ τὴν πόλιν, κυρίως ἀπὸ τοὺς ἐργαστηριακοὺς χώρους —σφονδύλια, ἀγνύθες, σιδηρόμαζες, μῆτρες (πίν. 153δ) καὶ ἄλλα, τὰ περισσότερα μέσα στὸ κενὸ ποὺ σχηματίζεται μετὰ τῆς Β παρειᾶς τοῦ τοίχου καὶ τοῦ λαξευμένου φυσικοῦ βράχου. Ἀπὸ τὶς παρατηρήσεις γιὰ τὴ στρωματογραφικὴ κατανομή τῶν ὀστράκων σημειώνεται ἐνδεικτικὰ ὅτι σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴν τρίτη, τὴν κατώτερη βαθμίδα (Γ) τοῦ φυσικοῦ βράχου, τὰ περισσότερα χρονολογοῦνται στὴν κλασικὴ περίοδον, ἐνῶ δὲν λείπουν καὶ παλαιότερα τῶν γεωμετρικῶν χρόνων

17. Ἡ δοκιμαστικὴ τομὴ στὸ νότιο τμῆμα τοῦ μάρτυρα τοῦ τετρ. Α/6/τ. 1 (τομὴ Α6/τ. 2) συμπεριλαμβάνει καὶ μέρος τοῦ τετ. Α/5 πιν. 5.7, δηλ. τὸ νότιο τμῆμα τοῦ Δ/α.

καὶ λιγοστὰ νεώτερα, μελαμβαφή, τῶν ἐλληνιστικῶν. Σημαντικὴ εἶναι καὶ ἡ διαπίστωση ὅτι στὸ κατώτερο στρώμα καὶ στοὺς ἄρμους τῶν τοίχων δὲν ὑπῆρχαν ὀστρακα ἐρυθροβαφή, ἀλλὰ κεραμεικὴ χρονολογούμενη ἀπὸ τὸν 8ο ὡς τὸν ὕστερο 2ο π.Χ. αἰ.

Μολονότι στὰ βασικὰ ἐρωτήματα ἐλπίζεται ὅτι θὰ δοθεῖ ἀπάντηση ἀπὸ τὴ συνέχιση τῆς ἀνασκαφικῆς ἐρευνας καὶ τὴ συστηματικὴ συνεξέταση ὅλων τῶν εὗρημάτων, σημειώνεται ὅτι τμήματα τοίχων παρόμοιας κατασκευῆς ἀναγνωρίστηκαν μέσα στοὺς χωραφότοιχους πρὸς τὰ δυτικὰ στοὺς παρακείμενους ἀγρούς καὶ ἄρχισε ἡ ἀποτύπωση καὶ ἡ ἐνταξή τους στὸ τοπογραφικὸ σχέδιο.

Γυμνάσιο

Τομὴ Γ/Ν1

Συνεχίστηκε μὲ τὴ βοήθεια τῆς τελειοφοίτου Μαρίας Ζαμάνου καὶ τῆς φοιτήτριας Ἰωάννας Ράπτη τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων, ἡ ἀνασκαφὴ στὸν ὀχετὸ τοῦ ἀποχωρητηρίου, κατὰ μῆκος τῆς ἐξωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ νότιου τοίχου τοῦ Γυμνασίου, στὸ νότιο κυρίως τμήμα τῆς τομῆς Γ/Ν1¹⁸ καὶ Ν ἀπὸ τὸν νότιο τοῖχο τοῦ ἀποχωρητηρίου¹⁹ (πίν. 155α) καὶ ἀπέβλεψε στὴν ὀλοκλήρωση τῆς ἀποκάλυψης τῆς νότιας παρεῖδς τοῦ ὀχετοῦ τῶν λυμάτων τοῦ ἀποχωρητηρίου, στὴ διερεύνηση τῆς στρωματογραφίας καὶ στὴ διαμόρφωση τοῦ χώρου²⁰.

Ἡ ἀποκάλυψη τμήματος διαχωριστικοῦ χωραφότοιχου μῆκ. 4.85 μ. καὶ πλ. 0.67 μ. (πίν. 155β), σωρῶν κατεργασμένων λίθων καὶ οἰκοδομικῶν μελῶν στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τῆς τομῆς, μαρτυρεῖ γιὰ τὴν ἀναμόλυνση τῶν στρώσεων, ἐνῶ ἡ ἀνεύρεση ὀστράκων μὲ ἐφυσάλωση βυζαντινῶν καὶ μεταβυζαντινῶν χρό-

18. *Έργον* 1989, 110 *ΠΑΕ* 1989, 176 κέ.

19. Τομὴ Γ/Ν1/α' 90: τὸ συνολικὸ μῆκος τῶν τομῶν Γ/Ν1' 90 καὶ Γ/Ν/ α'90, ὅπως διαμορφώθηκε στὴ νότια παρεῖδ τῆς τομῆς εἶναι 9.10 μ. Ἡ τομὴ Γ/Ν1' '90 ἀποτελεῖ προέκταση πρὸς Ν τῶν Γ/Ν1 '88 καὶ '89.

20. Ἡ θέση τῆς τομῆς στὸν δρόμο πρόσβασης στὸν ναὸ καὶ στὴν ἀκρόπολη ἐπέβαλαν ἀπὸ τὴν πρώτη ἀνασκαφικὴ ἐρευνα, τὸ 1987 (*ΠΑΕ* 1987, 262, 264) τὴ διαμόρφωση τοῦ χώρου σὲ διαφορετικὰ ἐπίπεδα μὲ κλιμακωτοὺς μάρτυρες: ἐφέτος κτίσαμε χαμηλὸ τοιχάριο γιὰ τὴν προσωρινὴ προστασία τοῦ ἀνασκαμμένου χώρου καὶ γιὰ τὴν προφύλαξη τῶν ἐπισκεπτῶν.

νων ἀκόμα καὶ σὲ μεγάλο βάθος (2.15 μ.) ἐπιβεβαίωσε τὴν κατὰ τόπους διαταραχὴ τῶν χωμάτων. Σὲ μεγάλα ὅμως τμήματα τῆς τομῆς ἀναγνωρίστηκαν καὶ στρώσεις ἄθικτες ἀπὸ νεώτερες ἐπεμβάσεις, ὅπως ἡ «στρώση καθαρῆς τέφρας», μέγ. πᾶχ. 1-1.20 μ., μέγ. μήκ. 3.15 μ. καὶ μέγ. πλ. 0.80 μ.²¹. Ἡ στρώση μὲ τὴν καθαρὴ τέφρα ἐντοπίστηκε²² στὶς παρυφές, σύρριζα στὴ Β καὶ στὴ Δ παρειὰ τοῦ φυσικοῦ, βαθμιδωτὰ λαξευμένου βράχου²³, ὁ ὁποῖος ἀποκαλύφθηκε σὲ ὅλο σχεδὸν τὸ μῆκος τῆς τομῆς (πίν. 155α). Ἡ στρώση μὲ τὴν τέφρα ἀκολουθεῖ τὴν κλίση καὶ τὴ φορὰ τοῦ φυσικοῦ βράχου, ἀπὸ Δ πρὸς Α καὶ ἀπὸ Ν πρὸς Β, δὲν περιέχει ξυλάνθρακες οὔτε πυρακτωμένο χῶμα ἢ ἄλλες καμένες ὕλες, ἐνῶ βρίθκει ὀστῶν καὶ ὀστράκων ἀπὸ χρηστικά κυρίως σκεύη, μερικὰ μὲ λείψανα καύσης. Ἡ σύσταση τῆς στρώσης καὶ τὸ εἶδος τῶν εὕρημάτων, κυρίως τὰ ὀργανικὰ κατάλοιπα, ὀδηγοῦν στὴν ὑπόθεση ὅτι δὲν πρόκειται γιὰ λείψανα τοπικῆς πυρᾶς, ἀλλὰ γιὰ «μπάζα» ἀπὸ ἄλλο χῶρο, ἐνδεχομένως ἀπορρίμματα, τὰ ὁποῖα ἀφοῦ τὰ ἔκαψαν, τὰ χρησιμοποίησαν ὡς ἐξισωτικὸ γέμισμα γιὰ τὴν ἐξομάλυνση τοῦ ἀνώμαλου φυσικοῦ βράχου, πιθανῶς γιὰ τὴ δημιουργία ὑποστρώματος δρόμου κατὰ μῆκος τῆς νότιας πλευρᾶς τοῦ λαξευμένου στοὺν ριζιμιὸ βράχο ὀχετοῦ τοῦ ἀποχωρητηρίου. Ἡ ὑπόθεση περὶ ἀπορριμμάτων ἐνισχύεται ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν ὀστῶν κατοικιδίων ζώων, αἰγοπροβάτων, βοοειδῶν, χοίρων, καὶ ὀστρέων ποὺ βρέθηκαν διάσπαρτα σὲ ὅλες τις στρώσεις τῆς τομῆς. Γιὰ τοὺς χρόνους μεταφορᾶς καὶ ἀπόρριψης τῆς τέφρας πληροφορίες παρέχουν τὰ νεώτερα ὀστρακὰ²⁴ ποὺ ἀνάγονται στὶς ἀρχές τοῦ 1ου π.Χ. αἰ.

21. Ἀπὸ τίς μετρήσεις τῶν ὀρίων τῆς στρώσης τῆς τέφρας σὲ ἔκταση καὶ σὲ βάθος, στὴν ὀριζόντια καὶ κάθετη στρωματογραφία, ἐλπίζεται ὅτι θὰ προκύψει μὲ περισσότερη ἀκρίβεια τὸ σχῆμα, ποὺ πρὸς τὸ παρὸν δίνει τὴν ἐντύπωση «σωροῦ» σχεδὸν κυκλικοῦ. Ἐνδεικτικὰ σημειώνεται ὅτι στὰ ἀνώτερα στρώματα, σὲ βάθος 1.20 μ. τὸ μέγ. μήκ. ἦταν 0.80 μ., σὲ μεγαλύτερο βάθος 2.10 μ. τὸ μῆκος ἔφθασε τὰ 3.15 μ., ἐνῶ στὸ κατώτερο στρῶμα σὲ βάθ. 2.40 μ. εἶχε ἔκταση μήκ. 1 μ.

22. Ἡ στρώση τέφρας ἐντοπίστηκε σχεδὸν σὲ ὅλο τὸ μῆκος τῆς τομῆς Γ/Ν1/α '90, ἐνῶ στὸ δυτικὸ τμήμα τῆς τομῆς (Γ/Ν1 '90) μόνον στὶς στρώσεις <32> καὶ <34> σὲ ἔκταση 2.40 μ., βόρεια ἀπὸ τὸν φυσικὸ βράχο.

23. Τμῆμα τοῦ φυσικοῦ βράχου εἶχε ἀποκαλυφθεῖ στὴν τομὴ Γ/Ν1/α '87. Σήμερα τὸ μέγ. ὁρατὸ ὕψος τοῦ λαξευμένου βράχου εἶναι 0.75 μ.

24. Ἐνδεικτικὰ σημειώνεται θραῦσμα ἀπὸ ἐρυθροβαφὲς πινάκιο «σαμιακοῦ» τύπου καὶ θραύσματα μελαμβαφῶν πινάκων με λοξόμητο χεῖλος.

Ἡ ζωὴ ὅμως στὸν χῶρο πρέπει, σύμφωνα μὲ τὴ μαρτυρία τῆς ἀνάγλυφης καὶ ἐρυθροβαφοῦς κεραμεικῆς, καὶ τῶν γυάλινων ἀντικειμένων ποὺ ἦταν σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν φυσικὸ βράχο, νὰ συνεχίστηκε ὡς τὸν 1ο μ.Χ. αἰ. Ἡ διαπίστωση αὐτὴ τεκμηριώνεται καὶ ἀπὸ τὴν «πυρὰ» ποὺ ἄρχισε νὰ ἀποκαλύπτεται σὲ κοιλότητα ἢ τεχνητὸ λάξευμα τοῦ φυσικοῦ βράχου»²⁵.

Ἀναπάντητα πρὸς τὸ παρόν, ἐπειδὴ δὲν ὀλοκληρώθηκε ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα σὲ ἓνα μικρὸ κομμάτι τοῦ φυσικοῦ βράχου στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τῆς τομῆς καθὼς καὶ νότια ἀπὸ τὸν Ν τοῖχο τοῦ ἀποχωρητηρίου, παραμένουν οὐσιαστικὰ ἐρωτήματα γιὰ τὴν ἀρχικὴ μορφή τοῦ βαθμιδωτὰ λαξευμένου βράχου, γιὰ τὴ σχέση του μὲ τὰ ἐπιφανειακὰ ὁρατὰ λαξεύματα στοὺς παρακείμενους χώρους, γιὰ τὴ λειτουργία του καὶ τὴ χρονολόγηση τῆς λάξευσης τῶν βαθμιδῶν. Ἀσφαλὲς πρὸς τὸ παρόν εἶναι καὶ ἡ παρουσία νότια ἀπὸ τὸν Ν τοῖχο τοῦ ἀποχωρητηρίου (τομὴ Γ/Ν1 / α' 90) στρώσεων μὲ γεωμετρικὴ κεραμεικὴ, σύστασης καὶ ὑφῆς ἀνάλογης μὲ τὴς ἤδη γνωστὲς ἀπὸ τὴν ἀνασκαφικὴ ἔρευνα Δ καὶ ΝΔ ἀπὸ τὸν ναὸ τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων.

Τὰ κινητὰ εὐρήματα ἦταν καὶ ἐφέτος πάμπολλα, χρονολογικὰ καὶ εἰδολογικὰ ποικίλα. Τὰ παλαιότερα χρονολογοῦνται στὴ γεωμετρικὴ περίοδο, ἀρκετὰ ἀνάγονται στοὺς ἀρχαίους καὶ κλασικοὺς χρόνους, τὰ περισσότερα στὴν ἐλληνιστικὴ περίοδο καὶ στὴν πρώιμη ρωμαϊοκρατία. Πλῆθος ἄβαφων χρηστικῶν ἀγγείων, λύχνοι, πῆλινα εἰδῶλια (πίν. 154α), ὄστρακα ἀπὸ ἀγγεῖα μελαμβαφῆ, «δυτικῆς κλιτύος», ἀνάγλυφα ἐλληνιστικῶν χρόνων, «μεγαρικοὶ» σκύφοι, ἐρυθροβαφῆ, «σάμια» καὶ «περγαμηνά», σφονδύλια καὶ ἀγνύθες, ἀντικείμενα ἀπὸ ὅστὸ (πίν. 154γ) καὶ γυαλί, μετάλλινα, οἰκοδομικὰ ὑλικά, κέραμοι καὶ θραύσματα κονιαμάτων μὲ ἐπίχρισμα λευκὸ, ρόδινο καὶ ἐρυθρό, καὶ ἄλλα. Ξεχωριστὴ θέση μεταξὺ τῶν εὐρημάτων ἔχει ἓνα ἀκέραιο χρυσὸ ἐνώτιο²⁶

25. Ἡ «πυρὰ» ἐντοπίστηκε σὲ βάθος 2.40 μ. - 2.65 μ., στὴν ἴδια περίπου στρώση «τῶν θραυσμένων ἀγγείων» (βάθ. 2.50 μ.). Ἐχει σχῆμα σχεδὸν κυκλικὸ μέγ. διαστ. 0.50 μ., ἐλάχ. 0.43 μ., πάχος 0.20 - 0.25 μ. καὶ χαρακτηρίζεται ἀπὸ μελανὸ πυρακτωμένο χῶμα, πλῆθος ξυλανθράκων, τρίμματα καὶ μεγάλα κομμάτια (μερικὰ ἔχουν διαμ. 0.10 μ.), ἐλαιοπυρῆνες, ὅστὰ, ὄστρεα καὶ ὄστρακα διαφόρων ἐποχῶν, τὰ νεώτερα ἐρυθροβαφῆ τοῦ 1ου μ.Χ. αἰ.

26. Ἀρ. κατ. Μ90/Μχρ. 1, βρέθηκε στὸ κοσκίνισμα τῶν χωμάτων ἀπὸ τὴν τελικὴ διαμόρφωση («ριζόκομμα») τῆς νότιας παρειᾶς τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος τῆς τομῆς Γ/Ν1

⁹⁰ γιὰ τὴ σχεδίαση τῆς στρωματογραφίας.

(πίν. 154ς'). Φαίνεται πώς γλίτωσε από τούς κυνηγούς θησαυρών εξαιτίας τοῦ μικροῦ μεγέθους (μέγ. ὕψ. 0.022 μ.) καὶ τῶν ἐπικολλημένων χωμάτων ποὺ ἐμπόδιζαν τὴ λάμπη τοῦ χρυσοῦ²⁷. Εἰκονίζεται παιδικὴ μορφή μὲ πτερὰ στοὺς ὤμους, χειριδωτὸ ἔνδυμα καὶ ἀναξυρίδες, καὶ κρόταλα ἢ κύμβαλα στὰ χέρια. Τὸ φρυγικοῦ τύπου ἔνδυμα τοῦ ἐρωτιδέα, ὁ τονισμὸς τῆς κοιλιακῆς χώρας καὶ τῶν γεννητικῶν ὀργάνων ὁδηγοῦν στὴν ἀσφαλὴ ταύτιση τῆς μορφῆς μὲ τὸν Ἄττη²⁸. Ἡ μελέτη τοῦ ἐνωτίου μὲ τὸν σχετικὰ σπάνιο στὴ χρυσοχοϊκὴ τέχνη εἰκονογραφικὸ τύπο τοῦ ἔρωτα μὲ τὰ σύμβολα τοῦ Ἄττη²⁹, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴ μὴ ταφικὴ προέλευση καὶ τὴν ἐπιγραφικὰ μαρτυρημένη ἐορτὴ τῶν Μητρῶων³⁰ στὴν πόλιν τῆς Μινώας, ἐνδέχεται νὰ προσθέσουν νέα στοιχεῖα ὅχι μόνον γιὰ τὴ χρονολόγηση καὶ τὸ ἐργαστήριον³¹, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴ διάδοση τῆς λατρείας τῶν «ἀνατολικῶν θεῶν» στὶς Κυκλάδες στοὺς ἑλληνιστικοὺς χρόνους.

Γυμνάσιο (ἐσωτερικὸς χώρος τετρ. πιν. 6.7/T. H4)

Δύσκολη, δαπανηρὴ καὶ χρονοβόρα ἦταν ἡ διερεύνηση σὲ βάθος (πίν. 156α) τοῦ χώρου βόρεια ἀπὸ τὴν ἡδὴ ὁρατὴ θύρα τοῦ ἀποχωρητηρίου. Ἀπὸ τὴν ἀνασκαφικὴ ἔρευνα μὲ τὴ συνεργασία τῆς Βασιλικῆς Παππᾶ, ἐπιστημονικῆς συνεργάτιδος τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων καὶ τὴ βοήθεια τῶν φοιτητῶν Μιχ. Κουτελᾶ καὶ Françoise Rougemont, προέκυψαν σημαντικὲς πληροφορίες. Τὰ κινητὰ εὐρήματα (πίν. 154β), ἰδιαίτερος τὰ χρονολογήσιμα, ὅπως εὐάριθμα ὄστρακα

27. Ἡ ἀναγνώριση καὶ ἡ διάσωσή του ὀφείλονται στὴν παρατηρητικότητα καὶ στὴν ἐντιμότητα τοῦ ἐργάτη Παναγιώτη Στρατουδάκη.

28. Γιὰ τὸν εἰκονογραφικὸ τύπο βλ. M. J. VERMASEREN, *The Legend of Attis in Greek and Roman Art* (1966) 34, καὶ τελευταῖα CCCA (*Corpus Cultus Cybelae Attidisquae*) τόμ. II (1982) 303 καὶ III (1987) ἀρ. κατ. 495 κέ.

29. E. LEVY, *BCH* 89, 1965, 543 εἰκ. 6 πίν. 20c-f (σ. 545 ὅλα τὰ ἕως τὸ 1965 γνωστὰ παραδείγματα ἐνωτίων μὲ τὴ μορφή τοῦ ἔρωτα). Βλ. καὶ τελευταῖα BARBARA DEPPERT - LIPPITZ, *Griechischer Goldschmuck* (1985) 226, 230, 286 (μὲ τὴν παλαιότερη βιβλιογραφία). Γιὰ τὸν ἀγαλματικὸ τύπο τοῦ ἔρωτος σὲ ἐνώτια βλ. M. PFROMMER, *Untersuchungen zur Chronologie früh-und hochhellenistischen Goldschmucks* (1990) 187 κέ.

30. *IG* XII 7, 237.

31. Ἡ γενικὰ ἀποδεκτὴ σύνδεση τοῦ τύπου τῶν ἐνωτίων μὲ «ἐργαστήρια τῆς Συρίας» (πρβ. LEVY, ὁ.π. 545) δὲν στηρίζεται σὲ ἀνασκαφικὰ τεκμηριωμένα εὐρήματα, ἀλλὰ σὲ θρησκευτικοὺς καὶ εἰκονογραφικὰ ἐπιχειρήματα.

γεωμετρικῶν (πίν. 154ζ), ἀρχαϊκῶν καὶ κλασικῶν χρόνων, κυρίως ὅμως χρηστικά σκεύη τῆς ἐλληνιστικῆς περιόδου καὶ τῆς πρώιμης ρωμαϊοκρατίας (ἐνσφράγιστες λαβές ἀμφορέων, λύχνοι *romanensis*, μεγαρικά, ἐρυθροβαφή, *terra sigillata*, κλπ.), ἐπιβεβαιώνουν τὴ διαπίστωση γιὰ τὴ συνεχὴ χρῆση τοῦ χώρου, ἀπὸ τὸν 8ο π.Χ. αἰ. ὡς τὸν 1ο μ.Χ. αἰ. Ἡ ἀνάμειξη τῶν εὐρημάτων, ἰδιαίτερος ἐντονη στὸ στρώμα τῶν ἐπιχώσεων τοῦ χωραφιοῦ (πάχους 1-1.20 μ.), προδίδει καὶ ἐδῶ τὴ συνεχὴ ἀναμόχλευση τοῦ χώρου, ὅχι μόνο στὶς ἀνώτερες στρώσεις ἀλλὰ καὶ σὲ μεγάλο βάθος, προφανῶς γιὰ τὴν ἀναζήτηση οἰκοδομικοῦ ὕλικου, κατεργασμένων λίθων καὶ «θησαυρῶν». Ἡ διαστρωμάτωση ὅμως τῶν εὐρημάτων σὲ κατὰ τόπους ἀδιατάρακτες στρώσεις, ὅπως στὶς κατώτερες (βάθ. 1.25 - 2.10 μ.), ἐπιτρέπει τὴ διατύπωση ὑποθέσεων γιὰ τοὺς χρόνους διακοπῆς τῆς λειτουργίας ἢ τῆς ἐγκατάλειψης τοῦ οἰκοδομήματος. Στοιχεῖα γιὰ τὴ στέγη τοῦ οἰκοδομήματος παρέχουν οἱ πολυάριθμοι κέραμοι ποὺ ἦταν διάσπαρτοι σὲ ὅλες σχεδὸν τὶς στρώσεις, ἰδιαίτερα ὅσοι βρέθηκαν σὲ στρώσεις «κατάρρευσης», στὸ ἐπίπεδο τοῦ «δαπέδου», λείψανα τοῦ ὁποίου ἀναγνωρίστηκαν στὴ ΝΔ γωνία τοῦ σκάμματος σὲ βάθος 1.45 - 1.55 μ., μόλις λίγα ἑκατοστὰ χαμηλότερα ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τοῦ κατωφλιοῦ τῆς θύρας τοῦ ἀποχωρητηρίου. Τὴν ἀναγνώριση τοῦ δαπέδου ἐπιτρέπουν τὸ χρῶμα τῶν χωμάτων, ἡ σύσταση, τὰ ὀργανικὰ κατάλοιπα καὶ τὰ κινητὰ εὐρήματα: «κίτρινα, πηλῶδη μὲ ἀπολεπίσματα σχίστου»³², κατάλοιπα τέφρας, ξυλάνθρακες, ὅστὰ ζῶων καὶ τὰ θραυσμένα, ἀλλὰ τὰ περισσότερα συνανήκοντα, κομμάτια χρηστικῶν σκευῶν, μερικὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα εἶναι καμένα. Ἀπὸ τὰ χρονολογήσιμα εὐρήματα ἐνδεικτικὰ σημειώνονται ἐνσφράγιστη ἐνεπίγραφη λαβὴ ἀμφορέα Κνίδου, θραύσματα ἀπὸ «μεγαρικά», χάλκινο νόμισμα³³ Ρόδου, χρονολογούμενο μεταξὺ τοῦ 166-88 π.Χ.: ἦταν ἐπικολημένο στὸν πυθμένα μελαμβανοῦς πινακίου (πίν. 154δ) ἀπὸ τὸ ὁποῖο βρέθηκαν τέσσερα συνανήκοντα θραύσματα ἀπὸ τὸ πόδι καὶ τὴ βάση, μὲ γάνωμα μόνο στὸ ἐσωτερικό. Τὰ νεώ-

32. Τὸ κίτρινο χρῶμα καὶ ἡ πηλῶδης ὕψη τῶν χωμάτων πιθανῶς ὀφείλονται σὲ ὑπερχείλιση τῶν ὑδάτων τοῦ ὑπονόμου, ὁ ὁποῖος, ὅπως διαπιστώθηκε στὴν πορεία τῆς ἀνασκαφῆς, βρισκεται κάτω ἀπὸ τὶς πασπαρόπλακες τοῦ δαπέδου, ἐνῶ τὰ ἀπολεπίσματα σχίστου δημιουργήθηκαν ἀπὸ τὴ φθορὰ λόγῳ τῆς ὑγρασίας καὶ τὴν ἐξαλλοίωση τοῦ "πασπάρου".

33. Ἀρ. κατ. Μ 90/Ν 52, στρώση <12>, 4.8.90, Τομὴ Ι. Δυτ. προέκταση: πρβ. Κοπεγχάγη SNG 863. Εὐχαριστίες θερμὲς ἐκφράζω στὴν παλαιὰ φίλη, πάντα πρόθυμη γιὰ κάθε βοήθεια Μάντω Οἰκονομίδου.

τερα εὐρήματα ἀπὸ ὅλες τὶς στρώσεις —λύχνοι, ἐνσφράγιστες λαβές καὶ ἐρυθροβαφῆς κεραμεικὴ— χρονολογοῦνται στὸν 1ο μ.Χ. αἰ.

Πληροφορίες γιὰ τὸν τρόπο καὶ τὸν χρόνο κατάρρευσης τοῦ κτιρίου συνάγονται καὶ ἀπὸ τὰ οἰκοδομικὰ μέλη, ὅπως οἱ λιθόπλινθοι (M90/Α ἀρχ. 51-53), ποὺ πρέπει νὰ βρίσκονται στὴν ἀρχικὴ θέση πτώσεως καὶ νὰ προέρχονται ἀπὸ τὸν δυτικὸ τοῖχο καὶ ἀπὸ τὴν ἀνωδομὴ τοῦ τοίχου μὲ τὴ θύρα.

Ἰδιαίτερα ὅμως σημαντικὰ γιὰ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ μορφή καὶ τὴ λειτουργία τοῦ χώρου εἶναι τὰ νέα στοιχεῖα στὸ νότιο κυρίως τμήμα τοῦ τετραγώνου. Βόρεια ἀπὸ τὸ κατώφλι τῆς θύρας, σὲ χαμηλότερο ἐπίπεδο, ἀποκαλύφθηκαν δύο εὐμεγέθεις πλάκες (0.90×1.26 μ. ἡ βόρεια καὶ 1.10×1.60 μ. ἡ νότια) (πίν. 156β), οἱ ὁποῖες ἀποτελοῦν τὶς καλυπτήριες πλάκες ὑπονόμου-ἀγωγοῦ. Μεταξὺ τῶν πλακῶν καὶ τῶν πλευρικῶν τοίχων, τοῦ δυτικοῦ, ποὺ εἶναι λαξευμένος στὸ κατώτερο τμήμα του στὸν φυσικὸ βράχο, καὶ τοῦ νότιου μὲ τὴ θύρα τοῦ ἀποχωρητηρίου, ὑπάρχει ἓνα στενὸ «αὐλάκι» ἄνισου πλάτους ($0.05-0.20$ μ.), καλυμμένο μὲ χῶμα, μικρὲς πέτρες ἀκανόνιστου σχήματος, κεραμίδια καὶ ὄστρακα. Τὸ ἀνατολικὸ ὄριο τῶν πλακῶν πλαισιώνεται ἀπὸ τὴ στρωμένη μὲ μικροὺς λίθους ἄνω ἐπιφάνεια προχειροκτισμένου χαμηλοῦ τοιχαρίου (ὑψ. 0.10 μ.), ποὺ ἀπολήγει στὸν τοῖχο τῆς εἰσόδου τοῦ ἀποχωρητηρίου καὶ βρίσκεται στὴν ἴδια εὐθεία μὲ τὸ ἀνατολικὸ πέρασ τοῦ κατωφλιοῦ τῆς θύρας. Τὸ τοιχάριο «πατάει» ἐπάνω στὸν φυσικὸ βράχο καὶ ἀκολουθεῖ τὴν ἐλαφρὰ κλίση του (περίπου 0.10 μ.) ἀπὸ Β πρὸς Ν³⁴, ἔχει δύο «ἀνοίγματα» πλάτους 0.14 μ. τὸ βόρειο, καὶ 0.18 μ. τὸ νότιο, μὲ κλίση ἀπὸ Α πρὸς Δ. Ἡ ἀφαίρεση τῶν ἀνάμεικτων μὲ τέφρα χωμάτων μέσα ἀπὸ τὸ νότιο «ἀνοίγμα» τοῦ τοιχαρίου, ἔδειξε ὅτι ὑπάρχει κενὸ κάτω ἀπὸ τὴν εὐμεγέθη πλάκα, ἐνῶ δὲν ἔχει ἀποσαφηνιστεῖ ἂν καὶ τὸ βόρειο ἀνοίγμα ἐπικοινωνεῖ μὲ τὸν κενὸ χῶρο κάτω ἀπὸ τὶς καλυπτήριες πλάκες. Στὴν ἀπόληξή τῆς νότιας πλάκας τοῦ πλακοστρώτου, σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸ κατώφλι μὲ τὸν στρόφειά τῆς θύρας, ἦταν λίθοι ἀκανόνιστου σχήματος, πρόχειρα τοποθετημένοι, μεγάλων καὶ μικρῶν διαστάσεων (πίν. 157α). Οἱ λίθοι ἔχουν βέβαια ἀλλοιώσει τὴν εἰκόνα τῆς ἀρχικῆς κατασκευῆς

34. Τὸ τοιχάριο ἀποκαλύφθηκε στὴν κατώτερη στρώση <15> σὲ βάθος 2 μ. - 2.10 μ.: καὶ ἐδῶ διαπιστώθηκε σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν φυσικὸ βράχο λεπτὴ στρώση μὲ «κίτρινα πληῶδη χρώματα» καὶ ἐλάχιστα εὐρήματα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα μόνον δύο ὄστρακα κλασικῶν χρόνων καὶ ἓνα μεγαρικὸ χρονολογοῦνται μὲ σχετικὴ ἀκρίβεια.

ἀλλὰ δὲν φαίνεται νὰ ἄλλαξαν τὴ λειτουργία τοῦ χώρου. Ὅπως διαπιστώθηκε ἀπὸ τὴ δοκιμαστικὴ μετακίνηση ὀρισμένων λίθων καὶ ἀπὸ τὴν ἔρευνα κάτω ἀπὸ τὶς πλάκες τοῦ δαπέδου ὁ χῶρος εἶναι κενός, ἀδιάγνωστου πρὸς τὸ παρὸν βάθους. Ἡ προσπάθεια ἀνασκαφικῆς ἔρευνας κάτω ἀπὸ τὸ κατώφλι καὶ τοὺς πρόχειρα τοποθετημένους λίθους ἔδειξε ὅτι σὲ βάθος 1 μ., κάτω ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τοῦ λίθινου κατωφλιοῦ τῆς θύρας τοῦ ἀποχωρητηρίου, ὑπάρχει λαξευμένος στὸν βράχο ἀγωγὸς πὺ στενεύει πρὸς τὰ κάτω (στὸ ἀνώτερο τμήμα ἔχει πλ. 0.70 μ., ἐνῶ τὸ κατώτερο εἶναι 0.50 μ.). Σὲ βάθος - 0.70 μ. σχηματίζει φρεάτιο, τοῦ ὁποίου τὰ ὅρια, δυτικὸ καὶ ἀνατολικό, εἶναι ὁρατὰ στὸν λαξευμένο βράχο, ἐνῶ τὸ νότιο καὶ τὸ βόρειο ἔχουν ἀποφραχθεῖ με πέτρες. Μολονότι ἡ στενότητα τοῦ χώρου καὶ ὁ ἀποφραγμένος με «μπάζα» πυθμένος τοῦ φρεατίου δὲν ἐπέτρεψαν τὴ συνέχιση τῆς ἔρευνας σὲ βάθος, διαπιστώθηκε ὅτι φρεάτιο φθάνει ὡς βάθος 1.30 μ. καὶ ἐπικοινωνεῖ με τὸν χῶρο κάτω ἀπὸ τὴ μεγάλη πλάκα τοῦ δαπέδου τοῦ ἀποχωρητηρίου. Σύμφωνα με τὶς ἕως τώρα ἐνδείξεις πρόκειται γιὰ «γεωμετρικὰ κλειστὸ» καὶ «ὕδραυλικὰ ἀνοικτὸ» σύστημα συλλογῆς καὶ παροχῆς ὕδατος³⁵. Ἔτσι, μολονότι ἡ ἔρευνα δὲν ἔχει ὀλοκληρωθεῖ, ἡ διπλὴ λειτουργία τοῦ ἀγωγοῦ εἶναι ἤδη εὐδιάκριτη: ὁ ὑπόνομος-ἀγωγὸς κάτω ἀπὸ τὸ πλακόστρωτο δάπεδο προορίζεται γιὰ τὴ συγχέντρωση τῶν ὑδάτων τοῦ δαπέδου, πιθανῶς τῆς στοᾶς τοῦ Γυμνασίου, καὶ συγχρόνως, με τὴ βοήθεια τοῦ φρεατίου, λειτουργεῖ ὡς ἀπαγωγὸς καὶ προσαγωγὸς ὕδατος στὸν παρακείμενο χῶρο τοῦ ἀποχωρητηρίου.

Ἡ κατὰ προσέγγισιν χρονολόγησις τῆς πρόχειρης «ἐπισκευῆς» τοῦ τοιχαρίου στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τῶν καλυπτηρίων πλακῶν τοῦ ἀγωγοῦ καὶ τῶν λίθων στὸ κατώφλι τοῦ ἀποχωρητηρίου, πρὶν ἀπὸ τὸν 1ο μ.Χ. αἰ., στηρίζεται στὶς ἐνδείξεις τῆς στρωματογραφίας τοῦ ἕως τώρα ἀνασκαφέντος χώρου καὶ στὰ κινητὰ εὐρήματα. Ἡ συνέχιση τῆς ἀνασκαφῆς στὸ Β τμήμα τοῦ τετραγώνου, ὅπου, ὅπως εἶναι ἤδη εὐκρινὲς στὴ βόρεια παρειὰ τῆς τομῆς, συνεχίζονται τὸ πλακόστρωτο ἀλλὰ καὶ τὸ τοιχάριο, ἐλπίζεται ὅτι θὰ δώσει πρόσθετες πληροφορίες.

35. Τοὺς ὁρους χρησιμοποίησε ἡ κυρία Μιμίκου, ἀναπληρωτῆς καθηγητῆς τῆς Ὑδραυλικῆς στὸ Ἑθνικὸ Μετσόβιο Πολυτεχνεῖο κατὰ τὴ σύντομη ἐπίσκεψή της στὸν χῶρο τῆς ἀνασκαφῆς στίς 18.8.90: τὴν εὐχαριστῶ θερμὰ καὶ γιὰ τὸ κουράγιο της νὰ πεζοπορήσει ὡς τὴ Μινώα.

'Ανατολικὸς τοῖχος, ΒΑ γωνία

Μὲ τὴ βοήθεια τοῦ πτυχιούχου 'Αρχαιολογίας Γεωργίου Γαβαλᾶ καὶ τοῦ φοιτητῆ Φίλιππου Μαζαράκη-Αἰνιὰν συνεχίστηκαν οἱ ἔρευνες στὸν χώρο ἀνατολικὰ καὶ νότια ἀπὸ τὴ ΒΑ γωνία τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ Γυμνασίου³⁶ (πίν. 157β, 158α).

Πολλοὶ κατεργασμένοι λίθοι, ἀκέραια καὶ θραυσμένα οἰκοδομικὰ μέλη (ἀρ. Α 84-Α 147) (πίν. 158β), ἀποκαλύφθηκαν μετὰξὺ ἀκατέργαστων, κατακομματιασμένων λίθων, μεγάλων τεμαχίων κονιάματος καὶ πωρολίθων ἀπὸ τὴ ρωμαϊκὴ δεξαμενὴ, κάτω ἀπὸ τὴ στρώση καλλιέργειας ποὺ εἶχε ἀφαιρεθεῖ ἐν μέρει τὸ 1989. 'Απὸ τὰ κινητὰ εὐρήματα, κυρίως ὄστρακα ἀπὸ ἄβαφα χρηστικά σκεύη καὶ ἄγγεῖα διαφόρων ἐποχῶν, ξεχωρίζουν ἓνα κομμάτι πῆλινης ἐνεπίγραφης πινακίδας³⁷ (πίν. 159α), τὰ λίθινα θραύσματα λουτήρων καὶ κυρίως τὰ σπαράγματα ἀπὸ μαρμάρινα γλυπτά, τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ ὅποια συνανήκουν καὶ ὀρισμένα συγκολλῶνται μὲ τὸ τμῆμα τοῦ ἀγάλματος ποὺ βρέθηκε τὸ 1989 κτισμένο στὸ διαχωριστικὸ χωράφουτοχο³⁸.

'Απὸ τὴν κεραμεικὴ ποὺ βρέθηκε κάτω ἀπὸ ὀρισμένες λιθοπλίνθους (ἀρ. Α 53 καὶ Α 59, οἱ ὁποῖες πρέπει νὰ βρίσκονται σὲ θέση φυσικῆς πτώσεως), ὑποθέτουμε ὅτι ἡ κατάρρευση τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου χρονολογεῖται κατὰ προσέγγισιν γύρω στὸ τέλος τοῦ 1ου π.Χ. αἰ. Γιὰ τὴ συνέχιση ὅμως τῆς ζωῆς στὸν χώρο καὶ μετὰ ἀπὸ τὴν κατάρρευση τῶν τοίχων μαρτυροῦν δύο πρόχειρες κατασκευές³⁹ κτισμένες ἐπάνω σὲ πεσμένες λιθοπλίνθους καὶ μὲ οἰκοδομικὰ μέλη ἀπὸ τοὺς τοίχους τοῦ Γυμνασίου (πίν. 159β, 160α), ἄγνωστης πρὸς τὸ παρὸν χρήσεως.

'Αξιοσημεῖωτη εἶναι καὶ ἡ ἀνεύρεση κεραμεικῆς τῶν γεωμετρικῶν καὶ ἀρχαϊκῶν χρόνων κατὰ τὴν ἀνασκαφικὴ ἔρευνα στὴν ἀπόληξη τοῦ Β τοίχου:

36. *ΠΑΕ* 1989, 280 κέ. σημ. 49, 50. 'Ο χώρος ποὺ ἐρευνήθηκε ἀντιστοιχεῖ στὰ τετρ. πιν. 7.8, τ. Α1, Α2, Α3, Α4 καὶ Α5.

37. 'Αρ. κατ. Μ90/Πδ 3. Διαστ.: μῆκ. 0.147, ὕψ. 0.106 καὶ πᾶχ. 0.03 μ. Σῶζει ἐννέα δυσδιάγνωστους στίχους, μέγ. ὕψ. γραμμ. 0.01 μ. Προφανῶς προορίζονταν γιὰ χρησὴ τῶν μαθητῶν τοῦ Γυμνασίου. Παρόμοιου τύπου πῆλινες ὀρθογώνιες πινακίδες βρέθηκαν καὶ στὴν ἐπίχωση τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου τοῦ Γυμνασίου στὸ τετρ. Η 4.

38. *Ἔργον* 1989, 112 εἰκ. 105 καὶ *ΠΑΕ* 1989, 281, σημ. 50 πίν. 201β.

39. Βρίσκονται σὲ ἀπόσταση 1.20 μ. ἀπὸ τὴ ΒΑ γωνία (τετρ. Α4 καὶ Β4), καὶ ἔχουν ἐνσωματωμένα τὰ οἰκοδομικὰ μέλη ἀρ. Α96, Α95, Α144 καὶ Α146.

πρὸς τὸ παρὸν δὲν εἶναι σαφὲς ἂν πρόκειται γιὰ ἐξισωτικὸ γέμισμα ἢ γιὰ κατάλοιπα παλαιότερης οἰκοδομικῆς φάσης.

Διαπιστώθηκε τέλος ὅτι ὁ μνημειακὸς ἀνατολικὸς τοῖχος ἐδράζεται ἀπευθείας στὸν φυσικὸ βράχο καὶ μόνον στὴ ΒΑ γωνία ὅπως καὶ στὴ ΝΑ⁴⁰, ὅπου σχηματίζει φυσικὴ κοιλότητα, ὑπάρχει ὑποθεμελίωση. Ἡ ὁλοκλήρωση τῆς ἔρευνας καὶ ἡ συνεξέταση τῶν κινητῶν εὐρημάτων ἐλπίζομε ὅτι θὰ ὀδηγήσει στὴν ἀποσαφήνιση πολλῶν ἐρωτημάτων.

Χῶρος «Θεάτρου»

Στὸν χῶρο τοῦ «Θεάτρου»⁴¹ συνεχίστηκαν οἱ ἔρευνες μὲ τὴ βοήθεια τοῦ πτυχιούχου Ἀρχαιολογίας Παύλου Τριανταφυλλίδη καὶ τῆς φοιτήτριας Χριστίνας Μητσοπούλου, μὲ σκοπὸ κυρίως τὴν προετοιμασία του γιὰ συστηματικὴ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα.

Ἀπὸ τὴ διερευνητικὴ τομὴ (1) στὴ ΒΔ γωνία τοῦ βόρειου τοίχου (μῆκ. 17.40 μ.) τοῦ μνημειακοῦ οἰκοδομήματος⁴² ἀποκαλύφθηκαν τρεῖς ἰσομήκεις πλάκες (μῆκ. 0.90 μ.), λοξὰ τοποθετημένες σύρριζα στὸν Β τοῖχο (πίν. 160β, 161α) καὶ στὸ λίθινο κατώφλι, πού εἶχε ἐπισημανθεῖ κατὰ τὸν ἐπιφανειακὸ καθαρισμὸ τοῦ 1988: ἔχουν ἔντονη κλίση ἀπὸ Ν πρὸς Β, εἶναι ἐλαφρῶς μετατοπισμένες ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ τους θέση καὶ σώζουν λείψανα κονιάματος. Ὅπως διαπιστώθηκε ἀπὸ τὴ συνέχιση τῆς ἔρευνας, πρόκειται γιὰ καλυπτῆριες πλάκες (διαστ. 0.90×1.05 μ.) τοῦ ἀγωγοῦ πού περιτρέχει τὸν Δ καὶ τὸν Β τοῖχο τοῦ οἰκοδομήματος, στὸ ὁποῖο ἀνήκει ὁ Β τοῖχος⁴³. Τὰ εὐρήματα χρονολογοῦνται τὰ περισσότερα στοὺς ἑλληνιστικὸς χρόνους καὶ στὸν 1ο μ.Χ. αἰ.: ἀρκετὰ ὄστρακα ἀπὸ ἀγγεῖα γεωμετρικά, πολλὰ ἑλληνιστικὰ μελαμβαφή, γραπτὰ (λάγχοι), ἀνάγλυφα («μεγαρικά»), πάμπολλα ἐρυθροβαφή (σαμιακὰ καὶ περγαμηνά), λύχοι ἐρυθροβαφεῖς, ἀκέραιη χάλκινη βελόνη μὲ διαμπερὴ ὀπή, θραῦσμα γυά-

40. Βλ. ΠΑΕ 1987, 258.

41. *Εργον 1988, 123. ΠΑΕ 1988, 177 κέ. καὶ ΠΑΕ 1989, 281 κέ.

42. ΠΑΕ 1989 σημ. 59.

43. Βλ. ΠΑΕ 1988 καὶ ἡμερολόγιο 10.8.88, σκαρίφημα 1, κατώφλι καὶ ἀγωγὸς καὶ ΠΑΕ 1989, 283 σημ. 59-60, πιν. 2.1 καὶ 2.2, τετρ. Ι 1, χῶρος ΒΔ 1: ἔνδειξη «πίν. 2.1, τετρ. Ι. Ι 1/ΒΑ2, τομὴ 1».

λινου φιαλιδίου τοῦ 1ου μ.Χ. αἰ., κυανόχρωμος φακοειδῆς δακτυλιδόλιθος, θραύσματα κεράμων καὶ κονιαμάτων, μέταλλα ἀντικείμενα καθὼς καὶ πολλὰ θραύσματα ἀπὸ ἄβαφα ἀγγεῖα.

Ἀπὸ τῆ βόρεια προέκταση τῆς τομῆς 1 στὴ ΝΑ γωνία τοῦ τετρ. Β Α 1 γιὰ τὴ διερεύνηση τοῦ Β ὁρίου τῶν καλυπτηρίων πλακῶν τοῦ ἀγωγοῦ καὶ τῆ σχέ-
ση του μὲ τὸ «τοιχάριο» τὸ παράλληλο⁴⁴ πρὸς τὸν Β τοῖχο τοῦ «Θεάτρου»,
κάτω ἀπὸ ἐπάλληλες στρώσεις κατεργασμένων κυρίως λίθων καὶ λιθοπλίνθων,
προφανῶς ἀπὸ τὴν κατάρρευση τῶν πρὸς Δ καὶ πρὸς Ν παρακειμένων οἰκοδο-
μημάτων, ἀποκαλύφθηκε ἡ τάφος θεμελίωσης τοῦ τοίχου ἐπάνω στὸν ὁποῖο
ἐδράζονται οἱ καλυπτήριες πλάκες τοῦ ἀγωγοῦ (πίν. 160β). Τὰ πολυάριθμα
κινητὰ εὐρήματα, μολοντί δὲν διαφέρουν εἰδολογικὰ καὶ χρονολογικὰ ἀπὸ
ἐκεῖνα τῆς τομῆς 1, ἐπειδὴ βρέθηκαν σὲ ἀδιατάρακτες στρώσεις βοηθοῦν στὴ
χρονολόγηση τῆς θεμελίωσης τοῦ τοίχου καὶ δίνουν στοιχεῖα γιὰ τὸ τελευταῖο
ἐπίπεδο ζωῆς καὶ ἐγκατάλειψης τοῦ χώρου. Ὁ τοῖχος (πάχ. 0.50 μ. καί,
στὴν ἐσωτερικὴ παρειά, μέγ. σωζ. ὕψ. 0.56 μ.), μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Δ πρὸς Α,
ἐδράζεται ἐπάνω στὸν λαξευμένο φυσικὸ βράχο (πίν. 161β, 162α) καὶ ἀπὸ τὰ
χρονολογήσιμα εὐρήματα — ὕστεροελληνιστικὴ ἀνάγλυφη καὶ μελαμβαφῆς κερα-
μεικῇ, λύχνοι κλπ. —, φαίνεται ὅτι κατασκευάστηκε στὸ τέλος τοῦ 2ου π.Χ. αἰ.

Γιὰ τὸν τρόπο καταστροφῆς, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς στρώσεις τῶν πεσμένων λί-
θων, μαρτυροῦν καὶ τὰ κατὰλοιπα ξυλανθράκων, τὰ καμένα ὄστρακα ἀγγείων
καὶ τὰ λείψανα ὀργανικῶν ὑλῶν (ὄστά, ὄστρεα κλπ.), ἐνῶ τὸν χρόνον ἐγκατάλει-
ψης τοῦ χώρου, γύρω στὸ πρῶτο ἡμισυ τοῦ 1ου μ.Χ. αἰ., τεκμηριώνουν ἡ κερα-
μεικῇ καὶ τὰ θραύσματα ἀπὸ γυάλινες ριπιδωτὲς φιάλες κατασκευασμένες
μὲ τὴ βοήθεια μήτρας. Ἀπὸ τὰ εὐρήματα ξεχωρίζει θραῦσμα μικρῆς μαρμά-
ρινης ἐρμαῖκῆς στήλης ἀκέφαλης γυναικείας μορφῆς⁴⁵ ἀπὸ τοὺς σωζόμενους
πλοκάμους τῆς κόμης (πίν. 162β) συμπεραίνεται ὅτι πρόκειται γιὰ τὴ μορφὴ
τῆς Ἑκάτης⁴⁶. Ἡ παρουσία τοῦ Ἑκαταίου εἶναι ἰδιαιτέρως σημαντικὴ γιὰ τὴ

44. Ὁ παράλληλος τοῖχος ἄρχισε νὰ διαγράφεται κατὰ τὸν ἐπιφανειακὸ καθαρισμὸ τὸ 1988: Βλ. Ἡμερολόγιο 11/8 καὶ 13/8/88, σκαρίφημα 1.

45. Ἀρ. κατ. Μ90/Λγ201, μέγ. σωζ. ὕψ. 0.062 μ. καὶ πάχ. 0.04 μ.

46. Γιὰ τὸν τύπον τῆς τρίμορφης Ἑκάτης σὲ πρισματικὴ στήλῃ βλ. R. LULLIES, *Die Typen der griechischen Herme* (1931), TH. KRAUS, *Hekate, Studien zu Wesen und Bild der Goettin in Kleinasien und Griechenland* (1960) 135· γιὰ τυπολογικὰ παράλληλα E. HARRISON, *Agora XI* (1965) 86 κέ.

εἶτε ὑποδηλώνει λατρεία Ἑκάτης, ἀγνωστος ἕως τώρα στὴ Μινώα⁴⁷, εἶτε σχετίζεται μὲ τὴ λατρεία τῆς Ἑκάτης καὶ τοῦ Σαράπιδος⁴⁸, ἢ μαρτυρεῖ γιὰ τὴ λατρεία τῆς Ἑκάτης μὲ τὴν ιδιότητα ἄλλης θεότητας, ὅπως τῆς Ἰσιδος⁴⁹.

Νέα στοιχεῖα προέκυψαν καὶ ἀπὸ τὴ συνέχιση τῆς ἔρευνας κάτω ἀπὸ τὶς καλυπτῆριες πλάκες τοῦ ἀγωγοῦ καὶ πρὸς Α κατὰ μῆκος τοῦ μνημειακοῦ Β τοίχου (τομῆς 2 καὶ 3): σὲ μῆκος 15 μ. ἀποκαλύφθηκε ὁ ἀγωγός, πλ. 0.60 μ. καὶ μέγ. σωζ. ὑψ. 2.20 μ. (πίν. 163α), μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Δ πρὸς Α, διαπιστώθηκαν τὰ ὅρια του πρὸς Ν καὶ πρὸς Β καὶ ὁ τρόπος θεμελίωσης τοῦ Β μνημειακοῦ τοίχου καθὼς καὶ τοῦ παράλληλου πρὸς αὐτὸν τοιχαρίου Δ-Α, ἐπάνω στὸ ὁποῖο «πατοῦν» οἱ καλυπτῆριες πλάκες.

Ἡ φροντισμένη τοιχοδομία τοῦ μνημειακοῦ Β τοίχου (μῆκ. 17.40 μ. καὶ μέγ. σωζ. ὑψ. 3.10 μ.) μοιάζει μὲ ἐκείνη τῶν ἀναλημματικῶν τοίχων 1 καὶ 2 ποὺ ἀποκαλύφθηκαν τὸ 1989⁵⁰. Τὰ κατὰ τόπους σωζόμενα λείψανα κονιάματος στοὺς ἀρμούς πιθανῶς ἀνάγονται σὲ μεταγενέστερη ἐπέμβαση γιὰ τὴν προστασία, τὴ στεγανοποίηση τοῦ τοίχου ἀπὸ τὰ νερά τοῦ ἀγωγοῦ. Ἐδράζεται στὸν φυσικὸ βράχο, ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ τὸν πυθμένα τοῦ ἀγωγοῦ καὶ ἔχει ἐλαφρὰ κλίση ἀπὸ Δ πρὸς Α. Ἡ ἀμελέστερη κατασκευὴ τοῦ παράλληλου τοιχαρίου (μῆκ. 9.30 μ., πᾶχ. 0.50 μ. καὶ μέγ. σωζ. ὑψ. 1.30 μ.) ὑποδηλώνει νεώτερη κατασκευὴ καὶ πιθανῶς σχετίζεται μὲ τὶς λοξὰ τοποθετημένες καλυπτῆριες πλάκες γιὰ τὴν κάλυψη τοῦ ἀγωγοῦ.

Σὲ ὅλο τὸ μῆκος τοῦ ἀγωγοῦ ἦταν στρώσεις πεσμένων κατεργασμένων λίθων, μικρῶν καὶ μεγάλων καὶ εὐάριθμων οἰκοδομικῶν μελῶν, μεγάλων λιθοπλίνθων (ἀρ. M90/Α 1-6), προφανῶς ἀπὸ τὴν κατάρρευση τοῦ μνημειακοῦ Β τοίχου. Τὰ νεώτερα κινητὰ εὐρήματα, λύχνοι, γυάλινα ἀντικείμενα καὶ κεραμική, κυρίως ἐρυθροβαφής, χρονολογοῦν τὶς στρώσεις τῶν πεσμένων λίθων στὸν 1ο μ.Χ. αἰ., ἐποχὴ τῆς ἐγκατάλειψης, τῆς ἀχρήστευσης τοῦ ἀγωγοῦ.

47. Γιὰ τὴ σχετικὰ σπάνια λατρεία τῆς Ἑκάτης κυρίως στὰ νησιά Δῆλος, Κῶς, Θήρα βλ. KRAUS, ὁ.π. 44 σημ. 208.

48. Πρβ. τὴν ἀναθηματικὴ ἐπιγραφή ἀπὸ τὴν Κάμειρο Ρόδου IG XII 1, 742: Ἑρμίας Ἀθηναγόρα Σολεύς, Ἑκάται, Σαράπιδι χαριστήριον, σωθεὶς ἐν μεγάλῳ κινδύνῳ, βλ. καὶ TH. KRAUS, ὁ.π. 45 σημ. 211.

49. Γιὰ παραστάσεις τῆς Ἰσιδος - Ἑκάτης βλ. E. HARRISON, ὁ.π. 87 κέ.

50. ΠΑΕ 1989, 281 κέ.

Μεταξὺ τῶν πολυάριθμων εὐρημάτων, μερικά ἀπὸ τὰ ὁποῖα εἶναι καμένα, συγκαταλέγονται θραῦσμα ἀπὸ τὸν βραχίονα μαρμαρίνου ἀγαλματίου γυναικείας μορφῆς ἐλληνιστικῶν χρόνων, ὅστρακα ἀπὸ ἀγγεῖα μὲ ἐφυάλωση ἀλεξανδρινοῦ ἐργαστηρίου, πολλὰ θραύσματα λύχνων καὶ ἄλλα.

Οἱ κατώτερες στρώσεις, σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν φυσικὸ βράχο-πυθμένα τοῦ ἀγωγοῦ (πίν. 163α), περιεῖχαν ἀντικείμενα χρονολογούμενα κυρίως στοὺς ἐλληνιστικούς χρόνους, ἀπὸ τὸν 3ο ὡς τὸν ὕστερο 1ο π.Χ. αἰ., προφανῶς κατάλοιπα ἀπὸ τοὺς χρόνους λειτουργίας τοῦ ἀγωγοῦ καὶ τῶν παρακείμενων κτισμάτων τὰ ὁποῖα ὑδροδοτοῦσε. Σημαντικὴ εἶναι ἡ ἀνεύρεση ἀκέραιου σιδερένιου ξίφους (μῆκ. 0.45 μ. καὶ μέγ. πλ. 0.05 μ.), ἀδιάγνωστης πρὸς τὸ παρὸν χρονολόγησης (πίν. 162γ).

Σὲ ἀπόσταση 1.30 μ. ἀπὸ τὴ ΒΔ γωνία τοῦ Β μνημειακοῦ τοίχου, ὅπου ὁ φυσικὸς βράχος-πυθμένας τοῦ ἀγωγοῦ βρίσκεται σὲ ἐλαφρῶς ὑψηλότερο ἐπίπεδο καὶ σχηματίζει χαμηλὸ ἀναβαθμὸ, ἀποκαλύφθηκε ἐνσωματωμένο στὸν Β τοῖχο ἀνοιγμα μέγ. πλ. 0.50 μ. καὶ μέγ. ὕψ. 0.51 μ., ἀκανόνιστου σχήματος, σχεδὸν τριγωνικόν. Τὸ στόμιο τοῦ πλευρικοῦ ἀνοιγματος ἦταν κλεισμένο μὲ λίθους καὶ χώματα, μετὰ τὴν ἀπομάκρυνση τῶν ὁποίων συγκεντρώθηκαν πολυάριθμα κινητὰ εὐρήματα. Ἀξιοσημείωτη εἶναι ἡ διαπίστωση ὅτι ἀρκετὰ ἀπὸ τὰ χρονολογήσιμα εὐρήματα, ὅπως λύχνοι, γυάλινα καὶ ἄλλα, ποὺ βρέθηκαν μέσα στὸ στόμιο τοῦ πλευρικοῦ ἀγωγοῦ, συνανήκουν ἢ συγκεκολληθῶνται μὲ θραύσματα ἀπὸ τὶς παρακείμενες τομεῖς ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τοῦ ἀγωγοῦ.

Γιὰ τὴ διερεύνηση τοῦ δυτικοῦ ὁρίου τοῦ ἀγωγοῦ συνεχίστηκε ἡ ἀνασκαφὴ στὴ ΒΔ γωνία τοῦ μνημειακοῦ οἰκοδομήματος. Ἡ διαστρωμάτωση τῶν εὐρημάτων καὶ ἐδῶ ἐπιβεβαίωσε τὶς διαπιστώσεις σχετικὰ μὲ τοὺς χρόνους χρήσης καὶ διακοπῆς τῆς λειτουργίας του. Διαπιστώθηκε ὅτι ὁ ἀγωγὸς εἶναι καλυμμένος μὲ πλάκες, περιτρέχει τὸν δυτικὸ⁵¹ τοῖχο τοῦ μνημειακοῦ οἰκοδομήματος, εἶναι ὁρατὸς ὡς μῆκος 2 μ., ἔχει τὸ ἴδιο πλάτος (0.60 μ.) μὲ ἐκεῖνο τῆς Β πλευρᾶς, στὴ ΒΔ γωνία τοῦ κτιρίου σχηματίζει ψηλὸ ἀναβαθμὸ (ὕψ. 1.30 μ.), μὲ κλίση ἀπὸ Δ πρὸς Α, καὶ τὰ πλευρικά του τοιχώματα στὴ Δ πλευρὰ καὶ στὴ ΒΔ γωνία εἶναι λαξευμένα στὸν φυσικὸ βράχο, στὸν πάσπαρο: ἀπὸ τὴ μακραιώνη ροὴ τοῦ νεροῦ ἔχουν δημιουργηθεῖ σταλαγμίτες, κρύσταλ-

51. Τὸ μῆκος του 16.10 μ. εἶχε διαπιστωθεῖ τὸ 1989: βλ. ΠΑΕ 1989, 283 σημ. 60.

λοι καὶ παχύτατες στρώσεις ἀλάτων. Ὁ ἀγωγὸς κατὰ μῆκος τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ οἰκοδομήματος ἀποτελεῖ ἓνα εἶδος σήραγγας καλυμμένης μὲ πλάκες, τῶν ὁποίων μόνον ἡ κάτω ὀψὲς εἶναι ὁρατὴ, ἐνῶ ἡ ἀνώτερη ἐπιφάνειά τους καλύπτεται ἀπὸ κατακρημνισμένους τοίχους καὶ ἐπιχώσεις τοῦ χωραφιοῦ. Παρὰ τίς ὠθήσεις τῶν ὑπερκειμένων χωμάτων, οἱ καλυπτήριες πλάκες καὶ τὰ τοιχώματα δὲν ἔχουν καταστραφεῖ, γεγονός που μαρτυρεῖ γιὰ τὴν καλὴ κατασκευὴ τῶν πλακῶν τῆς κάλυψης. Ἡ ἀπόφραξη τοῦ ἀγωγοῦ στὴ ΒΔ γωνία τοῦ κτιρίου, σύμφωνα μὲ τίς ἕως τώρα ἐνδείξεις, φαίνεται ὅτι ὀφείλεται στὴν κατάρρευση τῶν ὑπερκειμένων τοίχων τῶν παρακειμένων κτιρίων, καὶ χρονολογεῖται γύρω στὰ μέσα τοῦ 1ου μ.Χ. αἰ. Τὸ καθαρὸ λεπτὸ χῶμα, μὲ ἐλάχιστα κινητὰ εὐρήματα, ποὺ ἀφαιρέθηκε στὴ διερευνητικὴ μικρῶν διαστάσεων τομὴ στὴ ΒΔ γωνία μέσα στὸν πλακοσκεπὴ ἀγωγὸ δείχνει ὅτι δὲν πρόκειται γιὰ «μπάζα», ἀλλὰ γιὰ χῶμα ποὺ ἔχει εἰσχωρήσει ἀπὸ τὰ διάκενα τῶν καλυπτηρίων πλακῶν μέσα στὸν ἀγωγὸ μετὰ ἀπὸ τὴ διακοπὴ τῆς λειτουργίας του. Τὰ ὀλιγάριθμα κινητὰ εὐρήματα — ὄστρακα ἀπὸ ἀγγεῖα ἐλληνιστικῶν χρόνων, ἐρυθροβαφὴ «σαμιακοῦ» τύπου, βάση ἀπὸ γυάλινο φουσητὸ φιαλίδιο τοῦ 1ου μ.Χ. αἰ. καὶ λαβὴ ἀμφορίσκου γεωμετρικῶν χρόνων — ἀπὸ τίς στρώσεις καθαρῶν χωμάτων στὴ ΒΔ γωνία τοῦ ἀγωγοῦ μαρτυροῦν γιὰ τὴν ἀποκλειστικὴ χρῆση του ὡς συλλεκτῆριου ἀγωγοῦ γιὰ τὴν ὑδροληψία τῶν παρακειμένων κτιρίων.

Μολονότι δὲν ἔχουν ἀκόμα ἐντοπιστεῖ ἡ ἀφετηρία καὶ ἡ ἀπόληξή του καὶ δὲν ἔχουν ἀποσαφηνιστεῖ τὰ πρὸς Α καὶ πρὸς Δ ὅρια, οἱ διαστάσεις καὶ ἡ θέση του στὸν ἐπικλινὴ χῶρο τῆς πλαγιᾶς τοῦ λόφου, μὲ μεγάλη ὑψομετρικὴ διαφορὰ ἀπὸ Δ πρὸς Α, ἐνισχύουν τὴν ὑπόθεση ὅτι πρόκειται γιὰ κεντρικὸ συλλεκτῆριον ἀγωγὸ ὑδροληψίας δημοσίων κτιρίων. Ἀγνωστὴ πρὸς τὸ παρὸν εἶναι ἡ ἀκριβὴς χρονολόγησις τῆς ἐξόρυξης, τῆς λάξευσης στὸν φυσικὸ βράχο τοῦ πλακοσκεποῦς ἀγωγοῦ, ἀφοῦ δὲν ἔχει διευκρινιστεῖ ἂν ἡ σημερινή του μορφή εἶναι σύγχρονη μὲ τὰ ἐλληνιστικὰ κτίρια ποὺ ὑδροδοτοῦσε ἢ ἂν προὔπηρχε καὶ μετασκευάστηκε στὰ ἐλληνιστικὰ χρόνια.

Πολυάριθμα ὅμως, καὶ τὰ περισσότερα χρονολογήσιμα, εἶναι τὰ κινητὰ εὐρήματα ἀπὸ τὸ στόμιο τοῦ πλευρικοῦ «κρυπτοῦ ὀχετοῦ»⁵²: ἡ θέση ποὺ βρέ-

52. Γιὰ τὸν ὅρο βλ. ΠΑΕ 1983 Α', 110.

θηκαν, κατὰ μῆκος τῆς ἐξωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ Β τοίχου τοῦ οἰκοδομήματος, στὸν πυθμένα τοῦ ἀγωγοῦ, ἐνισχύει τὴν ὑπόθεση ὅτι προέρχονται ἀπὸ τὸν ἐσωτερικὸ ὥρο τοῦ κτιρίου, ἐνῶ ἡ χρονολογικὴ τους ἔνταξη ἐπιβεβαιώνει τὴ χρονολόγησιν τῆς τελευταίας χρήσης τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου τοῦ μνημειακοῦ οἰκοδομήματος στὸ πρῶτο ἥμισυ τοῦ 1ου μ.Χ. αἰ. Τὸ εἶδος τῶν εὐρημάτων —λύχνοι, γυάλινες φιάλες, πήλινα πινάκια, εἰδώλια καὶ ἄλλα— ἐλπίζεται ὅτι θὰ δώσει πληροφορίες καὶ γιὰ τὸν ἀκριβὴ προορισμό, τὴ χρήση τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου μὲ τὸν «κρυπτὸ ἀγωγό» ποὺ ἐπικοινωνεῖ μὲ τὸν ἀγωγὸ ὕδρουληψιας.

Γιὰ τὴν ἀποσαφήνισιν τῆς ἀρχιτεκτονικῆς μορφῆς τοῦ οἰκοδομήματος στὸ ὁποῖο ἀνήκει ὁ μνημειακὸς Β τοῖχος μὲ τὸν πλευρικὸ λίθινον «κρυπτὸ ὄχετό» ἄρχισε ἐπιφανειακὸς καθαρισμὸς καὶ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα στὸν ἐσωτερικὸ ὥρο, στὸ ΒΔ τμήμα (πίν. 2.1, τετρ. Ι.Ι 1/ΒΑ 2, τομὴ 1). Καὶ ἐδῶ ἡ ἀλληλουχία τῶν στρώσεων παρουσιάζει τὴν ἴδια εἰκόνα ὅπως στὸν συλλεκτῆριον ἀγωγὸ καὶ στὰ παρακείμενα κτίσματα: οἱ ἀνώτερες στρώσεις λίθων καὶ χωμάτων μὲ κινητὰ εὐρήματα διαφόρων ἐποχῶν εἶναι ἀναμοχλευμένες, οἱ ὑποκείμενες ἐπ'ἀλλήλους στρώσεις πεσμένων, κυρίως κατεργασμένων, λίθων καὶ μεγάλων λιθοπλίνθων, κατὰ τόπους ἀδιατάρακτες, περιεῖχαν λιγοστὰ ἀντικείμενα κυρίως ἐλληνιστικῶν καὶ πρώιμων ρωμαϊκῶν χρόνων, τοῦ 1ου μ.Χ. αἰ. Ἀπὸ τὴν ὀλιγοήμερην ἐφετινὴν ἔρευνα ἀποκαλύφθηκε ὀρθογώνιος ὥρος διαστ. 1.70×1.50 μ. Τὸ δυτικὸ ὄριό του ἀποτελεῖ ἡ ἐσωτερικὴ παρειὰ τοῦ Δ τοίχου ποὺ σώζεται σὲ ὕψ. 1.85 μ.: πρὸς τὰ Α ὁ ὥρος περιορίζεται ἀπὸ τοιχάριον κάθετο εἰς τὴν ἐσωτερικὴν παρειὰν τοῦ μνημειακοῦ Β τοίχου (μῆκ. 1.79 μ. καὶ ὕψ. 1.70 μ.) (πίν. 164α). Στὴ νότια ἀπόληξιν τοῦ τοιχαρίου 1 ἀποκαλύφθηκε καὶ δευτέρον τοιχάριον (τοιχ. 2) μὲ κατεύθυνση Α-Δ, μῆκ. 0.90 μ., πᾶχ. 0.50 μ. καὶ μέγ. ὕψ. 0.65 μ. Τὸ τοιχάριον 2 ποὺ σχηματίζει γωνία μὲ τὸ 1 ὀρίζει καὶ περιορίζει τὸν ὀρθογώνιον ὥρον στὸ ΝΑ τμήμα καὶ ἀφήνει ἓνα εἶδος πλακοστρωμένου διαδρόμου (πλ. 0.60 μ.) ἐπικοινωνίας μὲ τὸ ΝΔ τμήμα τοῦ «διαμερίσματος». Ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴ σύμπλεξιν τῶν λίθων εἰς τὴν γωνίαν ποὺ σχηματίζουν τὰ δύο τοιχάρια, πρόκειται γιὰ σύγχρονες κατασκευές. Τὸ ὀρθογώνιον «διαμέρισμα» εἶναι στρωμένο μὲ πλάκες στὸ δυτικὸν τμήμα, ἐνῶ στὸ ἀνατολικὸ ἔχει ἀποκαλυφθεῖ δάπεδον ἀπὸ πατημένον χῶμα καὶ τρίμματα λίθων. Μολονότι στὸν πλακόστρωτον ὥρον ἡ ἔρευνα σὲ βάθος δὲν ὀλοκληρώθηκε, κυρίως στὸν ὥρον κατὰ μῆκος τῆς ἐσωτερικῆς παρειᾶς τοῦ τοίχου, κάτω ἀπὸ τό, μεγάλων διαστάσεων, θραυσμένον σῆμερον σὲ δύο κομμάτια, μονόλιθον «ἐπιστύλιον» (πίν. 164β)

διαπιστώθηκε ὅτι οἱ πλάκες τοῦ δαπέδου στὸ βόρειο τμῆμα τοῦ «διαμερίσματος» ἀποτελοῦν τὶς καλυπτήριες πλάκες τοῦ «κρυπτοῦ» ἀγωγοῦ⁵³, τὸ στόμιο τοῦ ὁποίου ἐρευνήθηκε στὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ τοῦ Β τοίχου. Τὰ εὐρήματα πού ἦταν σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸ πλακόστρωτο εἰδολογικὰ εἶναι ὅμοια μὲ ἐκεῖνα ἀπὸ τὸν ὑπόλοιπο χῶρο τοῦ διαμερίσματος: μελαμβαφῆς καὶ ἐρυθροβαφῆς κεραμεικὴ ὕστερων ἐλληνιστικῶν χρόνων, θραῦσμα ὀστίνου αὐλοῦ, μολύβδινος σύνδεσμος, πινάκιο μὲ ἐφυάλωση, ἀλεξανδρινοῦ ἐργαστηρίου καὶ λιγοστὰ ὄστρακα ἀπὸ ἄβαφα ἀγγεῖα.

Διαφορετικὴ φαίνεται ἡ στρωματογραφία στὸ ΝΑ τμῆμα τοῦ σκάμματος, νότια ἀπὸ τὸ ἐγκάρσιο τοιχάριο 2, ὅπου ἄρχισε νὰ ἀποκαλύπτεται στρώση μὲ ἔντονα λείψανα φωτιάς, συμπαγῆς τέφρα καὶ πολλὰ κομμάτια ξυλανθράκων, καὶ τρεῖς κυκλικοῦ σχήματος «ἐστίες» (διαμ. 0.50 μ.), ἀγνώστου πρὸς τὸ παρὸν προορισμοῦ καὶ χρονολόγησης. (Ἡ ἀνασκαφὴ διακόπηκε καὶ ἡ ἐρευνα θὰ συνεχιστεῖ κατὰ τὴν ἐπόμενην περίοδο.)

Παρόλο ὅτι κάθε ὑπόθεση γιὰ τὴν ταύτιση τοῦ μνημειακοῦ οἰκοδομήματος μὲ ἓνα ἀπὸ τὰ ἀναφερόμενα στὶς ἐπιγραφὲς δημόσια κτίρια εἶναι πρόωρη, ἡ ἀποδεδειγμένη σχέση τοῦ συλλεκτήριου ἀγωγοῦ παροχῆς ὕδατος μὲ τὸ ὀρθογώνιο μικρὸ διαμέρισμα («κρύπτη»; ἀποχωρητήριο; ἢ «δεξαμενὴ»);, τὸ εἶδος τῶν εὐρημάτων, ὅπως οἱ γυάλινες φιάλες, οἱ λύχνοι (πίν. 163γ), οἱ «μεγαρικοὶ» σκύφοι⁵⁴, καὶ τὸ ἀπὸτμημα τῆς Ἑρμαϊκῆς στήλης τῆς τρίμορφης Ἑκάτης (βλ. παραπ.), καθὼς καὶ ὀρισμένα ἄλλα οἰκοδομικὰ στοιχεῖα, ἡ προσεγμένη τοιχοδομία, τὸ κονίαμα στὸ δάπεδο στὸ ἀνατολικὸ τμῆμα τοῦ χώρου κλπ., καὶ κυρίως ἡ ἀντιβολὴ μὲ τὸ κτιριακὸ συγκρότημα τῶν Σαραπείων τῆς Δήλου⁵⁵, ἐπι-

53. Μετὰ ἀπὸ τὴν ἀρίθμηση, τὴ φωτογραφικὴ καὶ σχεδαστικὴ ἀποτύπωση, μετακινήσαμε δοκιμαστικὰ τὶς πλάκες σὲ χῶρο ἀπὸ Β-Ν 0.50 μ. καὶ ἀπὸ Δ-Α 0.60 μ. καὶ διαπιστώθηκε ὅτι ὁ ἀγωγὸς ἔχει ἀποφραχθεῖ μὲ λίθους: ἡ ἀνασκαφικὴ ἐρευνα θὰ ὁλοκληρωθεῖ τὸ 1991.

54. Γιὰ ἀνάλογα εὐρήματα βλ. Ν. ΠΑΠΑΔΑΚΗ, *ΑΔ* 1, 1915, 115-190.

55. P. ROUSSEL, *Les cultes égyptiens à Délos* (1916) 239 κέ. καὶ 285 κέ. Εἰδικὰ γιὰ τὸ Σεραπεῖον Α: βλ. PH. BRUNEAU, *BCH Suppl.* I (1973) 130 κέ. καὶ γιὰ τὴν κρύπτη τοῦ Σεραπεῖου Α: βλ. τελευταῖα τοῦ ἰδίου, *BCH* 114, 1990, 1 (*Deliaca* VIII) 559 κέ. (μὲ τὴν παλαιότερη βιβλιογραφία).

τρέπουν τὸν συσχετισμὸ μὲ τὸ γνωστὸ ἀπὸ τὶς ἐπιγραφὰς Σεραπιεῖον⁵⁶ τῆς Μινώας.

Ἀκρόπολη

Στὴν ἀκρόπολη ἐπανελήφθη καὶ προχώρησε σημαντικὰ ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα στὸ Ἱερό⁵⁷, στὴ ΒΑ πυλίδᾳ καὶ στὸν παρακείμενο πύργο τοῦ γεωμετρικοῦ τείχους⁵⁸, μὲ τὴ συνεργασία τοῦ ἀρχαιολόγου Δρ. Φιλ. Ἀλεξάνδρου Μαζαράκη-Αἰνιᾶν καὶ τῇ βοήθειᾳ τῆς φοιτήτριας Παρασκευῆς Εὐθυμιοπούλου.

Τετρ. Κ/Β 2, νότιο τμήμα

Ἡ ἔρευνα στὸ νότιο, ἄσκαφο τμήμα τοῦ τετρ. Κ/Β 2⁵⁹ ἀποκάλυψε τὸν εὐθύγραμμο τοῖχο τοῦ περιβόλου ὡς τὸν φυσικὸ βράχο (μῆκ. 3.40 μ., μέγ. σωζ. ὕψ. 1.22 μ.) (πίν. 165α), καὶ πρόσθεσε ὀρισμένα ἀκόμη στοιχεῖα σχετικὰ μὲ τὸ ὑλικὸ δομῆς τῶν τοίχων τοῦ κτιριακοῦ συγκροτήματος Κ καὶ τῇ διάρκειᾳ τῆς ζωῆς τοῦ Ἱεροῦ.

Στὶς στρώσεις τῶν πεσμένων λίθων πολυάριθμοι (ἀρ. Α 1-72) εἶναι οἱ κατεργασμένοι ἀπὸ λευκὸ ἡμιμάρμαρο, δολομιτικὸ ἀσβεστόλιθο, ἐνῶ σχετικὰ λιγότεροι εἶναι οἱ σχιστόλιθοι, ἀτελῶς κατεργασμένοι ἢ τελείως ἀκατέργαστοι, ἀκανόνιστου σχήματος, μικροῦ ἕως μετρίου μεγέθους. Μολονότι ἀρκετοὶ ἀπὸ τοὺς συσσωρευμένους λίθους κατὰ μῆκος τῆς ἐξωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ Β τοίχου τοῦ Κ 3 βρίσκονται σὲ θέση φυσικῆς πτώσεως καὶ πρέπει νὰ προέρχονται ἀπὸ τὴν κατάρρευση τῶν ὑπερκειμένων τοίχων τοῦ Κ 3 καὶ ἐνδεχομένως τοῦ Κ 2, δὲν ἔχει ἐξακριβωθεῖ ἀκόμα ἂν ἡ χρῆση τοῦ ἡμιμάρμαρου στὴν τοιχοποιία ἀνάγεται, τουλάχιστον ἐν μέρει, στοὺς γεωμετρικοὺς χρόνους, ὅπως διαπιστώθηκε στὴ Β πυλίδᾳ (βλ. παρακ.), ἢ ἂν ἀποτελεῖ χαρακτηριστικὸ τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων, ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποία στὸ Ἱερό, σύμφωνα μὲ τὴν ἀσφαλῆ

56. IG XII 7, 255 (γιά τὴ λατρεῖα Σαράπιδος, Ἰσιδος καὶ Ἀνούβιδος) καὶ 227 γιά τὰ «Σαραπιεῖα καθ' ἑκάστον ἐνιαυτὸν εἰς τὸν Ἱερόν τοῦ Σαράπιος».

57. ΠΑΕ 1985, 182 κέ. καὶ ΠΑΕ 1986, 212 κέ.

58. ΠΑΕ 1983 Β', πίν. 222β, ΠΑΕ 1984, 371 κέ.

59. ΠΑΕ 1985, 183 εἰκ. 3, κατὰ τὸν ἐπιφανειακὸ καθαρισμὸ τοῦ 1985 εἶχε ἀφαιρεθεῖ μόνον ἡ στρώση humus καὶ διεκόπη ὅταν ἄρχισε νὰ ἀποκαλύπτεται ἡ ὑποκειμένη στρώση τῶν πεσμένων λίθων.

μαρτυρία τῶν κινητῶν εὐρημάτων, ἡ λατρεία ἀναβιώνει καὶ τὸ κτιριακὸ συγκρότημα ἐπισκευάζεται. Γι' αὐτό, παρόλον ὅτι ὁ καλύτερος σωζόμενος Β τοῦχος τοῦ Κ 3 (ὑψ. 1.22 μ.) εἶναι κτισμένος μόνον μὲ σχιστόλιθους, δὲν ἀποκλείεται, στὸ ἀνώτερο τμήμα του, νὰ εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ ἤδη ἀπὸ τὴ γεωμετρικὴ περίοδο καὶ κατεργασμένοι λίθοι ἀπὸ δολομίτη.

Τὰ εὐρήματα ἀπὸ τὸ ἀνώτερο στρώμα, τὶς στρώσεις τῶν πεσμένων λίθων, χρονολογοῦνται στοὺς γεωμετρικοὺς χρόνους τὰ παλαιότερα καὶ στὴ ρωμαιοκρατία, στὸ 2ο μ.Χ. αἰ., τὰ νεώτερα: ἀντιστοιχοῦν στὶς τρεῖς κυριότερες περιόδους τῆς λειτουργίας τοῦ Ἱεροῦ, γεωμετρική, ἐλληνιστικὴ καὶ ρωμαϊκὴ, ἐνῶ δὲν λείπουν καὶ οἱ λιγιστὲς μαρτυρίες γιὰ τὴ συνέχιση τῆς ζωῆς του στὴν ἀρχαϊκῇ⁶⁰. Ἡ διασπορὰ τῶν εὐρημάτων ἀνάμεσα στοὺς πεσμένους λίθους καὶ ἡ ἀνάμειξη μὲ οἰκοδομικὰ ὑλικά, κεράμους, κυρίως στρωτῆρες⁶¹ καὶ κονίαμα, ὀψιανὸς κ.ἄ., μαρτυρεῖ γιὰ τὴ διαταραχὴ τῶν στρώσεων μετὰ ἀπὸ τὴν κατάρρευση τοῦ κτιρίου.

Ἀπὸ τὴν ὑφὴ καὶ τὴ σύσταση τῶν κατωτέρων στρώσεων, ποὺ χαρακτηρίζονται ἀπὸ μικροὺς λίθους, ἀκανόνιστου σχήματος, πολλὰ χαλίκια καὶ κομμάτια ἐξαλλοιωμένου σχιστόλιθου (πασπάρου), κυρίως μέσα στὶς φυσικὲς κοιλότητες τοῦ ριζιμιοῦ βράχου, καὶ τὴν ἀπουσία κινητῶν εὐρημάτων τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων, συνάγεται τὸ συμπέρασμα ὅτι πρόκειται γιὰ διαφορετικὸ στρώμα⁶², ἀνάλογης σύστασης μὲ τὶς γνωστὲς χαλικερὲς στρώσεις ποὺ χρησιμοποιήθηκαν ὡς ἐξισωτικὸ γέμισμα τοῦ ἀνώμαλου φυσικοῦ βράχου στὸ Ἱερὸ καὶ στὸ τεῖχος⁶³, καθὼς καὶ στὴν Κάτω πόλη⁶⁴. Τὰ εὐρήματα εἰδολογικὰ δὲν διαφέρουν οὐσιαστικὰ ἀπὸ ἐκεῖνα τῶν ὑπερκείμενων στρώσεων μὲ τοὺς πεσμένους λίθους:

60. Βλ. πχ. τὸ θραῦσμα λύχνου Μ90/Πλ 253 καθὼς καὶ ὕστρακα ἀγγείων.

61. Ἀρ. κατ. Μ90/Ακσ 2-21 (στρωτῆρες) καὶ ἀρ. 22 (θραῦσμα καλυπτῆρος): οἱ κέραμοι καταγράφηκαν καὶ σχεδιάστηκαν ἀπὸ τὴν μεταπτυχιακὴ ὑπότροφο Ἄννα Σαββαντίδου ποὺ ἔχει ἀναλάβει καὶ τὴ δημοσίευση ὅλων τῶν κεράμων στέγης.

62. Στὴ Β παρεῖα τοῦ Β τμήματος τῆς τομῆς ἐντοπίσθηκε σὲ ὀρισμένα σημεῖα, μέσα στὶς βαθιὲς σχισμὲς καὶ στὶς κοιλότητες τοῦ φυσικοῦ βράχου, στρώση συμπαγῶν χωμάτων διαφορετικῆς ὑφῆς καὶ σύστασης, πιθανῶς (3ο) στρώμα.

63. ΠΑΕ 1983 Β', 329 κέ. 1984, 377.

64. ΠΑΕ 1986, 223.

ὄστρακα γεωμετρικῶν⁶⁵, ἀρχαϊκῶν⁶⁶ καὶ ἐλληνιστικῶν χρόνων, πολλὰ ἀπὸ ἄβαφα σκεύη, λύχνοι, κέραμοι, ὅστὰ ζῶων καὶ λιγοστὰ τρίμματα ξυλανθράκων. Σημαντικὴ ὅμως εἶναι ἡ διαπίστωση τοῦ ποσοστικῶν σχεδὸν ἴσου ἀριθμοῦ γεωμετρικῶν καὶ ἐλληνιστικῶν ὀστράκων καὶ ἡ παντελὴς ἀπουσία κεραμεικῆς ἢ λύχνων ρωμαϊκῶν χρόνων.

Τὸ εἶδος τῶν εὐρημάτων ἀπὸ τὸ Ν τμήμα τοῦ K/B 2, κατὰ μῆκος τῆς ἐξωτερικῆς παρεῖας τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ Ἱεροῦ, ἀγγεῖα καὶ ἄβαφα χρηστικὰ σκεύη γεωμετρικῶν χρόνων, λύχνοι ἐλληνιστικῶν καὶ ρωμαϊκῶν χρόνων, ἀγγεῖα πότου, μελαμβαφή, ἀνάγλυφα («μεγαρικά»), γυάλινη φιάλη ἀπὸ μήτρα 1ου π.Χ., ὅστὰ ζῶων καὶ ὄστρεα, ἀναμιβόλως σχετίζεται μὲ τὴν λατρευτικὴν πράξεις ποὺ τελοῦνταν στὸ Ἱερὸ ἀπὸ τοὺς πρώιμους χρόνους λειτουργίας του ὡς τὴν ἐποχὴ τῆς ἐγκατάλειψης τὸν ὕστερο 2ο μ.Χ. αἰ. Νέες μαρτυρίες γιὰ τὸν χαρακτήρα τῆς λατρείας στοὺς ὕστερους ἐλληνιστικοὺς χρόνους καὶ στὴ ρωμαιοκρατία παρέχουν καὶ τὰ εἰκονογραφικὰ θέματα ποὺ σὲ ἕναν ἀπὸ τοὺς εὐάριθμους λύχνους⁶⁷, συνδέονται μὲ τὸν κύκλο τῆς Ἰσιδος καὶ τοῦ Ἀρποκράτη⁶⁸ (πίν. 165β-δ).

K / A 4

Ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα στὴν τομὴ K/A 4⁶⁹, μολονότι δὲν ὀλοκληρώθηκε, πρόσθεσε νέα σημαντικὰ στοιχεῖα τόσο ἀπὸ τὸν ἔλεγχο τῆς ἀλληλουχίας τῶν στρώσεων ὅσο καὶ ἀπὸ τὰ κινητὰ εὐρήματα καὶ τὰ ὀργανικὰ κατάλοιπα ἀπὸ τὴν ἐμπυρεὺς θυσίες. Λόγω τῆς κλίσεως τοῦ φυσικοῦ βράχου ἀπὸ Β πρὸς Ν, οἱ ἀνισόπαχες στρώσεις τῶν πεσμένων λίθων ἀπὸ δολομίτη καὶ σχίστη, στὴν τομὴ

65. Μεταξὺ τῶν ὀστράκων γεωμετρικῆς κεραμεικῆς στὴ στρώση <8α> βρέθηκαν καὶ ἕνα γραπτὰ πρωτογεωμετρικῶν χρόνων διακοσμημένο μὲ ὁμόκεντρος κύκλους καὶ ἡμικύκλια: [ἀρ. M90/Πγ 252] καὶ θραῦσμα ἀνάγλυφου πίθου (στὴ στρώση <8β> ἀρ. N90/Παπ 251).

66. Θραῦσμα ἀπὸ μελανόμορφο σκύφο M90/Πμμ 251.

67. Ἀρ. κατ. M90/Πλ 251-255.

68. Ἀρ. M 90/Πλ 251, συγκολλήθηκε ἀπὸ πολλὰ θραύσματα ποὺ βρέθηκαν σὲ διαφορετικὴς στρώσεις καὶ θέσεις.

69. Ἡ ἔρευνα στὴν τομὴ K/A 4 καὶ K/A 3 ἄρχισε τὸ 1985, τότε εἶχε ἀφαιρεθεῖ μόνον ἡ ἐπιφανειακὴ στρώση <1>, καὶ συνεχίστηκε γιὰ λίγες ἡμέρες τὸ 1986, ὅποτε καὶ διεκόπη: ΠΑΕ 1985, 194 καὶ ΠΑΕ 1986, 216.

K/A 4 καλύπτουν, τουλάχιστον κατά τόπους, πυρακτωμένα χρώματα και ἀδιατάρακτες ἔμπυρες θυσίες ζώων καί, σέ ὁρισμένα σημεία, ἐμφανῶς ἔχουν εἰσχωρήσει μέσα στις πυρές. Ἀπὸ τὴ θέση τῶν λίθων καὶ τὸν ἔλεγχο τῆς στρωματογραφικῆς κατανομῆς τῶν χρονολογήσιμων εὐρημάτων συμπεραίνεται ὅτι οἱ τοῖχοι τοῦ κτιριακοῦ συγκροτήματος κατέρρευσαν ὅταν εἶχαν διακοπεῖ οἱ τελετουργικὲς πράξεις, ὅπως οἱ ἔμπυρες θυσίες.

Τὰ εὐρήματα ἀπὸ τὸ στρώμα τῶν πεσμένων λίθων εἶναι πολυάριθμα ἀλλὰ δὲν διαφέρουν εἰδολογικά καὶ χρονολογικά ἀπὸ τῆς τομῆς K/B 2. Τὸ στρώμα τῶν κατὰ τόπους πυρακτωμένων χρωμάτων μὲ πολυάριθμα ὅστὰ ζώων καὶ ξυλάνθρακες ἐκτείνεται κυρίως στὸ ΝΔ τμήμα τῆς τομῆς καὶ συνεχίζεται, ὅπως φαίνεται στὴν παρειὰ τῆς τομῆς, καὶ μέσα στὸν ἄσκαφο μάρτυρα τοῦ K A/3. Παρόλο πὺ τὸ στρώμα μὲ τις ἐπάλληλες πυρές εἶναι ἐνιαῖο, ἰδιαίτερος σύρριζα καὶ πλησίον τῆς ἐξωτερικῆς παρειᾶς τοῦ τοίχου τοῦ περιβόλου, ἐντοπίστηκαν καὶ ἐρευνήθηκαν ὡς αὐτοτελεῖς πέντε πυρές (1/90-5/90): μόνον τὰ ὅρια τῶν πυρῶν 1 καὶ 3 διαγράφονται μὲ σχετικὴ βεβαιότητα, ἐνῶ οἱ ἀρ. 2, 4 καὶ 5-5α δὲν μποροῦν νὰ καθοριστοῦν μὲ ἀπόλυτὴ ἀκρίβεια.

Ἡ πυρὰ 1/90 ἐντοπίστηκε σὲ ἀπόσταση 0.80 μ. ἀπὸ τὴν παρειὰ τοῦ καμπυλόγραμμου τοίχου τοῦ περιβόλου. Σφηνωμένο ἀνάμεσα σὲ πεσμένους λίθους, μέσα σὲ σκληρά, συμπαγὴ καὶ πυρακτωμένα χρώματα, ἀνάμεικτα μὲ κατάλαιπα ξυλάνθρακων καὶ διαλυμένα ὅστὰ ζώων, σωζόταν ἀκέραιη ἡ θόλος τοῦ κρανίου καὶ τὰ εὐμεγέθη κέρατα (πίν. 166α) μὲ ἀποσπασμένο τμήμα τῆς ὠμοπλάτης ζώου, πιθανῶς αἰγοειδοῦς (κριοῦ, αἰγάγου;). Πρὶν ἀπὸ τὴν ἀφαίρεση τοῦ κερασφόρου κρανίου περισυλλέξαμε γιὰ ἀνάλυση τὰ χρώματα μὲ πάμπολλα ὅστὰ αἰγοειδῶν καὶ ξυλάνθρακες καθὼς καὶ πολλὰ ὅστρακα ἀπὸ ἄβαφα ἄγγεῖα, ἀρκετὰ χρονολογούμενα στοὺς γεωμετρικούς, τὰ περισσότερα στοὺς ἐλληνιστικούς καὶ ρωμαϊκούς χρόνους, λύχνους, θραύσματα «δακρυδόχων», τρία ἀπολεπίσματα ὀψιανοῦ, θραῦσμα ἀπὸ γυάλινο ἄγγεῖο καὶ ἀσβεστοποιημένες μάζες κονιάματος. Σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸ κρανίον βρέθηκε θραῦσμα κεράμου, ἐνῶ λίγο νοτιότερα⁷⁰ ἀποκαλύφθηκε πήλινο κυλινδρικό σκεῦος (ὕδροσωλήνας; ἀγωγός;) (πίν. 166β). Τὸ βόρειο ὅριο τῆς πυρᾶς ἀποτελεῖ ὁ φυσικὸς βράχος πὺ ἀποκαλύφθηκε στὸ μέσον περίπου τῆς τομῆς, στὸ σημεῖο πὺ σχηματίζει βαθιὰ φυσικὴ κοιλότητα.

70. Προσεχῶς θὰ δημοσιευθοῦν σχέδια τῆς ὁριζόντιας στρωματογραφίας μὲ τὴν ἀκριβὴ θέση τῶν ἀντικειμένων πὺ βρέθηκαν στὴν πυρὰ.

Τὰ κινητὰ εὐρήματα χρονολογούνται τὰ περισσότερα στοὺς ἑλληνιστικοὺς χρόνους, ἀρκετὰ στὴ ρωμαϊοκρατία, ἐνῶ δὲν λείπουν καὶ κατάλοιπα τῶν γεωμετρικῶν χρόνων: Πολλὰ ὄστρακα ἀπὸ ἄβαφα χρηστικά σκεύη, μερικὰ μὲ λείψανα φωτιᾶς, τέσσερα θραύσματα πίθων γεωμετρικῶν χρόνων, ἀρκετὰ κομμάτια ἀπὸ μικρὰ ἑλληνιστικά μελαμβαφὴ ἀγγεῖα (σκύφοι κλπ.), θραύσματα λύχνων ρωμαϊκῶν χρόνων, ἓνα θραῦσμα ἀπὸ γυάλινο ἀγγεῖο τοῦ 1ου π.Χ. αἰ., δύο μολύβδινοι σύνδεσμοι, τρία τεμάχια κισήρεως καὶ κέραμοι ἑλληνιστικῶν χρόνων.

Ἡ διασπορὰ τῶν ὀστῶν⁷¹ καὶ τῶν λατρευτικῶν σκευῶν καὶ ἡ ἀνάμειξη ἀντικειμένων διαφόρων ἐποχῶν δὲν ὀφείλονται σὲ νεώτερη διαταραχὴ τῶν χώματων ἀλλὰ ἀνάγονται στοὺς χρόνους λειτουργίας τοῦ Ἱεροῦ. Φαίνεται ὅτι ἡ ἐπανάληψη τῶν ἱεροπραξιῶν, ἡ συνέχιση τῆς λατρείας μὲ τὴν προσφορὰ θυσιῶν στὸν ἴδιο χώρο ἐπέβαλε στὴ διευθέτηση τῶν πυρῶν καὶ τῶν καταλοίπων τῶν θυσιῶν: ἡ διαδικασία αὕτῃ εἶναι ἀνασκαφικὰ τεκμηριωμένη σὲ μεγάλα καὶ πλούσια ἱερὰ μὲ συνεχὴ μακραιώνη ἄσκηση ὑπαίθριας λατρείας, ὅπως τοῦ Ἑρμῆ καὶ τῆς Ἀφροδίτης στὴ Σύμη Βιάνου στὴν Κρήτη⁷².

Ἡ π υ ρ ᾶ 2/90, στὴ ΝΔ γωνία τῆς τομῆς, χαρακτηρίζεται ἀπὸ σκληρά, συμπαγὴ χώματα, ἀνάμεικτα μὲ χαλίκια καὶ μικρὲς πέτρες, πολλὰ κομμάτια καὶ τρίμματα ξυλανθράκων καὶ ἀναρίθμητα ὀστά, χωρὶς λείψανα καύσης καὶ χωρὶς τέφρα, πολλὰ διαβρωμένα ὄστρακα ἀπὸ ἄβαφα χρηστικά σκεύη, τὰ περισσότερα ἐμφανῶς ἑλληνιστικά, ἀρκετὰ ἀπὸ ἀνοικτὰ ἀγγεῖα γεωμετρικῶν χρόνων καὶ λιγοστὰ ἐρυθροβαφὴ, ἓναν ἀκέραιο λύχνο ἑλληνιστικῶν χρόνων κνιδιακοῦ τύπου (πίν. 167)⁷³, ἀκέραιο μυκτῆρα τροχήλατου λύχνου κλασικῶν

71. Γιὰ τὴν καταστροφὴ τῶν ὀστῶν ἀπὸ τὴν κατάρρευση τῶν τοίχων καὶ τὴν πτώση τῶν λίθων μαρτυροῦν ὄχι μόνον ἡ πλήρης ἀποσάθρωσή τους ἀλλὰ καὶ ἡ θέση ποὺ βρέθηκαν ὀρισμένα, ὅπως ἓνα μεγάλο κομμάτι ἀπὸ κέρατο αἰγοειδοῦς ποὺ σώθηκε κάτω ἀπὸ τὸν κατεργασμένο λίθο ἀρ. 40.

72. Α. ΛΕΜΠΕΣΗ, *Τὸ ἱερὸ τοῦ Ἑρμῆ καὶ τῆς Ἀφροδίτης στὴ Σύμη Βιάνου* I, 1. *Χάλκινα κρητικά τογεύματα* (1985) 20 καὶ τελευταῖα *ΠΑΕ* 1985 (1990) 280 κέ. μὲ βιβλιογραφία.

73. Ἀρ. κατ. M90 /Πλ 256. Οἱ λίθοι ποὺ ἀποκαλύφθηκαν γύρω ἀπὸ τὸν λύχνο, ἐπάνω σὲ χώματα ἀνάμεικτα μὲ πολλὰ ὀστά ζώων, σχηματίζουν σχεδὸν πεταλόσχημη πρόχειρη κατασκευή, πιθανῶς προορίζονταν γιὰ τὴ στερέωση, τὴν προστασία τῆς πυρᾶς ἢ προδίδουν διευθέτηση τῶν καταλοίπων παλαιότερης ἔμπυρης προσφορᾶς.

χρόνων, ἀπολέπισμα ὀψιανοῦ, τέσσερις ἐλαφρόπετρες, θραῦσμα πήλινου κυκλικοῦ σκεύους πιθανῶς ἀπὸ τράπεζα προσφορῶν, τέσσερα θραύσματα κεράμων στρωτήρων καὶ ἕναν κἀνθαρο μὲ φαλλόμορφη προχοή στὸ σῶμα (πίν. 168α-β), προφανῶς σπονδικὸ ἀγγεῖο. Ἡ παρουσία τοῦ μυκτῆρα λύχνου κλασικῶν χρόνων μεταξὺ τῶν χρονολογήσιμων κινητῶν εὐρημάτων τῆς πυρᾶς 2 ἀποτελεῖ μαρτυρία γιὰ τὴ συνέχιση τῶν λατρευτικῶν πράξεων καὶ στὴν κλασικὴ περίοδο.

Ἡ διαπίστωση αὐτὴ στηρίζεται καὶ στὶς προσφορὲς ποὺ βρέθηκαν στὴν πυρὰ 3/90, ἡ ὁποία πιθανῶς ἀποτελεῖ προέκταση τῆς πυρᾶς 1/90. Μολονότι τὰ ὄριά της δὲν εἶναι ἀπολύτως σαφῆ, ἡ ὑπόθεση ἐνισχύεται ἀπὸ τὰ κομμάτια τοῦ πήλινου σωληνοειδοῦς ἀντικειμένου ποὺ βρέθηκε στὸ κερασφόρο κρανίο (πυρὰ 1). Μέσα σὲ κοιλότητα τοῦ φυσικοῦ βράχου ἀποκαλύφθηκε μόνωτο ληκύθιο ἢ «ὄλπη» μὲ λοξότμητο στόμιο καὶ λείψανα μελανοῦ ἐξίτηλου γανώματος (πίν. 168γ), θραῦσμα ἀπὸ τὸ χεῖλος μικροῦ ἀνοικτοῦ ἀγγείου καὶ τρία ὄστρακα ἀπὸ ἀγγεῖα κλασικῶν χρόνων, πολυάριθμα ὄστρακα διαβρωμένα ἀπὸ ἄβαφα χρηστικά σκεύη, ἀρκετὰ ἀπὸ γραπτὰ γεωμετρικὰ ἀγγεῖα, κέραμος στρωτήρας μὲ ἐπίχρισμα σχεδὸν σὲ ἐπαφή μὲ τὸ ληκύθιο, θραύσματα κονιάματος καὶ τρεῖς ἐλαφρόπετρες.

Μολονότι ἡ εἰκόνα ἀνάμειξης τῶν εὐρημάτων δὲν διαφέρει οὐσιαστικά ἀπὸ τίς ἄλλες πυρές, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ κλασικὰ ἀγγεῖα, ἀξιοσημείωτα εἶναι ὁ μεγάλος ἀριθμὸς τῶν ἄκαυτων ὀστῶν, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ δύο κέρατα, καὶ ὁ σχετικὰ μικρότερος ἀριθμὸς ξυλανθράκων. Οἱ πυρές 1-3 ἔφθαναν ὡς τὸ ἐπίπεδο τοῦ φυσικοῦ βράχου στὸν ὁποῖο ἐδράζεται ὁ τοῖχος τοῦ περιβόλου (σωζ. ὕψ. 0.86-1.10 μ.), προφανῶς χρονολογικὰ προγενέστερος τῶν ἐμπύρων προσφορῶν. Σὲ ἄνιση ἀπόσταση ἀπὸ τὸν τοῖχο τοῦ περιβόλου, στὸ ΒΔ καὶ στὸ ΝΔ τμήμα τῆς τομῆς Κ / Α 4, ἐντοπίστηκαν οἱ πυρές «4 καὶ 5-5α». Ἡ πυρὰ 4/90 βρίσκεται σὲ ἀπόσταση 0.70 - 1.10 μ. ἀπὸ τὸν τοῖχο τοῦ περιβόλου, σὲ βάθος - 105 μ. Τὰ ὄριά της, σὲ ἔκταση καὶ βάθος, δὲν εἶναι ἀπολύτως σαφῆ καὶ πιθανῶς πρόκειται γιὰ κατάλοιπα ἐμπύρων προσφορῶν ποὺ διευθετήθηκαν⁷⁴. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ἀπουσία ὀστῶν καὶ ἡ παρουσία μεγάλου ἀριθμοῦ ξυλαν-

74. Ἡ παρουσία πλακοειδῶν λίθων στὸ ἀνατολικὸ ὄριο τῆς τομῆς ἐνισχύει τὴν ὑπόθεση γιὰ τὴ διευθέτηση τοῦ χώρου.

θράκων. Στὰ κινητὰ εὐρήματα ἀνήκουν γυάλινο θραῦσμα τοῦ 1ου π.Χ. αἰ., ὄστρακα ἀπὸ γεωμετρικὰ ἀγγεῖα —μερικὰ γραπτὰ— καὶ πῖθους, πάμπολλα κομμάτια ἀπὸ ἀμφορέα μὲ λευκὸ ἐπίχρυσμα, πιθανῶς τοῦ 4ου π.Χ. αἰ., μυκτῆρας λύχνου τοῦ 1ου π.Χ. αἰ. καὶ ὄστρακο ἀπὸ γραπτὸ ἀνοικτὸ ἀγγεῖο ἀρχαϊκῶν χρόνων.

Ἡ «π υ ρ ᾱ 5/90» ἐκτείνεται σὲ λωρίδα μήκους 1 μ. περίπου κατὰ μῆκος τοῦ νοτίου ὁρίου τῆς τομῆς (μήκ. 1.60 μ.), σὲ ἀπόσταση 1.10 μ. ἀπὸ τὸν καμπυλόγραμμο τοῖχο τοῦ περιβόλου, καὶ ὀρίζεται ἐν μέρει —πλὴν τοῦ Β τμήματος— ἀπὸ λίθους ἀκατέργαστους ἐπάνω σὲ στρώση ξυλάνθρακων. Πολλοὶ πλακοειδεῖς ἀκατέργαστοι λίθοι ἀποκαλύφθηκαν σὲ βάθος σὲ ὅλη τὴν ἔκταση τῆς πυρᾶς, λιγοστὰ ὅστ᾽ ἀμόνον στὸ δυτικὸ ὄριο, σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν φυσικὸ βράχο, καί, κατὰ τόπους, συσσωρευμένοι ξυλάνθρακες, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ μεγάλα κομμάτια ἀπὸ μισοκαμένο ξύλο. Ἀνάμεικτα χρονολογικὰ ἦταν καὶ τὰ κινητὰ εὐρήματα, γεωμετρικὰ, ἑλληνιστικὰ καὶ ρωμαϊκὰ ὄστρακα ἀγγείων καὶ λύχνων, ὅπως ἀκέραιος μυκτῆρας λύχνου τῆς ἐποχῆς τοῦ Αὐγούστου, θραῦσμα ἀπὸ ἐπιμήκη προχοή πῆλινου σπονδικοῦ ἀγγείου, ἀρκετὰ θραύσματα κεράμων στρωτήρων καὶ καλυπτῆρων καὶ μολύβδινο ἐπίμηκες ἀντικείμενο (μήκ. 0.027 μ.).

Μολονότι ἐνδέχεται ἡ «π υ ρ ᾱ 5α/90» νὰ ἀποτελεῖ τὴν σὲ βάθος συνέχεια τῆς πυρᾶς 5, γιὰ λόγους ἀσφαλείας, τὰ εὐρήματα ποὺ προῆλθαν ἀπὸ τὴν κατώτερη στρώση συγκεντρώθηκαν μὲ τὴ συμβατικὴ ἐνδειξὴ «πυρὰ 5α»: μερικὰ εὐμεγέθη κομμάτια ἀπὸ ξυλάνθρακες, τρίμματα ὀστῶν, διαβρωμένα ὄστρακα ἀπὸ ἄβαφα χρηστικὰ σκεύη ἑλληνιστικῶν χρόνων, λιγοστὰ θραύσματα ἀπὸ μικρὰ ἀνοικτὰ ἀγγεῖα γεωμετρικῶν καὶ μελαμβαφῆ ἑλληνιστικῶν χρόνων, ἓνα θραῦσμα λύχνου, ἓνας μολύβδινος σύνδεσμος καὶ τέσσερα κομμάτια κεράμων.

Σὲ ὅλες τὶς πυρές, σὲ στρώσεις ἀνέπαφες ἀπὸ τὴν πτώση τῶν λίθων καὶ τῶν ἄλλων οἰκοδομικῶν λειψάνων ποὺ κάλυψαν τὸν χώρο μετὰ ἀπὸ τὴν κατάρρευση τῶν τοίχων τοῦ οἰκοδομήματος, βρέθηκαν κομμάτια ἀπὸ κεράμους, ἀπὸ μεγάλα χρηστικὰ ἀγγεῖα, ἀπὸ πῖθους ἢ ἀμφορεῖς, καὶ πολυάριθμα θραύσματα ἀπὸ σωληνοειδὲς πῆλινο ἀντικείμενο, συνήθως ἐπάνω σὲ ξυλάνθρακες ἢ πλησίον ὀστῶν ζώων. Ἡ παρουσία τους πρέπει νὰ σχετίζεται μὲ τὶς λατρευτικὰ πράξεις, μὲ τὶς προσφορὰς ἐμπύρων θυσιῶν. Ἡ κάλυψη τῶν πυρῶν μὲ σχιστόπλακες ἢ μεγάλα θραύσματα ἀγγείων εἶναι γνωστὴ ἀπὸ τὶς ἔμπυρες θυσίαι τῶν

γεωμετρικῶν χρόνων στοὺς χώρους ὑπαίθριας λατρείας στὸ ἱερό⁷⁵. Φαίνεται ὅτι καὶ σὲ μεταγενέστερες ἐποχὲς συνεχίστηκε μετὰ ἀπὸ τὸ τέλος τῆς ἱεροπραξίας ἡ ἴδια διαδικασία γιὰ τὴ στερέωση καὶ τὴν κάλυψη τῶν προσφορῶν καὶ τὴν κατάσβεση τῶν μισοκαμένων ξύλων τῶν πυρῶν ἐκτὸς τοῦ περιβόλου. Τῇ διαπίστωση αὐτὴ ἐνισχύει ἡ παντελὴς ἀπουσία τέφρας, τὰ κατάλοιπα ξυλανθράκων, πολλὰ εὐμεγέθη κομμάτια καὶ ἀμέτρητα τρίμματα, καὶ τὰ ἄκαυτα, ἀποσαθρωμένα ὅστὰ ποὺ συγκεντρώθηκαν στὶς στρώσεις μὲ τὶς ἔμπυρες θυσιές.

Ἀπὸ τὰ ἀναρίθμητα ὅστὰ ζῶων, μόνον τὰ κέρατα διατηροῦνται, ὡς συνήθως, σὲ καλύπτερη κατάσταση, δὲν λείπουν ὅμως καὶ τμήματα ἀπὸ τὴ θόλο τοῦ κρανίου, κομμάτια ἀπὸ τὴν ὠμοπλάτη καὶ μηριαία, μικρῶν, ὅπως φαίνεται, αἰγοειδῶν⁷⁶. Ἐντυπωσιακὴ εἶναι ἡ κατάσταση διατήρησης τοῦ κερασφόρου κρανίου τῆς πυρᾶς 1/90 (πίν. 166α), προσφορὰ γνωστὴ τόσον ἀπὸ τὶς γραπτὲς πηγὲς ὅσο καὶ ἀπὸ παραστάσεις «κομιστῶν προσφορῶν»⁷⁷. Προβληματικὸς παραμένει ὁ ἀκριβὴς χρονολογικὸς προσδιορισμὸς τῆς προσφορᾶς τῶν ἐμπύρων θυσιῶν. Μολονότι ὀρισμένες κατηγορίες εὐρημάτων, ὅπως τὰ ἀγγεῖα καὶ οἱ λύχνοι, χρονολογοῦν τὶς ἔμπυρες προσφορὰς μὲ βεβαιότητα στὴν κλασικὴ περίοδο, στοὺς ὕστερους ἑλληνιστικοὺς χρόνους, στὸν 1ο π.Χ. αἰ. καὶ στὴν πρώιμη ρωμαιοκρατία, ἡ παρουσία τους ἀποτελεῖ ἀσφαλὴ μαρτυρία μόνον γιὰ τὴ συνεχὴ ἄσκηση λατρείας ἐκτὸς τοῦ κτιρίου τοῦ Ἱεροῦ. Ἡ συνύπαρξη μὲ ἀντικείμενα παλαιότερων ἐποχῶν, προφανῶς ἀποτέλεσμα τῆς διευθέτησης τῶν καταλοίπων τῶν προσφορῶν, δὲν ἐπιτρέπει τὴν ἀπόλυτη χρονολογικὴ τους ἔνταξη.

Οὔτε ὅμως καὶ γιὰ τὴν ἀκριβὴ ταύτιση τῆς λατρεύμενης θεότητας προκύπτουν πληροφορίες ἀπὸ τὸ εἶδος τῶν ἀντικειμένων ποὺ συνοδεύουν τὶς ἔμπυρες θυσιές ζῶων. Ὅρισμένα σκεύη, ὅπως ὁ σπονδικὸς κάνθαρος ἀπὸ τὴν πυρὰ 2/90 μὲ τὴ φαλλόμορφη προχοὴ στὸ σῶμα (πίν. 168α-β), ἐπιβεβαιώνουν τὴν ἤδη γνωστὴ καὶ ἀπὸ παλαιότερα ἀναθήματα⁷⁸ στενὴ σχέση τῆς λατρείας μὲ τὸν χθόνιο καὶ εὐφορικὸ χαρακτῆρα τοῦ Διονυσιακοῦ κόσμου. Τὸ πρόβλημα

75. ΠΑΕ 1985, 189.

76. Μολονότι τὰ ὅστὰ δὲν ἔχουν ἀκόμη μελετηθεῖ ἀπὸ εἰδικούς, εἶναι σαφὲς ὅτι ἀνήκουν σὲ αἰγοειδῆ καὶ πρόβατα.

77. Α. ΛΕΜΠΕΣΗ, *Τὸ ἱερό τοῦ Ἑρμῆ καὶ τῆς Ἀφροδίτης στὴ Σύμη Βιάννου* I, 1. *Χάλκινα κρητικὰ τορεύματα* (1985) 130 καὶ 134.

78. Πρβ. ΠΑΕ 1986, 200 πίν. 101γ.

τοῦ χαρακτήρα τῶν λατρευτικῶν πράξεων, ἂν πρόκειται γιὰ ἐναγισμοὺς ποὺ σχετίζονται μὲ προγονικὴ λατρεία ἢ γιὰ εὐετηρικὲς τελετουργίες γιὰ τὴν εὐδωσὴ τῶν δημητριακῶν, ἐλπίζεται ὅτι θὰ ἀποσαφηνιστεῖ μετὰ ἀπὸ τὴν ὁλοκλήρωση τῆς ἀνασκαφῆς καὶ κυρίως τῆς μελέτης ὅλων τῶν κινητῶν εὐρημάτων, τῶν ὀργανικῶν καταλοίπων καὶ τῶν κτιριακῶν λειψάνων ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τοῦ κτιριακοῦ συγκροτήματος Κ. Θὰ πρέπει, τέλος, νὰ τονιστεῖ ὅτι δὲν εἶναι ἀκόμα σαφὲς πῶς ἐντάσσεται ἡ θέσις τῶν ὑπαίθρων πυρῶν ἐκτὸς τοῦ περιβόλου στὸν εὐρύτερο χῶρο τοῦ Ἱεροῦ καὶ πῶς συνδέεται ὁ χῶρος μὲ τὴ γειτονικὴ ΒΑ πυλίδα καὶ μὲ τὸν παρακείμενο πύργο τοῦ τείχους. Τὰ βαθμιδωτὰ λαξεύματα στὸν φυσικὸ βράχο ποὺ διακρίνονται στὴ ΝΑ πλευρὰ πρέπει νὰ ὀδηγοῦσαν στὸν χῶρο τοῦ «βωμοῦ», δὲν ἔχουν ὅμως ἀκόμα ἀναγνωριστεῖ λείψανα ἀρχαίου δρόμου ἢ προσβάσεις ἀπὸ τὴν Κάτω πόλη.

ΒΑ πυλίδα

Ἀπὸ τὴ συμπληρωματικὴ ὀλιγοήμερὴ ἐφετινὴ ἔρευνα στὴν πυλίδα⁷⁹, ποὺ ἀπέβλεψε στὴν πλήρη ἀποκάλυψη τῆς ἐξωτερικῆς πλευρᾶς καὶ στὴ διερεύνηση τῆς ὑποθεμελίωσης, προέκυψαν νέες πληροφορίες γιὰ τὴ χρονολόγηση καὶ τὶς οἰκοδομικὲς φάσεις.

Ἡ ἀνάμειξη τῶν εὐρημάτων —κεραμικὴ γραπτὴ γεωμετρικῶν καὶ ἐλληνιστικῶν χρόνων καὶ κέραμοι— στὶς ἀνώτερες στρώσεις τῆς ἐπίχωσης ἐπιβεβαίωσε τὴ διαταραχὴ ἀπὸ τὶς συνεχεῖς ἐπισκευὲς καὶ μετατοπίσεις τῆς εἰσόδου, τῆς «ἐμπασσῆς» τοῦ χωραφιοῦ στοὺς νεώτερους χρόνους⁸⁰. Ἐνδιαφέρουσα ὅμως εἶναι ἡ ἀποκάλυψη στὸ ὕψος τοῦ μονόλιθου κατωφλιοῦ (πίν. 169α) στρώσης σχεδὸν ἀκτινωτὰ διατεταγμένων λίθων, διαφορετικοῦ μεγέθους, οἱ ὁποῖοι πιθανῶς ἀνήκουν στὸ ὑπόστρωμα τοῦ δρόμου πρόσβασης στὴν πυλίδα. Ἀπὸ τὸν τρόπο σύμπλεξης τῶν σχιστολίθων τοῦ γεωμετρικοῦ τείχους μὲ τοὺς καλοδουλεμένους πλευρικοὺς λίθους ἀπὸ δολομίτη, ποὺ ἀποτελοῦν τὶς παραστάδες τῆς πυλίδας, συμπεραίνεται ὅτι πρόκειται γιὰ σύγχρονες κατασκευές. Ἡ διαπίστωση αὐτὴ ὀδηγεῖ στὴν ἀναθεώρηση τῆς παλαιότερης ὑπόθεσης γιὰ «ἐπισκευή» τῆς πυλίδας μὲ δολομίτη στοὺς ἐλληνιστικοὺς χρόνους⁸¹. Ἡ ἐπιλεκτι-

79. ΠΑΕ 1983 Β', 329 πίν. 222β, καὶ ΠΑΕ 1984, 371.

80. ΠΑΕ 1983 Β', 328-329.

81. ΠΑΕ 1984, 371.

κή, κατ' οἰκονομίαν, χρήση τοῦ δολομιτικοῦ ἀσβεστόλιθου ὡς οἰκοδομικοῦ ὑλικοῦ παράλληλα μὲ τὸν σχιστόλιθο ἐνδεχομένως ὀφείλεται στὴν ἀπουσία του ἀπὸ τὴ γύρω περιοχὴ, ἐνῶ ὁ σχίστης βρίσκεται κατὰ χώραν διάσπαρτος σὲ ὅλο τὸν χῶρο.

Σὲ νεώτερη οἰκοδομικὴ φάση, μετὰ ἀπὸ τὴν κατασκευὴ τῆς πυλίδας, πιθανῶς στὸν 7ο π.Χ. αἰ., πρέπει νὰ ἀνάγονται τὸ «γέμισμα» τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου, τοῦ κενοῦ μεταξὺ τῶν πλευρικῶν παρειῶν, καὶ οἱ δύο πρόχειρα βαθμιδωτὰ τοποθετημένοι λίθοι. Τὶς ὑποθέσεις αὐτὲς ἐνισχύουν οἱ στρώσεις τῆς ὑποθεμελίωσης (ὑψ. 0.60 μ.) στὸν ἀνώμαλο φυσικὸ βράχο, μὲ τὸ γνωστὸ ἀπὸ ἄλλες κατασκευὲς τῶν γεωμετρικῶν χρόνων ἐξισωτικὸ γέμισμα⁸² μὲ σχιστολίθους ἀκανόνιστου σχήματος, ἡ τοιχοποιία καὶ ἡ γεωμετρικὴ κεραμεικὴ.

Πύργος

Ἀπὸ τὴ διερευνητικὴ τομὴ στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ πύργου (πίν. 169β) ἐπιβεβαιώθηκε ἡ ὑπόθεση ποὺ εἶχε διατυπωθεῖ κατὰ τὴν πρώτη ἔρευνα γιὰ τὸν καθορισμὸ τῶν ὁρίων του⁸³, ὅτι χρονολογεῖται στοὺς ὕστερους γεωμετρικοὺς χρόνους, καὶ διαπιστώθηκε ὅτι πρόκειται γιὰ σύγχρονη μὲ τὸ τεῖχος κατασκευή, ἐνταγμένη στὸ οἰκοδομικὸ σχέδιο τῆς τεχνητῆς ὀχύρωσης τῆς φυσικὰ ὀχυρωμένης ἀκρόπολης τῆς Μινώας⁸⁴.

Ἐνισχυτικὰ στοιχεῖα αὐτῶν τῶν διαπιστώσεων ἀποτελοῦν ἡ σύμπλεξη τῶν γωνιαίων λίθων μὲ τὸ τεῖχος, ἡ τοιχοποιία στὶς ἐσωτερικὲς παρειὲς τοῦ Ν καὶ Δ τοίχου⁸⁵, ἡ «πατούρα»⁸⁶ καὶ ἡ ἐξισωτικὴ λιθορριπὴ γιὰ τὴν ἐξομάλυνση τῶν φυσικῶν κοιλοτήτων τοῦ ριζιμοῦ βράχου, ἐπάνω στὸ ὁποῖο ἐδράζονται οἱ τοῖχοι τοῦ πύργου⁸⁷.

82. Αὐτόθι καὶ ΠΑΕ 1986, 218α.

83. Ἔργον 1984, 89-90 καὶ ΠΑΕ 1984, 371.

84. Λ. ΜΑΡΑΓΚΟΥ, Τειχισμένοι οἰκισμοὶ τῶν γεωμετρικῶν χρόνων, ΠΑΑ 63, 1988, 85 σημ. 35.

85. Πρβ. Τομὲς 83/1 καὶ 83/2, ἀντερεισματικὴ κλίμακα κ.ἄ.: ΠΑΕ 1983 Β', πίν. 218 καὶ 220β.

86. Πρβ. ΠΑΕ 1985, 184 σημ. 17. Ὡς τὸ ὕψος τῆς «πατούρας» φαίνεται ὅτι οἱ τοῖχοι δὲν ἦταν ὁρατοὶ ἀλλὰ «μπαζωμένοι» (ἀπὸ βάθος -63 μ.) ὡς τὴ θεμελίωση στὸν ἀνώμαλο φυσικὸ βράχο.

87. Βλ. παραπ. σημ. 82.

Σημαντικές μαρτυρίες παρέχει καὶ ἡ ἀλληλουχία τῶν στρώσεων τῆς ἀρχαίας ἀδιατάρακτης τεχνητῆς ἐπίχωσης: οἱ ἀνώτερες στρώσεις, μὲ εὐρήματα γεωμετρικῶν καὶ λιγοστὰ ἐλληνιστικῶν χρόνων, χωρὶς κεράμους, φαίνεται ὅτι ἀντιστοιχοῦν στὸ τελευταῖο ἐπίπεδο χρήσης στοὺς ἐλληνιστικοὺς χρόνους, ἐνῶ οἱ κατώτερες, ὡς τὰ θεμέλια, ἀποτελοῦν στρώμα κλειστὸ καὶ χρονικὰ ἐνιαῖο: ἀπὸ τὰ χρονολογήσιμα ὅστρακα, τὰ περισσότερα ἀνάγονται στοὺς γεωμετρικοὺς, μερικὰ στοὺς πρωτογεωμετρικοὺς χρόνους, ἐλάχιστα —τρία— πιθανῶς εἶναι ὑπογεωμετρικὰ καὶ δύο ἴσως ἀνήκουν στὸν πρόωμο 7ο π.Χ. αἰ., ἐνῶ πολυάριθμα εἶναι τὰ θραύσματα ἀπὸ χειροποίητα ἀγγεῖα μὲ στυλινῆ ἐπιφάνεια τῆς ὕστερης Νεολιθικῆς ἢ τῆς πρώιμης ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ. Ἡ παρουσία τῆς προϊστορικῆς κεραμεικῆς στὴν ἐπίχωση τοῦ γεωμετρικοῦ πύργου προσθέτει νέες μαρτυρίες στὶς λιγοστὲς ὡς τώρα ἐνδείξεις⁸⁸ γιὰ τὴν παλαιότερη κατοίκηση στὴ Μινῶα.

II. ΕΠΙΦΑΝΕΙΑΚΟΙ ΚΑΘΑΡΙΣΜΟΙ

Κατὰ τὸ 1990 πραγματοποιήθηκαν γιὰ πρώτη φορὰ ἀπὸ τῆς ἐνάρξεως τῶν ἀνασκαφῶν τὸ 1981 ἐπιφανειακοὶ καθαρισμοὶ μεγάλης χρονικῆς διάρκειας καὶ ἔκτασης στὴν Κάτω πόλη.

Ἡ μετατόπιση τῶν χωραφότοιχων γιὰ τὴ διέλευση φορτηγοῦ μέσα στὸν χώρο τῆς ἀνασκαφῆς ἐπέτρεψε τὴ μεταφορὰ μεγάλων ὀγκῶν χωμάτων καὶ ἀκατέργαστων λίθων ποὺ ἔχουν συσσωρευτεῖ ἀπὸ τὴν ἐγκατάλειψη τῶν χωραφῶν καὶ τὴ διάλυση τῶν χωραφότοιχων καὶ καλύπτουν τὰ ἀρχαῖα κτιριακὰ λείψανα (πίν. 170, 171α). Οἱ χρονοβόρες, ἄχαρες καὶ πολυδάπανες ἐργασίες διαλογῆς τῶν κατεργασμένων λίθων καὶ κοσινίσματος τῶν χωμάτων ἔγιναν μετὰ ἀπὸ τὴ μεταφορὰ τῶν τετραγώνων τοῦ καννάβου στὸ ἔδαφος ἀπὸ τὸν τοπογράφο Μ. Χαλκουτσάκη, μὲ τὴν πολύτιμη βοήθεια τῶν φυλάκων Μ. Δεσποτίδη καὶ Σίμου Γιαννακοῦ καὶ μὲ τὴ συνεργασία τῶν πτυχιούχων Ἀρχαιολογίας Εὐας Παρισινοῦ καὶ Γεωργίου Γαβαλᾶ καὶ τὴ βοήθεια τῆς φοιτήτριας Ἐλισάβετ Τοπούζη.

Καθαρίστηκαν, διαμορφώθηκαν καὶ προετοιμάστηκαν γιὰ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα ὁ χώρος Α ἀπὸ τὸν ναό (πίν. 171β), καὶ τὸ ἄνδρo Α, Β καὶ ἐν μέρει Δ

88. *ΙΑΕ* 1985, 185-186.

ἀπὸ τὸν μνημειακὸ τοῖχο τῆς ρωμαϊκῆς δεξαμενῆς (πίν. 172α-β). Οἱ ἐργασίες στὰ τετρ. Α καὶ κυρίως Β ἀπὸ τῇ δεξαμενῇ ἀπέβλεψαν στὴ μεταφορὰ τῶν ἄμορφων σωρῶν χωμάτων ἀπὸ τὶς λαθροσκαφές, στὴ διάλυση τῶν μισοκρημνισμένων χωραφότοιχων καὶ στὴ διαμόρφωση τοῦ χώρου γιὰ ἀνασκαφικὴ διερεύνηση τῶν ὁρίων τοῦ Δ τοίχου τοῦ Γυμνασίου.

Ἀπὸ τὰ πάμπολλα κινητὰ εὐρήματα⁸⁹, οἰκοδομικὰ μέλη, θραύσματα γλυπτῶν καὶ λουτήρων, κεραμεικὴ ἔλων τῶν ἐποχῶν, γυάλινα, μετάλλινα, πήλινα εἰδῶλια, λύχνους καὶ ἄλλα, σημειώνεται ἡ πολυσήμαντὴ ἀνέυρεση θραύσματος ἀκέφαλου μαρμαρίνου πρωτοκυκλαδικοῦ εἰδωλίου⁹⁰, πιθανῶς ἀνδρικῆς μορφῆς (πίν. 173α-β).

ΝΑ κλιτύς, «Κτίριο 1»

Μὲ τὴ βοήθεια τοῦ Γ. Γαβαλᾶ ἄρχισε στὴ ΝΑ κλιτὺ τῆς Μινώας, στὸ ἄνδρo ΒΑ ἀπὸ τὸν χώρο τοῦ «Θεάτρου», ἡ ἀποψίλωση καὶ ὁ ἐπιφανειακὸς καθαρισμὸς δύο ἐπιφανειακὰ ὁρατῶν τοίχων (πίν. 173γ) μεγάλων διαστάσεων (διαστ. 12.7×5.20 μ.) ποὺ σχηματίζουν γωνία. Πρὸς τὸ παρὸν δὲν εἶναι σαφές ἂν πρόκειται γιὰ ἀναλημματικούς τοίχους ἢ γιὰ οἰκοδόμημα, τὰ πρὸς Ν καὶ πρὸς Δ ὅρια τοῦ ὁποίου δὲν ἔχουν ἀκόμα ἀποκαλυφθεῖ. Τὰ κινητὰ εὐρήματα καὶ ἐδῶ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὴ γεωμετρικὴ περίοδο ὡς τὸν 1ο μ.Χ. αἰῶνα.

ΝΑ κλιτύς, Ἀγρὸς Ε. Ι. Δεσποτίδη

Τέλος, ἀπὸ τὸν καθαρισμὸ καὶ τὴ δοκιμαστικὴ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα μὲ τὴ βοήθεια τῆς Εὐας Παρισινοῦ στὸν ἀγρὸ τοῦ Ε. Ι. Δεσποτίδη, Δ ἀπὸ τὸ ἐργαστηριακὸ συγκρότημα (Δ2, Δ3, Δ4, Β9), ἄρχισαν νὰ ἀποκαλύπτονται κτιριακὰ κατάλοιπα διατηρημένα σὲ καλὴ κατάσταση καὶ ἱκανὸ ὕψος (πίν. 174α). Μεταξὺ

89. Ὁ περιορισμένος ἀριθμὸς τῶν σελίδων δὲν ἐπιτρέπει τὴν περιγραφὴ τῶν κτιριακῶν καταλοίπων, οὔτε ἀπλὴ ἀναφορὰ τῶν πολυἀριθμῶν, τῶν καταγεγραμμένων χαρακτηριστικῶν κινητῶν εὐρημάτων: περισσότερες πληροφορίες στὰ Ἡμερολόγια, στὰ Δελτία καὶ στοὺς ἀναλυτικούς καταλόγους κινητῶν εὐρημάτων ποὺ ἔχουν κατατεθεῖ στὴν Ἑταιρεία.

90. Ἀρ. κατ. Μ90/Λγ 403, μέγ. σωζ. ὕψ. 0.08 μ. Βρέθηκε στὰ μπάζα στὴ ΒΑ γωνία τοῦ τοίχου τῆς δεξαμενῆς. Βλ. Α. ΜΑΡΑΓΚΟΥ, Κυκλαδικὸ εἰδῶλιο ἀπὸ τὴ Μινῶα Ἀμοργοῦ, ΑΕ 1990, 159 κέ.

τῶν πολυάριθμων κινητῶν εὐρημάτων ξεχωριστὴ θέση ἔχουν τὰ ὄστρακα ἀπὸ ἄγγεῖα γεωμετρικῶν χρόνων, τὰ γυάλινα θραύσματα ἐλληνιστικῶν καὶ ρωμαϊκῶν χρόνων καὶ ἐνεπίγραφος⁹¹ λίθος (πίν. 174β).

III. ΠΕΡΙΟΔΕΙΕΣ - ΕΠΙΦΑΝΕΙΑΚΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

Στὶς ἐφετινὲς περιοδεῖες ἀναγνωρίστηκαν τμήματα τεχνητῆς ὀχύρωσης Ν καὶ ΝΔ ἀπὸ τὴν Κάτω πόλη καὶ περισυνελέγη μεγάλος ἀριθμὸς μαρμάρινων γλυπτῶν κυρίως ἀπὸ τὸ χωράφι τοῦ Ἰ. Κωβαίου, Ν καὶ ΝΑ ἀπὸ τὸ ἄνδηρο τοῦ Ναοῦ.

Κατὰ τὴν ἐπιφανειακὴ ἔρευνα τοῦ χώρου δυτικὰ ἀπὸ τὸ τετρ. Α/6, νότια ἀπὸ τὸ τετρ. ΝΔ/4, γιὰ τὸν ἐντοπισμὸ κτιριακῶν καταλοίπων κάτω ἀπὸ τοὺς λιθοσωροὺς καὶ τοὺς ὄγκους τῶν χωμάτων τοῦ χωραφιοῦ, βρέθηκε στὸν ξεροτρόχαλα κτισμένο καὶ μισογκρεμισμένο διαχωριστικὸ χωραφότοιχο μαρμάρينو θραῦσμα κεφαλῆς⁹². Μολονότι τὸ πρόσωπο ἔχει ὑποστῇ σημαντικὲς φθορές, ἀπὸ τὸ σχῆμα τῆς κεφαλῆς, τὴν ταινία ποὺ συγκρατεῖ τοὺς βοστρύχους τῆς κόμης ἐπάνω ἀπὸ τὸν αὐχένα (πίν. 175α-β) καὶ κυρίως ἀπὸ τὴ διατύπωση τῶν πλαστικῶν ὀγκων, διαπιστώνεται ὅτι πρόκειται γιὰ ἔργο τῶν ἀρχαϊκῶν χρόνων, πιθανῶς ἡμίεργο, ἐνῶ τὸ σωζόμενο στὸν δεξιὸ ὦμο («ἔξαρμα»), προφανῶς ἡ γένεση πτεροῦ, ἐπιτρέπει τὴν ἀναγνώριση Σφίγγας ἢ Σειρήνας.

Ἡ ἀνέυρεση τοῦ ἡμιτελοῦς ἀρχαϊκοῦ γλυπτοῦ δὲν πλουτίζει μόνον τὸ ἀπόθεμα τῶν γλυπτῶν ἀπὸ τὴν Ἀμοργό, ἀλλὰ προσθέτει μιὰ ἀκόμη μαρτυρία γιὰ τὴν κατοίκηση τῆς Μινώας στὴν ἀρχαϊκὴ περίοδο ἀπὸ τὴν ὁποία, σὲ ἀντίθεση μὲ τὰ κινητὰ εὐρήματα ποὺ βρίσκονται εἴτε σὲ ἀνασκαφικὰ σύνολα, ὅπως στὸ Δ1-ν1, στὰ τετρ. Α/6, Η/4, στὸν ἐσωτερικὸν χώρον τοῦ Γυμνασίου, τὴν τομὴ Γ/Ν1, τὸν χώρον τοῦ «Θεάτρου» καὶ στὸ Ἱερὸ στὴν ἀκρόπολη, εἴτε διάσπαρτα στὴν ἐπιφάνεια, δὲν ἔχουν ἀκόμα ἀναγνωριστῇ μὲ βεβαιότητα κτιριακὰ κατὰλοιπα.

91. Ἀρ. κατ. Μ90/Λε 401. Βρέθηκε κατὰ τὴ διάλυση τῆς ὑπερκειμένης τοῦ ἀρχαίου τοίχου ξερολιθιάς. Μέγ. μήκ. 0.20 μ., ὕψ. 0.08 μ., πάχ. 0.06 μ., ὕψ. γραμμ. μὲ ἀκρέμονες 0.03 μ. Γιὰ παράλληλα βλ. *Agora* XXI, 51 καὶ *Agora* XII εἰκ. 22 καὶ 30.

92. Ἀρ. κατ. Μ90/Λγ 302, λευκὸ διαφανὲς λεπτόκοκκο μάρμαρο, πιθανῶς Πάρου, μέγ. σωζ. ὕψ. 0.13 μ., μέγ. πλ. 0.08 μ. καὶ πάχ. 0.065 μ.

Σημειώνεται ἀκόμη ὅτι στή θέση *Μάρμαρα ΝΑ* καί σέ μικρή ἀπόσταση ἀπό τήν Κάτω πόλη ἀναγνωρίστηκαν τὰ κατάλοιπα τῶν λατομείων δολομιτικοῦ ἀσβεστόλιθου, ἡμίεργα οἰκοδομικά μέλη καί λίθοι «οὓς ἀπεδοκίμασαν οἱ οἰκοδομοῦντες».

Τέλος στήν περιοχή τοῦ λιμένος τῆς Μινώας στίς θέσεις *Θολάρια Καταπόλων* καί *Κάτ' Ἀκρωτήρι* ἐξετάστηκαν τὰ γνωστά ἀπό τόν περασμένο αἰώνα λείψανα τάφων (πίν. 175γ), οἱ ρωμαϊκές λιμενικές ἐγκαταστάσεις στήν ἀκτή (πίν. 176) καθῶς καί ἡ παλαιοχριστιανική βασιλική κάτω ἀπό τὸ ἐκκλησάκι τῆς Παναγίτσας.

ΛΙΛΑ ΜΑΡΑΓΚΟΥ

19. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΙΘΑΚΗΣ

(Πίν. 177 - 180)

Ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα στὴν πόλιν Ἰθάκη / Ἀλαλκομεναί περιορίστηκε φέτος σὲ περίοδο τεσσάρων ἐβδομάδων. Ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ ὑπογραφομένου ἐργάστηκαν οἱ ἀρχαιολόγοι Ἀλίκη Σαμαρᾶ-Kauffmann, Νάνσυ Συμεώνο-γλου, Μαρία Σταματοπούλου, Γιάννης Ἀρβανιτάκης, Hugh Black, ὁ ἀρχι-τέκτων Georges Guigues, οἱ φωτογράφοι Douglas Gaubatz καὶ Ronnie Mitchell, καὶ ὁ συντηρητὴς Ross Larson. Ὁ γιατρὸς G. Richard O' Connor μελέτησε τὰ ἀνθρώπινα ὀστά, ἐνῶ ὁ Michael Burrell ἐπέβλεψε μεταξὺ ἄλλων τὸν καθαρισμὸ τῶν ὀστράκων.

Σκοπὸς τῶν ἀνασκαφῶν ἦταν ἡ ἐξερεύνηση τοῦ χώρου γύρω ἀπὸ τὸ ἐρειπωμένο παρεκκλήσιο τοῦ Ἀγίου Γεωργίου (πίν. 177α)¹. Ὁ χώρος αὐτὸς ἔχει μεγάλη σημασία γιὰ τὴν ἱστορία τῆς ἀρχαίας πόλης καὶ ἀπέδωσε κατὰ τὴ γνώμη μου τὰ πιὸ σημαντικὰ εὐρήματα μέχρι σήμερα κατὰ τὶς ἀγγλικὲς ἀνασκαφὲς τῆς δεκαετίας τοῦ 1930². Στὸν περιορισμένο σχετικῶς χώρῳ πρὸς Ν καὶ ΝΑ τοῦ παρεκκλησίου βρέθηκαν τότε λίγα ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα, τὰ ὁποῖα ἀνῆκαν προφανῶς σὲ ὑπαίθριον ἱερό. Πολλὰ ἦταν ὅμως τὰ κινητὰ εὐρή-ματα, καὶ χωρὶς ἀμφιβολία σπουδαιότερα ὑπῆρξαν τὰ ἀγγεῖα³. Τὰ περισσότερα χρονολογοῦνται ἀπὸ τὴν πρωτογεωμετρικὴ μέχρι τὴν ἀρχαϊκὴ ἐποχὴ, προσδιο-ρίζοντας ἔτσι τὴν κύρια ἐποχὴ τοῦ ὑπαίθριου ἱεροῦ. Πρὸς Β τοῦ ἱεροῦ αὐτοῦ ὑπάρχει ἓνα μεγάλο κτίριο, ἴσως ἀρχαϊκὸς ναός, ὅπου μεταφέρθηκε τὸ λατρευ-

1. Ἡ ἀποστολὴ τῆς Ἰθάκης εὐχαριστεῖ τὸν Μητροπολίτη Λευκάδος σεβασμιότατο Νικηφόρον καὶ τὸν αἰδεσ. Θεοδόσιον Δενδρινὸν γιὰ τὴ χορήγηση ἀδειας ἀνασκαφῆς στὴν ιδιοκτησία τῆς ἐκκλησίας.

2. W. A. HEURTLEY καὶ H. L. LORIMER, *Excavations at Ithaca*, I, *BSA* 33, 1932-33, 22-65. S. BENTON, *Further Excavations at Aetos*, *BSA* 48, 1953, 255-361.

3. Περίπου χίλια ἀκέραια ἀγγεῖα δημοσιεύτηκαν ἀπὸ τὴν Benton καὶ τὸν M. Robertson, *Excavations at Ithaca*, V, *BSA* 43, 1948, 9-124. Πολλὰ ἄλλα ὕστρακα ὑπάρχουν στὸ Μουσεῖο Βαθέος.

τικό ἐπίκεντρο. Ἀπὸ ἐδῶ προέρχονται ἴσως τὰ τυχαῖα εὐρήματα τοῦ 19ου αἰ. ποὺ δημοσιεύθηκαν πρόσφατα ἀπὸ τὸν συνάδελφο Π. Καλλιγᾶ⁴. Πρῶτος ἐκεῖνος πρότεινε τὴν ταύτιση τοῦ ἱεροῦ αὐτοῦ μὲ τὸ «σκιερὸν ἄλσος Ἀπόλλωνος» ('Οδύσσεια υ 278). Τὰ εὐρήματά μας ἐπιβεβαιώνουν τὴν ταύτιση αὐτὴ καὶ τὸ ἱερὸ ἔχει ἤδη ἀρχίσει νὰ παίρνει κάποια χαρακτηριστικὴ μορφή στὴν κάτοψή του (εἰκ. 1).

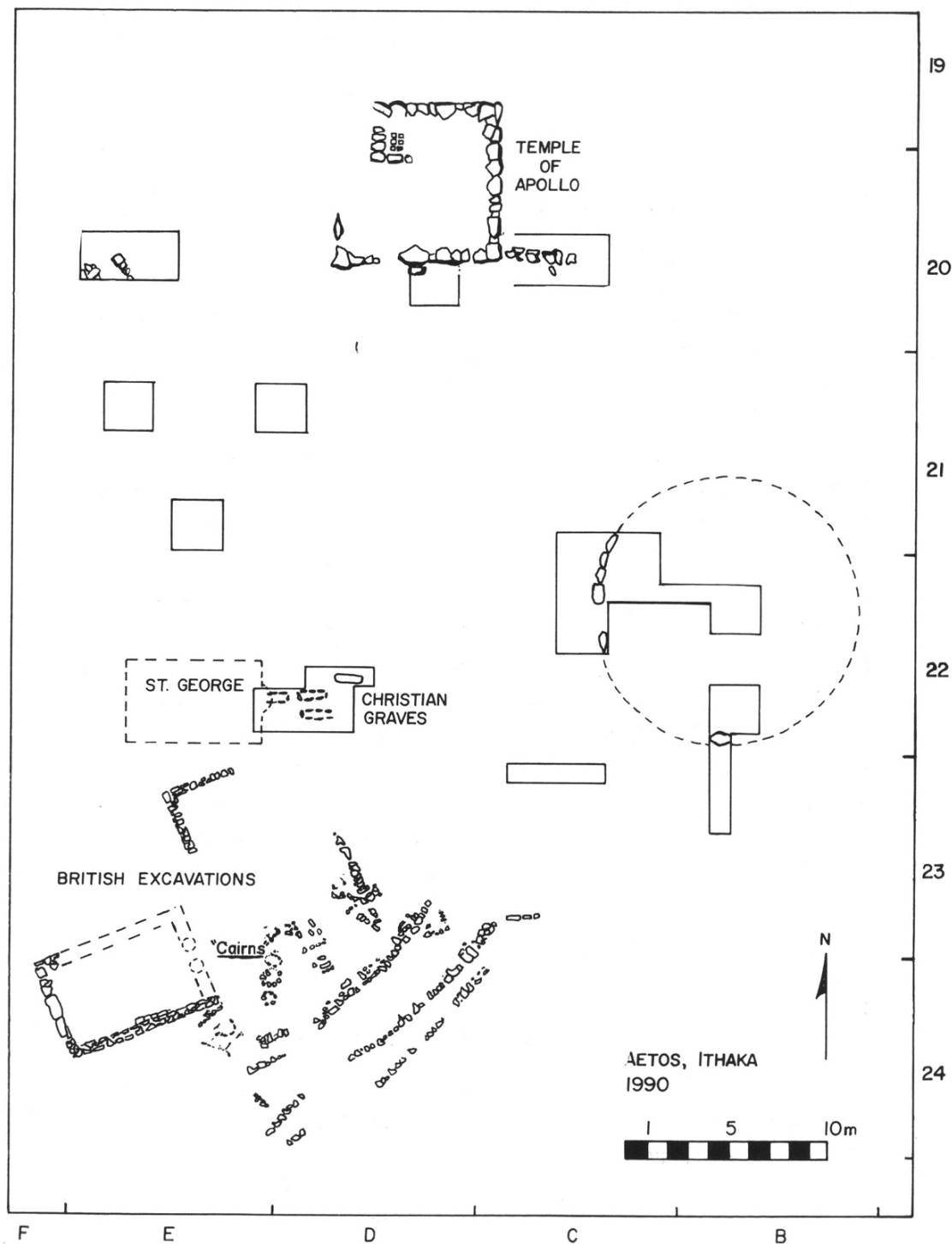
Ἡ φετινὴ ἔρευνα ἄρχισε γύρω ἀπὸ τὸ παρεκκλήσιο μὲ τὴν ἐλπίδα ὅτι ἀρχαῖα εὐρήματα εἶχαν διατηρηθεῖ κάτω ἀπὸ τὸν λοφίσκο του. Στὴ ΒΑ γωνία τῆς ἐκκλησίας βρέθηκαν ὁστρακα ἀρχαῖα μέσα σὲ νεώτερα γεμίσματα. Τὰ ἀρχαιότερα εὐρήματα ἦταν οἱ τέσσερις παλαιοχριστιανικοὶ τάφοι κάτω ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ ἀψίδα (πίν. 177β). Τρεῖς ἀπὸ τοὺς τάφους ἦταν κιβωτιόσχημοι, κτισμένοι μὲ ἀκανόνιστες πλάκες, στενοὶ καὶ ἀβαθεῖς. Ὁ τέταρτος ἦταν ἀπλῶς λαξευμένος στὸ φυσικὸ ἔδαφος καὶ σκεπασμένος μὲ λίθινες πλάκες. Τρεῖς ἀπὸ τοὺς σκελετοὺς ἀνῆκαν σὲ ἄνδρες, ὁ ἓνας ἡλικίας 55-60 ἐτῶν, οἱ ἄλλοι δύο 35-40. Οἱ τάφοι τοὺς δὲν περιεῖχαν κτερίσματα. Ὁ τέταρτος σκελετὸς ἀνῆκε σὲ νεαρὴ γυναίκα, περίπου 25 ἐτῶν, ἡ ὁποία φοροῦσε ἀρκετὰ κοσμήματα: ἓνα χάλκινο δακτυλίδι μὲ χριστιανικὰ σύμβολα (πίν. 178α), κυκλικὰ ἐνώτια ἐπίσης χάλκινα, καὶ τρία πολύχρωμα περιδέραια ἀπὸ γυαλί (πίν. 178β). Παρόμοιοι τάφοι βρέθηκαν καὶ ΝΔ τῆς ἐκκλησίας, ἀλλὰ δὲν ἐρευνήθηκαν. Οἱ Βρετανοὶ εἶχαν βρεῖ τέτοιους τάφους πρὸς Ν τῆς ἐκκλησίας⁵.

Πρὸς Β τοῦ Ἀγ. Γεωργίου ἐρευνήσαμε τὸ τετράγωνο Ε21, ὅπου βρήκαμε πρόσφατες ταφές στὸ φυσικὸ ἔδαφος. Ἡ τομὴ στὸ τετράγωνο Ε20 ἀπέδωσε μόνον ἓναν ἀναλημματικὸ τοῖχο καὶ ἀνάμικτη κεραμεικὴ. Τὰ στοιχεῖα ποὺ ἔχουμε μέχρι τώρα ἐνισχύουν τὴν ἐντύπωση ὅτι ὁ χώρος μετὰξὺ τῶν ἀγγλικῶν ἀνασκαφῶν καὶ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος εἶχε παραμείνει ἀνοικτὸς στὴν ἀρχαιότητα.

Ἀρχισε φέτος ἡ ἔρευνα τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος μὲ καθαρισμὸ καὶ τομὴ στὸ τετράγωνο C20 (πίν. 179α). Ἀποκαλύφθηκε κατ' ἀρχὴν ἡ ΝΑ γωνία

4. Π. ΚΑΛΛΙΓΑΣ, 'Αρχαιολογικὰ εὐρήματα ἀπὸ τὴν Ἰθάκη, *Κεφαλληνιακὰ Χρονικὰ* 3, 1978-79, 45-69.

5. BSA 33, 1932-33, 27. Μέχρι στιγμῆς δὲν ἔχουμε διαπιστώσει ἔχνη κατοίκησης τῆς ἐποχῆς αὐτῆς, ἐκτὸς ἀπὸ λίγα ὕστερα βυζαντινὰ πάνω στὸν λόφο τοῦ Ἀετοῦ (βλ. ΠΑΕ 1985, 209).

Εἰκ. 1. Κάτοψη τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἀπόλλωνος.

τοῦ κτιρίου, τοῦ ὁποῖου ἡ ἀνατολική πλευρά ἀποκτᾷ ἔτσι μήκος 7.85 μ. Ἀπὸ τῇ ΝΑ γωνία ἐκτείνεται πρὸς Α ἕνας ἀναλημματικός τοῖχος τουλάχιστον 4 μ. μήκους, προοριζόμενος προφανῶς γιὰ τὴν ἰσοπέδωση τοῦ ἀνώμαλου ἐδάφους. Τὸ ἀνατολικὸ θεμέλιο τοῦ ναοῦ ἐρευνήθηκε μέχρι βάθους 1.70 μ. χωρὶς νὰ βρεθεῖ τὸ φυσικὸ ἔδαφος. Ἀποκαλύφθηκαν τέσσερις σειρὲς ἀπὸ ὀρθογωνισμένους ὀγκολίθους, οἱ ὁποῖοι ἀποτελοῦν ἕνα ἰσχυρὸ θεμέλιο. Σὲ μικρὴ τομὴ πού ἐγινε στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κτιρίου τὸ 1986 βρέθηκαν δύο διασταυρούμενοι τοῖχοι, μὲ κεραμικὴ πλακόστρωση, καθὼς καὶ ὄστρακο μὲ ἀφιέρωση στὸν Ἀπόλλωνα. Μεταξὺ τῶν στοιχείων πού ἐνισχύουν τὴν ἄποψη ὅτι πρόκειται γιὰ ναό, ἀξιοσημείωτος εἶναι ὁ προσανατολισμὸς τοῦ κτιρίου ἀκριβῶς πρὸς τὸν μαγνητικὸ Βορρά. Πρὶν τὴν ἀνέγερση τοῦ ναοῦ, ὁ προσανατολισμὸς τῶν κτιρίων τῆς πόλης ἦταν ἀκανόνιστος. Ἡ φετινὴ ἔρευνα δὲν ἀπέδωσε κινητὰ εὐρήματα πού νὰ διαφωτίσουν περισσότερο τὴν ἱστορία τοῦ κτιρίου. Βρέθηκε ἀνάμικτη κεραμικὴ καὶ μικροαντικείμενα διαφόρων ἐποχῶν, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ἕνα καλὰ διατηρημένο νόμισμα τῆς Ἐνετοκρατίας (πίν. 178γ-δ). Διαπιστώσαμε πάντως ὅτι ἡ νότια πλευρὰ τοῦ κτιρίου σταματᾷ ἀπὸτομα σὲ ἀπόσταση 8 μ., ὅπου τὸ φυσικὸ ἔδαφος βρίσκεται στὴν ἐπιφάνεια⁶. Ἐλπίζεται ὅτι οἱ μελλοντικὲς ἔρευνες θὰ ἀποδώσουν νέα στοιχεῖα γιὰ τὸ κτίριο αὐτό⁷. Πρὸς Α τοῦ Ἀγ. Γεωργίου ἐρευνήσαμε τὸν ἐπίπεδο χῶρο, ὅπου εἴχαμε παρατηρήσει ἕναν κύκλο στὶς ἀεροφωτογραφίες τοῦ 1986. Διαπιστώσαμε πράγματι τὴν ὕπαρξη ἑνὸς κύκλου διαμ. περίπου 13 μ. Ὁ κύκλος ὀρίζεται ἀπὸ περιβόλο κτισμένο μὲ ἀκανόνιστους ὀγκολίθους, οἱ ὁποῖοι ἔχουν πέσει πρὸς τὸ κατωφερὲς ἐσωτερικόν. Ἐξωτερικὰ τοῦ κύκλου, τὸ φυσικὸ ἔδαφος βρίσκεται σχεδὸν στὴν ἐπιφάνεια, ἐνῶ στὸ κέντρο τοῦ κύκλου ὑπάρχει ἐπίχωση πάνω ἀπὸ 3 μ. (πίν. 179β). Τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κύκλου περιεῖχε γεμίσματα, φθαρμένη κεραμικὴ καὶ πολλὰς

6. Εἶναι δυνατόν τὸ κτίριο νὰ ἔχει τετράγωνη κάτοψη, ὅπως τὸ συμπλήρωσε ὁ HEURTELEY, *BSA* 33, 1932-33, εἰκ. 2. Σημειωτέον ὅμως ὅτι τὸ φυσικὸ ἔδαφος βρίσκεται ὑψηλότερα ἀπὸ τὸ θεμέλιο πρὸς Δ τοῦ κτιρίου, καὶ ἂν εἶχε κτισθεῖ κάτι δὲν διατηρεῖται.

7. Ὑπάρχει καὶ ἄλλη πιθανότητα, νὰ πρόκειται γιὰ μεγάλο βωμό, ἴσως τοῦ Διὸς ('Οδύσσεια χ 379), γιὰ τὸν ὁποῖο ὑπάρχουν ἤδη λίγες ἀρχαιολογικὲς ἐνδείξεις, ὅπως ἕνα ἀγγεῖο μὲ ἐπιγραφὴ ΔΙΟΣ (*BSA* 48, 1953, 259), καὶ παράσταση ἱεροῦ γάμου, ἴσως Διὸς καὶ Ἡρας (*BSA* 43, 1948, 114). Ὁ μεγάλος ὕγκος τῶν θεμελίων εὐνοεῖ πάντως τὴν παρουσίαν ναοῦ, ὅχι ἀπλῶς βωμοῦ.

πέτρες. 'Ογκόλιθοι παρουσιάστηκαν σὲ μεγάλο βάθος καὶ ἐμπόδισαν τὴ διεκπεραίωση τῶν ἐργασιῶν.

'Ο κύκλος παρουσιάζει ιδιαίτερο ἐνδιαφέρον. Κατ' ἀρχὴν δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι πρόκειται γιὰ ὑπαίθριο χῶρο μὲ περίβολο καὶ ὄχι γιὰ κτίριο μὲ σκεπή. "Ὅπως εἶναι φανερό ἀπὸ τὴν ἀτόπη τοῦ χώρου (εἰκ. 1), ὁ κύκλος σχετίζεται ἄμεσα μὲ τὰ εὐρήματα τῆς 'Αγγλικῆς Σχολῆς πρὸς Ν καὶ μὲ τὸν ναὸ τοῦ 'Απόλλωνος πρὸς Β. Μεταξὺ τῶν τριῶν ὑπάρχει ἀνοικτὸς χῶρος σὰν πλατεία. 'Η ὀργάνωση τοῦ χώρου καὶ τὸ μέγεθος τῶν κτιρίων θυμίζει πολὺ τὸ ἱερό τοῦ 'Απόλλωνος στὸ Κούριον τῆς Κύπρου⁸, ἀφιερωμένο καὶ αὐτὸ στὸν θεὸ τῆς φύσης καὶ τοῦ δάσους 'Υλάτη. 'Ο κύκλος τοῦ Κουρίου εἶχε διάμετρο περίπου 13 μ. στὴν ἀρχικὴ του φάση, ἕναν πέτρινο περίβολο, ἐνῶ μέσα βρέθηκαν λάκκοι ὅπου εἶχαν φυτευτεῖ δέντρα. Σὲ ἀπόσταση 20 μ. ἀπὸ τὸν κύκλο βρέθηκε κυκλικὸς βωμός, ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖται ἀπὸ ἕνα στρώμα πέτρες⁹. Πρὸς Β τοῦ βωμοῦ κτίσθηκε ἕνας μικρὸς ναός, ὁ ὁποῖος στὴν ἀρχὴ φαίνεται νὰ ἦταν τετράγωνος· ἀργότερα προστέθηκαν κίονες καὶ σκαλοπάτια. Οἱ διαστάσεις τοῦ τελευταίου ναοῦ εἶναι 8.35×13.50 μ. Τὸ πρῶτο ἱερό στὸ Κούριο χρονολογεῖται στὸν 7ο αἰ., καὶ ὁ πρῶτος ναὸς κτίζεται ἴσως στὸν 6ο αἰ. π.Χ.

'Η ὁμοιότητα τοῦ ἱεροῦ αὐτοῦ μὲ τὸν δικό μας εἶναι σημαντικὴ καὶ βοηθεῖ πολὺ στὴν ἐρμηνεία τῶν μεμονωμένων στοιχείων τοῦ χώρου μας, εἰδικότερα τῶν μυστηριωδῶν cairns τῶν ἀγγλικῶν ἀνασκαφῶν. "Ὅπως εἶναι γνωστό, οἱ ἀνασκαφεῖς διαφώνησαν στὴν ἐρμηνεία τῶν κυκλικῶν αὐτῶν κτισμάτων, ἀμφιταλαντευόμενοι μεταξὺ οἰκιῶν ἢ ταφικῶν μνημείων¹⁰. Χάρη στὴν παρουσία μαύρου/λιπαροῦ χρώματος μέσα στὰ κτίσματα αὐτὰ καὶ στὸ παράλληλο τῆς Κύπρου, μποροῦμε σήμερα νὰ προτείνουμε μὲ βεβαιότητα ὅτι οἱ cairns ἦταν

8. Βλ. τὴν πρόσφατη μελέτη τοῦ D. SOREN, *The Sanctuary of Apollo Hylates at Kourion, Cyprus* (Tucson Arizona 1987) 24-52 εἰκ. 1.

9. Πρόκειται γιὰ βωμὸ θυσιῶν ἀπὸ στάχτες, ὅπου βρέθηκαν ὅσα ἀιγῶν καὶ προβάτων. Αὐτὸ τὸν βωμὸ εἶδε ἴσως ὁ ΣΤΡΑΒΩΝ, 14.6.3, ὅπου ἀπαγορευόταν σὲ ὅποιονδὴποτε νὰ τὸν ἀγγίξει ἐπὶ ποινῇ θανάτου. Παρόμοιος πρέπει νὰ ἦταν καὶ ὁ βωμὸς τοῦ 'Απόλλωνος Σποδίου στὴ Θήβα (ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ, 9.11.7) καί, ὅπως θὰ δοῦμε, τῆς 'Ιθάκης.

10. BSA 33, 1932-33, 27. 'Αρχικῶς ἡ Lorimer προτίμησε τὴν ἐρμηνεία τῶν ταφικῶν μνημείων, ἐνῶ ὁ Heurtley πίστευε ὅτι ἐπρόκειτο γιὰ οἰκίες. Μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου ὁμως ἔγινε φανερό ὅτι ὅλος ὁ χῶρος ἀνῆκε σὲ ἱερό, βλ. π.χ. A. SNODGRAS, *The Dark Age of Greece* (Edinburgh 1971) 243.

βωμοὶ θυσιῶν καὶ ὅτι οἱ πέτρινοι κύκλοι εἶχαν ἀπλῶς τὸν σκοπὸ νὰ συγκρατοῦν τὶς στάχτες. Τὴν ἄποψη αὕτη ἐνισχύει ἐξάλλου καὶ ἡ ἀνεύρεση καμένων ὀστέων¹¹.

Ὑπάρχουν λίγες μόνον ἐνδείξεις γιὰ τὴ χρονολόγηση τῶν βωμῶν καὶ τοῦ ἀρχαίου ἱεροῦ στὸν Ἀετό. Ἡ πιὸ σωστὴ παρατήρηση ἔγινε ἀπὸ τὴν Lorimer¹², ὅτι τὰ τελευταῖα χρονολογικῶς ὄστρακα ποὺ βρέθηκαν μέσα στὸ μαῦρο χῶμα τῶν βωμῶν ἦταν πρωτογεωμετρικά. Παρατηρῶ ἐπίσης ὅτι μεταξὺ τῶν ἑκατοντάδων ἀκεραίων ἀγγείων ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὸν χῶρο τῶν βωμῶν, ἡ ἀρχαιότερη ὁμάδα εἶναι ἡ πρωτογεωμετρικὴ¹³. Στὸ ἀρχαιολογικὸ περιβάλλον τοῦ Ἀετοῦ ποὺ δὲν εὐνοεῖ καλὴ διατήρηση, τὸ θεωρῶ λογικόν, ὅτι τὰ ἀγγεῖα αὐτὰ ἐπέζησαν μέχρι σήμερα γιατί εἶχαν ἀφιερωθεῖ στὸν χῶρο καὶ προστατεύτηκαν ἔτσι ἐπὶ πολλοὺς αἰῶνες. Φαίνεται λοιπὸν ὅτι ἡ λατρεία μὲ τοὺς βωμοὺς ἄρχισε στοὺς πρωτογεωμετρικοὺς χρόνους.

Ἡ κάτοψη τοῦ ἱεροῦ διαμορφώνεται ἤδη μὲ τὰ λίγα ὑπολείμματα κτιρίων ποὺ ἔχουν βρεθεῖ. Πρὸς Ν τῆς πλατείας ὑπῆρχε ὁ τόπος τῶν θυσιῶν καὶ ἀφιερωμάτων μὲ τοὺς πέντε βωμοὺς καὶ τοὺς δύο μεγάλους ἀναλημματικοὺς τοίχους. Πρὸς Α ἦταν ὁ μεγάλος λατρευτικὸς κύκλος, ἡ χρῆση τοῦ ὁποῖου ἐλπίζω νὰ καθορισθεῖ μὲ μεγαλύτερη ἀκρίβεια στὶς μελλοντικὲς ἀνασκαφές. Οἱ δύο αὐτοὶ τόποι ἀποτελοῦν τὸ ἀρχαῖο ἱερὸ τῆς πόλης Ἰθάκης. Ἀργότερα, ἴσως στὸ τέλος τοῦ 6ου αἰ. π.Χ., κτίσθηκε ὁ μεγάλος ναὸς πρὸς Β τῆς πλατείας.

Κοντὰ στοὺς βωμοὺς πρὸς Δ, βρέθηκαν στὶς ἀγγλικὲς ἀνασκαφές δύο μικρὰ κτίρια. Τὸ πρῶτο, ἀκριβῶς πρὸς Ν τοῦ Ἀγ. Γεωργίου, εἶχε μῆκος ἄνω τῶν 5 μ. καὶ πλάτος τουλάχιστον 4 μ. Ὁ Heurtley τὸ θεώρησε «ιερό» καὶ πίστευε ὅτι κτίσθηκε ἀπὸ τοὺς κορινθίους ἀποίκους¹⁵. Ἐνα παρόμοιο κτίριο

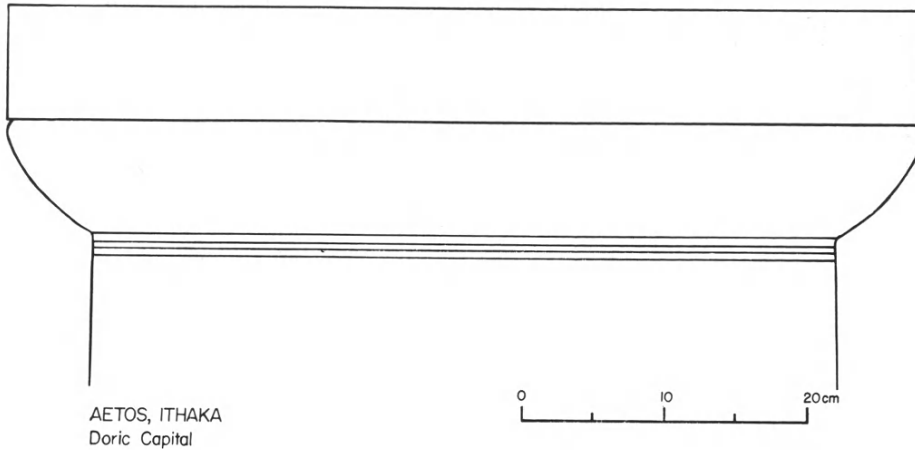
11. Ἡ LORIMER περιέγραψε λεπτομερῶς τὴν ἀνασκαφὴ τῶν κύκλων, *BSA* 33, 1932-33, 27-36. Τὴν παρουσία καμένων ὀστέων τὴν ἐξήγησε ὡς ἀποτέλεσμα νεκρικῶν θυσιῶν ἢ δειπνῶν, πλησιάζοντας ἔτσι πολὺ στὸν ἀληθινὸ προορισμὸ τῶν cairns.

12. *BSA* 33, 1932-33, 30. Ἀρχαιότερα καὶ νεώτερα ὄστρακα βρέθηκαν σὲ μικρὲς ποσότητες, ἀλλὰ ἡ στρωματογραφικὴ τους σχέση μὲ τοὺς βωμοὺς δὲν ἦταν ξεκάθαρη.

13. Τὰ περισσότερα δημοσιεύθηκαν ἀπὸ τὸν HEURTLEY, *BSA* 33, 1932-33.

14. Μόνον ὁ ναὸς φαίνεται πρὸς τὸ παρόν, ἡ περιοχὴ τῶν βωμῶν ἐρευνήθηκε μέχρι τὸ φυσικὸ ἔδαφος, ἐκτὸς ἀπὸ μικρὸ χῶρο, τὸν ὁποῖο θὰ σκάψουμε στὸ μέλλον.

15. *BSA* 33, 1932-33, 25 εἰκ. 3 κτίριο ἀρ. 9.

Εικ. 2. Δωρικό κιονόκρανο (άρ. Μουσ. 997).

πρὸς Ν βρέθηκε ἀπὸ τὴν Benton, ἡ ὁποία τὸ θεώρησε «ἀγορά» λόγω τῆς παρουσίας πλακόστρωσης¹⁶. Τὸ κτίριο εἶχε πλάτος περίπου 6 μ. καὶ μῆκος τουλάχιστον 8 μ. Τὰ κτίρια αὐτὰ ἀνῆκαν βέβαια στὸ ἱερό, ἀλλὰ ἡ χρῆση τους παραμένει αἰνιγματική. Ὑπάρχει ὅμως ἓνα στοιχεῖο, τὸ ὁποῖο μπορεῖ νὰ σχετίζεται μὲ αὐτά. Ἐνα πολὺ ἄσχημα διατηρημένο δωρικό κιονόκρανο (εἰκ. 2) μεταφέρθηκε στὸ Μουσεῖο Βαθέος ἀπὸ τὸν Π. Καλλιγὰ τὸ 1972¹⁷. Ὁ ἐχίνος εἶναι πλατὺς καὶ χρονολογεῖ τὸ κιονόκρανο στὴν ἀρχαϊκὴ ἐποχὴ. Ἡ διάμετρος τοῦ ἐχίνου εἶναι 0.64 μ. καὶ ἐπιτρέπει νὰ ὑπολογίσουμε τὸ ὕψος τοῦ κίονος σὲ περίπου 2.75 μ. Ἀνήκει ἐπομένως σὲ πολὺ μικρὸ κτίριο, ἴσως ἓνα ἀπὸ τὰ δύο τῶν ἀγγλικῶν ἀνασκαφῶν. Ἀναρωτιέμαι λοιπὸν ἂν πρόκειται γιὰ λατρευτικὰ κτίρια ἢ γιὰ θησαυρούς.

Ὁ ἐπίπεδος χῶρος μεταξὺ τῶν βωμῶν καὶ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος ἐκτείνεται καὶ πρὸς Δ, ἀλλὰ βρίσκεται σὲ μεγαλύτερο ὑψόμετρο. Ὑπάρχει ἐδῶ ἓνας μεγάλος ἰσοπεδωμένος χῶρος, στὸ κέντρο τῆς ἀρχαίας πόλης. Πρὸς ΝΔ τοῦ χώρου αὐτοῦ εἶχαμε βρεῖ ἀμέσως ὑπὸ τὴν ἐπιφάνεια στρῶμα μὲ πολλὰ

16. BSA 48, 1953, 257 εἰκ. 1. Ἡ πλακόστρωση εἶχε βρεθεῖ καὶ νωρίτερα. Βλ. BSA 33, 1932-33, 36. Οἱ ἀνασκαφεῖς διαφώνησαν στὴ χρονολόγηση τοῦ κτιρίου.

17. Κεφαλληνιακά Χρονικά 3, 1978-79, 61. Τὸ κιονόκρανο ἔχει ἀρ. μουσείου 997.

γεωμετρική κεραμεική¹⁸. Φέτος ἐρευνήσαμε τὴν περιοχὴ αὐτὴ στὰ τετράγωνα J22 καὶ J23. Ἀποκαλύφθηκε ἡ ΒΔ γωνία ἐνὸς μεγάλου κτιρίου, τὸ ὁποῖο ἐκτείνεται πρὸς Ν γιὰ ἀρκετὴ ἀπόσταση. Διατηροῦνται μόνο οἱ δύο κατώτερες στρώσεις πολυγωνικῆς κατασκευῆς (πίν. 180α), καθὼς καὶ οἱ ὀρθογωνισμένοι δόμοι τῆς γωνίας. Πρόκειται γιὰ σημαντικὸ κτίριο κλασικῆς ἐποχῆς, πολὺ πιθανὸ γιὰ μία στοά. Ἐξωτερικῶς τοῦ κτιρίου ὑπῆρχε λιθόστρωτος δρόμος ἢ αὐλὴ, τμῆμα τῆς ὁποίας ἐρευνήθηκε πρὸς Β τοῦ κτιρίου (πίν. 180β). Βρέθηκε στρώμα καταστροφῆς τοῦ πρώιμου 4ου αἰ. π.Χ. Ἐκτὸς ἀπὸ κεραμεικὴ, τὰ κινητὰ εὐρήματα ἦταν κυρίως ἀρκετὰ χάλκινα νομίσματα καὶ μικρὸς αἰγυπτιακὸς σκαραβαῖος ἀπὸ φαγεντιανή.

Στὸ τετράγωνο J22 βρέθηκε τμῆμα δωματίου, τὸ ὁποῖο περιεῖχε στρώμα 0.40 μ. γεμάτο ἀπὸ ἐλληνιστικὴ κεραμεικὴ καὶ ἄλλα μικροαντικείμενα. Τὸ δωμάτιο ἀνῆκε μάλλον σὲ ἐργαστήριον κεραμεικῆς. Ἡ ἀνασκαφὴ τῆς τομῆς ἔμεινε ἡμιτελής, ἀλλὰ διαπιστώσαμε ὅτι κάτω ἀπὸ τὸ στρώμα ὑπάρχει ἀρχαϊκὴ κεραμεικὴ.

Συμπεράσματα

Ἡ φετινὴ ἀνασκαφὴ ἐπιβεβαιώνει τὴν ὑπαρξὴ σημαντικοῦ ἐπαρχιακοῦ κέντρου στὴ θέσση Ἀετός. Τὸ θρησκευτικὸ κέντρο τῆς πόλης ἦταν ἀφιερωμένο στὸν Ἀπόλλωνα, ἡ λατρεία τοῦ ὁποίου στὴν Ἰθάκη φαίνεται νὰ ἄρχισε κατὰ τὴν πρωτογεωμετρικὴ ἐποχὴ. Ὑπάρχει μεγάλη πιθανότητα τὸ ἱερὸ αὐτὸ νὰ ἦταν γνωστὸ στὸν Ὅμηρο (Ὁδύσσεια υ 278). Ἡ ἀρχαιότερη κεραμεικὴ ἀπὸ τὸν χῶρο αὐτὸν ἀνάγεται ἀκόμα παλαιότερα, στὴν ἀρχὴ τῆς ΥἚ ΙΙΑ (1400 π.Χ.). Στὶς ὑπώρειες τοῦ λόφου πρὸς Δ τοῦ θρησκευτικοῦ κέντρου ὑπῆρχε τὸ διοικητικὸ καὶ οἰκονομικὸ κέντρο τῆς πόλης κατὰ τὴν κλασικὴ ἐποχὴ, ἴσως δὲ καὶ προγενέστερα.

ΣΑΡΑΝΤΗΣ ΣΥΜΕΩΝΟΓΛΟΥ

18. ΠΑΕ 1985, 204 πίν. 103α-β.

20. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΖΑΚΡΟΥ

(Πίν. 181-187)

Για είκοστή ὄγδοη ἀνασκαφικὴ περίοδο συνεχίσθηκε ἡ ἔρευνα στὸ μινωικὸ ἀνάκτορο καὶ τὴν πόλη τῆς Ζάκρου, ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ ὑπογράφοντος. Ἡ ἀνασκαφὴ κατὰ τὸ 1990 ὑπῆρξε περιορισμένη καὶ εἶχε ὡς στόχο τὴ συμπλήρωση τῆς ἔρευνας σὲ χώρους ποὺ εἶχαν ἤδη ἀρχίσει νὰ ἀνασκάπτονται κατὰ τὶς δύο προηγούμενες ἀνασκαφικὲς περιόδους, ὅπως καὶ τὴν ἀνίχνευση μὲ δοκιμαστικὲς τομὲς στρωματογραφικῶν καὶ ἀρχιτεκτονικῶν στοιχείων σὲ προεπιλεγμένα σημεῖα τοῦ χώρου. Στὴν ἀνασκαφὴ ἔλαβαν μέρος οἱ ἀρχαιολόγοι Ἀναστασία Πλάτωνος, Λευτέρης Πλάτων, Κέλλυ Χριστοφῆ, Στέλλα Χρυσουλᾶκη καὶ ἡ ἐπιμελήτρια Ἀρχαιοτήτων Μαρία Πλάτωνος, ποὺ ἦταν καὶ ἡ ὑπόλογος τοῦ ποσοῦ ποὺ διατέθηκε ἀπὸ τὸ Ὑπουργεῖο Πολιτισμοῦ διὰ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Ἐπίσης, στίς ἐργασίες πῆραν μέρος οἱ ἀρχιτέκτονες Θανάσης Νακάσης, Καίτη Ταγωνίδου-Νακάση, ἡ βοηθὸς ἀρχιτέκτονας Εὐαγγελία Κολώνια καὶ οἱ τεχνίτες - συντηρητὲς Νίκος Δασκαλάκης καὶ Κώστας Νικᾶκης.

Σημαντικὴ ἐργασία ἔγινε καὶ στὸν χώρο τῶν καταγραφῶν καὶ τῆς προκαταρκτικῆς μελέτης ὑλικοῦ τῶν παλαιότερων ἐτῶν τῆς ἀνασκαφῆς. Σ' αὐτὸ τὸ στάδιο πῆραν μέρος οἱ ἀρχαιολόγοι Λευτέρης Πλάτων, Μαρία Πλάτωνος, Ἀλεξάνδρα Ἀλεξανδρῆ, Καίτη Ἀρχοντάκη, Ἑλένη Γεροντάκου, Μαριλένα Κανετάκη, Εἰρήνη Λαιμοῦ, Γιάννης Παραρᾶς, Ἄννα Φίλιππα-Touchais καὶ Στέλλα Χρυσουλᾶκη. Οἱ παραπάνω ἐργασίες ἔγιναν μὲ τὴν ἀμέριστη ὑποστήριξη τῶν ΚΓ' καὶ ΚΔ' Ἐφορειῶν Προϊστορικῶν καὶ Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων, πρὸς τὶς ὁποῖες ἐκφράζονται ἀπὸ ἐδῶ θερμὲς εὐχαριστίες.

Μὲ σκοπὸ τὴν ἀνίχνευση καὶ διερεύνηση τῶν ἀρχιτεκτονικῶν καὶ χρονολογικῶν φάσεων ποὺ προηγήθηκαν τῆς κατασκευῆς τοῦ νεώτερου ἀνακτόρου ἀποφασίσθηκε ἡ διάνοιξη δύο στρωματογραφικῶν τομῶν σὲ ἀντίστοιχα ἐπιλεγμένα σημεῖα τῆς δυτικῆς πτέρυγας τοῦ τελευταίου. Τὰ ἀποτελέσματα ἀναλυτικὰ ἤταν τὰ ἀκόλουθα:

α) Στρωματογραφική τομή στο διάδρομο XXXI τοῦ ἀνακτόρου (εἰκ. 1)

Μὲ τὴν ἐπίβλεψη τῶν ἀρχαιολόγων Μαρίας Πλάτωνος καὶ Στέλλας Χρυσουλᾶκη διανοίχθηκε στρωματογραφικὴ τομὴ κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ διαδρόμου XXXI τοῦ ὙΜ ἀνακτόρου. Ἡ τομὴ, καθ' ὅλο τὸ μῆκος τοῦ διαδρόμου, εἶχε πλάτος 1.10 μ. Ἡ ἀνασκαφὴ ἄρχισε σὲ βάθος 1.30 μ. ἀπὸ τὴ σωζόμενη ἐπιφάνεια τῆς ἀνατολικῆς παραστάδας τῆς πόρτας, ποὺ ὡδεγοῦσε ἀπὸ τὸν διάδρομο XXXI στὸ Μαγειρεῖο (XXXII) τοῦ ἀνακτόρου. Διαπιστώθηκαν συνολικὰ πέντε διαδοχικὰ στρώματα, ποὺ χωρίζονταν μεταξὺ τους ἀπὸ δάπεδα πατητοῦ χῶματος.

Τὸ 1ο στρῶμα (βάθος: 1.30-1.45 μ.) εἶχε δημιουργηθεῖ ἀπὸ τὴ λάσπη ποὺ συσσωρεύσαν τὰ βρόχινα νερά καὶ ἀπὸ χῶμα ἀνασκαμμένο στὸ παρελθόν, ὅταν στὸ ἴδιο σημεῖο εἶχε γίνεи δοκιμαστικὴ τομὴ. Τότε καταστράφηκε καὶ τὸ πραγματικὸ νεοανακτορικὸ δάπεδο τοῦ διαδρόμου, ποὺ ἦταν ἐπίσης ἀπὸ πατητὸ χῶμα. Στὸ στρῶμα αὐτὸ βρέθηκαν μικρὰ κομμάτι ὀψιανοῦ καὶ ὄστρεο φυσικῆς πορφύρας. Ἀπὸ τὸ δυτικὸ ἄκρο τῆς τομῆς, σὲ βάθος 1.40 μ., περισυλλέχθηκε βάση κωνικοῦ κυπέλλου.

Τὸ 2ο στρῶμα (βάθος: 1.45-1.55 μ.) ἀποτελοῦνταν ἀπὸ καστανὸ σκούρο χῶμα καὶ ἦταν ἀδιατάρακτο. Τὸ δάπεδο ἀπὸ πατητὸ χῶμα συνανῆκε χρονολογικὰ μὲ παλαιοανακτορικὸ τοῖχο κατεύθυνσης ἀπὸ Δ πρὸς Α, ποὺ χρησίμευσε σὰν κρηπίδα γιὰ τὴν οἰκοδόμησι τοῦ νότιου τοίχου τοῦ διαδρόμου XXXI. Στὸ δυτικὸ τμῆμα τοῦ παλαιοανακτορικοῦ τοίχου ὑπῆρχε ἄνοιγμα πρὸς τὰ νότια, πλάτους 0.52 μ., στρωμένο μὲ δύο σειρὲς ἀπὸ μικρὲς πλάκες. Δυτικὰ ἀπὸ τὸ ἄνοιγμα, στὴ βόρεια παρεια τοῦ τοίχου, σχηματιζόταν μικρὴ ἐξοχή (δόντι). Στὸ δυτικὸ ἄκρο τῆς τομῆς ἀποκαλύφθηκε πλάκα-κατώφλι (διαστ. 0.40 × 0.20 μ.), κάθετα τοποθετημένη στὸν παλαιοανακτορικὸ τοῖχο. Ἀκόμα δυτικότερα βρέθηκαν τὰ λείψανα ὑποστρώματος δαπέδου ἀπὸ σπαστὴ πέτρα. Κατὰ τὸν καθαρισμό τῆς κρηπίδας τοῦ παλαιοανακτορικοῦ τοίχου 1 περισυλλέχθηκε μικρὸ κωνικὸ κύπελλο μὲ ἀπόφυση γιὰ λαβή. Ἀπὸ τὸ ἴδιο στρῶμα περισυλλέχθηκαν λίγα ὄστρακα, ὅχι ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὰ.

Στὸ ἐπόμενο 3ο στρῶμα (βάθος: 1.55 - 1.62 μ.) ἀνῆκε ἓνας δεύτερος τοῖχος (τοῖχος 2) μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Β πρὸς Ν, ποὺ ἐπιστημάνθηκε στὸ ἀνατολικότερο τμῆμα τῆς τομῆς. Ἀποτελοῦνταν ἀπὸ σειρὰ λίθων καὶ τὸ νότιο τμῆμα του, στὸ σημεῖο ποὺ θὰ ἔτεμνε τὸν μακρὸ παλαιοανακτορικὸ τοῖχο 1,

ἔχει καταστραφεῖ. Μία μεγάλη πέτρα ἀνάμεσα στὸν τοῖχο 2 καὶ τὸ μεγάλο νεοανακτορικὸ κατώφλι τῆς Κεντρικῆς αὐλῆς φαίνεται ὅτι ἀνῆκε σὲ ἄλλον τοῖχο μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Δ πρὸς Α, τοῦ ὁποῖου ἡ συνέχεια θὰ πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ κάτω ἀπὸ τὴ ΒΔ γωνία τῆς τελευταίας. Βόρεια τοῦ τοίχου 2 βρέθηκε τοποθετημένη μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Β πρὸς Ν μεγάλη ὀρθογώνια πήλινη πλάκα (διαστ.: $0.35 \times 0.58 \times 0.04$ μ.), μὲ ἔχνη καστανοῦ χρώματος στὴν πάνω της ἐπιφάνεια (πίν. 181α). Ἡ βόρεια ἄκρη της ἦταν κάτω ἀπὸ τὸν νεοανακτορικὸ βόρειο τοῖχο τοῦ διαδρόμου XXXI. Τμῆμα μιᾶς ἐντελῶς ὁμοίας πήλινης πλάκας βρέθηκε στὸ ἄλλο ἄκρο τῆς τομῆς, σὲ ἀπόσταση 3.78 μ. πρὸς τὰ δυτικὰ (πίν. 182α). Οἱ δύο πλάκες φαίνονται τοποθετημένες στὸ ἴδιο δάπεδο, ἡ χρῆση τους ὅμως δὲν ἔγινε σαφής.

Ἀπὸ τὸ 3ο στρῶμα περισυλλέχθηκε ἀρκετὴ παλαιοανακτορικὴ κεραμεικὴ. Ἀνάμεσα στὰ ἄλλα ὅστρακα διακρίνονται κομμάτια ἀπὸ κύπελλα καὶ κυάθια, μερικὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα εἶχαν ὀριζόντιες καὶ λοξὲς λευκὲς ταινίες. Πάνω στὸ δάπεδο, κοντὰ στὸ κατώφλι τῆς πόρτας ποὺ ὀδηγοῦσε στὴν Κεντρικὴ αὐλὴ, βρέθηκε κομμάτι μεγάλου πήλινου λύχνου μὲ πλατὺ περιχέλιωμα. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν κεραμεικὴ περισυλλέχθηκαν πολλὰ κομμάτια λευκῶν ἐπιχρισμάτων, τμήματα πλίνθων, τμήματα πήλινου ἀγωγοῦ τομῆς ἀνεστραμμένου πεῖ καὶ δύο λεπίδες ὀψιανοῦ.

Τὸ 4ο στρῶμα (βάθος: 1.62-1.72 μ.) ἀποτελοῦνταν ἀπὸ σκοῦρο καστανὸ χῶμα σχετικὰ μαλακὸ ἀπὸ τὴν ὑγρασία, ποὺ περιεῖχε πολλὰ κόκαλα ζῶων, θαλασσινὰ ὅστρεα καὶ μικρὰ κομμάτια σοβάδων. Σὲ βάθος 1.72 μ. φάνηκε μικρὸ τοιχίο (τοῖχος 182β), περίπου στὸ μέσον τῆς τομῆς, σχεδὸν κάθετο πρὸς τὸν τοῖχο 1 (πίν. 182β). Εἶχε πλάτος 0.40 μ. καὶ ἦταν κτισμένο μὲ μικρὲς ἀκανόνιστες πέτρες. Τὸ νότιο ἄκρο τοῦ γωνίαζε μὲ ἄλλο τοῖχο, ποὺ βρισκόταν σχεδὸν κάτω ἀπὸ τὸν τοῖχο 1 (τοῖχος 4). Ἀπὸ τὸ 4ο στρῶμα περισυλλέχθηκαν, ἐκτὸς ἀπὸ κόκαλα ζῶων, τμήματα ἐπιχρισμάτων καὶ κομμάτια πλίνθων, ἀρκετὰ ὅστρακα, μερικὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀνῆκαν σὲ μελαμβαφὴ κύπελλα καὶ κυάθια μὲ λευκὲς ἐπίθετες ταινίες. Σὲ βάθος 1.72 μ. βρέθηκε μικρὸ ἄωτο κύπελλο, ἀκέραιο.

Τὸ 5ο στρῶμα (βάθος: 1.72-1.96 μ.) περιεῖχε πολλὴ σπαστὴ πέτρα καὶ λίγη κεραμεικὴ, κυρίως ἀπὸ ἀγγεῖα κοινῆς χρήσης (ἀμφορεῖς, πρόχους, χύτρες κλπ.). Ἀνάμεσα στὰ ἄλλα ξεχώριζαν μερικὰ κομμάτια μὲ ἐντυπὴ σχοινοειδῆ διακόσμηση ἢ ἐγχάρακτες διασταυρούμενες γραμμές. Κάτω ἀπὸ τὸ τελευ-

ταῖο αὐτὸ στρῶμα βρέθηκε καὶ στὰ δύο τμήματα τῆς τομῆς ὁ φυσικὸς βράχος. Τέλος λείψανα ἑνὸς ἀκόμα τοίχου (τοῖχος 5), σύγχρονου ἀσφαλῶς μὲ τοὺς τοίχους 3 καὶ 4, ἀποκαλύφθηκαν στὸ δυτικὸ τμήμα τῆς τομῆς, σχεδὸν κάτω ἀπὸ τὴν ἐξοχή (δόντι) τοῦ τοίχου 1.

β) *Τομὴ κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ δωματίου XI τοῦ ἀνακτόρου (εἰκ. 1)*

Μὲ τὴν ἐπίβλεψη τῆς ἀρχαιολόγου Μαρίας Πλάτωνος διανοίχθηκε δοκιμαστικὴ τομὴ κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ δωματίου XI τοῦ νέου ἀνακτόρου. Ἡ τομὴ ἔγινε κατὰ μῆκος τοῦ δωματίου, ἀπὸ Δ πρὸς Α, καὶ εἶχε πλάτος 1 μ. Ἡ ἀνασκαφὴ ἄρχισε ἀπὸ βάθος 1.28 μ. ἀπὸ τὴ σωζόμενη ἐπιφάνεια τῆς δυτικῆς παραστάδας τῆς βόρειας θύρας τοῦ δωματίου.

Στὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ δωματίου, παράλληλα μὲ πλίνθινο διαχώρισμα ποὺ ἀποτελοῦσε τὸ δυτικὸ ὄριο τοῦ χώρου, βρέθηκε πῆλινος ἀγωγὸς τομῆς ἀνεστραμμένου πεῖ (σωζ. μῆκος: 1.68 μ., πλάτος: 0.11 μ.). ἦταν κατασκευασμένος ἀπὸ πολλὰ ἀνισομήκη συνενούμενα κομμάτια καὶ στὸ ἐσωτερικὸ του εἶχαν χαραχθεῖ δύο σημεῖα: σταυρὸς ἐγγεγραμμένος σὲ κύκλο καὶ διπλὸς πέλεκυς χωρὶς στελεό (πίν. 181β).

Στὸ βόρειο τμήμα τῆς τομῆς καὶ σχεδὸν σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν βόρειο τοῖχο τοῦ δωματίου XI βρέθηκε παλαιοανακτορικὸς τοῖχος (τοῖχος 1), πλάτ. 0.70 μ., κτισμένος μὲ μεγάλες τιτανολιθινὲς πλάκες. Τὸ πάχος καὶ ἡ στιβαρὴ κατασκευὴ του ὑποβάλλουν τὴ σκέψη ὅτι ἦταν μάλλον ἐξωτερικὸς τοῖχος κτιρίου παρὰ διαχωριστικὸς δύο δωματίων. Τὸ δυτικὸ του ἄκρο εἶχε καταστραφεῖ, πιθανῶς κατὰ τὴν οἰκοδόμησιν τῆς δυτικῆς πτέρυγας τοῦ ΥΜ ἀνακτόρου. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ὑπῆρχε δεύτερος τοῖχος (τοῖχος 2) μὲ κατεύθυνση ἀπὸ ΝΔ πρὸς ΒΑ, ἴσως παλαιότερος. Ἦταν κτισμένος μὲ ἀργὲς πέτρες χωρὶς ἐπιμελημένη πρόσοψη καὶ τὸ πλάτος του κυμαίνεταν ἀπὸ 0.35-0.40 μ.

Σὲ βάθος 1.40-1.50 μ. ἀπὸ τὸ σταθερὸ σημεῖο καὶ σὲ ὅλο τὸ μῆκος τῆς τομῆς βρέθηκαν χαρακτηριστικὰ ὅστρακα τῆς ΥΜ ΙΑ περιόδου μὲ διακόσμηση dark on light φυτικῶν κοσμημάτων, περιφερικῶν ταινιῶν καὶ τρεχουσῶν σπειρῶν. Μαζὶ μὲ αὐτὰ περισυλλέχθηκαν καὶ λίγα λεπτὰ παλαιοανακτορικὰ ὅστρακα, διακοσμημένα μὲ λευκὲς ταινίες σὲ μαῦρο βάθος.

Σε βάθος 1.53-1.68 μ. βρέθηκαν πολλά κομμάτια κυπέλλων καὶ λεπτῶν κυathίων, μελανογάνωτων ἢ διακοσμημένων στὸ dark on light στύλ. Μαζί περισυλλέχθηκε καὶ τμήμα ἀπὸ τὸ χεῖλος λίθινου ἀγγείου.

Στὴν περιοχὴ ἀμέσως ἀνατολικά τοῦ νεοανακτορικοῦ ἀγωγοῦ ἀφαιρέθηκαν ἀρκετὲς πεσμένες πέτρες. Στὸ σημεῖο αὐτό, σὲ βάθος 1.56 μ., βρέθηκε μεγάλο κομμάτι ἀπὸ τὸ σῶμα ἀγγείου (ἴσως πρόχου), τῆς ΥΜ I περιόδου, μὲ διακόσμηση παραλλήλων ταινιῶν καὶ συνδεομένων σπειρῶν. Σε βάθος 1.69 μ., βρέθηκε μεγάλο κομμάτι πίθου μὲ διπλὴ σειρὰ ἐμπέστων σχοινοειδῶν ταινιῶν καὶ διακόσμηση καταλιβάδων. Σε βάθος 1.70-1.85 μ. βρέθηκε ὁμάδα ὀστράκων ἀπὸ ἀγγεῖα μικροῦ καὶ μέσου μεγέθους. Μερικὰ ἦταν μελανογάνωτα, ἐνῶ ἄλλα εἶχαν ταινίες σκοτεινὲς σὲ ἀνοικτὸ βάθος.

Στὸ μέσον περίπου τῆς τομῆς καὶ σὲ βάθος 1.90 μ. ἀπὸ τὸ σταθερὸ σημεῖο φάνηκε τοῖχος-διαχώρισμα ἀπὸ πλίνθους, κάθετος πρὸς τὸν τοῖχο 1. Βρέθηκε σὲ πολὺ κακὴ κατάσταση διατήρησης ἐξαιτίας τῆς ὑγρασίας τοῦ ἐδάφους, ποὺ ἔχει διαποτίσει τὸ βαθύτερο στρώμα τῆς τομῆς. Σε βάθος 1.85-2 μ. βρέθηκαν λίγα ὀστράκα, κυρίως ἀπὸ ἀγγεῖα μέσου καὶ μεγάλου μεγέθους. Μαζί περισυλλέχθηκαν τρεῖς τριπτῆρες ἀπὸ θαλασσινὰ βότσαλα, οἱ δύο σφαιροειδοῦς σχήματος καὶ ὁ τρίτος κορυνοειδοῦς, ὄστρεο πορφύρας καὶ κομμάτια ἐπιχρισμάτων μὲ ἴχνη κόκκινου χρώματος στὴν ἐπιφάνεια. Πήλινο ἀμφίκυρτο δισκοειδὲς ὕφαντικὸ βάρος βρέθηκε σὲ βάθος 1.95 μ. ἀπὸ τὸ σταθερὸ σημεῖο.

Παρόλο ποὺ ἡ ὑψηλὴ στάθμη τῶν ὑπόγειων νερῶν ἐμπόδισε τὴν ὀλοκλήρωση τῆς ἔρευνας καὶ ἔκανε δύσκολη τὴ διάκριση στρωμάτων μπορεῖ κανεὶς νὰ διακρίνει δύο ἀρχιτεκτονικὲς φάσεις ποὺ προηγήθηκαν τῆς κατασκευῆς τοῦ ΥΜ ἀνακτόρου. Αὐτὲς ἀντιπροσωπεύονται, ἡ νεώτερη ἀπὸ τὸν τοῖχο 1 καὶ ἓνα πλίνθινο διαχώρισμα κάθετο σὲ αὐτὸν καὶ ἡ παλαιότερη ἀπὸ τὸν λοξὸ τοῖχο 2.

Δοκιμαστικὴ τομὴ βόρεια τῶν Κτιρίων G καὶ H («Κτίριο O») (εἰκ. 2)

Μὲ τὴν ἐπίβλεψη τῆς ἀρχαιολόγου Ἀναστασίας Πλάτωνος ἔγινε δοκιμαστικὴ ἔρευνα στὴν περιοχὴ βόρεια τοῦ πλακόστρωτου δρόμου ποὺ περνάει ἔξω ἀπὸ τὰ Κτίρια G καὶ H τοῦ ΒΑ λόφου (πίν. 183α). Ἀρχικὰ διανοίχθηκε τετράγωνο διαστ. 4×4 μ., ποὺ ἀργότερα ἐπεκτάθηκε μὲ τάφρο ἀπὸ τὴ ΒΑ πλευρὰ του πρὸς τὰ ΒΔ. Στὴ ΝΑ πλευρὰ τῆς τομῆς ἦταν ἤδη ὁρατὸς πρὶν ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς ἀνασκαφῆς ἀσυνήθιστα πλατὺς καὶ μακρὺς τοῖχος μὲ κάπως λοξὴ κατεύθυνση, ἀπὸ Ν πρὸς Β. Ἡ κατασκευὴ του, ἀπὸ δύο ἐξωτερικὲς σει-

Εἰκ. 2. Τομὴ βόρεια τῶν Κτηρίων Γ καὶ Η.

ρὲς μεγάλων δόμων καὶ ἐσωτερικὸ γέμισμα ἀδρῶν λίθων, ὑποβάλλει τὴ σκέψη ὅτι πρόκειται γιὰ κάποιο εἶδος περιβόλου. Ἡ χρονολόγηση καὶ ἡ χρῆση του ὅμως παραμένει ἐπὶ τοῦ παρόντος προβληματική.

Μὲ τὴν ἀφαίρεση τοῦ ἐπιφανειακοῦ στρώματος ἐπίχωσης (πάχους 0.30-0.40 μ.), ἐντοπίσθηκε νεωτερικὸς ἀποθέτης ὀστράκων τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ 1970. Τὰ ὀστρακα, σύμφωνα μὲ τὶς ἐνδείξεις ποὺ βρέθηκαν θαμμένες μαζὶ τοὺς στὸν ἀποθέτη, προέρχονταν ἀπὸ τὰ ἐπιφανειακὰ στρώματα ποὺ κάλυπταν τὰ Κτίρια Γ καὶ Η, ὅπως καὶ ἀπὸ τὸν παρακείμενο πλακόστρωτο δρόμο. Τὰ περισσότερα κομμάτια ἀνῆκαν σὲ τοιχώματα ἀγγείων κοινῆς χρήσης, ὅπως στάμνους, ἀμφορεῖς, πίθους, κωνικὰ κύπελλα καὶ κυάθους. Ἀνάμεσά τοὺς ὅμως βρέθηκε μικρὴ ὠραία πήλινη πλαστική κεφαλὴ αἰλούρου, ποὺ ἀσφαλῶς ἀποτελοῦσε τμῆμα κομποῦ τελετουργικοῦ ἀγγείου.

Μὲ τὴν πρόοδο τῆς ἔρευνας διαπιστώθηκε ὅτι ὁ «περίβολος» θεμελιώθηκε πάνω σὲ ἀρχαῖο μπάζωμα ἀπὸ σπαστὴ πέτρα, ποὺ περιεῖχε κομμάτια κοινῆς κεραμεικῆς καὶ κόκαλα ζώων. Τὸ μπάζωμα συγκρατοῦσε πρὸς τὰ ΝΔ ἀντερισματικὸς προχειροκτισμένος τοῖχος, ποὺ οἰκοδομήθηκε πάνω σχεδὸν σὲ παλαιότερη κρηπίδα. Ἡ ἀφαίρεση τοῦ μπαζώματος-ὑποστρώματος (πάχους 1 μ. περίπου) ἔγινε κατὰ ἔξι διαδοχικὰ συμβατικὰ στρώματα.

Ἀπὸ τὸ 1ο στρῶμα ποὺ ἀφαιρέθηκε (βάθος 0.50-0.70 μ. ἀπὸ τὴ σωζόμενη ἐπιφάνεια τοῦ «περιβόλου»), περισυλλέχθηκε ἀρκετὴ κεραμεικὴ ἀπὸ ἀγγεῖα διαφόρων μεγεθῶν. Ἀνάμεσα στὰ ἄλλα διακρίνονται τμῆμα ἀπὸ τὸν λαιμὸ πρόχου μὲ μικρὲς ἐγχαράξεις γύρω ἀπὸ τὴ βάση του καὶ τμήματα ταινιωτῆς λαβῆς μὲ ἐγκάρσια αὐλάκωση. Πρὸς τὴ ΒΑ πλευρὰ τοῦ τετραγώνου περισυλλέχθηκε ἐλλιπὴς βάση λίθινου ἀγγείου ἀπὸ γκριζόμαυρη πέτρα μὲ ἀναθύρωση πάνω ἀπὸ τὸν δισκοειδῆ πυθμένα καὶ ἐλαφρὰ κεκλιμένο πρὸς τὰ ἔξω τοίχωμα. Στὴν ἐπάνω ἐπιφάνειά του διακρινόταν ἡμικυλινδρικό βάθοςμα, ἴσως γιὰ τὸ πέρασμα σφήνας συνδετικῆς μὲ τὸ ὑπερκείμενο τμῆμα τοῦ ἀγγείου.

Στὸ 2ο στρῶμα τῆς ἐπίχωσης (βάθος 0.70-0.90 μ.), περισυλλέχθηκε ἐπίσης ἀρκετὴ κεραμεικὴ ἀπὸ τὴν ὁποία διακρίνονται τμῆμα ἀπὸ τὸ κάτω μέρος ἀγγείου μὲ δύο λεπτὲς σχοινοειδεῖς παράλληλες ταινίες ποὺ τέμνονται μὲ ἄλλη κάθετη, τμῆμα ἀπὸ τὸ πάνω μέρος ταινιωτῆς λαβῆς καὶ χεῖλους ἀνοικτοῦ ἀγγείου μὲ κομβιόσχημο ἐπίθημα στὴν ἀρχὴ της, τμῆμα ἀπὸ τὸν λαιμὸ μεγάλης πρόχου ἢ ἀμφορέα μὲ ἀναθύρωση στὴ βάση του, βάσεις κυάθων καὶ κωνικῶν κυπέλλων, τμῆμα ὀρθογώνιου πήλινου πλακιδίου καὶ τμῆμα πήλινου

ἀγωγῷ διατομῆς ἀνεστραμμένου πεῦ. Μαζί περισυλλέχθηκαν δύο κομμάτια κυρτεπιπέδου δισκοειδοῦς ὕφαντικῷ βάρους μὲ μία ὀπὴ ἀνάρτησης, μικρὸ λεπτὸ κομμάτι λίθινου ἀγγείου ἀπὸ γκριζόμαυρη πέτρα καὶ κόκαλα ζώων.

Τὸ 3ο στρῶμα (βάθος: 0.90-1.10 μ.) περιεῖχε ἐπίσης ἀρκετὰ ὄστρακα κοινῶν ἀγγείων καὶ κόκαλα μικρῶν ζώων. Κοντὰ στὴν ἀνατολικὴ γωνία τοῦ τετραγώνου βρέθηκε ἐλλιπὲς κυλινδρικό ἀντικείμενο ἀπὸ παρόλιθο, μὲ πλατύτερη ἄνω ἐπιφάνεια ποὺ σχηματίζει ἀβαθὴ κεντρικὴ κοιλότητα (τράπεζα προσφορῶν;). Κοντὰ σὲ αὐτὸ περισυλλέχθηκαν δύο κομμάτια ἀπὸ τὸ χεῖλος καὶ τὸ τοίχωμα κυαθίου ἀπὸ λευκὴ πέτρα. Πρὸς τὸ κέντρο τοῦ τετραγώνου περισυλλέχθηκε τὸ μισὸ δισκοειδοῦς ἢ γλωσσοειδοῦς ὕφαντικῷ βάρους μὲ μία ὀπὴ ἀνάρτησης κοντὰ στὸ ἐπιπεδούμενο τμῆμα τῆς περιφέρειάς του. Στὴ δυτικὴ γωνία τοῦ τετραγώνου βρέθηκε κολουροπυραμιδικὸ ὕφαντικὸ βάρος μὲ διαμπερεῖς ὁπὲς στὶς τέσσερις γωνίες.

Τὸ 4ο στρῶμα ἐπίχωσης (βάθος: 1-1.30 μ.) ἦταν ἀνάλογο μὲ τὰ προηγούμενα. Πρὸς τὴ βόρεια γωνία τοῦ τετραγώνου ὅμως βρέθηκε στερεὸ τεφρόλευκο στρῶμα γῆς, ἴσως ὑπόλειμμα δαπέδου ἀπὸ πατητὸ χῶμα. Ἐκτὸς ἀπὸ κοινὴ κεραμεικὴ ἀνάλογη τῶν ἀνωτέρων στρωμάτων περισυλλέχθηκαν μικρὸ παραλληλεπίπεδο ὕφαντικὸ βάρος μὲ τέσσερις ὁπὲς ἀνάρτησης στὶς γωνίες, τμῆμα ἄλλου ὕφαντικῷ βάρους δισκοειδοῦς κυρτεπιπέδου σχήματος μὲ μία ὀπὴ ἀνάρτησης, κομμάτι ἀπὸ λίθινο σκεῦος μὲ στενὸ πλαίσιο, ἀβαθὲς κοίλωμα καὶ ὑποδοχὴ στὴν κάτω ἐπιφάνεια γιὰ τὴν προσαρμογὴ ποδιοῦ, τμῆμα ἀπὸ τὸ τοίχωμα καὶ τὸ χεῖλος μὲ τὴ λαβὴ λεκανίδας ἀπὸ μαύρη πέτρα καὶ κομμάτι λευκοῦ κονιάματος. Κοντὰ στὴ ΝΑ πλευρὰ τοῦ τετραγώνου βρέθηκε τριγωνικὸ σχεδὸν θραῦσμα ρηχῆς λίθινης γούρνας ἀπὸ παρόλιθο μὲ ἀνεπεξέργαστη τὴν ἐξωτερικὴ τῆς ἐπιφάνεια (διαστ.: $0.20 \times 0.26 \times 0.13$ μ.).

Στὸ 5ο στρῶμα (βάθος: 1.30-1.50 μ.) περισυλλέχθηκαν πρὸς τὴ ΝΑ πλευρὰ τοῦ τετραγώνου μικρὴ μύλη ἀπὸ ἄσπρη πέτρα μὲ τετραγωνικὸ περίγραμμα καὶ ἓνα παραλληλεπίπεδο ὕφαντικὸ βάρος, σπασμένο στὴ μία του ἀκμὴ, μὲ διαμπερεῖς ὁπὲς στὶς τέσσερις γωνίες του. Ἐνα μικρὸ κομμάτι λευκοῦ κονιάματος καὶ μικρὸ κομμάτι λίθινου πλακιδίου ἢ σκεύους ἀπὸ μαύρη πέτρα περισυλλέχθηκαν κοντὰ στὴν ἀνατολικὴ γωνία τοῦ χώρου. Πρὸς τὴ νότια γωνία περισυλλέχθηκαν δύο τμήματα δισκοειδῶν ἢ γλωσσοειδῶν ἀμφίκυρτων ὕφαντικῶν βαρῶν καὶ μερικὰ ὄστρακα πίθου μὲ κυλινδρικό χεῖλος.

Τὸ 6ο στρώμα (βάθος: 1.50-1.53 μ.) ἀποδείχθηκε ὅτι ἦταν τὸ στρώμα δαπέδου. Τὸ δάπεδο ἀπὸ πατητὴ γῆ ἦταν καλὰ διατηρημένο καὶ φαίνεται ὅτι ἀνῆκε σὲ δωμάτιο κάποιου παλαιοανακτορικοῦ κτιρίου, ἂν κρίνει κανεὶς ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικὰ ὀστρακα τῆς περιόδου ποὺ βρέθηκαν πάνω σὲ αὐτό. Τὸ δωμάτιο περιοριζόταν πρὸς τὰ ΒΑ ἀπὸ ἕναν τοῖχο καλὰ κτισμένο, ἀπὸ δύο σειρὲς δόμων μέτριου μεγέθους, ποὺ σώζεται σὲ ὕψος 0.52 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ δαπέδου. Σὲ ἐπαφὴ σχεδὸν μὲ τὸν τοῖχο καὶ φανερά τοποθετημένος πάνω στὸ δάπεδο ἦταν δύο μεγάλες ἀκανόνιστες πλάκες ποὺ πιθανῶς χρησίμευσαν σὰν καθίσματα ἢ ἐπίπεδα γιὰ κάποια οἰκιακὴ ἐργασία (πίν. 184α). Πλάι στὴ μεγαλύτερη ἀπὸ τὶς δύο πλάκες (διαστ.: 0.60 × 0.40 μ.) βρέθηκε κολουρο-πυραμιδικὸ ὕφαντικὸ βάρος μὲ δύο ὀπές ἀνάρτησης.

Πρὸς τὰ ΝΑ τὸ δωμάτιο ἔκλεινε μὲ τοῖχο, ὑπολείμματα τοῦ ὁποῖου ἀνιχνεύθηκαν κάτω ἀπὸ τὸν μεταγενέστερο ἀντερεισματικὸ τοῖχο ποὺ συγκρατοῦσε τὸ μπάζωμα τῆς σπαστῆς πέτρας. Τὸ ἀνατολικὸ τμῆμα τοῦ παλαιοῦ αὐτοῦ τοίχου προεξέχει τοῦ ἀντερεισματικοῦ ἀκολουθώντας τὸ ρεῖθρο τοῦ πλακόστρωτου δρόμου (πίν. 184β).

Στὸ «στρώμα δαπέδου» βρέθηκαν ἀρκετὰ χαρακτηριστικὰ παλαιοανακτορικὰ ὀστρακα, ὅπως κομμάτι ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο χεῖλος πύθου τριγωνικῆς διατομῆς, μὲ διακόσμηση λευκῶν ταινιῶν σὲ μαῦρο βάθος, ὀστρακα κυπέλλων καὶ λεπτῶν ἀγγείων μὲ ἀνάλογη διακόσμηση, ἄλλα μὲ μαῦρο ἐπίχρσμα, ταινιωτὴ λαβὴ κυάθου ποὺ στενεύει πρὸς τὰ κάτω καὶ τμήματα τροπιδωτῶν κυάθων. Ἀκόμα, πάνω στὸ δάπεδο, πρὸς τὸ κέντρο τοῦ τετραγώνου, βρέθηκαν κομμάτια ἀπὸ τὸν πυθμένα καὶ τὰ τοιχώματα λεπτοῦ ἀγγείου ἀπὸ ὀφίτη, ἐνῶ πρὸς τὴν ἀνατολικὴ γωνία περισυλλέχθηκε πρισματικὸς πυρήνας ἀπὸ τὸ ἴδιο ὕλικό. Τέλος, πρὸς τὴ βόρεια γωνία, βρέθηκε πολὺ διαβρωμένη πλατιά πρόχυση λίθινου σκεύους ἀπὸ μαύρη πέτρα.

Γιὰ τὴν ἀνίχνευση τοῦ ΒΔ ὀρίου τοῦ δωματίου ἀποφασίστηκε ἡ διάνοιξη τάφρου στὴν προέκταση τῆς ΒΑ πλευρᾶς τοῦ τετραγώνου, πρὸς τὰ ΒΔ. Ἡ ἐπίχωση στὸ σημεῖο αὐτὸ ἀποτελοῦνταν ἀπὸ σχεδὸν καθαρὸ χῶμα, μὲ ἐλάχιστα σκόρπια ὀστρακα, ὡς τὸ σωζόμενο ὕψος τῆς κορυφῆς τοῦ παλαιοανακτορικοῦ βόρειου τοίχου. Στὸ ὕψος αὐτὸ ἡ ἐπίχωση ἀποτελοῦνταν ἀπὸ σπαστὴ πέτρα ἀνάλογη μὲ αὐτὴν ποὺ σχημάτιζε τὸ μπάζωμα σὲ ὅλη τὴν ἔκταση τοῦ τετραγώνου. Τὸ δυτικὸ τμῆμα τοῦ παλαιοανακτορικοῦ τοίχου, ποὺ παρακολουήθηκε δύο ἀκόμα μέτρα στὴν πρὸς τὰ ΒΔ πορεία του, ἦταν ἀρκετὰ κατε-

στραμμένο από την καλλιέργεια και καλυπτόταν από μικρές άργες πέτρες (πίν. 185α). Δεν έγινε δυνατό μέχρι το τέλος της ανασκαφικής περιόδου να διευκρινισθεί αν στο σημείο αυτό υπήρχε άλλος τοίχος κάθετος σε αυτόν, με κατεύθυνση από ΝΔ προς ΒΑ.

Από την επίχωση που κάλυπτε το δυτικό τμήμα του παλαιονακτορικού τοίχου περισυλλέχθηκαν χονδρά όστρακα μεγάλου άγγελίου, κάδου ή λεκάνης, με στρογγυλά βαθύσματα σε κυκλική διάταξη στο έσωτερικό του πυθμένα, μικρός λίθινος τριπτήρας σε σχήμα ανθρώπινου ποδιού και τμήμα γλωσσοειδούς άμφικυρτου ύφαντικού βάρους με μία όπη ανάρτησης. Στο στρώμα δαπέδου στο σημείο αυτό, πλάι στον τοίχο, βρέθηκαν μικρή φυσική πορφύρα και κυλινδρικός, έλαφρά πεπιεσμένος, τριπτήρας από γκρίζα πέτρα.

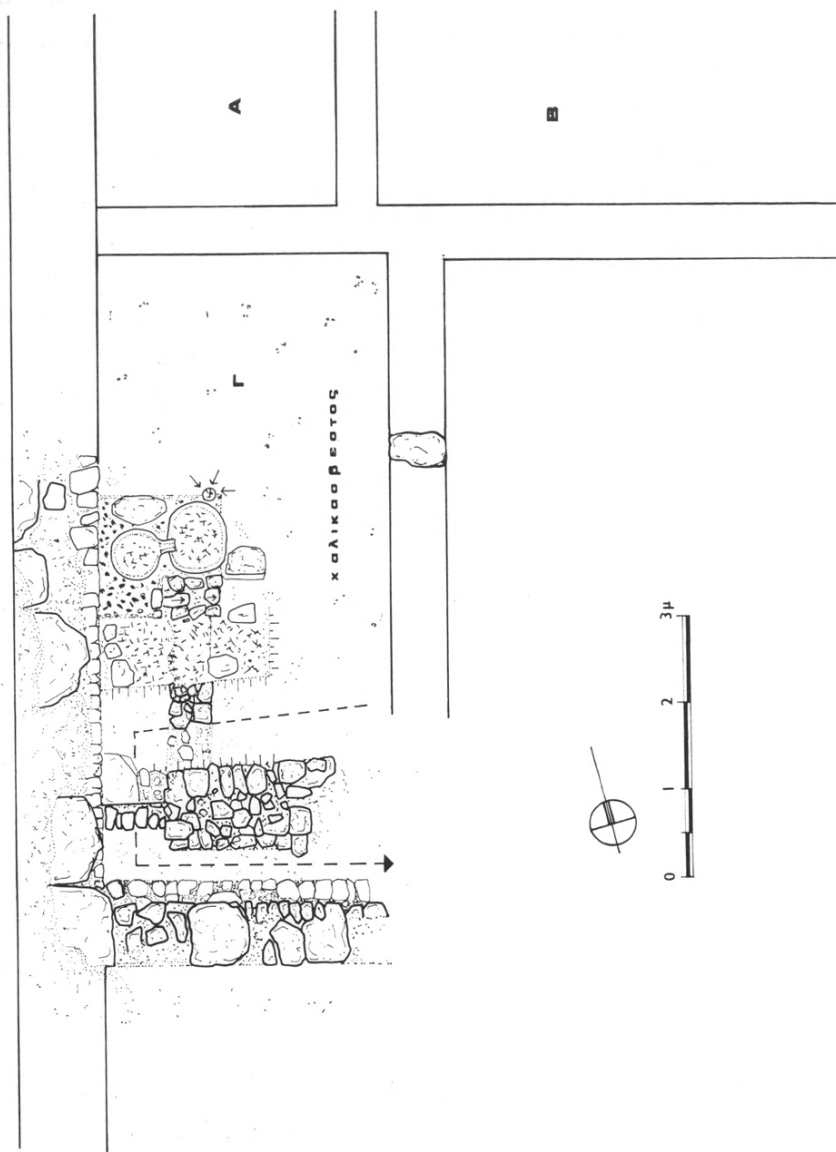
Βόρεια του βόρειου τοίχου ό βράχος άπλωνόταν στην επιφάνεια του έδάφους.

Συμπλήρωση της έρευνας στο Σπίτι Ζ του λόφου του 'Αγίου 'Αντωνίου (εικ. 3)

Με την επίβλεψη των αρχαιολόγων Λευτέρη Πλάτωνα και Κέλλυς Χριστοφής συνεχίστηκε ή ανασκαφή του Σπιτιού Ζ του λόφου του 'Αγίου 'Αντωνίου. Κατά την προηγούμενη ανασκαφική περίοδο (1988) είχε ανασκαφεί ενδιαφέρουσα έγκατάσταση σταφυλοπιεστηρίου («ληνοῦ») σε ένα δωμάτιο με έπιχριστους τοίχους και δάπεδο από χαλικιάσβεστο (Δωμάτιο Γ). 'Η ανασκαφή κατά τη φετινή περίοδο απέβλεψε στην αποκάλυψη της ΝΔ γωνίας του κτιρίου, άμέσως νότια από την έγκατάσταση του ληνοῦ (πίν. 185β, 186α).

Μετά από τον καθαρισμό από τά ξερόχορτα και το χώμα που επισώρευσαν οί χειμερινές βροχές έγινε προσπάθεια να αφαιρεθεί το χώμα στο έσωτερικό του συλλεκτήρα, που είχε τοποθετηθεί κάτω από το χαλικιάσβεστο δάπεδο για την περισυλλογή ύγρων κατά τις μεταγίσεις. Στην πυθμένα του άγγελίου βρέθηκαν ανάστροφα άκέραιο άωτο κωνικό κύπελλο και λίθινο φωλεόσχημο σκεῦος από φλεβωτό μαρμαρόλιθο λευκού χρώματος.

Νότια από την έγκατάσταση του ληνοῦ ό χώρος καλυπτόταν από ύψηλή επίχωση γεμάτη με μικρές και μεγάλες πέτρες, μερικές από τις όποιες ήταν φανερά δόμοι του μινωικού κτιρίου. Στην τομή της επίχωσης διακρίνονταν, λοξά πεσμένα, τμήματα ψαμμολιθικών πλακών, που ύποτέθηκε άρχικά ότι άποτελοῦσαν τμήμα της όροφής του κτιρίου. Με την πρόοδο της έρευνας διαπιστώθηκε ότι ψηλά στην επίχωση, παράλληλα με τη δυτική πρόσοψη του

Εἰκ. 3. Τὸ Σπήτι Ζ τοῦ λόφου τοῦ Ἀγίου Ἀντωνίου.

Κτιρίου Ζ καὶ πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν του, εἶχε περάσει νεωτερικὸς ἀγωγὸς νεροῦ κτισμένους ἀπὸ τοὺς ντόπιους μὲ ἀργές πέτρες, ποὺ ἔφεραν ἀπὸ τοὺς παρακείμενους ἀγρούς. Μία ἀπὸ αὐτὲς ἔφερε κυκλικὸ βάθυσμα καὶ ἴσως χρησίμευσε ὡς μύλη θύρας. Στὴ διαταραγμένη ἐπίχωση περισυλλέχθηκαν ἀρκετὰ κοινὰ ὅστρακα καὶ τριεδρική, ἐλαφρὰ κυρτή, λεπίδα ὀψιανοῦ.

Κάτω ἀπὸ τὴ διαταραγμένη ἐπίχωση βρέθηκαν δύο-τρία μεγάλα κομμάτια ἀπὸ χαλκιάσβεστο δάπεδο, ποὺ πεσμένα περίπου στὸ ἴδιο ὕψος καὶ μὲ τὴν ἴδια κλίση (ἀπὸ Β πρὸς Ν), ἔδιναν τὴν ἐντύπωση ἐνιαῖα πεσμένης ὀροφῆς. Ὁ ὑπόλοιπος ὅμως χῶρος καταλαμβάνοταν ἀπὸ λιθορριπὴ, ποὺ ἐκτεινόταν σὲ βάθος 0.40-0.62 μ. ἀπὸ τὸ σταθερὸ σημεῖο μετρήσεων στὴν ἐπιφάνεια τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ κτιρίου. Ἀπὸ τὴν ἐπίχωση στὸ σημεῖο αὐτὸ περισυλλέχθηκαν πορφύρα, τμῆμα μεγάλου θαλασσινοῦ ὀστρέου καὶ τμῆμα σιαγόνας αἰγοειδοῦς.

Ἀμέσως νότια τῆς ἐγκατάστασης τοῦ ληνοῦ, στὸ ὕψος περίπου τοῦ κάδου σύνθλιψης, βρέθηκε μικρὸς χῶρος μὲ κεκλιμένο κεκονιαμένο δάπεδο ἀπὸ πατητὸ χῶμα. Οἱ διαστάσεις του ἦταν 0.50×0.40 μ., καὶ εἶχε κλίση ἀπὸ ΒΔ πρὸς ΝΑ. Ἀσφαλῶς χρησίμευσε γιὰ τὴν ἀπόθεση κάποιου ὕλικου ἢ σκεύους σχετικοῦ μὲ τὴ λειτουργία τοῦ ληνοῦ. Τὸ κονίαμα στρώθηκε πάνω σὲ ὑπόστρωμα ἀπὸ σπαστὴ πέτρα ποὺ περιεῖχε λίγα ὅστρακα. Ἀνατολικά τοῦ κονιαμένου χώρου ὑπῆρχε πρόχειρο σκαλάκι ἀπὸ μικρὲς πέτρες καὶ πλίνθους, ποὺ ἀνέβαινε πρὸς τὸ ἐπίπεδο τοῦ κάδου σύνθλιψης (πίν. 186β). Δύο σειρὲς ἀπὸ πέτρες, τοποθετημένες ἐγκάρσια στὰ σκαλοπάτια, σχηματίζουν εἶδος ἀγωγοῦ. Ὁ ἀγωγὸς εἶχε πυθμένα μὲ στρωμένες πλάκες καὶ φαίνεται ὅτι κατέληγε σὲ μία τετραγωνικὴ θήκη ἀπὸ κονίαμα, ποὺ βρέθηκε κατὰ τὴν προηγούμενη ἀνασκαφικὴ περίοδο σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸ τοίχωμα τοῦ ἐλλειπτικοῦ συλλεκτῆρα τοῦ ληνοῦ. Φαίνεται ὅτι ὁ ἀγωγὸς χρησιμοποιήθηκε σὲ μία πρώτη φάση τῆς λειτουργίας τῆς ἐγκατάστασης, γιατί στὴν τελευταία φάση τὸ δυτικὸν τμῆμα του καλύφθηκε ἀπὸ τὸ ὑπόστρωμα τοῦ κονιαμένου χώρου.

Γιὰ τὴν ἀνίχνευση τοῦ ἀγωγοῦ ἀφαιρέθηκε τμῆμα τοῦ ὑποστρώματος καὶ ἀπέδωσε ἀρκετὴ κεραμεικὴ ἀπὸ ἀγγεῖα διαφόρων μεγεθῶν. Διακρίνονταν δύο τμήματα ἀπὸ τὴ βάση πιθοειδοῦς ἢ καδοειδοῦς ἀγγείου μὲ σχεδὸν κάθετα τοιχώματα, τμῆμα ἀπὸ τὸ τοίχωμα ἀρύταινας μὲ τοξωτὴ λαβὴ στὸ ἐσωτερικὸν τοῦ δοχείου, ποὺ ἔφερε στὴ σύνδεση μὲ τὸ χεῖλος τοῦ ἀπομίμηση μεταλλικοῦ καρφιοῦ, τμῆμα ἀπὸ τὸ χεῖλος πιθοειδοῦς, ἐπίπεδο στὴν πάνω του ἐπιφάνεια, κομμάτι ἀπὸ τὸ τοίχωμα ἀγγείου, μὲ τὴν ἀπαρχὴν κάθετης λαβῆς

ἐλλειπτικῆς διατομῆς, κομμάτι ἀπὸ ὀριζόντια ἀνυψωμένη λαβὴ σκύφου, τμήματα βάσεων κυπέλλων ἢ κυάθων καὶ τμήμα ἀπὸ τὸ τοίχωμα καὶ τὴν ἀρχὴ τοῦ λαίμου ἀπίσχυρης προχοῆσκης.

Ἡ ΝΔ γωνία τοῦ Σπιτιοῦ Ζ, νότια τῆς ἐγκατάστασης τοῦ ληνοῦ, χρησιμοποιοῦντο γιὰ τὴν κατασκευὴ κλιμακοστασίου, ἀσφαλῶς μὲ ξύλινα σκαλοπάτια. Τὸ κλιμακοστάσιο ἦταν τοῦ τύπου πεῖ, μὲ δύο παράλληλα ἐφαπτόμενα σκέλη καὶ κεντρικὸ διαχώρισμα (πίν. 187α). Ἀπὸ τὰ δύο σκέλη στενότερο ἦταν τὸ νότιο, πάνω ἀπὸ τὸ ὁποῖο φαίνεται ὅτι πέρασε ἡ δευτέρα πτέρυγα τῆς σκάλας. Τὸ διαχώρισμα ἦταν παχύ, ἀλλὰ οἱ δόμοι τοῦ βρέθηκαν ἰσχυρὰ διασαλευμένοι κάτω ἀπὸ τὴν πίεση τῆς βαριᾶς ἐπίχωσης. Ἡ κλίση ποὺ εἶχε πρὸς τὰ βόρεια ἔκανε ἐπικίνδυνο τὸν πλήρη καθαρισμὸ τῆς ἀντίστοιχης παρειᾶς του. Ἦταν θεμελιωμένο σὲ ἐπίπεδο ἐλαφρὰ ὑψηλότερο ἀπὸ αὐτὸ ποὺ θεμελιώθηκαν οἱ μεγάλοι τοῖχοι τῆς δυτικῆς καὶ νότιας πρόσοψης. Οἱ τελευταῖοι, ποὺ τέμνονται σὲ ὀρθή γωνία, ἦταν ἐπενδεδυμένοι ἐσωτερικὰ μὲ πέτρες μετρίου μεγέθους μέχρι τὸ δάπεδο, ὅπως καὶ στὸ ὑπόλοιπο σωζόμενο τμήμα τοῦ κτιρίου.

Τὸ πρῶτο σκέλος τῆς σκάλας (τὸ βορειότερο) ἦταν πλατύτερο καὶ στηρίχθηκε ἀπὸ Βορρὰ σὲ πλίνθινο χαμηλὸ τοῖχο. Στὴν καμπὴ τῆς σκάλας μία πέτρα ποὺ ἐξεῖχε ἀπὸ τὴ δυτικὴ πρόσοψη φαίνεται ὅτι χρησίμευσε γιὰ τὴν ὑποστήριξη πλάγιας ξυλοδοκοῦ. Ἀνάλογο ρόλο φαίνεται ὅτι ἔπαιξαν ἐσοχές στὴ δυτικὴ ἀπόληξη τοῦ κεντρικοῦ διαχωρίσματος, γιὰ τὴν τοποθέτηση ὅμως ἐγκαρσίων δοκαριῶν ἢ σκαλοπατιῶν. Στὸ σημεῖο αὐτὸ βρέθηκε σὲ ψηλὸ ἐπίπεδο βοηθητικὸ τοιχίον ὑποστήριξης (πίν. 187β), κτισμένο πάνω σὲ τέσσερις σειρὲς στρωμένων πλίνθων (πάχος πλίνθων 0.10 μ.). Ἐκεῖ «πατοῦσε» τὸ δυτικὸ, συνδετικὸ, σκέλος τῆς σκάλας. Βοηθητικὴ ὑποστήριξη μπορεῖ νὰ παρεῖχε ἡ κρηπίδα τοῦ κεντρικοῦ διαχωρίσματος, ποὺ ἔφθανε μέχρι τὸν τοῖχο τῆς δυτικῆς πρόσοψης.

Στὸν χώρο τοῦ βόρειου σκέλους τοῦ κλιμακοστασίου ἡ ἀνασκαφὴ ἄρχισε ἀπὸ βάθος 0.76 μ. ἀπὸ τὸ σταθερὸ σημεῖο. Ἀπὸ τὸ 1ο στρώμα περισυλλέχθηκαν δύο τμήματα ἀπὸ τὰ τοιχώματα πίθου, τμήμα ἀπὸ τὸ χεῖλος πιθίσκου τύπου jar, τριγωνικῆς διατομῆς, τμήμα ἀπὸ τὸ χεῖλος ἄλλου πιθίσκου μὲ ἀναθύρωση κάτω ἀπὸ αὐτό, τμήμα πολὺ πλατιᾶς ταινιωτῆς λαβῆς ἀμφορέα ἢ πρόχου, κομμάτι ἀπὸ τὸ χεῖλος ἄλλης πρόχου, τμήμα δισκοειδοῦς βάσης κυπέλλου ἢ κυάθου καὶ κομμάτι ἀπὸ τὸ τροπιδωτὸ τοίχωμα χαμηλοῦ μικροῦ λύχνου μὲ τὴν ἀπαρχὴ τοξοειδοῦς λαβῆς στὸ σημεῖο τῆς τροπιδωσης. Ἀπὸ τὸ ἴδιο στρώμα

περισυλλέχθηκαν λίγα πεσμένα τμήματα λευκοῦ ἐπιχρίσματος καὶ δυὸ-τρία κομμάτια ψαμμολίθου.

Στὸ σημεῖο ποὺ τὸ διαχώρισμα τοῦ κλιμακοστασίου ἔτεμνε νοητὰ τὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ κτιρίου βρέθηκε, φανερὰ πεσμένη ἀπὸ κάποιον τοῖχο, μεγάλη πελεκημένη πέτρα ἀσβεστολίθου. Στὴ μία τῆς ἐπιφάνεια ἔφερε κυλινδρική σχεδὸν τρύπα, ἴσως γιὰ τὴν προσαρμογὴ κάποιου ξύλινου ἄξονα.

Στὸ ἴδιο πάντα σκέλος τῆς σκάλας, βαθύτερα ἀλλὰ στὸ ἴδιο στρῶμα, βρέθηκαν ἀρκετὰ ἀκόμα ὄστρακα ἀπὸ ἀγγεῖα διαφόρων μεγεθῶν τῶν γνωστῶν τύπων. Διακρίνονταν τμήμα ἀπὸ τὸ κάτω μέρος χύτρας μὲ κομμάτι τοῦ ἐνὸς ποδιοῦ τῆς, κομμάτι ἄλλου πεπλατυσμένου ποδιοῦ χύτρας, τμήμα ὀριζόντιας κυλινδρικῆς λαβῆς, ἴσως πιθοειδοῦς, δύο κομμάτια καθέτων κυλινδρικῶν λαβῶν ἀπὸ ἀγγεῖα μέσου μεγέθους πρόχων ἢ ἀμφορέων, τμήμα ἀπὸ τὸ χεῖλος χύτρας ποὺ ἔκλινε πρὸς τὰ ἔξω, τμήματα κυάθων καὶ ταινιωτῇ λαβῇ ἀνάλογου ἀγγείου καὶ κομμάτια καὶ βάσεις κωνικῶν κυπέλλων. Μαζὶ περισυλλέχθηκε μικρὸ ψῆγμα ἄμορφου ὀξιδωμένου χαλκοῦ.

Τὸ 2ο ἀδιατάρακτο στρῶμα (ἀπὸ βάθος 1.13 μ.) ἐμφάνιζε κλίση πρὸς τὰ ἀνατολικά καὶ ἦταν μαλακό, καστανό, μὲ ἀρκετὰ ὄστρακα, κυρίως ἀπὸ λεπτὰ ἀγγεῖα, κύπελλα καὶ κυάθους. Σὲ βάθος 1.40 μ. βρέθηκαν πεσμένα δύο σχεδὸν ἀκέραια ἄωτα κωνικά κύπελλα καὶ μόνωτο κυάθιο. Δυτικὰ ἀπὸ τὴν ὁμάδα τῶν ἀγγείων βρέθηκαν λίθινος τριπτήρας, δόντια μεγάλου ζώου, ἴσως βοοειδοῦς, καὶ κομμάτι φυσικοῦ τρίτωνα. Στὸ ΒΔ τμήμα τοῦ χώρου, στὸ ἴδιο στρῶμα, βρέθηκε κομμάτι πέτρας μὲ κοίλωμα στὸ ἐπάνω μέρος, ποὺ ἴσως χρησίμευσε ὡς μύλη πόρτας. Ἀπὸ τὴν κεραμεικὴ ποὺ βρέθηκε διάσπαρτη στὸ 2ο στρῶμα διακρίνονταν τμήματα ἀπὸ τοιχώματα πρόχων καὶ ἄλλων κλειστῶν ἀγγείων, τμήμα ἀπὸ πολὺ μεγάλο πόδι τριποδικῆς χύτρας, ἐλλειπτικῆς διατομῆς, τμήμα ἀπὸ πολὺ ρηχὴ τετραγωνικὴ λεκανίδα, κομμάτι ἀπὸ τοίχωμα πίθου, τμήματα βάσεων κυπέλλων ἢ κυάθων καὶ κομμάτια ἀπὸ τὶς ταινιωτὲς λαβὲς καὶ τὰ χεῖλη ἀνάλογων ἀγγείων. Πιὸ χαρακτηριστικὰ ἦταν τμήμα ἀπὸ τὸ τοίχωμα ἀγγείου μὲ κοκκινωπὸ ἐπίχρισμα, πάνω στὸ ὁποῖο περνοῦσαν δύο λευκὲς περιφερικὲς ταινίες, καὶ μικρὸ κομμάτι λεπτοῦ κυάθου μὲ κοκκινωπὸ ἐπίχρισμα καὶ τμήμα λευκῆς ἐπίθετης σπείρας. Σὲ μικρὸ τριγωνικὸ κομμάτι ἀγγείου μέτριου μεγέθους διακρίνεται, πάνω σὲ λευκὸ βάθος, θέμα ἐνάλληλων γωνιῶν μὲ μαῦρο χρῶμα.

Τὸ 3ο στρώμα (ἀπὸ βάθος 1.40 μ.) ἦταν ἀρκετὰ παχὺ καὶ ἔφθανε μέχρι τὸν φυσικὸ βράχο (βάθος: 1.88 μ.). Παρόλο ποὺ φαίνεται ὅτι πρόκειται γιὰ ἓνα μόνο στρώμα, ἡ κεραμεικὴ καὶ τὰ υπόλοιπα εὐρήματα διαχωρίσθηκαν, ἀνάλογα μὲ τὸ βάθος ποὺ βρέθηκαν, σὲ πέντε ομάδες.

Ἡ ομάδα 3α (βάθος: 1.40-1.53 μ.) περιελάμβανε κομμάτια ἀπὸ μικρὰ ἀγγεῖα, ὅπως βάσεις καὶ χεῖλη κυπέλλων καὶ κυathίων, κυλινδρικές καὶ ταινιωτὲς λαβές, μικρὸ κομμάτι ἀπὸ τὸ τοίχωμα λεπτοῦ ἀγγείου μὲ λευκὴ ἐπιθετὴ ταινία σὲ μαῦρο βάθος, τμῆμα βάσης λεκανίδας καὶ κομμάτι ἀπὸ τὸ σῶμα καὶ τὴν ἀρχὴ λαίμου ἀμφορέα ἢ μεγάλης πρόχου. Στὴν ἴδια ομάδα ἀνήκαν κομμάτι ἀπὸ κόκαλο ζώου καὶ μικρὸ κυλινδρικὸ τμῆμα ἀπὸ σταλακτίτη ποὺ στὶς δύο ἐπίπεδες πλευρές του ἔφερε ἴχνη ἀπόπειρας διάτρησής του. Στὴ ΒΔ γωνία τοῦ χώρου, κοντὰ στὸν δυτικὸ τοῖχο, βρέθηκαν λίγα μικρὰ κομμάτια καμένου ξύλου.

Ἡ ομάδα 3β (βάθος 1.53-1.63 μ.) ἀποτελοῦνταν ἀπὸ τμήματα μικρῶν καὶ μεγάλων ἀγγείων, κυρίως ὅμως κυπέλλων καὶ κυathίων. Ἀπὸ τὰ υπόλοιπα κομμάτια διακρίνονταν τμῆμα πίθου, τμῆμα κυλινδρικῆς λαβῆς μεγάλου ἀγγείου καὶ ὄστρακο ἀπὸ τὸ τοίχωμα λεπτοῦ ἀγγείου, μὲ στιλβωτὴ διακόσμηση ταινίας καὶ σπείρας σὲ ἀνοικτὸ βάθος. Στὴν ἴδια ομάδα ἀνήκαν λίγα κόκαλα καὶ τμῆμα σιαγόνας ζώου.

Τὸ ἐπόμενο στρώμα (ἀπὸ βάθος 1.63-1.70 μ.) περιεῖχε ἀρκετὰ μικρὰ θαλασσινὰ βότσαλα, ποὺ ἔφεραν στὴ σκέψη ὅτι πιθανῶς ἀποτελοῦσαν ὑπόλειμμα κάποιου δαπέδου. Μικρὰ βότσαλα ὅμως βρέθηκαν καὶ σὲ μεγαλύτερο βάθος καὶ ἔτσι ἡ ὑπόθεση δὲν ἐπιβεβαιώθηκε. Ἡ ομάδα 3γ περιελάμβανε κομμάτι ἀπὸ τὸ τοίχωμα παλαιολιθικοῦ ἀγγείου μὲ κόκκινες τεμνόμενες ταινίες σὲ μαῦρο βάθος, τμῆμα ἀπὸ τὸ τοίχωμα μεγάλου ἀγγείου μὲ ταινίες καστανοῦ καὶ κοκκινωποῦ χρώματος καὶ στὶς δύο ἐπιφάνειες καὶ ὄστρακο μὲ μαῦρες ταινίες σὲ ἀνοικτὸ βάθος. Σὲ ἀπόσταση 0.38 μ. ἀπὸ τὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ κτιρίου βρέθηκαν σχεδὸν ἀκέραιη μικκύλη προχοΐσκη ἀπὸ πορτοκαλόχρου πηλὸ, ἀκόσμητη. Στὸ ἴδιο βάθος βρέθηκαν ἀρκετὰ κόκαλα μικρῶν ζώων.

Ἡ ομάδα 3δ (ἀπὸ βάθος 1.70-1.81 μ.) περιελάμβανε ἀρκετὴ κεραμεικὴ, μικρὰ θαλασσινὰ βότσαλα καὶ κομμάτια ἀπὸ κόκαλα μικρῶν ζώων. Ἀνάμεσα στὰ ἄλλα ὄστρακα διακρίνονταν τμῆμα ἀπὸ τὸ τοίχωμα ἀγωγοῦ τομῆς ἀνεστραμμένου πεῖ, τμῆμα ἀπὸ τὸ χεῖλος πιθοειδοῦς τύπου jar, τριγωνικῆς διατομῆς, κομμάτι ἀπὸ τὸ τοίχωμα καὶ τὴ βάση ἀγγείου μὲ ἐλαφρὰ κωνικὸ πόδι

(φρουτιέρα;), μικρό τμήμα ρηχῆς λεκανίδας με γλωσσοειδῆ ἀπόληξη, τμήμα ἀπὸ τὸ τοίχωμα ἀγγείου μετρίου μεγέθους με τὴν ἀρχὴ ὀριζόντιας κυλινδρικής λαβῆς, δύο τμήματα ἀπὸ βάσεις κυάθων, ἡ μία ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἦταν τροχαλιοειδῆς, τμήμα ἀπὸ τὸν ὄμο καὶ τὸ χεῖλος ἀλαβαστροειδοῦς ἀγγείου με κοντὸ λαιμό, σφαιρικό σῶμα καὶ μαῦρο ἐπίχρισμα καὶ στὶς δύο ἐπιφάνειες, τμήματα ἀπὸ δύο πλατιᾶς ταινιωτὲς κάθετες λαβές με σκοτεινὸ ἐπίχρισμα, τμήματα ἀπὸ τὰ χεῖλη τεσσάρων τουλάχιστον διαφορετικῶν κωνικῶν κυπέλλων, ἓνα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἔφερε κοκκινωπὸ ἐπίχρισμα καὶ στὶς δύο ἐπιφάνειες καὶ τέλος τμήμα ἀπὸ τὸ χεῖλος μικροῦ λοπαδίου ποῦ ἔκλινε ἐλαφρὰ πρὸς τὰ ἔξω. Στὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ χώρου βρέθηκε λίθινος σφαιρικός τριπτήρας.

Σὲ βάθος 1.81 μ. ἀπὸ τὸ σταθερὸ σημεῖο βρέθηκαν μερικὲς πέτρες σὲ σειρὰ δίνοντας τὴν ἐντύπωση ὑπολειμμάτων κάποιου παλαιότερου τοίχου, κάθετου στὸ κεντρικὸ διαχώρισμα τῆς σκάλας (πλάτους 0.45 μ.). Μέχρι τὸ τέλος τῆς ἀνασκαφικῆς περιόδου δὲν ἔγινε δυνατὸ κάτι τέτοιο νὰ ἐπαληθευθεῖ ἢ νὰ ἀπορριφθεῖ. Ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ «τοίχου» περισυλλέχθηκαν δύο-τρία ὄστρακα, ἓνα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἦταν τμήμα ἔντονα ἀνυψωμένης ὀριζόντιας λαβῆς σκύφου με μαῦρο ἐπίχρισμα καὶ δύο συστήματα τριῶν ἐγκάρσιων λευκῶν ἐπίθετων γραμμῶν.

Στὴν τελευταία ὁμάδα 3ε (ἀπὸ βάθος 1.81-1.88 μ.) ἀνῆκαν λίγα ὄστρακα ὅχι ἰδιαίτερα χαρακτηριστικά. Διακρίνονταν τμήμα ἀπὸ τὸ κάτω μέρος καὶ τὴ βάση ἀγγείου μετρίου μεγέθους, πρόχου ἢ ἀμφορέα, τμήματα ἀπὸ τὰ τοιχώματα μεγάλου ἀγγείου, ἴσως πίθου, καὶ μικρὰ κομμάτια ἀπὸ τὰ τοιχώματα δύο-τριῶν λεπτῶν ἀγγείων με σκοτεινὸ ἐπίχρισμα στὴν ἐξωτερικὴ ἢ καὶ στὶς δύο ἐπιφάνειες. Ἀπὸ τὸ ἴδιο βάθος περισυλλέχθηκε κομμάτι ἀπὸ κόκαλο αἰγοειδοῦς.

Ὁ χώρος νότια τοῦ κεντρικοῦ διαχωρίσματος τῆς σκάλας ἦταν ἀρκετὰ στενότερος καὶ ἴσως χρησιμοποιήθηκε ὡς sotto-scala. Ὁ νότιος τοῖχος τοῦ κλιμακοστασίου ἦταν στὴν πραγματικότητά ἡ νότια πρόσοψη τοῦ κτιρίου κτισμένη με μεγάλους ἀσβεστολιθικοὺς μπλόκους καὶ ἐπενδεδυμένη ἐσωτερικά με μικρὲς πέτρες. Ἀπὸ αὐτὴν σώζεται μόνο τὸ δυτικότερο τμήμα της, ποῦ ἀντιστοιχεῖ στὸ κλιμακοστάσιο. "Ὅλο τὸ ὑπόλοιπο ἔχει ἐξαφανισθεῖ τελείως ἐξαιτίας τῆς ἀγροκαλλιέργειας.

Τὸ 1ο στρῶμα στὸν χώρο τῆς sotto-scala ἦταν σκληρό, καστανὸ σκοῦρο, με ἀρκετὲς πέτρες μέσου μεγέθους καὶ ὄστρακα. Ἀπὸ τὰ τελευταῖα διακρί-

νονταν λίγα τμήματα ἀπὸ τὰ τοιχώματα πιθοειδῶν, τμήμα τοξωτῆς κάθετης κυλινδρικής λαβῆς καὶ ἄλλης ὀριζόντιας ἐλαφρὰ ἀνυψωμένης, τμήμα τοιχώματος καὶ χεῖλους λεκανίδας, τμήμα ἀπὸ τὴ βάση τοῦ λαιμοῦ καὶ τοιχώματος πρόχου μὲ σφαιρικό σῶμα, κομμάτι ἀπὸ τὸ κάτω μέρος τοῦ τροχαλιοειδοῦς λαιμοῦ ἄλλης πρόχου, τμήμα λαβῆς καὶ τοιχώματος σκυφωτοῦ λύχνου, κομμάτια τριῶν τουλάχιστον διαφορετικῶν κυάθων μὲ χεῖλος ποῦ ἔκλινε πρὸς τὰ ἔξω καὶ τμήματα δύο τουλάχιστον ἄωτων κωνικῶν κυπέλλων. Στὸ ἴδιο στρώμα βρέθηκε ἡ τριγωνική αἰχμή μικροῦ ὀστίνου ἐργαλείου, ἴσως ὀπέα.

Λίγο βαθύτερα περισυλλέχθηκαν κομμάτια κυλινδρικών ὀριζόντιων ἀνυψωμένων λαβῶν, ἴσως χυτρῶν ἢ στάμνων, τμήμα ποδιοῦ χύτρας ἐλλειπτικῆς διατομῆς, τμήμα ἀπὸ τὸν λαιμὸ μικρῆς πρόχου μὲ τὸ ἄνω καὶ κάτω ξεκίνημα τῆς ταινιωδούς κάθετης λαβῆς τῆς, τμήματα μικρῶν κάθετων κυλινδρικών λαβῶν, κομμάτια ταινιωτῆς λαβῆς κυάθου, τμήμα ἀπὸ τὸ χεῖλος κυάθου ποῦ ἔκλινε πρὸς τὰ ἔξω καὶ λίγα τμήματα ἄωτων κωνικῶν κυπέλλων. Πιὸ χαρακτηριστικὰ κομμάτια ἦταν: τμήμα ἀπὸ τὸ κάτω μέρος κυλινδρικοῦ ἀγγείου μὲ στρογγυλὴ ὀπή στὸ πλευρὸ καὶ τὴν ἀρχὴ κάθετης ταινιωτῆς λαβῆς λίγο πάνω ἀπὸ τὴ βάση, τμήμα ἀπὸ τὸ χεῖλος τροπιδωτοῦ κυάθου μὲ σκοτεινὸ καστάνο ἐπίχρισμα καὶ ἴχνη λευκῶν ταινιῶν καὶ στὶς δύο ἐπιφάνειες καὶ τμήμα ἀπὸ τὴν βάση κυπέλλου μὲ κάθετα τοιχώματα καὶ καστάνερυθρο ἐπίχρισμα. Ἀπὸ τὴν ἴδια περιοχὴ περισυλλέχθηκαν κομμάτια μικροῦ καὶ λεπτοῦ ὀστίνου ἐργαλείου, ἴσως ὀπέα.

Σὲ βαθύτερο στρώμα στὸν ἴδιο χώρο περισυλλέχθηκαν λίγα ὀστρακα, ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα διακρίνονταν τμήμα ἀπὸ τὸ κάθετο τοίχωμα ρηχῆς πλατιᾶς λεκάνης, κομμάτι ἀπὸ τὸ τοίχωμα πιθοειδοῦς μὲ σχοινοειδὴ πλαστικὴ ταινία, βάση κυπέλλου ἢ κυάθου μὲ σχεδὸν κάθετα τοιχώματα, τμήμα βάσης μικρῆς πρόχου, πιθανῶς μὲ ἀπιοειδὲς σῶμα, κομμάτι ἀπὸ τὸ τοίχωμα καὶ τὴν ταινιωτὴ λαβὴ κυάθου, τμήμα ἀπὸ τὸ τοίχωμα τροπιδωτοῦ κυάθου, τμήμα ἀπὸ τὸ γυρτὸ χεῖλος μικροῦ σκύφου καὶ δύο τμήματα ἀπὸ τὸ χεῖλος ἄωτων κωνικῶν κυπέλλων, τὸ ἓνα μὲ μελανὸ ἐπίχρισμα καὶ στὶς δύο ἐπιφάνειες. Μαζὶ περισυλλέχθηκε τμήμα ἀπὸ μακρὸ κόκαλο ζώου, ἴσως βοοειδοῦς.

Στὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ χώρου τῆς sotto-scala, σὲ βάθος 0.30 μ. ἀπὸ τὸ σταθερὸ σημεῖο, ὑπῆρχαν τρεῖς πέτρες ποῦ «πατοῦσαν» πάνω στὸ χῶμα. Μετὰ τὴν ἀποτύπωση καὶ φωτογράφησή τους οἱ πέτρες αὐτὲς ἀφαιρέθηκαν γιὰ νὰ γίνεῖ δυνατὴ ἡ συνέχιση τῆς ἀνασκαφῆς στὸ σημεῖο αὐτό.

Ἀπὸ τὸ κατώτερο στρώμα τοῦ χώρου τῆς sotto-scala περισυλλέχθηκε λίγη, ὄχι ἰδιαίτερα χαρακτηριστική, κεραμεική. Ἀνάμεσα στὰ ἄλλα κομμάτια διακρίνονταν τμῆμα ἀπὸ τὸν τροχαλιοειδῆ λαϊμὸ ἀμφορέα μὲ σκοτεινὸ ἐπίχρυσμα καὶ στίς δύο ἐπιφάνειες, τμῆμα ἀπὸ τὸ τοίχωμα ἀγγείου μὲ τὴν ἀπαρχὴ καθετῆς κυλινδρικής λαβῆς, τμῆμα ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο ἐλαφρὰ ἐξέχον χεῖλος χαμηλοῦ ἀγγείου μὲ σφαιρικὸ σῶμα καὶ σκοτεινὸ ἐπίχρυσμα ἐξωτερικά, τμῆμα ἀπὸ τὸ κάθετο τοίχωμα κυπέλλου μὲ σκοτεινὸ ἐπίσης ἐπίχρυσμα στὴν ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια καὶ μικρὸ τμῆμα ἀπὸ τὴ βάση ἀνάλογου ἀγγείου, κομμάτι ἀπὸ τὸ κυματιστὸ τοίχωμα ἡμισφαιρικοῦ κυάθου, τμῆμα ἀπὸ τὸ ἄνω χεῖλος ἡμισφαιρικής φιάλης, δύο τμήματα ἀπὸ τὰ χεῖλη κυάθων ἢ λοπαδίων ποὺ ἔκλιναν ἐλαφρὰ πρὸς τὰ ἔξω, κομμάτι ταινιόσχημης λαβῆς ποὺ λέπταινε στὸ κάτω μέρος, τμῆμα ἀπὸ τὴν βάση κωνικοῦ κυπέλλου ἢ κυάθου καὶ τμήματα ἀπὸ τὰ χεῖλη δύο τουλάχιστον κωνικῶν κυπέλλων. Στὸ βάθος τῆς sotto-scala, σὲ βάθος 1.07 μ. ἀπὸ τὸ σταθερὸ σημεῖο, περισυλλέχθηκε σχεδὸν ἀκέραιο λοπάδιο μὲ χεῖλη ποὺ ἔκλιναν πρὸς τὰ ἔξω καὶ ἐλαφρὰ κυρτὰ τοιχώματα.

Ἀπὸ τὸν χώρο τοῦ συνδετικοῦ δυτικοῦ σκέλους τῆς σκάλας περισυλλέχθηκε λίγη κεραμεικὴ ἀπὸ τὴν ὁποία διακρίνονταν τμῆμα ἀπὸ τὸ τοίχωμα πίθου μὲ διακόσμηση ἀνάγλυφων σχοινοειδῶν ταινιῶν, τμῆμα ἀπὸ τὸ τοίχωμα καὶ τὸ χεῖλος ρηχῆς λεκάνης, ποὺ περιεῖχε ἴχνη λευκοῦ κονιάματος στὸ ἐσωτερικόν, καὶ κομμάτια ἀκόσμητων κυπέλλων καὶ κυάθων. Ἀκόμα περισυλλέχθηκαν λίγα κόκαλα ζώων καὶ δόντια κάπρου.

Τέλος, κατὰ τὸν καθαρισμὸ τῆς κρηπίδας τοῦ κεντρικοῦ διαχωρίσματος τῆς σκάλας, στὴ βόρεια παρειά του, περισυλλέχθηκαν τρία χαρακτηριστικὰ ὄστρακα, ὅπως φαίνεται τῆς ΥΜ ΙΑ περιόδου: μία ὀριζόντια κυλινδρική λαβὴ (τμῆμα) μὲ σκοτεινὸ ἐπίχρυσμα, τμῆμα ἀπὸ τὸ τοίχωμα ἀγγείου μέτριου μεγέθους, ἴσως πρόχου, μὲ διακόσμηση «ripple» καὶ τριῶν τουλάχιστων ἀνισοπαχῶν περιφερικῶν ταινιῶν σὲ καστανὸ σκούρο χρῶμα καὶ μικρὸ κομμάτι λεπτοῦ ἀγγείου μὲ περιφερικὲς καστανὲς ταινίες, ἀπὸ τίς ὁποῖες ξεκινᾷει ζευγὸς λεπτοτέρων ταινιῶν.

Ἔργα στερεώσεως καὶ συντηρήσεως εὐρημάτων

Μὲ τὴν ἐπίβλεψή τοῦ ἀρχαιολόγου Λευτέρη Πλάτωνα καὶ τοῦ τεχνίτη Νίκου Δασκαλάκη ἔγιναν οἱ ἀκόλουθες στερεωτικὲς ἐργασίες στὸν ἀνασκαμμένο χώρο τοῦ ἀνακτόρου καὶ τῆς μινωικῆς πόλης τῆς Ζάκρου:

α) Στὸ Παλαιοανακτορικὸ Κτίριο τῆς Ἀνατολικῆς πτέρυγας στερεώθηκε τὸ ἀνατολικότερο τμήμα τοῦ μακροῦ τοίχου ποὺ περνάει νότια ἀπὸ τὰ δωμάτια Ν καὶ Π.

β) Στὸ ἴδιο κτίριο στερεώθηκε ἡ κλιμακίδα τοῦ χώρου Ζ ποὺ εἶχε καταπέσει, ὅπως καὶ ὅλη ἡ νότια παρειὰ τοῦ βόρειου διπλοῦ τοίχου τῶν δωματίων Δ καὶ Γ.

γ) Στὸ Σπίτι Ζ τοῦ Λόφου τοῦ Ἀγίου Ἀντωνίου στερεώθηκε προληπτικὰ ὁ διαχωριστικὸς τοῖχος τοῦ κλιμακοστασίου.

δ) Στὸ Κτίριο τοῦ ΒΔ τομέα στερεώθηκε ὁ νότιος τοῖχος τοῦ δωματίου Λ (βόρειος τοῦ Κ).

ε) Στὸν ὥρο τῆς Δυτικῆς αὐλῆς στερεώθηκε ὁ ἀναλημματικὸς τοῖχος στὴν πρὸς τὰ δυτικὰ νοητὴ προέκταση τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ δωματίου Ι τοῦ ἀνακτόρου.

Σὲ ὅλες τὶς περιπτώσεις οἱ στερεώσεις ἐγίναν μὲ ξερολιθιὲς ἢ μὲ συνδετικὸ μίγμα κουρασάνιου καὶ τσιμέντου (ὅπου αὐτὸ ἦταν ἀπαραίτητο), ὥστε ἀφ' ἑνὸς νὰ ἔχουν ἀναιρέσιμο χαρακτήρα καὶ ἀφ' ἑτέρου νὰ μὴν ἀλλοιώνουν τὸν χαρακτήρα τοῦ ἐρειπίου. Πουθενὰ δὲν ἐγίνε ἀποκατάσταση χαμένων μελῶν ἢ κάποια ἄλλη ἐκτεταμένη ἀναστήλωση, ποὺ στὴ φάση αὐτὴ κρίθηκε σκόπιμο νὰ ἀποφευχθεῖ γιὰ νὰ μὴ δυσχεράνει τὴ μελέτη ἐν ὄψει τῆς τελικῆς δημοσίευσης τοῦ χώρου.

Σὲ πρόχειρο στέγαστρο-ἐργαστήριο, ποὺ κατασκευάσθηκε γιὰ τὴ συντήρηση τῶν εὐρημάτων στὸν προορισμένο γι' αὐτὸν τὸν σκοπὸ διαμορφωμένο ὥρο, δίπλα στὸν ἀνασκαφικὸ οἰκίσκο, ἄρχισε ἡ συντήρηση καὶ ἡ ἀποκατάσταση εὐρημάτων τῶν ἀνασκαφικῶν περιόδων 1987-1990. Ἡ ἐργασία συντήρησης, ἀπὸ τὸν ἐμπειρο τεχνίτη κ. Κ. Νικάκη, συνεχίζεται σὲ εἰδικὸ ὥρο-ἐργαστήριο ποὺ ἐνοικιάσθηκε μὲ ἄδεια τῆς ΚΔ' Ἑφορείας (τοῦ Ἀγίου Νικολάου) Προϊστορικῶν καὶ Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων καὶ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, καθ' ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ ἔτους. Ἐτσι τὸ ὑλικὸ τῆς Ζάχρου, ποὺ παρέμεινε γιὰ δέκα συναπτὰ ἔτη ἀσυντήρητο, καθαρίζεται, ἐλέγχεται καὶ ὅταν εἶναι δυνατὸ ἀποκαθίσταται καὶ παραδίδεται γιὰ καταγραφή καὶ μελέτη στοὺς ἐρευνητὲς-ἀρχαιολόγους.

Καταγραφή και μελέτη εύρημάτων παλαιότερων ετών

Με την επίβλεψη του αρχαιολόγου Λευτέρη Πλάτωνα άρχισε ή διαλογή, καταγραφή και προκαταρκτική μελέτη παλαιού ύλικού των ανασκαφών Ζάκρου, που βρίσκεται άποθηκευμένο στο Μουσείο 'Ηρακλείου. Στις έργασίες αυτές που έγιναν τους μήνες 'Ιούλιο και Σεπτέμβριο-'Οκτώβριο 1990 έλαβαν μέρος οι αρχαιολόγοι 'Ελένη Γεροντάκου, 'Αννα Φίλιππα-Touchais, Γιάννης Παραρᾶς, 'Αλεξάνδρα 'Αλεξανδρή, Είρήνη Λαιμοῦ, Καίτη 'Αρχοντάκη και Μαριλένα Κανετάκη. Στην περίοδο αυτή καταγράφηκε, σχεδιάσθηκε και φωτογραφήθηκε κεραμεικό ύλικό των ετών 1961 και 1962. Πρόκειται για ενδιαφέρουσα κεραμεική από το ανάκτορο, αλλά και την πόλη τῆς Ζάκρου, που δέν έγινε δυνατό νά άποκατασταθεῖ κατά τή διάρκεια τῆς παλαιᾶς συντήρησης των εύρημάτων Ζάκρου στο Μουσείο 'Ηρακλείου. 'Η μελέτη και αξιολόγηση τῆς κεραμεικῆς αὐτῆς εἶναι άποφασιστικῆς σημασίας για τή χρονολόγηση των διαφόρων φάσεων του ανακτόρου και τῆς πόλης, ὅπως και για τόν προσδιορισμό τῆς χρήσης των διαφόρων χώρων στους όποιους βρέθηκε.

Τέλος στο Μουσείο Σητείας οι αρχαιολόγοι Μαρία Πλάτωνος και Στέλλα Χρυσουλάκη κατέγραψαν και μελέτησαν άποκατεστημένο κεραμεικό ύλικό των ετών 1968 και 1969, που προέρχεται κυρίως από τὰ σημαντικά κτίρια τῆς ΒΑ κλιτύς τῆς Ζάκρου.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΠΛΑΤΩΝ

21. ΤΟ ΙΕΡΟ ΤΟΥ ΕΡΜΗ ΚΑΙ ΤΗΣ ΑΦΡΟΔΙΤΗΣ ΣΤΗ ΣΥΜΗ ΒΙΑΝΝΟΥ

(Πίν. 188-194)

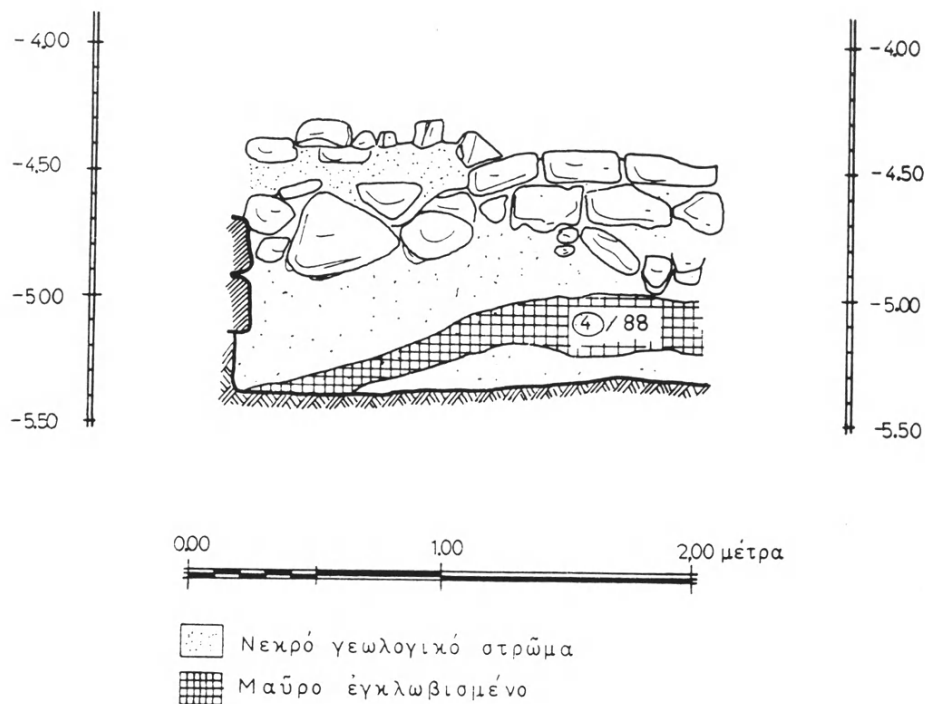
Τὸ ἔργο τῆς στερέωσης - ἀναστήλωσης τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μνημείων στὸ ἱερὸ τῆς Σύμης συνεχίστηκε καὶ φέτος μὲ ἐντατικὸ ρυθμὸ, χάρις στὸ πρόγραμμα διετοῦς διακοπῆς τοῦ κυρίως ἀνασκαφικοῦ ἔργου (1989-1990)¹. Παράλληλα ὁλοκληρώθηκε καὶ ἡ σχεδιαστικὴ ἀποτύπωση ἐπὶ μέρους ἀρχιτεκτονικῶν μορφῶν, ποὺ παρέμενε σὲ ἐκκρεμότητα λόγω φόρτου ἐργασίας κατὰ τὶς τρέχουσες ἀνασκαφικὲς περιόδους. Ἐτσι προέκυψε ἡ ἀνάγκη νὰ ἐρευνηθοῦν ἀνασκαφικὰ οἱ ἐπιχώσεις, στὶς ὁποῖες ἐδράζονταν οἱ τοῖχοι τῶν κτιρίων ποὺ χρειάστηκε νὰ διαλυθοῦν καὶ νὰ ἐπανατοποθετηθοῦν. Ἐπικεφαλῆς τοῦ ὀλιγομελοῦς συνεργείου, ποὺ ἐργάστηκε ἐπὶ 15 ἡμέρες, ἦταν ὁ ἀρχιτέκτονας Νίκος Ζαρίφης καὶ ὁ συντηρητὴς μνημείων Κωστῆς Νικάκης.

Οἱ ἐργασίες στερέωσης ἔγιναν σύμφωνα μὲ τὴ διαδικασία ποὺ περιγράφεται στὴν Ἐκθεση τῶν Πρακτικῶν τοῦ 1981². Φέτος περιορίστηκαν στὸ κέντρο τῆς Ν πτέρυγας τοῦ ἀνασκαμμένου χώρου καὶ ἀναπτύχθηκαν σὲ περισσότερα τοῦ ἐνὸς σημεῖα τῆς Α πτέρυγας.

Συγκεκριμένα στὰ ὀρθογώνια Ι/Κ 52-53 οἱ τοῖχοι τῶν νεοανακτορικῶν κτιρίων S καὶ U, τῆς Γ' καὶ Α' ἀρχιτεκτονικῆς φάσης ἀντίστοιχα, ποὺ ἐπικάθονται στὸ προγενέστερο κτίριο V (πίν. 191-192) διαλύθηκαν καὶ ἐπανατοποθετήθηκαν σὲ λεπτὲς πλάκες ὀπλισμένου σκυροδέματος. Ἐτσι εἶναι τώρα ὀρατὴ ἡ ἐπαλληλία τῶν τριῶν αὐτῶν οἰκοδομικῶν συγκροτημάτων τῆς μινωικῆς περιόδου τῆς λειτουργίας τοῦ ἱεροῦ (πίν. 188α-β). Τὸ ἐπιστημονικὸ κέρδος ἀπὸ τὴν ἀνωτέρω ἐργασία εἶναι διπλό: 1) Φάνηκε καθαρὰ ὅτι ὁ πλατὺς Δ τοῖχος τοῦ κτιρίου V μὲ τοὺς πρὸς τὰ Α στενότερους τοίχους καὶ τὸ πρὸς Β μισοκατεστραμμένο λιθόστρωτο ἀνάμεσα στὰ δύο πλατιά τοιχία

1. Βλ. ΠΑΕ 1989, 296-303.

2. Βλ. ΠΑΕ 1981 Β', 380-381.

Εἰκ. 1. Νότια ὄψη τοῦ τοίχου I 527 τοῦ κτιρίου V.

ἀντιστήριξης εἶναι σύγχρονα ἀρχιτεκτονικὰ στοιχεῖα καὶ ὅτι ἔχουν θεμελιωθεῖ ὅλα σὲ νεκρὸ χαλαρὸ χῶμα, ποὺ ἀποτελεῖ φυσικὸ γεωλογικὸ στρώμα³. 2) Μία μαύρη στρώση χώματος χωρὶς ὄστρακα καὶ μὲ δύσκολα καθοριζόμενα ὀργανικὰ κατάλοιπα, ποὺ φάνηκε τὸ 1988, σημειώθηκε στὸ ἡμερολόγιο μὲ ἐπιφύλαξη ὡς «κοπρόλακκος», λόγω τῆς δυσοσμίας ποὺ ἔβγαζε τὸ χῶμα κατὰ τὸ σκάψιμο. Μὲ τὴ διάλυση τοῦ Ν τοίχου τοῦ δωματίου 15 τοῦ κτιρίου U φάνηκε ὅτι τὸ μαṓρο χῶμα δὲν σχηματίζει λάκκο οὔτε ὀφείλεται σὲ ἀνθρώπινη παρουσία. Ἀποτελεῖ φλέβα ἐγκλωβισμένη στὸ νεκρὸ γεωλογικὸ στρώμα, ὅπου θεμελιώθηκε ὁ τοίχος I 527 τοῦ κτιρίου V (εἰκ. 1). Τὸ μαṓρο χῶμα τῆς προέκυψε

3. Βλ. ΠΑΕ 1988, 248-249 γιὰ τὸ κτίριο V καὶ τὰ προβλήματα τὰ σχετικὰ μὲ τὴ χρονολόγησή του.

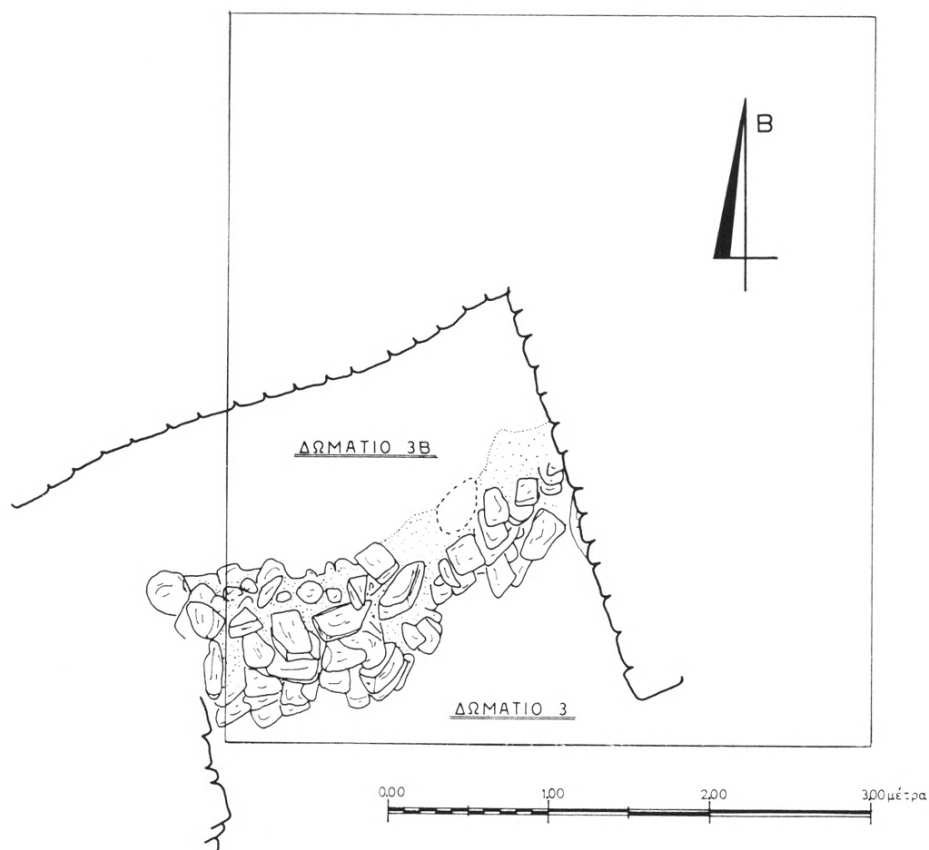
μᾶλλον ἀπὸ τῇ σήψῃ φυτικῶν καταλοίπων. Ἔτσι ἀπαλλάσσεται ὁ χώρος τοῦ ἱεροῦ ἀπὸ κάθε συγκινησιακὴ θεωρία, ποὺ θὰ ἤθελε νὰ ἀναγάγει ψυχοπαθολογικὲς ἐκδηλώσεις στὸ ἀπώτερο παρελθὸν ἐνὸς ἱεροῦ.

Ὁ διαλυμένος διαχωριστικὸς τοῖχος τῶν δωματίων 3/3B τοῦ νεοανακτορικοῦ κτιρίου U (=A' ἀρχιτεκτονικὴ φάση, πίν. 191-192, ὁρθ. Π 50) καὶ ἡ ὑποκειμένη ἐπίχωση ἀντιστηρίχθησαν μὲ ξηρολιθοδομή, ὅταν ἀποκαλύφθηκαν τὸ 1977 γιὰ νὰ ἀποφευχθεῖ ἡ ἐξαφάνισή τους⁴. Φέτος ὑπῆρχε ἄνεση χρόνου γιὰ νὰ ἀρχίσει καὶ νὰ τελειώσει ἡ χρονοβόρα διαδικασία τῆς διάλυσης καὶ ἀνασυγκρότησης αὐτοῦ τοῦ τοίχου πάνω σὲ λεπτὴ δοκὸ ὀπλισμένου σκυροδέματος (πίν. 189α-β). Γιὰ νὰ ἐπανατοποθετηθεῖ ὁ τοῖχος σύμφωνα μὲ τὴν εἰκόνα διάλυσης ποὺ παρουσίαζε ὅταν βρέθηκε, ἀριθμοῦνται καὶ φωτογραφίζονται οἱ λίθοι του, ἀποτυπώνεται σὲ κλίμακα 1:20 ἡ κάτοψή του (εἰκ. 2) καὶ ἡ Β περισσότερο διαλυμένη ὅψη του μὲ τὴν ὑποκειμένη ἐπίχωση, ἡ ὁποία παρουσιάζει εὐκρινὴ στρωματογραφία (εἰκ. 3).

Ἡ ἐρευνα τῆς ἐπίχωσης ἔδειξε ὅτι οἱ χώροι 3/3B ἀποτελοῦσαν ἀρχικὰ ἐνιαῖο δωμάτιο, ποὺ χωρίστηκε σὲ δύο ἄνισου μεγέθους δωμάτια, ὅταν ἔπρεπε ἡ στέγη του ἀπὸ λεπιδόχωμα. Πάνω σὲ αὐτὸ τὸ στρώμα καταστροφῆς θεμελιώθηκε ὁ διαχωριστικὸς τοῖχος καὶ τότε προφανῶς κλείστηκε μὲ φράγμα καὶ μέρος(;) τοῦ θυραίου ἀνοίγματος ἀπὸ τὸ δωμάτιο 3 στὸ δωμάτιο 1 (πίν. 189α, 194α). Ἡ τροποποίηση θὰ ἔγινε στὴ διάρκεια τῆς λειτουργίας τοῦ νεοανακτορικοῦ κτιρίου U (=A' ἀρχιτεκτονικὴ φάση), γιὰ τὰ ὅστρακα ἀπὸ τοὺς ἄρμους τῶν λίθων τοῦ διαχωριστικοῦ τοίχου καὶ ἀπὸ τὸ στρώμα καταστροφῆς ὅπου θεμελιώθηκε εἶναι τυπικὰ MM ΠΙΒ/ΥΜ Ι. Χαρακτηριστικὰ ὕλικά αὐτοῦ τοῦ στρώματος καταστροφῆς ἀποτελοῦν τὰ λιωμένα κατάλοιπα ἀπὸ καμένα ξύλα καὶ ἀπὸ ὠμές πλίνθους, ὅπως καὶ τὰ μικρὰ θραύσματα κονιαμάτων ἀπὸ ἐπίχριστους τοίχους⁵. Ἐκτὸς ἀπὸ λίγες πλάκες τοῦ πλακόστρωτου δαπέδου τοῦ ἐνιαίου ἀρχικὰ δωματίου, ποὺ ἀποκαλύφθηκαν τὸ 1977, βρέθηκαν φέτος κάτω

4. Βλ. ΠΑΕ 1977, 403 κέ. πίν. 214α καὶ παρ. πίν. Ι', ὅπου ἔχει σχεδιαστεῖ μόνον τὸ περίγραμμα τοῦ διαχωριστικοῦ τοίχου.

5. Βλ. ΠΑΕ 1977, 404 πίν. 214α, ὅπου τὰ θραύσματα τῶν κονιαμάτων ἐκτιμήθηκαν λαμβασμένα ὡς δαπέδου, γιὰ τὸ ὅτι ὁ χώρος τοῦ 3B ἦταν πολὺ στενὸς καὶ ὁ τρόπος ποὺ εἶχαν πέσει τὰ κονιάματα σὲ αὐτὸ τὸ βᾶθος ἦταν δυσδιάκριτος.

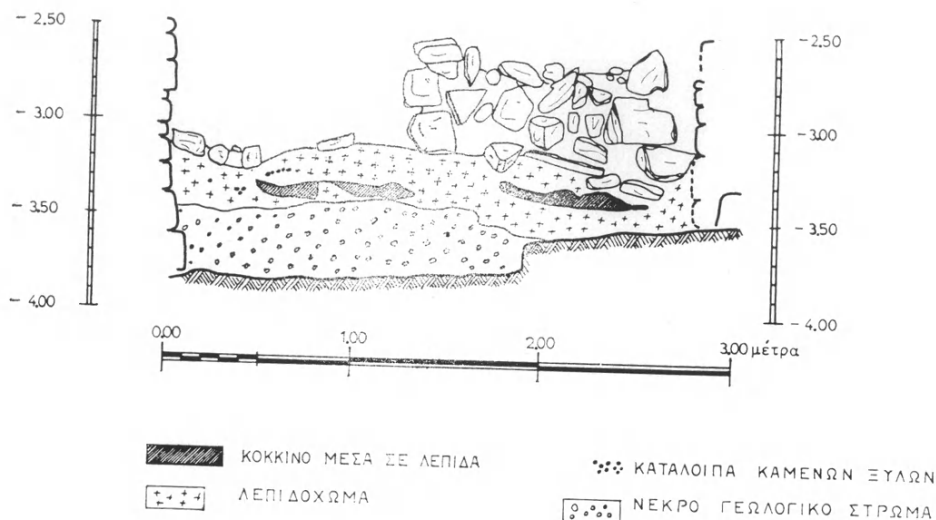

Εἰκ. 2. Κάτοψη τοῦ διαχωριστικοῦ τοίχου τῶν δωματίων 3/3B τοῦ κτιρίου U.

ἀπὸ τῆ Δ ἄκρη τοῦ διαχωριστικοῦ τοίχου τῶν δωματίων 3/3β δύο δισκοειδῆ πώματα με κομβιόσχημη λαβὴ ἀπὸ ὀφίτη (διαμ. 0.049, 0.065 μ., πίν. 190α). Τὰ πώματα με ἔντεκα μικρὰ βότσαλα καὶ διαλυμένα κατάλοιπα καμένου ξύλου καλύπτονταν ἀπὸ τὸ λεπιδόχωμα τοῦ στρώματος καταστροφῆς καὶ ἐδράζονταν στὴν ἐπιφάνεια σκληροῦ πατημένου χώματος, ποὺ ἀποτελοῦσε τὸ ὑπόστρωμα τῆς πλακόστρωσης τοῦ ἐνιαίου ἀρχικῶς χώρου τῶν δωματίων 3/3B.

Μὲ ξηρολιθοδομὴ εἶχε ἀντιστηριχθεῖ καὶ τὸ τριγωνικὸ θρανίον τῆς πρωτογεωμετρικῆς περιόδου (πίν. 191-192 ὁρθ. Α 50) ποὺ ἐπισημάνθηκε τὸ 1976⁶.

6. ΠΑΕ 1976, 402-3 πίν. 221β παρ. πίν. ΙΓ'.

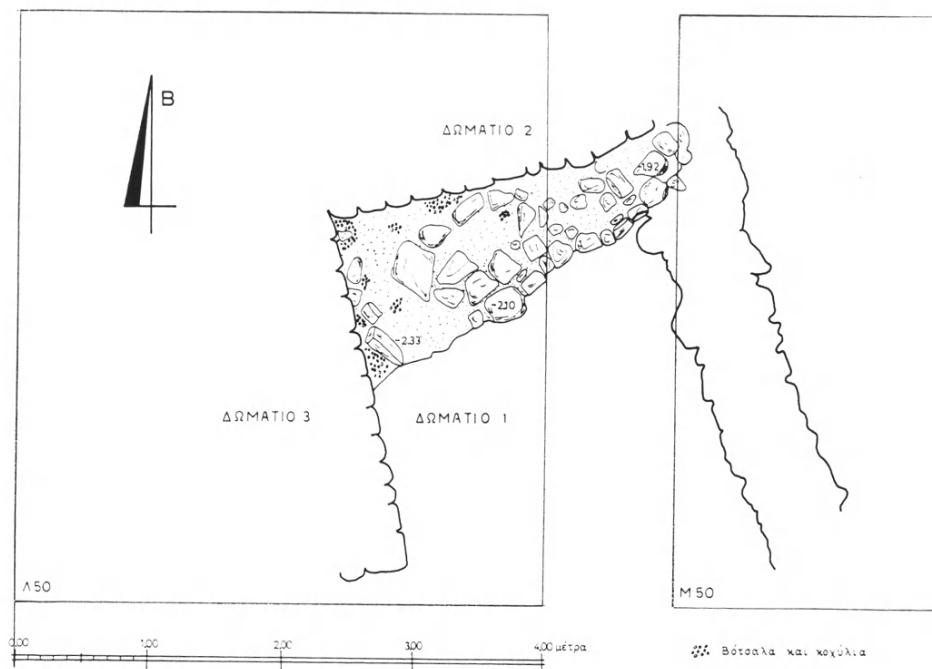

Εικ. 3. Βόρεια ὄψη τοῦ διαχωριστικοῦ τοίχου τῶν δωματίων 3/3B καὶ τομὴ τῆς ὑποκειμένης ἐπίχωσης.

Πρόκειται γιὰ αὐτοσχέδια κατασκευή, ποὺ διασώθηκε, ἐνσωματωμένη στὴ ΒΔ γωνία τοῦ δωματίου 1 τοῦ κτιρίου U, τὸ ὁποῖο λειτουργήσε καὶ καταστράφηκε στὴ νεοανακτορική περίοδο⁷. Φέτος ἀπομακρύνθηκε ἡ ξηρολιθοδομὴ γιὰ νὰ ἐρευνηθεῖ ἡ ἐπίχωση, ὅπου ἐδραζόταν τὸ θρανίον. Ἡ ἐπανατοποθέτηση τοῦ θρανίου παρουσιάζει δυσεπίλυτο πρόβλημα, γιατί μόνο μία σειρὰ ἀπὸ ἀργούς καρφωτοὺς λίθους κατὰ μῆκος τῆς N μακριᾶς παρυφῆς τοῦ τοποθετήθηκαν τὴν πρωτογεωμετρικὴ ἐποχὴ (εἰκ. 4, πίν. 193α)· τὶς δύο ἄλλες πλευρὲς τοῦ θρανίου σχηματίζουν ὁ Β καὶ ὁ Δ τοῖχος τοῦ δωματίου 1 ποὺ σώζονται σὲ ὕψος ± 1.74 μ., ἐνῶ τὴν τριγωνικὴ ἐπιφάνεια ποὺ δεχόταν τὰ ἀναθήματα⁸ ἀποτελοῦν οἱ πέτρες μὲ τὸ χῶμα τῆς ἐπίχωσης, ποὺ σχηματίστηκε ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τοῦ νεοανακτορικοῦ κτιρίου U καὶ τὴ χρήση τοῦ χώρου στὴ μετανακτορική περίοδο

7. Γιὰ τὴ λειτουργία καὶ τὴν καταστροφὴ τῶν κτιρίων τῆς νεοανακτορικῆς περιόδου: A. LEBESSI - P. MUHLY, *National Geographic Research* 3, 1987, 102-113.

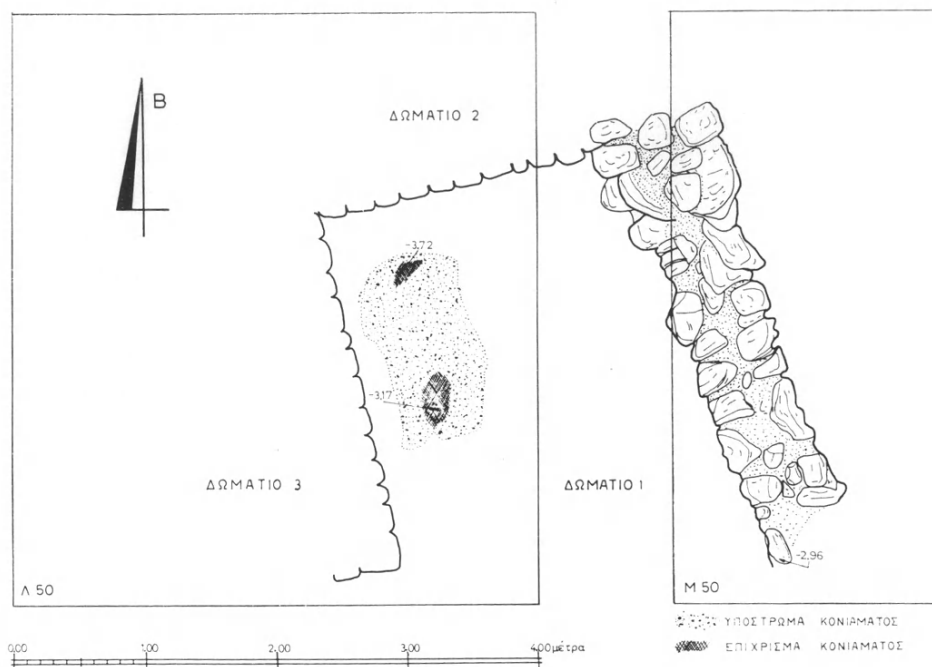
8. ΠΑΕ 1976, 403. Καὶ φέτος συγκεντρώθηκαν ἀπὸ τὰ χῶματα τῆς ἐπιφάνειας βοτσαλάκια καὶ λίγα μικρὰ κοχύλια. Γιὰ τὰ κοχύλια τοῦ 1976 καὶ τὴ χρῆσή τους ὡς κοσμημάτων: A. LEBESSI - D. S. REESE, *AE* 1986, 99-104, ἰδιαιτέρως 187 Deposit 7.

Εἰκ. 4. Τὸ ΠΓ θρανίον στὸ δωμάτιο 1 τοῦ κτιρίου U.

γὰ τὴν ἄσκηση τῆς ὑπαίθριας λατρείας. Μάλιστα μὲ τὴ διάλυση τοῦ θρανίου φάνηκε ὅτι λίθοι τῆς Α γωνίας του ἀνήκουν στὸν πλατὺ Α τοῖχο τοῦ δωματίου 1, τοῦ ὁποίου μόνο ἡ Β ἄκρη σώζεται σὲ ὕψος 1.65 μ., ἐνῶ τὸ ὑπόλοιπο τμῆμα του δὲν ξεπερνάει τὸ ὕψος τῶν 0.50 μ. (εἰκ. 5).

Ἡ ἐπίχωση πάνω στὴν ὁποία σχηματίστηκε τὸ πρωτογεωμετρικὸ θρανίον ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο εὐδιάκριτα στρώματα, ἐνδεικτικὰ τοῦ τρόπου καταστροφῆς τοῦ δωματίου 1. Τὸ πρῶτο στρώμα, πάχους περίπου 0.80 μ., ἀποτελεῖται ἀπὸ πεσμένους λίθους —ὅμοιους μὲ αὐτοὺς πού ὑπάρχουν στοὺς σωζόμενους τοίχους (πίν. 193α-β)— μὲ μεγάλα κενὰ ἀνάμεσά τους. Στὰ κενὰ ἔχουν παρεισφύσει κατάλοιπα ὑπαίθριας λατρείας. Δηλαδή μαῦρο χῶμα ἀνάμεικτο μὲ κόκκαλα ζῶων, μὲ καμένα ξύλα, μὲ ὅστρακα ἀπὸ τελετουργικὰ κυρίως ἀγγεῖα τῆς ΜΜ ΙΙΒ/ΥΜ Ι περιόδου καὶ μὲ θραύσματα πώρινης λεκάνης. Δὲν λείπουν καὶ τὰ ἀναθήματα, ὅπως ἡ μικροσκοπικὴ κεφαλὴ πῆλινου ζωδίου κι ἓνα πτηνὸ ἀπὸ καφὲ στεατίτη μὲ κλειστὲς φτεροῦγες, ἔγκοιλα μάτια καὶ

Εἰκ. 5. Βόρεια ὄψη.

συνεσταλμένα πόδια πού φέρει μικρότατη ὀπή στήν κάτω ἐπιφάνεια τῆς οὐρᾶς (μῆκος 0.039 μ., πίν. 190β). Ἡ περιορισμένη ἔκταση τῆς κάτω λείας ἐπιφάνειας τοῦ σώματος δέν προσφερόταν γιά τή λάξευση κοσμήματος, κατὰ τὸ ἀνάλογο τῶν θηριομορφικῶν σφραγίδων, καί ἡ μικρότατη διάμετρος τῆς ὀπῆς στήν οὐρὰ μοιάζει ἀνεπαρκῆς γιά τὴν ὑποδοχή, ἔστω καί λεπτοῦ μετάλλινου στελέχους, ὥστε νὰ ταυτιστεῖ τὸ ἀνάθημα μὲ ἀπόληξη περόνης. Πιθανότερη εἶναι ἡ ταύτισή του μὲ περίαπτο, δεμένο μὲ κορδόνι γύρω ἀπὸ τὸν λεπτὸ λαιμὸ τοῦ πουλιοῦ. Ἀνάμεσα στοὺς λίθους τοῦ πρώτου στρώματος συγκαταλέγεται καί τμῆμα στρογγυλῆς βάσης κίονα ἀπὸ ὀφίτη, ἀνάλογο μὲ τὸ ἐντοιχισμένο στῆ μέση τοῦ ἀνώτερου σωζόμενου δόμου τοῦ Β τοίχου τοῦ δωματίου 1 (πίν. 193β).

Τὸ ἀνοιχτὸ στρώμα τῶν πεσμένων λίθων διαδέχεται κλειστὸ στρώμα λεπιδωχώματος (πίν. 193β) μὲ πολὺ λιγότερους λίθους, τῶν ὁποίων ἡ φορὰ πτώσης εἶναι ἀπὸ τὰ Α πρὸς τὰ Δ πάνω στὸ σκληρὸ υπόστρωμα τοῦ δαπέδου

τοῦ δωματίου 1, ποὺ σώζει κάποια ἔχνη ἀπὸ τὸ λευκὸ ἐπίχριστο δάπεδό του (εἰκ. 5, πίν. 194α). Πάνω στὸ δάπεδο βρέθηκαν καὶ πάλι ὄστρακα ἀπὸ μεγάλο ἄγγειο μὲ καταλειβάδες, ὅπως τὸ 1977⁹, ποὺ χρονολογοῦν τὴν καταστροφή τῆς Α πτέρυγας τοῦ κτιρίου U στὴ MM IIIB/ΥΜ I περίοδο.

Αὐτὴ ἡ διαδοχὴ τῶν δύο στρωμάτων δείχνει ὅτι πρῶτα ἔπεσε ἡ στέγη ἀπὸ λεπιδόχωμα τοῦ δωματίου 1, συμπαρασύροντας λίθους τοῦ περισσότερο κατεστραμμένου Α τοίχου, καὶ ὅτι πάνω στὸ λεπιδόχωμα τῆς στέγης γκρεμίστηκαν τὰ ἀνώτερα τμήματα τοῦ Β καὶ τοῦ Δ τοίχου. Ἴσως μὲ ἀνθρώπινη ἐπέμβαση καὶ τόσο ὅσο χρειάζεταν γιὰ νὰ ἐξομαλυνθεῖ ὁ ὥρος καὶ νὰ θεμελιωθεῖ τὸ ἰσχυρὸ Ν σκέλος τοῦ ἱεροῦ περιβόλου μὲ τὴν πομπικὴ ὁδὸ τῆς Β' ἀρχιτεκτονικῆς φάσης τῆς νεοανακτορικῆς περιόδου, τὸ ὁποῖο θὰ ἐκτεινόταν καὶ ἀνατολικότερα τοῦ δωματίου 1 (πίν. 191-192, ὁρθ. Μ/Ν 50)¹⁰.

Οἱ ἐργασίες στερέωσης στὸ δωμάτιο 6 τοῦ κτιρίου U ποὺ ἄρχισαν τὸ 1989 ὀλοκληρώθηκαν φέτος. Καθαρίστηκαν καὶ στερεώθηκαν οἱ ἀρμοὶ τοῦ Δ καὶ Β τοίχου μὲ τὰ ἀντίστοιχα στενὰ θρανία, τὸ ὀρθογώνιο πεζοῦλι δίπλα στὸ θυραῖο ἄνοιγμα ἀπὸ τὸ δωμάτιο 6 στὸ δωμάτιο 1Α καὶ ἀνασυντάχθηκαν πάνω σὲ στέρεη ὑποδομὴ οἱ λίθοι τοῦ θεμέλιου δόμου τοῦ διαλυμένου Α τοίχου τοῦ δωματίου 6 (πίν. 191-192 ὁρθ. Α/Μ 50-51). Τὰ δεδομένα τῶν στερεωτικῶν ἐργασιῶν τοῦ 1989 καὶ τοῦ 1990, συσχετιζόμενα μὲ τὰ δύο ἐπίχριστα δάπεδα ἀπὸ λευκὸ κονίαμα αὐτοῦ τοῦ μεγάλου δωματίου ποὺ ἀποκαλύφθηκε τὸ 1977¹¹, προδίδουν ἐπισκευὴ μεγάλης κλίμακας. Τὸ ΒΔ σκέλος τοῦ στενοῦ θρανίου χτίστηκε πιθανότατα μὲ τοὺς τοίχους τοῦ δωματίου, γιατί δὲν ἐδράζεται πάνω στὸ παλαιότερο ἐπίχριστο δάπεδό του. Αὐτὸ τὸ δάπεδο περνάει ἀντίθετα κάτω ἀπὸ τὸ ΝΔ σκέλος τοῦ στενοῦ θρανίου¹² καὶ κάτω ἀπὸ τὸ φράγμα τοῦ θυραίου ἀνοίγματος πρὸς τὸ δωμάτιο 5. Εἶναι προφανὲς ὅτι, ὅταν φράχθηκε τὸ θυραῖο ἄνοιγμα, προστέθηκαν τὸ ΝΔ σκέλος τοῦ στενοῦ

9. Γιὰ τὰ ἴδια ὄστρακα ποὺ βρέθηκαν τὸ 1977: *ΠΑΕ* 1977, 405.

10. Γιὰ τὴ σχεδιαστικὴ συμπλήρωση τῆς ἑκτασῆς τοῦ ἱεροῦ περιβόλου καὶ τὴ λειτουργία του σὲ σχέση μὲ τὴν ἄσκηση τῆς ὑπαίθριας λατρείας στὴ νεοανακτορικὴ περίοδο: Α. LEBESSI - P. MUHLI, *Aspects of Minoan Cult. Sacred Enclosures*, *AA* 1990, 315-336 εἰκ. 1-25, ἰδιαίτερα εἰκ. 3.

11. *ΠΑΕ* 1977, 405-6 πίν. 214α, γ.

12. *ΠΑΕ* 1989, 298-9 σημ. 9 καὶ 10 πίν. 1γ.

θρανίου καὶ τὸ ὀρθογώνιο λιθόστρωτο πεζούλι, ὅποτε καὶ ἐπιχρίεται γιὰ δευτέρη φορά τὸ δάπεδο τοῦ δωματίου μὲ τὰ συνεχόμενα χαμηλά του στοιχεῖα — ἀρχικά καὶ πρόσθετα. Ἡ ἐπισκευὴ μὲ τὶς προσθῆκες δὲν διαφοροποιεῖται χρονικά ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς ἀνοικοδόμησης τοῦ κτιρίου U. Τὰ ὅστρακα ἀπὸ τὴ λάσπη τῶν ἀρμῶν τῶν τοίχων, ὅπως καὶ τῶν θρανίων τοῦ δωματίου 6, εἶναι ὅλα τῆς MM IIIB/ΥΜ I περιόδου.

Τὰ θαρύσματα τοῦ ὀφίτη ἀπὸ βάσεις κίωνων, ποὺ εἶχαν ἐπισημανθεῖ ἐντοιχισμένα στοὺς τοίχους τοῦ δωματίου 6¹³, ὅπως καὶ ὅσα ἐντοπίστηκαν φέτος ἀποτοίχίστηκαν, μεταφέρθηκαν στὸ Μουσεῖο Ἑρακλείου καὶ τὰ ἐμφανῆ ἀντικαταστάθηκαν μὲ ὁμοιώματα ἀπὸ τσιμέντο. Ἡ ἀποτοίχισή τους κρίθηκε ἀναγκαία γιὰ δύο λόγους: 1) γιὰ νὰ προστατευθοῦν ἀπὸ τὴ φθορά, ποὺ προκαλοῦν οἱ δυσμενεῖς καιρικὲς συνθῆκες στὸν μαλακὸ ὀφίτη καὶ 2) γιὰ νὰ συγκολληθοῦν τὰ θαρύσματα ποὺ τυχὸν συνανήκουν. Ἔτσι θὰ ὁλοκληρωθεῖ κατὰ τὸ δυνατόν ἡ ἀρχικὴ μορφή κάθε ἀρχιτεκτονικοῦ μέλους καὶ θὰ προκύψει ἕνας ἀριθμὸς βάσεων ἀπὸ κίονες ἢ παραστάδες, ποὺ ἀνῆκαν πιθανότατα στὸ κτίριο V καὶ χρησιμοποιήθηκαν δευτερογενῶς ὡς οἰκοδομικὸ ὑλικὸ στὸ κτίριο U.

Στὶς παραστάδες συγκαταλέγεται μᾶλλον καὶ ἡ ὀρθογώνια βάση ἀπὸ ὀφίτη, ποὺ βρέθηκε κάτω ἀπὸ τὸ σωζόμενο τμήμα τοῦ θεμέλιου δόμου τοῦ A τοίχου τοῦ δωματίου 6 (διαστ. $0.51 \times 0.21 \times 0.23$, πίν. 191-192 ὀρθ. M 51, πίν. 194β). Συγκεκριμένα δίπλα στὸν ἀκρογωνιαῖο λίθο τῆς N ἐξωτερικῆς γωνίας τοῦ δωματίου 1A, στὴν ὁποία ἀκουμποῦσε χωρὶς νὰ κλειδώνει ὁ A τοῖχος τοῦ δωματίου 6. Ἡ βάση δὲν ἦταν βέβαια κατὰ χώραν οὔτε χρησιμοποιήθηκε ὡς οἰκοδομικὸ ὑλικὸ στὸ νεοανακτορικὸ κτίριο U. Ὡστόσο ἐδράζεται στὸ νεκρὸ γεωλογικὸ στρώμα ὅπου ἔχει θεμελιωθεῖ τὸ κτίριο V (πίν. 191-192, ὀρθ. I-A 51-53). Ἔτσι, ἂν ἡ βάση ἀπὸ ὀφίτη ἀνῆκε σὲ παραστάδα τοῦ κτιρίου V καὶ δὲν μεταφέρθηκε ἀπὸ δωμάτια τῆς Δ πτέρυγας του, ἡ θέση της ἴσως δείχνει τὴν πρὸς τὰ A ἔκτασή του κατὰ προσέγγιση. Μὲ αὐτὸ τό, ἐπισφαλὲς ὅπως δέχεται, δεδομένο καὶ μὲ ὄριο πρὸς τὰ Δ τὸν πλατὺ ἐξωτερικὸ τοῖχο καὶ τὴ συνεχόμενη πλακόστρωτη πρόσβαση παρουσιάζεται τὸ κτίριο V μικρότερο σὲ ἔκταση ἀπὸ τὸ μεταγενέστερο κτίριο U, ἀλλὰ πιὸ σημαντικὸ ὅσον ἀφορᾷ στὴ φροντισμένη τοιχοποιία καὶ στὸ ἐπιλεγμένο ὑλικὸ γιὰ τὰ πρόσθετα ἀρχιτεκτονικὰ στοιχεῖα, δηλαδὴ τὸν ὀφίτη.

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΛΕΜΠΕΣΗ

13. ΠΑΕ 1989, 298 σημ. 8.

22. ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΣΤΗ ΔΗΛΟ

(Πίν. 195-205)

Σημαντικές, αλλά περιορισμένες σέ αριθμό ήταν οι έργασίες συντήρησης και ανάδειξης τών μνημείων τῆς Δήλου, σέ σύγκριση μέ τις προηγούμενες περιόδους. Ὁ προγραμματισμός τών ἐργασιῶν καθῶς καί ὁ συντονισμός τους ἔγινε ἀπό τήν ὑπογράφουσα, μέ τήν ἄμεση συνεργασία τοῦ συναδέλφου κ. Παναγ. Χατζηδάκη, ἡ συνεχῆς παρουσία τοῦ ὁποίου στή Δῆλο βοήθησε παρὰ πολὺ στήν πραγματοποίηση τών ἐργων. Μεγάλο διάστημα ἀπασχολήθηκε στήν καταγραφή τών διαφόρων εὐρημάτων στό Μουσεῖο ἡ ἀρχαιολόγος Τ. Βρουβάκη καί λιγότερο οἱ ἀρχαιολόγοι Πάντου Παναγιώτα καί Χατζηλιάδου Κυρ., πού ἔλαβαν μέρος στά ἀνασκαφικά ἔργα τῆς Ἐφορείας. Γιὰ μικρὸ διάστημα ἀπασχολήθηκαν ἐπίσης οἱ ἀρχιτέκτονες Χαράλ. Βασιλειάδης καί Ἄλ. Γούναρης, ὁ Τεχν. Πολ. Μηχανικός Ἰωάν. Κωστόπουλος καθῶς καί οἱ σχεδιαστὲς Στ. Δασκαλάκης καί Εὐαγ. Τσακναρίδου. Ἀπὸ τὸ τεχνικὸ προσωπικὸ ἀναφέρονται ὁ γλύπτης Νικ. Κυρίτσης καί οἱ μαρμαροτεχνίτες Κωνστ. καί Γεώργ. Κουκῆς, καθῶς καί ἡ συντηρήτρια ψηφιδωτῶν Παυλ. Γκαραγκούνη.

Ι. ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ

1. Συντήρηση ψηφιδωτῶν δαπέδων

α) Ο ἰ κ ι α F (εἰκ. 1, ἀρ. 67α)¹. Τὸ ψηφιδωτὸ δάπεδο 136² πού ἦταν σέ πολὺ κακὴ κατάσταση συντηρήθηκε μέ ἐξάίρετα ἀποτελέσματα. Τὰ τμήματα τοῦ δαπέδου πού ἔλειπαν συμπληρώθηκαν σχεδιαστικὰ μέ χρησιμο-

1. Γιὰ τὸ γενικὸ σχέδιο τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου τῆς Δήλου βλ. ΠΑΕ 1985, παρένθ. πίν. Δ', στό ὁποῖο ἀναφέρονται οἱ παραπομπές τοῦ κειμένου αὐτοῦ. Ἐδῶ ἡ ἀναφορὰ θὰ γίνεται ὡς εἰκ. 1.

2. EAD XXIX, 1972, 197 εἰκ. 113-117.

ποίηση διαφορετικοῦ χρώματος κονιάματος· αὐτοῦ τοῦ εἴδους ἡ συμπλήρωση ἐγινε γιὰ πρώτη φορὰ στή συντήρηση τῶν ψηφιδωτῶν καὶ εἶχε μεγάλη ἐπιτυχία (πίν. 195α-β). Συνεχίστηκε ἐπίσης ὁ καθαρισμὸς τοῦ ψηφιδωτοῦ 135³, ἐνῶ βρέθηκε ἓνα ἀκόμη ψηφιδωτὸ στὸ νοτιοδυτικὸ δωμάτιο τῆς οἰκίας.

β) Στὰ ΒΑ τοῦ Ἱεροῦ τοῦ Προμαχώνα εἶχε γίνεи ἀνασκαφὴ τὸ 1925 ἀπὸ τὸν Δημ. Πίππα, χωρὶς νὰ ἀποτυπωθεῖ ὁ χῶρος (πίν. 196α, ἀρ. 60 β, δ). Ἐφέτος ἐγιναν διάφορες ἐργασίες καὶ συντηρήθηκε μικρὸ ψηφιδωτὸ δάπεδο ἀποχωρητηρίου(;) (πίν. 196α-β).

γ) Ἰδρυμα Βηρυττίων Ποσειδωνιαστῶν (εἰκ. 1, ἀρ. 51). Ὁλοκληρώθηκε ἡ συντήρηση τοῦ ψηφιδωτοῦ G (πίν. 197α-β) καὶ ἄρχισε ἡ συντήρηση τοῦ ψηφιδωτοῦ V⁴.

2. Στερεωτικὲς ἐργασίες

Ἔγιναν σὲ πολὺ περιορισμένη ἔκταση ἐξαιτίας τῆς ἀδυναμίας πρόσληψης εἰδικευμένου ἐργατοτεχνικοῦ προσωπικοῦ. Πραγματοποιήθηκε μόνον ἀποτύπωση ἐνὸς τοίχου καὶ προσωρινὴ ἀντιστήριξη ἐνὸς ἄλλου στὴν Οἰκίαν τοῦ Διονύσου⁵, στὴ Συνοικίαν τοῦ Θεάτρου (εἰκ. 1, ἀρ. 96).

3. Καθαρισμοὶ καὶ τακτοποίηση

α) Οἰκία F. Καθαρίστηκε τὸ ἀνατολικὸ τμήμα τῆς οἰκίας ἀπὸ τὰ χρώματα ποὺ εἶχαν κυλήσει μετὰ τὴν ἀνασκαφὴ⁶ καὶ κατασκευάστηκε στὰ Α στηθαῖο γιὰ νὰ συγκρατήσῃ τὰ χρώματα τοῦ ἄσκαφου τμήματος (πίν. 198α-β, 199α). Ὁ καθαρισμὸς τοῦ χώρου ἔφερε στὸ φῶς τὸ μαγειρεῖο τῆς οἰκίας, ποὺ εἶχε παλαιότερα ἐν μέρει ἀνασκαφεῖ καὶ μέσα στὴν ἐπίχωση περισυλλέχτηκαν ἀρκετὰ ἀγγεῖα, μυροδοχεῖα, λύχνοι, «μεγαρικοὶ» σκύφοι, χυτροειδή, ὄξυπύθμενοι ἀμφορεῖς κ.ἄ. ποὺ χρονολογοῦνται στὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 1ου αἰ. π.Χ. (πίν. 199β-δ). Δυτικὰ τοῦ μαγειρείου ἀποκαλύφθηκε τὸ τετράγωνο στόμιο πηγαδιοῦ. Στὴ νοτιοδυτικὴ γωνία τοῦ δωματίου, στὰ Ν τοῦ ψηφιδωτοῦ 136,

3. EAD XXIX, 1972, 197 εἰκ. 113-117.

4. EAD VI, 1921, L' établissement des Poseidoniasies de Bérytos.

5. EAD VIII, 58-59, 127-134, οἰκία Διονύσου.

6. BCH 31, 1907, 497.

φάνηκαν δύο τοίχοι που σχηματίζουν όρθη γωνία και προέρχονται από παλαιότερη φάση του κτιρίου. Στὸν χώρο που ορίζεται ἀπὸ τοὺς δύο αὐτοὺς τοίχους βρέθηκε ἐπίσης ἀρκετὴ κεραμεικὴ, κυρίως μυροδοχεῖα. Στὴ νοτιοανατολικὴ γωνία τοῦ ἴδιου δωματίου ἀποκαλύφθηκε ληνὸς κατασκευασμένος ἀπὸ μαρμάρινες πλάκες, τοῦ ὁποῖου ταυτίσθηκαν δύο ἀπὸ τὶς κάθετες πλευρὲς καὶ ἐπανατοποθετήθηκαν στὴ θέση τους· ἡ συλλεκτικὴ δεξαμενὴ βρίσκεται στὸν διάδρομο ἀνάμεσα στὶς οἰκίαις F καὶ E. Μετὰ τὸ πέρασ τοῦ καθαρισμοῦ τῆς οἰκίας ὁρισμένοι χώροι στρώθηκαν μὲ ἀραιὴ τσιμεντοκονία (πίν. 198β).

β) Στὰ BA τοῦ ἱεροῦ, στὴν περιοχὴ A τοῦ ἱεροῦ τοῦ Προμαχώνα ἔγινε καθαρισμὸς καὶ ἐπανατοποθετήθηκαν στὴ θέση τους τμήματα κίωνων ἐνὸς περιστυλίου (πίν. 200α-β)· πραγματοποιήθηκαν ἐπίσης μικρὲς στερεωτικὲς ἐργασίες στὴν ἀνώτερη σωζόμενη ἐπιφάνεια ὁρισμένων τοίχων.

γ) Οἰκία Λίμνης (εἰκ. 1, ἀρ. 55). Τὰ θραύσματα ποὺ βρέθηκαν τὸ 1987 στὴ δεξαμενὴ τοῦ αἰθρίου τῆς κεντρικῆς αὐλῆς⁷ ταυτίστηκαν τὰ περισσότερα, μὲ πολὺ κόπο βέβαια, καὶ συμπληρώθηκαν δύο τμήματα κίωνων ὕψ. 1.81 μ. καὶ 1.15 μ., ἐνῶ ἄλλα συγκολλήθηκαν στοὺς κίονες (πίν. 201). Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ δεύτερου κίονα τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς, τοῦ ὁποῖου ἐντοπίστηκαν ἑξὶ ἀκόμη τμήματα ποὺ ἀνεβάζουν τὸ ὕψος ἀπὸ 1.58 μ. ποὺ σωζόταν ὡς σήμερα σὲ 1.91 μ. Στὴ βάση τοῦ νότιου προστομιαίου συγκολλήθηκε ἓνα μεγάλο καὶ δώδεκα μικρότερα τμήματα καὶ συμπληρώθηκε τὸ μικρὸ τμήμα ποὺ ἔλειπε. Μετὰ τὴ συγκόλληση τῶν τμημάτων αὐτῶν φάνηκε ὅτι ἡ λιθόπλινθος ποὺ παρεμβάλλεται μεταξὺ τῆς βάσης τοῦ προστομιαίου καὶ τῆς νοτιοδυτικῆς γωνίας τοῦ στυλοβάτη δὲν ἀνήκει σὲ αὐτὴ τὴ θέση, ἀλλὰ τοποθετήθηκε κατὰ λάθος ἐκεῖ μετὰ τὴν ἀνασκαφή. Ἐντοπίστηκε ἀκόμη μεγάλο πλῆθος θραυσμάτων τῆς νοτιοδυτικῆς γωνίας τοῦ στυλοβάτη, πράγμα ποὺ ἀποτελεῖ ἀληθινὸ ἐπίτευγμα τοῦ συνεργείου. Στὴ γύρω περιοχὴ βρέθηκαν ἐπίσης τέσσερα τμήματα τοῦ νότιου προστομιαίου καθὼς καὶ τμήμα κίονα, ὅλα διάσπαρτα στὸ νότιο μέρος τῆς Παλαίστρας τῆς Λίμνης.

δ) Δρόμος C, συνοικία Σκαρδανᾶ. Ἐπανατοποθετήθηκε στὴ βάση τοῦ τμήματος τοῦ γρανιτίνου κίονα ποὺ εἶχε πέσει στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ δρόμου (πίν. 202α-β).

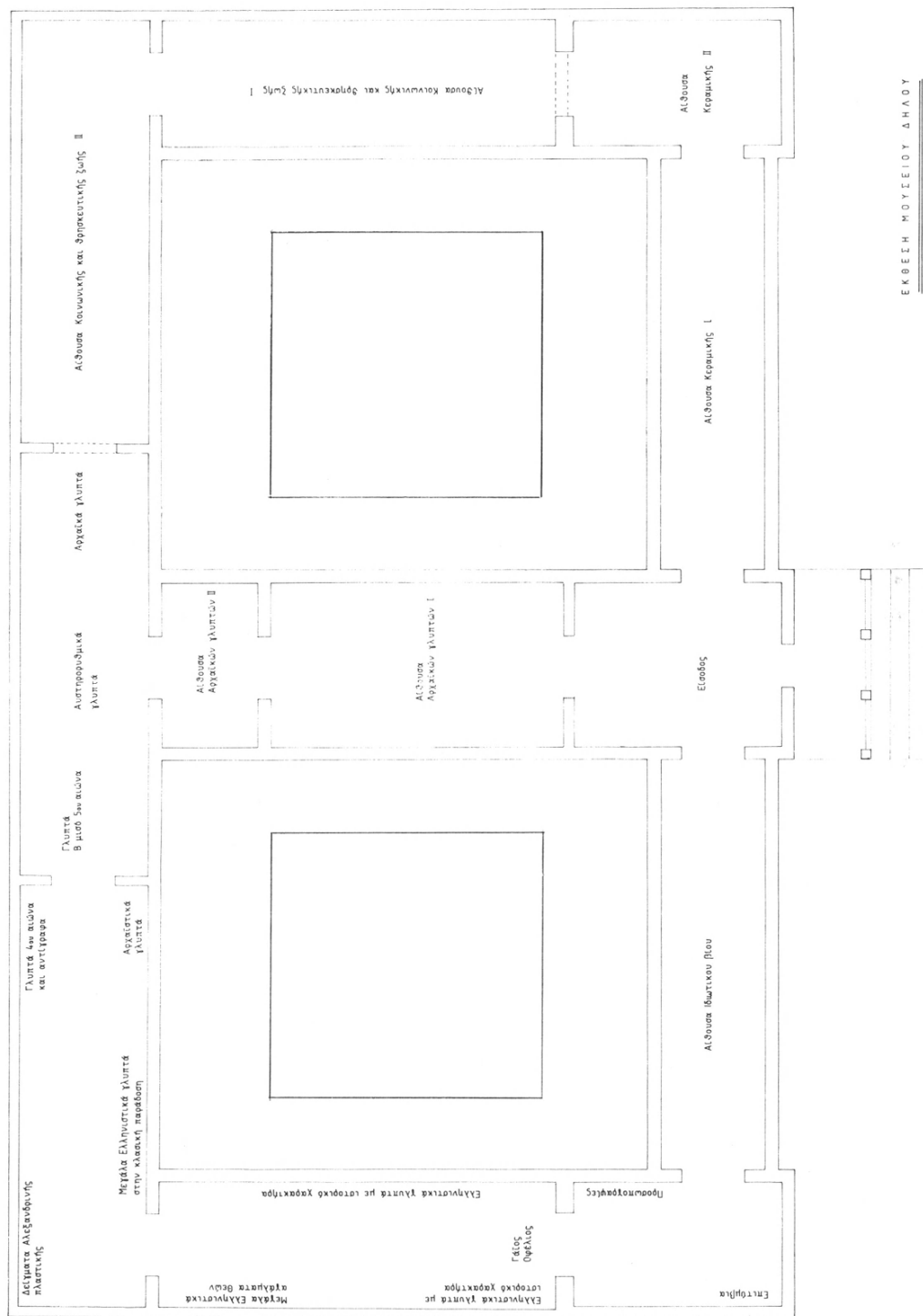
7. ΠΑΕ 1987, 213-214.

ε) Οἰκία Σφραγισμάτων. Συνεχίστηκε καὶ ἐφέτος ἡ ἀνασκαφή στὸ ἀκράϊο(;) πρὸς Δ δωμάτιο (πίν. 203α), στὸ ὁποῖο οἱ Γάλλοι ἀνασκαφεῖς εἶχαν κάνει παλαιότερα δοκιμαστικὴ τομὴ στὸ ἀνατολικὸ τμήμα ἕως τὸ δάπεδο⁸. Τὸ δωμάτιο, τοῦ ὁποῖου οἱ τοῖχοι σώζονται σὲ ὕψος 2.91 μ., χωρίστηκε σὲ ὀκτὼ τετράγωνα (I-VIII) διαστάσεων 2×2, καὶ ἄρχισε ἡ ἔρευνα μὲ τὴν ἀφαίρεση τοῦ πρώτου στρώματος πάχ. 0.55 μ., στὴν ἐπίχωση τοῦ ὁποῖου περισυλλέχθηκαν πῆλινα καὶ μεταλλικὰ ἀντικείμενα, πλῆθος ὀστράκων ἀπὸ διάφορα ἀγγεῖα ἀλλὰ καὶ τμήματα κονιαμάτων καὶ ψηφιδωτῶν δαπέδων. Ὅλα αὐτὰ βρέθηκαν σὲ ὕψος περίπου 1.80 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ δαπέδου τοῦ δωματίου. Ἡ ἐφετινὴ ἔρευνα σταμάτησε μετὰ τὴν ἀφαίρεση καὶ τοῦ δεύτερου στρώματος, πάχ. 0.35 μ. στὰ τετράγωνα I καὶ II.

στ') Οἰκία Κωμωδῶν. Καθαίρεθῆκε ὁ βορειοδυτικὸς κίονας τοῦ περιστυλίου ἐπειδὴ ἡ βάση του, ἀπὸ γνεῦσιο, εἶχε φθαρεῖ, ὁ κίονας δὲν πατοῦσε σὲ στέρεη βάση καὶ ὑπῆρχε κίνδυνος πτώσης του. Μετὰ τὴν καθαίρεση τῶν δύο σπονδύλων καθαρίστηκε ἡ βάση, καλύφθηκε μὲ χαρτὶ ἐπιγραφῶν καὶ οὐδέτερο ὑγρὸ σαποῦνι καὶ συμπληρώθηκε μὲ κράμα τσιμεντοκονίας καὶ θραυσμάτων γνευσίου (πίν. 203β, 204). Ἐπανατοποθετήθηκαν οἱ δύο σπόνδυλοι τοῦ κίονα καὶ μετὰ τὴ μελέτη τῆς ἀνασκαφῆς καὶ τῶν φωτογραφιῶν στὸ ἀρχεῖο τῆς Γαλλικῆς Σχολῆς ἐγίνε δυνατὴ ἡ ταύτιση καὶ τοποθέτηση τοῦ τρίτου σπονδύλου καὶ τοῦ κιονοκράνου.

ζ) Περιοχὴ Ἱεροῦ Ἀπόλλωνος. 1. Προπύλαια: Ἐγίνε ἀποτύπωση τοῦ μνημείου πού ὡς τώρα δὲν ὑπῆρχε, ἐνῶ παράλληλα συνεχίστηκε ἡ προσπάθεια ἀπὸ τὸν Παν. Χατζηδάκη γιὰ τὴν ἀνεύρεση τῶν λοιπῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν στὸν γύρω χώρο· ἐντοπίστηκαν τμήματα τῆς πλακόστρωσης, τὸ κατώφλι, μαρμαρόπλινθοι τῆς τοιχοδομίας, ἐπίκρανα παραστάδων. Τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ μέλη βρίσκονται στὴ Στοὰ τῶν Ναξίων καὶ στὰ Β ἀπὸ αὐτὴ, στὰ Ν τοῦ Οἴκου τῶν Ναξίων καὶ τὰ Δ τοῦ ναοῦ τῶν Δηλίων· θὰ ἀποτυπωθοῦν στὴ θέση πού βρίσκονται καὶ στὴ συνέχεια θὰ μεταφεροῦν στὸ μνημεῖο τῶν Προπυλαίων ἢ ἐκεῖ γύρω του, ἂν δὲν εἶναι δυνατόν νὰ τοποθετηθοῦν ἐπάνω στὸ μνημεῖο, τὸ ὁποῖο δυστυχῶς σώζεται σχεδὸν μόνο σὲ ἀτόψη. 2. «Θεομορφοριο» (εἰκ. 1, ἀρ. 42). Καθαρίστηκε τὸ μνημεῖο ἀπὸ τὰ χόρτα καὶ τὰ χρώματα

8. ΠΑΕ 1988, 182-183.

Είχ. 1. Κάτοψη τοῦ Μουσείου τῆς Δῆλου.

πού τὸ εἶχαν καλύψει γιὰ δεκαετίες μετὰ τὴν ἀνασκαφή του⁹ (πίν. 205α-β) καὶ οἱ ἐργασίες αὐτὲς ἔφεραν στὸ φῶς νέα στοιχεῖα μὲ ἀποτελέσματα νὰ προγραμματισθεῖ ἡ νέα ἀποτύπωσή του· φαίνεται ὅτι μία μελέτη μὲ τὰ σημερινὰ στοιχεῖα πού ὑπάρχουν θὰ ὁδηγήσει στὴ μερικὴ ἀναστήλωση ὁρισμένων ἀπὸ τοὺς ἰωνικοὺς κίονες.

II. ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ¹⁰

Μὲ τὴν ἄμεση ἐπίβλεψη τοῦ 'Επιτ. 'Εφόρου 'Αρχαιοτήτων Νικολάου Ζαφειρόπουλου μεταφέρθηκαν τὰ γλυπτὰ τοῦ αὐστηροῦ ρυθμοῦ καὶ τῶν κλασικῶν χρόνων ἀπὸ τὴν αἴθουσα πού εἶχαν ἐκτεθεῖ προσωρινὰ στὴν ὀριστικὴ τους πλέον θέση, δηλαδὴ στὴν ἀνατολικὴ μακρὰ πτέρυγα τοῦ Μουσείου, τῆς ὁποίας δυστυχῶς τὸ νότιο τμήμα συνεχίζει νὰ χρησιμοποιεῖται ὡς ἀποθήκη, ἀπὸ ἔλλειψη χώρου. 'Αναγκαστικὰ ἐπομένως, ὥσπου νὰ κατασκευαστοῦν οἱ νέες ἀποθήκες, πού ἔχουν μὲν ἐγκριθεῖ ἀπὸ χρόνια, ἀλλὰ ἡ πραγματοποίησή τους φαίνεται ὅτι θὰ γίνῃ στὸ ἀπώτερο μέλλον, ἡ ἐκθεση τοῦ Μουσείου τῆς Δήλου θὰ ἔχει τὴ μορφή τῆς κάτοψης τῆς εἰκ. 1. Παράλληλα, στὴ βορειοδυτικὴ αἴθουσα, ἐκεῖ ὅπου ἦταν ἡ ἐκθεση τῶν γλυπτῶν τοῦ αὐστηροῦ ρυθμοῦ καὶ τῆς κλασικῆς ἐποχῆς, ἔγινε ἐκθεση τοῦ ἰδιωτικοῦ βίου μὲ διάφορα μικροαντικείμενα, τοιχογραφίες καὶ ψηφιδωτά. 'Επίσης στὴ νοτιοδυτικὴ αἴθουσα ἐκτέθηκαν προσωρινὰ τὰ ἀττικὰ ἀγγεῖα, μελανόμορφα καὶ ἐρυθρόμορφα μὲ μικροαντικείμενα διαφόρων ἐποχῶν. 'Ελπίζουμε ἀκόμη ὅτι ἡ τελευταία αἴθουσα μὲ τὰ ἐλληνιστικὰ γλυπτὰ δὲν θὰ ἀργήσει νὰ ἐτοιμαστεῖ.

ΦΩΤΕΙΝΗ ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΥ

9. R. VALLOIS, *BCH* 53, 1929, 250-278.

10. *ΠΑΕ* 1989, 252.

23. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ ΙΕΡΑΠΕΤΡΑΣ

(Πίν. 206-208)

Μετά έπτά έτη πλήρους διακοπής ήρχισε κατά τὸ 1989 ἡ τελευταία περίοδος ὀργανωτικῶν καὶ ἀνασκαφικῶν ἐργασιῶν εἰς τὴν θέσιν Κεφάλι πλησίον τοῦ χωρίου Βασιλική Ἱεραπέτρας μὲ κύριον στόχον τὴν ὀλοκλήρωσιν τοῦ ἀρξαμένου τὸ 1970 καὶ σαφῶς τότε διατυπωμένου ἐρευνητικοῦ προγράμματος (ιδὲ ΠΑΕ 1972, 274-277) καὶ τὴν ἐτοιμασίαν τῶν τελικῶν δημοσιεύσεων. Συμφώνως πρὸς τὸ ὑποβληθὲν εἰς τὴν Ἑταιρείαν πρόγραμμα —εἰς τὰ πλαίσια τῶν προσφάτων γενικωτέρων προγραμματισμῶν της— ἡ καθαυτὸ ἀνασκαφικὴ ἐργασία προβλέπεται νὰ ἀπαιτήσῃ τρεῖς ἢ τέσσερας ἐτησίους ἀποστολάς. Ἡ ἀποστολὴ 1989 εἶχε ὡς στόχον τὴν ὀργάνωσιν ἐργαστηρίου μελέτης τῶν κινητῶν εὐρημάτων τῆς ἀνασκαφῆς (ιδὲ *Ἔργον* 1990). Ἀπὸ τοῦ 1990 ἐπανήρχισαν αἱ ἐπὶ τόπου ἐργασίαι. Κατὰ τὸ 1990 δὲν ἔγινεν ὅμως ἀνασκαφὴ —πλὴν μιᾶς μόνον μικρᾶς τομῆς 70×50 ἐκ.μ.— ἀλλὰ συστηματικοὶ καθαρισμοὶ καὶ στερεώσεις καθ' ὅλην τὴν ἑκτασιν τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου, αἱ ὁποῖαι, μὴ ὀλοκληρωθεῖσαι, θὰ συνεχισθοῦν καὶ κατὰ τὸ ἐπόμενον ἔτος. Κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν ἐργασιῶν τοῦ 1990 ἔγιναν κατ' ἀνάγκην καὶ πολλαὶ μικραὶ ἐργασίαι ἀνασκαφικοῦ χαρακτῆρος (π.χ. καθαρισμοὶ τοίχων καὶ λιθοστρώτων πρὸς στερέωσιν) καὶ συνεκεντρώθησαν πολλὰ νέα δεδομένα, ἐκ τῶν ὁποίων ἀναφέρονται κατωτέρω τὰ κυριώτερα. Εἰς τὰς ἐργασίας τοῦ 1989 συμμετέσχον ἡ ἀρχιτέκτων-ἀρχαιολόγος κ. Βάσω Φώτου (ἀποστολὴ Αὐγούστου-Ὀκτωβρίου) καὶ οἱ φοιτηταὶ κύριοι Πάνος Βοσνίδης καὶ Δημήτρης Γαρουφαλῆς (ἀποστολὴ Νοεμβρίου). Εἰς τὰς ἐργασίας τοῦ 1990 συμμετέσχον ἡ ἀρχαιολόγος κ. Μαρία Σκιαδαρέση, ὁ φιλόλογος κ. Νίκος Νικολάου καὶ ὁ χημικὸς μηχανικὸς κ. Δημήτρης Γεωργινῆς (ἀποστολὴ Αὐγούστου), ἐπίσης ὁ ἀρχαιολόγος κ. Χρίστος Μόρτζος, ἡ ἀρχαιολόγος μεταπτυχιακὴ φοιτήτρια κ. Ἀλεξάνδρα Λέκκα καὶ οἱ φοιτηταὶ κ. Πάνος Βοσνίδης καὶ Ἀλέξανδρος Κώστας-Τούσιας (ἀποστολὴ Σεπτεμβρίου).

Διευκρίνησις ὁρολογίας. Εἰς τὴν παροῦσαν ἔκθεσιν καθαρισμὸς σημαίνει τὸν καθαρισμὸν τῶν ἀρχιτεκτονικῶν καταλοίπων καὶ τῶν μὴ ἐρευνημένων ἀλλὰ ὄρατῶν «καθαρῶν» ἀρχαιολογικῶν ἐπιχώσεων ἀπὸ τὴν ἀγρίαν βλάστησιν καὶ τὰ παρασυρμένα ὑπὸ τῶν βροχῶν χρώματα, στερέωσις δὲ σημαίνει τὴν στερέωσιν τῶν ἀρχιτεκτονικῶν καταλοίπων μὲ τσιμεντόλασπην εἰς τοὺς ἄρμους τῶν λίθων, ἄνευ συμπληρώσεων, ἥτοι ἄνευ προσθήκης ἄλλων λίθων ἢ ἀνοικοδομήσεως τμημάτων αὐτῶν, ὅπως ἐσυνήθιζτο παλαιότερον εἰς τὰς ἀνὰ τὴν Κρήτην ἀνασκαφάς. Εἰς τὰς σπανιωτάτας περιπτώσεις ὅπου προστίθενται ἢ ἀποκαθίστανται λίθοι κατὰ τὴν στερέωσιν ἀναφέρεται τοῦτο ρητῶς εἰς τὰ ἡμερολόγια καὶ εἰς τὰς δημοσιευόμενας ἐκθέσεις (ὅπως εἰς τὸ Λιθόστρωτον ΔΞ καὶ τὸ Πλακόστρωτον PBβ, ἰδὲ κατωτέρω, μόνη μέχρι τοῦ 1990 συμπλήρωσις: μία πλάξ εἰς τὸ Πλακόστρωτον MZ, ΠΑΕ 1978, 308).

Ἐν τέλει τῶν διευκρινίσεων ὁρολογίας εἰς Ζώνη, Βασιλική I, 8 προσθετέον: Ἡ βραχυγραφία A-O1 σημαίνει α) ἀνατολικὸς τοῖχος τοῦ δωματίου 1 τοῦ Κτηρίου O, β) κατὰ τὰ συμφραζόμενα, τὴν ἀνατολικὴν παρεῖαν τοῦ αὐτοῦ τοίχου. Ἀντιστοίχως δὲ Δ-O2 σημαίνει: α) τὸν ὀρίζοντα ἀπὸ Δυσμῶν τὸν χώρον O2 τοῖχον, ὁ ὅποιος, ὡς καθ'αυτὸ τοῖχος, εἶναι ὁ αὐτὸς πρὸς τὸν A-O2, ἀφοῦ χωρίζει τοὺς χώρους O1 καὶ O2 κατὰ τὸν ἄξονα B-N, β) κατὰ τὰ συμφραζόμενα, τὴν δυτικὴν παρεῖαν τοῦ αὐτοῦ τοίχου. Οἱ τοῖχοι δηλαδὴ λαμβάνουν —κατὰ κανόνα μὲ ἐλαχίστας ἐξαιρέσεις— τὰ ὀνόματά των ἐν συναρτήσει πρὸς τὰ δωμάτια ἢ ἄλλους χώρους, τοὺς ὁποίους ὀρίζουν. Διὰ τὴν κατανόησιν τοῦ παραδείγματος καὶ τοῦ ἀπλοῦ τούτου συστήματος τοπογραφικῶν ἀναφορῶν ἰδὲ τὸ σχέδιον ΠΑΕ 1981, 373 εἰκ. 2. Γράφοις: Λιθίνη κατασκευή, ξερολιθιά, ἐπιμελέστερον ἢ ἀμελέστερον ὠκοδομημένη, χωρίζουσα δύο ἄνδхра (πεζοῦλες) καλλιεργούμενου κτήματος. Τρόχαλοι: Εἰς τὴν Ἡπειρον ἄρμακας: Λιθοσωρός, λίθοι ἀπορριπτόμενοι κατὰ τὴν καλλιέργειαν —ἀφοῦ ἐξαχθοῦν διὰ τοῦ ἀρότρου ἢ τῆς σκαπάνης (κασμᾶ) ἀπὸ τὰ πρὸς καλλιέργειαν τμήματα— εἰς ὀρισμένα σημεῖα τοῦ κτήματος. Πεζοῦλες: Ἄνδхра καλλιεργούμενα εἰς κλιμακωτὴν διάταξιν, δημιουργούμενα διὰ τῆς ὀμαλύνσεως κεκλιμένων πρὸς καλλιέργειαν ἐδαφῶν καὶ συνήθως χωρίζόμενα διὰ τράφων. Λάσπη: Φύραμα χωμάτων καὶ ὕδατος τεχνητὸν πρὸς οἰκοδομικὴν χρῆσιν. Εἰς τὴν ΠΜ δομικὴν τῆς Βασιλικῆς λευκὰ κατὰ κανόνα χρώματα καθαρὰ, συνήθη εἰς ἀνωτάτας στρώσεις συνθέτων θεμελιώσεων, εὐθὺς ὑπὸ τὰ ἐκ κονιαμάτων ἢ πλακῶν δάπεδα, ἀλλὰ καὶ εἰς πολλὰς ἄλλας θέσεις τῶν κτισμάτων. Ἀναφοραὶ σημείων

ὁρίζοντος: Διὰ τὸν ἀκριβῆ προσανατολισμὸν ἀναγκαία ἡ ἀναδρομὴ εἰς τὰ σχέδια. Εἰς ὀρισμένας περιπτώσεις χρησιμοποιοῦνται ἀπλουστευτικαὶ ἀναφοραί, οἷον Β ἀντὶ ΒΑ ἢ ΒΒΑ, Ν ἀντὶ ΝΔ ἢ ΝΝΔ κοκ.

Ὁ ἀναγνώστης παρακαλεῖται, πρὸς καλυτέραν κατανόησιν τοῦ κειμένου, νὰ ἔχῃ, ἐπὶ πλεόν τῆς σημειωθείσης ὁρολογίας, ὑπ' ὄψιν τοῦ τὴν ὁρολογίαν καὶ τὴν θεωρητικὴν ἀνάπτυξιν τοῦ δημοσιεύματός μου *Pour un Schéma évolutif* κλπ. (πλήρης τίτλος κατωτέρω), ὁμοίως δὲ τὸ πρόδρομον τῆς μελέτης ταύτης κείμενον, ΠΑΕ 1982, 307-311.

Βόρειοι Οἰκίαι - Κτίσμα Π (Ἰδὲ ΠΑΕ 1975, 453-454)

Εἰς τὴν ΝΑ γωνίαν τοῦ Χώρου Π6 ὑπάρχει στρῶσις μικρῶν λίθων, ἡ ὁποία ἴσως ἀπέληγεν ἄνω εἰς ἐπιφάνειαν ὑψουμένην περὶ τὰ 10 ἐκ. ὑπὲρ τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ δαπέδου (ἐὰν δάπεδον θεωρηθῇ ἡ σημερινὴ ἐπιφάνεια τοῦ χώρου). Ἡ ἀντίκρυ τῆς γωνίας ἀπόληξις δημιουργεῖ σχεδὸν καμπύλην περίμετρον. Πλάτος - διάμετρος: 65 ἐκ. Ἡ κατασκευὴ ἐκαθαρίσθη καὶ ἐστερεώθη καὶ θὰ μελετηθῇ ἐκ νέου κατὰ τὴν ἐκτέλεσιν τῶν τελικῶν τομῶν ἐλέγχου τῆς περιοχῆς. Ἡ πιθανωτέρα ἐρμηνεῖα τῆς εἶναι ὅτι πρόκειται περὶ κτιστῆς ἐστίας (πίν. 206α).

Τὸ Κτίσμα Π (χώροι Π6-Π7) εἶναι πιθανὸν νὰ διασφῶξῃ εἰς τὴν κάτοψιν τοῦ τὰ κύρια στοιχεῖα τῆς ἀρχικῆς του μορφῆς, νὰ ᾗτο δηλαδὴ κλειστὸν διὰ τοίχων ἀπὸ Β καὶ Α καὶ ἀνοικτὸν, ἄνευ τοίχων, ἀπὸ Ν καὶ Δ. Ἡ ἐρμηνεῖα αὐτὴ πιστεύω ὅτι ἐνισχύεται ὑπὸ τῆς ἐρμηνείας τῆς μικρᾶς λιθίνης κατασκευῆς ὡς ἐστίας. Ἡ χρῆσις ἀνοικτῆς ἐστίας εἰς χώρον προστατευόμενον ἀπὸ Β καὶ Α καὶ ἀνοικτὸν ἀπὸ Ν καὶ Δ θὰ ᾗτο δυνατὴ καθ' ὅλας τὰς ἐποχὰς τοῦ ἔτους, δεδομένου τοῦ λίαν ἥπιου κλίματος τῆς περιοχῆς. Αἱ παροῦσαι παρατηρήσεις καὶ ὑποθέσεις συνάδουν πρὸς τὴν ἐν ΠΑΕ 1976, 454 προτεινομένην ἐρμηνείαν τοῦ Κτίσματος Π ὡς ἀνοικτοῦ κατὰ τὰς δύο αὐτοῦ πλευρὰς μᾶλλον ὑποστέγου χώρου βοηθητικοῦ τῆς Οἰκίας Θ.

ΘΑΛΑΣΣΙΑ ΟΣΤΡΕΑ ΚΑΙ ΟΙΚΟΔΟΜΙΚΑ ΥΛΙΚΑ

α) Θαλάσσια ὑλικά

Πρώτη συγκέντρωσις ἀναφορῶν: ΠΑΕ 1972, 291. ΠΑΕ 1974, 217, 220. ΠΑΕ 1975, 380, 386. ΠΑΕ 1976, 441, 443, 447, 448, 449, 450, 451, 459. ΠΑΕ 1978, 301-302. ΠΑΕ 1979, 324. Σημ.: Εἰς τὰ ἀκολουθοῦντα ὀνομάζομεν ὄστρακα τὰ τεμάχια κεραμεικῶν σκευῶν, ὄστρεα δὲ τὰ κελύφη τῶν θαλασσίων γαστεροπόδων καὶ ἐλασματοβραγχίων.

Τὸ θέμα τῆς συχνῆς καὶ ἐνίοτε πυκνῆς παρουσίας θαλασσίων ὀστρέων εἰς τὰ ἀρχαιολογικὰ στρώματα τῆς ἀνασκαφῆς Βασιλικῆς μᾶς ἀπησχόλησεν ἐντονώτερον κατὰ τὴν παροῦσαν περίοδον ἐξ ἀφορμῆς τῆς ἀνασκαλεύσεως εἰς τρία σημεῖα τῆς ἐπιφανείας τοῦ Χώρου Π6 ὑπὸ ἀγνώστου, κατὰ τὴν ἀπουσίαν τῶν μελῶν τῆς ἀποστολῆς, διὰ μαχαιρίου εἰς βάθος 4-5 καὶ μήκος 4-10 ἐκ. Ἡ μικροσκοπικὴ αὐτὴ ἀνασκαφὴ ἔφερεν εἰς φῶς πλὴν ὀστράκων τινῶν ΠΜ καὶ ὀλίγα θαλάσσια ὄστρεα τῆς οἰκογενείας τῶν ἐλασματοβραγχίων, ἅπαντα τοῦ αὐτοῦ μὴ ταυτισθέντος γένους καὶ εἵδους, τὸ πρῶτον παρατηρούμενα εἰς τὴν Βασιλικήν.

β) *Λιθόστρωτον 52 καὶ Πλακόστρωτον Δ (ΙΑΕ 1974, 217-218)*

Εἰς μικρὰν ἀπόστασιν ΝΑ τοῦ Χώρου Π6 εὐρίσκεται τὸ Λιθόστρωτον 52 καὶ τὸ Πλακόστρωτον Δ, εἰς τὴν κατασκευὴν τῶν ὁποίων ἐχρησιμοποιήθησαν «θαλασσίας προελεύσεως» ὕλικά. Αἱ ἐργασίαι καθαρισμοῦ ἐνταῦθα ἔδειξαν ὅτι τὸ Πλακόστρωτον Δ, τοῦ ὁποίου ἄμεσον ὑπόστρωμα εἶναι τὸ στρώμα τῶν πυκνῶν θαλασσίων χαλίκων, ἔχει πράγματι θεμελιωθῆ ἐπὶ τοῦ Λιθοστρώτου 52. Ἐπομένως τὰ περιεχόμενα εἰς τὸ στρώμα τῶν θαλασσίων χαλίκων ΜΜ ὄστρακα χρονολογοῦν τὴν στιγμὴν κατασκευῆς τοῦ τμηματικῶς σφζομένου Δ καὶ ὅχι τὸ 52, ἐὰν Δ καὶ 52 εἶναι διακεκριμέναι κατασκευαί. Βεβαίως λίαν πιθανόν, ἢ, μᾶλλον, βέβαιον εἶναι ὅτι τὸ Λιθόστρωτον 52 εἶναι ὑπόστρωμα θεμελιώσεως τοῦ Πλακοστρώτου Δ, μὲ ἀνώτερον τμήμα του τὸ στρώμα τῶν θαλασσίων χαλίκων ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἐδράζονται αἱ πλάκες Δ, κατὰ τὰ ἀναλόγως συμβαίνοντα εἰς τὰ πλακόστρωτα τῆς περιοχῆς Ρ (ΡΒα, ΡΒβ, *ΙΑΕ* 1981, 377 εἰκ. 3 καὶ παραπομπὰ αὐτ. 376) καὶ τῆς Ἀνατολικῆς Πεζούλας (Βαθμιδωτὸν Πλακόστρωτον 44, εὐθὺς κατωτέρω). Ἀνάγκη νὰ σημειωθῇ ἐδῶ ὅτι τὸ στρώμα τῶν θαλασσίων χαλίκων δὲν ἀποτελεῖται ἀμιγῶς ἐκ χαλίκων ἀλλὰ ἐκ καθαρῶν λευκῶν χωμάτων καὶ χαλίκων, πράγμα τὸ ὁποῖον δεικνύει τὴν προέλευσίν του ἐκ τινος γεωλογικοῦ στρώματος κάποιας παραλλαγῆς κούσκουρα (ἀσπροχώματα, ἰδὲ εὐθὺς κατωτέρω). Τὸ στρώμα τοῦτο περιέχει καὶ ἀριθμὸν ὀστράκων κεραμεικῆς, τὰ ὁποῖα ἀνεμείχθησαν ἐντὸς αὐτοῦ κατὰ τὴν ἐργασίαν ἐτοιμασίας τοῦ πρὸς στρώσιν μείγματος.

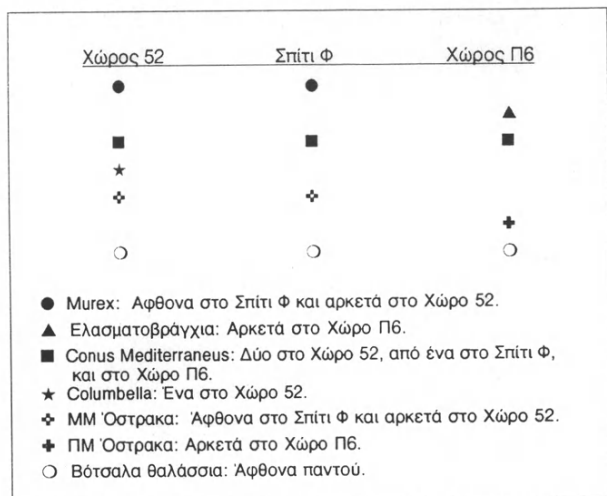
γ) *Τρεῖς ἀρχαιολογικαὶ ομάδες θαλασσίων ὀστρέων*

Ἐπειδὴ πλὴν τῶν ἐκ τοῦ καθαροῦ ΠΜ Πα ἀρχαιολογικοῦ στρώματος τοῦ Χώρου Π6 προσερχομένων ἐλασματοβραγχίων παρετηροῦντο θαλάσσια ὄστρεα

καὶ εἰς τὸ ἀσφαρές ὄριον μεταξὺ Π6 καὶ 52, ἐνῶ ἄλλα παρατηροῦντο καὶ μεταξὺ τῶν θαλασσίων χαλίκων τοῦ 52-Δ, ἦτοι εἰς καθαρὸν ΜΜ Ια περιβάλλον, ἐνῶ εἶχεν ἤδη ἐπισημανθῆ παλαιότερον ἢ πυκνὴ παρουσία ὀστρέων πορφύρας (*murex*) εἰς τὸ ἰσχυρὸν ἐκ μικρῶν λίθων ὑπόστρωμα θεμελιώσεως τῆς ΜΜ Ια Οἰκίας Φ (ἰδὲ κυρίως ΠΑΕ 1978, 301-302), καθίστατο ἐπιτακτικὴ ἡ ἀνανέωσις τοῦ σχετικοῦ πρὸς τὰ δεδομένα ταῦτα προβληματισμοῦ μας, ἐν ὅψει μάλιστα τῆς διατυπωθείσης ὑπὸ τινων εἰδικῶν γνώμης ὅτι τὰ ὄστρεα *murex* πρέπει νὰ προέρχωνται ἐκ βιοτεχνικῆς, ἀρχικῶς, χρήσεως, ἦτοι τῆς ἐξαγωγῆς πορφύρας πρὸς βαφὴν ὑφασμάτων.

Αἱ σχετικαὶ πρὸς τὰ θαλάσσια ὄστρεα τῶν τριῶν σημείων τῆς βορείας περιοχῆς τῆς ἀνασκαφῆς ἐφετιναὶ παρατηρήσεις μας φαίνονται εἰς τὸ γράφημα εἰκ. 1. Καὶ αἱ τρεῖς ὁμάδες ὀστρέων προέρχονται ἀπὸ καθαρὰ ἀρχαιολογικὰ στρώματα, καὶ εἰς τὰς τρεῖς περιπτώσεις ἀπὸ ὑποστρώματα θεμελιώσεων. Ἡ ὁμάς τοῦ χώρου Π6 εἶναι ΠΜ IIα, αἱ ὁμάδες τῆς Οἰκίας Φ καὶ τοῦ Χώρου 52-Δ εἶναι μᾶλλον σύγχρονοι μεταξὺ των, ΜΜ Ια. Αἱ τρεῖς ὁμάδες ἐπικαλύπτονται ἐν μέρει ὡς πρὸς τὰ εἶδη ὀστρέων, τὰ ὅποια περιλαμβάνουν. Αἱ δύο ΜΜ ἐπικαλύπτονται εἰς μεγαλύτερον βαθμόν, μὲ κυρίαν διαφορὰν τὴν πολὺ μεγαλύτερη συχνότητα τῶν ὀστρέων *murex* εἰς τὴν ὁμάδα τῆς Οἰκίας Φ. Ἡ συχνότης αὐτῇ, ὅπως καὶ ἡ κατάστασις θρυμματισμοῦ τῶν ὀστρέων τῆς πορφύρας, ἢ ὅποια θὰ ἐνίσχυε τὴν περὶ βιοτεχνικῆς ἀρχικῶς χρήσεως αὐτῶν ἐρμηνείαν, δὲν φαίνεται, ὅπως πιστεύω, νὰ ἐπαρκοῦν πρὸς στήριξιν αὐτῆς τῆς ἐρμηνείας. Ἡ μερικὴ ἐπικάλυψις τῶν ὁμάδων (ὡς πρὸς τὰ εἰς ἐκάστην περιλαμβανόμενα εἶδη) καὶ ἡ παρουσία καὶ εἰς τὰς τρεῖς ἀφθόνων μικρῶν χαλίκων θαλασσίας προελεύσεως καθιστοῦν πολὺ πιθανωτέραν τὴν ἐρμηνείαν ὅτι ἅπαντα τὰ θαλάσσια ὄστρεα περιείχοντο εἰς καθαρὰ γεωλογικὰ στρώματα θαλασσίας προελεύσεως ὁμοῦ μετὰ τῶν θαλασσίων χαλίκων καὶ ἀπελήφθησαν (ἐξορύχθησαν) μετὰ τῶν χωμάτων τοῦ κούσκουρα, τὰ ὅποια οἱ Μινωῖται οἰκοδόμοι ἐχρησιμοποιοῦν εἰς πολὺ μεγάλας ποσότητας εἰς τὴν κατασκευὴν τῶν στιβαρῶν ὑποστρωμάτων θεμελιώσεως τῶν κτισμάτων, οἰκιῶν ἢ ἀπλῶν πλακοστρώτων. Τὰ γεωλογικὰ ταῦτα στρώματα εὐρίσκοντο ἀσφαλῶς πλησιέστερα τῶν οἰκοδομουμένων κτισμάτων, εἰς αὐτὸν τὸν λόφον τοῦ οἰκισμοῦ, ὃ ὅποῖος ἀποτελεῖται ἐξ ὀλοκλήρου, ὅπως καὶ ὅλη ἡ εὐρυτέρα περιοχὴ τοῦ Ἰσθμοῦ, πλὴν τῶν ὑψηλῶν τμημάτων τῶν ὄρέων, ἀπὸ τοιαῦτα στρώματα. Ἀπομένει βεβαίως νὰ πιστοποιηθοῦν εἰς εἰδικὴν ἔρευναν τὰ σημεῖα ἀπολήψεως τῶν ἐπὶ μέρους μινωι-

ΘΑΛΑΣΣΙΑ ΟΣΤΡΕΑ - ΔΕΔΟΜΕΝΑ 21-8-1990

Κατανομή θαλασσίων οστρέων σε καθαρά αρχαιολογικά στρώματα
(τεχνητά στρώματα θεμελίωσης δαπέδων).
Σε όλες τις ομάδες και άφθονα θαλάσσια βότσαλα.

Είκ. 1. Ομάδες θαλασσίων οστρέων βορείου περιοχής άνασκαφής.

κων οικόδομικων ύλικων, δηλαδή σημεία έγγυς των κτισμάτων με καθαρά γεωλογικά στρώματα κούσκουρα περιέχοντα τὰ πιστοποιούμενα εις τὰ αρχαιολογικά στρώματα ύλικά, ήτοι είδη λίθων, χωμάτων και οστρέων, ώστε ή παρούσα έρμηνεία νά βεβαιωθή όριστικώς.

δ) Θέσις Σωρός πλησίον του χωρίου της Βασιλικής

Έν όψει των άνωτέρω προβλημάτων εξητάσαμεν επί τόπου την φαινομένην από της δημοσίας προς Ίεράπετραν όδοϋ και από του αρχαιολογικού χώρου θέσιν των μεγάλων λευκών χωματοσωρών, αποτελούντων τὸ πλεόν έμφανές τοπογραφικόν σημείον της περιοχής. Πρόκειται περί τμήματος της κλιτύος των ύπωρειών του βουνού της Βασιλικής απογυμνωμένου υπό της διαβρώσεως, όπου γίνονται ακόμη απολήψεις καθαρών λευκών χωμάτων. Η θέσις εύρίσκεται περί τὰ 200 μ. από των όριων του χωρίου δεξιά της οδηγούσης έξ αὐτῆς της Βασιλικής προς Παχείαν Ἀμμον άμαχίτου.

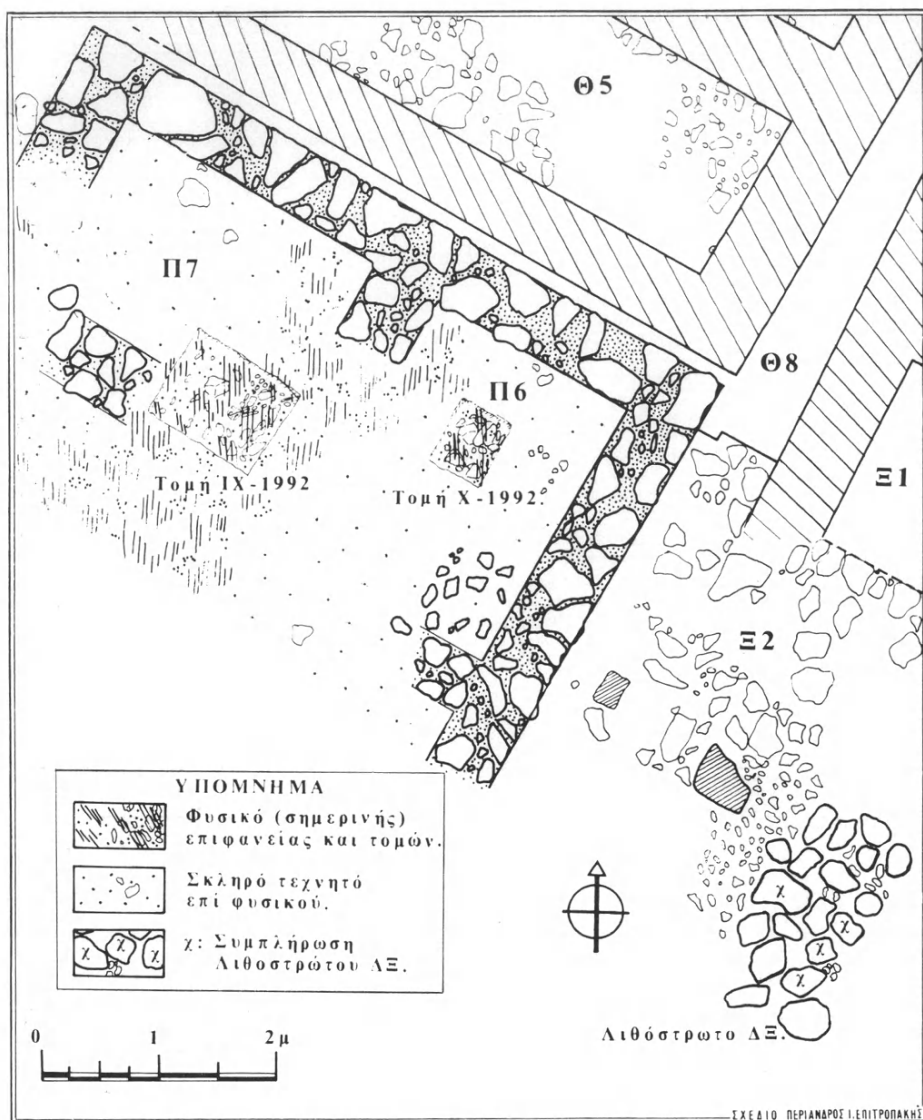
Τὰ στρώματα των καθαρών χωμάτων έχουν όριζοντίαν διάταξιν και πάχος φαινόμενον άρκετών μέτρων. Πλησίον της σημερινής κορυφής είναι όρατόν,

μεταξὺ τῶν καθαρῶν λευκῶν χωμάτων, καὶ λεπτὸν σχετικῶς στρῶμα θαλασσίων χαλίκων μικροῦ μεγέθους, ἀκριβῶς ὁμοίων πρὸς τοὺς ἀπαντῶντας εἰς τὰς τρεῖς ἐξεταζομένας ἀνωτέρω ἀρχαιολογικὰς ομάδας τοῦ μινωικοῦ οἰκισμοῦ. Τὰ θαλάσσια ὅστρεα εἶναι πολλὰ καὶ ποικίλα μὲ συχνότερα τὰ ἐλασματοβράγχια τῆς οἰκογενείας τῶν πεκτινιδῶν (χτένια, σῆμα Shell), εἰς μεγάλην ποικιλίαν μεγεθῶν. Θαλάσσια ὅστρεα παρατηροῦνται βεβαίως εἰς ἀπειρίαν θέσεων καὶ εἰς τὸν Ἰσθμὸν καὶ καθ' ἅπασαν τὴν Κρήτην εἰς τὰς περιοχὰς τῶν γεωλογικῶν στρωμάτων θαλασσίας προελεύσεως, ἥτοι εἰς τὴν «ζώνην τοῦ κούσκουρα», ὅπως ἀπλουστευτικῶς τὴν ἔχομεν ὀνομάσει. Ἡ ζώνη τοῦ κούσκουρα εἶναι ἡ κατ' ἐξοχὴν γεωλογικὴ ζώνη ἀναπτύξεως τοῦ μινωικοῦ πολιτισμοῦ, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἐρμηνεύεται ἀπὸ ποικίλους περιβαλλοντικούς, οἰκονομικούς, τεχνολογικούς καὶ ἱστορικούς-κοινωνικούς λόγους (ἰδὲ προχείρως, Zoīs, *Pour un Shéma évolutif de l'architecture minoenne*, 9 n. 10). Ἡ χρῆσις τῶν ποικιλωτάτων μορφῶν τοῦ κούσκουρα εἰς τὴν οἰκοδομικὴν τῶν Μινωιτῶν ἐμφανίζεται μὲ ἀνάλογον ποικιλίαν διαρκῶς ἐξελισσομένων οἰκοδομικῶν τρόπων, διὰ τὴν ἀκριβῆ μελέτην τῶν ὁποίων ἡ ἀνασκαφὴ τῆς Βασιλικῆς παρέχει ἰδεῶδες πεδῖον.

Κορυφὴ λόφου - Νέον Λιθόστρωτον ΔΞ

Ὁ καθαρισμὸς μεταξὺ Οἰκίας Ξ καὶ Πλακοστρώτου Δ ἐβοήθησεν εἰς τὴν διάκρισιν, μεταξὺ τῶν μὴ ἀπομακρυνθέντων κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τῆς περιοχῆς (1977) λίθων, νέου τμηματικῶς σφζομένου λιθοστρώτου, τὸ ὁποῖον ὀνομάσθη Λιθόστρωτον ΔΞ (εἰκ. 2 καὶ πίν. 206β). Τοῦτο σφίζεται εἰς μῆκος 2 μ. κατὰ τὸν ἄξονα Β-Ν καὶ πλάτος 1.10 μ. κατὰ τὸν ἄξονα Α-Δ. Τὸ Α ὄριον τοῦ λιθοστρώτου φαίνεται καλῶς προσηρμοσμένον κατὰ μῆκος τῆς Δ πλευρᾶς τοῦ τελευταίου ὑψηλοτέρου ἐξάρματος τοῦ φυσικοῦ βράχου τῆς κορυφῆς τοῦ λόφου. Τὸ καθαυτὸ λιθόστρωτον ἀποτελεῖται ἀπὸ «ποταμίους» ὀγκοχάλικας σκληροῦ κυανοτέφρου ἄσβεστολίθου, μεγέθους περ. 35 ἐκ. καὶ ἀπὸ λίθους ψαμμιτικούς τοῦ αὐτοῦ ἢ μεγαλυτέρου μεγέθους. Οἱ λίθοι οὗτοι ἐδράζονται ἐπὶ στρώματος ἐκ μικρότερων λίθων μεγέθους 5-12 ἐκ. καὶ λάσπης. Τὸ στρῶμα τῶν μικρῶν λίθων ἐκτείνεται πρὸς Δ εἰς πλάτος ἐνὸς μέτρου ἀκόμη, ὅπου πιθανώτατα ἐξετείνεται καὶ ἡ στρώσις τῶν μεγάλων λίθων. Ἴσως μερικοὶ τῶν μεγαλυτέρων λίθων τοῦ Χώρου Ξ2 ἀνήκουν εἰς τὸ Λιθόστρωτον ΔΞ.

Στοιχεῖα πρὸς χρονολόγησιν τοῦ λιθοστρώτου δὲν εὑρέθησαν, ὁμοίως δὲν

Είχ. 2. Λιθόστρωτον ΑΞ.

κατέστη σαφές, αν πρόκειται περί πραγματικού λιθοστρώτου, ήτοι τεχνητού επιπέδου κυκλοφορίας, ή περί κατασκευής άλλην έχούσης λειτουργίαν. Μετά τὸν καθαρισμὸν τοῦ τὸ Λιθόστρωτον ΑΞ συνεπληρώθη, πρὸς καλυτέραν προστασίαν του, μετ' ὀλίγους λίθους ἐκ τῶν αὐτῶν ὕλικῶν καὶ ἐστερεώθη (πίν. 206β).

Κορυφή λόφου - Κλιμακωτή πλακόστρωτος ἄνοδος 56γ

(Πλακόστρωτο Περιοχῆς 56, *ΙΑΕ* 1977, 447-449 καὶ σχ. 1 σ. 448. *ΙΑΕ* 1980, παρένθ. πίν. ΙΓ').

Οἱ καθαρισμοὶ ἔδειξαν ὅτι τὸ πλησίον τοῦ Κτίσματος 56β πλακόστρωτον συνεχίζεται πρὸς Β μὲ τρεῖς ἀνερχομένας χαμηλὰς βαθμίδας ἐκ πλακῶν. Ὁ τρόπος συσχετισμοῦ τῶν τεσσάρων ἐπιπέδων δὲν φαίνεται νὰ ἐπιτρέπη ἀμβολίαν ὅτι συναποτελοῦν ἐνιαίαν κατασκευήν. Εἰς τὴν λάσπην θεμελιώσεως μιᾶς τῶν πλακῶν τῶν βαθμίδων εὗρομεν ὀλίγα ὄστρακα, δύο ἢ τρία τῶν ὁποίων εἶναι τυπικὰ ΜΜ Ι. Ἐπομένως ἡ παλαιότερα γνώμη μας ὅτι τὸ πλακόστρωτον εἶναι ΠΜ πρόϊμον, πιθανῶς σύγχρονον τοῦ Κτίσματος 56β (*ΙΑΕ* 1977, 449) δὲν εὐσταθεῖ.

Ἡ *Κλιμακίς 56γ* (εἰκ. 3) δύναται νὰ θεωρηθῇ ἄνοδος πρὸς τὴν κορυφὴν τοῦ λόφου καὶ νὰ συνδυασθῇ πρὸς τὰ ΜΜ κτίσματα τῆς Ἀνατολικῆς Πεζούλας (Οἰκία Γ κλπ.) καὶ πρὸς τὰ ΜΜ κτίσματα τῆς κορυφῆς (Κτίσμα 52-Δ, Οἰκία Φ). Πιθανῶς ἀποτελεῖ τμῆμα τοῦ δικτύου τῶν λιθοστρώτων ἢ πλακοστρώτων δρομίσκων τοῦ οἰκισμοῦ (πρβ. κατωτέρω Λιθόστρωτον 60).

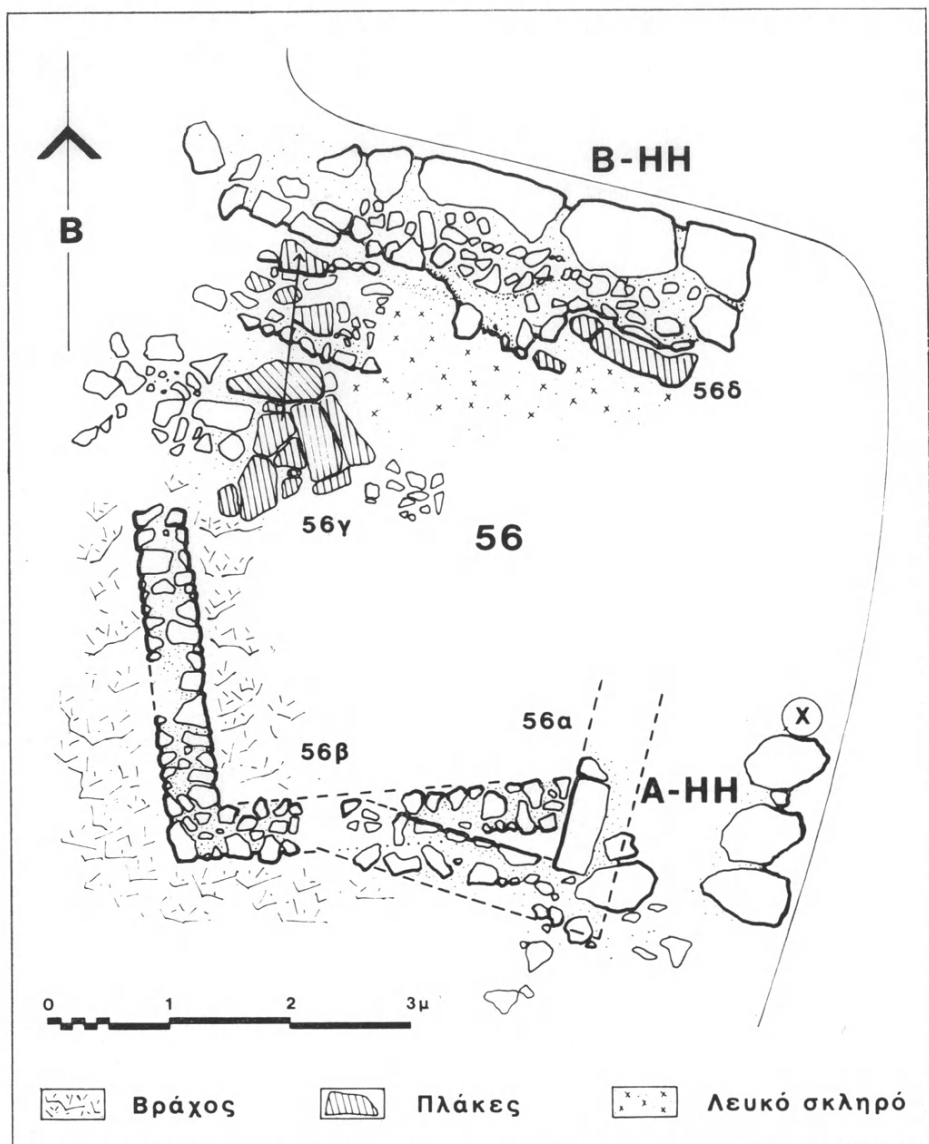
Πλακόστρωτον Κ5: Τὸ «δωμάτιον μὲ τὸν κίονα»;

(*ΙΑΕ* 1976, 448 καὶ παρένθ. πίν. ΙΖ'. *ΙΑΕ* 1977, 451 καὶ παρένθ. πίν. ΙΒ').

Ἀνατολικῶς τῶν ὀλίγων σωζομένων πλακῶν τοῦ Πλακοστρώτου Κ5 καὶ μᾶλλον ἀνήκουσα εἰς αὐτὸ ὑπάρχει κυκλικὴ πλάξ ἐκ ψαμμιτικοῦ ἀσβεστολίθου —ἐκ τοῦ αὐτοῦ ὕλικου ἀποτελοῦνται καὶ αἱ λοιπαὶ πλάκες— μὲ ἀποτετμημένον μέγα τμῆμα κατὰ τὴν περίμετρον. Διάμετρος 48, πάχος 11 ἐκ. (πίν. 207α).

Τὸ τεχνητὸν κυκλικὸν σχῆμα, τὸ μέγεθος, ὁ συσχετισμὸς πρὸς τὰς πλάκας Κ5 καὶ γενικώτερον πρὸς τὸ ΥΜ Ι *Κτίσμα Κ* (*ΙΑΕ* 1976, 447-449), φαίνεται νὰ ὑποδεικνύουν τὴν ἐρμηνείαν τῆς κυκλικῆς πλακὸς ὡς βάσεως κίονος εὕρισκομένου εἰς τὸ κέντρον τοῦ τυπικοῦ εἰς τὴν ΥΜ Ι οἰκιακὴν ἀρχιτεκτονικὴν «δωματίου μὲ τὸν κίονα» (πρβ. *Οἰκία Μ*, δωμάτιον Μ9, *ΙΑΕ* 1972, 298 καὶ εἰκ. 1, σ. 296, ἰδὲ ἐπίσης Ἀ. Μιχαηλίδου, *Τὸ δωμάτιο μὲ τὸν κίονα στὸ μινωικὸ σπίτι*, εἰς Ἀμητός, *Τιμητικὸς τόμος γιὰ τὸν καθηγητὴ Μ. Ἀνδρόνικο*, 1986, 509 κέ.).

Ἡ παρατήρησις τῆς κατὰ χώραν κυκλικῆς πλακὸς τοῦ Κ5 ἔγινε ἀφορμὴ νὰ ἀναγνωρίσωμεν καὶ νὰ συγκεντρώσωμεν ἀκολούθως καὶ ἄλλας πλάκας τε-

Εικ. 3. Περιοχή 56. Κλιμακωτὸν πλακόστρωτον 56γ (1990) καὶ πλάκες 56δ (1991).

χρητῶς κυκλοτερεῖς, μεταξύ τῶν ἀπερριμμένων καὶ διασπάρτων ὑλικῶν. Αἱ πρῶται σημαντικαὶ διαπιστώσεις εἶναι ὅτι αἱ πλάκες αὐταὶ ἀφ' ἑνὸς ἀπαντοῦν εἰς κάποιον ἀριθμὸν καὶ ἀφ' ἑτέρου ὅτι διαφέρουν πολὺ ὡς πρὸς τὸ μέγεθος. Παραθέτω τὰ μεγέθη τῶν πρῶτων παραδειγμάτων:

Κυκλικαὶ πλάκες	Διάμετρος	Πάχος (ἐκ.)
1) Βάσις κίονος δωματίου M9	51	?
2) ?Βάσις κίονος δωματίου K5	48	1
3) Διάσπαρτον 1	35-37	4,5-5,5
4) Διάσπαρτον 2	7,5	5,5
5) Διάσπαρτον 3	32-36	8

Τρόπος κατεργασίας καὶ ὕλικὸν ὁμοιάζουν εἰς τὰ ἀνωτέρω πέντε παραδείγματα. Δὲν ἀποκλείεται καὶ τὰ τρία διάσπαρτα νὰ εἶναι ὙΜ. Ἡ ποικιλία εἰς τὰ μεγέθη, ἂν συνυπολογισθοῦν καὶ ἄλλα μὴ ἐξετασθέντα ἀκόμῃ παραδείγματα, ὑποδεικνύει ὅτι ἡ ἀποκλειστικὴ ἐρμηνεία των ὡς βάσεων κίωνων δὲν θὰ εἶναι δυνατὸν νὰ καλύψῃ ὅλα τὰ παραδείγματα. Πρέπει κατ' ἀνάγκην νὰ ἀναζητηθοῦν καὶ ἄλλαι ἐρμηνευτικαὶ δυνατότητες.

Περιοχὴ ΝΔ - Οἰκία Χ

(*ΠΑΕ* 1979, 325-326. *ΠΑΕ* 1980, 331 - 333 καὶ εἰκ. 1 αὐτ.).

Παρὰ καὶ δυτικῶς τοῦ Χώρου X6, ἦτοι εἰς τὸ νότιον τμήμα τοῦ ἀρχικῶς ἔχοντος μᾶλλον μορφήν ἀριστεροστροφοῦς Γ Χώρου X1 (τοῦ λοιποῦ ὀνομάζομεν τὸ βόρειον τμήμα X1α, τὸ δὲ νότιον X1β) παρατηρήθη —εἰς τὸν Χῶρον X1β— ὑπόλειμμα στρώματος καταστροφῆς ἐξ ὠπτημένων ὑλικῶν (ὠπτημένος πηλὸς = «ἀστράκι» καὶ λίθοι). Ἐὰν τὸ στρώμα τοῦτο προέρχεται ἐκ τῆς καταστροφῆς τῆς MM Ia Οἰκίας Χ, ἔχομεν τρίτην περίπτωσιν καταστροφῆς MM Ia οἰκίας ὑπὸ πυρκαϊᾶς μετὰ τὴν περίπτωσιν τῆς Οἰκίας Γ (*ΠΑΕ* 1972, 288-291. *ΠΑΕ* 1974, 220-221. *ΠΑΕ* 1978, 302-302, *ΠΑΕ* 1979, 328-330. *ΠΑΕ* 1980, 335-336) καὶ τῆς Οἰκίας Α (κατὰ τὰς εἰδήσεις Seager, ἰδὲ Ζώην, *Βασιλική* I, 64). Τοῦτο βεβαίως θὰ ἐσήμαινε γενικὴν ὑπὸ πυρὸς καταστροφὴν τοῦ MM Ia οἰκισμοῦ ἀνάλογον πρὸς τὴν ἐμφαινομένην ὑπὸ ἀντιστοιχῶν στοιχείων διὰ τὸν οἰκισμὸν τῆς ΠΜ IIβ περιόδου (πρβ. *ΠΑΕ* 1976, 442).

Ἀνατολικὴ Πεζούλα - Πλακόστρωτος Αὐλὴ 44

(*ΠΑΕ* 1972, 285-287, παρὲνθ. πίν. Ζ', Πρβ. *ΠΑΕ* 1980, παρὲνθ. πίν. ΙΓ').

Οἱ φυσικοὶ καθαρισμοὶ ὑπὸ τῶν βροχῶν, ἀρίστων κατὰ κανόνα ἀρχαιολόγων, ἐφανέρωσαν τὴν σύστασιν καὶ φύσιν τῶν ὁρατῶν εἰς τὴν σημερινὴν ἐπιφάνειαν, εὗρισκομένην ὀλίγα ἑκατοστὰ κάτω τοῦ ἀρχικοῦ ἀφαιρεθέντος κατὰ

τὰς ἐργασίας 1970, 1972 ἐπιφανειακοῦ καλλιεργουμένου στρώματος, ὑλικῶν εἰς τὴν περιοχὴν ἀνατολικῶς τῶν σφωζομένων πλακῶν τοῦ Πλακοστρώτου 44 καὶ μεταξὺ τῶν χώρων 42α καὶ 43: Τὰ ἀνατολικά τμήματα τοῦ πλακοστρώτου εἶναι φανερόν ὅτι εἶναι κατεστραμμένα καὶ αἱ πλάκες ἔχουν ἀφαιρεθῇ. Τὰ ἀπομένοντα ὑλικά ἀνήκουν εἰς τὸ ἰσχυρότατον ὑπόστρωμα θεμελιώσεως τοῦ πλακοστρώτου καὶ συνίστανται κυρίως ἐκ πυκνοῦ στρώματος μικρῶν λίθων, μέγας ἀριθμὸς τῶν ὁποίων ἔχει μέγεθος γρόνθου περίπου. Τὸ στρώμα τοῦτο ἀντιστοιχεῖ ἀκριβῶς πρὸς τὰ στρώματα μικρῶν λίθων ὑπὸ τὰ πλακόστρωτα τῆς περιοχῆς Ρ, τόσον ὡς πρὸς τὴν σύστασιν ὅσον καὶ ὡς πρὸς τὴν λειτουργίαν: Καὶ ἐδῶ ἡ ἰσχυρὰ ὑποθεμελίωσις ἀντιμετωπίζει τὴν πρὸς Α κατωφερῇ κλίσιν τοῦ φυσικοῦ βράχου πρὸς δημιουργίαν τῶν ἐπιπέδων κυκλοφορίας.

Κυκλώπειον: Στερεώσεις-μελέτη

(*ΠΑΕ* 1972, 308-309. *ΠΑΕ* 1974, 218-219. *ΠΑΕ* 1975, 382. *ΠΑΕ* 1976, 443-444. *ΠΑΕ* 1980, 335-336).

Μὲ τὴν εὐκαιρίαν τῶν ἐργασιῶν στερεώσεως τοῦ λεγομένου Κυκλωπείου ἔγινε μελέτη τοῦ τρόπου οἰκοδομήσεως τῶν θεμελίων του καὶ προσπάθεια χρονολογήσεώς του διὰ μικρῶν τομῶν ἐντὸς τοῦ πάχους του ἐκ τῆς φαινομένης Α πλευρᾶς του. Αἱ τομαὶ ἔγιναν εἰς τὸ ἔναντι, ἤτοι δυτικῶς, τῆς ΝΔ γωνίας τοῦ Πλακοστρώτου 44 τμήμα του.

Τὸ Κυκλώπειον ἔχει εἰς τὸ κατώτατον τμήμα τῆς θεμελιώσεώς του στρώμα λάσπης πάχους κατὰ τόπους μέχρι 15 ἐκ. Τὰ ἐξωτερικὰ ἐκτεθειμένα τμήματα τοῦ στρώματος τούτου ἦσαν χαλαρὰ καὶ σκοτεινόχροα λόγῳ τῆς βλαστήσεως τῆς ξυνίδας, τῆς ὁποίας αἱ ρίζαι-βολβοὶ εἶχον εἰσχωρήσει ἐντὸς αὐτοῦ. Βαθύτερον ἢ λάσπη ἦτο καθαρὴ, πυκνὴ καὶ σκληρὴ. Τὸ κατώτατον τοῦτο στρώμα ἐδράζεται ἀπ' εὐθείας ἐπὶ τοῦ φυσικοῦ σκληροῦ βράχου (εἰς τὰ ἐρευνηθέντα σημεῖα ἐπρόκειτο περὶ ἀρχικῆς ἐπιφανείας σκληροῦ κούσκουρα), ὁ ὁποῖος εἶχε καθαρισθῇ μὲ μεγάλῃ ἐπιμέλειαν (ἀνάλογον ἐργασίαν εἶχομεν παρατηρήσει εἰς τομὴν τῆς Οἰκίας Φ, 1982). Εἰς ὠρισμένα σημεῖα του τὸ στρώμα τῆς λάσπης περιεῖχε καὶ μικροὺς λίθους μεγέθους γρόνθου ἢ μικροτέρους. Εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ Κυκλωπείου τὰ μεγάλα κενὰ μεταξὺ τῶν μεγάλων λίθων ἔχουν πληρωθῇ μὲ μικροὺς «σωροὺς» ἀπὸ μικροτέρους λίθους ποικίλων μεγεθῶν καὶ λάσπην ἢ χρώματα (πίν. 207β).

Τὰ κινητὰ εὐρήματα, ὀλίγα ἐφθαρμένα ὄστρακα καὶ μικρὰ τμήματα

ὠπτημένων κονιαμάτων, ἦσαν καὶ πάλιν (πρβ. *ΠΑΕ* 1980, 336) ἄνευ σημασίας διὰ τὴν χρονολόγησιν τῆς κατασκευῆς.

Ἀνατολικὴ Πεζούλα - Λιθόστρωτος ἄνοδος 60

(*ΠΑΕ* 1972, 286 πίν. 245α, παρένθ. πίν. Ζ'. *ΠΑΕ* 1980, 336 παρένθ. πίν. ΙΓ', ἄνευ τοῦ ὀνόματος).

Κατὰ τὸν καθαρισμὸν τοῦ Κυκλωπείου εἰς τὴν περιοχὴν τῆς λιθοστρώτου ἁνόδου, ἣτις ἀπὸ τοῦδε θὰ ὀνομάζεται *Λιθόστρωτον 60*, διεπιστώθη ὅτι τὸ λιθόστρωτον ἔχει πλάτος μεγαλύτερον τοῦ φαινομένου εἰς τὸ σχέδιον 1970-1980 (ὡς ἄνω) καὶ συνεχίζεται πράγματι ὑπὸ τὴν θεμελίωσιν τοῦ Κυκλωπείου. Ἐντὸς τῆς κατασκευῆς τοῦ λιθοστρώτου διακρίνεται καὶ κανονικὴ σειρὰ λίθων εἰς φορὰν Ν-Β, σχεδὸν παράλληλον πρὸς τὴν γραμμὴν τοῦ Α προσώπου τοῦ λιθοστρώτου (ἢ φαινομένη εἰς τὸ σχέδιον σειρὰ λευκῶν λίθων ἀνήκει εἰς τὴν ἐσωτερικὴν δομὴν τοῦ Κυκλωπείου, τοῦ ὁποίου εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ ἔχει καταστραφῇ ἡ ἐξωτερικὴ πλευρά). Ἡ διευθέτησις αὐτῇ τῶν λίθων τοῦ λιθοστρώτου ἐπανευρίσκεται καὶ εἰς ἄλλα καθαυτὸ λιθόστρωτα ἢ λιθόστρωτα ὑποθεμελιώσεων τῆς Βασιλικῆς, ὅπως π.χ. εἰς τὴν Περιοχὴν ΡΒ5. Δὲν παρατηρεῖται ὅμως εἰς πλακόστρωτα. Αὐτὰ ἀντιθέτως παρουσιάζουν ἐνίοτε ἀναβαθμοὺς ὕψους ὀλίγων ἐκ. (π.χ. Πλακόστρωτος Αὐλὴ 44, *ΠΑΕ* 1972, 285 κέ. Μεγάλῃ Αὐλῇ, *ΠΑΕ* 1977, 450).

Ἀσκαφος ζώνη μεταξὺ Περιοχῆς ΝΔ καὶ Περιοχῆς Ρ

Οἱ σχετικῶς εὐρεῖς ἀνερεύνητοι εἰσέτι ὑπὸ τῆς ἀποστολῆς τῆς Ἑταιρείας χῶροι μεταξὺ τῆς Ἐρυθρᾶς Οἰκίας, τῆς Περιοχῆς ΝΔ, τῆς Περιοχῆς Ρ καὶ νοτιώτερον, συνολικοῦ ἐμβαδοῦ περ. 350 τ.μ., ἀνασκαπτόμενοι θὰ ἀπέδιδον πολλὰ νέα πολύτιμα δεδομένα διὰ τὴν ἱστορίαν τοῦ οἰκισμοῦ. Ἀλλὰ ἡ ἐργασία ἐδῶ δὲν εἶναι εὐχερὴς λόγῳ τῶν βαθέων ἐπιχώσεων, μεγάλα τμήματα τῶν ὁποίων ἔχουν διαταραχθῇ ὑπὸ τῆς παλαιᾶς ἀνασκαφῆς Seager. Κατὰ τὸ παρὸν ἔτος ἤρchiσεν ἡ ἔρευνα αὐτῇ διὰ τῆς ἀφαιρέσεως τοῦ τράφου τοῦ συνεχιζόντος πρὸς Ν τὸν παλαιότερον ἀφαιρεθέντα τράφον ἐπὶ τοῦ ἰσχυροῦ μινωικοῦ Τοίχου ΡΑ1 (*ΠΑΕ* 1978, 306-307 καὶ πίν. 193. Νέα ὀνοματολογία Περιοχῆς Ρ: *ΠΑΕ* 1981, 376-379). Ἀφῆρέθη ἐπίσης τὸ ἀνώτερον τμήμα τῶν μεταξὺ τοῦ Κτηρίου Ο καὶ τῆς Περιοχῆς Ρ ἐπιχώσεων, καί, μὲ πολὺν μεγάλην λύπην ὅλων τῶν μελῶν τῆς ἀποστολῆς, ἡ ἐπὶ τοῦ τράφου κατὰ τὴν νοτίαν ἀπόληξιν τοῦ

Τοίχου ΡΑα καὶ τοῦ Διαδρόμου ΡΑ1 παλαιὰ ἐλαία, ἡ ὁποία ἐπὶ ἔτη ἐφιλοξένησε τὸ ὑπαιθρον-ὑπόδενδρον ἐργαστήριον καὶ τὴν τραπεζαρίαν τῆς ἀποστολῆς. Κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν ἐργασιῶν αὐτῶν ἔγιναν αἱ ἀκόλουθοι σχετικαὶ πρὸς τὸ Κτήριον Ο παρατηρήσεις (περὶ τῆς Ἑλαίας Ρ καὶ γενικώτερον περὶ τῶν νέων στοιχείων τῆς Περιοχῆς Ρ κατωτέρω):

Κτήριον Ο

(ΠΑΕ 1979, 326. ΠΑΕ 1980, 333 καὶ σχέδιον εἰκ. 1 σ. 332. ΠΑΕ 1981, 373-376 καὶ σχέδιον εἰκ. 2).

Κατὰ τὸν καθορισμὸν τῆς Α πλευρᾶς τοῦ Α-Ο1 (ἢ Δ-Ο2) καὶ δὴ κατὰ τὸ Ν αὐτῆς τμήμα διεπιστώθη ὅτι ὁ ἰσχυρὸς οὗτος τοῖχος ἐδράζεται ἐπὶ πυκνοῦ ὑποστρώματος θεμελιώσεως ἀπὸ καθαρὰν λάσπην λευκῶν χωμάτων κούσκουρα ἀνάμεικτον μὲ μικροὺς λίθους μεγέθους 5-15 ἐκ. Τὸ ὑπόστρωμα ἔχει εἰς τὰ ἐρευνηθέντα σημεῖα, τὰ ὁποῖα ἀκολούθως ἐστερεώθησαν μὲ τσιμεντόλασπην, πᾶχος μέχρι 20 ἐκ. τοῦλάχιστον. Ὁ φυσικὸς βράχος εὐρίσκεται εἰς τὸ ἐπίπεδον αὐτὸ περίπου ἀλλὰ πρὸς Α γίνεται κατωφερῆς, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἐπέβαλλεν εἰς τοὺς Μινωίτας οἰκοδόμους —προφανῶς κατὰ τὴν ἀντίληψιν των— τὴν λῆψιν προσθέτων μέτρων πρὸς μακρυτέραν ἀντιστήριξιν τοῦ Κτηρίου Ο. Πράγματι πολλοὶ τῶν λίθων, οἱ ὁποῖοι ἔχουν ἀναφανῆ κατὰ τοὺς παλαιότερους καὶ τοὺς προσφάτους καθαρισμοὺς εἰς τὴν τομὴν τοῦ Χώρου Ο2, εἰς βάθος κατὰ ὀλίγα ἐκ. μεγαλύτερον τῆς κάτω πλευρᾶς τῶν λίθων τοῦ Δ-Ο2, φαίνονται σταθεροὶ καὶ πιθανῶς σχηματίζουν ἰσχυρὸν καὶ μέγα, ἐκτεινόμενον πρὸς Α, ὑπόστρωμα ἀντιστηρίξεως-θεμελιώσεως τοῦ κτηρίου, ἀντιμετωπίζον τὴν κατωφερῆ κλίσιν τοῦ βράχου. Οἱ λίθοι οὗτοι, ἥτοι τῆς Τομῆς Ο2 (ἢ Χώρου Ο2), εὐρίσκονται εἰς ἐπίπεδον κατὰ τι χαμηλότερον τοῦ ἐπιπέδου τοῦ ΠΜ Λιθοστρώτου Ψα καὶ συγχέονται πρὸς αὐτό. Προφανῶς οἱ οἰκοδόμοι τοῦ Κτηρίου Ο, κατὰ τὰς ἐργασίας διαμορφώσεως τῶν ἰσχυρῶν τεχνητῶν ὑποστρωμάτων θεμελιώσεως-ἀντιστηρίξεως τοῦ κτηρίου, διετήρησαν τμήματα τῶν ΠΜ κατασκευῶν, θεωρήσαντες αὐτὰ ἐπαρκῶς σταθερὰ καὶ ἐντάξαντες αὐτὰ εἰς τὸ ὅλον σύστημα τῶν ἰδικῶν των θεμελιώσεων. Ὅτι τὸ σύστημα τοῦτο ἦτο πιθανώτατα ἐξόχως ἀνεπτυγμένον θὰ ἴδωμεν κατωτέρω κατὰ τὴν ἐξέτασιν τῆς Κατασκευῆς ΡΑδ.

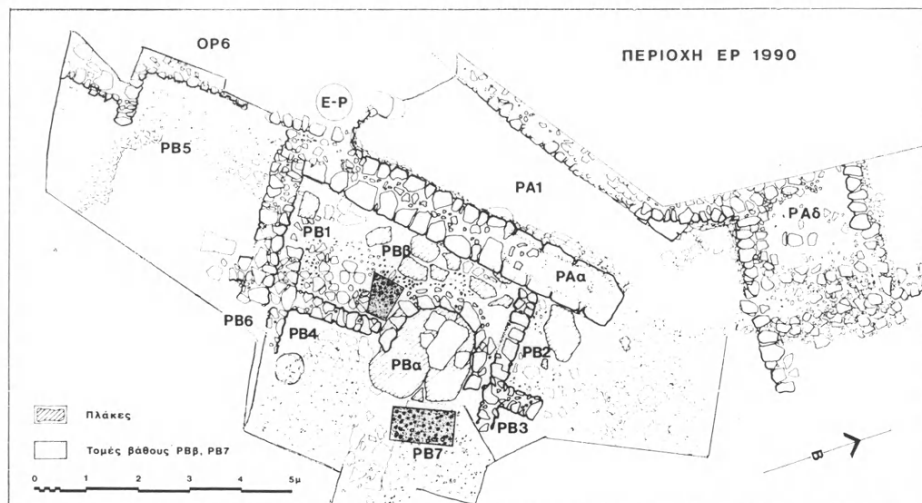
Τὸ ἀνῆκον εἰς τὸ Κτήριον Ο Λιθόστρωτον Οα, τοῦ ὁποῖου τμήμα σφύζεται βορειότερον, εἶναι θεμελιωμένον ἐπὶ τοῦ ΠΜ Λιθοστρώτου Ψα μὲ μεσο-

λαβοῦν τὸ τυπικὸν στρῶμα λάσπης ἀπὸ καθαρὸν χῶμα κούσκουρα πάχους μέχρι 20 ἐκ. καὶ τοὺς τυπικοὺς μικροὺς λίθους.

Κατασκευὴ ΡΑδ(?). Μέγα πέδιλον ἀντιστηρίξεως

Αἱ ὀγκῶδεις ἀλλ' ἀμελῶς ἐκτισμέναι Θεμελιώσεις ΡΑβ (πρβ. τὴν λίαν ἐπιμελῆ οἰκοδόμησιν τοῦ παρακειμένου Τοίχου ΡΑα) ἀπολήγουν πρὸς Α εἰς κατασκευήν, ἡ ὁποία ἀρχικῶς εἶχε θεωρηθῇ κλιμακωτὴ ἀνοδος (ΙΑΕ 1978, 306 καὶ σχέδιον εἰκ. 1 σ. 397, πρβ. διόρθωσιν ΙΑΕ 1981, 379). Οἱ καθαρισμοὶ 1990 ἔδειξαν ὅτι ὁ ὄγκος τῶν λίθων, τῶν ὁποίων τὴν Ν πλευρὰν ἀποτελεῖ ἡ ὑποτεθεῖσα κλίμαξ, ἔχει πλάτος Β-Ν περ. 2 μ. (κατὰ τὴν σύνταξιν τοῦ παρόντος δὲν μοῦ εἶναι προσιτοὶ σκάριφοι τῆς περιοχῆς καὶ ἀκριβεῖς μετρήσεις, ἰδὲ γενικὸν σχέδιον Περιοχῆς ΟΡ εἰς ΙΑΕ 1991) καὶ μᾶλλον κανονικὴν ἀπόληξιν εἰς τὴν Β πλευρὰν. «Κλίμαξ» καὶ Β ἀπόληξις δὲν εἶναι παρὰ αἱ πλευραὶ ἢ τὰ πρόσωπα, προφανῶς, μιᾶς ἰσχυροτάτης κατασκευῆς, μὲ κανονικῶς τοποθετημένους τοὺς λίθους καθ' ὅλον αὐτῆς τὸ πλάτος, δυναμένης νὰ θεωρηθῇ ἀντιστήριγμα ἀνδῆρου ἢ κτηρίου ὑπὸ τὸ ἐπίπεδον κυκλοφορίας (ἦτοι ὑπὸ τὰ δάπεδα τοῦ ἀνδῆρου ἢ τοῦ ἰσογείου τοῦ κτηρίου τούτου, τὸ ὁποῖον βεβαίως πρέπει νὰ ἀναγνωρισθῇ, ἐὰν κατάλοιπά του διατηροῦνται). Ἡ Κατασκευὴ ΡΑδ, ὅπως τοῦ λοιποῦ θὰ ὀνομάζεται, εἶναι κανονικὴ συνέχεια τῶν Θεμελιώσεων ΡΑβ καὶ ἡ πραγματικὴ λειτουργία της πρέπει νὰ ἐρευνηθῇ ἐν συσχετισμῷ πρὸς αὐτάς. Τὰ κύρια προβλήματα, τὰ ὁποῖα θὰ ἀντιμετωπίσῃ ἡ μελλοντικὴ ἔρευνα εἶναι: α) Ποία ἡ σχέσις τοῦ Τοίχου ΡΑα πρὸς τὰς Θεμελιώσεις ΡΑβ-ΡΑδ, καὶ β) Ποία ἡ σχέσις τῶν θεμελιώσεων τούτων πρὸς τοὺς λίθους τοῦ Χώρου Ο2 καὶ δι' αὐτῶν πρὸς τὸ Κτήριο Ο. Οἱ διαφορετικοὶ προσανατολισμοὶ τῶν ἀνωτέρω κτισμάτων —καὶ κυρίως τῶν ἰσχυρῶν Κτηρίων Ο καὶ Ρ (ΡΑα)— δυσκολεύουν τὴν ἔνταξιν των εἰς τὸν αὐτὸν οἰκοδομικὸν σχεδιασμόν, ἦτοι εἰς ἓν ἐνιαῖον κτήριο, ἐνῶ ἄλλη σημαντικὴ δυσκολία ὑπάρχει εἰς τὴν ἔτι χρονίζουσαν ἀδυναμίαν ἀκριβοῦς χρονολογήσεως τῶν κτισμάτων τούτων, παρὰ τὴν καταβληθεῖσαν καὶ πάλιν προσπάθειαν.

Σαφὲς εἶναι πρὸς τὸ παρὸν ὅτι τὸ σύνολον τῶν ὀγκωδῶν τούτων κατασκευῶν ἐδημιουργήθη πρὸς ἀντιμετώπισιν τῆς μεγάλης κλίσεως τοῦ ἐδάφους, φυσικοῦ βράχου ἢ ἀπλῶς σκληροῦ (πρβ. ΙΑΕ 1982), τοῦ πρὸς οἰκοδόμησιν χώρου, εἴτε πρόκειται περὶ μιᾶς εἴτε περὶ δύο οἰκοδομῶν ἢ οἰκοδομικῶν φά-

Εἰκ. 4. Περιοχή Ἑλαίας P (EP) καὶ χώρου PB5.

σεων. Ἡ διαφορὰ ἐπιπέδου ἐξεφράζετο καὶ πρὸ τῆς ἀνασκαφῆς διὰ τῆς διαφορᾶς ἐπιπέδου τῶν δύο καλλιεργούμενων ἀνδρήρων, ἥτοι τοῦ κατωτέρου ἀνατολικοῦ τῆς Περιοχῆς P καὶ τοῦ ἀνωτέρου τῆς Ἑλαίας P καὶ τοῦ Κτηρίου O, ἡ ὁποία ἔφθανε τὰ δύο μέτρα καὶ ἀντιμετωπίζετο διὰ τοῦ ἤδη πλήρως ἀπομακρυνθέντος μεγάλου τράφου, ὁ ὁποῖος ἡδράζετο κατὰ τὸ Β ἡμισυ τοῦ μήκους του ἐπὶ τοῦ ἰσχυροῦ μινωικοῦ Τοίχου PAα.

Ἑλαία P - Τομή χώρου PB5 - Νέα ἀρχιτεκτονικὰ στοιχεῖα

(Διὰ τὴν θέσιν τῆς ἐλαίας: ΠΑΕ 1981, παρένθ. πίν. ΙΘ' ἀκριβῶς ὑπὲρ τὸν καμπύλον ΝΑ μυχὸν τοῦ Διαδρόμου PA1. Πρβ. σχέδιον εἰκ. 3 αὐτ. σ. 377. Διὰ τὴν Περιοχὴν P ἐν γένει αὐτ. 376, ἀναφοραὶ κέ., ἐδῶ βλ. εἰκ. 4).

Εἰς τὸ νοτιώτατον τμήμα τῆς ἀνασκαφῆς καὶ τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου, πέραν τοῦ ἀνεσκαμμένου τμήματος τῆς Περιοχῆς P καὶ τῆς μεταξὺ αὐτῆς καὶ τοῦ Κτηρίου O ἀσκάφου ζώνης, ἐγιναν σημαντικαὶ διευθετήσεις, κυρίως πρὸς εὐπρεπισμὸν τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου ἀλλὰ καὶ πρὸς διευκόλυνσιν τῶν μελλοντικῶν ἐρευνῶν. Εἰς τὴν πρὸς ΝΑ νοητὴν εὐθείαν τοῦ Τοίχου PAα καὶ

μέχρι τοῦ ὁρίου τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου (νῦν Ν περίφραξις), ὑπῆρχεν ἀκόμη τὸ μὴ ἀπομακρυνθὲν κατὰ τὰς παλαιότερας ἐργασίας ὑπόλοιπον τοῦ χωρίζοντος τὴν δύο πεζοῦλες τοῦ κτήματος παλαιοῦ καὶ ὑψηλοῦ τράφου εἰς τὴν Α δὲ πλευρὰν αὐτοῦ καὶ εἰς ἔκτασιν περ. 35 τ.μ. ὑψοῦτο ὁ μέγας τρόχαλος ὁ ἀποτελεσθεὶς ἐκ τῆς διαλύσεως τοῦ Β ἡμίσεος τοῦ αὐτοῦ τράφου καὶ ἐκ τῶν μὴ σταθερῶν λίθων τῶν προελθόντων ἐκ τῶν ἀνασκαφέντων κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη (1978-1982) τμημάτων τῆς περιοχῆς.

Ἄνδρον μελέτης ἢ Belvedere III

Τὸ σύνολον τῶν λίθων τοῦ τράφου καὶ τοῦ τρόχαλου μετεκινήθη πρὸς τὸ ΝΑ ὅριον τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου, παρὰ τὴν περίφραξιν, καὶ διηυθετήθη ὡς ἄνδρον μὲ ξερολιθιᾶς ὑπὸ παραδοσιακοῦ τεχνίτου κατὰ τὸν ἀπλούστερον δυνατὸν τρόπον, ἥτοι ὡς ἀπλῇ διευθέτησις ἀγροτικοῦ κτήματος καὶ ὅχι ὡς ἄμυστος καὶ βάνυστος («ἀξιοποίησις») τουριστικοῦ χώρου. Μόνον οἱ ξερολιθιᾶς ἐστερεώθησαν, διὰ τὸν φόβον καταστροφῆς τῶν ὑπὸ τῶν ἀνατροπῶν παντὸς ἀνὰ τὰς κλιτῆς καὶ τὰς νάπας λίθου συλλεκτῶν ἐδωδύμων κοχλιῶν, δεδομένου ὅτι ὁ χώρος παραμένει ἀφύλακτος καὶ ἀνοιχτός, παρὰ τὴν πρόσφατον περίφραξίν του διὰ συρματοπλέγματος μὲ πληθώραν θυρῶν καὶ κλειθρῶν (ὣν οὐδέν, ὀλίγους μῆνας μετὰ τὴν «παραλαβὴν τοῦ ἔργου», λειτουργεῖ!) ὑπὸ τῆς ἀρμοδίας ἀρχαιολογικῆς Ἐφορείας. Ἡ ἐπιφάνεια τῆς κατασκευῆς ἐστρώθη διὰ χωμάτων, ὥστε νὰ ἀναπτυχθῇ ταχέως νέα βλάστησις καί, ἐπίσης, διὰ νὰ εἶναι δυνατὸν νὰ χρησιμεύῃ ὡς ἐπιφάνεια κυκλοφορίας τῶν ἐπισκεπτῶν καὶ σημεῖον θεᾶς καὶ μελέτης τῶν παρακειμένων ἀρχαιοτήτων καὶ τοῦ τοπίου. Πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον διεμορφώθη καὶ μικρὸν ἐλαφρῶς κεκλιμένον ἐπίπεδον ἐπικοινωνίας, ράμπα, μὲ τὴν ἄνω πεζούλαν εἰς τὸ ΝΔ ὅριον τῆς κατασκευῆς, καὶ μικρὰ κτιστὴ κλῖμαξ κατὰ τὴν Β αὐτῆς πλευράν. Ἡ κατασκευὴ ὠνομάσθη Ἄνδρον μελέτης ἢ Belvedere III, τοῦ ἀριθμοῦ σημαίνοντος ὅτι καὶ ἄλλαι διευθετήσεις γίνονται, ἀποβλέπουσαι εἰς τὴν δημιουργίαν δικτύου ἐπικοινωνίας καὶ σημείων θεᾶς καὶ μελέτης χάριν τῶν ἐπισκεπτῶν καὶ τῶν μελετητῶν τοῦ χώρου, πρὸς ἀποφυγὴν τῆς καταστρεπτικῆς διὰ τὰ ἀρχαῖα κυκλοφορίας ἐντὸς τῶν ἀνεσκαμμένων τμημάτων, τὰ ὁποῖα, βεβαίως, πρέπει νὰ προστατευθοῦν καὶ διὰ πολλῶν ἄλλων, καὶ πλέον ριζικῶν, τρόπων.

Ἡ ἐργασία διαλύσεως τοῦ τράφου τῆς Ἑλαιίας *P* καὶ τῆς διευθετήσεως τοῦ συνόλου τῶν ἀπερριμμένων λίθων τῆς περιοχῆς ἡλευθέρωσε σημαντικῆς ἐκτάσεως περιοχὴν πρὸς ἔρευναν. Ἡ ἀπομάκρυνσις τῆς ἐλαιίας κατέστη ἀναγκαία (ἀρχικὴ μας σκέψις ἦτο ἡ ἀνοικοδόμησις τμήματος τοῦ τράφου πρὸς προστασίαν τῆς) διὰ δύο λόγους: α) Ἐφάνη ὅτι αἱ ρίζαι τοῦ δένδρου εἶχον διαφυλάξει τμήμα μινωικοῦ τοίχου, τοῦ *B-PB5*, εἰς ὕψος περ. 1.30 μ. (ὕψηλότερον τοῦ σφζομένου ὕψους τοῦ Τοίχου *PBα*), καθέτου καὶ ἐν ἐπαφῇ πρὸς τὸν ἐπιβλητικὸν καὶ προβληματικῆς ἔτι ἡλικίας Τοῖχον *PBα*. β) Εἰς χαμηλότερον ἐπίπεδον, εἰς τὸν μυχὸν τοῦ Διαδρόμου *PA1*, εἰς τὸν *N* φαινόμενον ἄκρον τῶν Θεμελιώσεων *PAβ*, πλὴν νέων τινῶν ἀρχιτεκτονικῶν στοιχείων, ἐφαίνετο εἰς τὴν τομὴν χαλαρὸς λιθοσωρὸς, ὁ ὁποῖος δὲν ἀπεκλείετο, ἐρευνώμενος, νὰ ἀπεδεικνύετο τμήμα στρώματος καταστροφῆς, κατὰ τὰ ἀναλόγως, κατὰ τὴν ἰδικήν μου ἀντίληψιν, συμβαίνοντα εἰς τὴν Φαιστόν (ιδὲ Ζώην, Φαιστιανά, *AE* 1965, πίν. 8-9, καὶ κείμενον αὐτ. σ. 101-102), πρᾶγμα τὸ ὁποῖον δὲν θὰ εἶχε μικρὰν σημασίαν.

Αἱ ἐργασίαι ἀπομακρύνσεως καὶ διευθετήσεως τῶν λίθων καὶ ἡ παράλληλος ἀπομάκρυνσις τῆς Ἑλαιίας *P* καὶ ἀφαίρεσις τῶν περὶ καὶ *N* αὐτῆς ἀναμείκτων ἐπιχώσεων, ὡς ἐξετέθη ἀνωτέρω, εἶχε τὰ ἐξῆς ἀποτελέσματα:

Τοῖχος *PAα*

Ὁ ἰσχυρὸς Τοῖχος *PAα* ἔχει συνολικὸν μῆκος 6.90 μ. καὶ τὰ δύο ἄκρα τοῦ *B* καὶ *N* ἔχουν κανονικὴν ἀπόληξιν, ἥτοι δὲν φαίνονται κατεστραμμένα. Τὸ ὕψος τοῦ τοίχου εἶναι περ. 1.30, μὲ ἀὐξομειώσεις ἀναλόγως τῶν διαφορῶν ὕψους τῆς κατωτάτης γραμμῆς θεμελιώσεως, ἀλλὰ λίαν ἐνδιαφέρον εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ ἄνω σφζόμενον ἐπίπεδον αὐτοῦ εὐρίσκεται εἰς τὸ αὐτὸ περίπου ἀπόλυτον ὕψος, ὅπου καὶ διασώζεται ἀστράκι, ἥτοι ὠπτημένα τμήματα συνδετικῆς τῶν λίθων λάσπης καὶ κονιάματος τῆς *Δ* παρειᾶς τοῦ τοίχου. Τὸ μεγαλύτερον τμήμα μάζης ὠπτημένου πηλοῦ καὶ μικρῶν λίθων σφύζεται εἰς τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ *B* τμήματος τοῦ τοίχου καὶ ἐρμηνεύει τὸ πρόβλημα τῆς ἰσοϋψείας τῆς ἰσχυρᾶς ταύτης κατασκευῆς: Τὰ ἀνώτερα τμήματα ἦσαν ἐκτισμένα διὰ μικροτέρων λίθων μὲ χρῆσιν μεγάλων ποσοτήτων πηλοῦ, πιθανῶς καὶ μὲ τὴν χρῆσιν ξύλων, ὅπως ἡ Ἐρυθρὰ Οἰκία (*Βασιλική* I, 39 κέ.). Ἡ ἀνωτέρω ἐρμηνεία ἀποδεσμεύει τοὺς πολλοὺς μεγάλους μετακινημένους λίθους τῆς Περιο-

χῆς Ρ — ὦν μεταξὺ καὶ ὁ «βαίτυλος*» — ἐκ τῆς ἀποδόσεώς των εἰς τὸν Τοῖχον ΡΑα. Οὗτος βεβαίως δὲν ἦτο ὁ μόνος τοῖχος ἰσχυρᾶς κατασκευῆς τοῦ κτηρίου ἢ τῆς οἰκοδομικῆς φάσεως εἰς τὴν ὁποίαν ἀνήκει: Διὰ τὰ ἐλάχιστα κατάλοιπα ἐτέρου ἰσχυροῦ τοίχου εἰς τὴν Περιοχὴν Ρ, τοῦ Τοίχου ΡΑγ ἰδὲ ΠΑΕ 1981, 378.

Χῶρος PB5 - Νέοι Τοῖχοι Β - PB5 καὶ Δ - Ρβ5

(Πρβ. σχέδιον ΠΑΕ 1981, 377 εἰκ. 3).

Τὰ ὀρίζοντα τοὺς Χώρους PB1, PB2, PB5 τοιχάρια, δυσκόλως διακριθέντα, κατὰ τὰς παλαιότερας ἐργασίας, τῆς μάζης τῶν λίθων καὶ λιθαρίων τῶν ὑποστροφμάτων θεμελιώσεως, δὲν παρέμενον ὅλα «εἰς ἐπίπεδον χαμηλότερον (τῶν μὴ εὐρεθέντων) δαπέδων», ὅπως εἴχομεν ὑποθέσει παλαιότερον (ΠΑΕ 1980, 334), ἀλλ' ἀπετέλουν — τοῦλάχιστον μερικὰ — κανονικοὺς τοίχους, ὅπως ἔδειξαν οἱ καθαρισμοὶ νοτιῶς τοῦ Τοίχου ΡΑα καὶ τοῦ Χώρου Ρβ5.

Ἐκ τῶν δύο παραλλήλων καὶ ἐν ἐπαφῇ τοίχων, τῶν ὀριζόντων ἀπὸ Β τὸν Χῶρον PB5 ὁ νοτιώτερος συνεχίζεται πρὸς Δ εἰς τὸ σημεῖον ἀκριβῶς ὅπου λήγει καὶ ἀκκομβᾷ καθέτως ἐπ' αὐτοῦ ὁ Τοῖχος ΡΑα. Ὅπως ἤδη ἐσημειώθη εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο ὁ Β-PB5 σφύζεται μάλιστα εἰς ὕψος μεγαλύτερον κατὰ

* WARREN, O Baetyls, *Op. Ath.* 18, 1990, 193 - 206. Περὶ τοῦ «βαίτυλου» τῆς Βασιλικῆς αὐτ. 202 καὶ εἰκ. 17. Ἡ σημειουμένη ἐκεῖ γνώμη μου περὶ τῆς πιθανότητος τὸ ἡμικυκλικὸν κτίσμα νὰ εἶναι κατάλοιπον ἐξωκκλησίου δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ εὐσταθήσῃ, καθ' ὅσον ἡ «ἀψίς» εὐρίσκεται εἰς τὴν δυτικὴν — καὶ ὅχι, ὡς ἔδει, εἰς τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν — τοῦ ὑποτιθεμένου ἀρχικοῦ κτίσματος. Τὸ ἡμικυκλικὸν οὐδεμίαν ἔχει σχέσιν πρὸς τὸ αἶψαν ἢ χιλιετίαν παλαιότερόν του Πλακόστρωτον ΡΒα. Ὁ «βαίτυλος» ἀνήκει εἰς τὴν ὁμάδα τῶν ἐλευθέρων μεγάλων λίθων, ἀρκετοὺς τῶν ὁποίων ἔχομεν συγκεντρώσει ὑπὸ τὴν πλησίον κερατέαν, ἀποτελοῦντας τώρα τὴν «τραπεζαρίαν» τῆς ἀποστολῆς μας. Οἱ λίθοι αὗτοι προέρχονται ἐκ διαλύσεως τοίχου ἢ τοίχων μινωικῶν τοῦ «ὀρίζοντος τῶν μεγάλων λίθων», εἰς τὸν ὅποιον ἀνήκουν οἱ τοῖχοι ΡΑα, ΡΑγ καὶ τμήμα τοίχου ἐντὸς τοῦ Δωματίου 38α τῆς Ἱερῶς Οἰκίας. Περὶ τῶν Πλακοστρώτων ΡΑα καὶ ΡΑβ, καὶ γενικώτερον περὶ τοῦ συνθέτου συστήματος θεμελιώσεων, τῶν ὁποίων ἀποτελοῦν τὴν ἐν μέρει σωζομένην ἄνω ἀπόληξιν, ἰδὲ τὰ νέα ἀνασκαφικὰ δεδομένα εἰς ΠΑΕ 1991, τὰ ὅποια ἠμπούσαν τὴν ἀποστολήν μας νὰ χωρήσῃ εἰς τὴν σκοπομένην «ἀναστήλωσιν τοῦ βαίτυλου ἐντὸς τοῦ ἀψιδωτοῦ τοῦ ἱεροῦ». Κατὰ τὰς προσφάτους (1991) ἐργασίας στερεώσεως τοῦ ἡμικυκλικοῦ κτίσματος οὐδὲν στοιχεῖον χρονολογήσεως τοῦ κτίσματος τοῦτου προέκυψε. Οἱ ἐκατέρωθεν τοῦ «βαίτυλου» χαλαροὶ λίθοι ἀπεμακρύνθησαν.

περ. 30 ἐκ. μ. τοῦ ΡΑα. Ὁ νέος τοῖχος Β-ΡΒ5 ἔχει πλάτος 65-68 ἐκ., ἥτοι ἀρκοῦντως μικρότερον τοῦ ΡΑα καὶ κατὰ πολὺ μεγαλύτερον τοῦ πλάτους τῶν τοίχων τῶν πλείστων, ἰδίᾳ τῶν ΠΜ κτισμάτων τῆς Βασιλικῆς, ἐνῶ οἱ λίθοι του εἶναι κατὰ πολὺ μικρότεροι τῶν λίθων τοῦ ΡΑα, ταυτιζόμενοι, ὡς πρὸς τὸ μέγεθος, μὲ τοὺς λίθους τῶν πλείστων ΠΜ κτισμάτων τῆς Βασιλικῆς. Εἰς τὴν πρὸς ΝΔ νοητὴν προέκτασιν τοῦ Τοίχου ΡΑα καὶ μὲ ἐλαφρὰν πρὸς Ν ἀποκλινῶν διεπιστώθησαν, μετὰ τὴν ἀφαίρεσιν τοῦ τράφου καὶ ἱκανῆς ποσότητος καθαρῶν σκοτεινοχρόων χωμάτων, θεωρηθέντων ἀπερριμμένων ἐδῶ ὑπὸ τῆς ἀνασκαφῆς Seager, κατάλοιπα ἐτέρου τοίχου εἰς κακὴν κατάστασιν διατηρήσεως, ὁ ὁποῖος ὀρίζει τὸν Χῶρον ΡΒ5 ἀπὸ ΒΔ καὶ ὠνομάσθη (κατὰ τὸ ἀνωτέρω ἐκτεθὲν ἀπλοστευτικὸν σύστημα) *Τοῖχος Δ-ΡΒ5*.

Ὁ νέος τοῖχος διασφίξει μίαν ἕως τρεῖς σειρὰς λίθων τῶν κατωτάτων στρώσεων τοῦ θεμελίου. Ὁρατὴ εἶναι ἀκόμη μόνον ἡ Α παρειὰ του, καθ' ὅσον κατὰ τὴν Δ πλευράν του διασφίζεται ἄσκαφος καθαρὰ ἀρχαιολογικὴ ἐπίχωσις, ὑπερβαίνουσα κατὰ 20 καὶ πλέον ἐκ. τὸ ὕψος διατηρήσεώς του, ἡ ὁποία δὲν ἡρευνήθη εἰσέτι. Ἐπειδὴ ἡ ἐπίχωσις αὕτη φαίνεται ἀποτελουμένη ἐκ μικρῶν λίθων κυρίως, εἶναι πιθανὸν ὁ Τοῖχος Δ-ΡΒ5 νὰ λειτουργῇ ὡς ἀντιστήριγμα τοῦ στρώματος τούτου τῶν μικρῶν λίθων. Εἰς μελέτην καὶ στερέωσιν τοῦ τοίχου δὲν προέβημεν, γνωρίζοντες ἐκ μακρᾶς πείρας ὅτι ἡ ἐκθεσις νεωστὶ ἀνεσκαμμένων ἐρειπίων εἰς τὰς βροχὰς ἐνὸς ἢ δύο χειμῶνων (ἀφοῦ βεβαίως ληφθοῦν στοιχειώδη μέτρα προστασίας, ὅπου τοῦτο εἶναι ἀναγκαῖον) διευκολύνει μεγάλως τὴν μελέτην.

Ὁ Χῶρος ΡΒ5 ἔχει τώρα σαφῆ ὅρια κατὰ τὰς δύο αὐτοῦ πλευράς, τοὺς μινωικοὺς τοίχους, οἱ ὁποῖοι βεβαίως δὲν εἶναι ἀκόμη γνωστόν, ἂν συνανήκουν εἰς τὸ αὐτὸ κτίσμα, ἐνῶ κατὰ τὰς ἑτέρας δύο πλευράς ὀρίζεται ὑπὸ τοῦ Δ τοίχου τοῦ ὑφ' ἡμῶν κτισθέντος Belvedere III καὶ τῆς ράμπας. Οἱ καθαρισμοὶ εἰς ὅλην τὴν ἑκτασιν τοῦ οὕτω ὀριζομένου Χώρου ΡΒ5 ἀπεκάλυψαν, μετὰ τὴν ἀπομάκρυνσιν τῶν χαλαρῶν ἐπιχώσεων, εἴτε τμήματα καθαρῶν ἀρχαιολογικῶν ἐπιχώσεων εἴτε τὸν φυσικὸν σκληρὸν βράχον. Κατὰ τὴν ΝΔ γωνίαν καὶ κατὰ τὸ κέντρον τοῦ χώρου εὐρέθησαν τμήματα τῶν τυπικῶν πλέον διὰ τὴν Βασιλικὴν ὑποστρωμάτων θεμελιώσεων ἐκ χωμάτων καὶ μικρῶν λίθων ἐδραζόμενα ἀπ' εὐθείας ἐπὶ τοῦ βράχου. Ἐν μέρει ἐπὶ τοῦ στρώματος τῶν μικρῶν λίθων ὑπάρχουν μεγαλύτεροι λίθοι, πιθανῶς τμήματα καὶ αὐτοὶ τοῦ ἀρχικοῦ γεμίσματος τῶν θεμελιώσεων. Σκληρὸν στῶμα μικρῶν λίθων διεπιστώθη,

ὅπως σημειοῦται εὐθὺς ἀνωτέρω, καὶ εἰς τὴν Δ πλευρὰν τοῦ Τοίχου Δ-PB5 εἰς ὑψηλότερον ἐπίπεδον. Τὸ γεγονός τοῦτο, ἐν συσχετισμῷ καὶ πρὸς τὴν διαπιστουμένην εἰς τὰ ἀποκαλυφθέντα τμήματά του ἀνάλογον κλίσιν τοῦ βράχου, ἦτοι ἀπὸ Δ πρὸς Α, δεικνύει ὅτι τὸ σύνολον τῶν νέων δομικῶν στοιχείων τῆς περιοχῆς, ἦτοι τοῦλάχιστον τὰ τμήματα ὑποθεμελιώσεων μὲ μικροὺς λίθους καὶ ὁ Τοῖχος Δ-PB5, ἀνῆκον ποτὲ εἰς τὸ αὐτὸ ἰσχυρὸν σύστημα θεμελιώσεων τοῦ αὐτοῦ κτίσματος. Ἡ ἀπόδοσις τῶν καταλοίπων τούτων μετὰ τοῦ Τοίχου Β-PB5 εἰς τὸ αὐτὸ κτήριο εἰς τὸ ὁποῖον ἀνήκουν καὶ τὰ ἔτερα ἀντιστοίχου κατασκευῆς κατάλοιπα τῆς Περιοχῆς Ρ, —πλὴν βεβαίως τῶν νεωτέρων ἰσχυρῶν Τοίχων ΡΑα καὶ ΡΑγ—, θὰ ἐσήμαινε τὴν ἀναγνώρισιν ἐνὸς τῶν ἀξιολογωτέρων κτισμάτων τῆς ΠΜ ἐποχῆς ἐν γένει (πρβ. *ΙΑΕ* 1980, 334-335). Περὶ τούτου ὁμως θὰ ἀποφασίσῃ ἡ μελλοντικὴ ἔρευνα.

Πλακόστρωτον ΡΒβ: Καταστροφή καὶ ἀποκατάστασις

(*ΙΑΕ* 1978, 307 εἰκ. 4. *ΙΑΕ* 1981, 377 εἰκ. 3).

Ἡ μόνη γενομένη κατὰ τὰ ἔτη τῆς ἀπουσίας μας καὶ τῆς ἀπομακρύνσεως τοῦ φύλακος τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου ὑπὸ τῆς ἀρμοδίας ἀρχαιολογικῆς Ἐφορείας σημαντικὴ καταστροφή εἶναι τοῦ Πλακοστρώτου ΡΒβ εἰς τὴν Α πλευρὰν τοῦ Τοίχου ΡΑα. Ἡ καταστροφή συνίστατο εἰς τὴν ἀπλήν, ἦτοι ἄνευ σκαφῆς, ἀφαιρέσιν πέντε πλακῶν, εἰς τὴν θραῦσιν μιᾶς ἐξ αὐτῶν καὶ τὸν διασκορπισμὸν τῶν τεμαχίων της, εἰς τὴν ἐγκατάλειψιν ἐτέρας μακρὰν τῆς ἀρχικῆς θέσεώς της καὶ εἰς τὴν κλοπὴν τῶν ἄλλων. Ἄλλη σκόπιμος καταστροφή ἢ κλοπὴ ἄλλων ὑλικῶν δὲν διεπιστώθη ἀλλὰ δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἀποκλεισθῇ.

Εἶναι σαφές ὅτι δὲν πρόκειται περὶ ἀπλοῦ βανδαλισμοῦ, ἀφοῦ ἔγινε ἐπιλογὴ καὶ μεταφορὰ εἰς ἄγνωστον μακρινὴν θέσιν τῶν μεγάλου βάρους πλακῶν. Δὲν πρόκειται ἐπίσης περὶ πράξεως θησαυροθηρίας, δὲν ὑπέθεσε δηλαδὴ ὁ βάνδαλος ὅτι ἀφαιρῶν τὰς πλάκας θὰ ἀνεύρισκε σκάπτων εἰς τὴν θέσιν των πολύτιμα πράγματα, διότι τὸ χῶμα (ἢ τυπικὴ λάσπη ἀπὸ καθαρὸν λευκὸν κουσκουρόχωμα) ὑποδοχῆς τῶν πλακῶν, τὸ ἀνώτερον δηλαδὴ τμήμα τοῦ ἰσχυροῦ ὑποστρώματος θεμελιώσεως τοῦ πλακοστρώτου (ιδὲ σχετικῶς κατωτέρω τὰ δεδομένα τῆς Τομῆς ΡΒβ) εὐρέθη ὑπὸ τῆς ἀποστολῆς μας (1989 καὶ 1990) ἀπολύτως ἄθικτον, διέσωζε μάλιστα καλῶς τὰ ἀποτυπώματα τῶν ἀφαιρεθει-

σῶν πλακῶν, πρῶγμα τὸ ὁποῖον διηυκόλυνε μεγάλως τὴν ἀποκατάστασιν τοῦ πλακοστρώτου.

Κατὰ τὴν γνώμην τῶν ἐργατῶν μας αἱ πλάκες (ἐκ ψαμμιτικοῦ, ἀρκούντως σκληροῦ ἀσβεστολίθου) ἐκλάπησαν διὰ τὰ χρησιμοποιοῦν εἰς τὴν κατασκευὴν ἢ ἐπισκευὴν παραδοσιακοῦ φούρνου. Τὸ θέμα ἔχει βεβαίως καὶ ἀρχαιολογικὸν ἐνδιαφέρον (ὕλικά καὶ συμπεριφορὰν ἐν σχέσει πρὸς αὐτὰ δὲν μελετῶμεν εἰς τὰς ἀνασκαφάς;), ἀλλὰ πρὸς τὸ παρὸν δὲν παρηκολουθήθη περαιτέρω. Ἐνδιαφέρον εἶναι τὸ γεγονός ὅτι ἐκτεθειμένον ἐπὶ ἓν τοῦλάχιστον ἔτος, ἀπὸ Αὐγούστου εἰς Αὐγουστον, τὸ χῶμα ὑποδοχῆς τῶν πλακῶν παρέμεινεν ἄθικτον ἀπὸ βροχᾶς καὶ βλάβησιν. Τοῦτο πιστεύω ὅτι ἐπιβεβαιοῖ τὴν γνώμην ὅτι τὰ λευκὰ χρώματα πράγματι συνετίθεντο εἰς λάσπην διὰ τῆς χρήσεως ὕδατος —ἢ τεχνικὴ θὰ ἦτο εἴτε ἀνάμειξις εἴτε συμπίσεις διὰ βαρέος λίθου ἢ τύψις διὰ χαλίκων δυναμένων νὰ κρατηθοῦν διὰ τῆς χειρὸς ἢ συνδυασμὸς τῶν τεχνικῶν τούτων— καὶ καθίσταντο ἐκ νέου συμπαγῇ ὅπως εἰς τὸ πέτρωμα προελεύσεώς των. Ἡ χαλάρωσις ἐπομένως καὶ ἀμαύρωσις των διὰ τῆς ἐπενεργείας τῆς βλαστήσεως κυρίως, ἀπαιτεῖ πολὺ χρόνον μετὰ τὴν ἀποκάλυψιν καὶ ἐκθεσίν των εἰς τὴν ἐπήρρειαν τῶν φυσικῶν παραγόντων. Πρβ. ΠΑΕ 1981, σημ. σ. 376. Σημειωτέον ὅτι παραπλησίους τεχνικοὺς τρόπους καὶ ὕλικά ἐχρησιμοποιοί, ἕως προσφάτως, ἡ παραδοσιακὴ οἰκοδομικὴ τῆς Κρήτης καὶ τοῦ Αἰγαίου διὰ τὴν κατασκευὴν δαπέδων καὶ δωματίων.

Ἡ ἀποκατάστασις τοῦ πλακοστρώτου ἔγινε ἐν μέρει μὲ τὰς ἀφαιρεθείσας πλάκας (μία ἀκεραία καὶ τεμάχια ἄλλης) καὶ ἐν μέρει μὲ πλάκας τοῦ αὐτοῦ ὕλικου: Μία προῆλθεν ἐκ τοῦ τακτοποιουμένου ὕλικου τῶν διασπάρτων, ἐνῶ δύο καλὰς πλάκας, σχεδὸν ἀντιστοίχους τῶν κλαπεισῶν, προσέφερον ὁ παλαιὸς συνεργάτης καὶ φίλος τῆς ἀνασκαφῆς, νῦν πυροσβέστης κύριος Πέτρος Περάκης. Αἱ νέαι πλάκες συνεπληρώθησαν εἰς τὸ ἀρχικὸν σχῆμα τῶν ἀφαιρεθεισῶν μὲ τσιμέντο, συμφώνως πρὸς τὰ σφζόμενα ἀποτυπώματα. Ἡ περιγραφομένη κατωτέρω τομὴ εἰς τὸ ὑπόστρωμα θεμελιώσεως τοῦ πλακοστρώτου ἔγινε, μετὰ τὴν ἀποκατάστασίν του, εἰς τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τῆς κεντρικῆς ἀνατολικωτέρας πλακός, τῆς πλησιεστέρας πρὸς τὸ ἐπὶ τοῦ εἰς χαμηλότερον ἐπίπεδον εὐρισκομένου Πλακοστρώτου PBα ἡμικυκλικὸν κτίσμα.

Τομή ὑπὸ τὸ Πλακόστρωτον ΡΒβ

(ΠΑΕ 1981, 377 εἰκ. 3. Ἰδὲ τὴν συνέχειαν τῆς παρούσης ἐρεύνης εἰς ΠΑΕ 1991).

Αἱ κατὰ χώραν εὐρισκόμεναι πλάκες τῆς Περιοχῆς ΡΒ εὐρίσκονται κανονικῶς ἐκτισμέναι εἰς περισσότερα τοῦ ἐνὸς ἐπίπεδα, ὧν τὰ δύο κυριώτερα ΡΒα καὶ ΡΒβ, ἔχοντα διαφορὰν ἐπιπέδου μιᾶς χαμηλῆς βαθμίδος, δυνατόν ποτὲ νὰ συνανῆκον εἰς τὸ αὐτὸ βαθμιδωτόν, μὲ πολὺν κόπον καὶ ἐξαιρετον ἐπιμέλειαν, ὠκοδομημένον πλακόστρωτον, ὅπως κατ' ἀρχὴν δεικνύει ἡ μεγάλη ὁμοιότης εἰς τὴν χρῆσιν λίαν ἰσχυρῶν ὑποστρωμάτων θεμελιώσεως ἐκ μικρῶν λίθων καὶ καθαρῶν λευκῶν χωμάτων (πρβ. καὶ Βαθμιδωτὸν Πλακόστρωτον 44).

Τὸ παλαιότερον ἐρευνηθὲν ὑπόστρωμα θεμελιώσεως τοῦ Πλακοστρώτου ΡΒα εἰς τὸν Χῶρον Ρβ7 (= Χῶρος Ρ8 εἰς ΠΑΕ 1980, 334) ἐχρονολογήθη, βάσει τῶν πολλῶν ἐντὸς αὐτοῦ περιεχομένων ἀμιγῶς ΠΜ ὀστράκων, εἰς τὴν ὥριμον ΠΜ Πβ βαθμίδα (αὐτ. 333-335). Βεβαίως ἀπαραίτητοι εἶναι ἀκόμη πολλοὶ ἑλεγχοί, καὶ διὰ τὴν ἀπόδοσιν τῶν δύο πλακοστρώτων εἰς τὴν αὐτὴν κατασκευὴν καὶ διὰ τὴν ὀριστικὴν χρονολόγησίν των. Εἷς τῶν ἐλέγχων τούτων εἶναι ἡ εὐθὺς ἀμέσως περιγραφομένη τομή:

Ἡ τομή, διαστάσεων μόλις 70×50 ἐκ., (γενομένη κυρίως χάριν τῶν συμμετεχόντων εἰς τὰς ἐργασίας τοῦ 1990 φοιτητῶν) ἐπροχώρησε μέχρι βάθους 50-55 ἐκ. χωρὶς νὰ φθάσῃ τὸν φυσικὸν βράχον. Τὸ εὐθὺς ὑπὸ τὰς πλάκας στρώμα λάσπης ἐκ καθαρῶν λευκῶν χωμάτων (στρώμα ἐδράσεως τῶν πλακῶν) ἔχει πάχος περ. 5 ἐκ. καὶ ἀποτελεῖ τὴν ἄνω ἀπόληξιν τοῦ συμπαγοῦς στρώματος ἐκ μικρῶν πυκνῶν λίθων καὶ ὀλίγων χωμάτων, κυρίου προφανῶς τμήματος τῶν ὑποστρωμάτων θεμελιώσεως, τὸ ὁποῖον ἔχει πάχος 30 ἐκ. εἰς τὸ σημεῖον τῆς τομῆς (πρβ. τὰ 50 καὶ πλέον ἐκ. τοῦ στρώματος λιθαρίων τοῦ Χώρου ΡΒ7 ἑ.ἀ.). Βαθύτερον ἀκολουθεῖ νέον στρώμα ἐκ καθαρῶν, συμπαγῶν χωμάτων («στρώμα λάσπης»), τὸ ὁποῖον ἐσκάφη μέχρι βάθους 20 ἑτι ἐκ., χωρὶς νὰ παρουσιάσῃ ἀλλαγὴν. Ἄν καὶ ἡ ἀνασκαφὴ δὲν ἐπροχώρησεν εἰς μεγαλύτερον βάθος, ὑποθέτομεν ὅτι τὸ στρώμα τοῦτο εἶναι τὸ εὐθὺς ἐπὶ τοῦ βράχου στρωθέν. Τὰ ἐκ τῆς Τομῆς ΡΒβ κινητὰ εὐρήματα ἦσαν λίαν ἐφθαρμένα ὄστρακα κεραμεικῆς καὶ μικρά, μεγέθους μέχρι 7 ἐκ., τεμάχια ὠπτημένων κονιαμάτων. Ἐπίσης ἐλάχιστα τρίμματα ὀστέων ζώων. Τὰ εὐρήματα τῶν δύο στρωμάτων ἐκρατήθησαν χωριστὰ εἰς δύο ομάδας, ἀλλ' ὁ καθαρισμὸς ἔδειξεν ὅτι αἱ δύο ομάδες ἐταυτίζοντο ἀπολύτως ὡς πρὸς τὰ ἐπὶ μέρους ἐνδεικτικὰ

γνωρίσματά των, πρᾶγμα ἀποτελοῦν μίαν ἔτι ἔνδειξιν ὅτι τὰ διαφόρου συστάσεως ἐπὶ μέρους στρώματα ἀποτελοῦν τμήματα, ἐπαλλήλους στρώσεις, τοῦ αὐτοῦ συστήματος θεμελιώσεως.

Ἡ ὁμάς ὀστράκων (1990: ὁμάς 11), ἀμιγῶς ΠΜ, περιέχει, ὡς καὶ αἱ ἀντίστοιχοι τοῦ Χώρου PB7 (ιδεὲς εὐθὺς ἀνωτέρω), παραδείγματα καὶ τῶν τριῶν τυπικῶν ΠΜ ρυθμῶν, ἤτοι Κουμάσας, Βασιλικῆς καὶ λευκοῦ (τόσον «λευκὸν ἐπὶ λευκοῦ» ὅσον καὶ «λευκὸν ἐπὶ ὠχρολύκου»). Ἡ κυρία διαφορὰ μεταξὺ τῆς παρούσης ομάδος καὶ τῆς τοῦ Χώρου PB7 εἶναι ὅτι ἐδῶ δὲν εἶναι τόσον ἔντονος ἡ παρουσία τοῦ ρυθμοῦ Βασιλικῆς, ἀλλὰ τοῦτο ἴσως ὀφείλεται εἰς τὴν πολὺ μικρὰν ἔκτασιν τῆς τομῆς.

Ὀλίγα τεμάχια ὠπτημένων κονιαμάτων παρουσιάζουν τμήματα μελανά, μὲ ὑαλώδη ὕφην καὶ λάμψιν εἰς τὰς θραύσεις, τούτου σημαίνοντος τὴν ἐκθεσίαν των εἰς λίαν ὑψηλὰς θερμοκρασίας. Ἐπομένως τὸ κτίσμα ἐκ τοῦ ὁποίου προέρχονται, ἀρχαιότερον τοῦ Πλακοστρώτου PBβ, κατεστράφη ὑπὸ πυρκαϊᾶς. Ἡ παροῦσα παρατήρησις δύνανται, ὡς εἰκός, νὰ ἔχη σημαντικὴν ἐπήρρειαν εἰς τὸ ἐν γένει ἱστορικὸν σχῆμα τοῦ οἰκισμού, ἀλλὰ θὰ ἀξιολογηθῇ μετὰ τὴν συγκέντρωσιν δεδομένων καὶ ἐκ πολλῶν ἄλλων ἀναλόγων τομῶν.

Περὶ τῶν μικρῶν λίθων τῆς τομῆς PBβ

Οἱ λίθοι ἔχουν μέγεθος 5-15 ἐκ., καὶ οἱ περισσότεροι εἶναι ἐκ σχετικῶς σκληροῦ κούσκουρα, λεπτοκόκκου ψαμμιτικῆς ὕφης. Εἰς μικρότερον ἀριθμὸν ἀπαντοῦν χάλικες (θαλάσσιου) τῶν αὐτῶν μεγεθῶν ἐκ κυανοτέφρου λίαν σκληροῦ μεταμορφικοῦ ἀσβεστολίθου καὶ ἄλλοι ἐξ ἀρχαιότερου ψαμμιτικοῦ πετρώματος. Ἡ προέλευσις τοιούτου ὕλικου ἔχει διττὰς τὰς ἀρχικὰς πηγὰς: Εἴτε ἐκ συλλογῆς τῶν εἰς τὰς ἐκτεθειμένας ἐπιφανείας τοῦ κούσκουρα ἀπαντώντων ἀφθόνως, ἔνεκα διαβρωτικῶν ἐπενεργειῶν, λιθαρίων, εἴτε ἐκ κανονικῆς λατομῆσεως τοῦ κούσκουρα, καθ' ἣν κύριον προῖόν εἶναι βεβαίως οἱ μεγαλύτεροι λίθοι, 20-45 ἐκ. ἢ καὶ μεγαλύτεροι, πρὸς οἰκοδόμησιν τῶν τοίχων, καὶ δι' ἄλλας τινὰς χρήσεις, ἐνῶ οἱ μικροὶ λίθοι εἶναι δεύτερον ἀλλὰ πολύτιμον προῖόν. Τὸ ἀρχικὸν λατομούμενον πέτρωμα κούσκουρα περιέχει ὡς μητρικὸν καὶ τοὺς σκληροτέρους θαλασσίους χάλικας. Τρίτη πιθανὴ πηγὴ τῶν λιθαρίων, καὶ παντὸς οἰκοδομικοῦ ὕλικου, εἶναι βεβαίως τὰ ἐρείπια παλαιότερων κτισμάτων.

Οἱ μικροὶ ἐκ κούσκουρα λίθοι τῆς Τομῆς PBβ ἔχουν ἀρκούντως γωνιώδεις —διὰ τὸ ὕλικόν τοῦτο— τὰς θλάσεις, ἐνῶ οἱ ἐκ διαβρώσεως προερχόμενοι

—όρατοὶ σήμερον εἰς πολλὰ σημεῖα τοῦ λόφου καὶ εἰς τὴν ὑφ' ἡμῶν ἀποκαλυφθεῖσαν βραχὴν κορυφὴν ἐκ διαβρώσεων τῶν τελευταίων ἐτῶν (1974 κέ.)— εἶναι πλέον στρογγυλευμένοι καὶ σαθρότεροι. Πρόκειται ἐπομένως, ἐνταῦθα, περὶ λατυπικοῦ ἐκ λατομήσεως ὕλικου. Τοῦτο ἐπιβεβαιοῦται καὶ ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι ἀποκρούσεις ἐκ θλάσεως παρουσιάζουν εἰς τὸ ὕλικόν τῆς τομῆς καὶ οἱ κατὰ τὴν φυσικὴν διάβρωσιν τοῦ μητρικοῦ πετρώματος ἐλευθερούμενοι καὶ συνήθως ἀκέραιοι διατηρούμενοι χάλικες ἐκ σκληροῦ κυανοτέφρου ἀσβεστολίθου.

Ἡ λατόμησις, ὡς ἐμφαίνεται ἐκ τοῦ παρόντος ὕλικου, ἐγένετο δι' ἐργαλείων τυπτόντων, εἰς ἐμφανίσεις κούσκουρα ἐπιτρεπούσας τοιαύτην ἐργασίαν. Τοιαύτη ἐμφάνισις, πλησιέστατα τῶν οἰκοδομουμένων κτισμάτων, εἶναι ἡ ἐν μέρει ἡπίως κρημνῶδης ἀπόληξις τοῦ λόφου τοῦ οἰκισμοῦ κατὰ τὴν Δ καὶ Β πλευρὰν αὐτοῦ. Ἐρευνα τοῦ συνόλου τοῦ λόφου ἐν σχέσει πρὸς τὰ χρησιμοποιεθέντα κατὰ τὴν μακραιῶνα ἱστορίαν του οἰκοδομικὰ ὕλικά εἶναι εἰς τὰ πρακτέα τῶν μελλοντικῶν ἐκεῖ ἐρευνῶν.

Η ΠΑΡΟΥΣΑ ΑΠΟ ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΗΣ ΑΠΟΨΕΩΣ ΚΑΤΑΣΤΑΣΙΣ ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ - ΓΕΝΙΚΗ ΕΚΤΙΜΗΣΙΣ

Διὰ τῶν ἐργασιῶν καθαρισμοῦ καὶ στερεώσεων τοῦ 1990, αἱ ὁποῖαι θὰ ὁλοκληρωθοῦν τὸ 1991, τὰ ἀνεσκαμμένα τμήματα τοῦ ἐντὸς τοῦ περιφραγμένου κτήματος τοῦ Δημοσίου τεμαχίου τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου —λόγῳ τῆς προνοίας ἡμῶν νὰ μὴ ἀνασκάπτομεν παρὰ τμήματα μόνον τῶν ἀποκαλυπτομένων καθαρῶν ἀρχαιολογικῶν ἐπιχώσεων, ἐξ ὧσων εἶχον ἀφεθῇ μετὰ τὴν ἀνασκαφικὴν λαίλαπα τῶν ἐτῶν 1903-1904 (ιδεὲς *Βασιλική* I, 18 κέ. καὶ πρβ. *ΠΑΕ* 1972)— ἐμφανίζονται πρόσφορα εἰς τὴν ἐκτέλεσιν μεγάλου ἀριθμοῦ μικρῶν τομῶν, ὡς ἡ ἀνωτέρω περιγραφεῖσα, πρὸς συγκέντρωσιν νέων δεδομένων καὶ ἔλεγχον πολλῶν ἐκ τῶν ἤδη διατυπωθεισῶν γνωμῶν καὶ ἀπόψεων. Τοιαῦται τομαὶ προγραμματίζονται διὰ τὴν παροῦσαν τελικὴν φάσιν τῶν ἐρευνῶν τῆς ἰδικῆς μας ἀποστολῆς, ἐνῶ εὐρυτέρα ἀνασκαφικὴ ἔρευνα θὰ εἶναι δυνατόν νὰ γίνῃ ὑπὸ ἄλλων εἰς τὸ μέλλον.

ΑΡΧΑΙΑΙ ΘΕΣΕΙΣ ΕΙΣ ΤΟ ΒΟΥΝΟΝ ΠΑΧΕΙΑΣ ΑΜΜΟΥ

Ἐπίσκεψις τῶν μελῶν τῆς ἀποστολῆς ὑπὸ τὴν ὁδηγίαν τοῦ κ. Πέτρου Περάκη καὶ με συμμετοχὴν τοῦ τεχνίτου τοῦ Μουσείου Ἀγίου Νικολάου κ. Ἀλέκου Νικάκη εἰς τὴν περιοχὴν Χυλόφτες (χυλόφτες = χυλοπίτες, λόγῳ τῆς

ἰδιομόρφου ἀποσθάρωσεως τῶν σχιστολιθικῶν πετρωμάτων) εἰς τὴν Β παρὰ τὴν ἀκτὴν ἀπότομον καὶ εἰς μεγάλην ἔκτασιν κρημνώδη κλιτῶν, προσιτὴν ἐκ τῆς Α πλευρᾶς τοῦ βουνοῦ δι' ἀγροτικῆς ἀμαξίτου, κατὰ τὴν ἡπιωτέραν κλιτῶν τὴν πλαισιοῦσαν ἀπὸ Ν τὴν κοιλάδα καὶ τὸν ἐλαιώνα τοῦ Καβουσιοῦ. Ἐκ τῶν τριῶν — ὅσων εἶδομεν ἡμεῖς — σπηλαίων ἢ σπηλαιωδῶν κοιλοτήτων τῆς περιοχῆς γνωστὸν ἀρχαιολογικῶς φαίνεται ὅτι εἶναι μόνον τὸ κεντρικόν, εἰς τὸ ὁποῖον οἱ ἐντόπιοι φαίνεται νὰ ἀποδίδουν τὸ ὄνομα Θεριόσπηλιος. Τοῦτο εὐρίσκεται εἰς τὴν κλιτῶν, ἀρκετὰς δεκάδας μέτρων ὑπὲρ τὴν ἀκτὴν. Τὰ ἔτερα δύο εὐρίσκονται εἰς τὴν βραχῶδη ἀκτὴν καὶ εἶναι ὁρατὰ ἐκ τῆς κλιτύος.

Θεριόσπηλος - Νεολιθικὰ εὐρήματα

Τὸ σπήλαιον εἰς πρώτην ἐντύπωσιν φαίνεται νὰ ἔχῃ περὶ τὰ 79 μ. μῆκος καὶ 20 μ. πλάτος. Ἔχει ὠραῖον σταλακτιτικὸν καὶ σταλαγματικὸν διάκοσμον, μία μορφὴ μάλιστα, «ἀγαλμα» σταλαγματικὸν ἐπὶ καταπεσόντος ἐπὶ σταλαγματῶν σταλακτιτικοῦ τεμαχίου τῆς ὀροφῆς, ὁμοιάζει πρὸς Madonna τῆς ἐποχῆς barocco. Τὸ σπήλαιον ἔχει ἀνασκαφῇ ἐν μέρει ὑπὸ ἀρχαιοκαπήλων. Μεταξὺ τῶν παρατηρηθέντων ὑπὸ τοῦ κ. Περᾶκη καὶ τῆς ἀποστολῆς ἡμῶν ἀντικειμένων ὑπάρχουν δύο λίθινα ἐργαλεῖα: πέλεκυς, μᾶλλον ἐκ σκληροῦ ψαμμιτικοῦ χάλικος, σχετικῶς μεγάλου μεγέθους, στομωθεὶς ἐκ τῆς χρήσεως, καὶ πτέρνα ἐτέρου μετὰ δύο ἀντιθετικῶν μὴ διαμπερῶν ὀπῶν, πρὸς καλυτέραν τῇ βοηθείᾳ δύο ξυλίνων ἐμβόλων καὶ θώμιγγος στερέωσιν τοῦ στειλεοῦ. Ἐπίσης τεμάχια τινα κεραμεικῆς, λαιμὸς κυλινδρικός ἐνδεικτικὸς νεολιθικῆς ἢ ὑπονεολιθικῆς ἡλικίας καὶ ὄστρακον μέλαν με ἀρίστην στίλβωσιν ἐπιφανείας (ἦτοι μὴ γραμμικήν). Τὰ εὐρήματα παρελήφθησαν ὑπὸ τοῦ κ. Νικάκη διὰ τὸ Μουσεῖον Ἀγίου Νικολάου.

Χρυσοκάμινο - Κάμινος γύψου;

Ἡ λίαν γνωστὴ εἰς τὴν βιβλιογραφίαν θέσις Χρυσοκάμινο, εὐρισκομένη εἰς μικρὰν πρὸς Δ τοῦ σπηλαίου ἀπόστασιν, περὶ τὰ 400 μ. εἰς εὐθείαν γραμμὴν, καὶ γενικῶς θεωρουμένη ὡς κάμιнос μεταλλευτική, φαίνεται ὅτι πράγματι, κατὰ τὴν ἰδικὴν μας πρόχειρον ἐκτίμησιν, ἦτο κάμινος παρασκευῆς γύψου (plaster of Paris, ἰδὲ Hodges, *Artifacts*, 1976, 170).

Ἐπὶ τοῦ ἐδάφους ὑπάρχουν πολυάριθμα ὄστρακα πεηλοῦ, καμπυλούμενα τὰ πλεῖστα, μὴ κανονικῶν σχημάτων ἀλλὰ τοῦ αὐτοῦ περιήτου πάχους, ἐρυθρὰ

«ἐξωτερικῶς» καὶ μελανὰ «ἐσωτερικῶς». Ἡ μελανὴ ὕλη εἶναι πηλὸς ὑαλωμένος ἔνεκα ὑψηλῶν θερμοκρασιῶν, πολλὰ μάλιστα θραύσματά της ἐπὶ τοῦ ἐδάφους ὁμοιάζουν πρὸς ἀποκρούσματα ὀψιανοῦ. Ἡ ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια τῆς μαύρης ὕλης εἶναι συνήθως λευκὴ. Πλὴν τῶν ὀστράκων τούτων, τὰ ὅποια πρέπει νὰ προέρχωνται ἀπὸ τὰς ἐκ πηλοῦ ἐπαλείψεις κτιστῶν κλιβάνων, ἄλλο ὠπτημένον ὑλικόν, πλὴν βεβαίως ἐλαχίστων ὀστράκων κεραμεικῆς, ἦσαν τεμάχια ὠχρολεύκου ὑλικοῦ, ὁμοιάζοντα πρὸς τὸ κύριον ὠχρολεύκον πέτρωμα τῆς κλιτύος, τὸ ὅποιον παρουσιάζει καὶ πυκνὰς σχετικῶς στρώσεις καθαροῦ κρυσταλλικοῦ γυψολίθου.

Πιστεύω ὅτι τὰ ἀνωτέρω δεδομένα εἶναι ἐπαρκῆ τόσο διὰ τὴν αἰτιολόγησιν ἀναλήψεως νέας προσεκτικῆς μελέτης τῆς θέσεως ὅσον καὶ διὰ τὴν γενικωτέραν ἐξέτασιν τοῦ θέματος τῆς χρήσεως ἀσβέστου καὶ γύψου κατὰ τὴν μινωικὴν ἐποχὴν, καὶ τοῦτο ἀσχέτως, ἂν τὸ Χρυσοκάμινο ἀποδειχθῇ πράγματι θέσις μὴ μινωικὴ, ὅπως ὑποστηρίζεται. Ἰδὲ Branigan, *Copper and Bronze Working in Early Bronze Age Crete*, SMEA (Lund 1986) 50-51. Ἀναφέρεται «... an area of slag, ashes, and crucible fragments which had clearly been the site of metallurgical operations», χωρὶς νὰ αἰτιολογεῖται ἐπαρκέστερον ἢ βεβαίωτης τῆς ἀναγνωρίσεως ἐνταῦθα μεταλλευτικῆς ἐγκαταστάσεως.

Ἡ περιοχὴ πλὴν τῆς εὐκόλως προσιτῆς ὕλης, ἦτοι τῶν πετρωμάτων τοῦ γυψολίθου, θὰ παρεῖχε κατὰ τὴν ἀρχαιότητα καὶ πλουσιωτέραν ἢ σήμερον τὴν ἀπαραίτητον καύσιμον ὕλην. Ἡ ἰδεώδης διὰ τοιαύτας ἐργασίας βλάστησις τοῦ μεσογειακοῦ λόγγου (maquis) μὲ τον ἐπικρατοῦντα ἄριστον πρὸς καῦσιν κλιβάνων πρίνον, σφύζεται σήμερον καλῶς εἰς τὴν περιοχὴν Νεαπόλεως, ἐνῶ πλεῖσται περιοχαὶ τῆς πέραν τοῦ Ἰσθμοῦ Ἀνατολικῆς Κρήτης, ἐν αἷς καὶ ἡ παροῦσα, ἔχουν ἀπογυμνωθῇ τῆς δασώδους καὶ λογγώδους βλαστήσεως. Περὶ τὸν Θεριοσπηλιὸν ὑπάρχουν σήμερον ἐλάχιστα ἄτομα κέδρου θαμνώδη, ἐνῶ ἡ κυρία βλάστησις τῆς περιοχῆς εἶναι θύμος καὶ ἄλλα φρύγανα. Ἄς σημειωθῇ τέλος ὅτι πλὴν τῆς ἀπὸ ξηρᾶς εὐχεροῦς προσβάσεως εἶχεν ἡ θέσις δυνατὴν τὴν πρόσβασιν καὶ ἐκ θαλάσσης κατὰ τὸ ἄνοιγμα πρὸς τὴν ἀκτὴν τοῦ παρακειμένου δυτικώτερον κοιλαδίου.

24. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΤΗΝ ΚΑΡΔΑΜΑΙΝΑ (ΑΡΧΑΙΑ ΑΛΑΣΑΡΝΑ) ΤΗΣ ΚΩ ΚΑΤΑ ΤΑ ΕΤΗ 1988 - 1990*

(Πίν. 209-217)

Οι ανασκαφικές εργασίες στο οικόπεδο Πατέρα-Τσαγκαρούλη στην Καρδάμαινα τῆς Κῶ πού ἄρχισαν τὸ 1985 συνεχίστηκαν μέχρι καὶ τὸ 1990 μὲς στόχο τὴν παραπέρα ἀποκάλυψη τοῦ ὑστερορρωμαϊκοῦ - παλαιοχριστιανικοῦ οἰκισμοῦ καὶ τῶν ἐλληνιστικῶν κτιρίων πού βρίσκονται βαθύτερα¹.

* Μετὰ τὴν κατάθεση τοῦ παρόντος κειμένου γιὰ δημοσίευση στὰ *Πρακτικά τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας* 1990, κυκλοφόρησαν οἱ μελέτες τοῦ *Ἀρχαιολογικοῦ Δελτίου* 39, 1984 (1990), ὅπου δημοσιεύεται ἡ ἔκθεση τῆς σωστικῆς ἀνασκαφῆς στὸν χῶρο (σ. 140-162). Σὲ αὐτὴ περιλαμβάνονται συμπεράσματα τῆς ἔρευνας τῆς πανεπιστημιακῆς ἀνασκαφῆς, τὰ ὁποῖα δὲν ὑπῆρχαν στὴν προηγούμενη, αὐτοτελὴ μορφή τοῦ κειμένου, πού εἶχε κυκλοφορήσει τὸ 1987 (σημ. 1).

1. Σχετικὰ μὲ τὸ ἱστορικὸ τοῦ χώρου καὶ τὰ μέχρι τώρα ἀνασκαφικὰ ἀποτελέσματα βλ. *ΑΕ* 1985 (1987), Χρον. *Πρακτικά* 1986 (1990) 298, *Πρακτικά* 1987 (1991), 325-355, *Ἔργον* 1989, 131. Βλ. ἐπίσης Χ. ΚΑΝΤΖΙΑ, Τὸ Ἱερὸ τοῦ Ἀπόλλωνα στὴν Ἀλασάρνα τῆς Κῶ (Κῶς 1987) καὶ *ΑΔ* 37, 1982 (1989), Χρονικά Β', 396. Θερμὲς εὐχαριστίες ὀφείλουμε στὸ Ὑπουργεῖο Αἰγιαίου, στὸ Ὑπουργεῖο Πολιτισμοῦ, στὴ Νομαρχία Δωδεκανήσου, στὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία καὶ στὸ Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν, πού μὲ τὴ διάθεση πιστώσεων ἐπέτρεψαν τὴ συνέχιση τῶν ἀνασκαφῶν στὸ οικόπεδο Πατέρα-Τσαγκαρούλη τῆς Καρδάμαινας. Εὐχαριστοῦμε ἐπίσης τὴν Κοινότητα καὶ τὸν Πολιτιστικὸ Σύλλογο τῆς Καρδάμαινας τῆς Κῶ γιὰ τὴ θερμὴ συμπαράστασή τους. Μὲ ζῆλο καὶ ἀφοσίωση ἐργάστηκαν στὴν ἀνασκαφὴ οἱ πτυχιούχοι καὶ οἱ φοιτητὲς τοῦ Τμήματος Ἱστορίας καὶ Ἀρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν: Ἀναγνωστοπούλου Ο., Ἀνδριτσοπούλου Ἀ., Ἀνεζίρη Σ., Ἀσημακοπούλου Στ., Βλαχογιάννη Ε., Γεωργίου Α., Γιαλλελῆς Ν., Γιαννημέου Ε., Γκολφίνοπούλου Ἀ., Γρατσία Εἰρ., Δαμάσκος Δ., Δεμέστιχα Στ., Δημητρακοπούλου Π., Δρανδάκη Ἀ., Ζαχαριάδου Σ., Ζυμὴ Ε., Καγκελλάρη Ἐ., Καίσαρης Α., Καλαμαρᾶ Π., Καλογεροπούλου Γ., Καραγιώργου Ὁ., Καρόγλου Α., Κατσανάκη Μ., Κατσάρα Ε., Κόλια Ε., Κόμβου Μ., Κοντογιάννης Ν., Κούρτης Ι., Μούλιου Μ., Μουρελάτος Δ., Μπαλᾶ Σ., Μπαμπούλα Ἐ., Μποντοῦ Γ., Ντόβα Ἀ., Ντούρα Ἐ., Ξαγοράρη Μ., Παπαγιάννη Δ.,

Α. ΔΥΤΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΟΙΚΟΠΕΔΟΥ

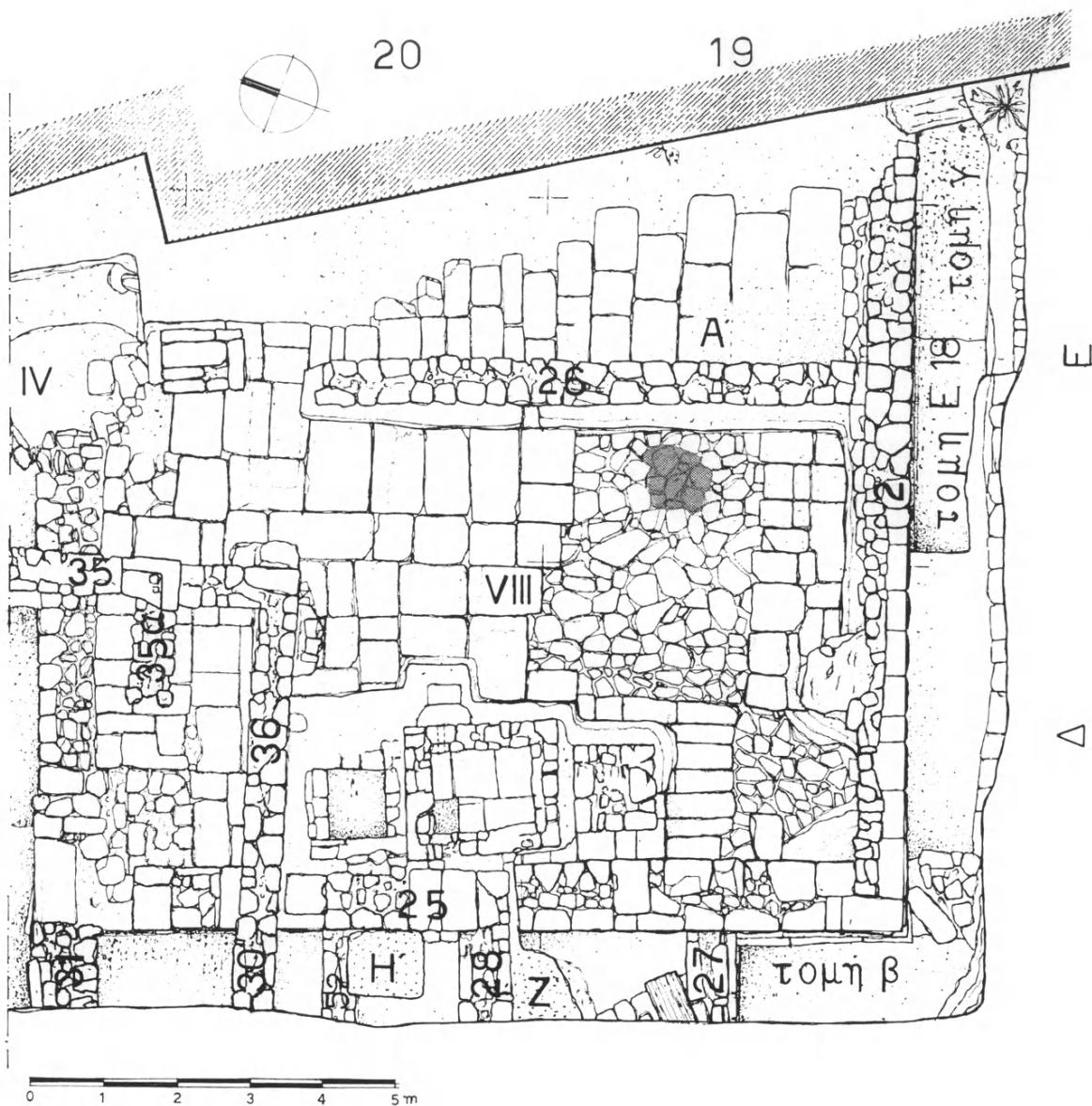
Τομείς Δ19-Ε19, Δ20-Ε20 (εἰκ. 1)

Ὅπως εἶναι γνωστό, δυτικὰ τοῦ σκελετοῦ τοῦ ξενοδοχείου, ἡ ἀνέγερση τοῦ ὁποίου ὀδήγησε στὴν ἀποκάλυψη τῶν ἀρχαίων οἰκοδομικῶν λειψάνων στὸν χῶρο, ἔχουν ἔλθει στὸ φῶς τοῖχοι δύο οἰκοδομικῶν φάσεων τῶν ὑστερορωμαϊκῶν - παλαιοχριστιανικῶν χρόνων, ποὺ στὸ μεγαλύτερο μέρος τους ἐδράζονται πάνω σὲ μνημειακὸ ἐλληνιστικὸ οἰκοδόμημα, πιθανὸν τὸν γνωστὸ ἀπὸ γραπτὲς μαρτυρίες ναὸ τοῦ Ἀπόλλωνα τῆς ἀρχαίας Ἀλασάρνας. Ἐπίσης ἔχει ἀποκαλυφθεῖ τμῆμα στοᾶς ποὺ σώζεται σὲ μῆκος 6 μ., βρίσκεται σὲ ἀπόσταση 4.80 μέτρων ἀπὸ τὸν βόρειο τοῖχο τοῦ ἐλληνιστικοῦ οἰκοδομήματος καὶ βαίνει παράλληλα πρὸς αὐτό².

Κατὰ τὰ ἔτη 1988 καὶ 1989 οἱ ἀνασκαφικὲς ἐργασίες συνεχίστηκαν στὸ νοτιοδυτικὸ τμῆμα τοῦ ἐλληνιστικοῦ κτιρίου (ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνα) στοὺς τομεῖς Δ19-Ε19, Δ20-Ε20 (Χῶρος VIII) ἀπὸ τὸ βάθος +5.34 μ. ποὺ εἶχε φθάσει ἡ σωστικὴ ἀνασκαφὴ τοῦ χώρου ἀπὸ τὴν ΚΒ' Ἐφορεία Προϊστορικῶν καὶ Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων. Σὲ βάθος +4.56 μ., ἀποκαλύφθηκαν μεγάλες κανονικοῦ σχήματος πώρινες λιθόπλινθοι τοῦ ὑποστρώματος τοῦ δαπέδου μὲ ἔντονα διαβρωμένη τὴν ἐπιφάνειά τους. Ὅμοιες λιθόπλινθοι ἀπὸ ἐρυθρὰ πῶρο τῆς Κεφαλῆς ἔχουν ἀποκαλυφθεῖ καὶ στὸν χῶρο V (τομεῖς Γ20-Γ21 καὶ Δ20-Δ21)

Παπαδόπουλος Γ., Πατσιαδῶς Γ., Περράκη Ἰ., Πετρίδης Πλ., Πλάντζος Δ., Σακελλάκου Χρ., Σγάντζου Ε., Σταματοπούλου Μ., Στεφανίδου Ἀ., Σωτηροπούλου Γ., Τυλελῆ Φ., Φύσσας Ν., Φωσκόλου Β., Χαραλάμπους Δ., Χασακῆ Ἐ., Χριστοφοράκη Ἰ., Ψωμᾶ Ἐ. Συμμετεῖχαν ἐπίσης οἱ Ἰταλοὶ φοιτητὲς M. Galli, S. Schiano - Lo - Moriello, P. Valdo delle-Donne (1988) καὶ οἱ Γάλλοι Ch. Perrin, M. Schneider (1989), στὰ πλαίσια ἀνταλλαγῶν φοιτητῶν μὲ χῶρες τῆς ΕΟΚ. Τὴν ἐπιβλέψη τῆς συντήρησης εἶχαν ἡ καθηγήτρια τῶν Τ.Ε.Ι. Μ. Λυκιαρδοπούλου καὶ ἡ συντηρήτρια Θ. Σαραμαντῆ, ὡς σχεδιαστὴς ἐργάσθηκε ὁ Στ. Πισκαρδέλλης καὶ ὡς ἀρχιτέκτονες ὁ Γ. Ἀντωνίου καὶ ἡ Ξ. Δακτυλίδου-Λεβιδᾶ. Τὴν ΚΒ' Ἐφορεία Προϊστορικῶν καὶ Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων ἐκπροσώπησαν οἱ ἀρχαιολόγοι Χ. Κάντζια καὶ Ἐ. Μπρούσκαρη. Ὑπεύθυνες κατὰ τομεῖς ἦσαν: Σ. Καλοπίση-Βέρτη γιὰ τοὺς τομεῖς Η26, Θ24-Θ25, Θ26, Ι24-Ι25 καὶ Κ20-Κ19· Γ. Κοκκοροῦ-Ἀλευρά γιὰ τὸν χῶρο VIII (τομεῖς Δ19-Ε19, Δ20-Ε20), τὴν τομὴ στὸ Ε18, τοὺς τομεῖς Β22-Γ22, Δ22 (1987, 1989) καὶ Κ22· Ἀ. Λαίμοῦ γιὰ τοὺς τομεῖς Ι18, Ι19-Κ19, Ι20-Κ20, Ι21-Κ21· Μ. Παναγιωτίδη γιὰ τοὺς τομεῖς Β22-Γ22 (1988), Γ23, Γ24, Γ25, Δ25, Δ26.

2. Βλ. ΠΑΕ 1986, 300· ΚΑΝΤΖΙΑ, ὁ.π. 10.

Εἰκ. 1. Νοτιοδυτικὸ τμήμα τοῦ μεγάλου ἑλληνιστικοῦ κτιρίου (χῶρος VIII).

κατὰ τὸ 1986 ἀλλὰ καὶ στοὺς τομεῖς E19 καὶ E20, ἀπὸ τῆ σωστικῆ ἀνασκαφῆ παλαιότερα³. Διαπιστώθηκε ὅτι πολλὲς ἀπὸ τὶς λιθοπλίνθους ποὺ ἀποτελοῦσαν τὸ ὑπόστρωμα τοῦ δαπέδου τοῦ κτιρίου εἶχαν ἀφαιρεθεῖ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα γιὰ νὰ χρησιμοποιηθοῦν πιθανότατα στὴν ἀνέγερση τῶν ὑστερορρωμαϊκῶν - παλαιοχριστιανικῶν οἰκοδομημάτων τοῦ χώρου. Πράγματι τέτοιες λιθόπλινθοι σὲ δεύτερη χρῆση ἔχουν ἐντοπισθεῖ στοὺς τοίχους T35, T34 T36, T56, T18 κ.ἄ. τοῦ ὑστερορρωμαϊκοῦ - παλαιοχριστιανικοῦ οἰκισμοῦ.

Ἡ ἀφαίρεση τῶν λιθοπλίνθων στὸ νοτιοδυτικὸ τμήμα τοῦ ἑλληνιστικοῦ κτιρίου σχηματίζει δύο σχεδὸν τετράγωνους χώρους, διαστάσεων 3.5×3 μ. ὁ βορειότερος καὶ 1.5×1 μ. ὁ νοτιότερος, ποὺ συναντῶνται κατὰ τὴ μία γωνία τους. Ὡστόσο οἱ ἀκμὲς τῶν δύο συναντῶμενων λιθοπλίνθων δὲν ἐφάπτονται. Ἔτσι σχηματίζεται πολὺ μικρὸ ἄνοιγμα, ποὺ εἶναι ἀμφίβολο ὅτι ἦταν σκόπιμο γιὰ νὰ ἐπικοινωνοῦν δηλ. οἱ δύο ὀρθογώνιοι χώροι, ὁπότε θὰ ἐπρόκειτο πιθανότατα γιὰ κάποια ἐργαστηριακὴ ἐγκατάσταση. Πιὸ πιθανὸ φαίνεται τὸ ἄνοιγμα νὰ ὀφείλεται στὴ μὴ καλὴ ἄρμολογία τῶν λιθοπλίνθων. Ὁ πυθμένας αὐτῶν τῶν δύο ὀρθογωνίων χώρων ἀποτελεῖται ἀπὸ ὀριζόντια συμπαγῆ στρώση ἀκανόνιστου σχήματος λίθων, ποὺ δίνει τὴν ἐντύπωση δαπέδου, πάνω στὸ ὁποῖο ἐδράζονταν οἱ λιθόπλινθοι ποὺ ἀφαιρέθηκαν. Γιὰ τὴν ἐξακρίβωση τῆς λειτουργίας αὐτῆς τῆς πολὺ ἐπιμελημένης λιθόστρωσης ποὺ δίνει τὴν ἐντύπωση δαπέδου καὶ τὴ μελέτῃ τῆς στρωματογραφίας κάτω ἀπὸ αὐτήν, ἀφαιρέθηκε μικρὸ τμήμα τῆς, διαμέτρου ἑνὸς περίπου μέτρου, στὸν Τομέα E19 καὶ ὁ μικρὸς αὐτὸς χώρος ἀνασκάφηκε σὲ βάθος 1.50 μ. Διαπιστώθηκε ὅτι ἡ λιθόστρωση αὐτὴ, γνωστὴ καὶ ἀπὸ τὴ βορειοδυτικὴ γωνία τοῦ ἑλληνιστικοῦ κτιρίου ποὺ βρίσκεται στὸν ὁρίζοντα V (τομεῖς Γ20-Γ21, Δ20-Δ21), καθὼς καὶ στὸν ὁρίζοντα E21⁴, ἐπέχει θέση εὐθυντηρίας.

Ἀπὸ τὸ βάθος τῶν +5.34 μ. ποὺ ἄρχισε ἡ ἀνασκαφὴ στὸ ΝΔ τμήμα τοῦ ἑλληνιστικοῦ κτιρίου ἕως τὸ βάθος τῶν +4 μ. στὸ ὁποῖο ἀπαντᾷ ἡ ἐπιμελημένη λιθόστρωση, διαπιστώθηκαν τρία στρώματα. Τὸ ἀνώτερο στρώμα ἀποτελεῖται ἀπὸ σκληρὸ χῶμα ἀνοιχτοῦ φαιοῦ χρώματος μὲ ἀραιὰ ἔχνη ἀσβεστοκονιάματος καὶ λιγοστὰ ὄστρακα. Στὸ στρώμα ποὺ ἀκολουθεῖ τὸ χῶμα τοῦ χρώματος εἶναι

3. Βλ. ΠΑΕ 1986, 300· KANTZIA, ὁ.π. 10.

4. Στὸ ἴδιο.

σκοῦρο φαιὸ μὲ μεγαλύτερο ἀριθμὸ ὀστράκων καὶ κομματιῶν ἀσβεστοκονιάματος καὶ λίγη λατύπη ἀπὸ φαιὸ καὶ λευκὸ μάρμαρο. Πιθανὸν τὰ δύο αὐτὰ στρώματα ἀνήκουν στὴν ἴδια φάση ζωῆς, τὸ δὲ ἀνοικτότερο χρῶμα τοῦ ἀνωτέρου στρώματος ὀφείλεται στὸ ὅτι εἶναι ἐκτεθειμένο στὸ φῶς τοῦ ἡλίου. Τὸ τρίτο στρώμα τέλος ποὺ καλύπτει τὸ ὑπόστρωμα τοῦ δαπέδου τοῦ κτιρίου καὶ τοὺς δύο ὀρθογώνιους χώρους ἔχει ἀνοικτὸ καστανὸ χρῶμα ἕως ὑπόλευκο, ποὺ ὀφείλεται στὴν ὑπαρξὴ μεγάλων μαζῶν ἀσβεστοκονιάματος καὶ περιέχει ἐπίσης πολλοὺς ἀργοὺς μικροὺς λίθους, πλῆθος λατύπης λευκοῦ καὶ φαιοῦ χρώματος μαρμάρου, καθὼς καὶ θραύσματα ἀπλῶν πλίνθων καὶ κεραμίδων ρωμαϊκῶν χρόνων. Τὰ εὐρήματα τοῦ στρώματος αὐτοῦ δὲν διαφοροποιοῦνται ἀπὸ ἐκεῖνα τῶν δύο ὑπερκειμένων στρωμάτων καὶ εἶναι στὸ μεγαλύτερο μέρος τοὺς ὀστρακὰ χρηστικῶν ἀγγείων μὲ χτενωτὴ διακόσμηση ἀνάμικτα μὲ λίγα ὀστρακὰ ἀρχαϊκῶν, κλασικῶν, ἑλληνιστικῶν χρόνων καὶ ὀστρακὰ διαφόρων κατηγοριῶν *terra sigillata*. Τὰ νεώτερα διαγνώσιμα ὀστρακὰ ἀνήκουν στὴν κατηγορία τῆς ὑστερορρωμαϊκῆς κεραμεικῆς μὲ ἐρυθρὸ ἐπίχρισμα, γνωστῆς ὡς *African red-slip ware*, καὶ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 4ου ἕως τὰ μέσα τοῦ 5ου αἰ. μ.Χ.⁵, εἶναι πάντως λίγα.

Ἀπὸ τὰ δεδομένα αὐτὰ συνάγεται ὅτι ἡ ἀφαίρεση τῶν λιθοπλίνθων τοῦ ὑποστρώματος τοῦ δαπέδου τοῦ μεγάλου ἑλληνιστικοῦ κτιρίου (ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνα) πρέπει νὰ ἔγινε μετὰ ἀπὸ τὸν καταστροφικὸ σεισμὸ τοῦ 142 μ.Χ.⁶, ὁπότε πιθανότατα καταστράφηκαν τὸ ἑλληνιστικὸ κτίριο καὶ ἡ στοά⁷, πιθανὸν κατὰ τὴν ἐποχὴ οἰκοδόμησης τῶν ὑστερορρωμαϊκῶν - παλαιοχριστιανικῶν τοίχων 2 καὶ 25 ποὺ ἐδράζονται ἀντίστοιχα στοὺς νότιο καὶ δυτικὸ τοίχους τοῦ ἑλληνιστικοῦ κτιρίου συνεχίζοντάς τοὺς καθ' ὕψος, πιθανὸν γύρω στὰ μέσα τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ. Τότε θὰ μπαζώθηκαν καὶ οἱ ὀρθογώνιοι χώροι ποὺ σχηματίσθηκαν μὲ τὴν καταστροφή τοῦ μαρμαρίνου δαπέδου τοῦ ἑλληνιστικοῦ κτιρίου καὶ τὴν ἀφαίρεση μεγάλου ἀριθμοῦ λιθοπλίνθων τοῦ ὑποστρώματός του. Ὁ τοῖχος 26 ὅμως ποὺ βαίνει κάθετα πρὸς τὸν τοῖχο 2 καὶ παράλληλα πρὸς τὸν

5. Ἐνδεικτικὰ βλ. ἀρ. εὐρ. Δ19-E19-A135 / 1988. Πρβ. J. H. HAYES, *Late Roman Pottery* (London 1972) 230 Type Ic (περίπου 320-420 μ.Χ.).

6. L. MORRICONE, *Scavi e ricerche a Coe 1935-43*, BdA, Ser. IV, XXXV 1950, 56-57. Ν. ΣΤΑΜΠΟΛΙΔΗΣ, *Ὁ βωμὸς τοῦ Διονύσου στὴν Κῶ* (Ἀθήνα 1981) 320 σημ. 26.

7. Βλ. ΠΑΕ 1986, 308 κέ.

τοῦχο 25 φαίνεται ὅτι κτίσθηκε ἀργότερα, ἀφοῦ θεμελιώνεται πάνω καὶ ἀπὸ τὰ τρία στρώματα αὐτοῦ τοῦ χώρου. Τὸ εἶδος τῆς χρήσης πάντως αὐτῶν τῶν μεταγενέστερων τοῦ ἐλληνιστικοῦ κτιρίου (ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνα) οἰκοδομημάτων δὲν μπορεῖ νὰ ἀναγνωρισθεῖ στὸ παρὸν στάδιο τῆς ἐρευνας.

Τομὴ στὸ τετράγωνο E18 (εἰκ. 1)

Μικρὴ τομὴ ποὺ ἔγινε σύρριζα στὸν νότιο τοῦχο τοῦ ἐλληνιστικοῦ κτιρίου κατὰ τὸ 1988 προεκτείνοντας τὴν τομὴ γ ποὺ ἔγινε στὸν ἴδιο τομέα κατὰ τὸ 1985, ἐπιβεβαίωσε τὴν ἀπουσία τάφρου θεμελίωσης τοῦ κτιρίου⁸, καθὼς καὶ τὴ χρονολόγησή του στὴν ὕστερη ἐλληνιστικὴ ἐποχὴ, ἀφοῦ ἡ κεραμεικὴ ποὺ βρέθηκε σύρριζα στὰ θεμέλιά του χωρὶς νὰ παρατηρηθοῦν ἔχνη παραβίασης τοῦ χώρου ἀπὸ μεταγενέστερες οἰκοδομικὲς ἐργασίες, εἶναι ἀνάμικτη διαφόρων ἐποχῶν ἀπὸ τοὺς ὑπογεωμετρικοὺς - ἀρχαίκοις ἕως καὶ τοὺς ὕστερους ἐλληνιστικοὺς χρόνους. Τὰ περισσότερα ὄστρακα προέρχονται ἀπὸ ἀκόσμητα χρηστικά ἀγγεῖα, ἀπὸ κώιους ὀζυπύθμενους ἀμφορεῖς, ἀπὸ ἐλληνιστικὰ ἱριδίζοντα μελαμβαφὴ πινάκια καὶ ἐλάχιστα ἀπὸ κώια ἢ κνίδια κύπελλα⁹. Μεταξὺ τῶν εὕρημάτων τῆς τομῆς ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ χρονολόγηση τοῦ κτιρίου παρουσιάζει σχεδὸν ἀκέραιο λυχνάρι με ἱριδίζον ἐρυθρωπὸ γάνωμα, τὰ παράλληλα τοῦ ὁποῦοι χρονολογοῦνται στὰ τέλη τοῦ 2ου καὶ ἀρχὲς τοῦ 1ου αἰ. π.Χ.¹⁰ (πίν. 209α).

8. Ἡ ἀπουσία τάφρου θεμελίωσης στὸν νότιο τοῦχο τοῦ ἐλληνιστικοῦ κτιρίου δηλώνει κάλυψη τῶν θεμελίων με φερτὰ χῶματα κατὰ στρώματα μετὰ ἀπὸ τὸ χτίσιμό τους (πρβ. ἐκθεση ἀνασκαφῆς στὴν τομὴ γ τὸ 1985: *AE* 1985, 6). Παρόμοια κάλυψη θεμελίων παρατηρεῖται στὸν θησαυρὸ D τοῦ Ἡραίου τῆς Σάμου. U. SINN, *AM* 100, 1985, 134. "Ὅπως στὸ Ἡραῖο, ἔτσι καὶ ἐδῶ ἔχει προηγηθεῖ στρώσιμο τοῦ χώρου πρὶν ἀπὸ τὴν κατασκευὴ τῶν θεμελίων με παχὺ στρώμα ἄμμου ἐδῶ (πιθανότερο γιὰ ἐξομάλυνση παρὰ γιὰ στεγανοποίηση τοῦ ἐδάφους), με χαλίκια, στάχτη, ὄστρακα (γιὰ στεγανοποίηση) ἐκεῖ. ὁ.π. 131. Πρβ. ἐπίσης A. E. FURTWÄGLER - H. J. KIENAST, *Der Nordbau im Heraion von Samos, Samos III*, 1989, 3 κέ. Εὐχαριστοῦμε πολὺ τὸν ἀρχιτέκτονα Μ. Κορρέ γιὰ τὴν ὑπόδειξη τῆς τελευταίας βιβλιογραφικῆς παραπομπῆς, καθὼς καὶ γιὰ τὴ διαφωτιστικὴ συζήτηση ποὺ εἴχαμε μαζί του σχετικὰ με ἀρχιτεκτονικὰ προβλήματα τοῦ χώρου.

9. Γιὰ ὅλες αὐτὲς τὶς κατηγορίες κεραμεικῆς ἔχει γίνῃ ἐκτενέστερη ἀναφορὰ στὶς προηγούμενες ἀνασκαφικὲς ἐκθέσεις, ὁ.π. σημ. 1 (σποραδικά).

10. Ἀρ. εὐρ. E18-A292/1988. Πρβ. τὰ συγγενῆ ἀλλὰ ὅχι ἀκριβῶς ἴδια λυχνάρια:

Πολὺ ἐνδιαφέρον στοιχεῖο ὑπῆρξε ἡ ἀποκάλυψη σωροῦ πεσμένων πῆλινων κεραμίδων (μεγάλων στρωτήρων καὶ καλυπτήρων) κορινθιακοῦ κυρίως τύπου, μερικὲς ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἦταν ἀκέραιες, σύρριζα μὲ τὴν «εὐθυνητήρια» τοῦ κτιρίου μὲ μεγαλύτερη συγκέντρωση στὸ βορειοδυτικὸ τμήμα τῆς τομῆς (πίν. 209β). Ὁ τρόπος ποὺ ἔχουν πέσει φανερώνει ὅτι προέρχονται ἀπὸ τὴν κατάρρευση τῆς στέγης τοῦ ἐλληνιστικοῦ κτιρίου μετὰ ἀπὸ τὸν σεισμό, πιθανότατα τοῦ 6/5 π.Χ., ὁ ὁποῖος θὰ προκαλέσει μερικὴ καταστροφή τοῦ κτιρίου. Φανερώνει ἐπίσης ὅτι ἡ «εὐθυνητήρια» ἦταν ὁρατὴ σὲ ὁλόκληρο τὸ ὕψος τῆς καὶ ὄχι σὲ τμήμα τῆς μόνο. Τέλος ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ἡ ἀποκάλυψη λάκκου ἐλλειπτικοῦ σχήματος στὴ νότια παρειὰ τῆς τομῆς, ποὺ ἔχει ἀνοιχθεῖ στὸ ἐπίπεδο ποὺ ἐδράζεται ὁ ἀνώτερος δόμος θεμελίωσης τοῦ κτιρίου, ἀντιστοιχεῖ σὲ βάθος μὲ τὸν κατώτερο δόμο τῶν θεμελίων καὶ συνεχίζεται καὶ πέραν τῆς τομῆς στὸν μὴ ἀνασκαμμένο χώρο. Ἦταν γεμάτος μὲ θραύσματα κυρίως ἀκόσμητων χρηστικῶν ἀγγείων καὶ μελαμβαφῶν ἢ ἀκόσμητων πινακίων ἀπὸ κώιο πηλό, ἀπὸ πέτρες, ὅσα ζῶων, λατύπη, κίσσηρη καὶ χαλαρὸ χῶμα, ὅπως καὶ οἱ ἄλλοι λάκκοι ποὺ ἔχουν ἀποκαλυφθεῖ σὲ ἄλλα σημεῖα τοῦ χώρου¹¹. Πιθανὸν πρόκειται γιὰ συγκέντρωση κατεστραμμένων χρηστικῶν ἀγγείων ποὺ ἔγινε μετὰ ἀπὸ τὴ θεμελίωση τοῦ κτιρίου.

Τομεῖς B22-Γ22, Γ23-Γ25, Δ22-Δ26 (εἰκ. 2)

Ἡ ἀνασκαφὴ στοὺς τομεῖς B22-Γ22 καὶ Δ22 ποὺ ἄρχισε μὲ τὴ διάνοιξη μικρῆς τομῆς κατὰ τὸ 1987 συνεχίσθηκε τὸ 1988 καὶ 1989 στὸν εὐρύτερο ἐνοποιημένο χώρο αὐτῶν τῶν τομέων. Σκοπὸς τῆς ἀνασκαφῆς ἦταν ἡ παρακολούθηση τῆς στοᾶς πρὸς τὰ δυτικὰ καὶ ἡ ἀποκάλυψη καὶ ἄλλων πιθανῶν οἰκοδομικῶν λειψάνων. Ἡ ἀνασκαφὴ σταμάτησε σὲ βάθος ± 3.29 μ. ἀποκαλύπτοντας πλήρως τὸν τοῖχο 56 ποὺ ἀποτελεῖ προέκταση σὲ μεταγενέστερους χρόνους τῆς στοᾶς πρὸς τὰ δυτικὰ καὶ τοὺς ἐγκάρσιους πρὸς αὐτὸν τοίχους 58 καὶ 59 ποὺ φαίνεται νὰ εἶναι σύγχρονοί του (εἰκ. 2). Ἡ θεμελίωση τοῦ τοίχου 56 στὸ ἴδιο βάθος μὲ τὴ στοᾶ (+ 3.98 μ.) καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι ἀποτελεῖ προέκτασή της

I. SCHEIBLER, *Kerameikos* XI, ἀρ. 604, πίν. 88· PH. BRUNEAU, *Les Lampes, Délos* XXVI, 1965, ἀρ. 4307-4310 πίν. 23.

11. Πρβ. *AE* 1985, 6· *ΠΑΕ* 1987, 331-332.

πρὸς τὰ δυτικὰ συνηγοροῦν στὴν ὑπόθεση ὅτι ἡ στοὰ εἶχε καταστραφεῖ μέχρι καὶ τὰ θεμέλια της ἀπὸ τὸν σεισμὸ ἐνδεχομένως τοῦ 142 μ.Χ.¹² ἢ ὅτι, τὸ πιθανότερο, δὲν εἶχε ὀλοκληρωθεῖ ἡ ἀνέγερσή της. Πάντως ὁ τοῖχος 56 εἶναι σαφῶς μεταγενέστερός της, ἀφοῦ ἔχει διαφορετικὴ κατασκευὴ ἀπὸ τὴ στοὰ σὰ θεμέλια καὶ τὴν ἀνωδομή του, εἶναι δηλ. κατασκευασμένος ἀπὸ λιθοπλίνθους ἀμυγδαλόπετρας, ἀργοὺς λίθους, spolia παλαιότερων οἰκοδομικῶν φάσεων καὶ ἀσβεστοκονίαμα. Ἐντυπωσιακὸ εἶναι τὸ γεγονὸς ἐπίσης ὅτι τὰ θεμέλια τοῦ τοίχου 56 ἐδράζονται σὲ «πατούρα» μεγίστου πλάτους 0.75 μ. ἀπὸ μεγάλους ἀργοὺς λίθους, ἐνῶ δυσερμήνευτη εἶναι μία λιθοκατασκευὴ στὴ βορειοδυτικὴ παρειὰ τοῦ ἴδιου τοίχου. Ἐξάλλου νότια τοῦ τοίχου 56 καὶ πάνω ἀπὸ στρῶμα καύσης ποὺ καλύπτει τὸν χῶρο καὶ συνδέεται μὲ πυρκαγιὰ ποὺ θὰ κατέστρεψε τὸν χῶρο μετὰ ἀπὸ τὸν σεισμὸ τοῦ 142 μ.Χ., ἀποκαλύφθηκε ἡμικυκλικὸ τοιχάριο (T60) ποὺ πιθανὸν συνδέεται μὲ τοὺς λάγκους α καὶ β τῆς ἐργαστηριακῆς ἐγκατάστασης ποὺ φαίνεται ὅτι λειτούργησε στὸν χῶρο μετὰ ἀπὸ τὸν σεισμὸ τοῦ 142 μ.Χ.¹³

Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τῶν παραπάνω τομέων¹⁴ (B22-Γ22, Γ23-Γ25, Δ22-Δ26) (εἰκ. 2), ἀποκαλύφθηκαν καὶ ἄλλοι τοῖχοι μεταγενέστεροι τοῦ ἐλληνιστικοῦ οἰκοδομήματος καὶ τῆς στοᾶς, καθὼς καὶ δάπεδα ποὺ ἀντιστοιχοῦν στίς διαφορὰς φάσεις ζωῆς τοῦ χώρου¹⁵, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴ συνανήκουσα κεραική.

Στὸν τομέα Δ23, σὲ βάθος +5.18 μ. μαζὶ μὲ τὴν ἀρχὴ τοῦ 5ου στρώματος, ἀποκαλύφθηκε ὁ τοῖχος 57 ποὺ βαίνει ἀπὸ ἀνατολικά πρὸς δυτικά, παράλληλα δηλαδὴ μὲ τὴ στοὰ. Σύγχρονος ἐπίσης φαίνεται πὼς εἶναι καὶ ὁ τοῖχος 72 ποὺ ἀποκαλύφθηκε στὸ ἀνατολικὸ τμῆμα τοῦ τομέα Δ25 καὶ τὸ ὑπόστρωμα δαπέδου ΙΘ' ποὺ βρέθηκε σὲ βάθος +5.48 μ. δυτικὰ τοῦ τοίχου 70+70α+70β στὸν τομέα Δ26. Στὸν τομέα αὐτόν, βόρεια τοῦ τοίχου 71, ἡ ἀνασκαφὴ ἐφθασε σὲ φυσικὸ βράχο, σὲ βάθος ± 5.71 ἕως ± 5.50 μ.

12. Ὁ.π. σημ. 7.

13. ΠΑΕ 1987, 328.

14. Ἡ ἀνασκαφὴ τῶν τομέων Δ22 καὶ Δ23 εἶχε ἀρχίσει κατὰ τὸ ἔτος 1985, ΑΕ 1985, Χρονικά, 8-10.

15. Στὸ ἴδιο, 8 κέ., ΠΑΕ 1986, 298 κέ., ΠΑΕ 1987, 324 κέ.

Οἱ τοῖχοι 56, 58, 59, 5, 67, 69, 70β καὶ ὁ τοῖχος 7+34, τοῦ ὁποίου συνεχίστηκε ἡ ἀνασκαφή, βαίνουν κάθετα καὶ παράλληλα μεταξύ τους. Τὸ βάθος τῆς θεμελίωσής τους κυμαίνεται, ἀνάλογα μὲ τὴ θέση τους, ἐξαιτίας τῆς ἔντονης κατωφέρειας, γύρω στὸ ἓνα μέτρο. Εἶναι σαφὲς στρωματογραφικὰ ὅτι κτίστηκαν πάνω ἀπὸ τὴ στοά, μετὰ τὴν καταστροφή της καὶ ἀνήκουν στὴν ἐπόμενη φάση ζωῆς τοῦ χώρου, ἡ ὁποία ἀντιστοιχεῖ στὸ τέταρτο στρώμα καὶ τοποθετεῖται στὴν ὑστερορωμαϊκὴ - πρώιμη παλαιοχριστιανικὴ φάση, μετὰ τὴν καταστροφή ἀπὸ τὸν σεισμὸ τοῦ 142 ὡς τὸν σεισμὸ τοῦ 469. Στὴ φάση αὕτῃ ἀνήκουν καὶ τὰ δάπεδα Ι', ἀνατολικά τοῦ τοίχου 7+34, ΙΔ', νότια τοῦ τοίχου 5 καὶ ἀνατολικά τοῦ τοίχου 56, ΚΒ' στὸ σημεῖο ποὺ γωνιάζουν οἱ τοῖχοι 56 καὶ 58, Κ' ἀνατολικά τοῦ τοίχου 70, καὶ ΙΘ' δυτικά τοῦ τοίχου 70β.

Οἱ τοῖχοι τῆς περιόδου αὐτῆς, ποὺ ἔχουν πλάτος περίπου 60 ἑκατοστά, εἶναι κτισμένοι κατὰ κανόνα μὲ πέτρες καὶ λάσπη ὡς συνδετικὸ ὕλικό, ἐνῶ συμπαγὴ κονιάματα ἐπίσης ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ μαζὶ μὲ τὶς πέτρες ἀπὸ παλαιότερες οἰκοδομικὰς φάσεις. Ἐπίσης στὴν οἰκοδόμησιν τῶν τοίχων αὐτῶν ἔχει χρησιμοποιηθεῖ παλαιότερο οἰκοδομικὸ ὕλικό, ὅπως τὸ ἐντοιχισμένο μαρμάρينو θραῦσμα διαστάσεων 0.79×0.49 μ. ποὺ φέρει στὴν παρεια τὴν παρακάτω ἐπιγραφή:

CTEΦANΩ
KAI EIKONI XALKH
[E]NEKA KAI EYNOIAC
AYTON¹⁶

Χαρακτηριστικὸ γιὰ πολλοὺς ἀπὸ τοὺς τοίχους αὐτῆς τῆς φάσης εἶναι ὅτι ἔφεραν ἐπίχρισμα ἀπὸ λεῖο παχὺ κονίαμα ποὺ συνεχίζεται σὰν ἐπίστρωση καὶ στὸ δάπεδο. Τὸ κονίαμα τοῦ τοίχου 70β στὸν τομέα Δ26 ποὺ ἔχει διατηρηθεῖ ἔχει πάχος περίπου 4.5 ἑκατοστά (πίν. 210β). Τὰ συνανήκοντα ὀστρακὰ, χρηστικά, μερικά ὑστερορωμαϊκὰ μὲ ἐρυθρὸ ἐπίχρισμα, ἀρκετὰ ρωμαϊκὰ, ἑλληνιστικά καὶ κλασικὰ συμφωνοῦν καὶ στοὺς παραπάνω τομεῖς μὲ τὴ χρονολόγησιν τοῦ τέταρτου στρώματος στοὺς ὀψίμους ρωμαϊκοὺς καὶ πρώιμους παλαιοχριστιανικοὺς.

16. Εὐχαριστοῦμε τὴν κ. Λίνα Μενδώνη ποὺ ἐπιβεβαίωσε τὴν ἀνάγνωσιν τῆς ἐπιγραφῆς.

στιανικούς χρόνους, ἐφόσον τὰ νεώτερα τοποθετοῦνται σὲ αὐτὴ τὴν ἐποχὴ¹⁷.

Οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς ὑστερορωμαϊκοὺς τοίχους φαίνεται πὺς ἐξ-
κολούθησαν νὰ εἶναι σὲ χρῆση καὶ κατὰ τὴν ἐπόμενη περίοδο ζωῆς τοῦ χώρου
ποῦ, ὅπως δείχνει ἡ συνανήκουσα κεραμεικὴ, ἀνθῆσε μεταξὺ τῶν δύο σεισμῶν,
469 - 554, καὶ ἀντιστοιχεῖ στὸ τρίτο στρώμα τοῦ ἀνασκαφικοῦ χώρου. Οἱ
τοῖχοι μάλιστα ποὺ ἔγιναν σὲ αὐτὴ τὴν ἐποχὴ 6, 64, 65α, 66, 70+70α, 71 μοιά-
ζουν πολὺ ἀπὸ ἀποψη κατασκευῆς μὲ τοὺς τοίχους τῆς προηγούμενης φάσης,
ὅπως φαίνεται καθαρὰ στοὺς τοίχους 6 καὶ 7+34 ποὺ τέμνονται στὸν τομέα
Δ23 (πίν. 211α). Τὸ κονίαμα μὲ τὸ ὁποῖο ἦταν ἐπιχρισμένοι οἱ τοῖχοι εἶναι εὐτε-
λέστερο σὲ σχέση μὲ ἐκεῖνο τῶν τοίχων τῆς προηγούμενης περιόδου καὶ πολλὰς
φορὲς χρωματισμένο, συχνὰ ἐρυθρῶ, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τμήματα ποὺ βρί-
σκονται πεσμένα κατὰ μῆκος τῶν τοίχων. Στὴν περίοδο αὕτῃ ἀνήκει καὶ τὸ
ὑπόστρωμα δαπέδου ΙΖ' (+6.51), ἀνατολικά τοῦ τοίχου 70 στὸν τομέα Δ25.
Στὸν τομέα Δ26 στὰ θεμέλια τῶν τοίχων 71 καὶ 70α ποὺ σχηματίζουν γωνία
βρέθηκε ὄστρακο μὲ ἐρυθρὸ ἐπίχρισμα τῆς ὑστερορωμαϊκῆς κεραμεικῆς Γ
(Late Roman C ware) τῆς Φώκαιας¹⁸ ποὺ χρονολογεῖται στὸ τέλος τοῦ 4ου
αἰώνα, ὅπως εἶναι φυσικὸ, ἐφόσον οἱ τοῖχοι θεμελιώνονται στὸ προηγούμενο
στρώμα (142-469).

Τὰ ὄστρακα στὸ τρίτο στρώμα εἶναι κυρίως χρηστικά, ἀνάμικτα μὲ ὑστε-
ρορωμαϊκὰ μὲ ἐρυθρὸ ἐπίχρισμα, λίγα ρωμαϊκὰ, ἐλληνιστικὰ καὶ ἐλάχιστα
κλασσικά. Ἀρκετὰ ὄστρακα μὲ ἐρυθρὸ ἐπίχρισμα τοποθετοῦνται στὴν περίοδο
469-554 καὶ εἶναι ἀφρικανικῆς προέλευσης¹⁹, πολλὰ εἶναι φωκικῆς (Late
Roman C ware)²⁰ καὶ ἀρκετὰ κυπριακῆς (Late Roman D ware)²¹ (πίν. 211β).

17. Ἀρ. εὐρ. Δ23-A281/1988. Late Roman C ware, form 1B4, HAYES, ὁ.π. εἰκ. 65, 327, ἀρχῶν - τρίτο τέταρτο 5ου αἰώνα, Δ23-A-414/1988 Late Roman C ware, form 1A2, στὸ ἴδιο, εἰκ. 65, 327, τέλους 4ου - ἀρχῶν 5ου αἰώνα.

18. Ἀρ. εὐρ. Δ26-A-238/1990, Late Roman C ware, form 2A1, στὸ ἴδιο, εἰκ. 66, 328-9, τέλους 4ου αἰώνα.

19. Ἀρ. εὐρ. Γ25-A-235/1990, form 67₂₈ εἰκ. 19, 116, μεταξὺ 460-480.

20. Ἀρ. εὐρ. B22-Γ22-A-297/1988, form 3 E14, στὸ ἴδιο, εἰκ. 68, 337, τέλους 5ου αἰ., ἀρ. εὐρ. B22-Γ22-A-332/1988, form 3 E16, στὸ ἴδιο, εἰκ. 68, 337, γύρω στὸ 500. Ἀρ. εὐρ. Γ25 - A91/1990, form 3 H29, στὸ ἴδιο, εἰκ. 68, 338, μέσων 6ου αἰ., ἀρ. εὐρ. Γ25-A-90/1990, form 3 E16, ὁ.π. Δ25-A-91/1990, form 3 E14, ὁ.π.

21. Ὅπως ἀρ. εὐρ. Γ25-A-85/1990, Γ25-A-86/1990, Γ25-A-128/1990, Γ25-A-

Στὴν τελευταία φάση ζωῆς τοῦ χώρου, μετὰ τὸν σεισμό ὅπως φαίνεται τοῦ 554, κάποιοι τοῖχοι ξαναχρησιμοποιήθηκαν καὶ ὀρισμένοι ἐνισχύθηκαν, ὅπως ὁ τοῖχος 67 στὸν τομέα Γ23, στὴ δυτικὴ παρειά τοῦ ὁποῖου χτίστηκε ὁ τοῖχος 62. Ἡ χρησιμοποίηση μάλιστα λιθοπλίνθων λίγο ἐπάνω ἀπὸ τὴν ἀργο-λιθοδομή τοῦ κατώτερου τμήματος τοῦ τοίχου 62, οἱ ὁποῖες μοιάζουν μὲ τὶς λιθοπλίνθους τοῦ τοίχου 56, δείχνει ὅτι ἐνδεχομένως τὸ οἰκοδομικὸ ὕλικὸ μεταφέρθηκε ἀπὸ ἐκεῖ ἢ ἀπὸ ἄλλο σύγχρονο τοῖχο ποὺ καταστράφηκε καὶ δὲν ξαναχρησιμοποιήθηκε, κατὰ τὴν τελευταία οἰκοδομικὴ φάση τοῦ χώρου. Στὴν τελευταία αὐτὴ φάση φαίνεται ὅτι ἔγινε ὁ τοῖχος 65α, στὸν τομέα Γ23, σὰν ἐπέκταση τοῦ τοίχου 65 ποὺ ὑπῆρχε ἀπὸ τὴν προηγούμενη περίοδο. Στὴ φάση αὐτὴ ἀνήκουν ἐπίσης ὁ τοῖχος 63 ποὺ βαίνει κάθετα στὸν τοῖχο 64 στὸν τομέα Γ24, τὸ δάπεδο ΚΑ' (+6.60 μ.), ἀνάμεσα στοὺς τοίχους 67+62 καὶ 65, καθὼς καὶ οἱ πλάκες δαπέδου ΙΣΤ' (+7.27 μ.) μὲ τὸν πεσσὸ παραπλεύρως, στὸν τομέα Γ25, ἀνατολικά τοῦ τοίχου 64 (πίν. 212α), ὁ ὁποῖος ἐξακολούθησε νὰ χρησιμοποιεῖται καὶ κατὰ τὴν τελευταία φάση ζωῆς τοῦ χώρου. Τὸ πλακόστρωτο δάπεδο μὲ τὸν πεσσὸ ποὺ θεμελιώνεται στὸ ἴδιο περίπου βάθος, ἀνήκουν ὅπως φαίνεται σὲ ἐξωτερικὸ χῶρο.

Στὸ δεύτερο στρῶμα ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὴν τελευταία περίοδο ζωῆς τοῦ χώρου τὰ ὅστρακα εἶναι χρηστικά ἀνάμικτα μὲ ὑστερορρωμαϊκὰ μὲ ἐρυθρὸ ἐπίχρισμα, μὲ ρωμαϊκά, μὲ ἐλληνιστικά καὶ μὲ ἐλάχιστα κλασικά. Ἐνδιαφέρον εἶναι ὅτι πολλὰ ἀπὸ τὰ ὅστρακα μὲ ἐρυθρὸ ἐπίχρισμα τῆς ὑστερορρωμαϊκῆς κεραμεικῆς χρονολογοῦνται στὸ τέλος τοῦ 6ου καὶ στὶς ἀρχές τοῦ 7ου αἰώνα. Μερικά καὶ σὲ αὐτὴ τὴ φάση εἶναι ἀφρικανικῆς προέλευσης²², πολλὰ φοινικῆς²³ καὶ κυπριακῆς²⁴. Μὲ τὰ ὅστρακα αὐτὰ ἐπιβεβαιώνεται ἡ ὑπαρξὴ ζωῆς καὶ μετὰ

146/1990, Δ25-A88α/1990, Δ25-A-88β/1990, form 2₁, στὸ ἴδιο, εἰκ. 80, 375, γύρω στὸ 450.

22. Ἀρ. εὐρ. Γ22-B22-A172/1988, form 103 B₆, στὸ ἴδιο, εἰκ. 29, 160, γύρω στὸ 500 ὡς τρίτο τέταρτο τοῦ 6ου αἰώνα, ἀρ. εὐρ. Γ25-A-33/1990, Γ25-A72/1990, form 104B 16, στὸ ἴδιο, εἰκ. 30, 166, μεταξὺ 570/600 ὡς 625+, ἀρ. εὐρ. Γ25-A-26/1990, form 99 C23, στὸ ἴδιο, εἰκ. 28, 155, μεταξὺ 560/80 ὡς 620, Γ25-A-48/1990, form 93 B19, στὸ ἴδιο, εἰκ. 27, 148, μετὰ τὸ 500.

23. Ἀρ. εὐρ. Γ25-A-74/1990, Γ25-A-60/1990, form 3 H29, στὸ ἴδιο, εἰκ. 68, 338, μέσων 6ου.

24. Ἀρ. εὐρ. Γ25-A-28/1990, form 7₁, στὸ ἴδιο, εἰκ. 81, 379, δεύτερου μισοῦ 6ου,

τὸν καταστρεπτικὸ σεισμὸ τοῦ 554 καὶ φαίνεται καθαρὰ ὅτι ἡ ἐρήμωση τοῦ χώρου, ὁ ὁποῖος ὥστόσο εἶχε παρακμάσει μετὰ τὸ 554, ὅπως φαίνεται κυρίως ἀπὸ τὶς οἰκοδομικὲς ἐργασίες, ὁφείλεται στὶς ἐπιδρομὲς τῶν Ἀράβων.

Β. ΑΝΑΤΟΛΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΟΙΚΟΠΕΔΟΥ

Τομέας H26 (εἰκ. 2)

Τὰ οἰκοδομικὰ λείψανα ποὺ ἀποκαλύφθηκαν στὸν τομέα H26 κατὰ τὴν ἀνασκαφικὴ περίοδο τοῦ 1990, ἦταν: α) ὁ τοῖχος 123 ποὺ βαίνει ἀπὸ Β πρὸς Ν καὶ γωνιάζει κάθετα μὲ τμῆμα τοίχου 124 ποὺ βαίνει ἀπὸ Α πρὸς Δ καὶ β) ἡμικυκλικὴ κατασκευὴ δυτικὰ τοῦ τοίχου 123 ποὺ εἰσχωρεῖ στὸν δυτικὸ μάρτυρα. Τὸ περίγραμμα τῆς κατασκευῆς ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀκατέργαστους λίθους μεγάλου μεγέθους μπηγμένους ὀρθία καὶ ἀραιὰ στὸ χῶμα ὡς τὸ μέσον τοῦ ὕψους τους. Οἱ λίθοι περικλείουν δάπεδο ΜΖ' (+6.84 μ.) τὸ ὁποῖο συνίσταται ἀπὸ συμπιλητὸ χῶμα καὶ πέτρες μὲ ἐπίστρωση πηλοῦ.

Τὰ στρωματογραφικὰ δεδομένα δείχνουν ὅτι ἡ ἡμικυκλικὴ κατασκευὴ ἀνήκει στὸ δεῦτερο στρώμα καὶ οἱ τοῖχοι στὸ τρίτο, ἂν καὶ πιθανῶς ἐξακολουθοῦν νὰ ὑπάρχουν καὶ στὴ φάση ζωῆς ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὸ δεῦτερο στρώμα.

Στὸ τρίτο στρώμα —στὸ γνωστὸ δηλαδὴ στρώμα καταστροφῆς τοῦ σεισμοῦ τοῦ 554— βρέθηκαν πολλὲς κεραμίδες, κυρίως στρωτῆρες, ἀραιὲς πέτρες καὶ ἀρκετὲς ἀκέραιες κεραμεικὲς πλάκες δαπέδου (διαστ. 0.30 μ. × 0.21 μ.) ὅχι ὅμως κατὰ χώραν. Ἀξιοσημείωτος εἶναι ὁ πολὺ μεγάλος ἀριθμὸς ὀστράκων ποὺ βρέθηκαν στὸ στρώμα αὐτό, τὰ ὁποῖα ἀνήκουν σὲ χρηστικὰ ἀγγεῖα ἀπὸ κώτιο ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ πηλὸ. Χαρακτηριστικὰ πρέπει νὰ ἀναφερθεῖ ὅτι σὲ ἕνα πάσσο (ἀπὸ +6.12 μ. ἕως +5.96 μ.) καταμετρήθηκαν γύρω στὰ 2.000 ὀστράκα μόνον στὸ τμῆμα τοῦ σκάμματος δυτικὰ τοῦ τοίχου 123. Ὁ μεγάλος αὐτὸς ἀριθμὸς ὀστράκων ὑποδεικνύει χρῆση τοῦ χώρου ὡς ἀποθήκης. Ὅσο γιὰ τὴν ἡμικυκλικὴ κατασκευή, ποὺ ἡ ἀποκάλυψή της δὲν ὀλοκληρώθηκε, δὲν ἔχει ἀποσαφηνιστεῖ ἡ λειτουργία της.

ἀρχῶν 7ου αἰῶνα, ἀρ. εὑρ. Δ26-A-93/1990, form 2₁₄, στὸ ἴδιο, εἰκ. 80, 376, ἀρχῶν ἕως μέσα 6ου αἰῶνα.

Τομέας Θ26 (εἰκ. 2)

Στὸν τομέα Θ26 ἡ ἀνασκαφὴ προχώρησε τὸ 1990 ἀπὸ +7.20 μ. ἕως +6.47 μ. σὲ ὅλη τὴν ἔκταση τοῦ σκάμματος καὶ στὴ συνέχεια ἕως +5.46 μ. σὲ τομὴ πού ἀνοίχθηκε διαγώνια ἀπὸ ΒΔ πρὸς ΝΑ. Το γεγονός ὅτι δὲν βρέθηκαν ἔχνη οἰκοδομικῆς δραστηριότητος δείχνει ὅτι στὸ ὕψος αὐτὸ τοῦ οἰκοπέδου βρισκόμαστε στὸ τέλος μάλλον τοῦ οἰκισμού.

Τομεῖς I24-I25-Θ24-Θ25 (εἰκ. 2)

Στοὺς τομεῖς αὐτοὺς πού ἀνασκάφηκαν κατὰ τὸ 1989 καὶ 1990 ἦλθαν στὸ φῶς δύο οἰκοδομικὲς φάσεις τῆς παλαιοχριστιανικῆς περιόδου. Στὴ νεώτερη φάση, πού ἡ ζωὴ τῆς ἀντιστοιχεῖ στὸ δεύτερο στρώμα καὶ χρονολογεῖται, ὅπως πιστεύουμε, μετὰ τὸ 554 ὡς τὰ μέσα περίπου τοῦ 7ου αἰ.²⁵, ἀνήκει:

α) Διαμέρισμα ἐσωτερικῶν διαστάσεων 3×2 μ. πού διαμορφώνεται ἀπὸ τοὺς τοίχους 115, 117 καὶ τὴ νεώτερη φάση τοῦ τοίχου 106. Τὸ διαμέρισμα αὐτὸ ἔκλεινε ἀσφαλῶς ἀπὸ τὴ δυτικὴ πλευρὰ ὁ τοῖχος 16, ἡ προέκταση τοῦ ὁποίου θὰ πρέπει νὰ βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὸν δυτικὸ μάρτυρα τοῦ I24. Τὸ δάπεδο (ΜΓ') τοῦ διαμερίσματος αὐτοῦ, ἀπὸ πῆλινες πλάκες, ἦταν ἰδιαίτερα διαταραγμένο. Ὡστόσο μία κεραμεικὴ πλάκα δαπέδου πού βρέθηκε ὀριζόντια σὲ βάθος +6.22 μ. βόρεια τοῦ τοίχου 115 εἶναι κατὰ πάσα πιθανότητα κατὰ χώραν, ἀφοῦ εἶναι τοποθετημένη πάνω στὴν προεξοχὴ θεμελίωσης τοῦ τοίχου 115.

β) Μικρὸ ἀποθηκευτικὸ διαμέρισμα ἐσωτερικῶν διαστάσεων 2×1.50 μ., βόρεια τοῦ προηγουμένου, πού διαμορφώνεται ἀπὸ τοὺς τοίχους 117, 120 καὶ τὴ νεώτερη φάση τῶν τοίχων 108 καὶ 109. Στὴ ΒΔ γωνία τοῦ διαμερίσματος αὐτοῦ βρέθηκε κατὰ χώραν μεγάλον ἀποθηκευτικὸ πιθάρι, μὲ διάμετρο στομίου 0.52 μ., τὸ ὅποιο ἦταν στερεωμένο μὲ πρόχειρη κατασκευὴ ἀπὸ κεραμίδες καὶ λάσπη (πίν. 213α).

Ὁ χώρος βόρεια τοῦ τοίχου 109 φαίνεται ὅτι ἦταν ἀρχικὰ ἐξωτερικός. Στὸ συμπέρασμα αὐτὸ ὀδηγεῖ μεταξὺ ἄλλων ἡ ὑπαρξὴ καλοκτισμένης προεξοχῆς (πίν. 212β), πλάτους 0.13 μ. καὶ μέσου ὕψους 0.47 μ., κατὰ μῆκος τῆς βόρειας

25. Βλ. ΠΑΕ 1986, 324· ΠΑΕ 1987, 349.

παρειᾶς τοῦ τοίχου 109 στὸ ὕψος τῆς θεμελίωσης ποὺ ὀριοθετεῖ τὴ νεώτερη φάση ζωῆς τοῦ τοίχου, ἡ ὁποία ἀντιστοιχεῖ στὸ δεύτερο στρώμα. Ἡ προεξοχή αὐτή, ποὺ εἶναι καλυμμένη στὴν ὀριζόντια πλευρὰ μὲ κεραμεικὲς πλάκες καὶ στὴν κάθετη μὲ κονίαμα, λειτουργοῦσε ἀσφαλῶς ὡς μέσον προστασίας καὶ στεγανοποίησης τῆς βόρειας —ἐξωτερικῆς— παρειᾶς τοῦ τοίχου 109.

Σὲ ἀπόλυτο βάθος +6.03 μ. καὶ σὲ ἐπαφή μὲ τὸ ΒΔ ἄκρο τοῦ τοίχου 109 βρέθηκαν ὑπολείμματα εὐτελοῦς δαπέδου (ΜΣΤ') ἀπὸ σπασμένες κεραμίδες καὶ μικροὺς λίθους. Στὴν ἴδια φάση ζωῆς (δεύτερο στρώμα) ἀλλὰ κάπως μεταγενέστερα προστέθηκαν, κλείνοντας πρόχειρα τὸν ὡς τότε ἐξωτερικὸ χῶρο βόρεια τοῦ τοίχου 109, δύο τοιχάρια (121 καὶ 122) εὐτελοῦς κατασκευῆς μὲ μάλλον ἀσφῆς περίγραμμα²⁶. Ἀς σημειωθεῖ τέλος ὅτι καὶ ὁ χῶρος ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὰ σκάμματα Θ24 καὶ Θ25 θὰ πρέπει στὴ φάση αὐτὴ τοῦ οἰκισμοῦ νὰ ἦταν ἐξωτερικὸς ἀφοῦ δὲν βρέθηκαν οἰκοδομικὰ λείψανα.

Οἱ τοῖχοι ποὺ ἀντιστοιχοῦν στὴ νεώτερη φάση εἶναι κτισμένοι μὲ ἀργοὺς λίθους, πλίνθους καὶ λάσπη, καὶ καλύπτονται ἐν μέρει μὲ ἐπενδυτικὸ κονίαμα. Σὰν παραγέμισμα στὴν τοιχοδομία χρησιμοποιοῦνται καὶ κομμάτια ἀπὸ συμπαγὲς ἀσβεστοκονίαμα. Οἱ τοῖχοι 115 καὶ 117 ποὺ θεμελιώνονται σὲ αὐτὴ τὴ φάση (οἱ ὑπόλοιποι συνεχίζουν παλαιότερους τοίχους) εἶναι προχειρότερης κατασκευῆς καὶ ἡ θεμελίωσή τους ἐνισχύεται μὲ ιδιαίτερα πλατιεῖς «πατοῦρες», μέσου πλάτους περίπου 0.50 μ.

Τὸ εἶδος τῶν εὐρημάτων στὸν χῶρο βόρεια τοῦ τοίχου 109, ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα ξεχωρίζαν τμήματα ἀμφορέων ἀποτυχημένης κατασκευῆς²⁷, τμήμα μήτρας γιὰ μεγάλὰ ἀνοικτὰ ἀγγεῖα²⁸ καὶ πάνω τμήμα μήτρας λυχναριοῦ²⁹ σὲ δύο κομμάτια, μὲ ἄτεχνη διακόσμηση σταυροῦ (πίν. 216α), ὁδήγησαν στὴ σκέψη ὅτι ὁ χῶρος αὐτὸς ἀνῆκε ἴσως στὴ φάση αὐτὴ (μετὰ τὸ 554) σὲ ἐργαστήριο κεραμεικῆς.

Στὴν παλαιότερη οἰκοδομικὴ φάση, ἡ ὁποία ἀντιστοιχεῖ στὸ τρίτο στρώ-

26. Παρόμοιο πρόχειρο τοιχάριο ἔφραξε στὴν ἴδια φάση τὸ ἀνοιγμα μεταξὺ τῶν τοίχων 106 καὶ 118.

27. Π.χ. Ἀρ. εὐρ. Ι25-Α22/1990, Ι25-Α41/1990.

28. Ἀρ. εὐρ. Ι25-Π4/1990.

29. Ἀρ. εὐρ. Ι25-Π5, Π7/1990.

μα καὶ ἔχει χρονολογηθεῖ μεταξὺ τῶν δύο σεισμῶν τοῦ 469 καὶ τοῦ 554³⁰, ἀνήκουν: α) Τὸ παλαιότερο τμῆμα τοῦ τοίχου 106 ποὺ βαίνει ἀπὸ Ν πρὸς Β, καὶ γωνιάζει μὲ τὸν τοῖχο 116. β) Τὰ τμήματα τῶν τοίχων 108 καὶ 109 ποὺ βρίσκονται κάτω ἀπὸ τὴν προεξοχή τοῦ τοίχου 109 (βλ. παραπάνω) καὶ ἀπολύνται ἀπὸ προσεκτικὰ ἀρμολογημένους ὀρθογώνιους λίθους. Ἄς σημειωθεῖ μάλιστα ὅτι στὸν τοῖχο 108 ἔχει χρησιμοποιηθεῖ ὡς οἰκοδομικὸ ὕλικὸ σὲ δευτέρη χρήση μαρμάρινη ὀρθογώνια βάση μὲ κοιλότητα γιὰ τὴν ἐνθεση πλίνθου μαρμάρινου ἀγάλματος. γ) Πλακόστρωτο δάπεδο (ΜΔ') ποὺ σώζεται σὲ βάθος +5.80 μ. στὸ ἀνοιγμα ποὺ διαμορφώνεται ἀνάμεσα στοὺς τοίχους 106 καὶ 108 (πίν. 213β). Γιὰ τὴν ἀποσαφήνιση ὥστος τοῦ ἐσωτερικῶν χώρων ποὺ διαμορφώνονται ἀπὸ τοὺς παραπάνω τοίχους θὰ πρέπει νὰ προχωρήσει ἡ ἀνασκαφὴ πρὸς Α. δ) Ὁ τοῖχος 13 στὸ τετράγωνο Θ24, κτισμένος ἀπὸ λίθους, κεραμίδες ἄτακτα τοποθετημένες καὶ χῶμα, σώζεται σὲ ὕψος 0.90 μ. καὶ βαίνει ἀπὸ Α πρὸς Δ σχεδὸν παράλληλα πρὸς τὸν νότιο μάρτυρα στὸν ὁποῖο ἐν μέρει εἰσχωρεῖ. Ἡ βόρεια παρειὰ του, ἡ ὁποία μόνη ἀποκαλύφθηκε, καλύπτεται στὸ κατώτερο τμῆμα τῆς καὶ σὲ ὕψος 0.16 - 0.30 μ. μὲ ἐπενδυτικὸ κονίαμα. Τὸ ἐλάχιστο βάθος τῶν θεμελίων του ποὺ δείχνει ὅτι ὁ τοῖχος αὐτὸς δὲν μποροῦσε νὰ στηρίζεται ἀλλὰ χρησίμευε ἀπλῶς ὡς χώρισμα καὶ ὁ τρόπος ποὺ ἔχει χρησιμοποιηθεῖ τὸ κονίαμα γιὰ νὰ στεγανοποιήσει καὶ νὰ προφυλάξει ἀπὸ τὰ νερά τῆς βροχῆς τὸ κατώτερο μέρος του, καθιστοῦν πιθανὴ τὴν ὑπόθεση ὅτι ὁ τοῖχος 13 ἀνῆκε σὲ ἐξωτερικὸ χῶρο - αὐλή.

Στοὺς παραπάνω τομεῖς ἀποκαλύφθηκαν ἐπίσης δύο ἀγωγοί. Ὁ ἓνας βρέθηκε στὰ σκάμματα Θ24-Θ25, εἶναι λιθόκτιστος, ἔχει κατεύθυνση ΒΑ πρὸς ΝΔ καὶ σώζεται σὲ μῆκος περίπου 2 μ. (πίν. 214α). Τὸ νοτιοδυτικὸ τμῆμα του ἔχει καταστραφεῖ ἀπὸ τὸ ὄρυγμα τοῦ ξενοδοχείου, ἐνῶ τὸ βορειοανατολικὸ του ἄκρο φαίνεται ὅτι καταπλακώθηκε καὶ καταστράφηκε ἀπὸ πτώση λίθων ποὺ γκρεμίστηκαν ἀπὸ παρακείμενους τοίχους μὲ τὸν σεισμὸ τοῦ 554. Ὁ ἀγωγὸς αὐτὸς ἔχει περίπου τετράγωνη διατομή, τὸ δάπεδό του ἀποτελεῖται ἀπὸ τετράγωνες πλάκες μὲ μῆκος πλευρᾶς περίπου 0.26 μ. καὶ τὸ ἐπάνω του μέρος καλύπτεται μὲ ἐπίπεδες πλάκες. Ὁ ἀγωγὸς αὐτός, ποὺ πρέπει νὰ ἦταν ὑπόγειος, βρέθηκε σὲ ἀπόλυτο βάθος ± 5.70 μ. στὴν ἀρχὴ τοῦ τέταρτου στρώματος

30. Βλ. παραπάνω σημ. 25.

καὶ συνεπῶς συναντῇ μετὰ τὰ οἰκοδομήματα τῆς παλαιότερης φάσης (γ' στρώμα) τοῦ παλαιοχριστιανικοῦ οἰκισμοῦ.

Βόρεια τοῦ τοίχου 109, στὴν ἀρχὴ τοῦ τέταρτου στρώματος καὶ σὲ ἀπόλυτο βάθος +5.31 μ., ἀποκαλύφθηκε κατασκευὴ ἀπὸ ἐπιμελῶς τοποθετημένες κεραμεικὲς πλάκες ποὺ πλασιώνονται ἀπὸ δύο σειρὲς μικρῶν λίθων ἐπενδυμένων μετὰ πολὺ κονίαμα. Ἡ ὅλη κατασκευὴ ποὺ σώζεται σὲ μῆκος 0.50 μ. ἔχει κατεύθυνση ἀπὸ ΒΑ πρὸς ΝΔ καὶ θὰ πρέπει μάλλον νὰ θεωρηθεῖ ὡς τμήμα ἀγωγοῦ. Ἡ χρονικὴ καὶ λειτουργικὴ σχέση τοῦ ὑποτιθέμενου ἀγωγοῦ μετὰ τὸν τοῖχο 109, ὁ ὁποῖος καὶ τὸν διακόπτει, δὲν ἔχει ἀκόμα ἀποσαφηνιστεῖ.

Τὰ εὐρήματα τοῦ τρίτου στρώματος ἀνήκουν στὴ συντριπτικὴ τους πλειοψηφία στὴ χρηστικὴ κεραμεικὴ. Ξεχωρίζουν κάτω τμήμα μήτρας λυχναριοῦ³¹ καὶ ὄστρακα ὑστερορωμαϊκῆς κεραμεικῆς μετὰ ἐρυθρὸ ἐπίχρισμα, φωκικῆς, κυπριακῆς καὶ βορειοαφρικανικῆς προέλευσης. Ὅρισμένα ἀπὸ αὐτὰ ποὺ βρέθηκαν στὸ τέταρτο στρώμα κάτω ἀπὸ τὸ πλακόστρωτο δάπεδο καὶ τὰ ὁποῖα χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸ β' μισὸ τοῦ 4ου ἕως τὸ γ' τέταρτο τοῦ 5ου αἰ.³² συμβάλλουν μαζὶ μετὰ στρωματογραφικὰ δεδομένα στὴ χρονολόγηση τῆς ὑπερκείμενης οἰκοδομικῆς φάσης μετὰ τὸν σεισμὸ τοῦ 469. Μεταξὺ τῶν εὐρημάτων τοῦ στρώματος αὐτοῦ στὸ I25 ἀξίζει νὰ ἀναφερθοῦν καμιά δεκαπενταριά ψηφίδες ἀπὸ ὑαλόμαζα³³, δύο ἀδιάγνωστα νομίσματα³⁴ καὶ μερικὰ ἐπενδυτικὰ κονιάματα μετὰ γραπτὴ ἐρυθρὴ γεωμετρικὴ διακόσμηση³⁵.

Ἀξίζει τέλος νὰ σημειωθεῖ ὅτι στὸ βόρειο τμήμα τοῦ Θ24 καὶ πρὸς τὸ τέλος τοῦ τρίτου στρώματος βρέθηκε βόρεια τοῦ τοίχου 13 μεγάλος ἀριθμὸς συσσωρευμένων ὀστράκων ἀπὸ χρηστικὰ ἀγγεῖα, κυρίως ἀμφορεῖς. Ἡ συσσώρευση

31. Ἀρ. εὐρ. I24-Π9, Π10/1989.

32. Π.χ. ἀρ. εὐρ. I24-A361/1989, θραῦσμα χεῖλους ἀγγείου κυπριακῆς προέλευσης ποὺ μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 4ου ὡς τὸ γ' τέταρτο τοῦ 5ου αἰ., HAYES, ὁ.π. 372-374 εἰκ. 80 (form 1). Ἀρ. εὐρ. I24-A381/1989, θραῦσμα βάσης ἀγγείου μετὰ ἐρυθρὸ ἐπίχρισμα, ἀφρικανικοῦ ἐργαστηρίου (τέλος 4ου ἕως γ' τέταρτο 5ου αἰ.), στὸ ἴδιο, 237, εἰκ. 40, ἀρ. 36u. Ἀρ. εὐρ. I24-A383/1989, τμήμα βάσης καὶ σώματος ἀγγείου κυπριακῆς προέλευσης (περίπου 450), στὸ ἴδιο, 375 εἰκ. 80 (form 2,1).

33. Ἀρ. εὐρ. I25-Δ7, Δ8, Δ10/1990.

34. Ἀρ. εὐρ. I25-N2, N3/1990.

35. Ἀρ. εὐρ. I25-K1/1990.

ὀστράκων ἀκολουθοῦσε στὸ νότιο τμήμα ἡμικυκλικὸ περίγραμμα, ἐνῶ τὸ βόρειο τμήμα του εἰσχωροῦσε στὸν μάρτυρα. Ἀνάμεσα στὰ ὀστρακὰ βρέθηκαν πολ-
λὰ κομμάτια ἐκκαμινευμένου πηλοῦ καὶ σποραδικὰ ἔχνη καύσης. Τὰ στοιχεῖα
αὐτά, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἀποψη ὅτι βρισκόμαστε σὲ ἐξωτερικὸ χῶρο—αὐ-
λή—, ὁδηγοῦν στὴν ὑπόθεση ὅτι πρόκειται πιθανὸν γιὰ ἀποθέτη σπασμένων
ἢ ἀποτυχημένων ἀγγείων ἐργαστηρίου κεραμεικῆς.

Τομέας K22 (εἰκ. 2)

Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ τομέα K22 σὲ βάθος ἐπιβεβαίωσε στρωματογραφικὰ
συμπεράσματα τῶν προηγούμενων ἀνασκαφικῶν περιόδων καὶ ἔφερε στὸ φῶς
τὸν τοῖχο 119 κτισμένο ἀπὸ ἀργοὺς λίθους μὲ κατεύθυνση ἀπὸ ἀνατολικά πρὸς
δυτικά, τοῦ ὁποῦ σῶζεται ἓνας μόνος δόμος τῆς θεμελίωσης. Ὁ τοῖχος 119
πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ μετὰ τὸ 142 μ.Χ., ἀφοῦ θεμελιώνεται πάνω στὴν καύ-
ση ποὺ προκλήθηκε ἀπὸ πυρκαγιὰ ἐξαιτίας ἐκείνου τοῦ σεισμοῦ. Πάντως πρὸς
τὸ παρὸν αὐτὸς ὁ τοῖχος δὲν μπορεῖ νὰ συνδεθεῖ μὲ κάποιο οἰκοδόμημα τοῦ
χώρου. Κάτω ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ τμήμα του ἀποκαλύφθηκε λάκκος διαμέτρου
περίπου ἐνὸς μέτρου γεμάτος ἀπὸ θραύσματα ἀγγείων κλασικῶν μέχρι καὶ ὑστε-
ροελληνιστικῶν χρόνων³⁶. Ὁ λάκκος θυμίζει τὸν λάκκο στὴν τομὴ E18 ποὺ
ἀναφέρθηκε πιὸ πάνω, καθὼς καὶ ἐκεῖνον τοῦ χώρου V (Δ20-Δ21 / Γ20-Γ21)
ποὺ ἀνασκάφηκε σὲ μέρος τοῦ μόνου τὸ 1987³⁷. Στους λάκκους ἐκείνους εἶχαν
συγκεντρωθεῖ σπασμένα σκεύη καὶ ἄλλα «ἀπορρίμματα» παλαιότερων φάσεων
ζωῆς τοῦ χώρου, ὥστόσο ὁ λάκκος στὸν τομέα K22 περιεῖχε μόνον θραύσματα
ἀγγείων.

Τομεῖς K20-K19 (εἰκ. 2)

Τὸ 1988 ἡ ἔρευνα στους τομεῖς K20-K19 εἶχε στόχο νὰ ἀποσαφηνίσει
τὴν ἀνασκαφικὴ εἰκόνα τοῦ μεγάλου παλαιοχριστιανικοῦ οἰκήματος, τὸ ὁποῖο
ὀρίζεται ἀπὸ τοὺς τοίχους 18, 102, 19 καὶ 20. Τὸ διαμέρισμα αὐτὸ (Α) περι-

36. Ἀρ. εὔρ. K21-A180-A191/1988.

37. Ὁ.π. σημ. 10.

λαμβάνεται στὰ τετράγωνα 119-20-21 καὶ K19-20-21 τοῦ ἀνασκαφικοῦ καννάβου καὶ τὸ μεγαλύτερό του —δυτικὸ— τμήμα ἀποκαλύφθηκε τὸ 1987³⁸.

Ἡ ἀνασκαφή στοὺς τομεῖς K20-K19, τῶν ὁποίων ἡ ἔρευνα εἶχε ἀρχίσει σὲ προηγούμενες ἀνασκαφικὲς περιόδους³⁹, προχώρησε ἀπὸ +5.30 μ. ἕως +2.87 μ. καὶ ὁδήγησε στὶς ἑξῆς διαπιστώσεις:

α) Ἐξακριβώθηκε γιὰ ἄλλη μία φορὰ φάση ζωῆς μετὰ τὸν σεισμὸ τοῦ 554 μ.Χ. Σὲ αὐτὴν ἀνήκει ὑπόστρωμα δαπέδου (ΛΘ') ἀπὸ ἀσβεστοκονίαμα ποὺ προφανῶς λόγω κατολισθήσεων παρουσιάζει ἔντονη κλίση ἀπὸ Α πρὸς Δ (ἀπὸ +5.19 μ. ἕως +5.01 μ.) καὶ ἀντιστοιχεῖ στὸ τέλος τοῦ δεύτερου στρώματος.

β) Ἀποσαφηνίστηκε πλήρως ἡ εἰκόνα τοῦ διαμερίσματος Α ποὺ περικλείεται ἀπὸ τοὺς τοίχους 19, 20, 18 καὶ 102 καὶ χωρίζεται σὲ δύο μικρότερα δωμάτια ἀπὸ τὸν τοῖχο 103. Οἱ συνολικὲς ἐσωτερικὲς διαστάσεις τοῦ διαμερίσματος εἶναι 7.75×4.75 μ. Οἱ τοῖχοι 20, 102 καὶ 103 ποὺ σώζονται σὲ συνολικὸ ὕψος περίπου 1.30 μ. ἕως 1.50 μ. ἔχουν κτιστεῖ κατὰ τὴ φάση ζωῆς τοῦ χώρου ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὸ τρίτο στρώμα. Εἶναι κατασκευασμένοι ἀπὸ ἀκατέργαστους λίθους διαφόρων μεγεθῶν καὶ εἰδῶν καὶ ὡς συνδετικὸ ὕλικὸ ἔχει χρησιμοποιηθεῖ λάσπη στὴν ὁποία παρεμβάλλονται θραύσματα ἀπὸ κεραμίδες καὶ ἀπὸ συμπαγὲς ἀσβεστοκονίαμα. Τὰ θεμέλιά τους (ὕψους περίπου 0.30 - 0.60 μ.) εἰσχωροῦν στὸ τέταρτο στρώμα. Στὶς παρειὰς τῶν τοίχων διατηροῦνται συχνὰ ἔχνη ἐπικάλυψης μὲ κονίαμα. Οἱ τοῖχοι 19 καὶ 18 εἶναι παλαιότεροι, ἐπαναχρησιμοποιοῦνται ὅμως κατὰ τὴ φάση αὐτή⁴⁰. Τὸ δάπεδο τοῦ διαμερίσματος ἀποτελεῖτο ἀπὸ κεραμεικὲς πλάκες ἐπικολλημένες σὲ ὑπόστρωμα ἀσβεστοκονιάματος. Ἀπὸ τὸ δάπεδο αὐτὸ ἀποκαλύφθηκε βόρεια τοῦ τοίχου 103, σὲ ἀπόλυτο βάθος +4.31 μ., τμήμα τοῦ ὑποστρώματος (ΜΑ') ἀπὸ συμπλητὸ χῶμα ἐπικαλυμμένο μὲ ἀσβεστοκονίαμα. Βρέθηκαν ἐπίσης νότια τοῦ τοίχου 103 πολλὰ τμήματα κεραμεικῶν πλακῶν ποὺ ἔφεραν ἐπικολλημένο ἀσβεστοκονίαμα ἀπὸ τὴ μία πλευρὰ καὶ προφανῶς ἀνῆκαν στὴν ἐπίστρωση τοῦ δαπέδου. Ἀπὸ τὶς ὑψομετρικὲς μετρήσεις ἐπιβεβαιώθηκε ἡ

38. Βλ. ΠΑΕ 1987, 343 κέ., κυρίως 346.

39. ΑΕ 1985, Χρονικὰ 10-11 (K19-K20), ΠΑΕ 1986, 315-316 (K19).

40. ΑΕ 1985, 7 κέ., ΑΕ 1986, 315 κέ., ΠΑΕ 1987, 336 κέ., 344 κέ.

ὑπόθεση τῆς προηγούμενης ἀνασκαφικῆς περιόδου, ὅτι τὸ δάπεδο τοῦ μεγάλου οἰκοδομήματος Α γιὰ τὸ ὁποῖο γίνεται λόγος βρισκόταν περίπου στὰ +4.40 μ.⁴¹.

Στὴν ἴδια φάση (γ' στρώμα) ἀνήκει κατασκευὴ χαμηλοῦ τοιχαρίου - θρανίου συνολικοῦ ὕψους 0.45 μ., ποὺ ἤρθε στὸ φῶς ἀνατολικά τοῦ διαμερίσματος Α (πίν. 214β). Ἡ κατασκευὴ αὐτὴ βρίσκεται στὴν προέκταση περίπου τοῦ τοίχου 103, βαίνει ἀπὸ Α πρὸς Δ καὶ ἐφάπτεται κάθετα στὸν τοῖχο 102. Ἡ ἐπάνω ἐπιφάνειά του εἶναι ἐπιστρωμένη μὲ στρωτῆρες. Κατὰ μῆκος τῆς βόρειας παρειᾶς τοῦ τοιχαρίου διαμορφώνεται προσεχολὴ πλάτους 0.38 μ. καὶ ὕψους 0.11 μ. Ἡ ὅλη κατασκευὴ θὰ ἀποτελοῦσε πιθανὸν ἓνα εἶδος θρανίου ἐσωτερικοῦ χώρου γιὰ τὴν ἐναπόθεση ἀντικειμένων οἰκιακῆς χρήσεως. Ἰχνη δαπέδου δὲν βρέθηκαν ἀπὸ αὐτὴν τὴν πλευρά, οἱ ἐνδείξεις ὅμως ποὺ παρέχει τὸ θρανίον γιὰ τὴν ὑπαρξὴ δαπέδου περίπου στὰ +4.47 μ. ἕως +4.37 μ. συμφωνεῖ μὲ τὶς ὑψομετρικὲς μετρήσεις τῶν ἄλλων δαπέδων τοῦ ἀνασκαφικοῦ χώρου ποὺ ἀντιστοιχοῦν σὲ αὐτὴν τὴ φάση ζωῆς (τρίτο στρώμα).

Ἐνδεικτικὰ εὐρήματα τῆς φετινῆς καὶ περσινῆς ἀνασκαφικῆς περιόδου⁴² ἐπιβεβαιώνουν τὴν ὑπόθεση ὅτι τὸ τρίτο στρώμα θὰ πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ μεταξὺ τῶν σεισμῶν τοῦ 469 καὶ 554 μ.Χ.

Τομεῖς I19/K19 - I20/K20 καὶ I20/K20 - I21/K21 (εἰκ. 2)

Ἡ συνέχιση τῆς ἀνασκαφικῆς ἔρευνας βόρεια τοῦ τοίχου 19 στοὺς τομεῖς αὐτοὺς εἶχε στόχο, στὰ βαθύτερα στρώματα, κάτω ἀπὸ τὸ διμερὲς παλαιο-χριστιανικὸ οἶκημα Α', τὴν ἀναζήτησι τῆς ἀνατολικῆς, κύριας πιθανῶς, ὀψης καὶ τῆς ΒΑ γωνίας τοῦ μνημειακοῦ ἐλληνιστικοῦ οἰκοδομήματος. Ἡ ΝΑ ὀρατὴ γωνία του μὲ τὴν περιτένεια⁴³ καὶ τὰ θεμέλιά του ἀπὸ τὴ δυτικὴ, ἐσωτερικὴ, πλευρά τους ἦταν ἤδη γνωστά⁴⁴.

41. Γιὰ ἄλλες ἐνδείξεις ὑπαρξῆς δαπέδου σὲ αὐτὸ περίπου τὸ ὕψος βλ. ΠΑΕ 1987, 346. Οἱ λίθινες πλάκες του βρέθηκαν κατὰ χώραν σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴ βόρεια παρειὰ τοῦ τοίχου 19, σὲ ὕψος +4.55 μ., οἱ ὁποῖες εἶχαν ἀρχικὰ ἐκληφθεῖ ὡς ἐπίστρωση τοῦ δαπέδου τοῦ διαμερίσματος Α, θὰ πρέπει μάλλον νὰ ἀποτελοῦσαν ἓνα εἶδος χαμηλοῦ θρανίου.

42. Πρβ. ΠΑΕ 1987, 347 κέ.

43. Βλ. ΑΕ 1985, Χρονικά, 6-7 καὶ πίν. 5α.

44. Βλ. ΠΑΕ 1987, 340-341.

Ἡ ἀφαίρεση τῶν μαρτύρων ἀποκάλυψε τὰ λείψανα εὐμεγέθους κτιστοῦ ἀγωγοῦ σὲ βάθος ἀπὸ ± 4.23 ἕως ± 3.55 μ. Τὰ κατὰ τμήματα σωζόμενα τοιχάρια, ὕψους 20-25 ἐκατ., ἦταν κατασκευασμένα ἀπὸ ἀσβεστοκονίαμα. Τὸ θεμελίό του ἀποτελοῦσαν δύο παράλληλες σειρὲς λίθινων πλακῶν, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἀρκετὲς εἶναι λατομημένες ἀπὸ τὸ ἐλληνιστικὸ οἰκοδόμημα. Ἡ δυτικὴ παρειὰ τοῦ θεμελίου - βάσης τοῦ ἀγωγοῦ εἶχε φανεῖ στὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 1987 καὶ εἶχε τότε ἐρμηνευθεῖ ὡς οἰκοδομικὸ ὑλικὸ ἀπὸ τὸ ἐλληνιστικὸ οἰκοδόμημα. Εἶναι σαφὲς τώρα ὅτι ὁ δόμος αὐτὸς τῶν λιθοπλίνθων ἀποτελεῖ τὴν βάση στὴν ὁποία ἐδράζεται ὁ ἀγωγός.

Ὁ ἀγωγός, μήκους 7.75 μ., βαίνει ἀπὸ Βορρὰ πρὸς Νότο παράλληλα μετὰ τοὺς πώρινους δόμους θεμελίωσης τοῦ ἐλληνιστικοῦ οἰκοδομήματος, ἀκριβῶς κατὰ μῆκος καὶ μπροστὰ ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ του, στὸ ὕψος τῆς «εὐθυνηρίας» του (πίν. 215α). Ἐκτείνεται ἀπὸ τὸν τοῖχο 18 ἕως τὸν τοῖχο 19, περνώντας κάτω ἀπὸ τὴν θεμελίωση τοῦ τοίχου 103, καὶ εἶναι προφανές ὅτι ἐξυπηρέτουσε τὸ διμερὲς παλαιοχριστιανικὸ οἶκημα ποὺ περικλείεται ἀπὸ τοὺς τοίχους 18, 20, 19 καὶ 102.

Ἀνατολικά τοῦ ἀγωγοῦ καὶ σὲ βάθος $+3.50$ μ., στὸ τέλος τοῦ πέμπτου στρώματος, ἀποκαλύφθηκε τὸ 1988 λιθόστρωτο δάπεδο Μ'. Ἀποτελεῖται ἀπὸ λίθους μικροῦ πάχους καὶ ἀκανόνιστου σχήματος, οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς ὁποῖους διατηροῦνται *in situ*, ἐνῶ ἄλλοι εἶναι διαταραγμένοι καὶ σὲ μερικὰ σημεῖα ἀλληλοκαλύπτονται.

Υπόγεια τομὴ, διαμέτρου περίπου 15 ἐκ., ἐπιχειρήθηκε κάτω ἀπὸ τὴν θεμελίωση τοῦ ἀγωγοῦ, μετὰξὺ τῆς τρίτης καὶ τέταρτης ἀπὸ Νότο πλάκας τῆς βάσης του. Διαπιστώθηκε ὅτι τὸ δάπεδο Μ', τὸ ὁποῖο προφανῶς ἀποτελοῦσε λιθόστρωση ἐξωτερικοῦ χώρου, συνεχίζει καὶ κάτω ἀπὸ τὸν ἀγωγὸ καὶ σταματᾷ —στὸ σημεῖο τῆς τομῆς— σὲ ἀπόσταση 0.73 μ. ἀπὸ τὸ ἐλληνιστικὸ οἰκοδόμημα. Πρέπει λοιπὸν τὸ δάπεδο Μ' νὰ εἶναι σύγχρονό του, ὅπως ὑπαγορεύει τὸ ἴδιο βάθος στὸ ὁποῖο βρίσκονται τὸ δάπεδο μετὰ τὴν ἄνω ἐπιφάνεια τοῦ ἐλληνιστικοῦ θεμελίου, καθὼς καὶ τὰ κεραμεικὰ εὐρήματα ποὺ βρέθηκαν μέσα στὴν τομὴ (πίν. 215β).

Σημαντικὴ εἶναι ἡ διαπίστωση ὅτι ὑπάρχει ἀσβεστοκονίαμα πάνω στὴν ῥάχη τοῦ τοίχου 112 —ὁ ὁποῖος «γεμίζει» τὴν δυτικὴ παρειὰ τοῦ ἐλληνιστικοῦ θεμελίου ποὺ στὸ σημεῖο αὐτὸ δὲν εἶναι ὁρατὸ— πράγμα ποὺ σημαίνει ὅτι τὸ ἐλληνιστικὸ οἰκοδόμημα ἦταν ἤδη κατεστραμμένο καὶ εἶχε κιόλας λατομηθεῖ

ὡς τὰ θεμελίά του περίπου, ὅταν ἄρχισε παραπλεύρως ἡ κατασκευὴ τοῦ ἀγωγοῦ. Ἡ ἴδια διαπίστωση ἔγινε καὶ στὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ οἰκοπέδου (B22-Γ22-Δ22) σὲ σχέση μετὰ τὴ στοὰ καὶ τὴ θεμελίωση τοῦ ὑστερότερου τοίχου 56. Τομὴ στὸν τοῖχο 112 θὰ πρέπει νὰ ἀποκαλύψει τοὺς δόμους θεμελίωσης καὶ κατὰ πάσα πιθανότητα τὴ ΒΑ γωνία τοῦ ἐλληνιστικοῦ οἰκοδομήματος.

Τὰ εὐρήματα στοὺς τομεῖς αὐτοὺς ἦταν ὅστρακα ἀπὸ χρηστικά ἀκόσμητα ἀγγεῖα, ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα καὶ τμήμα διπλῆς λαβῆς κώιου ἀμφορέα, ποὺ φέρει σφράγισμα μετὰ τὴν ἐπιγραφή *MEN* (πίν. 216β). Ἐπίσης ἓνα πῆλινο, σχεδὸν ἀκέραιο, ἀκόσμητο μυροδοχεῖο (*unguentarium*)⁴⁵, μικρὲς μάζες ἄψητου πηλοῦ καὶ λίγα ὀστὰ μικρῶν ζώων. Τὰ λίγα πῆλινα εὐρήματα τῆς τομῆς στὴ θεμελίωση τοῦ ἀγωγοῦ ἦταν ἀποτμήματα τοῦ λαιμοῦ καὶ τῶν λαβῶν κώιου ἀμφορέα, μελαμβανοῦς λύχνου, πινακίου μετὰ «καταλειβάδες» καὶ μία ἀκέραιη, πυραμιδοειδῆς ἀγνύθα⁴⁶, καὶ ὑποδεικνύουν τὰ χρόνια μετὰ τὰ μέσα ἢ καὶ τὸ τέλος τοῦ 2ου π.Χ. αἰώνα.

Τομέας K19 (εἰκ. 2)

Στὸν τομέα K19, νότια τοῦ τοίχου 19 μετὰ τις μεταγενέστερες φάσεις, ἡ ἀνασκαφὴ ἔφθασε σὲ πολὺ μεγάλο βάθος, ± 1.47 μ., χωρὶς πάντως νὰ ἔχει ὀλοκληρωθεῖ. Ὅλο τὸ τμήμα κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο Α' μετὰ τις τρεῖς πῆλινες ἰσομεγέθεις πλάκες, ποὺ βρίσκεται στὴ ΒΔ γωνία τοῦ σκάμματος⁴⁷, θὰ δώσει ἀκριβέστερη στρωματογραφικὴ καὶ κατὰ συνέπεια χρονολογικὴ εἰκόνα τοῦ χώρου.

Τὰ στρώματα ἦταν ἰδιαίτερα ταραγμένα καὶ τὰ περισσότερα ὅστρακα

45. Ἀρ. εὐρ. K20/K21-A185/1990. H. R. THOMPSON, *Two Centuries of Hellenistic Pottery, Hesperia* III, 1934, 472-4. Ἐπίσης C. DIEDERICH, *Salamine "de Chypre IX, Céramiques hellénistiques, romaines et byzantines* (Paris 1980) 21-23 καὶ ΣΤ. ΔΡΟΥΓΟΥ - Γ. ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ, *Ἑλληνιστικοὶ λαξευτοὶ τάφοι Βεροῖας* (Ἀθήναι 1980) 123-9.

46. Ἀρ. εὐρ. I19-I20 - Π1/1990. THOMPSON, ὁ.π. 474-6. Ἐπίσης Α. ΜΑΡΑΓΚΟΥ, *Ἀρχαία Ἑλληνικὴ Τέχνη* (Ἀθήνα 1985) 141-3 (Ἀγνύθες: Α. Παλαιοκρασσῆ), ὅπου καὶ πρόσφατη βιβλιογραφία.

47. Βλ. ΠΑΕ 1986, 315-6.

στὰ βαθύτερα στρώματα ἦταν πολὺ μικρὰ καὶ πακτωμένα, δημιουργώντας τὴν ἐντύπωση ὅτι προέρχονται ἀπὸ τὸ πέσιμο σωρῶν χωμάτων ἀπὸ διπλανοὺς χώρους. Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον προκάλεσε σὲ βάθος μετὰ τὰ ± 1.92 μ. ἡ παρουσία ὀστράκων ἀπὸ ἀγγεῖα τῆς κλασικῆς καὶ τῆς ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς, στὴν ἀρχὴ ἀνάκατα μὲ ἱριδίζοντα μελαμβαφὴ καὶ στῆ συνέχεια μὲ τμήματα χρηστικῶν ἀκόσμητων ἀγγείων, ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα καὶ ἀρκετὲς δακτυλιωτὲς βάσεις ὀξυπύθμενων ἀμφορέων⁴⁸ (πίν. 216β), πιθανῶς τῆς ὑστεροκλασικῆς ἐποχῆς.

Τὰ καλῆς ποιότητος κλασικὰ ὄστρακα περιλαμβάνουν κυρίως τμήματα ἀπὸ χεῖλη κωδωνόσχημων ἀττικῶν κρατήρων⁴⁹ καὶ ἀπὸ βάσεις ἀττικῶν σκύφων⁵⁰. Τὰ ἀρχαϊκὰ ὄστρακα ἀνήκουν σὲ ἰωνικὴ κύλικα⁵¹, στὸν ἀνατολικοδωρικὸ ρυθμὸ τῶν αἰγάρων⁵² (πίν. 216γ) καὶ στὴν κατηγορία τῶν ταινιωτῶν⁵³ (πίν. 216δ-ε).

Ἀκόμη μεγαλύτερης σημασίας εἶναι ἡ ἀποκάλυψη δύο λιθοσωρῶν, πιθανῆς κυκλικῆς κατασκευῆς, σὲ βάθος ± 1.62 ἕως ± 1.52 μ. Ἀνάμεσα στίς πέτρες ἑνὸς ἀπὸ τοὺς δύο σωροὺς βρέθηκε σφηνωμένο χεῖλος κωδωνόσχημου ἀττικοῦ κρατήρα⁵⁴ (πίν. 217), ποὺ τοὺς χρονολογεῖ στὸ τέλος περίπου τοῦ 5ου π.Χ. αἰώνα (πίν. 216ς'). Ἀπὸ ὅ,τι μαρτυρεῖ ἡ κεραμεικὴ, ἡ περιοχὴ νότια τοῦ τοίχου 19 εἶναι ἀπὸ τὶς πλουσιότερες σὲ εὐρήματα ποὺ προέρχονται ἀπὸ περιόδους προγενέστερες τῆς ἐλληνιστικῆς.

48. Ἀρ. εὐρ. K19-A127, A287, A300, A336/1990.

49. Ἀρ. εὐρ. K19-A340/1990. Βλ. ΠΑΕ 1986, 314 καὶ σημ. 30. B. A. SPARKES - L. TALCOTT, *Black and Plain Pottery of the 6th, 5th and 4th Centuries B.C., The Athenian Agora XII* (Princeton N.J. 1970) γιὰ τὸ ὄνομα καὶ τὴν προέλευση.

50. Ἀρ. εὐρ. K19-A315, A528/1990. Βλ. ΠΑΕ 1986, 313 καὶ σημ. 28.

51. Ἀρ. εὐρ. K19-A400/1990. Βλ. J. BOARDMAN — J. HAYES, *Excavations at Tocra 1963-1965, The Archaic Deposits II and Later Deposits, Tocra II* (Oxford 1973) 55 κέ. Ἐπίσης, *Les Céramiques de la Grèce de l'Est et leur Diffusion en Occident* (CNRS, Paris 1978) 77 κέ., 123 κέ., 137 κέ., 163 κέ. καὶ 235 κέ.

52. Χρ. ΚΑΡΔΑΡΑ, *Ροδιακὴ Ἀγγειογραφία* (Ἀθήναι 1963) 276 κέ. E. WALTER-KARYDI, *Samische Gefäße des 6. Jahrhunderts v. Chr., Samos VI.1* (Bonn 1973) 89 κέ. πίν. 130-40 καὶ *Tocra II*, ὁ.π. 28 κέ.

53. *Les Céramiques de la Grèce*, ὁ.π. 43 πίν. 23 καὶ 82 πίν. 42-44.

54. Ἀρ. εὐρ. K19-A510/1990. Βλ. παραπάνω σημ. 48.

Τομέας I18 (εἰκ. 2)

Στὸν τομέα I18 ἡ ἀνασκαφὴ ἐφθασε στὸ παρθένον ἔδαφος τῆς περιοχῆς, ποὺ εἶναι καθαρὴ ἄμμος, σὲ βάθος ± 1.37 μ., πιστοποιώντας τὴν ἴδια στρωματογραφικὴ εἰκόνα μὲ ἐκείνην τοῦ παρακειμένου I19 τοῦ ἔτους 1986⁵⁵. Συγκεκριμένα στὰ ὑπερκείμενα στρώματα διαπιστώθηκε ἡ συνέχιση τοῦ παλαιοχριστιανικοῦ οἰκισμοῦ μὲ τὴν προέκταση πρὸς Νότο τοῦ τοίχου 101, ὁ ὁποῖος εἶναι ἐγκάρσιος στὸν τοῖχο 19β. Ὁ τοῖχος αὐτὸς διατηρεῖται σὲ ὕψος 0.80 μ., στὸ βάθος ἀπὸ ± 4.00 μ. ἕως ± 3.20 μ. Μάλιστα στὰ ± 3.49 μ. σχηματίζει πατούρα μὲ προεξοχὴ 0.12 μ. Ἡ δυτικὴ παρειὰ του, ποὺ ἀντικρίζει τὴ μοντέρνα οἰκοδομή, εἶναι ἐσωτερικὴ, ὥπως ὑπαγορεύει ἡ ὑπαρξὴ κονιαμάτων συχνὰ χρωματιστῶν. Στὰ βαθύτερα στρώματα δὲν ὑπῆρχαν οἰκοδομικὰ λείψανα, ἀλλὰ βρέθηκαν ἀρκετὰ ὄστρακα ἐλληνιστικῶν, κλασικῶν καὶ ἀρχαϊκῶν χρόνων. Ἡ συνύπαρξὴ ὀστράκων καλῆς ποιότητος ἀπὸ γνωστὲς καὶ σταθερὰ χρονολογούμενες κατηγορίες μὲ πλῆθος θραυσμάτων ἀπὸ ἀκόσμητα χρηστικὰ ἀγγεῖα—ιδίως βάσεις, χεῖλη καὶ λαβὲς ἀμφορέων—θὰ συμβάλει στὴν καλὴ κατὰ τάξιν καὶ στὴν ἀκριβέστερη χρονολόγησι τῶν λιγότερα γνωστῶν αὐτῶν κατηγοριῶν ἀπὸ τὸ νησί τῆς Κῶ, ποὺ μὲ βεβαιότητα ἀνάγονται μέχρι καὶ τοὺς ἀρχαϊκοὺς χρόνους.

Μὲ βάση λοιπὸν τὰ οἰκοδομικὰ κατάλοιπα καὶ τὰ κινητὰ εὐρήματα στοὺς συγκεκριμένους τομεῖς ποὺ ἀναφέρθηκαν, θὰ μπορούσε νὰ ὑποστηριχθεῖ ὅτι οἱ φάσεις ζωῆς ἐκτείνονται ἀπὸ τοὺς ἀρχαϊκοὺς μέχρι καὶ τοὺς παλαιοχριστιανικοὺς χρόνους. Καὶ πιὸ ἀναλυτικὰ:

α) Μέχρι στιγμῆς ἀπὸ τὴν ἀρχαϊκὴ ἐποχὴ δὲν ὑπάρχουν οἰκοδομικὰ λείψανα· ὅμως ἡ ὑπαρξὴ ζωῆς μαρτυρεῖται μὲ τὶς κεραμεικὲς κατηγορίες τῶν ταινιωτῶν, τῶν ἰωνικῶν κυλίκων καὶ τοῦ ρυθμοῦ τῶν αἰγάγων.

β) Στὴν κλασικὴ ἐποχὴ, πέρα ἀπὸ τὰ διαγνώσιμα κεραμεικὰ εὐρήματα, μὲ βεβαιότητα τοποθετοῦνται οἱ δύο λιθοσωροί.

γ) Στὴν ἐλληνιστικὴ ἐποχὴ, πιθανῶς τὴν ὕστερη, ἀνήκει, ὥπως εἶναι γνωστό, τὸ μνημειακὸ οἰκοδόμημα μὲ τὴ γερὴ θεμελίωσι καὶ τὴν κατασκευή, τοῦ ὁποῖου ἡ χρῆσις εἶναι ἀκόμα δύσκολο νὰ ἐρμηνευθεῖ μὲ ἀσφάλεια. Πάντως,

55. Βλ. ΠΑΕ 1986, 312-4 καὶ σημ. 23-33.

στὴν περίπτωση ποὺ υἱοθετηθεῖ ἡ ὑπόθεση ὅτι τὸ μνημειακὸ κτίριο τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ οἰκοπέδου Τσαγκαρούλη εἶναι ὁ ναὸς τοῦ Ἀπόλλωνα Πυθαίου⁵⁶, τότε ἐδῶ δὲν ἀποκλείεται νὰ πρόκειται γιὰ τὸν βωμὸ τοῦ ἱεροῦ.

δ) Στὴν παλαιότερη φάση τῆς παλαιοχριστιανικῆς ἐποχῆς τοποθετεῖται ὁ κτιστὸς ἀγωγός, ὁ ὁποῖος ἐξυπηρετοῦσε τὸ ὑπερκείμενο διμερὲς οἶκημα καὶ ὁ ὁποῖος σφραγίζει μὲ ἀσφαλὴ τρόπο τὰ ἐλληνιστικὰ στρώματα.

Γ. ΑΛΕΥΡΑ, Σ. ΚΑΛΟΠΙΣΗ, Α. ΛΑΙΜΟΥ, Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗ

56. CH. KANTZIA, Recent Archaeological Finds from Kos. New Indications for the Site of Kos - Meropis στὸ *Archaeology in the Dodecanese* (Copenhagen 1988) 176 καὶ εἰκ. 2.

Κ Ε Φ Α Λ Α Ι Ο Β'

ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ

Ἐξίσου σημαντικὴ ὑπῆρξε ἡ δραστηριότητα τῆς Ἑταιρείας καὶ στὰ ἐπιστημονικὰ δημοσιεύματα. Κατὰ τὸ 1990 συνεχίστηκε ἡ ἔκδοση τοῦ Ἑνημερωτικοῦ Δελτίου τῶν Ἑταίρων (ΕΔΑΕ), περιοδικοῦ ποὺ πιστεύουμε ὅτι ἀπολαύει τῆς συμπαθείας ὅχι μόνον τῶν ἐταίρων ἀλλὰ καὶ ὅλων τῶν φιλαρχαίων. Συνεχίστηκε μὲ ἐντατικὸ ρυθμὸ ἡ ἔκδοση τῶν ἀρχαίων μας περιοδικῶν, τῶν *Πρακτικῶν* καὶ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑφημερίδος, ἐνῶ καθιερώθηκε πλέον ἡ ἔκδοση τοῦ Ἔργου σὲ νέα βελτιωμένη μορφή, ἀπόδειξε τῆς πρόθεσής μας γιὰ γενικὴ ἀνανέωση τῶν ἐκδόσεών μας. Ἐξάλλου προχώρησε ἡ διαδικασία τῆς ἐκτύπωσης πολλῶν διδακτορικῶν διατριβῶν καὶ ἄλλων ἐπιστημονικῶν δημοσιεύσεων ποὺ θὰ κυκλοφορήσουν ἐντὸς τοῦ 1991.

Κατὰ τὸ 1990 ἐκδόθηκαν ἀπὸ τὴν Ἑταιρεία τὰ παρακάτω δημοσιεύματα:

Περιοδικὰ Δημοσιεύματα

- α. ΕΔΑΕ, τεύχη 9-13.
- β. Τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας κατὰ τὸ 1989.
- γ. Πρακτικὰ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 1985.
- δ. Πρακτικὰ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 1986.
- ε. Ἀρχαιολογικὴ Ἑφημερὶς 1986.

«Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας»

- α. Φίλια Ἔπη εἰς Γεώργιον Ἐ. Μυλωνᾶν. Διὰ τὰ ἐξήντα ἔτη τοῦ ἀνασκαφικοῦ του ἔργου (ἀρ. 103).
- β. Γεωργίου Γούναρη, Τὸ βαλανεῖο καὶ τὰ βόρεια προσκτίσματα τοῦ Ὀκταγώνου τῶν Φιλίππων (ἀρ. 112).

γ. Χρύσανθου Χρήστου, *Ἡ Ζωγραφικὴ τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα* (ἀρ. 111).

δ. *Οἰκονομικὸς Κανονισμὸς τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας*.

Ἡ ἔντονη ἐκδοτικὴ δράση τῆς Ἑταιρείας, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ ἓναν ἀπὸ τοὺς κύριους σκοποὺς της, ἐπιτυγχάνεται κυρίως χάρις στὴν πρόθυμη συνεργασία τοῦ προσωπικοῦ τοῦ Γραφείου Δημοσιευμάτων μὲ τὸ Συμβούλιο.

ΣΗΜΕΙΩΜΑ ΣΥΝΤΑΞΗΣ

Τὸ Πρακτικὸ τῆς Α' Τακτικῆς Γενικῆς Συνέλευσης τῆς
12 Μαΐου 1990 μετὰ τὴν Ἑκθεσὶ τῆς Ἐξελεγκτικῆς καὶ
ἐπὶ τοῦ Προϋπολογισμοῦ Ἐπιτροπῆς, βλ. *ΕΔΑΕ*, τεύχος
10, Ἰούνιος 1990, 32-61.

ΠΙΝΑΚΕΣ

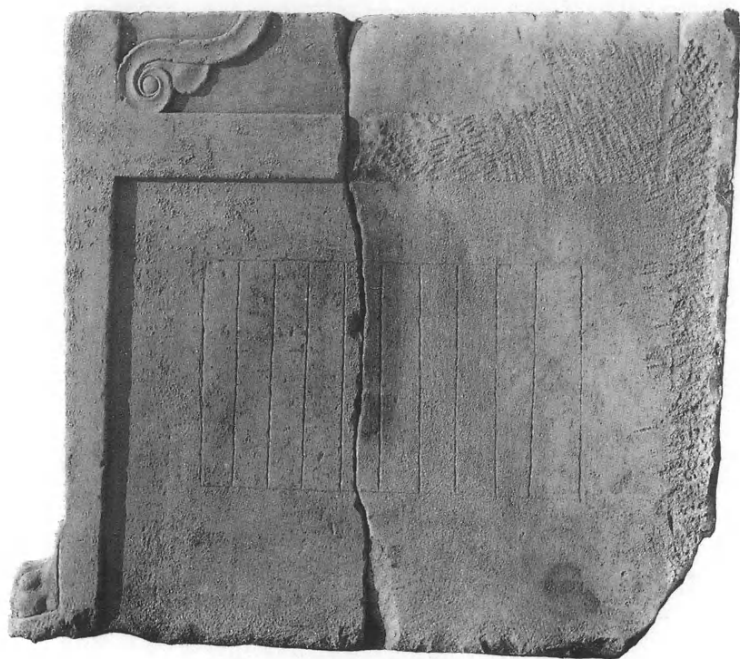
α. Βάθρα και θρανία παρὰ τὴν ἀνατολική πύλη τοῦ φρουρίου. β. Τὸ γκρεμισμένο τεῖχος παρὰ τὴν ἀνατολική πύλη τοῦ φρουρίου.

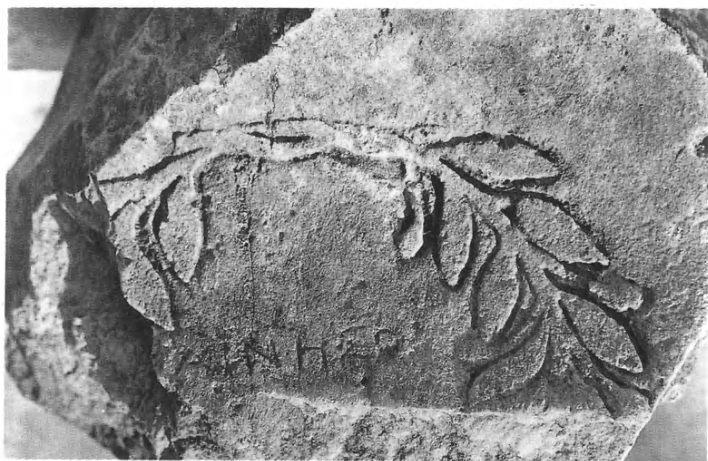
Τὸ τεῖχος τῆς ἀνατολικῆς πύλης τοῦ φρουρίου μετὰ τὴν ἀναστήλωσή του.

Ἡ νότια πύλη τοῦ φρουρίου.

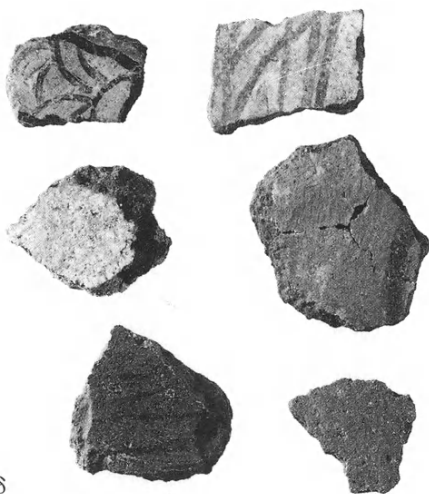
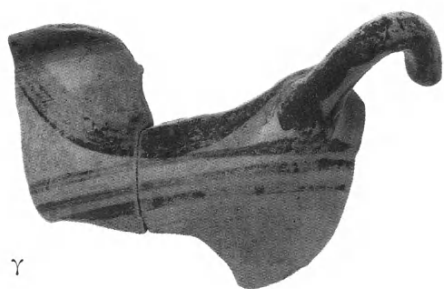
α. Πόδι μαρμάρινης τράπεζας από την ανατολική πύλη του φρουρίου. β. Στήλη από το ιερό του Ήρωος στο φρούριο.

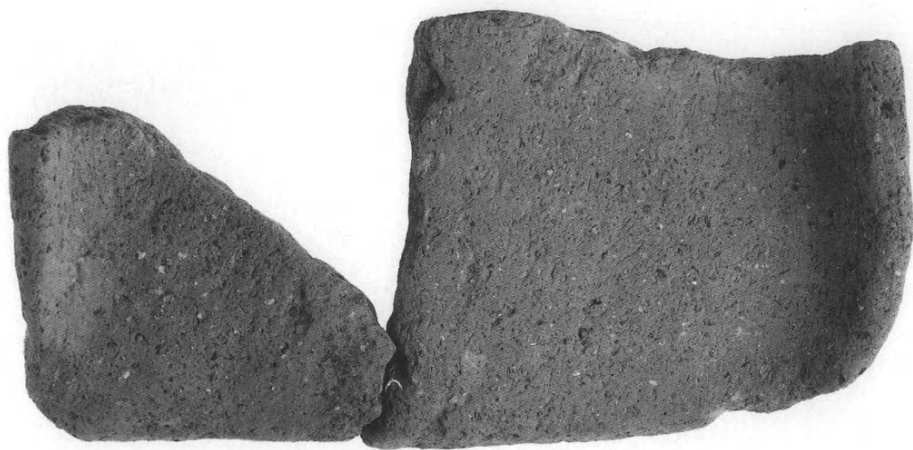
α. Θραῦσμα βάρους με στεφάνωση. β. Λίθινο σταθμίο από τὸ φρούριο. γ. Τὸ κάτω μέρος τετράγωνης ἑρμαϊκῆς στήλης με μέρος ἐπιγράμματος.

Κτίριο Μ από Α.

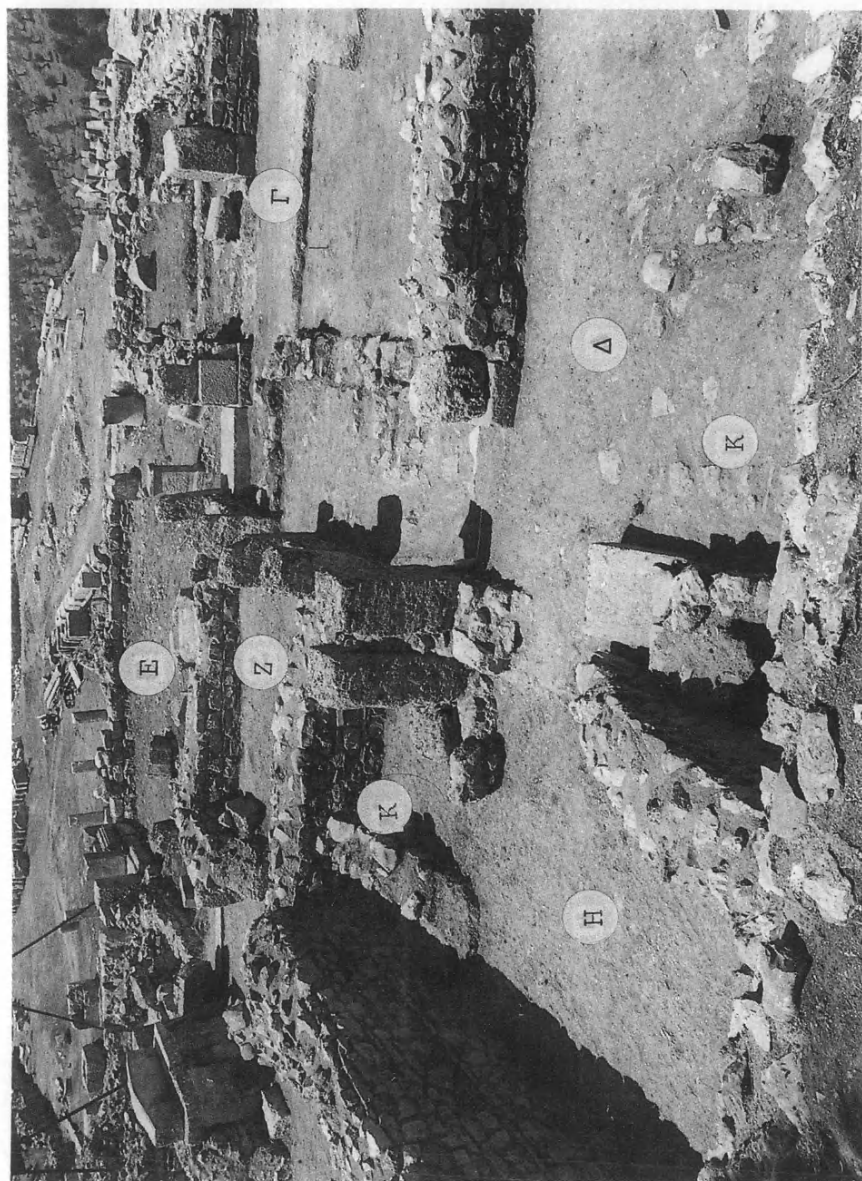
α. Κύλιξ. β. Σφραγιδόλιθος. γ. Κομμάτι τοιχώματος σκύφου. δ. Κομμάτια κονιάματος.
ε. "Όστρακο ΥΕ ΠΙΒ1 κυπέλλου.

α-β. Κεραμίδια στέγης.

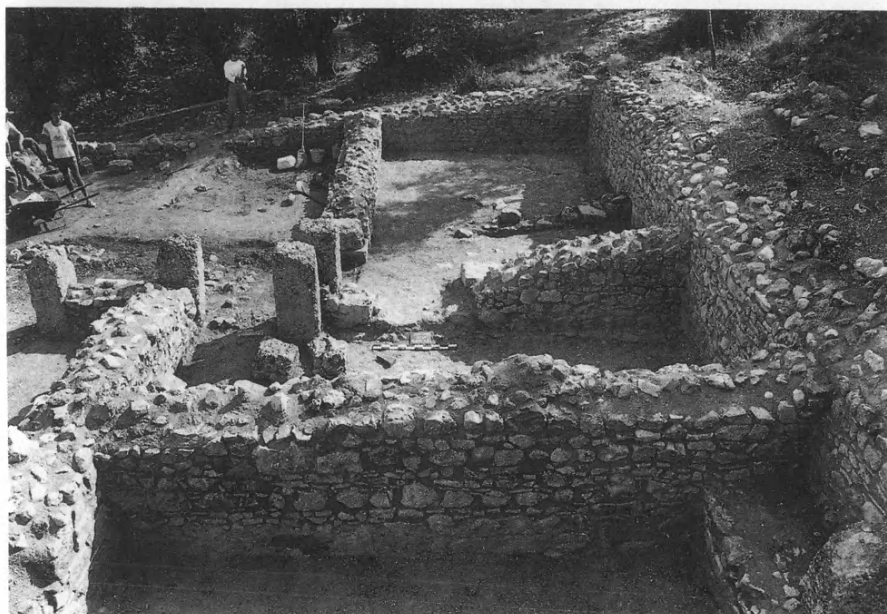
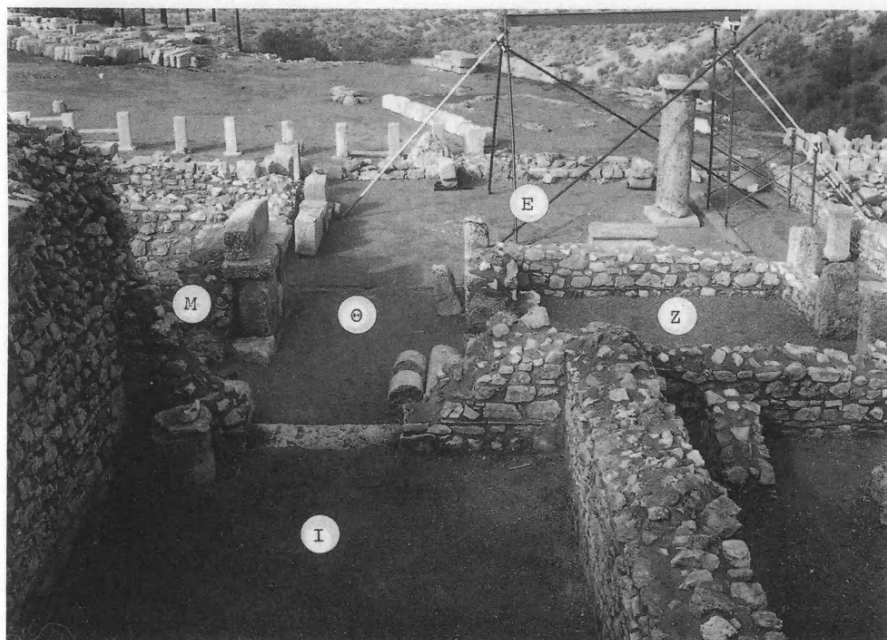
α-β. Κτίριο Κ: α. Μικρή ράμπα. β. Μεγάλη ράμπα.

Ὁ λατρευτικὸς χώρος τῆς Σκανῆς μετὰ τὶς ἐργασίες τοῦ 1990.

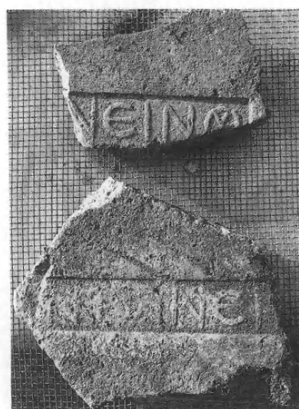
α. Οί ιδιωτικοί χώροι τῆς Σκανῶς ἀπὸ τὰ ΒΑ πρὶν τὸν καθαρισμό. β. Οί ιδιωτικοί
χώροι τῆς Σκανῶς ἀπὸ τὰ ΒΑ μετὰ τὸν καθαρισμό.

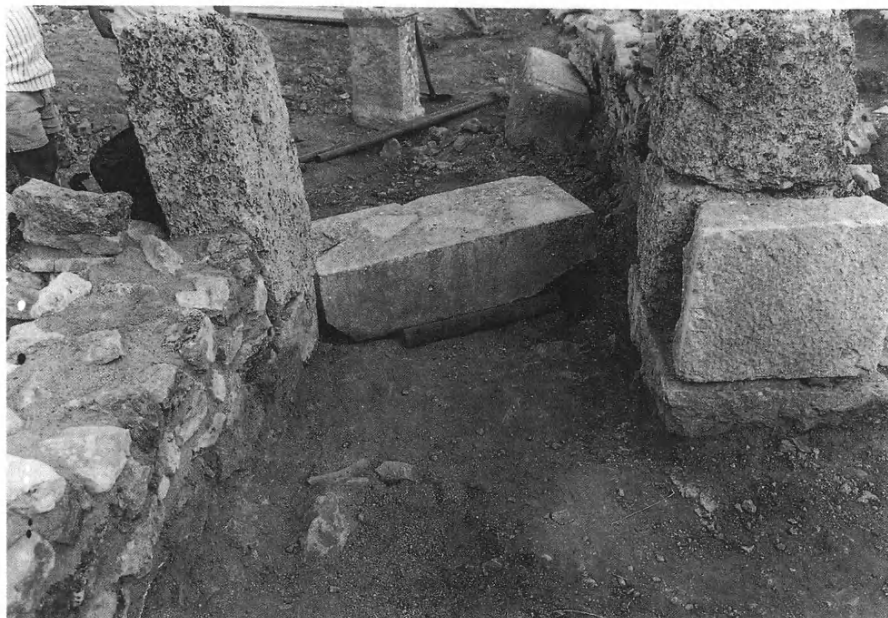
α. Οί ιδιωτικοί χώροι τῆς Σκανᾶς ἀπὸ τὰ ΝΑ μετὰ τὸν καθαρισμό. β. Οί χώροι τῆς Σκανᾶς Η-Γ-Δ ἀπὸ τὰ ΝΔ.

α. Οί δύο φάσεις τοῦ κλιμακοστασίου στὸ νότιο μέρος τοῦ δωματίου Δ. β. Τὸ κλιμακοστάσιο στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ χώρου Η.

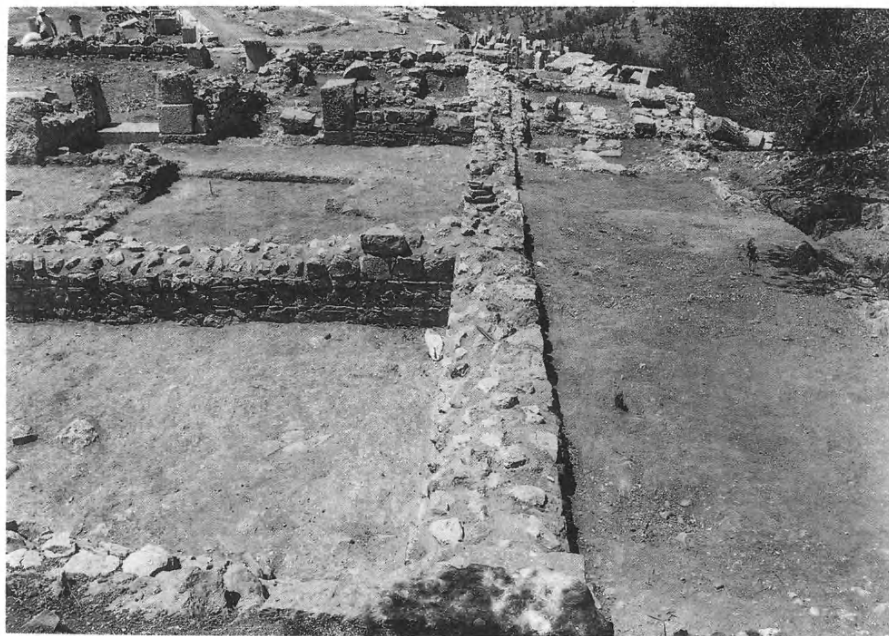
α. Τὸ ὑπόλειμμα τῆς ἀρχαίας ἐπίχωσης τοῦ δαπέδου στὸ δωμάτιο Γ. β. Κεραμίδες ἀπὸ τὴ σκανὰ μὲ τὴ σφραγίδα τοῦ Ἀντωνίνου.

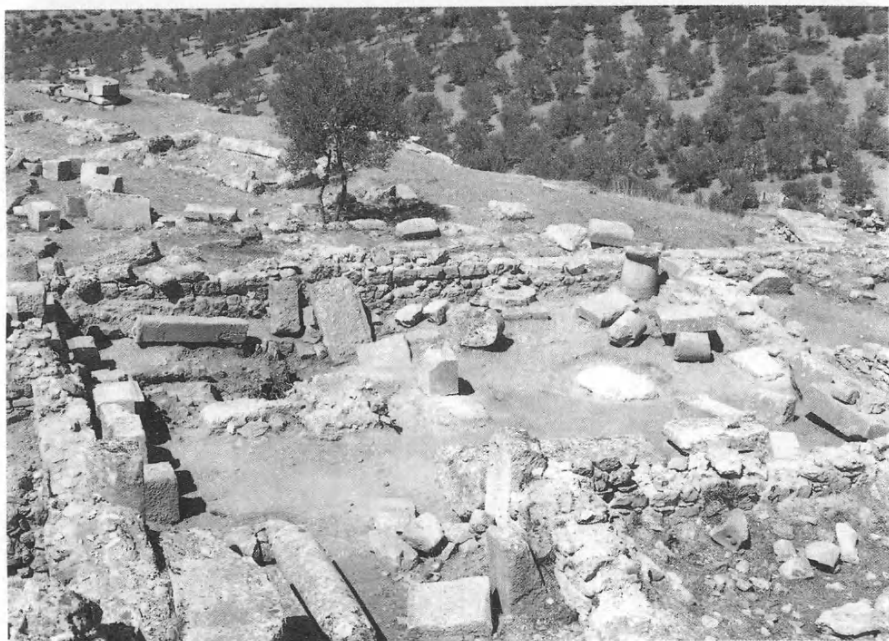
α. Τὸ ἀσβεστολιθικὸ κατώφλι τῆς εἰσόδου στὸ δωμάτιο Γ. β. Τὰ θεμέλια τοῦ προθαλάμου τοῦ Ζ στὸν χῶρο Γ.

α. Τὰ ερείπια τῆς Σκανᾶς ἀπὸ Α μετὰ τὶς ἐργασίες τοῦ 1990. β. Οἱ χώροι Α καὶ Β τῆς Σκανᾶς πρὶν ἀπὸ τὸν καθαρισμό.

α. Οί χώροι Α και Β τῆς Σκανᾶς μετὰ τὸν καθαρισμό. β. Ὁ ἐπιμήκης χώρος στὰ ΒΑ τῆς Σκανᾶς.

α. Τμήμα ελληνιστικού θεμελίου κατά μήκος της ΝΑ πλευράς του χώρου Ζ.
β. Ο χώρος Ε της Σκανῆς μετά την έρευνα του 1979.

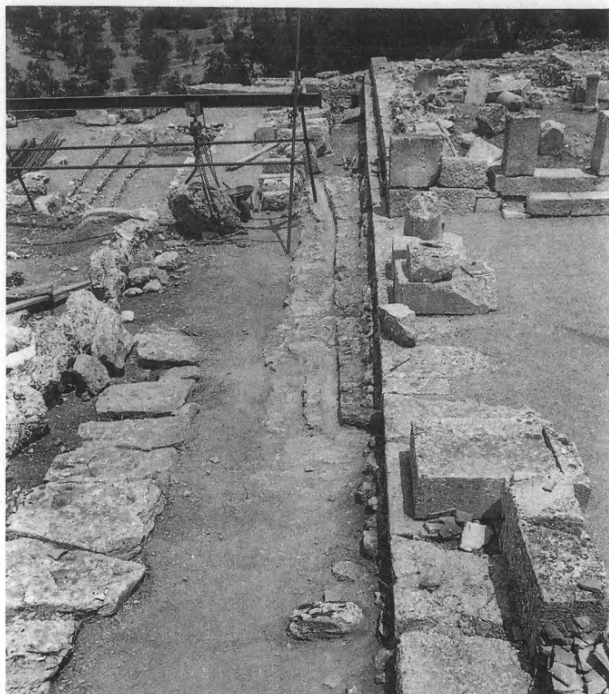
α. Τὸ τέμενος τῶν Μουσῶν. Πίσω ἡ Σκανά. β. Ἡ εἴσοδος τοῦ λουτροῦ πρὶν ἀπὸ τὶς ἐργασίες.

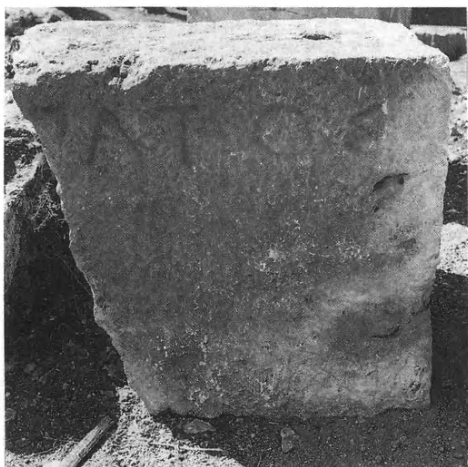
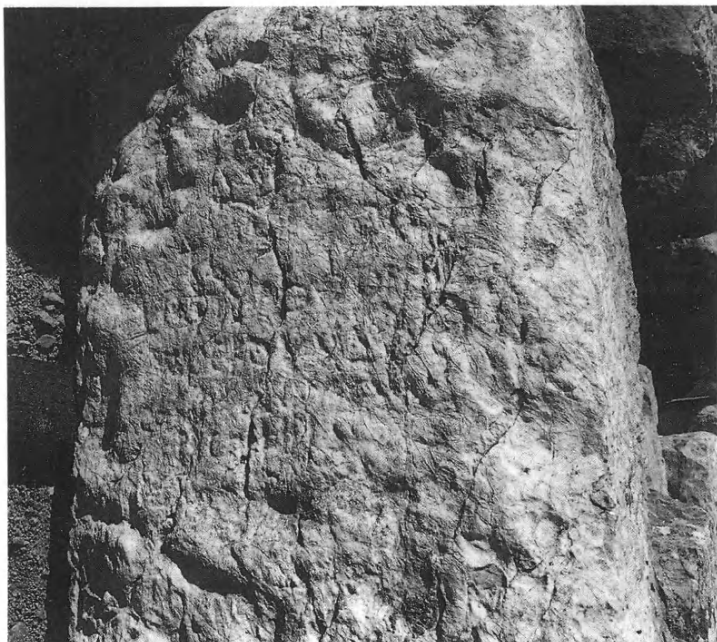
α. Ἡ εἴσοδος τοῦ λουτροῦ μετὰ τὸν καθαρισμό. β. Ἀπομάκρυνση τῶν δγκων χυτοῦ
ὕλικου ἀπὸ τὸν διάδρομο τοῦ λουτροῦ.

α. Τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ λουτροῦ μετὰ τὸν καθαρισμό. β. Τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κυκλικοῦ χώρου.

α. Ἡ τοποθέτηση τοῦ γωνιαίου βράχου στὸ ἔρκος τοῦ τεμένους τῶν Μουσῶν. Δεξιὰ ὁ ἀγωγὸς μπροστὰ στὴν πρόσοψη τῆς σκανᾶς. β. Ἡ συντήρηση τῶν τοιχοποιιῶν γύρω ἀπὸ τὸ λουτρό.

α. Ἐπιγραφή πυροφόρου. β. Ἀναθηματικὸς βωμὸς τῆς Ἑ/ρατοῦς. γ. Ἡ ΝΔ γωνία τοῦ τεμένους τῶν Μουσῶν.

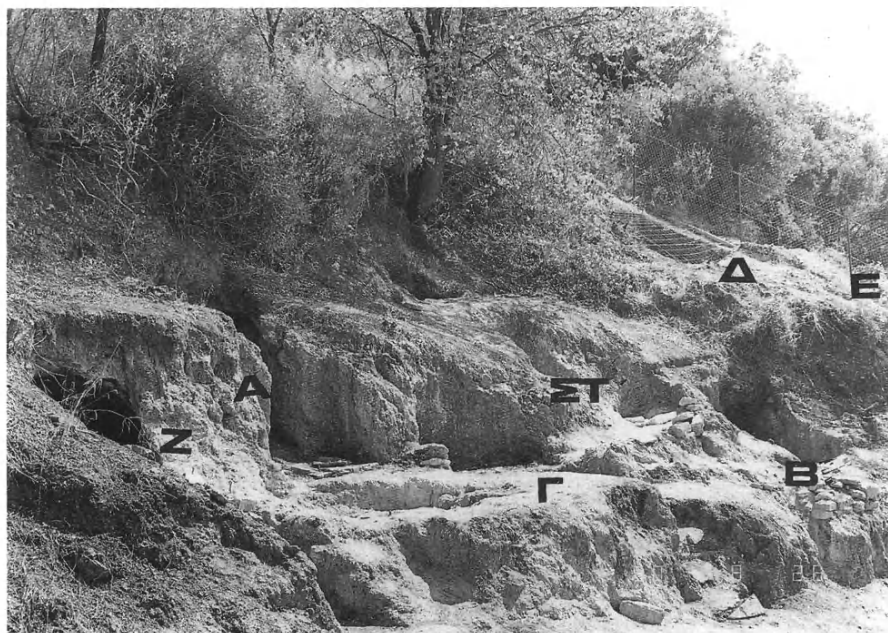
α. Ἡ περιοχή τοῦ ΝΑ οἰκοδομήματος μετὰ τὴν ἀποψίλωση (1989). β. Τὸ ΝΑ οἰκοδόμημα μετὰ τὸν καθαρισμὸ τοῦ 1990.

α. Φραγμένη θύρα στο ΝΑ συγκρότημα. β. Τò ιερό του Ἀπόλλωνος Μαλεάτα ἀπὸ τὰ ΝΑ κατὰ τὸ ἔτος 1979.

α. Τὸ ἱερὸ τοῦ Ἀπόλλωνος Μαλεάτα ἀπὸ τὰ ΝΑ μετὰ τὴν ἐργασίαν τοῦ 1990. β. Τὰ ἐρείπια τοῦ φυλακείου στὴν κορυφὴ τοῦ λόφου.

α. Τὸ ΥΕ νεκροταφεῖο Καλλιθέας («Λαγανιδιᾶς») ἀπὸ Α. β. Κλάους («Κούκουρα»).
Τὸ ΥΕ νεκροταφεῖο ἀπὸ Β.

α-β. Κλάους: α. Τάφος Ε, σωρός παραμερισμένων οστών (Ι) στο νότιο τοίχωμα του θαλάμου. β. Τάφος Δ, ταφή Ζ στον λάκκο ΙΙ.

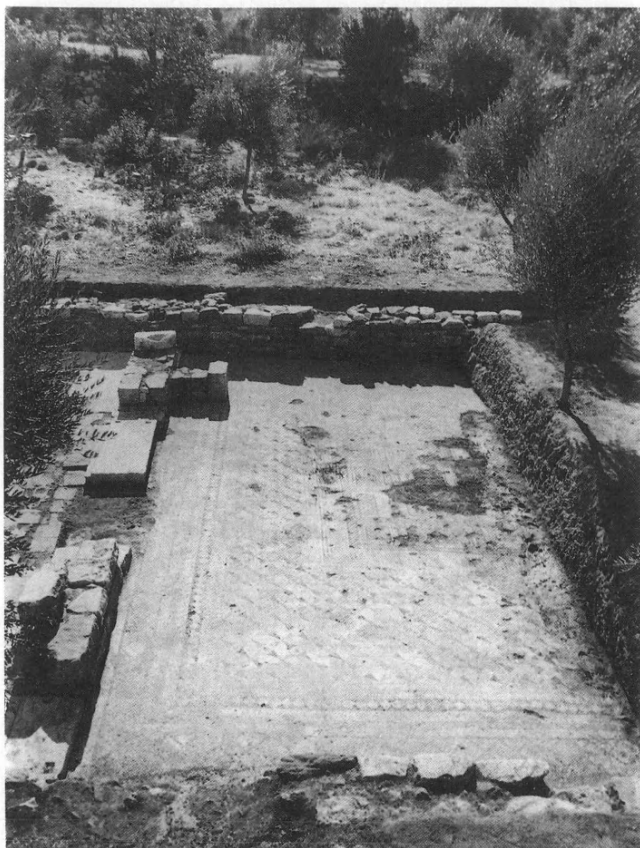
α-β. Κλάους: α. Τάφος Ε. Ταφές και κτερίσματα κατά χώραν. β. Τάφος ΣΤ. Ταφές και κτερίσματα κατά χώραν.

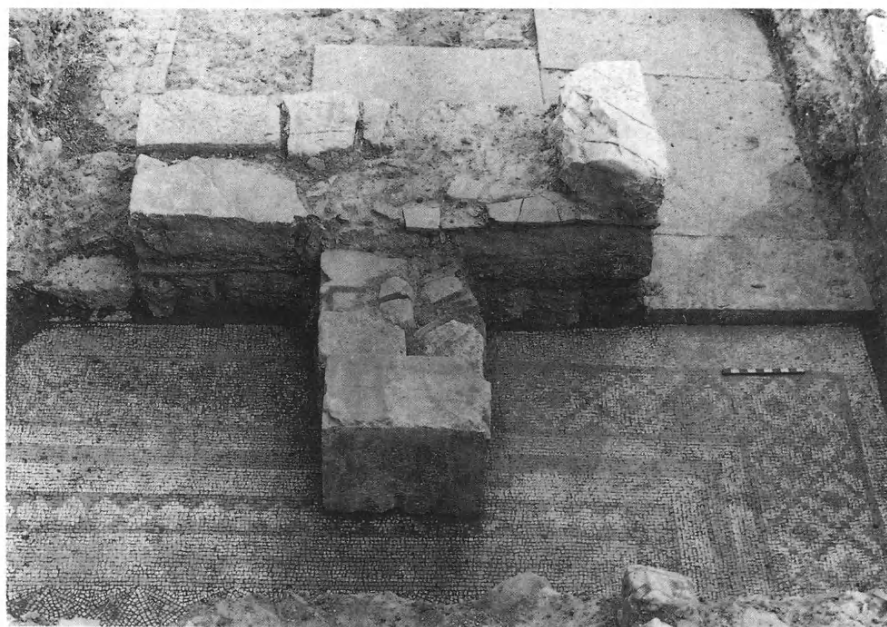
α-β. Κλάους: α. Τάφος ΣΤ. Οί λάκκοι I, II με τις καλυπτήριες πλάκες. β. Τάφος Ζ. Ταφές και κτερίσματα κατὰ χώραν στὸν θάλαμο Ζα.

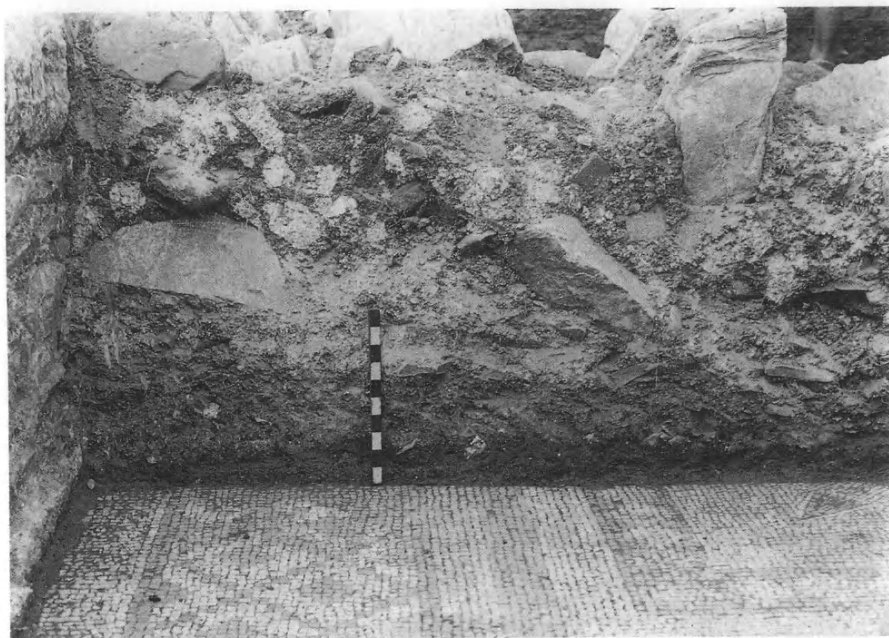
α. Ἀποψη τῆς αἴθουσας Α τοῦ Ρωμαϊκοῦ Οἰκοδομήματος ἀπὸ Δ. Δάπεδο διακοσμημένο μετὰ τὴν τεχνικὴν opus sectile. β. Λεπτομέρεια τοῦ ἐπιδαπέδιου μαρμαροθετήματος τῆς αἴθουσας Α.

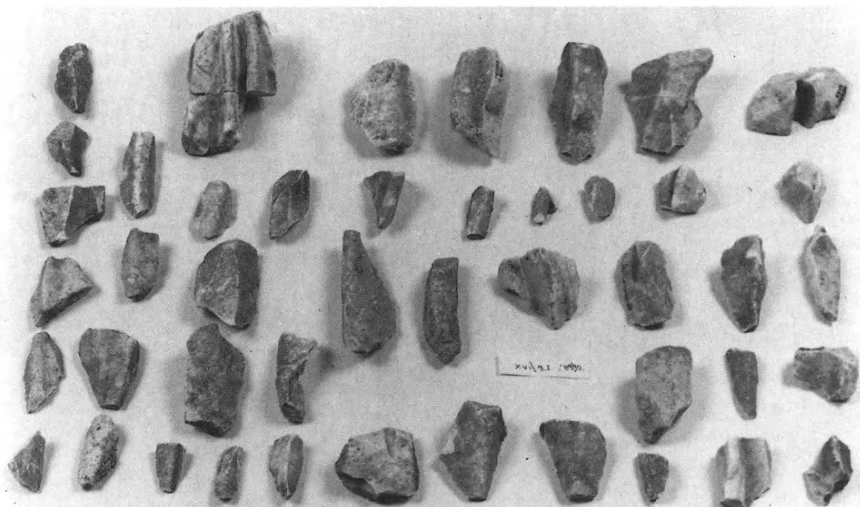
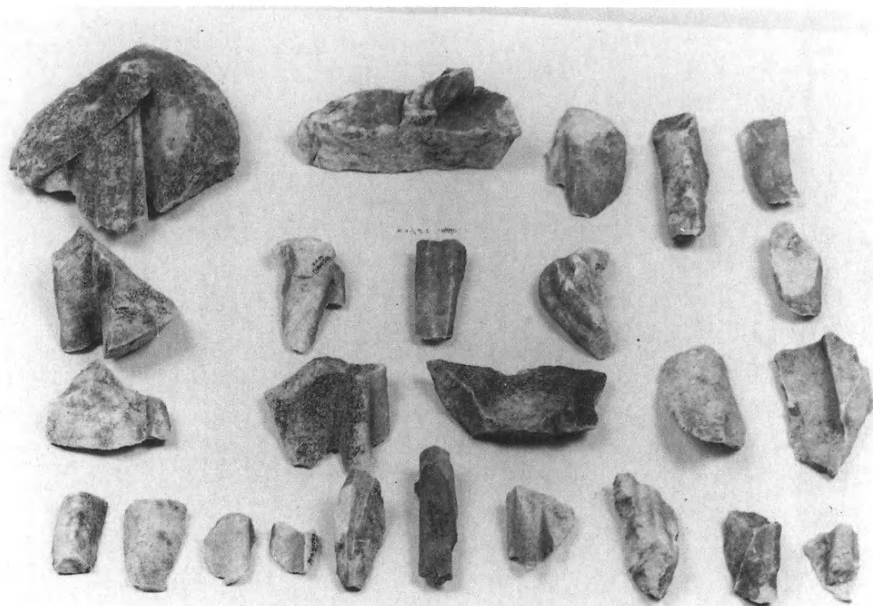
Ἀποψη τῆς αἰθουσας Β με τὸ μωσαϊκὸ δάπεδο ἀπὸ Δ.

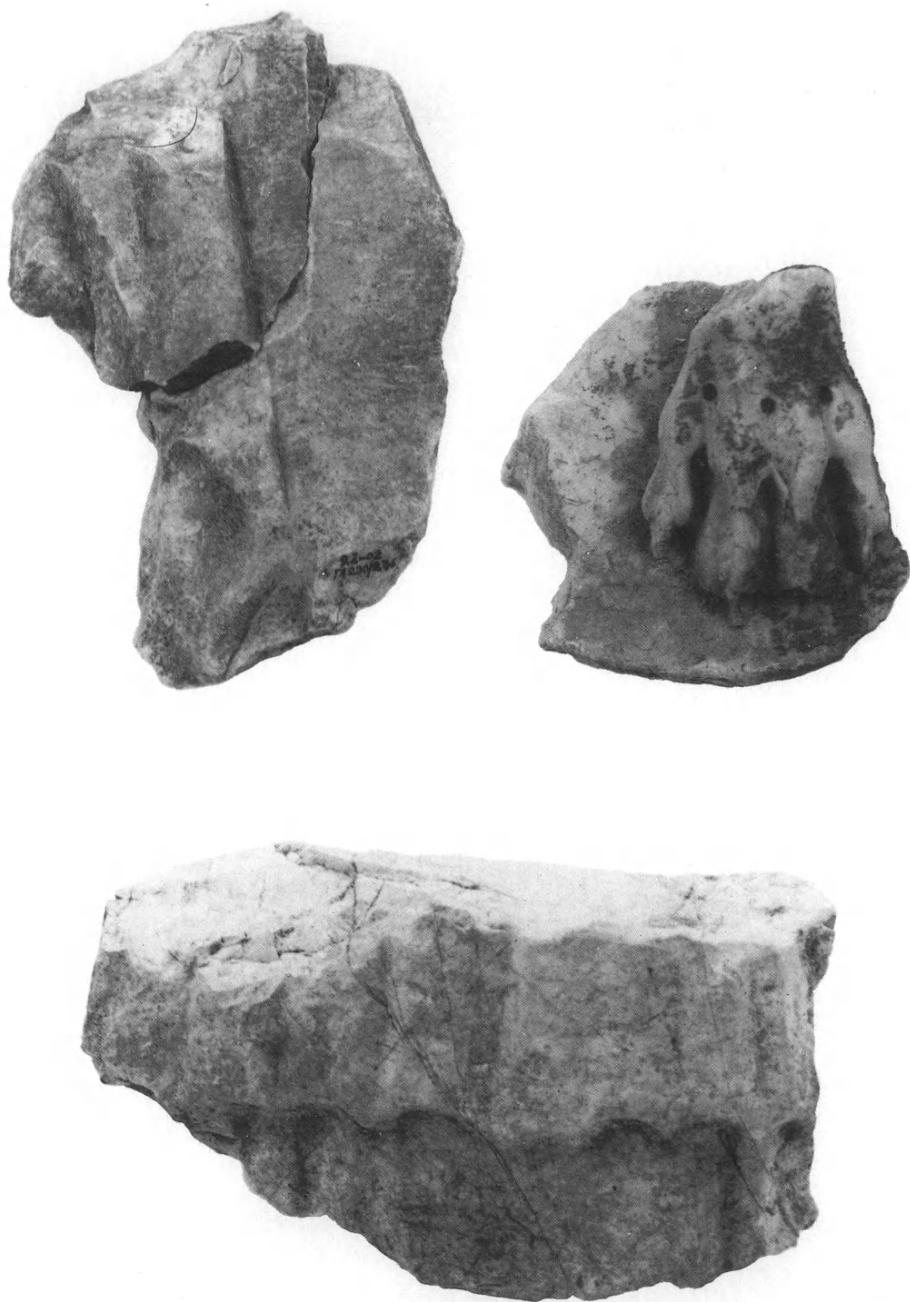
α. Μέρος τοῦ τόξου τῆς εἰσόδου ἐπὶ τοῦ δαπέδου τῆς αἴθουσας Β. β. Λεπτομέρεια τοῦ ἀνατολικοῦ θυραίου ἀνοίγματος καὶ τῆς ἀντηρίδας ἀπὸ Ν.

α. Όψη του στρώματος καταστροφής στην αίθουσα Β. β. Τεκτονικά χαράγματα ἐπὶ τῆς δυτικῆς παραστάδος τῆς μεσαίας θύρας.

α-β. Μαρμάρινα θραύσματα γλυπτών με πτυχές ένδυμάτων.

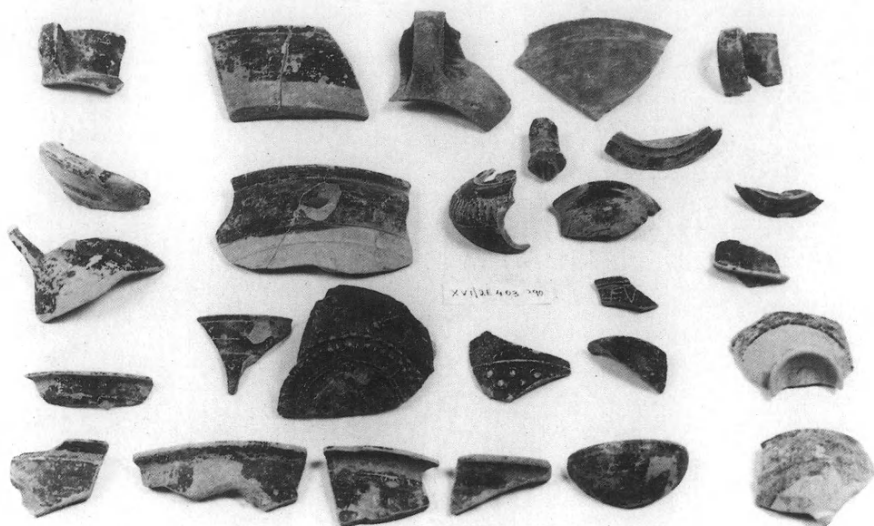

α. Θραῦσμα μαρμάρινου ἀγάλματος με πτυχῆς ἱματίου. β. Θραῦσμα πλίνθου με πέλμα αἰλουροειδοῦς. γ. Τμῆμα ἀναγλύφου ἀπὸ ἀσβεστόλιθο.

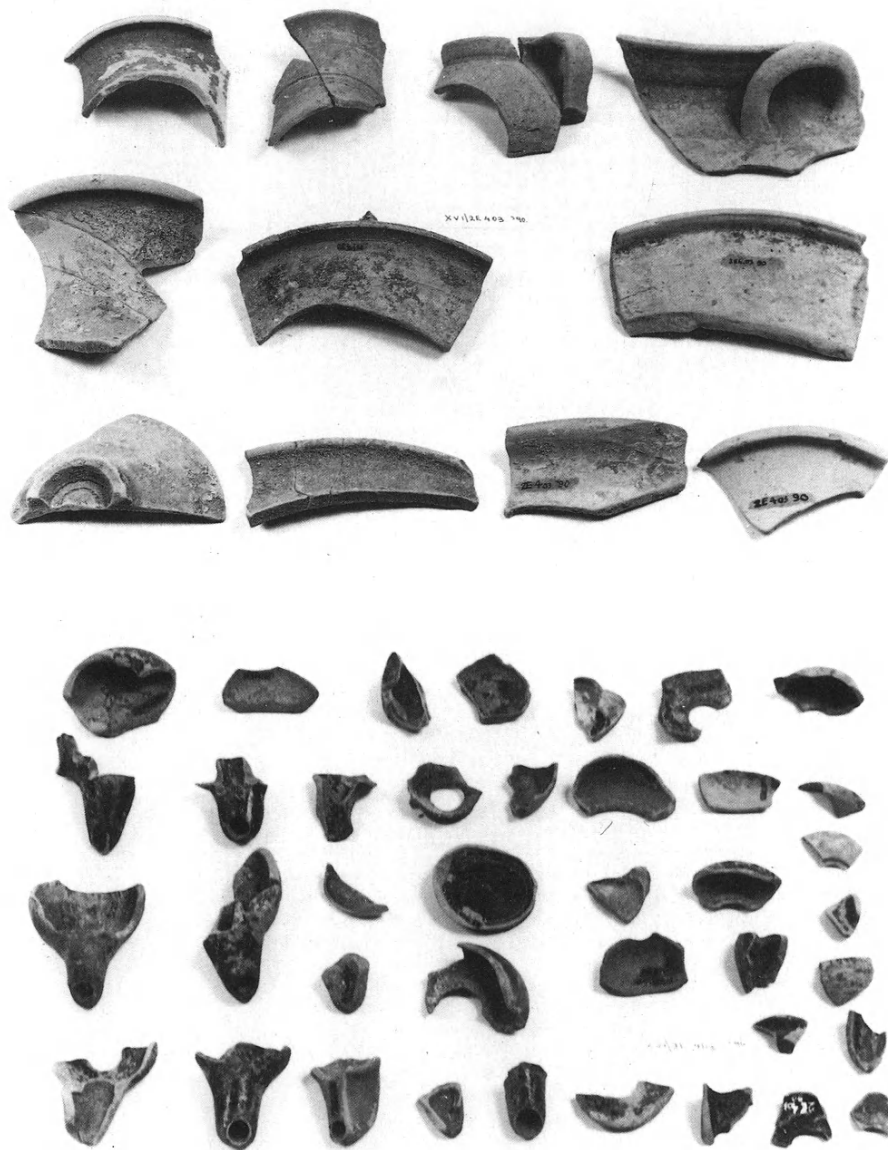

ΧVI/2Ε.4 φρέαρ. 1990.

- α. Πήλινη λεοντοκεφαλή ύδρορρόη και θραύσματα από σίμες. β. Πόδια καθιστῆς πλαγγόνας από τὸ φρέαρ. γ. Χάλκινοι κρίκοι, περόνη και ἔγλοι από τὸ φρέαρ.
δ. Ὀστέινα ἀντικείμενα από τὸ φρέαρ.

α-β. Θραύσματα ἐλληνιστικῶν ἀγγείων ἀπὸ τῆ δοκιμαστικῆ τομῆ τοῦ χώρου 4.

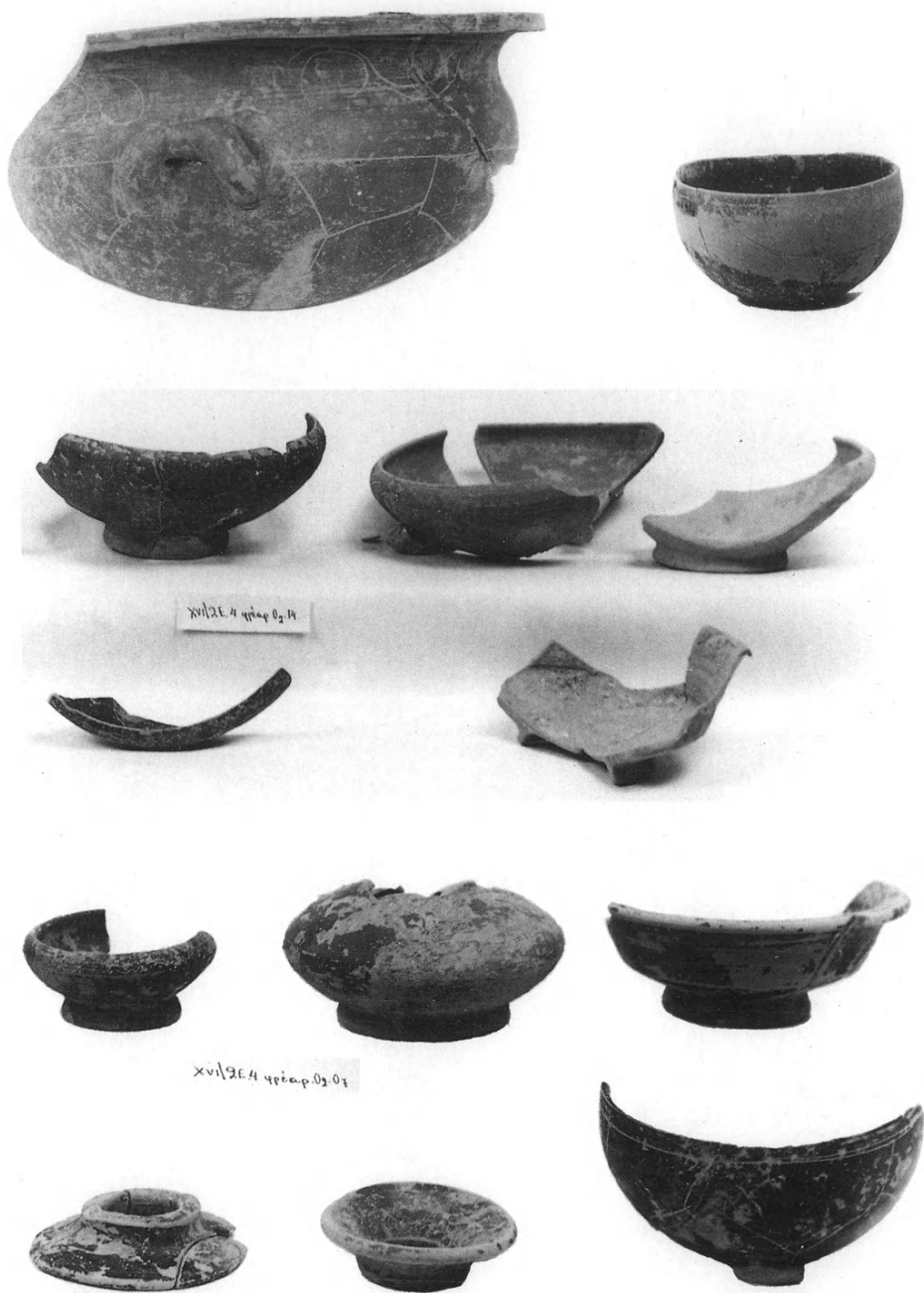
α. Θραύσματα ελληνιστικῶν ἀγγείων ἀπὸ τῆ δοκιμαστικῆ τομῆ τοῦ χώρου 4. β. Θραύσματα λύχνων ἀπὸ τῆ δοκιμαστικῆ τομῆ.

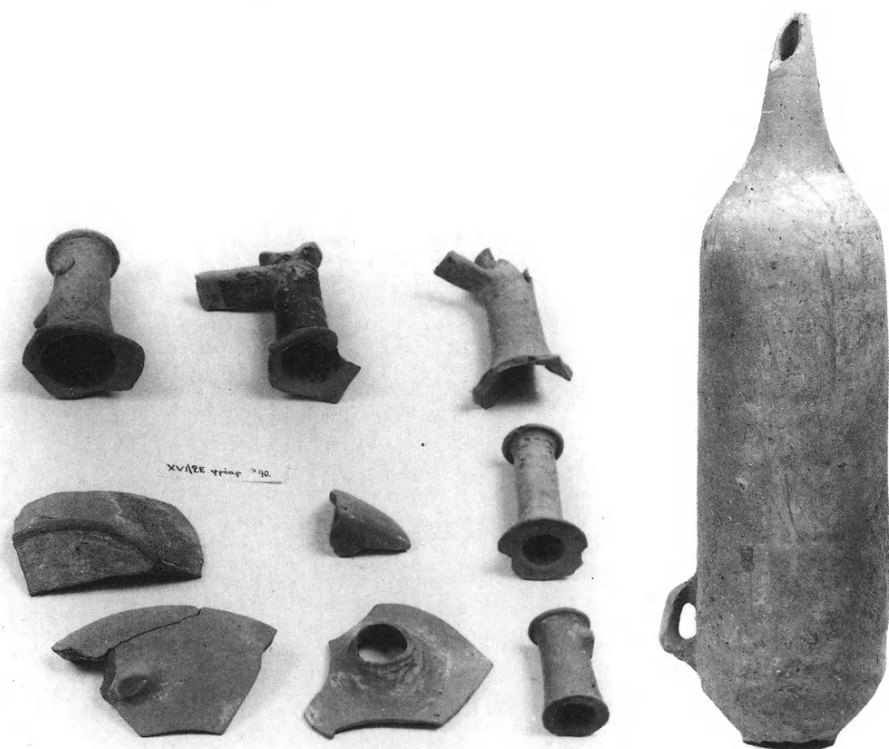
α-β. Τὸ φρέαρ στὴ ΒΑ γωνία τοῦ χώρου 4.

α. Μικρογραφικά μελαμβραφή κύπελλα από τὸ φρέαρ. β. Μυροδοχεῖα ἀπὸ τὸ φρέαρ.

α. Κρατήρας με διακόσμηση west-slope. β. Σκύφος. γ-δ. Κεραμεική από το φρέαρ.

α. Λύχνοι από τὸ φρέαρ. β. Θραύσματα λαγύνου ἀπὸ τὸ φρέαρ. γ. Ὁξυπύθμενος ἀμφορέας φοινικικοῦ τύπου.

α-β. Ὁ φοῦρνος 15 μὲ τὸν ὀρθοστάτη ἐξέδρας πρὶν καὶ μετὰ τὴν ἀπομάχρυνση.

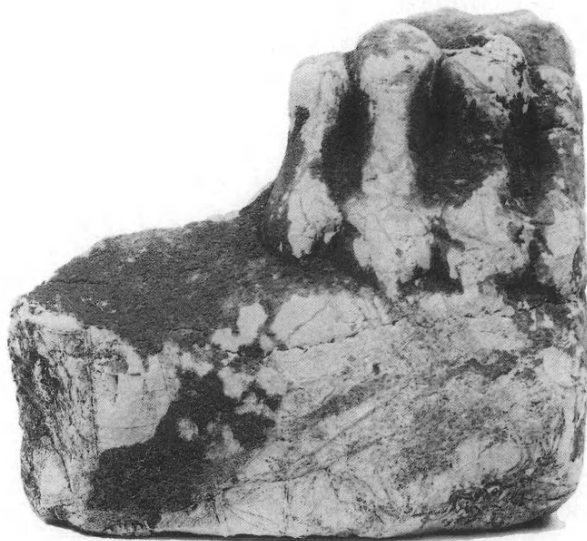
α. "Αποψη τοῦ ἀποθέτη. β. "Αποψη τῆς πλακόστρωτης κατασκευῆς νότια τοῦ βωμοῦ ἀπὸ Δ.

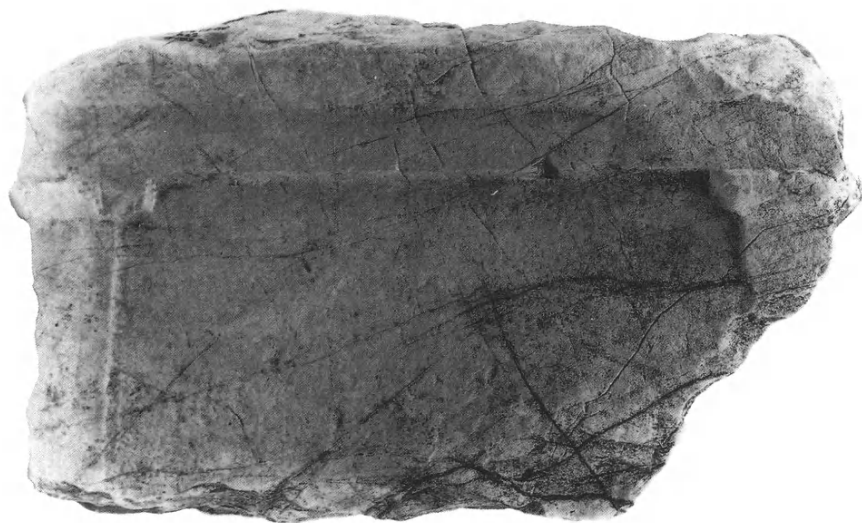
α. "Αποψη τῆς κρήνης τῆς ἀγορᾶς ἀπὸ ΒΑ. β. "Αποψη τῆς κρήνης ἀπὸ Δ. Σὲ πρῶτο πλάνο μέρος τοῦ πλακοστρώτου καὶ τοῦ στυλοβάτη.

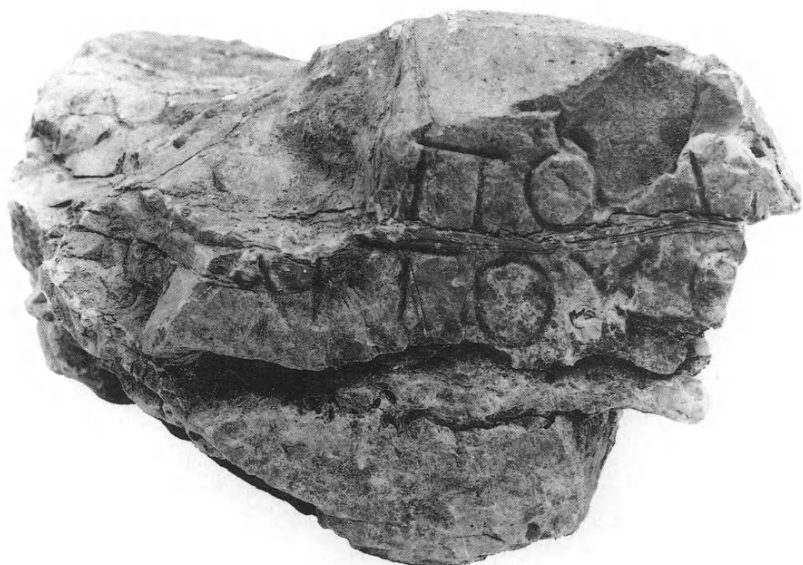
α. "Αποψη από ΝΑ τοῦ ἀναλήμματος με τὸ ἄνοιγμα τῆς ὑδραύλακος ποὺ τροφοδο-
τοῦσε τὴ δεξαμενὴ. β. "Αποψη από ΝΑ τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος τῆς κρήνης. Σὲ
πρῶτο πλάνο ἀτραπὸς ἀνόδου μεταξὺ κρήνης καὶ στοᾶς.

α. Κάτω τμήμα καθιστοῦ ἀγαλματίου Κυβέλης. β. Θραῦσμα τραπεζοφόρου.

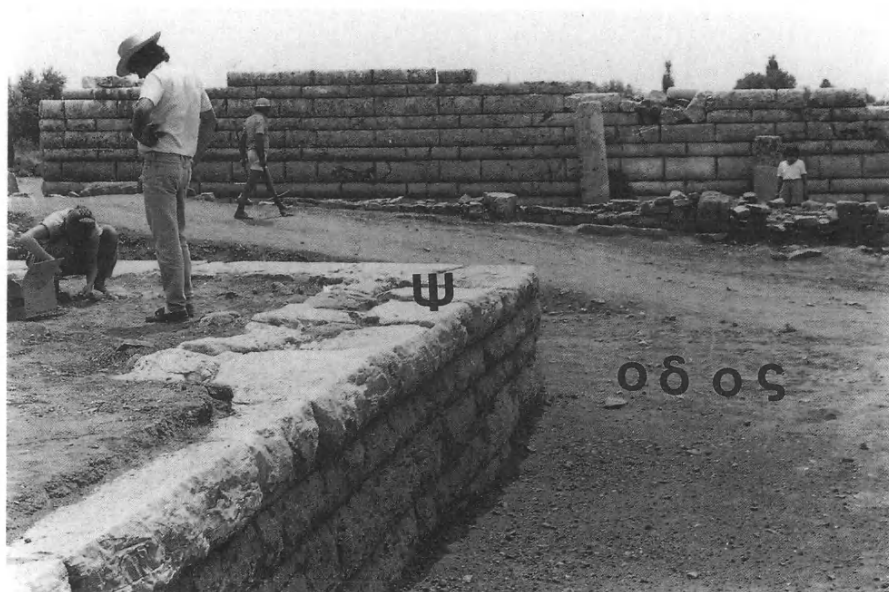
α. Ἄνω τμῆμα στήλης. β. Βάθρο χάλκινου ἀνδριάντα σὲ σχῆμα κιονοκράνου.

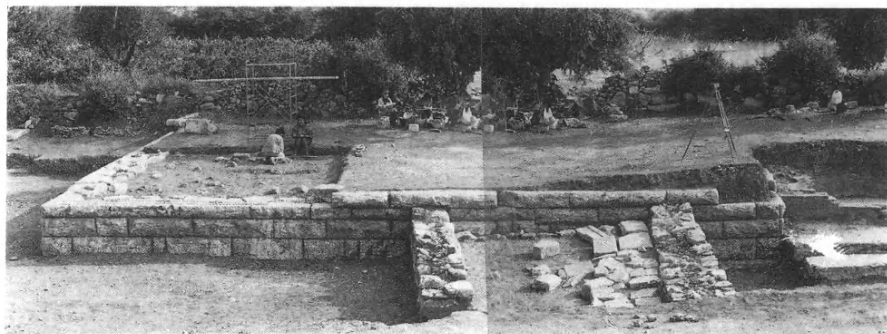
α. Θραῦσμα ἀπὸ ἐπίστεψη ἐνεπίγραφου βάθρου. β. Θραῦσμα ἐνεπίγραφου βάθρου
ἀγάλματος.

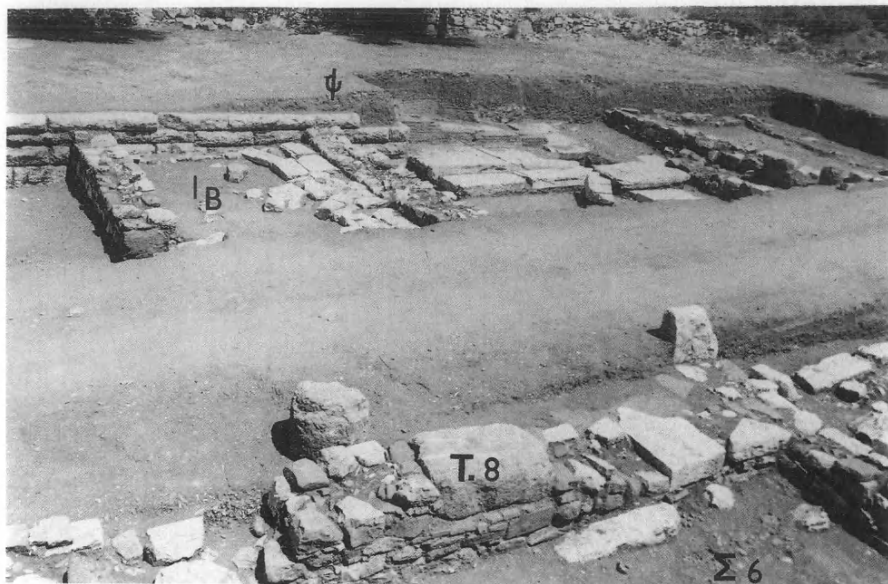
Ἐπιτύμβια ἐνεπίγραφη στήλη.

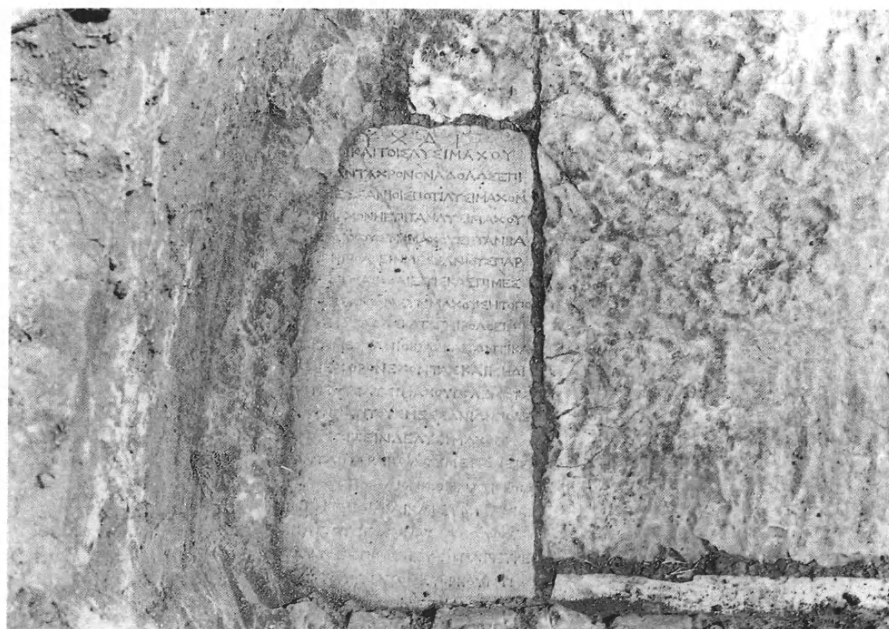
α. Ἀποψη ἀπὸ Α τῆς ὁδοῦ στὰ βόρεια τοῦ Σεβαστείου καὶ τῆς ΥΡ στοῶς. β. Διασταύρωση τῆς ὁδοῦ στὰ βόρεια τοῦ Ὠδείου. Στὰ ἀριστερὰ πόδιο τοῦ οἰκοδομήματος Ψ (ἄποψη ἀπὸ Β).

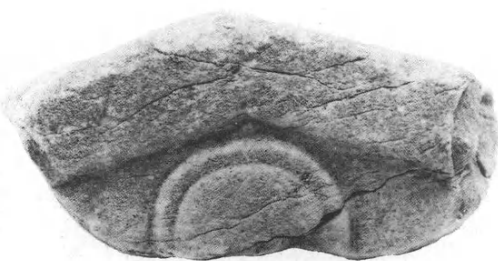
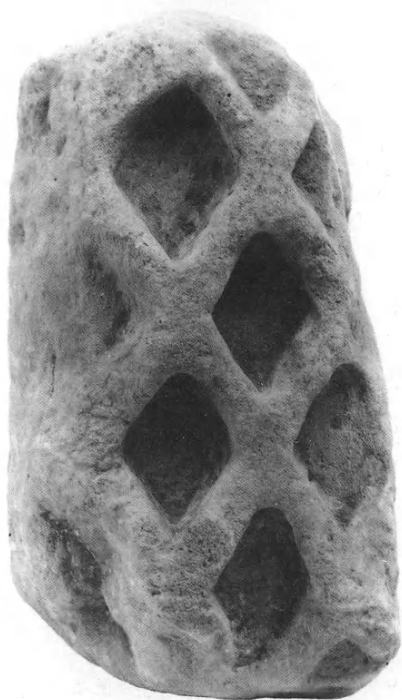
α. "Αποψη τοῦ οἰκοδομήματος Ψ-Ψ ἀπὸ Ν. β. 'Ανατολική ἐξωτερική πλευρά τοῦ Ὁδείου καὶ πρὸ αὐτῆς ὁδὸς καὶ νεώτερες κατασκευές. γ. "Αποψη τριῶν παλαιοχριστιανικῶν τάφων ἐπὶ τοῦ οἰκοδομήματος Ψ-Ψ.

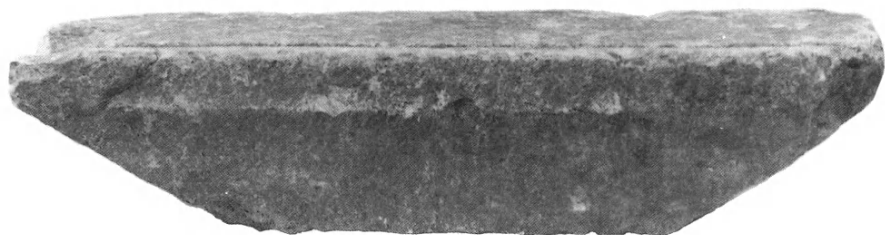
α. "Αποψη περιοχής βόρεια του 'Ωδείου από ΝΔ. β. 'Ο τοίχος 8 βόρεια του 'Ωδείου.
γ. 'Ανατολικό τμήμα τοίχου 8 και όχτερός.

α. Ἀποψη τῆς δεξαμενῆς, τοῦ ὀχετοῦ καὶ τοῦ κτίσματος IV Β-Ν ἀπὸ Δ. β. Ἐπιγραφή συνθήκης συμμαχίας Μεσσηνίων καὶ Λυσιμάχου χτισμένη στὸ δάπεδο τῆς ρωμαϊκῆς δεξαμενῆς.

α. Ἀνάγλυφη μετόπη με παράσταση ἀλυσσοδεμένης Ἀνδρομέδας καὶ κήτους. β. Θραῦ-
σμα θωρακίου. γ. Θραῦσμα μαρμάρινου ἀετώματος.

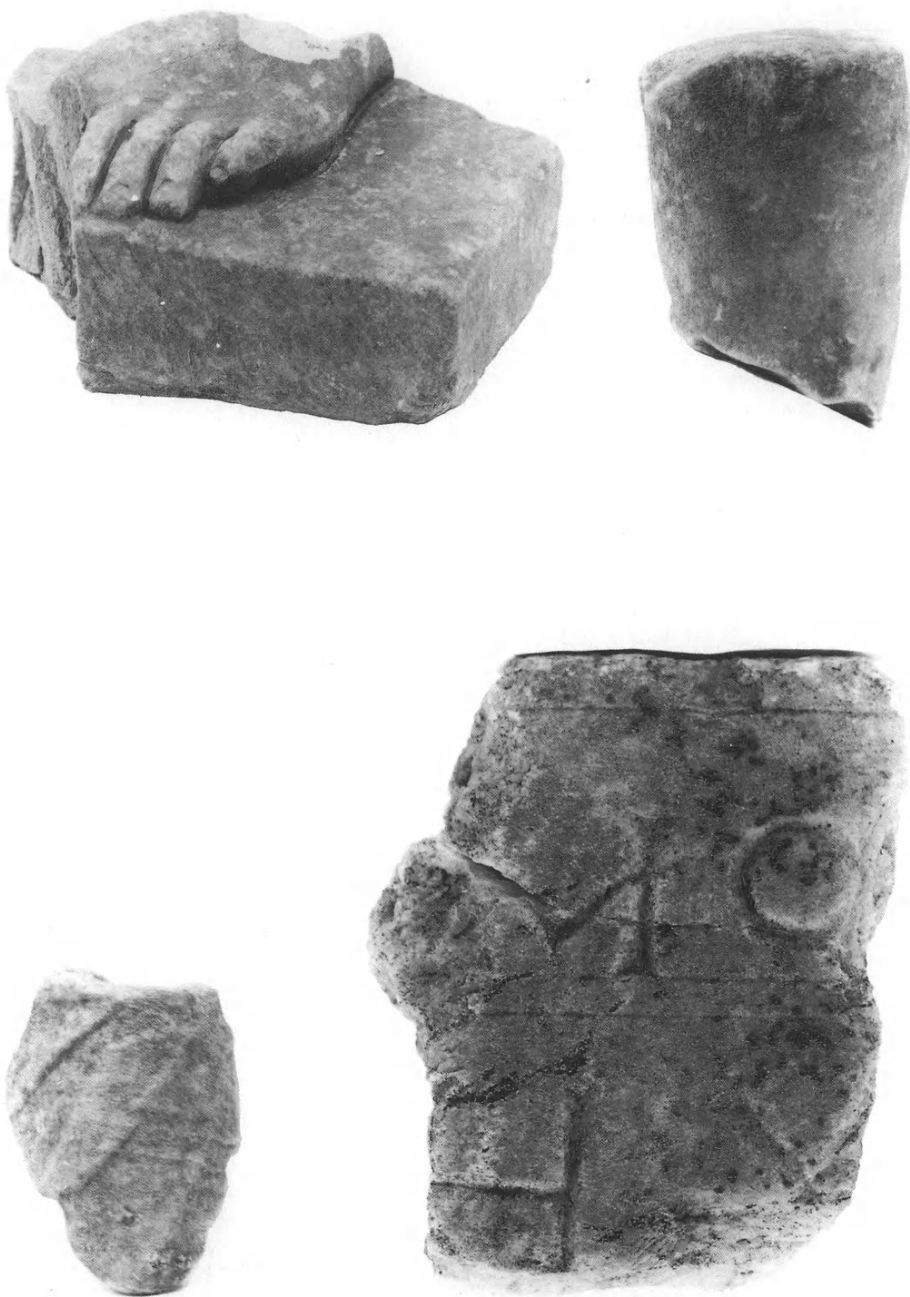
α-β. Μαρμάρινα παλαιοχριστιανικά ἐπίκρανα.

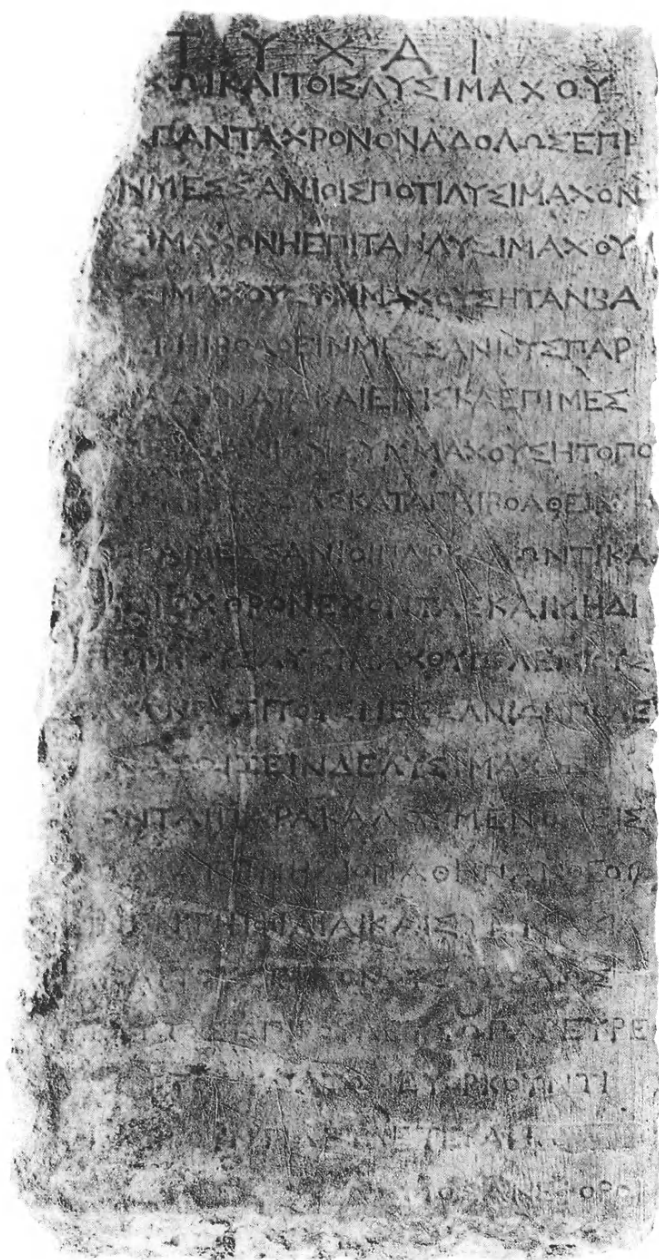
Ἐπιτύμβιο ανάγλυφο γυναίκας.

α-β. Δύο όψεις μαρμάρινου ανδρικοῦ κεφαλιοῦ.

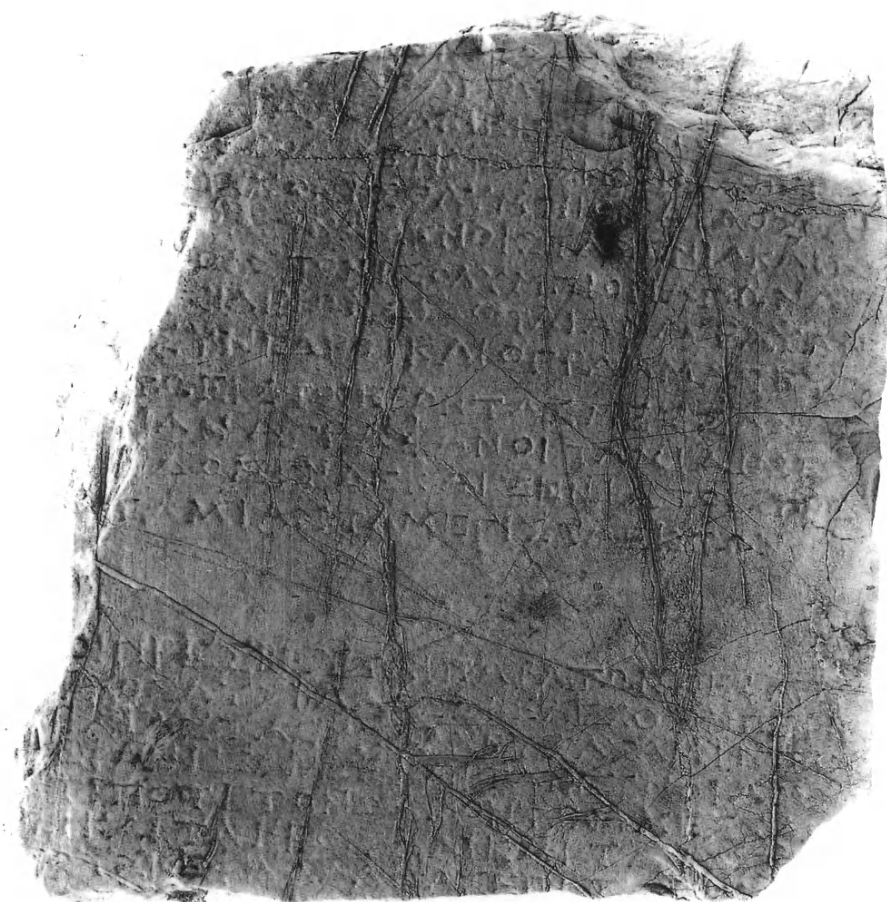
α. Ἀριστερὸ πέλμα ἀνδρικήs μορφῆs συμφυῆs μετὰ πλίνθο. β. Θραῦσμα δεξιοῦ βραχίονος ἀνδρικοῦ ἀγάλματος (πλάγια ὄψη). γ. Θραῦσμα γυναικεῖου ἀγάλματος μετὰ πτυχῆs ἐνδύματος. δ. Θραῦσμα ἐπιτύμβιας ἐπιγραφῆs.

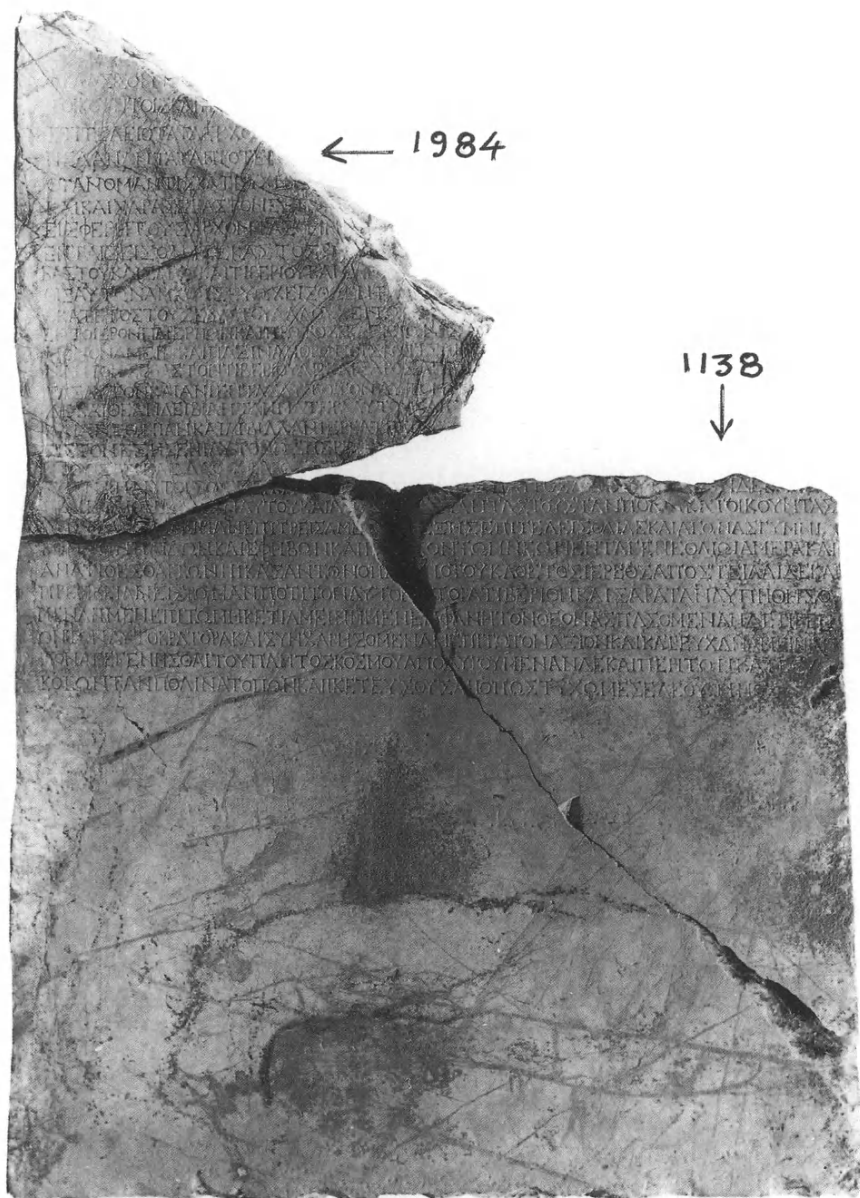
Ἐνέπιγραφη στήλη με κείμενο συνθήκης συμμαχίας Μεσσηνίων καὶ Λυσιμάχου.

Θραῦσμα τῆς ἰδίας ἐπιγραφῆς τοῦ πίν. 61.

Τμήμα ἐνεπίγραφης στήλης με ψηφίσματα Μεσσηνίων.

Ἡ ἐπιγραφή ἀρ. εὐρ. 1984/90 συγκολλημένη μετὰ τὴν ἀρ. εὐρ. 1138/88.

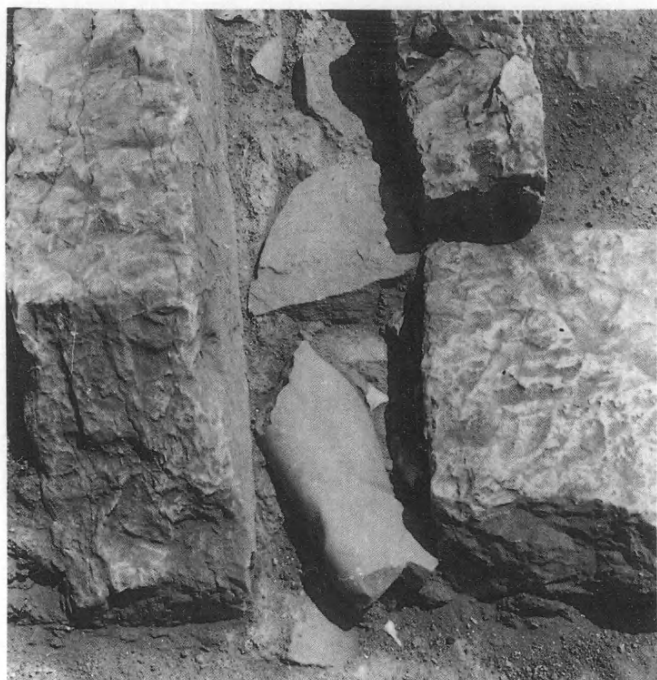
Ἡ ἐπιγραφή ἀρ. εὐρ. 1623/90 συγκολλημένη μετὰ τὴν ἀρ. εὐρ. 986/69.

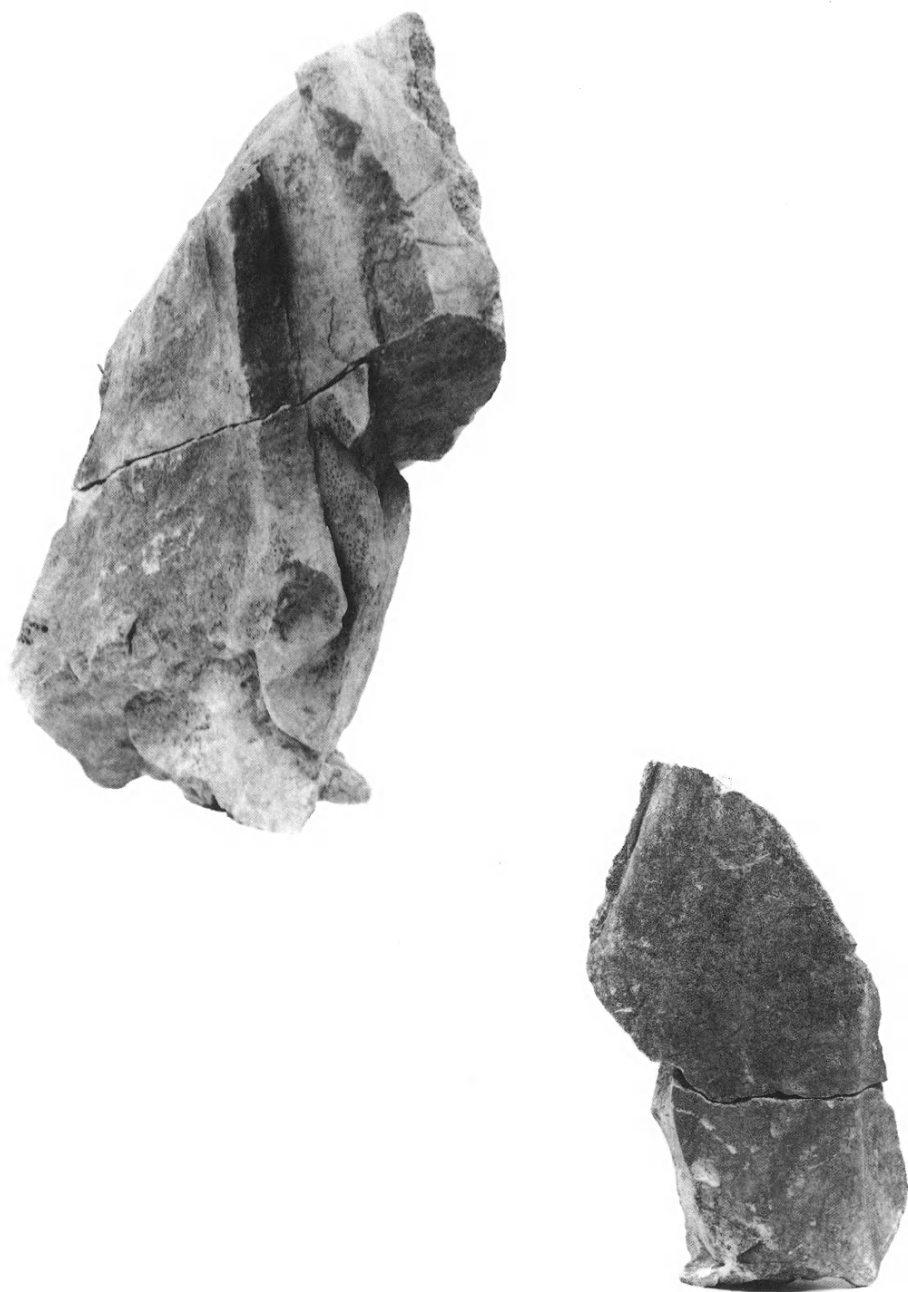
α. 'Η ἀρ. εὐρ. 141 (*IG* VI, 1448) ἐπιγραφή. β. "Αποψη τῆς ὕστερορρωμαϊκῆς στοᾶς ἀπὸ Δ.

α. ΒΑ γωνία οικοδομήματος Ω-Ω από ΒΔ. β. Νότιος τοίχος ΥΡ στοῦς με κατώφλι *in situ*. "Αποψη από Δ.

α. Κνήμη και λοιπά θραύσματα μαρμαρίνου αγάλματος έντοιχισμένα στὸν τοῖχο τῆς ὙΡ στοῶς. β. Ἄριστερό πέλμα ἀνδρικοῦ αγάλματος. γ-δ. Πρόσθια καὶ ὀπίσθια ὄψη ἀριστερῆς κνήμης ἀνδρικοῦ αγάλματος.

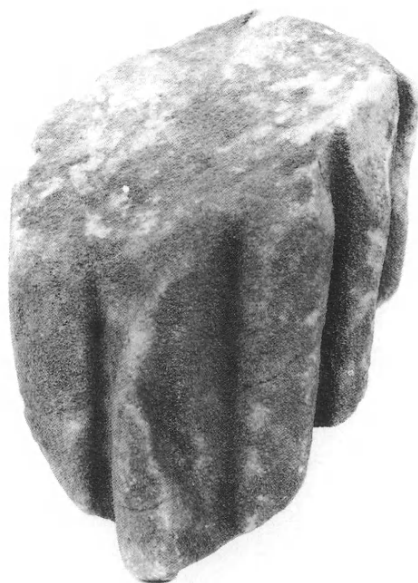
α-β. Δύο συνανήκοντα θραύσματα δορᾶς ζώου.

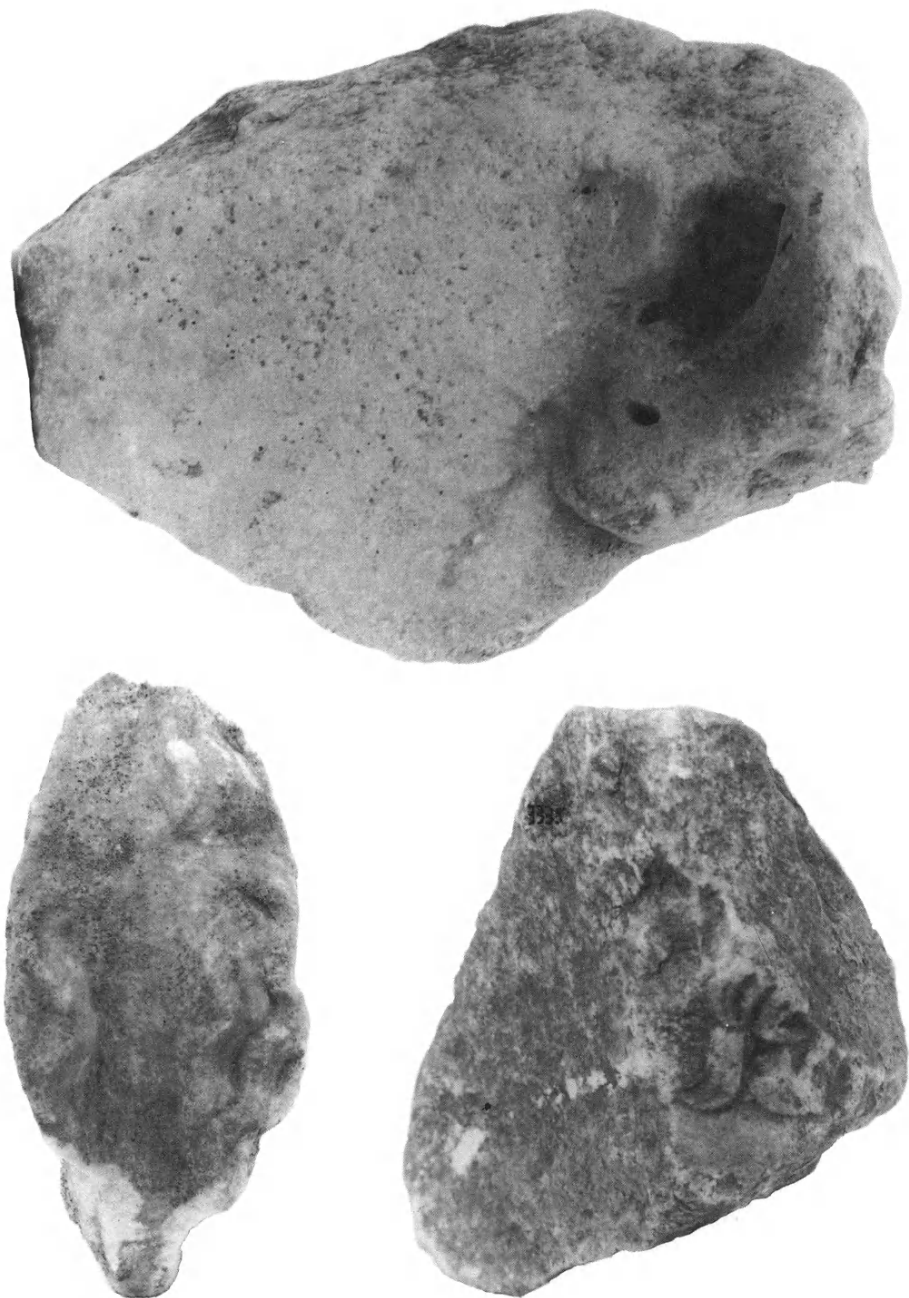
α-β. Κάτω και πάνω τμήμα κορμού Ἀρτέμιδος με συγκολλημένα τὰ παλαιὰ καὶ τὰ νέα θραύσματα.

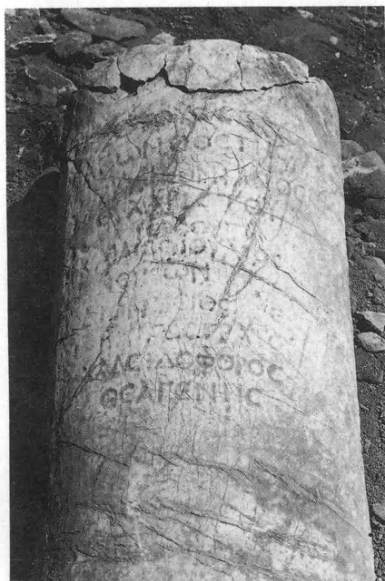
α-β. Δύο όψεις κολοσσιαίου κεφαλιού Ἡρακλῆ.

α. Κορμός ἀγαλματίου Ἀρτέμιδος τοῦ τύπου «Λαφρίας». β. Μάζα πτυχῶν ἱματίου μαρμάρινου ἀγάλματος.

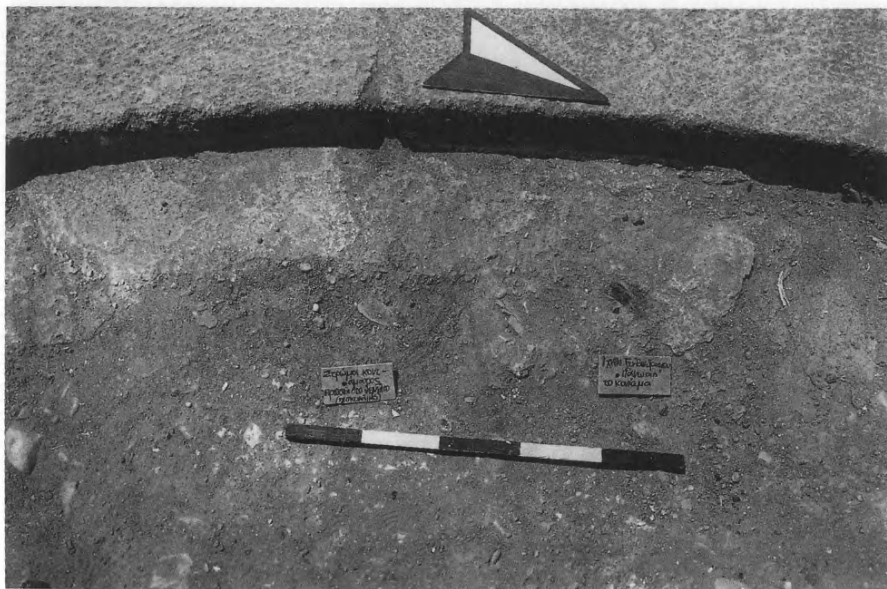
α. Θραῦσμα ἀριστερῆς παρεῖδς κολοσσιαίου κεφαλίου γυναικείου ἀγάλματος. β. Θραῦσμα κεφαλίου ἀγάλματος. γ. Θραῦσμα ἀπὸ τὸ ἀριστερὸ κάτω τμῆμα κεφαλίου μεγάλου ἀνδρικοῦ ἀγάλματος.

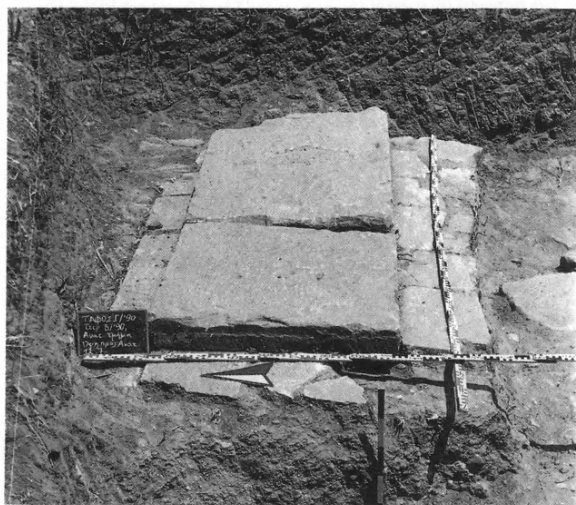
α. Ἀποψη ἀπὸ ΝΔ τοῦ ναῖσκου στὰ νότια τῆς ὙΡ στοᾶς. β. Δεξιὸ πόδι χάλκινου ἀγάλ-
ματιοῦ Ἀρτέμιδος. γ. Ἐνεπίγραφος σπόνδυλος κίονα.

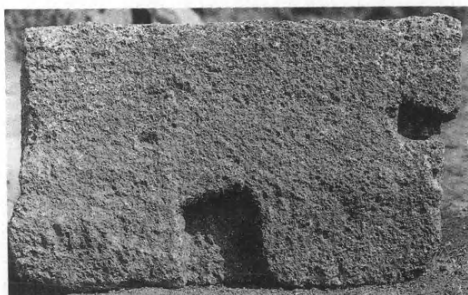
α-β. Τὸ ἡμικυκλικὸ κτίριο.

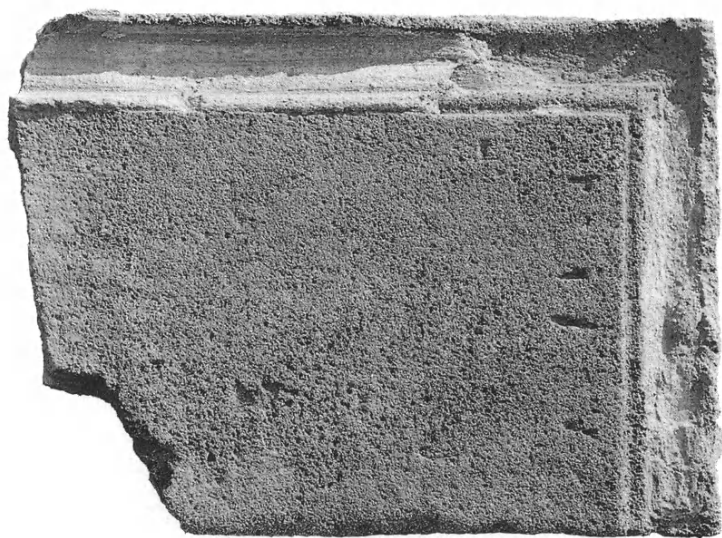
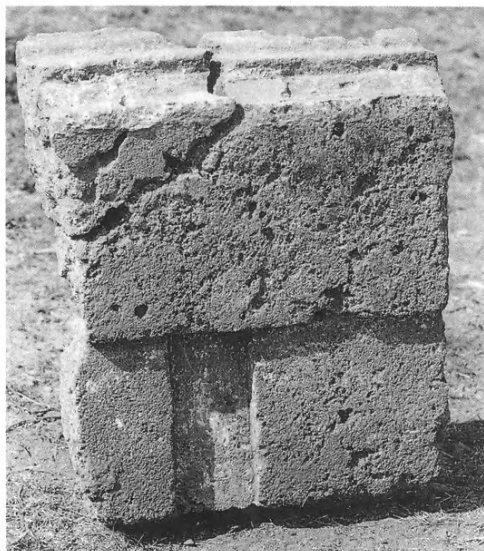
α. Ὑπολείμματα κουρασάνιου. β. Συστάδες τάφων ὕστερων ρωμαϊκῶν χρόνων.

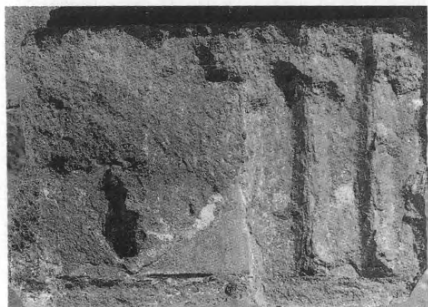
α-β. Θέατρο: α. Τάφος XII. β. Τάφος I.

α. Συστάδα τάφων Ι. β. Καλυπτήρια πλάκα τάφου, αρχιτεκτονικό μέλος αρχαίας οικοδομῆς.

α-β. Καλυπτήριες πλάκες τάφων από άμμόλιθο.

α-β. Καλυπτήριες πλάκες τάφων.

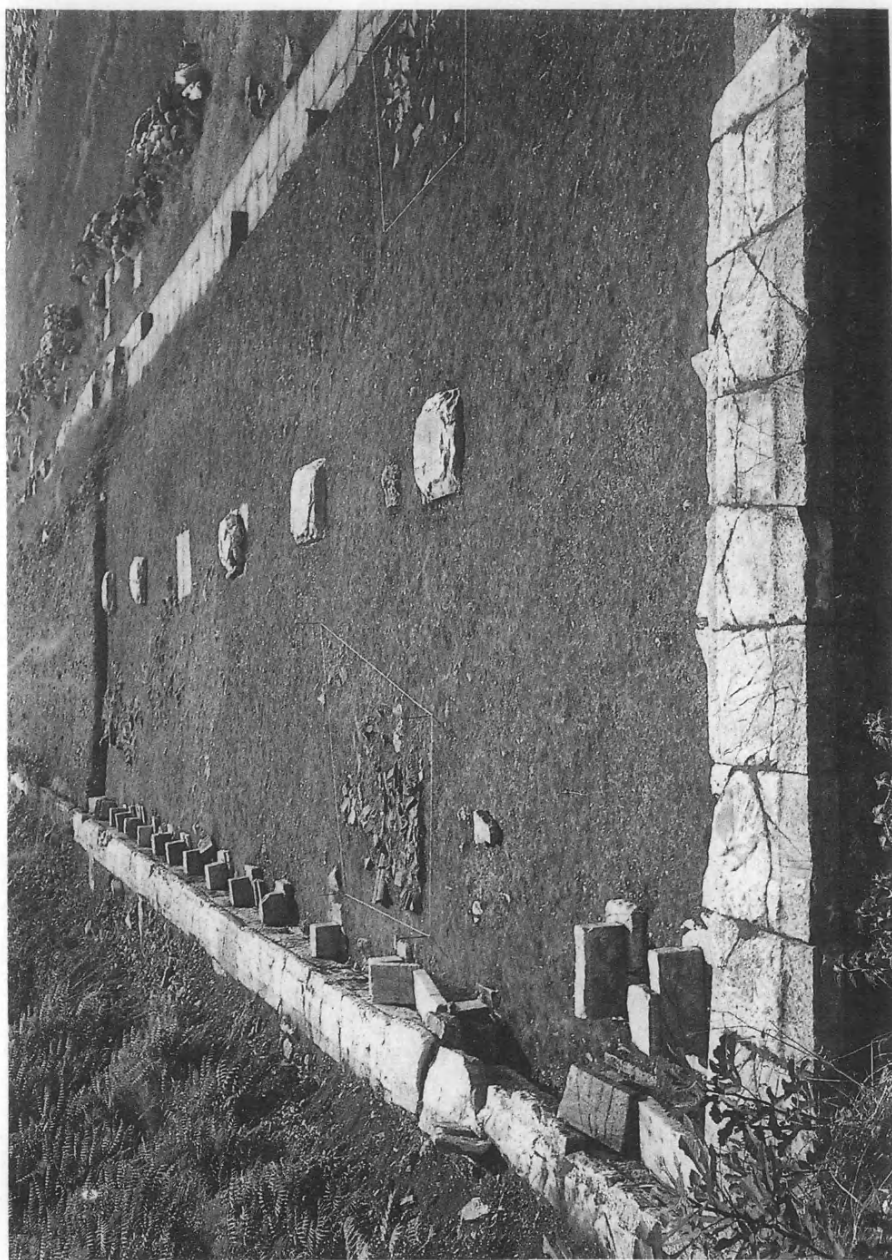
- α. Ρωμαϊκό κτίσμα: τὰ ψηφιδωτὰ τῶν Μουσῶν καὶ τῶν ἄθλων τοῦ Ἡρακλέους.
β. Ψηφιδωτὸ τῶν ἄθλων τοῦ Ἡρακλέους, λεπτομέρεια.

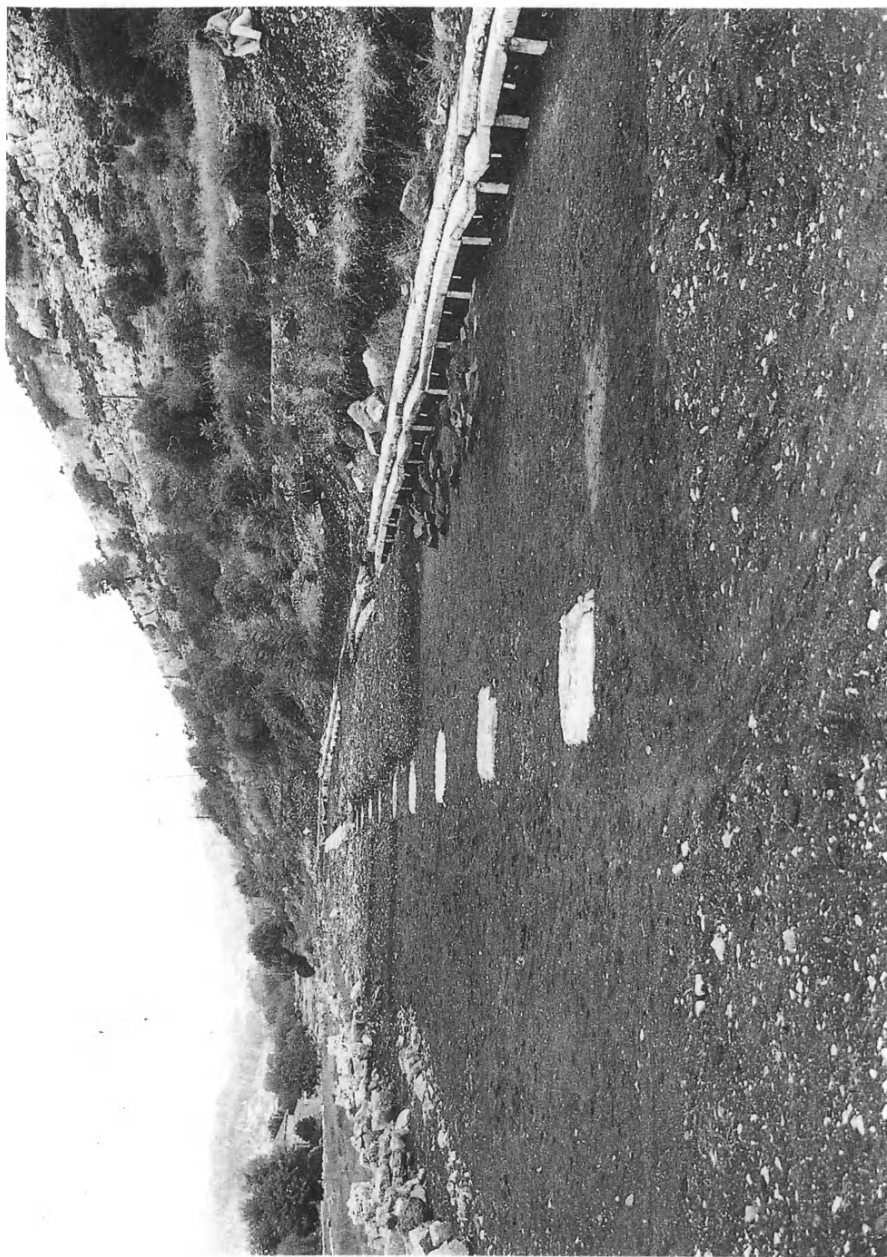
α. Τὸ ψηφιδωτὸ τῶν Μουσῶν. β. Τὸ ψηφιδωτὸ τῶν ἔθλων τοῦ Ἡρακλέους.

α. Ὁ καθαρισμός τῆς κόπρου τοῦ Αὐγείου. β. Ψηφιδωτὸ μὲ μυθικὲς μορφές.

Ἀνατολική στοά, βόρειο τμήμα ἀπὸ Β.

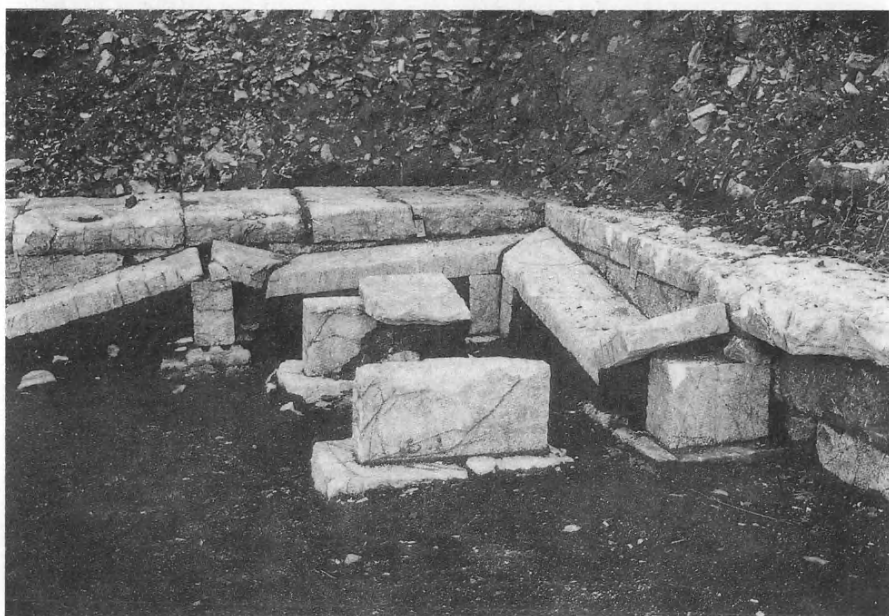
Ἀνατολική στοά ἀπὸ Ν.

Νότιο τμήμα τοῦ ἀγωγοῦ τῆς Δυτικῆς στοᾶς ἀπὸ Β.

Τὸ ἔδρανο τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς καὶ τὸ στρώμα τῆς καταστροφῆς.

α. 'Ανατολική στοά, στήριγμα τοῦ ἐδράνου. β. 'Ανατολική στοά. ΒΑ γωνία, ἔδρανο καὶ ὑπόλοιπο τραπεζιοῦ.

α-β. Ἀγγεῖα τοῦ ὕστερογεωμετρικοῦ τάφου 10. γ. Χειροποίητα ἀγγεῖα τοῦ τάφου 46.
δ-ζ. Ἀπίοσχημοι ἀρύβαλλοι τοῦ τάφου 46.

α. Ὁ ἐγγυτρισμός 28. β. Οἱ καλυπτήριες πλάκες τοῦ παιδικοῦ τάφου 22.

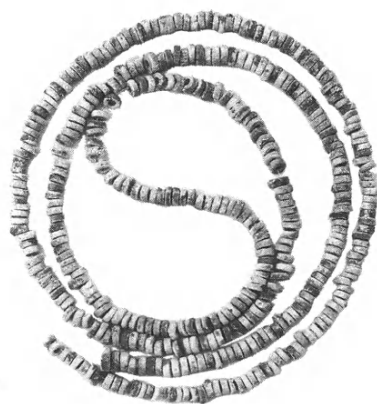
α

β

γ

δ

ε

ζ'

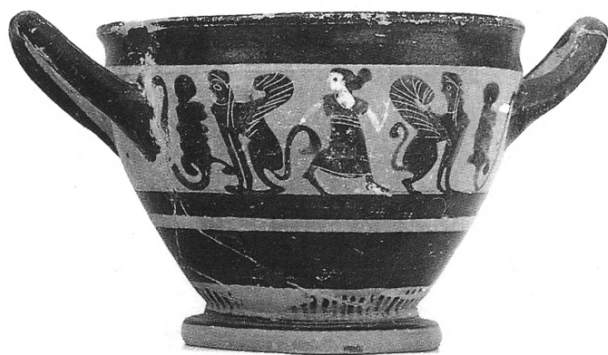

ζ

α-γ. Ἀγγεῖα τοῦ τάφου 4. δ. Μόνωτη βραχύπεζα κύλικα τοῦ τάφου 24. ε. Ψῆφοι ἀπὸ
ὠαλόμαζα τοῦ τάφου 14. ζ'-ζ. Ἀγγεῖα τοῦ τάφου 21.

α-β. Σκύφοι τοῦ τάφου 23.

α-β. Σκύφοι τοῦ τάφου 25.

α-δ. Ἀγγεῖα τοῦ τάφου 11. ε. Ὀφθαλμωτὲς ψῆφοι τοῦ τάφου 63.

α. Ὁ τάφος 21 μὲ τὸ περιεχόμενό του. β. Ὁ ἀρχαῖος τάφος 13.

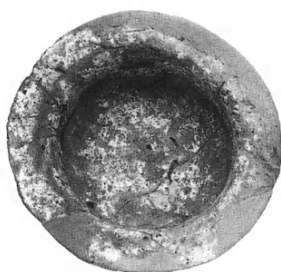
α. Ὁ πώρινος κιβωτιόσχημος τάφος 50. β. Τὰ κτερίσματα τοῦ τάφου 37 κατὰ χώραν.

α

β

γ

δ

ε

ς'

ζ

η

α. Ειδώλιο ἀλέκτορος. β-γ. Κτερίσματα τοῦ τάφου 39. δ. Ἀβαφὲς πινάκιο τοῦ τάφου 41.
ε-ς'. Κτερίσματα ἀπὸ τὸ ἐξωτερικὸ τοῦ τάφου 62. ζ. Πυξίδα. η. Κύπελλο τοῦ τάφου 41.

α. Ὁ κεραμοσκεπής τάφος 49. β-δ. Κτερίσματα τοῦ τάφου 49.

α-β. Συγκρότημα τῶν βασιλικῶν τοῦ ἀρχιερέως Πέτρου. Αἴθριο (TM-K): α. Ἀγωγὸς 2 ἀπὸ Δ. β. Ἀγωγὸς 2, λεπτομέρεια.

α. Λύχνοι. β. Συγκρότημα τῶν βασιλικῶν τοῦ ἀρχιερέως Πέτρου. Ὁ ἀνατ. τοῖχος τῆς α' περιόδου κάτω ἀπὸ τὸ ψηφιδωτὸ τῆς γ' βασιλικῆς ποὺ ἔχει καταστραφεῖ ἀπὸ τὸν νότιο στυλοβάτη τῆς γ' βασιλικῆς.

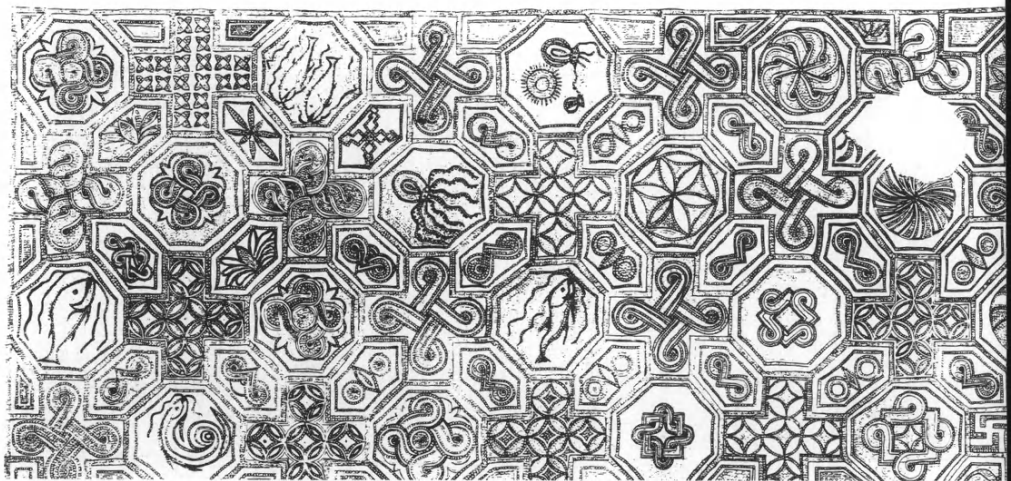
α-β: Συγκρότημα τῶν βασιλικῶν τοῦ ἀρχιερέως Πέτρου. Τμήματα ψηφιδωτῶν τῆς α' περιόδου κάτω ἀπὸ τὸ πάτωμα τῆς β' βασιλικῆς.

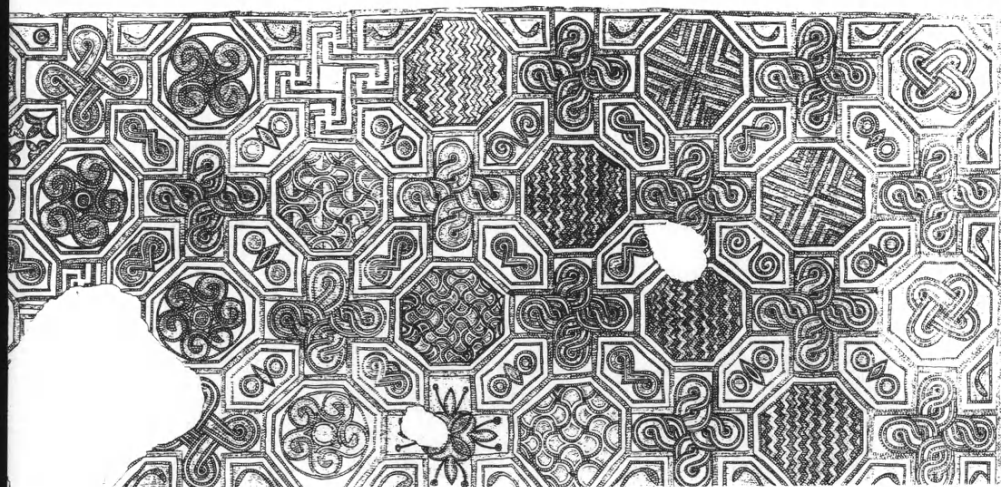
Συγκρότημα τῶν βασιλικῶν τοῦ Ἀρχιερέως Πέτρου. Τὸ στέγαστρο πάνω ἀπὸ τὸ πά-
τωμα τῆς β' βασιλικῆς καὶ τὸ ψηφιδωτό.

α-β. Συγκρότημα τῶν βασιλικῶν τοῦ Ἀρχιερέως Πέτρου. ΤΜ-Α'. Τομή Α/Η: α. Τμήματα ψηφιδωτῶν δαπέδων ἀπὸ Α. β. Ψηφιδωτὸ μὲ ζατρίκιο καὶ ἰωνικὴ βάση, ἀπὸ Α.

Σχέδιο ψηφιδωτοῦ ποῦ δεύτερου ἀπὸ ἀνατολικά διαχώρου τοῦ βόρειου κλίτους.

α-β. Συγκρότημα βασιλικῶν τοῦ Ἀρχιερέως Πέτρου: α. Στέγαστρα πάνω ἀπὸ τοὺς τοίχους τοῦ ΤΜ-ΣΤ. β. Στέγαστρα πάνω ἀπὸ τὸν ἀνατ. τοῖχο τῆς α' περιόδου μὲ τὶς τοιχογραφίες.

α. Ἡ δυτικὴ στοὰ ἀπὸ Β. β. Ἡ ΝΔ γωνία τῆς δυτικῆς στοᾶς ἀπὸ ΒΑ.

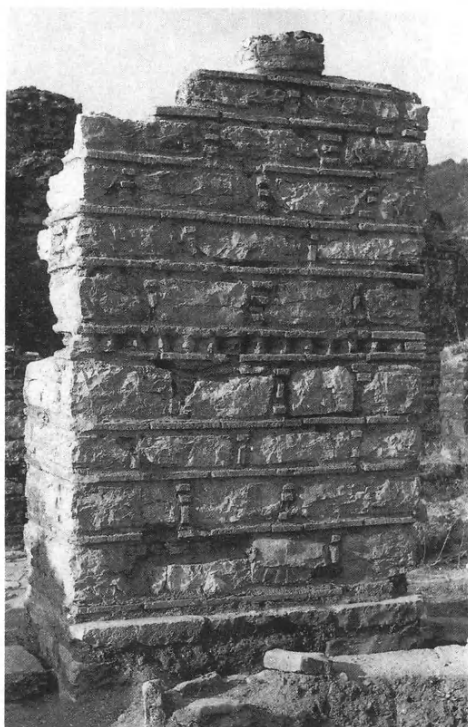
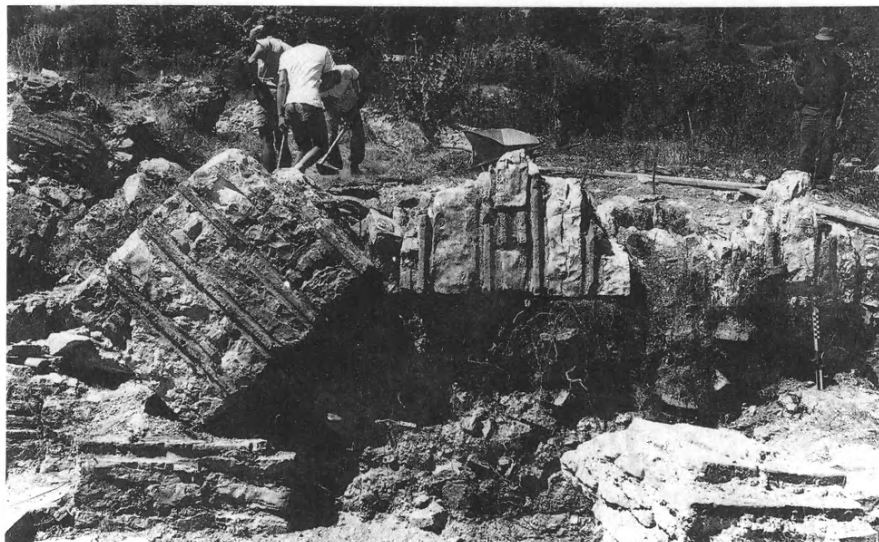
α. Πλακόστρωση δυτικῶς τοῦ περιστώου. β. Ὁ τάφος 90/2.

α. Βρεφοκρατούσα Θεοτόκος από τη δίοδο μεταξύ δυτικής και νότιας στοάς. β. "Άγγελος από τη δίοδο μεταξύ δυτικής και νότιας στοάς.

α-β. Νότιο παρεκκλήσιο: α. "Άγιος μελωδός. β. "Άγιος Πέτρος.

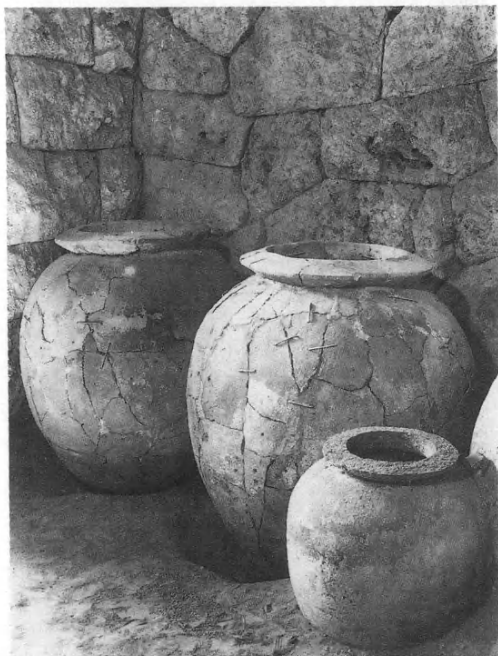
α. Πεσσός της βόρειας στοάς κατά τὸ 1988, πρὶν ἀπὸ τὴν ἀναστήλωσή του. β. Ἀναστηλωμένος πεσσός της βόρειας στοάς.

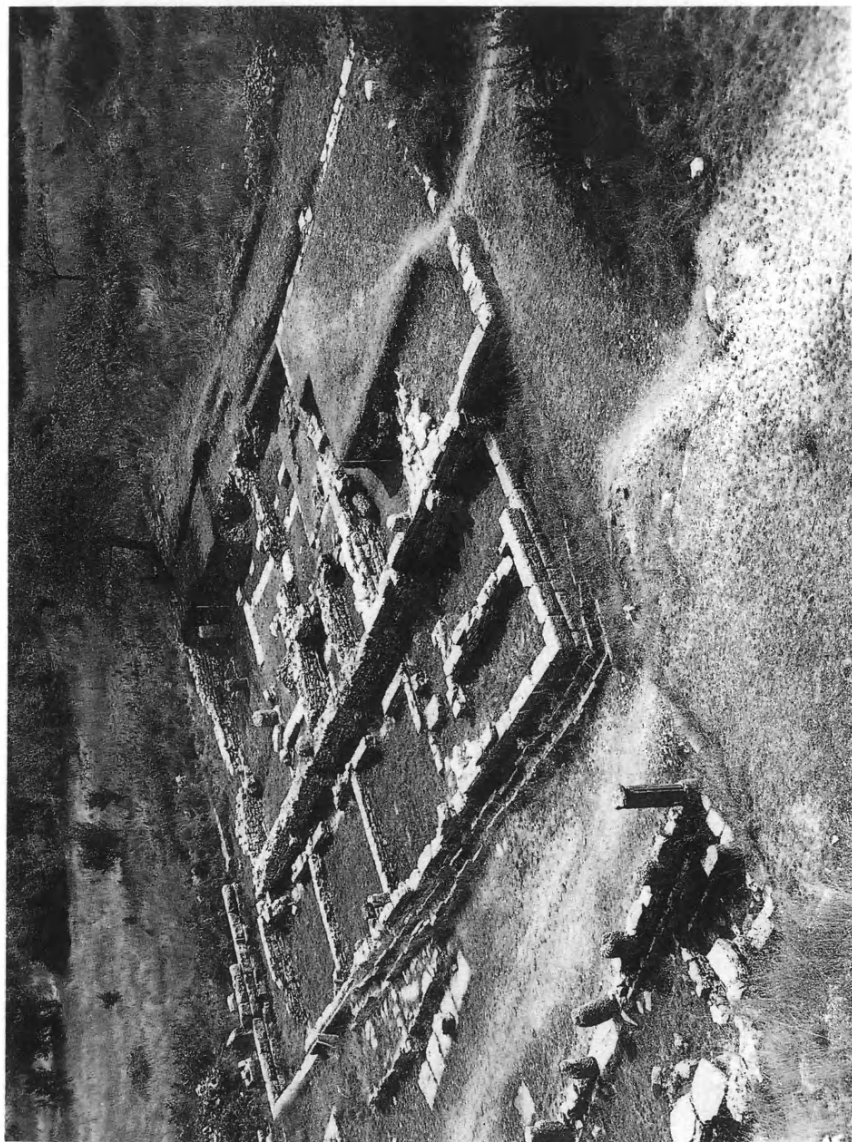
Στέγαστρο τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ βόρειου σκέλους τοῦ σταυροῦ.

α. Τμήμα ανάγλυφου τόξου. β. Θωράκιο με παράσταση γρυπός. γ. Τμήμα ἐπιστυλίου.

α. Ἡ ἀνατολική πλευρὰ τοῦ δώματος μετὰ τοὺς πίθους Ι1, 2, 3, 4. β. Οἱ πίθοι Κ9 καὶ Κ8 μετὰ τὴν ἀποκατάσταση.

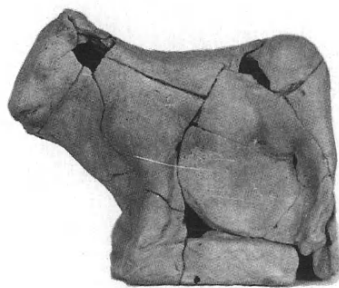
Τὸ Πρυτανεῖο τῆς Δωδώνης.

α. 'Ακρόπολη. Πήλινος λουτήρας. β. 'Ιερὸ Κυβέλης. Βόρειο τμήμα τοῦ ἱεροῦ.

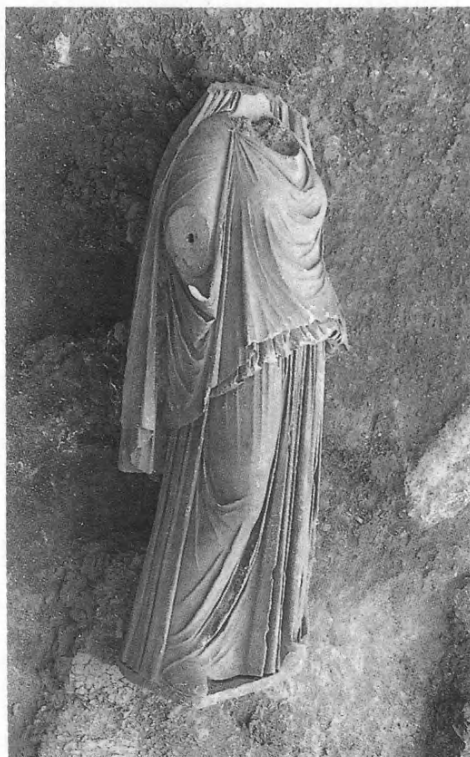
α-γ. Ἱερὸ Κυβέλης: α. Κάνθαρος με χαρακτὴ ἐπιγραφή. β. Πήλινο εἰδώλιο Κυβέλης.
γ. Πήλινη κεφαλὴ κόρης.

α-γ. Ἱερὸ Κυβέλης: α. Λατρευτικὸ σκεῦος. β. Εἰδώλιο ταύρου καὶ λατρευτικὸ σκεῦος-βωμός. γ. Πήλινα φίδια.

α-β. Ἱερὸ Εὐκλείας: α. Ἡ βάση τοῦ ἀγάλματος. β. Ἡ ἐνεπίγραφη ὄψη τῆς βάσης.

α-γ. Ἱερὸ Εὐκλείας: α. Πεπλοφόρος κατὰ χώραν. β. Ἡ πεπλοφόρος σὲ πλάγια ὄψη.
γ. Πίσω ὄψη τῆς πεπλοφόρου.

α-δ. Ἱερὸ Εὐκλείας: α. Τὸ κεφάλι τῆς πεπλοφόρου. β. Τὸ δεξιὸ χεῖρ τῆς πεπλοφόρου.
γ. Ἀνδρική κεφαλὴ. δ. Γυναικεία κεφαλὴ.

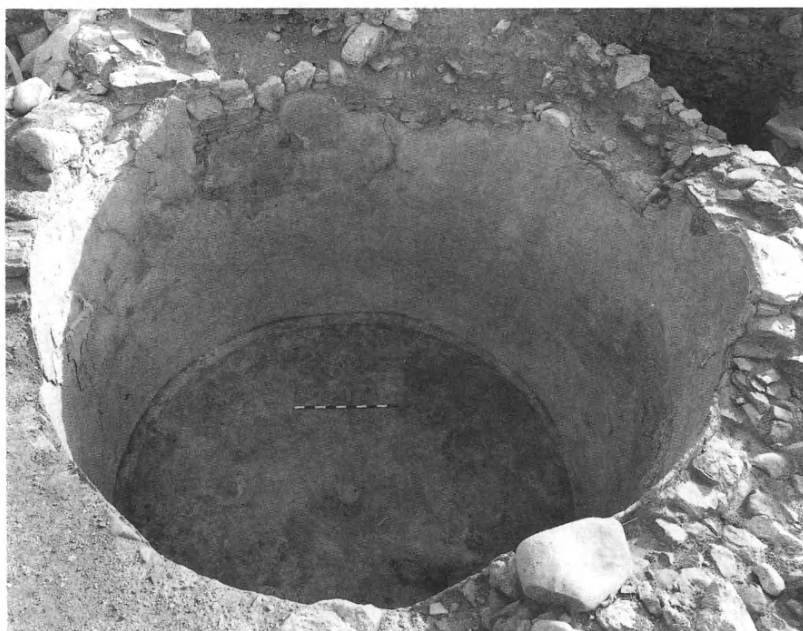
α-β. Νεκροταφείο: α. 'Ο κιβωτιόσχημος τάφος. β. 'Ο σκελετός ενός τυμβωρύχου.

α-γ. Νεκροταφείο: α. Ειδώλια στο δάπεδο του τάφου. β. Ειδώλιο κόρης. γ. Ειδώλιο κωμικού ήθοποιου. δ. Άγρος Πυλωρίδη. Κέραμοι και άνθρακας.

α. Ἡ τάφος 61 με τὸν πίθος 1, ἀποψη ἀπὸ ΒΔ. β. Ἡ τάφος 62. Ὁ πίθος 2 καὶ οἱ τοῖχοι K, L καὶ M, ἀποψη ἀπὸ ΝΑ.

α. 'Η τάφος 63/65. 'Η δεξαμενή από ΒΑ' φαίνεται μέρος του γεμίσματος με συν-
τρίμματα κατεργασμένων λίθων. β. 'Η τάφος 63/65 μετά την όλική αφαίρεση του
γεμίσματος.

α. Ύστερογεωμετρικό οστρακο από την τάφο 62. β. "Οστρακο έλληνιστικού αγγείου
 αρ. εύρ. 90.159. γ. Αίχμη βέλους από την τάφο 67/68 (αρ. εύρ. 90.100). δ. Μόνωτο
 αγγείο αρ. εύρ. 90.178 τῆς τάφου 69.

α. Ἡ τάφος 67/68. Ἴσοπεδωτικό στρώμα με ὠμοπλίνθους. β. Ἡ τάφος 69. Τὸ δάπεδο τῆς καμένης οἰκίας τῆς πρώιμης ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ με τὰ ἀπανθρακωμένα δοκάρια τῆς σκεπῆς.

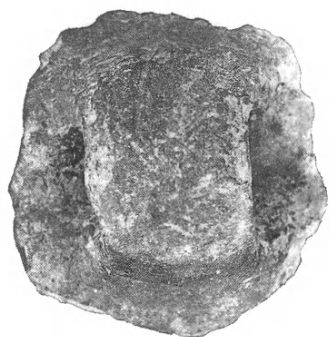
α. Ὁρθογωνική κινστέρινα (K39) ΝΔ τῆς βασιλικῆς (Β). β. Οἰκήματα K32, K34.

α. K32. Διακρίνεται ἡ διαμόρφωση τῶν πολλαπλῶν ἐπιπέδων καὶ ὁ μάρτυρας τοῦ
δαπέδου. β. Κτίσμα K35.

Τμήμα πλακόστρωτου δρόμου νότια του Κ38.

α

β

γ

δ

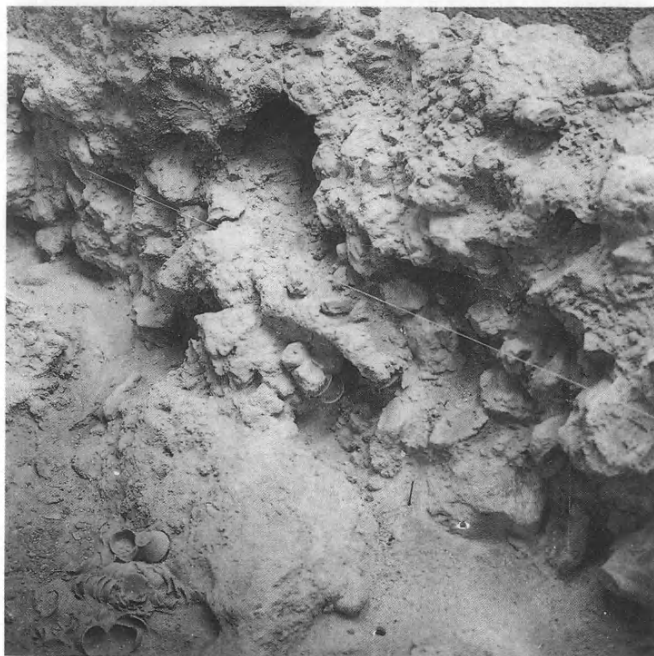

ε

ζ'

α. Τάφος I-J10, ἀριθ. 1. Λαβή πρωτοκυκλαδικού ἀγγείου. β. Τάφος I-J10, ἀριθ. 9. Θραῦσμα ἀγγείου τῆς «Ὁμάδας τοῦ Τροχοῦ». γ. Θραῦσμα πρωτογεωμετρικοῦ ἀγγείου. δ. Θραῦσμα πυξίδος με ἀνάγλυφη διακόσμηση. ε. Αἰχμή βέλους ἀπὸ στεατίτη. ζ'. Μαρμάρινο περίαπτο σωζ. ὕψους 0.025 μ.

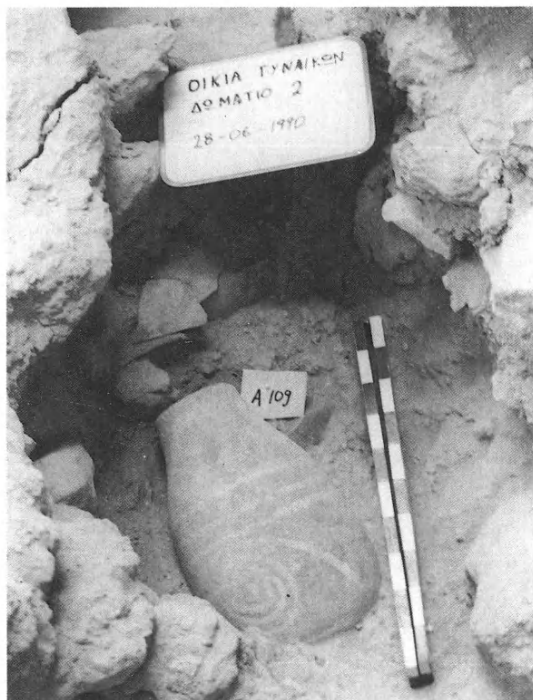
Οίκια Γυναικῶν, Δωμ. 2: α. Βόρειος τοῖχος. β. Ἀγγεῖα κατὰ χώραν (λήψη ἀπὸ ἀνατολικά).

α-β. Οικία Γυναικῶν, Δωμ. 2. Ἀγγεῖα κατὰ χώραν.

α-β. Οικία Γυναικῶν, Δωμ. 2: α. Ἀγγεῖα κατὰ χώραν. β. Κωνικὰ κυάθια κατὰ χώραν.

α. Οικία Γυναικῶν, Δωμ. 2. Μινωική πρόχους κατὰ χώραν. β. Οικία Γυναικῶν, Δωμ.
3. Δυτικὸ τμήμα.

α-β. Οικήα Γυναικῶν, ισόγειο Δωμ. 3: α. Δυτικό τμήμα. β. Λείψανα πλίνθων.

α-β. Οικία Γυναικῶν, ισόγειο Δωμ. 3: α. Λείψανα πλίνθων κατὰ χώραν. β. Βόρειος τοῖχος.

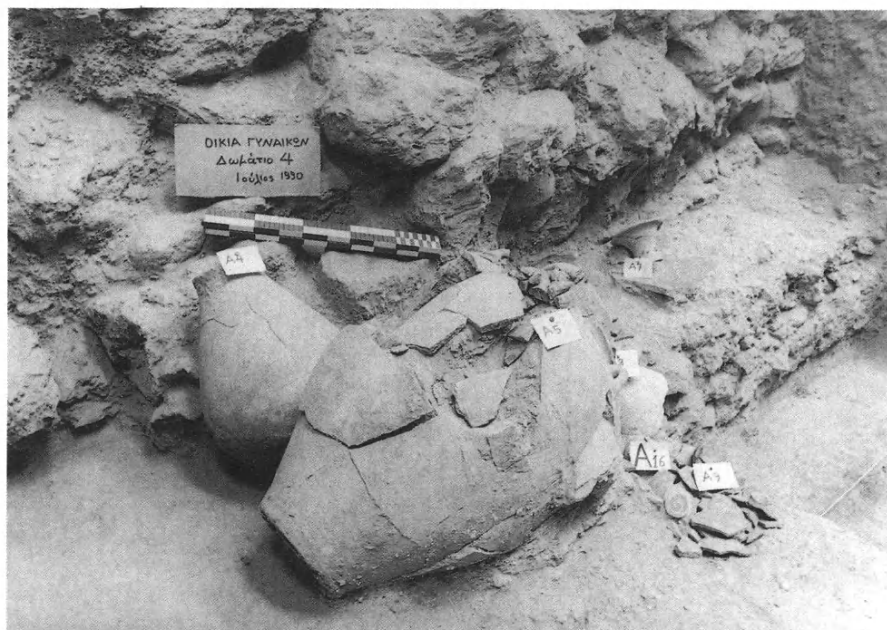
α-β. Οικία Γυναικῶν, ισόγειο Δωμ. 3: α. "Ανοιγμα ΒΔ θύρας. β. "Ανοιγμα δυτικής θύρας.

α-β. Οικία Γυναικῶν, ισόγειο Δωμ. 3: α. Ἀνοιγμα ΝΔ θύρας. β. Δυτική καὶ ΒΔ θύρα μετὰ τὴν ὑποστήλωση.

α-β. Οικία Γυναικῶν, ισόγειο Δωμ. 4: α. Χαμηλή τράπεζα με κεντρικό πόδι.
β. Στρογγυλή πήλινη τράπεζα.

α. Οικία Γυναικῶν, ισόγειο Δωμ. 4, ΒΑ περιοχή. β. Οικία Γυναικῶν, ισόγειο Δωμ. 6, ἀγγεῖα κατὰ χώραν.

α. Οικία Γυναικῶν, ισόγειο Δωμ. 7, πλακόστρωτο δάπεδο. β. Οικία Γυναικῶν, α' ὄροφος Δωμ. 7, βόρεια κόγχη δυτικού τοίχου.

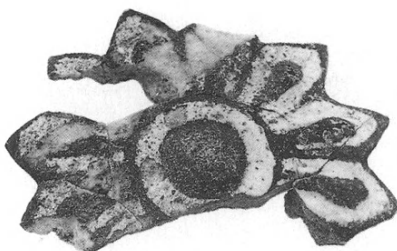
α. Οικία Γυναικῶν, ισόγειο Δωμ. 6, τριγωνικό τριποδικό σκεῦος. β. Οικία Γυναικῶν, θρανίο ισόγειου Δωμ. 7, φακοειδῆς πρόχους.

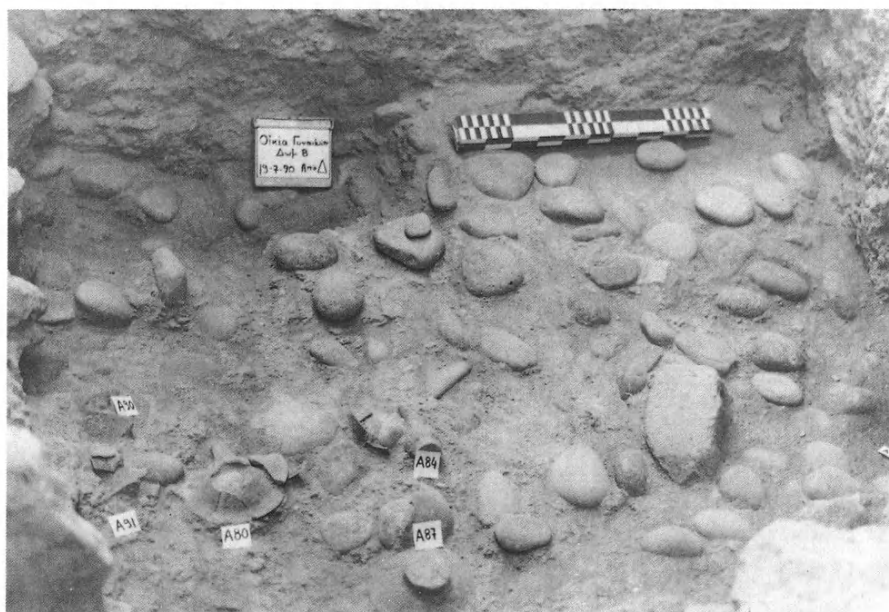
α-β. Οίκη Γυναικῶν, ισόγειο Δωμ. 8: α. Στρώμα λεπτῆς ἄμμου. β. Ἀγγεῖα καὶ βότσαλα κατὰ χώραν.

α. Δυτική Οικία, τομή ΔΟ/Γ, λείψανα πρώιμων τοίχων. β. Περιοχή νοτίως Ξεστῆς 3, εἴσοδος κτιρίου.

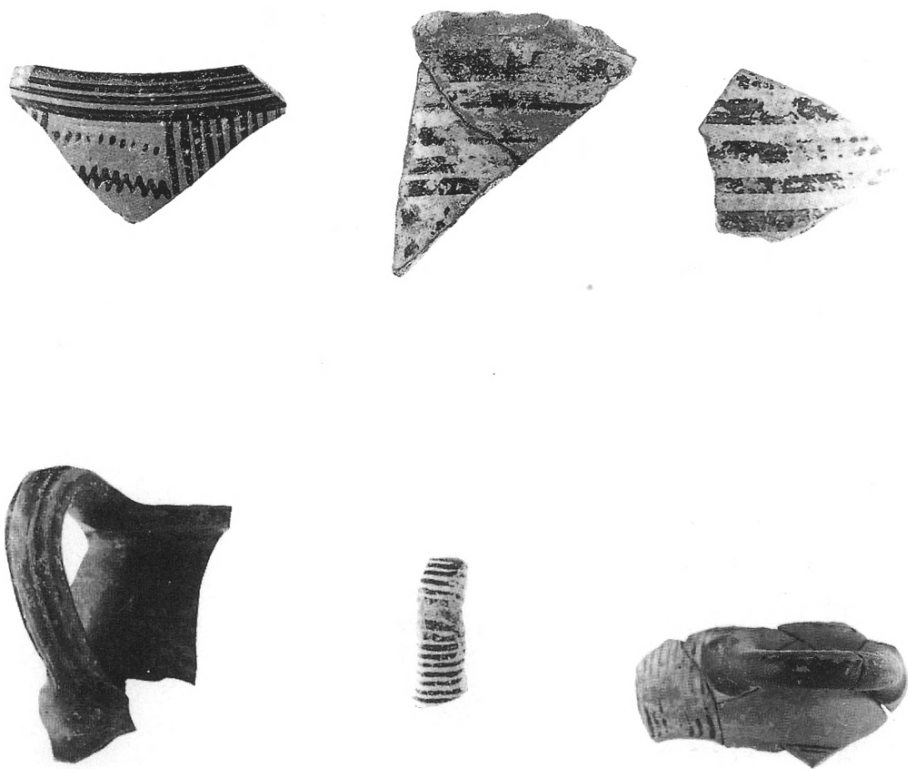
α. Ξεστή 3, Δωμ. 14, σφραγιδόλιθος. β-γ. Περιοχή νοτίως Ξεστής 3: β. Ρόδακας από φαγεντιανή. γ. Μπρούντζινη σπάτουλα.

α-β. Περιοχή νοτίως Ξεστής 3, λίθινα εργαλεία κατά χώραν.

α. Δ1-ν1, στρώση πεσμένων λίθων στέγης. β. Δ1-ν1, ΝΑ τμήμα, ο ανώμαλος φυσικός βράχος και η τάφος θεμελίωσης του έλληνιστικού τοίχου.

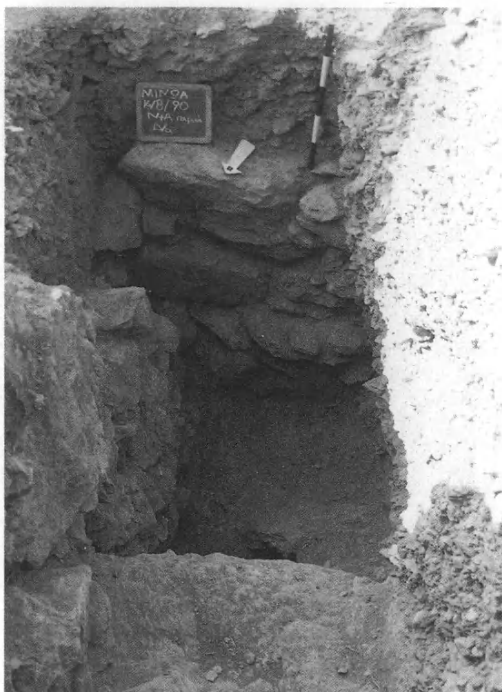
Δ1-ν1, κεραμεική γεωμετρικῶν χρόνων.

α-β. Τετρ. Α/6: α. Πυργοειδής κατασκευή (ἀπὸ Ν). β. Νότιος τοῖχος, βόρεια παρειά (ἀπὸ Β).

α. Άποψη τοῦ ἀνδρήρου Δ ἀπὸ τὸ τετρ. Α/6 πρὶν ἀπὸ τὴν ἔρευνα. β. Γενικὴ ἄποψη τοῦ τετρ. Α/6, τ. 1 (ἀπὸ Ν).

α. Βόρεια παρειά του Ν τοίχου, τετρ. Α/6, τ. 1 (άπό Β). β. "Αποψη του χώρου Δ άπό
τò τετρ. Α/6, τ. 1, μετά άπό τόν καθαρισμό, κτιριακά λείψανα.

α

β

γ

δ

α-δ. Τετρ. Α/6: α. Γεωμετρική κεραμική. β. Ώστρακα από έρυθρόμορφα άγγεία.
γ. Πήλινα ειδώλια και λύχνοι. δ. Πήλινη μήτρα για την κατασκευή «μεγαρικού» σκύφου.

α

β

γ

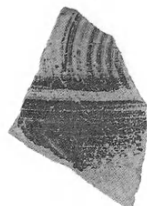
δ

ε

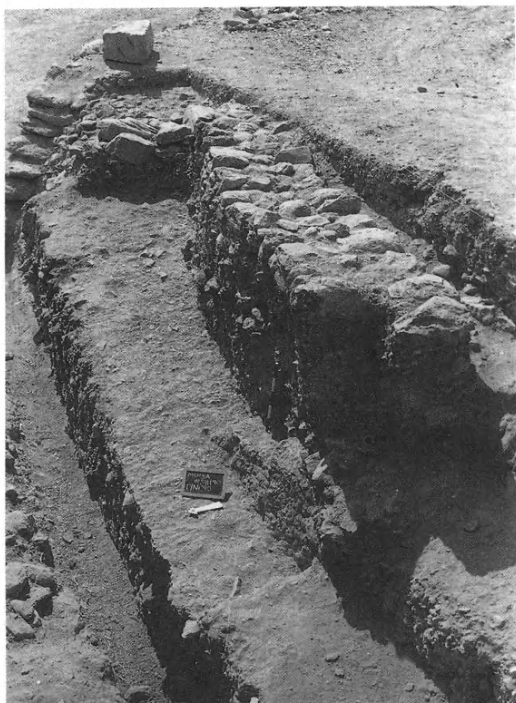
ζ'

ζ

α. Πήλινα ειδώλια. β. Κεφαλή πήλινου ειδωλίου. γ. 'Οστέινο αντικείμενο. δ. Πυθμένας μελαμβαφοῦς πινακίου με ἐπικολλημένο νόμισμα. ε. 'Οστέινο αντικείμενο. ζ'. Χρυσὸ ἐνώτιο ἔρωτος-Ἀττη. ζ. Γεωμετρικὴ κεραμεικὴ.

α-β. Τομή Γ/Ν1: α. Γενική άποψη από Α. β. Νεώτερος διαχωριστικός χωραφότοιχος.

α. Γυμνάσιο, μεταφορά μπάζων από την τομή στον χώρο Β από το αποχωρητήριο.
β. Τομή Β από το αποχωρητήριο, πλακόστρωτο.

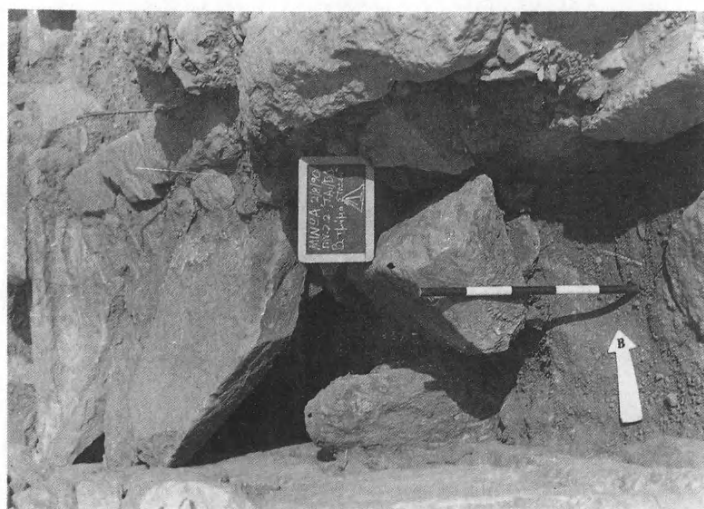
α. Γυμνάσιο, Τομή Β από τὸ ἀποχωρητήριο, νότιο τμήμα. β. Γυμνάσιο, ΒΑ γωνία, στρώση λίθων.

α. Γυμνάσιο, ΒΑ γωνία: γενική άποψη του χώρου κατά μήκος του Α τοίχου του Γυμνασίου, Β τμήμα. β. Γυμνάσιο, ΒΑ τμήμα, οίκοδομικά μέλη, λεπτομέρεια.

- α. Πήλινος ἐνεπίγραφος πίνακας ἀπὸ τὴν ἐπίχωση στὴ ΒΑ γωνία τοῦ Γυμνασίου.
β. Γυμνάσιο, ΒΑ γωνία, πρόχειρες κτιστὲς κατασκευές.

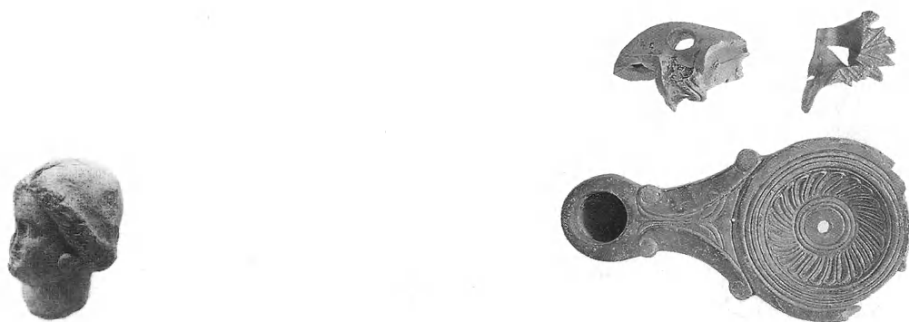
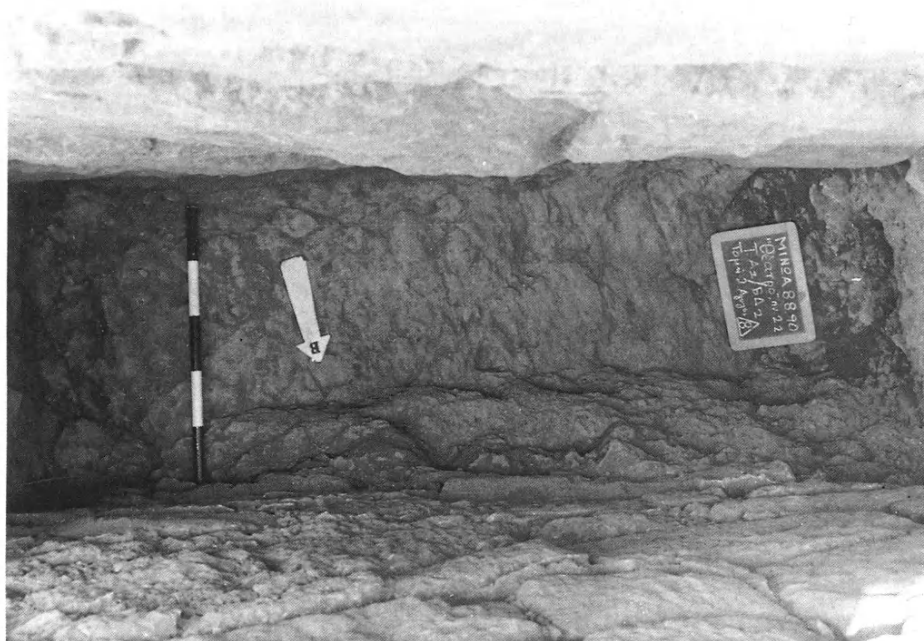
α. Γυμνάσιο, ΒΑ γωνία, πρόχειρες κτιστές κατασκευές (λεπτομέρεια). β. Θέατρο. Βόρειος τοίχος μνημειακού οικόδομήματος και πλακοσκεπής άγωγός.

α-β. Θέατρο: α. "Αποψη τῶν καλυπτηρίων πλακῶν ἀπὸ Α. β. Οἱ καλυπτήριες πλάκες καὶ τὸ στόμιο τοῦ κτιστοῦ ἀγωγοῦ ἀπὸ Α.

α. Β παρειά του παράλληλου τοίχου. β. Θραύσμα μαρμάρινης έρμαϊκής στήλης από την επίχωση του άγωγού. γ. Σιδερένιο ξίφος από τόν πυθμένα του άγωγού.

α. Ὁ λαξευμένος φυσικὸς βράχος πυθμένος τοῦ ἀγωγοῦ. β-γ. Εἰδῶλιο καὶ λύχνοι ἀπὸ τὸν ἀγωγό.

α. Ἐσωτερικὸς χώρος Ν ἀπὸ τὸν ἀγωγό: ἐγκάρσιο τοιχάριο 1. β. Ἐσωτερικὸς χώρος, λεπτομέρεια τοῦ ἐπιστυλίου πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνασκαφή.

α. K/B2, εὐθύγραμμος τοῖχος τοῦ περιβόλου. β-δ. Θραύσματα λύχνων μεῖ ἰσιακὰ θέματα.

α. Έμπυρη θυσία κερασφόρου ζώου (πυρά 1/90). β. Πυρά 1/90, λεπτομέρεια.

α-β. Ἀκέραιος λύχνος ἀπὸ τὴν πυρὰ 2/90.

α-β. Κάνθαρος με φαλλόμορφη προχοή από την πυρά 2/90. γ. Ληκύθιο με μελανό γάνωμα και λοξότμητο στόμιο από την πυρά 3/90.

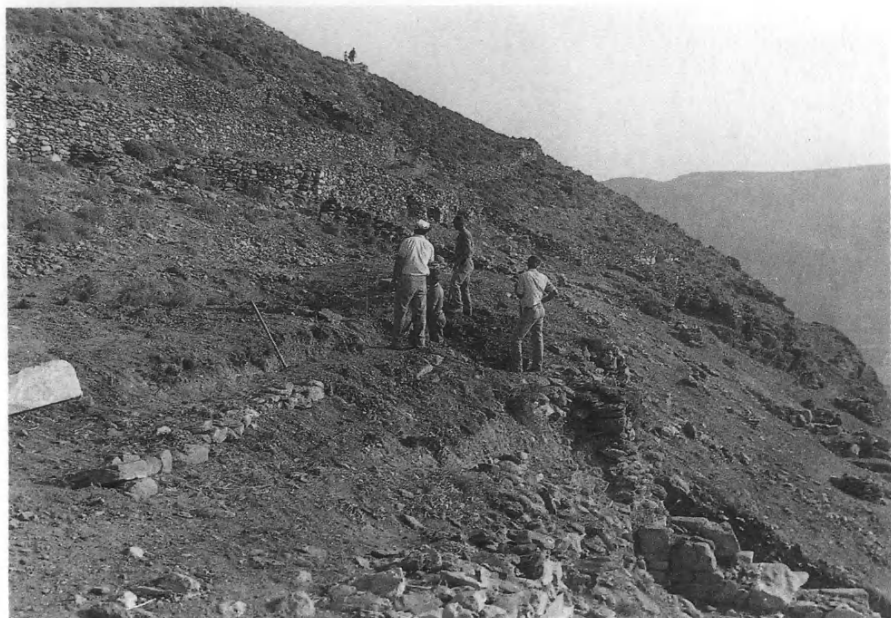
α. ΒΑ πυλίδα. β. Πύργος (τομή στο έσωτερικό).

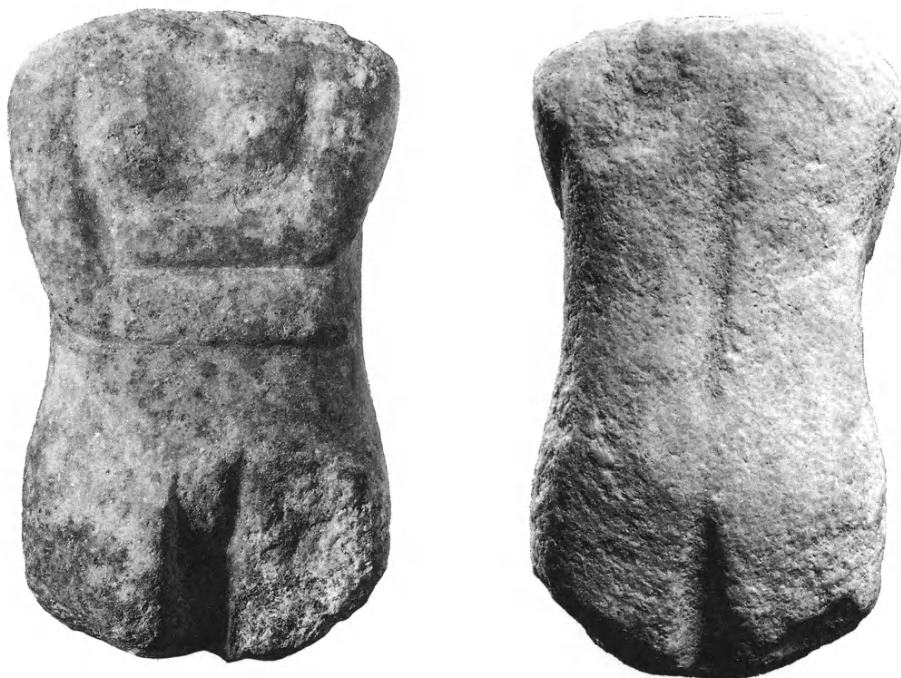
α. Γενική άποψη του χώρου Δ από τον ναό πριν από τον καθαρισμό. β. Γενική άποψη του χώρου Α από τον ναό πριν από τον καθαρισμό.

α. Λιθοσωροί στὸν χώρὸ τῆς ρωμαϊκῆς δεξαμενῆς. β. Ὁ χώρος Α ἀπὸ τὸν ναὸ μετὰ ἀπὸ τὸν καθαρισμό.

α. Ἀποψη τοῦ χώρου Α καὶ ΒΑ ἀπὸ τῇ δεξαμενῇ πρὶν καὶ μετὰ ἀπὸ τοὺς καθαρισμούς. β. Γενικὴ ἄποψη τοῦ χώρου ΒΑ ἀπὸ τῇ δεξαμενῇ.

α-β. Μαρμάρινο πρωτοκυκλαδικό ειδώλιο από την επίχωση τῆς δεξαμενῆς. γ. ΝΑ κλι-
τύς πρὶν ἀπὸ τὸν καθαρισμό.

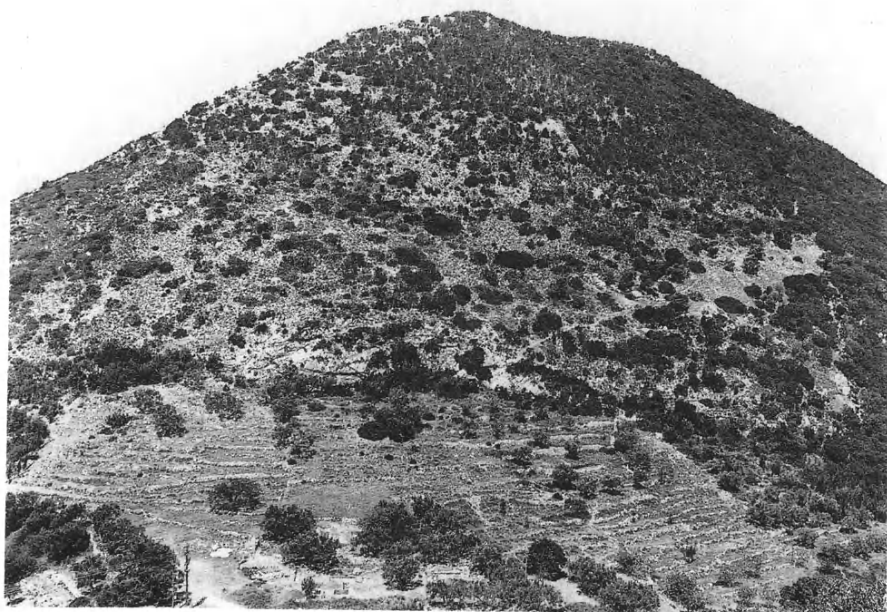
α-β. ΝΔ κλιτύς, άγρός 'Ε. Ι. Δεσποτίδης: α. Κτιριακά λείψανα. β. 'Ενεπίγραφος λίθος.

α-β. Θραῦσμα μαρμάρινης Σφίγγας ἀπὸ τὴν Κάτω Πόλη. γ. Τοξοσκεπεῖς τάφοι στὰ
Θολάρια Καταπόλων, περιοχὴ λιμένος Μινώας.

Κάτ' Ἀκρωτήρι, λιμενικὲς ἐγκαταστάσεις στὴν ἀκτὴ.

α. Γενική όψη του Ἄετοῦ. β. Παλαιοχριστιανικοὶ τάφοι.

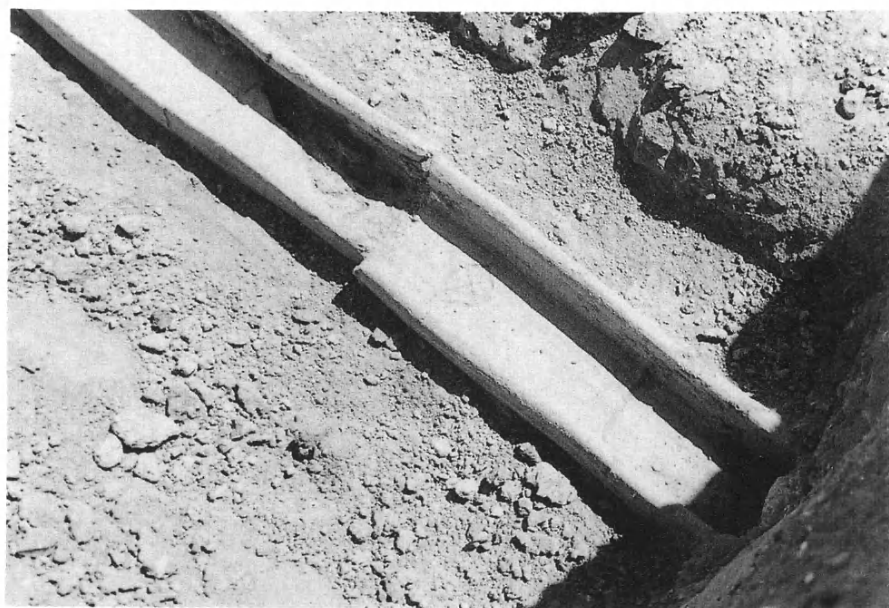
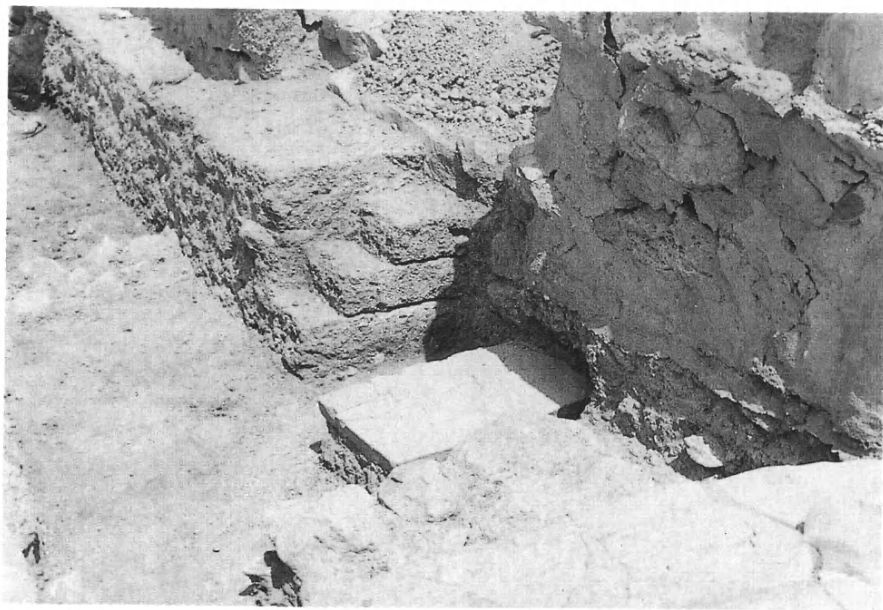
α. Χάλκινο δακτυλίδι. β. Περιδέραιο. γ-δ. Νόμισμα Ένετοκρατίας.

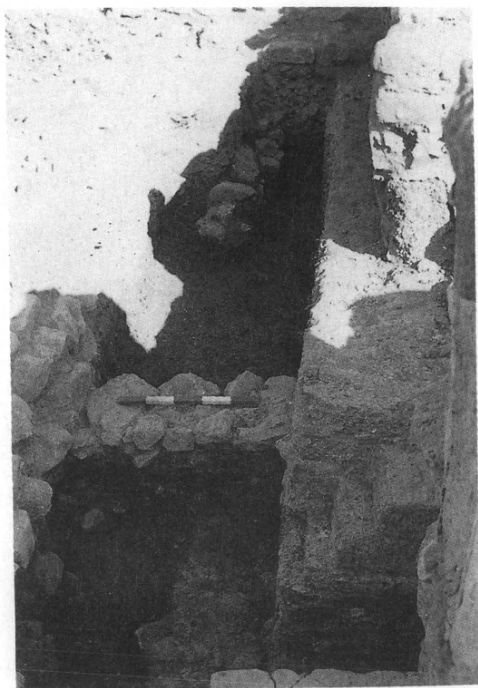
α. Ναός τοῦ Ἀπόλλωνος. β. Λατρευτικός κύκλος.

α. Πολυγωνικό θεμέλιο. β. Κλασικό κτίριο καί πλακόστρωτο.

- α. Στρωματογραφική τομή στο διάδρομο XXXI. Ὁρθογώνια πήλινη πλάκα, ἀπὸ ΝΑ.
β. Τομή στο δωμάτιο XI τοῦ ἀνακτόρου. Πήλινος ἀγωγὸς με ἐγχάρακτο σταυρὸ ἐγγε-
γραμμένο σὲ κύκλο.

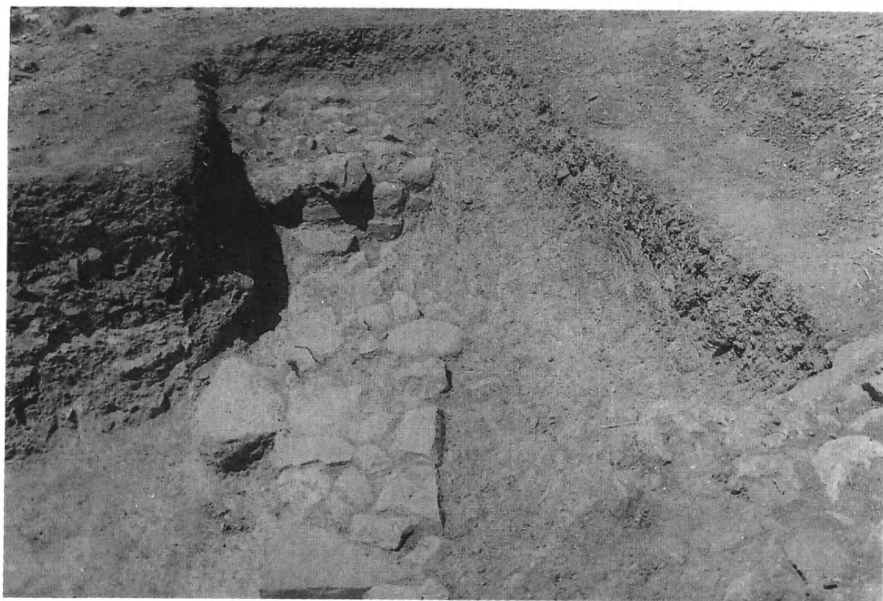
α-β. Στρωματογραφική τομή στο διάδρομο XXXI: Δυτικό τμήμα με κομμάτι πήλινης πλάκας κατὰ χώραν, ἀπὸ ΝΑ. β. Ἐγκάρσιο τοιχίον (τοῦχος 3), ἀπὸ Α.

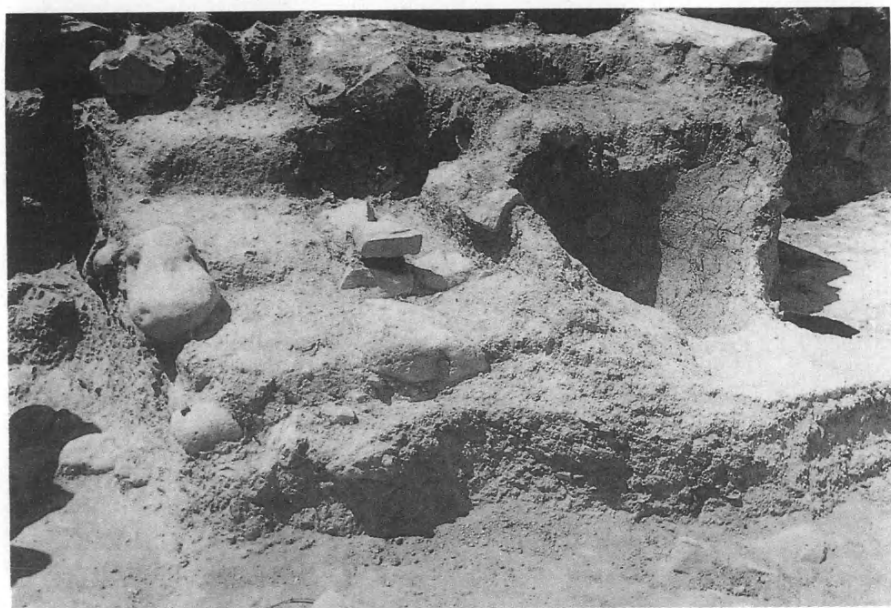
α-β. Δοκιμαστική τομή βόρεια τῶν Κτιρίων Γ καὶ Η: α. Κτίριο Γ ἀπὸ τὸν χώρo τῆς ἀνασκαφῆς (ΒΔ). β. Ὁ «περίβολος» μὲ τὸ ὑπόστρωμα σπαστῆς πέτρας, ἀπὸ Δ.

α. Δοκιμαστική τομή βόρεια τῶν Κτιρίων Γ καὶ Η. Παλαιονακτορικὸς τοῖχος καὶ πλάκες κατὰ χώραν, ἀπὸ ΝΔ. β. Πλακόστρωτος δρόμος μπροστὰ ἀπὸ τὸ κτίριο Γ. Ἀριστερὰ ἡ κρηπίδα τοῦ νότιου παλαιονακτορικοῦ τοίχου τοῦ Κτιρίου Ο.

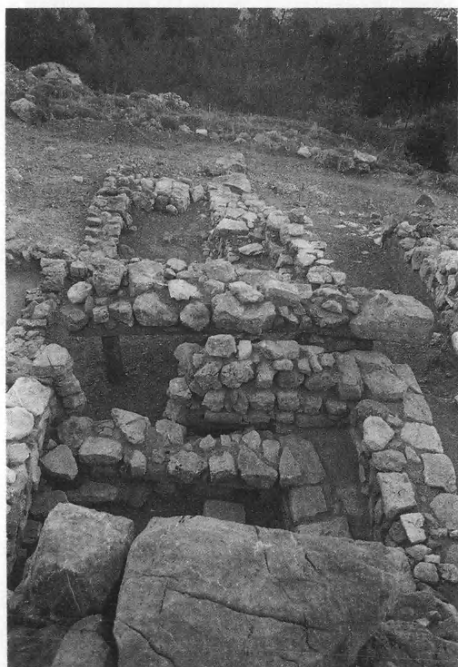
α. Δοκιμαστική τομή βόρεια τῶν Κτιρίων Γ καὶ Η. Δυτικὸ τμήμα τοῦ βόρειου παλαιοανακτορικοῦ τοίχου, ἀπὸ ΝΑ. β. Σπίτι Ζ. Ἡ ΝΔ γωνία τοῦ κτιρίου, ἀπὸ ΒΑ.

α. Σπίτι Ζ. Ἡ ΝΔ γωνία τοῦ κτιρίου, μετὰ τὴν ἐγκατάσταση τοῦ ληνοῦ καὶ τὸ κλιμακοστάσιο, ἀπὸ Α. β. Σπίτι Ζ. Πρόχειρη κλιμακωτὴ ἀνάβαση καὶ ἀγωγὸς στὰ νότια τῆς ἐγκατάστασης τοῦ ληνοῦ, ἀπὸ ΝΑ.

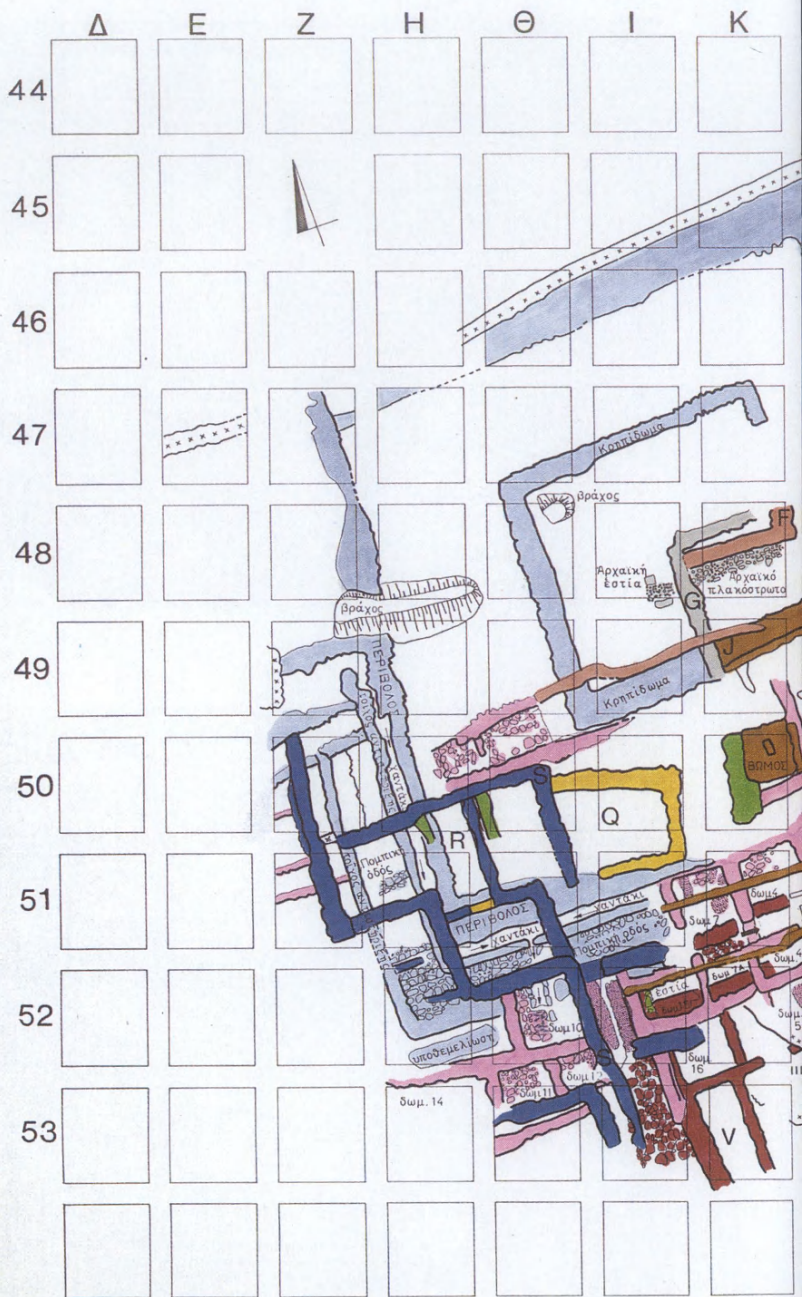
α. Σπίτι Ζ. Χώρος κλιμακοστασίου, από Α. β. Σπίτι Ζ. Χώρος κλιμακοστασίου. Τò βοηθητικό τοιχίο ύποστήριξης από ΒΑ.

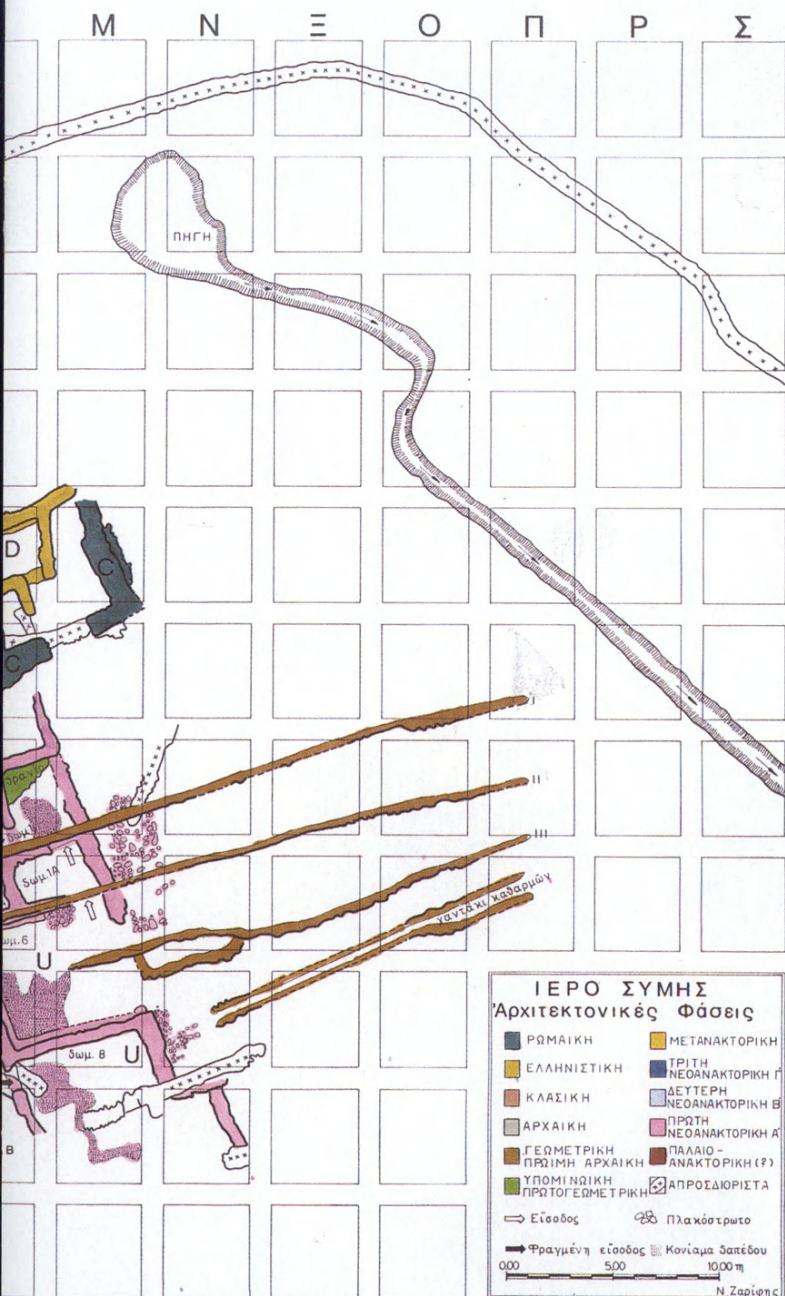
α. Τοῖχοι τῶν κτιρίων S, U καὶ V, μετὰ τὴν ἀναστήλωση, ἀπὸ N. β. Ὁ πίν. 188α ἀπὸ BA.

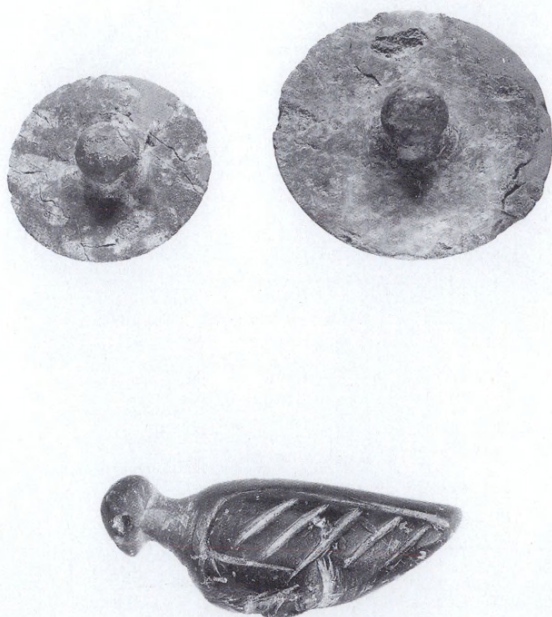

α. Ὁ διαχωριστικὸς τοῖχος τῶν δωματίων 3/3B τοῦ κτιρίου U μετὰ τὴν ἀναστήλωση,
ἀπὸ Β. β. Ὁ πίν. 189α ἀπὸ ΝΔ.

Κάτοψη τῶν ἀρχιτεκτονικῶν φάσεων.

α. Πώματα από όφίτη. β. Πτηνόμορφο περίαπτο από στεατίτη.

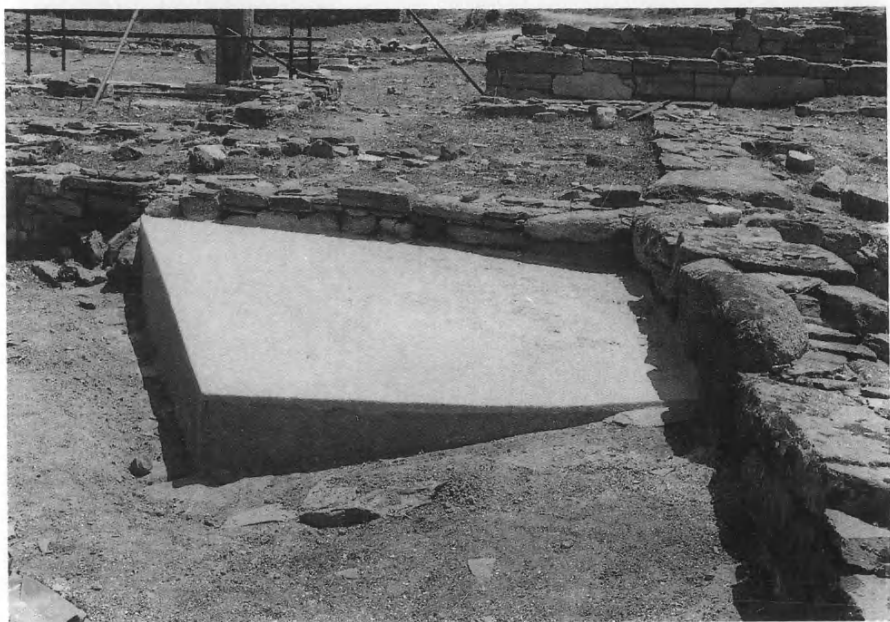
α. Ἡ Ν παρυφή τοῦ θρανίου τῆς ΠΓ ἐποχῆς μετὰ τὴν ἐπίχωση τοῦ δωματίου 1 τοῦ κτιρίου U, ἀπὸ Δ. β. Τὸ δωμάτιο 1 τοῦ κτιρίου U μετὰ τὸ στρώμα τοῦ λεπιδοχώματος, ἀπὸ Ν.

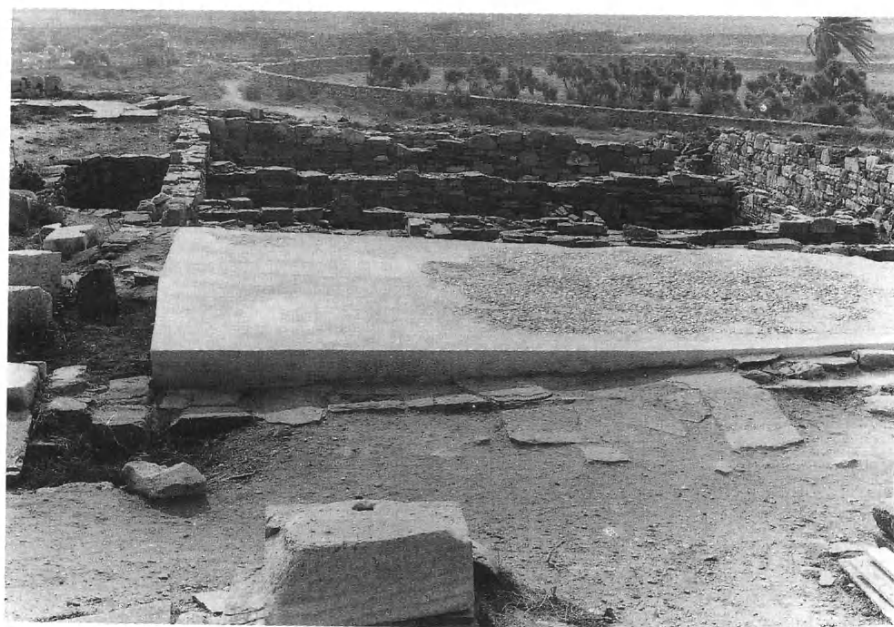
α. Τὸ σωζόμενο δάπεδο στὸ Β μισὸ τοῦ δωματίου 1 τοῦ κτιρίου U ἀπὸ Ν. β. Βάση παραστάδας ἀπὸ ὀφίτη, ἀπὸ Ν.

α-β. Οικία F, ψηφιδωτό 136 πριν και μετά τη συντήρηση.

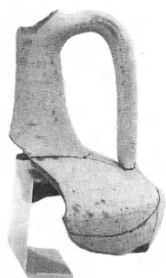
α-β. Κτίρια Α του Ἱεροῦ τοῦ Προμαχώνα: ψηφιδωτὸ δαπέδου πρὶν καὶ μετὰ τὴ συντήρηση.

α-β. "Ίδρυμα Βηρυττίων Ποσειδωνιαστῶν: Ψηφιδωτό G πρὶν καὶ μετὰ τὴ συντήρηση.

α-β. Οικία F: ανατολικό τμήμα πριν και μετά τις έργασίες.

α. Οικία F, ανατολικό τμήμα μετά τις εργασίες. β-δ. Ἀγγεῖα ἀπὸ τὴν Οἰκίαν F.

α-β. Κτίρια Α του Ἱεροῦ τοῦ Προμαχώνα πρὶν καὶ μετὰ τὶς ἐργασίες καθαρισμοῦ καὶ τακτοποίησης.

Οικία Λίμνης. Τμήματα κιόνων που συγκροτήθηκαν από θραύσματα στη δεξιαμενή.

α-β. Δρόμος C, συνοικία Σκαρδανᾶ πρὶν καὶ μετὰ τὴν ἐπανατοποθέτησιν τοῦ κίονα.

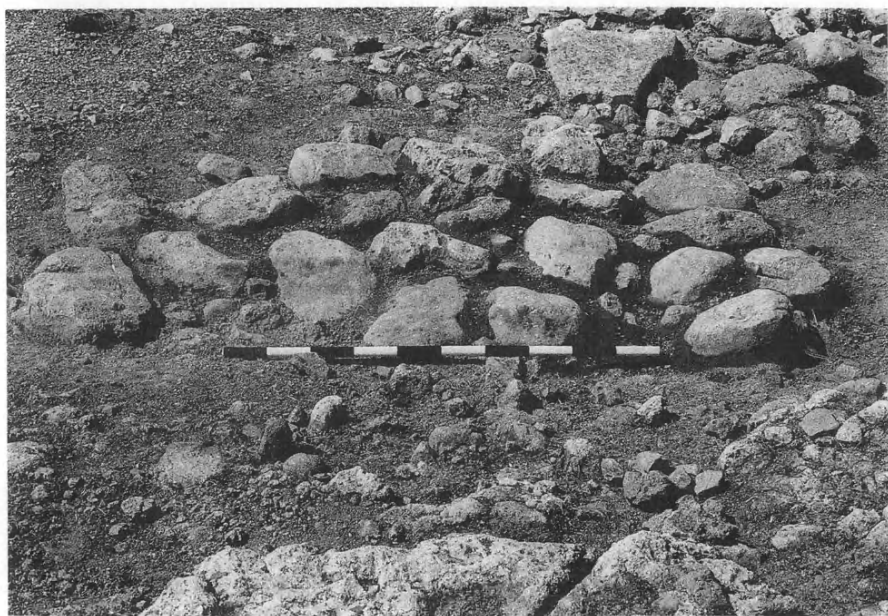
α. Οικία Σφραγισμάτων, ανασκαφή δωματίου. β. Οικία Κωμωδών. Ἡ βάση τοῦ ΒΔ κίονα πρὶν τὴ συμπλήρωση.

Οικία Κωμωδῶν. Ἡ βάση τοῦ ΒΔ κίονα μετὰ τὴ συμπλήρωση.

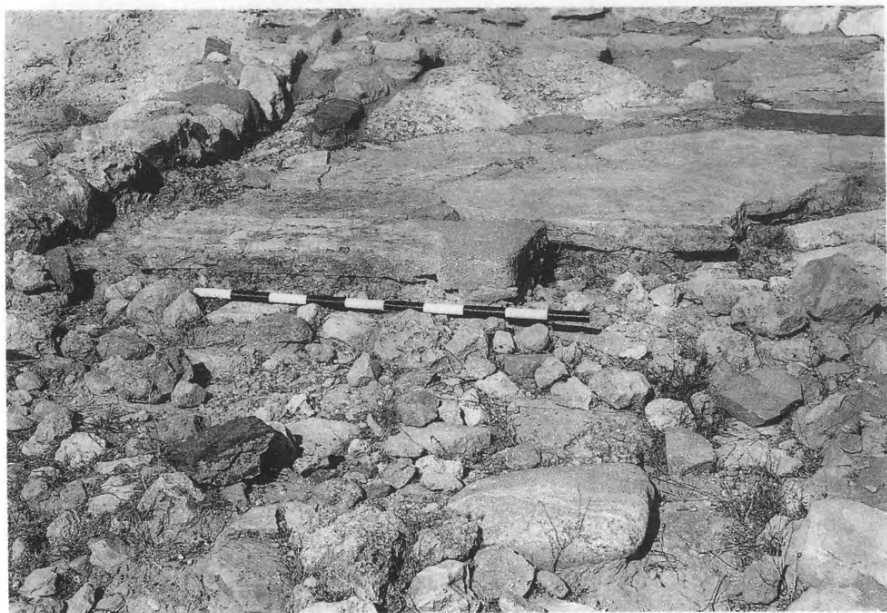
α-β. Θεσμοφόριο, πρὶν καὶ μετὰ τὸν καθαρισμό.

α. Χῶρος Π6, ΝΑ γωνία. Λίθινη κατασκευή, πιθανῶς ἐστία. β. Λιθόστρωτον ΔΕ, ἀπὸ Α, μετὰ τὴν συμπλήρωσιν-στερέωσιν.

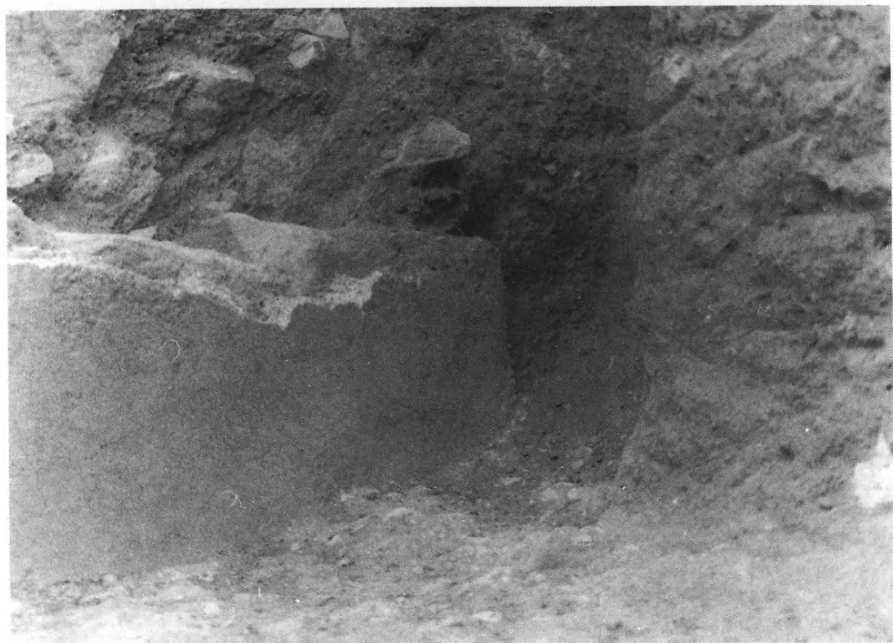
α. Πλακόστρωτον Κ5, ἀπὸ Α, καὶ πιθανὴ βᾶσις κίονος. β. Κυκλώπειον, ἀπὸ Α. Με-
λέτη θεμελιώσεως-δομῆς.

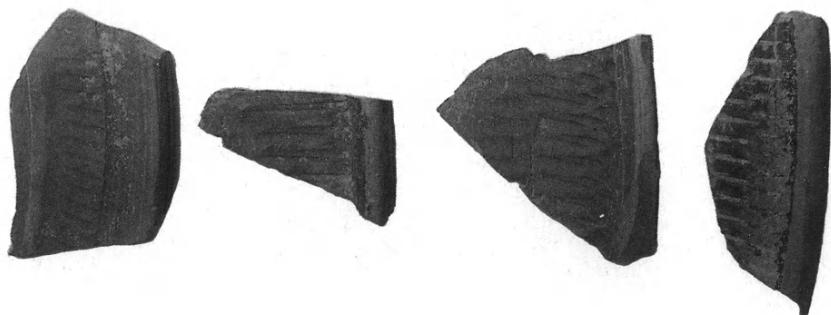
α. Πλακόστρωτον 44, ἀπὸ Α. Ὑπόστρωμα θεμελιώσεως τῶν μικρῶν λίθων. β. Πλακόστρωτον PBβ, ἀπὸ Α. Τομὴ μελέτης συστήματος θεμελιώσεως.

α. Έλληνιστικό λυχνάρι. β. Πεσμένες κεραμίδες δίπλα στην εύθυντηρία του μεγάλου
έλληνιστικού κτιρίου.

α. Τομείς Β22-Γ22 και Δ22. Τὸ ἄκρο τῆς στοᾶς καὶ τμῆμα τοῦ τοίχου 56. β. Τομέας Δ26, δυτ. παρειαὶ τοίχου 70β μὲ τὸ κονίαμα.

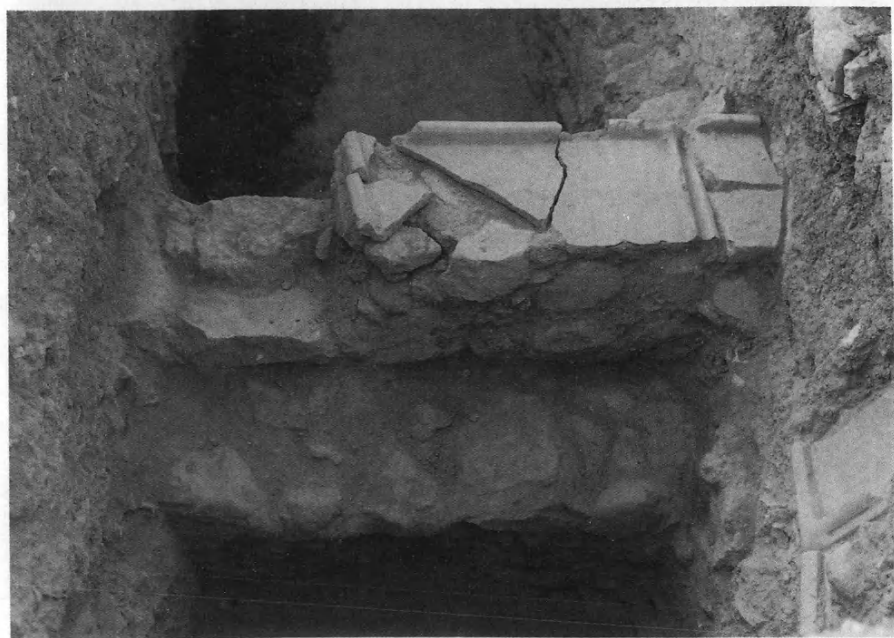
α. Τομέας Δ23, τοίχοι 7 + 34 και 6. β. "Οστράκα ύστερορωμαϊκής κεραμεικής με έρυθρό επίχρυσμα κυπριακής προέλευσης.

α. Τομέας Γ25, δάπεδο ΙΣΤ' με τὸν παρακείμενο πεσσό. β. Τομέας Ι25, βόρεια ὄψη τοῦ τοίχου 109.

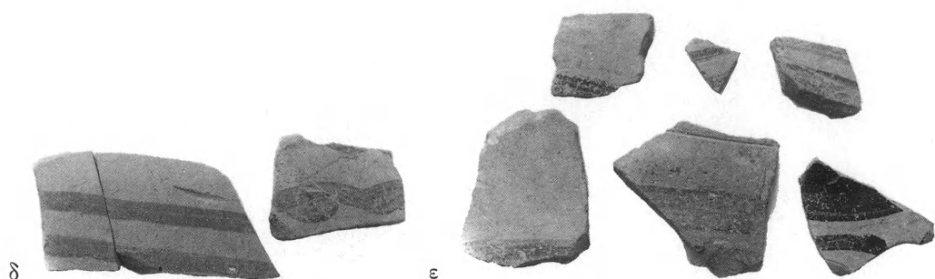
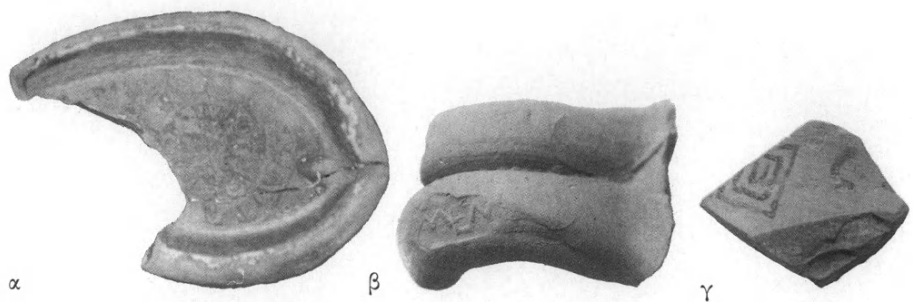
α. Τομέας Ι25, αποθηκευτικός πίθος κατά χώραν. β. Τομέας Ι24, άποψη πρὸς ΒΑ.
Πλακόστρωτο δάπεδο ΜΔ' ἀνάμεσα στους τοίχους 115 καὶ 117.

α. Λιθόκτιστος άγωγός στους τομείς Θ24-Θ25. β. Παλαιοχριστιανικό θρανίο στὸν τομέα Κ20.

α. Κτιστός άγωγός και δάπεδο Μ κάτω από τὸ παλαιοχριστιανικὸ οἶκημα Α. β. Τομέας Κ20, τομὴ κάτω ἀπὸ τὸν άγωγό.

α. Τμήμα μήτρας λυχναριού. β. Διπλή λαβή κώιου αμφορέα με έπιγραφή *MEN*.
 γ. Όστρακο του ανατολικοδωρικού ρυθμού των αϊγάγγρων. δ-ε. Όστρακα της κατηγο-
 ρίας των ταινιωτών. ζ'. Χεῖλος και τμήμα του λαιμού άττικού κωδωνόσχημου κρατήρα.

Λιθοσωρός στὸν τομέα Κ19.

ΠΑΡΟΡΑΜΑ

Στὸ κείμενο τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ

ΙΕΡΟΥ ΤΟΥ ΕΡΜΗ ΚΑΙ ΤΗΣ ΑΦΡΟΔΙΤΗΣ ΣΤΗ ΣΥΜΗ ΒΙΑΝΝΟΥ

ὑπὸ Ἀγγελικῆς Λεμπέση (σελ. 300-308, πίν. 188-194):

ἀντὶ πίν. 191-192 διάβαζε πίν. 190-191 καὶ

ἀντὶ πίν. 190 διάβαζε πίν. 192.

ΤΑ ΠΡΑΚΤΙΚΑ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ 1990
ΑΡ. ΤΟΜΟΥ 145
ΤΥΠΩΘΗΚΑΝ ΣΕ 1000 ΑΝΤΙΤΥΠΑ
ΤΟΝ ΔΕΚΕΜΒΡΙΟ ΤΟΥ 1993
ΤΟ ΚΕΙΜΕΝΟ ΜΟΝΟΤΥΠΙΑ
ΟΙ ΠΙΝΑΚΕΣ OFFSET
ΜΕ ΤΗΝ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
ΤΟΥ ΓΡΑΦΕΙΟΥ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ
ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΣΤΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ
«ΓΡΑΦΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ
Ε. ΜΠΟΥΛΟΥΚΟΣ - Α. ΛΟΓΟΘΕΤΗΣ Ο.Ε.»
ΜΙΛΩΝΟΣ 26 - ΑΘΗΝΑ
ΤΟ ΜΟΝΤΑΖ ΠΙΝΑΚΩΝ ΕΙΝΑΙ ΤΟΥ
ΑΝΤΩΝΗ ΜΠΟΥΜΠΑΛΙΚΗ